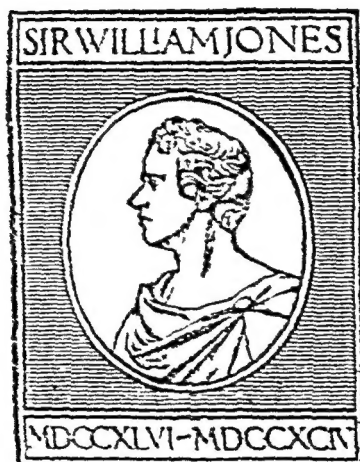

BIBLIOTHECA INDICA.
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW PRICES No 1261

तत्त्वचिन्तामणि दीधिति-विवृति

TATTVACINTĀMANI DIDHITI-VIVRITI

BY

GADADHARA BHATTACHARYA

WITH TATTVACINTAVANĀ AND A DĒVĪ

IN 2 VOLS.

MAHĀMAHOPĀNISHAD KĀMAKHYANĀTHA TĀRKAVAG'ISA

Calcutta, 1890.

Printed by the Asiatic Society of Bengal.

Calcutta.

PRINTED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL, 1, MARKET STREET,
K. NARAYAN CHOWDHURY AND SONS

10, COLLEGE STREET, CALCUTTA.

1910

AT THE LIBRARY OF THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No 1, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR FERNARD QUARITCH,
11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR OTTO
HARRASSOWITZ, BOOK-ELLER, LEIPZIG, GERMANY

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied — some
of the Passim being out of stock*

LIBRARIUM INDICIA

Sanskrit Series

• Advaita Brāhma Siddhi, Fasc 2, 4 @ /10/ each	Rs 1
Advaitachintā Kāustubha, Fasc 1-3 @ /10/ each	1
* Agni Purāṇa, Fasc. 6-14 @ /10/ each	5
Āntarjyā Brāhmaṇa Vol I, Fasc 1-5, Vol II, Fasc 1-5; Vol III Fasc 1-5, Vol IV, Fasc 1-8 @ /10/ each	14
Āitereya Lochana	2
• Anu Bhāṣhya, Fasc 2-5 @ /10/ each	2
Aphorisms of Sāṅkhya, (English) Fasc 1 @ 1/	1
Aṣṭaśāstrikā Prajñāpāramitā, Fasc 1-6 @ /10/ each	3
* Atharvāna Upaniṣad, Fasc 4-5 @ /10/ each	1
Ātmastāvatīreka, Fasc I @ /10/ each	0
Āgryavāidyaka, Fasc 1-5 @ /10/ each	3
Āraṇyaka Kālpasūtra, (Sansk and Tibetan) Vol I, Fasc 1-7, Vol II Fasc 1-6 @ 1/ each	13
Bālaṃ Bhāṭi, Vol I, Fasc 1-2, Vol 2 Fasc 1 @ /10/ each	1
Buddhāyana Śrauta Sūtra, Fasc 1-3 Vol II, Fasc 1-2 @ /10/ each	3
* Bhāmatī, Fasc 4-8 @ /10/ each	3
Bhāṭṭa Dipikā Vol I, Fasc 1-6, Vol 2, Fasc 1, @ /10/ each	4
Baudhyastātrīyaśraṇa (Tib & Sans)	2
Brāhma Sūtra, Fasc 1 @ /10/ each	0
Bṛhaddvātya Fasc 1-4 @ /10/ each	2
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc 1-6 @ /10/ each	3
Bodhivajrāvatāra of Cāntideva, Fasc 1-5 @ /10/ each	3
Cṛī Candanātha Chāṇṭa Fasc 1-3	0
Qatadūṣaṇī, Fasc 1-2 @ /10/ each	1
Catalogue of Sanskrit Books and MSS, Fasc 1-4 @ 2 each	3
Qatāpatha Brāhmaṇa, Vol I, Fasc 1-7, Vol II Fasc 1-5, Vol III, Fasc 1-7 Vol 5, Fasc 1-4 @ /10/ each	14
Ditto Vol 6 Fasc 1-3 @ 1 1/4 each	3
Ditto Vol VII, Fasc 1-3 @ /10/	1
Qatāśāstrīkā Prajñāpāramitā Part I Fasc 1-12 @ /10/ each	8
* Caturvarga Chintāmaṇi, Vol II, Fasc 1-25 Vol III Part I, Fasc 1-18 Part II, Fasc 1-10 Vol IV Fasc 1-6 @ /10/ each	26
Ditto Vol 4 Fasc 7, @ 1 1/4 each	1
Ditto Vol IV, Fasc. 8-9 @ /10/	1
Chāṇṭīkā, (English) Fasc 1-7 @ 1/4 each	8
Chāṇṭī Sūtra of Āpistambā, Fasc 12-17 @ /10/ each	3
Ditto Chāṇṭībhāṣya, Vol I, Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1-4, Vol III, Fasc 1-4, Vol 4 Fasc 1 @ /10/ each	10
Bhāṣya, Fasc 1-3 @ /10/ each	1
Chāṇṭī Kāṇṇuḍī, Fasc 1-2 @ /10/ each	1
Chāṇṭī Paddhati Kāṇṇuḍī Vol I, Fasc 1-7 @ /10/ each	4
Ditto Āchāra-Śraṇ Vol II, Fasc 1-4 @ /10/ each	3
Gobhila Gṛhy Sūtra, Vol I @ /10/ each	1
Ditto Vol II Fasc 1-2 @ 1 1/4 each	2
Ditto (Appendix) Gobhila Śraṇa	2

AUGURCHAND BHAIRODAN,
JAIN LIBRARY,
Moholla Marotian Warr,
Bikanir.

श्रीरामः ।

अनुमानखण्डस्य

तत्त्वचिन्तामणिः ।

प्रत्यक्षोपजीवकत्वात् प्रत्यक्षानन्तरं बहुवादिसम्मतत्वा-
दुपमानात् प्रागनुमानं निरूप्यते ।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः ।

ओं नमः सर्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते ।

अखण्डानन्दबोधाय पूर्णाय परमात्मने ॥

अध्ययन-भावनाभ्यां

सारं निर्णीय निखिलतन्त्राणाम् ।

दीधितिमधिचिन्तामणि

तनुते तार्किकशिरोमणिः श्रीमान् ॥

परजुष्टनयान्निवर्त्तमाना

मननास्वादरसा विशुद्धबोधैः ।

रघुनाथकवेरपेतदोषा

हृतिरेषा विदुषां तनोतु मोदन् ॥

न्यायमधीते सर्वस्तनुते कुतुकान्निवन्धमप्यत्र ।

अस्य तु किमपि रहस्यं केचन विज्ञातुमीशते सुधियः ॥

मान्यान् प्रणम्य विहिताञ्जलिरेष भूयो-

भूयो विधाय विनयं विनिवेदयामि ।

दूष्यं वचो मम परं निपुणं विभाव्य (१)

भावावबोधविहितो न दुनोति दोषः ॥

गादाधरी विवृतिः ।

अभिवन्द्य मुहुः समादरात् पदपाथोजयुगं पुरद्विषः ।

विवृणोति गदाधरः सुधीरतिदुर्बोधगिरः शिरोमणेः ॥

प्रार्थयितव्यसमाप्तिपरिपन्थिप्रत्यूहव्यूहविध्वंसपटीयसीं परमेश्वर-
प्रणति गिष्यगिच्चार्यमादौ निबध्नाति, 'ओमिति, समस्तैरकारो-
कारमकारैः मन्थिवशेन प्रणवभावमावहद्भिरव्ययतया लुप्तचतु-
र्थीकैः प्रत्येकशक्त्युपस्थापितस्य वासुदेवादिदेवत्रयस्याभेदेन पर-
मात्मनो विशेषणत्वमत्राभिहितम् । अत्र जगतः पालनादि-
कर्तृत्वं नाकारादिपदार्थतावच्छेदकमुद्देश्यतावच्छेदकस्य परम-
प्राप्त्यर्थं तद्रूपतया अन्वयानुपपत्तेः (२) । अपि तु

तथाच निपुणतरविभावनया दोषा स्वयमेव दायन्तीति भावः ।

(१) घटे घट इति वाक्यात् गान्धर्वोपध्याप्राप्त्याणिकत्वमवश्यमङ्गीकरणीयं तथाच तदुक्तिविशे-
षतत्वाच्छेदकतामुपलब्धेन गान्धर्वं प्रति विधेयतावच्छेदकभेदस्य हेतुत्वात् प्रकृते
तद्व्यतिरिक्तं नात्र ।

विग्रहविशेषवत्त्वमेव, पदार्थस्य परमात्मन एकत्वेऽपि पदार्थ-
तावच्छेदकानां नारायणादिशरीराणां भेदो ह्यस्य साधुतामुप-
पादयति (१) । यद्यपि जातिविशेषावच्छिन्नशरीराणां स्वनिष्ठ-
चेष्टानुकूलवत्त्वरूपपरम्परासम्बन्धेन प्रवृत्तिनिमित्ततापेक्षया
धर्मान्तराविशेषितानामेव शरीरवृत्तिजातिविशेषाणाम् समवायेन
तत्त्वमुचितं तथापि “सर्वं वेत्ति विष्णुः” इत्यादिप्रामाणिक-
प्रयोगानुरोधात् विष्ण्वादिवदस्यात्मनि शक्तेर्निरुद्धलक्षणाया वा
आवश्यकत्वात् तत्पर्यायस्याकारादेरपि शरीरविशेषावच्छिन्नात्म-
परता युज्यत एव, न तु तत्तत्स्थले शरीरपरत्वे योग्यता कथञ्चि-
न्निर्व्वहति शरीरस्य समवायेन ज्ञानाश्रयत्वविरहात्, ईश्वरबुद्धे-
र्याप्यवृत्तितया अवच्छेदकत्वस्य आख्यातार्थतास्वीकारेऽप्यप्रती-
कारात् । स्वसमानाधिकरणप्रयत्नासाधारणकारणकचेष्टाश्रयत्वा-
देराख्यातार्थत्वे (२) गौरवात् शरीरविशेषा एव प्रणवार्थाः,
तेषाञ्च निपातार्थतया भेदान्वय एव (३) परमात्मनीति तु न

(१) नील-पट्टेयारभेद इत्यत्र एवमस्य साधुत्वनिर्वाह्य पदार्थभेदस्यैव पदार्थ-
तावच्छेदकभेदस्यापि ह्यन्यथासंनिर्वाहकत्वमवश्यमपगन्तव्यमिति तात्पर्यम् ।

(२) भेदत्वासाधारणकारणकत्वानिवेशे भगवत्प्रयत्नस्य वस्तुमत्त्वं प्रति साधा-
रणकारणतया स्वैक्यविषयकभगवत्ज्ञानरसानाधिकरणप्रयत्ननिष्ठसाधारणकार-
णताकचेष्टाश्रयत्वस्य भगवत् इव पुरयान्तरस्यापि सम्भवं स्वैक्यं वेत्ति विष्णुरिति
प्रयोगस्यैव स्वैक्यं वेत्ति चेत् इति प्रयोगस्य प्रामाण्यापत्तिः । भेदत्वासाधारण-
कारणत्वञ्च चेष्टात्प्रादुर्भासकार्यतानिर्वाहकप्रयत्ननिष्ठकारणत्वमिति तादृश-
प्रयोगस्य न प्रामाण्यमापादनीयमिति तुष्टीभिर्निर्वाह्यम् ।

(३) स्वनिष्ठचेष्टे नुह्यन्प्रयत्नस्य परमभेदसम्बन्धेनात्मवत्त्वेत्यर्थः ।

पठ्यपवादिका इति न निरुध्यते । वस्तुतस्तु (१) स्वावधिकोत्कर्ष-
वत्तया ज्ञापनं नमस्कारः तदेकदेशज्ञानान्वयि विषयत्वं विषयित्वं (२)
वा चतुर्थ्यर्थः, गुरुं प्रणमतीत्यादौ तादृशज्ञानविषयतया गुरुप्रभृतेः
कर्मत्वेऽपि प्रकृते ज्ञानस्य धातुनोपस्थाप्यतया भगवतो न कर्मता,
“नारायणं नमस्कृत्य” इत्यादौ नारायणादेः कर्मत्वं प्रयत्नेनोप-
पादनीयम् (३) । नमस्करोति प्रणमतीत्यादौ समभिध्याहृतस्य
कर्तुरेव स्वावधिकोत्कर्षबोधको व्यापारः प्रतीयते न तूच्चारयितु-
रेव । प्रकृते केवलात्मनःपदात् प्रयोक्तुरेव तादृशव्यापारः प्रतीयते
इति सदवधिकोत्कर्षवत्तया भगवज्ज्ञानानुकूलो मदीयो व्यापार-
इत्याकारकः शाब्दबोधः । ‘विद्यन्तेति, विद्यन्तो धृतिः, सा च

(१) ननु कृत्मेव प्रयोक्तृव्यापारस्य नमस्कारत्वे गुरुं नमस्करोतीत्यादौ
का गतिः, एवं गुरुं प्रणमतीत्यादौ द्वितीयानुपपत्तिश्च गुरोर्धातुर्धृतावच्छेदकवचना-
भावात् कर्मात्तानुपपत्तेरित्यत आह, ‘इत्युक्तमिति ।

(२) विषयत्वस्य बहुवचने वैकल्यं नमो न मैकल्यं इति नञ् समभिध्याहार-
सत्वे मैकप्रदोत्तरबहुवचने विषयत्वस्य समासो नञ्ज्ञा कृते प्रतीयते तादृशभावस्य
विषयत्वमिदमकर्मनिरूपकत्वसंसर्गवच्छिन्नमतिदोषात्क कश्चिदप्येव, परन्तु इत्य-
मिदमकर्मत्ववच्छिन्नमतिदोषात्कभावात् नञ्प्रदोक्तत्वे तादृशप्रदोक्तस्य सामान्यं
गुरुप्राप्तयेति विषयत्वस्य बहुवचनस्य ह्यस्य तत्त्वत्वे विषयत्वमिदमक-
मरूपस्यैववच्छिन्नमतिदोषात्कभावात् एव तत्र कृते नञ् प्रतीयते इति
नानुपपत्तिरित्येवम् ।

१. प्रत्यय “नारायणं नमस्कृत्य” इत्यादौ नमस्कृतं तत्त्वत्वात्कं ह्यतरेव
उक्तं नमस्कृतं नमस्कृतं इति, इत्येता एव धातुस्य नमस्कृतं विहितं
मन्त्रादौ । “नमस्कृत्य नमस्कृत्य” इत्यादौ ह्यतरेव कृते नमस्कृतं, ह्य-
नमस्कृतं इति, धातुस्य नमस्कृतं विहितं इत्येव मन्त्रादौ,
इति न तत्र इत्येव नमस्कृतं इति ।

पतनविरोधिर्मंगोगः (१) । गता विज्ञापमि भगवतो विज्ञानमा-
 टीनां गरीरधारकप्रयत्नाभिज्ञानाच्च पतनं तथा भगवद्विज्ञानात्
 गुरुतराणामपि प्रयत्नविरोधप्रयोगादेव न तर्हि (२) निवृत्त-
 धृतिकर्तृत्व भगवतोऽज्ञात्वाभेद । पतनविरोधित्वं पतनानुत्पाद-
 प्रयोजकत्वम् एवञ्च भाव्यगतावच्छेदकप्रयत्नानुत्पादनयया भूतानां
 कर्मता मुक्तं व्याटाय सपितृत्वत्वेन समानकार्त्वाभेदमेव ज्ञाप्य-
 यार्थः, न तूत्तरकालोनत्वम् । भगवतो भूतधारकत्वम् "उज्जमः
 पुरुषस्त्वन्व्यः परमात्मैत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमादिभ्य विभत्ये-
 व्यय ईश्वरः" ॥ इत्याद्युपनिषदोऽपि प्रमाणयन्ति (३) । 'अस-
 खण्डेति, अत्र नित्यसुख-ज्ञानवते इति नित्यसुखज्ञानात्माकाय इति
 वा व्याख्यानं वेदान्तिनामेव शोभते, न तु नैयायिकानां तैर्नित्य-
 सुखस्यात्मनि ज्ञान-सुखाभेदस्य वानभ्युपगमात् । अतस्तन्मते
 अखण्डा दुःखासद्भिन्नः (४) आनन्दो यस्मात् स. अखण्डानन्दः
 एवभूत उपासनारूपो बोधो यस्येत्येव व्याख्येयम् । अथ वा अन्य-
 क्ता नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति भट्टमतस्य परिष्कृतत्वात् तद-
 वलम्बाव एतदभिहितं तथाचाखण्डस्य नित्यस्य आनन्दस्य बोधः
 साक्षात्कारो यस्मादिति व्युत्पत्त्या भगवत उपासनाविषयतया
 मुक्तिप्रयोजकत्वमेवाखण्डेत्यादिना प्रतिपादितम् । 'पूर्णाय' तृप्ताय,

(१) सा च पतनविरोधिर्व्यापारः, स चेश्वरप्रयत्नसत्तत्त्वयोगो वेति पा ।

(२) तथाच तस्य सयोगस्य विजातीयसयोगत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति भावः ।

(३) प्रमापयन्तीति पा० ।

(४) दुःखानवच्छेदकाभूतगरीरावच्छिन्न इत्यर्थः ।

तस्मिन् स्वीयसुखेच्छावदन्यत्वमिति (१) कुसुमाञ्जलिप्रकाशे भगवतोऽङ्गषट्कव्याख्यानावसरे (२) वर्द्धमानोपाध्यायैरभिहितम् । 'परमेति, परमत्वमुत्कर्षः, स चात्मन्तरावधिकः, सर्वविषयक-नित्यज्ञानादिमत्त्वमेव ईश्वरस्य, एवञ्चार्थत एव तस्यात्मत्वलाभेऽपि आत्मपदसमभिव्याहारेणैव उक्तोत्कर्षपरतालाभ इति न तद्वैयर्थ्यम् । वस्तुतस्तु आत्मपदं ज्ञानावच्छिन्नस्य (३) वाचकं न तु सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वव्याप्यजातिविशेषावच्छिन्नस्य, सुखादिसमवायिकारणतारहितस्य ईश्वरस्य तादृशजातिसत्त्वे मानाभावात्, सुखत्वावच्छिन्न प्रति आत्मत्वेन हेतुताया अनभ्युपगमेऽपि (४) धर्मादिविरहेणानात्मनि सुखाद्यापादनासम्भवेन तादृशजातावेव युक्तेर्दुर्लभत्वाच्च (५) एवञ्च यथा परमसुन्दर इत्यादौ पदार्थतावच्छेदकसौन्दर्यादिगत उत्कर्षः परमपदेन

(१) स्वीयसुखेच्छावदन्यत्वमित्यत्र स्वीयत्व सुखविशेषणं सुखविशिष्टेच्छावदन्यत्वम् इति फलितार्थः । इच्छाया सुखवैशिष्ट्य स्वसमानाधिकरणत्व-स्वविषयकत्वोभयसम्बन्धेन, भगवदिच्छाया सुखसमानाधिकरणत्वविरहात् न तस्य सुखविशिष्टेच्छावत्त्वमिति ।

(२) भगवतोऽङ्गषट्कञ्च, "सर्वज्ञता त्वाप्तिरनादिवोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्त-शक्तिः । अङ्गुष्ठशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञा यडाङ्गरङ्गानि महेन्द्ररस्य" इति ॥

(३) इति सातत्यगमने इति गत्यर्थकधातोर्ज्ञानार्थकतायामविवादेन तदुत्तरौणादिकनित्यसाध्यात्मपदेन ज्ञानवान् बोध्यत इति भावः ।

(४) परन्तु आत्मन समवायिकारणत्वनिर्वाहार्थं दृष्टत्वेन कारणत्वमवश्यमङ्गीकर्तव्यमिति ।

(५) न च "न वारे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति किन्त्वात्मनस्तु कामाय" इत्यात्मपदगर्भितश्रुतिरेव तादृशजातिसत्त्वे मानमिति वाच्यम् । शक्यतावच्छेदकत्वेन जातिविशेषरूपसिद्धान्तत्वात् ।

प्रत्यागते तथावापि आशयदर्शितावच्छेदकतावति- सन्नेति य-
 यकत्वादिरूपोक्तम् । तदर्थेन बोधने दत्तम् । अतः अगस्त्य-
 उक्तप्रतिपादकत्वेन क्षतिरप्यत्रापि न भवति । अतो मद्भव-
 इति ध्येयम् । ननु कान्तस्वरूपमभिधाने मद्भूतिमन्वयमिति (१)
 न तु तदर्थेन तदात्र प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिना कायेत्यत्र-
 सङ्गतिप्रदर्शनमफलम् । न च प्रत्यक्षानुमानमानं निरूप्यते
 इत्यभिधाने तात्पर्यमेव किमेतत् निरूपितमित्याकाङ्क्षोदयात्
 निरूपणपौर्वापर्यनियामकस्य प्रत्यक्षानुमानयोरुपजीव्योपजीवक-
 भावस्य प्रदर्शनमावश्यकमिति वाच्यम् । निरूप्ययोरुपजीव्याप-
 जीवकभावस्य निरूपणक्रमनियामकतायाः स्य दूषणोपतया
 स्वमते क्रमनियामकाकाङ्क्षया तदभिधानामङ्गत्वेरित्याशङ्को परि-
 जिहीर्षः सङ्गतिप्रदर्शनस्य प्रत्यक्षानुमानग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्ति-
 प्रयोजनकत्वं निरूपणप्रतिज्ञाया निष्फलत्वशङ्कानिराचिकीर्षया
 तस्याः शिष्यावधानफलकत्वञ्च दर्शयति, 'पूर्वापरित्यादि ।

चिन्तामणिदीधितिः ।

पूर्वापरग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तये शिष्याणामव-
 धानाय च सङ्गतिं प्रदर्शयन् अनुमाननिरूपणं प्रति-
 जानीते, 'प्रत्यक्षवित्यादि । अत्रोपजीव्योपजीवक-

(१) तथाच यन्निरूपणानन्तरं यन्निरूपणीयं भवति तत् तन्निरूपितसङ्गति-
 सङ्गत्वतोति नियमात् तदपेक्षितमिति भावः ।

भावः फलतः स्वरूपतश्च प्रत्यक्षफलस्थानुमित्यनुव्यव-
सायादेरनुमित्युपजीवकत्वेऽपि न सर्वा प्रत्यक्षप्रमिति-
स्तथा, अनुमितयस्तु सर्वाः साक्षात् परस्परया वा
व्याप्त्यादिप्रत्यक्षोपजीविकाः पुरस्कृतज्ञायमुपजीवक-
तोत्ककर्षः ।

गादाधरी विवर्तिः ।

‘एकवाक्यत्वं’ साकाङ्क्षत्वे सति एकार्थप्रतिपत्तिपरत्वं, तथाच
जैमिनिसूत्रं, “अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षश्चेद्विभागे स्यात्”
इति, (१) एकार्थप्रतिपादकयोर्घटोऽस्ति-कलसोऽस्तीत्यादिवाक्य-
योरेकवाक्यतावारणाय साकाङ्क्षत्वनिवेशः, तदुत्थाप्याकाङ्क्षानिवर्त्त-
कत्व-तन्निवर्त्तनीयाकाङ्क्षोत्थापकत्वान्यतररूपवत्त्वमेव तत्साकाङ्क्षत्वं,
प्रकृते च प्रत्यक्षग्रन्थोत्थाप्यायाः किमस्योपजीवकमित्याकारिकाया-
उपजीवकज्ञानविषयिण्या आकाङ्क्षाया विषयसिद्धिसम्पादनेन
निवर्त्तकत्वमनुमानग्रन्थस्येति निरुक्ततत्साकाङ्क्षतानिर्वाहः, भूतलं
घटवदित्युक्ते को घट इत्याकाङ्क्षया प्रत्युक्तस्य कम्बुग्रीवादिमान्
इत्युत्तरस्य तदेकवाक्यतावारणाय अर्थैक्यनिवेशः (२) । यद्यपि
तादृशवाक्ययोरपि यं कश्चिदर्थमादयार्थैक्यमस्ति, तथापि परस्पर-
सहकारेण विशिष्टेकार्थप्रतिपादकत्वं दलद्वयार्थः । प्रकृते च

(१) “विभागे घटकूपठने इत्यर्थः । विभागे विच्छिद्य पठने इति कस्यचित्
इत्युक्तं पाठः ।

(२) एवमर्थमुत्पत्तिरेवमिति पञ्चमोक्तत्वं तदर्थः ।

प्रत्यक्षपरिच्छेदानुमानपरिच्छेदयोर्मिलित्वा विशिष्टैकार्थविषयक
 शब्दबोधाजनकत्वेऽपि चत्वारि प्रमाणानीत्यप्रामाण्यशङ्काना-
 स्तन्दिननिश्चयं प्रति परिच्छेदचतुष्टयस्यैव कथञ्चिदुपयोगितया (१)
 तादृशप्रतिपत्तिप्रयोजकाभिप्रायविषयत्वरूपं (२) अर्थक्यं नित
 बाधमेव । एतादृशैकवाक्यताघटकसाकाङ्क्षज्ञानं सङ्गतिज्ञानाद्
 भवति, यत् यदर्थसङ्गतार्थकं भवति तत् तत्साकाङ्क्षमिति व्याप्तिः
 सङ्गतिज्ञानस्य साकाङ्क्षत्वानुमितिसामग्रीघटकत्वात्, प्रत्यक्षोप-
 जीवकमित्यनभिधाय प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिति पञ्चम्यन्ताभिधानं
 उपजीवकत्वस्य सङ्गतित्वलाभाय । प्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञान-
 विषयत्वरूपस्य परम्परया प्रयोजकत्वस्य हेतुपञ्चम्यर्थतया प्रत्यक्षा-
 नन्तरानुमानाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वरूपानु-
 मानसङ्गतित्वस्य लाभात् । वस्तुतो दर्शितपञ्चम्यर्थस्य जिज्ञासा-
 घटितत्वात् साकाङ्क्षतालाभायैव पञ्चम्यभिधानम् । अतएव
 सङ्गतित्वेन सङ्गतेरेकवाक्यताव्याप्यत्वे उपजीवकत्वत्वरूपतद्वा-
 न्तरूपेणापि तद्व्याप्यताया आवश्यकत्वात् सङ्गतित्वज्ञानं
 विनापि एकवाक्यताप्रतिपत्तिसम्भवात् सङ्गतित्वलाभाय पञ्चम्य-
 न्ताभिधानमनर्थकमित्यपि निरस्तम् । न च पञ्चम्यर्थान्वयवला-
 प्रत्यक्षोपजीवकत्वज्ञानजन्यजिज्ञासायाः अनुमानाभिधानप्रयोज-

(१) प्रत्यक्षादिचतुष्टयस्य प्रमाणत्वमनङ्गोक्त्युक्तता परेषां मतस्य एवमेव उप-
 दोगितमेत्यर्थः ।

(२) चत्वारि प्रमाणानि इति प्रतिपत्तिप्रयोजकाभिप्रायविषयत्वरूपमित्यर्थः ।

कतालाभेऽपि जिज्ञासायां प्रत्यक्षग्रन्थोत्थाप्यत्वस्य अनुमानग्रन्थ-
निवर्तनीयत्वस्य चालाभान्निरुक्तसाकाङ्क्षत्वलाभो न सम्भवत्येवेति
वाच्यम् । जिज्ञासायां प्रत्यक्षोपजीवकत्वज्ञानजन्यत्वलाभे तादृश-
ज्ञानप्रयोजकीभूतप्रत्यक्षग्रन्थप्रयोज्यत्वस्यानुमानाभिधानप्रयोजक-
त्वलाभे अनुमानप्रतिपादकग्रन्थनिवर्तनीयत्वस्य चार्थतो लाभात् ।
अनुमानग्रन्थे प्रत्यक्षग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तिश्च उभयोरेकग्रन्थान्त-
र्गतत्वज्ञानसम्पादनेन, समस्तचिन्तामणिग्रन्थज्ञानाधीनप्रत्यक्षादि-
चतुष्टयधर्मिकप्रमाणेतरभेदपरिच्छेदरूपफलविशेषेच्छावतोऽधीत-
प्रत्यक्षपरिच्छेदस्य शिष्यस्य तादृशफलोपयोग्यनुमानपरिच्छेदा-
ध्ययनप्रवृत्तावुपयुज्यते ।

केचित्तु एकवाक्यत्वं निःश्रेयसरूपैकफलप्रयोजकत्वं, तत्प्रति-
पत्तिश्चानुमानग्रन्थज्ञानधर्मिकसुक्तिरूपेष्टसाधनताज्ञानरूपा (१)
शिष्यप्रवृत्तावुपयुज्यते । जायते च सा सङ्गतिमदर्शप्रतिपादकत्वरूप-
हेतुमत्ताज्ञानजनकात् सङ्गतिप्रदर्शनादिति व्याकुर्वन्ति । तदसत्,
उक्तहेतोस्तादृशैकवाक्यताशून्य-निःश्रेयसानुपयोगि शास्त्रसाधारण-
तया व्यभिचारित्वात् । निःश्रेयसत्वं परित्यज्य फलत्वरूपेण फलप्रवेशे
फलस्योक्तटेच्छाप्रयोजकरूपविशेषाज्ञानात् प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपयोगि-
तापत्तेः (२) एकफलकत्वस्य एकवाक्यतापदार्थताविरहाच्च ।

(१) अनुमानग्रन्थोक्तसुक्तिरूपेष्टसाधनताज्ञानविषय इत्याशारिका, यदा-
शुतार्थत्यागश्च निरुक्तहेतुमत्त्यनुमानग्रन्थे साधरचायै ।

(२) इदमविवक्षितं तादृशैकवाक्यताशून्य-निःश्रेयसानुपयोगि शास्त्रसाधारण-
तया व्यभिचारित्वात् । इदमविवक्षितं सामान्यतो व्यापकताज्ञानेऽपि फलस्य सुहित्वे लाघद-
मिति लाघदज्ञानसङ्कारात् विशेषरूपेण सुक्तिसाधनताज्ञानमपि सम्भवतीति ।

‘श्रियाणामिति, ‘अवधानं’ अनुमाननिरूपणात्मकस्य “तत्र व्याप्तिविशिष्टेत्यादिप्रकृतशब्दस्य विशिष्य शुश्रूषा, निरूपणत्वे सामान्यतस्तादृशशब्दे प्रमाणतत्त्वप्रतिपादकज्ञानविषयत्वावगता वपि विशिष्य तत्त्ववर्णे दुमुक्षितार्थप्रतिपादकत्वाग्रहात् (१) विशिष्य तत्शुश्रूषा न सम्भवतीति, (२) अनुमानमिदानीं निरूप्यते इति प्रतिज्ञाय तदभिधाने च विशिष्य प्रकृत निरूपणे अनुमानविषयकत्वग्रहेण दुमुक्षितप्रमाणतत्त्वप्रतिपादकता प्रकृतशब्दवर्णे विशिष्य गृह्यत इति तादृशशुश्रूषारूप अवधानं निर्व्वहतीति तत्फलकत्वं प्रतिज्ञायाः तादृशावधानं विशिष्य तत्त्ववर्णे शिष्यप्रवृत्तावुपयुज्यते, विरोधिभ्याद्याक्षुषाणि सामग्र्या विघटनेन (३) शब्दवर्ण एव वा । न च सङ्गतिप्रदर्शनानुमाननिरूपणप्रतिज्ञयोः प्रत्येकमुक्तप्रयोजनद्वयान्वये चकारासङ्गतिरिति वाच्यम् । ‘प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिसमुदितवाक्यस्यैव प्रतिजानीत इति प्रतिज्ञापदेन विवक्षितत्वात् । अन्यथा ‘प्रत्यक्षवित्यादीति क्रियाविशेषणान्वयायोगात्, एकपदार्थ एव तदुभयान्वयेन तत्सङ्गतेः । एकदेशस्यैकवाक्यताप्रतिपत्त्यादिफल-

(१) प्रमाणतत्त्वप्रतिपादकत्वाग्रहादित्यर्थः ।

(२) यदनुमाननिरूपणं भवति तत् प्रमाणतत्त्वप्रतिपादकज्ञानविषयो भवतीति सामान्यतो ज्ञाने “व्याप्तिविशिष्टेत्यादिशब्दोऽपि अनुमाननिरूपणत्वेन भातः किन्वेतच्छब्देन प्रमाणतत्त्वप्रतिपादकज्ञानविषयत्वं नावगतमिति विशिष्य तत्त्ववर्णे दृष्टा न निर्व्वहतीति भावः ।

(३) दृष्टावदितसामग्र्या वन्वत्त्वादिति भावः ।

कत्वेनापि समुदाये तत्फलकत्वावाधात्, सङ्गतिभिर्वांशप्रति-
पादनद्वारा नैकवाक्यताप्रतिपादकत्वं उक्तपतिज्ञावाक्यस्य किन्तु
सङ्गत्वंशप्रतिपादनद्वारेति तस्य सङ्गतिप्रदर्शनरूपताप्रतिपत्तये
'सङ्गतिं प्रदर्शयन्' इत्यभिहितम् । 'धातुसन्धे प्रत्ययाः' (१) इत्यनेन
समभिव्याहृतक्रियासमानकालीनतायामनुशिष्टशब्दपदात् सङ्गति-
प्रदर्शन-प्रतिपत्त्योरेककालीनत्वलाभेनार्थतत्त्वमेव प्रतीतेः । 'प्रति-
जानीते' इति अव्यवहितोत्तरकालकर्तव्यतया बोधयतीत्यर्थः, लट्-
प्रत्ययस्य वृत्तेमानसामीप्यार्थकत्वादिति भावः ।

'प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिति, पञ्चन्या ज्ञापकत्वरूपहेतुतापरत्वाभि-
मानेन निरूपणक्रमनियामकाकाङ्क्षया उपजीव्योपजीवकभाव-
प्रदर्शनमिति साम्प्रदायिका वर्णयन्ति, तस्मिन्नेव प्रथमतोऽनुवृत्ते-
मानः फलौभूतप्रत्यक्षानुमितिप्रमयोः प्रत्यक्षानुमान-प्रमाणयोश्च
कार्य-कारणभावस्य प्रमा-तत्करणनिरूपणक्रमनियामकतामाह,
'अत्रेति प्रत्यक्षानुमानग्रन्थपौर्वापर्य इत्यर्थः, नियामक इति शेषः,
नियामकत्वमेव वा समन्वये । 'फलतः' फलयोः, प्रत्यक्षानु-
मतिप्रमयोरिति यावत्, 'अत्र' अनयोः प्रत्यक्षानुमानयोरित्यर्थः,
'फलतः' फलघटितपरम्परसम्बन्धेन, 'स्वरूपतः' साक्षात् सन्धेन,
वर्तते इति शेषः । तथाच उभययैव स निरूपणक्रमनियामक-
इति केचित् । 'अत्रेति इदं पदं प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिति ग्रन्थ-

परं सप्तम्यस्य प्रतिपाद्यत्वं, तथाच फलयोः प्रमाणयोग उपजीवो-
पजीवकभावः क्रमनियामकतया ग्रन्थप्रतिपाद्य इत्यर्थः, उप-
जीव्यत्वस्य शब्दतः साक्षादन्नाभेऽपि उपजीवकतानिरूपकत्वेनार्थत-
स्तन्नाभान्न विरोध इत्यपरे । ननु प्रत्यक्षानुमित्योरुपजीव्यो-
पजीवकभावस्य तन्निरूपणपौर्वापर्यनियामकता तदैव सम्भवति
यद्युपजीवकत्वमानन्तर्याभिधानव्याप्यं भवेत् । व्याप्तिश्च यत्
प्रत्यक्षोपजीवकं भवति तत् प्रत्यक्षनिरूपणाव्यवहितोत्तरनिरूपण-
विषय इति विशेषतः, यत् यदुपजीवकं भवति तत् तन्निरूपणा-
व्यवहितोत्तरनिरूपणविषयः इति सामान्यतो वा ग्राह्या, उभयत्र
प्रत्यक्षानन्तरमनिरूपिते तदुपजीवकपदार्थान्तरे व्यभिचारः (१) ।
तदव्यवहितनिरूपणविषयत्वे सतीति (२) विशेषणं हेतौ निवेश्य
तादृशव्यभिचारवारणोऽपि प्रथमे दृष्टान्ताभावः, व्यतिरेकदृष्टान्तः
सुलभ इति चेत्, तदा अनुमानत्वमेव प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरनिरू-
पणनियामकं किं नोच्यते अप्रयोजकत्वशङ्का पुनस्तुल्यैवेति द्वितीय-
पक्ष एवादरणीयः (३) तत्रापि अनुमित्युपजीवकस्य तदनुव्यवसाय-

(१) प्रत्यक्षानन्तरमनिरूपिते प्रत्यक्षजन्यसंस्काररूपपदार्थान्तरे व्यभिचार-
इत्यर्थः ।

(२) साध्याविशेषस्य अप्रयोजकत्वशङ्कायाश्च वारणायात्र उत्तरत्वमनिवेश्य अव्यव-
हितत्वमात्रं निवेशितं भट्टाचार्येण, निरूपणाव्यवहितत्वञ्च निरूपणविशिष्टत्व,
वैशिष्ट्यं स्वीकृत्यनधिकरणत्व-स्वध्वसानधिकरणत्व-स्वप्रागभावाधिकरणसमयप्राग-
भावानधिकरणत्वरूपवितयसम्बन्धेन । स्वीकृत्यक्षयस्य, स्वीकृत्यद्वितीयक्षयस्य,
स्वपूर्वद्वितीयक्षयस्य च वारणाय सम्बन्धत्वस्य निवेशितमिति ।

(३) सामान्यव्याप्तौ साधनसजातीये साध्यसजातीयव्याप्तिनिश्चयात् अनुमित्या-

तदात्मकोपनयादिजन्योपनीतप्रत्यक्षादेः तन्निरूपणाव्यवहितोरम-
निरूपणेन व्यभिचारो दुर्त्तार इत्याशङ्कां निराचिकीर्षुः प्रत्यक्ष-
प्रमानिष्ठानुमित्युपजीवकतातो अनुमितिनिष्ठप्रत्यक्षोपजीवक-
तायामानन्तर्याभिधानव्याप्यतावच्छेदकं विशेषमाह, 'प्रत्यक्ष-
फलस्येति, 'तथा' साक्षात् परस्परया वा अनुमित्युपजीविका,
'अनुमितयस्त्विति, यादृशानुमितिकारणमनुमित्यादिरूपमेव तत्र
साक्षात् प्रत्यक्षोपजीवकत्वासम्भवात् 'परस्परया वेति, तथाचोप-
जीवकत्वमत्र जन्य-जन्यादिव्याहृतं कार्यत्वरूपं (१) न विवक्षितं
अपि तु तत्ताधारणं प्रयोज्यत्वमेवेति (२) न दोषः । 'अयं'
निरूपणविषयतावच्छेदकप्रमाविभाजकधर्मावच्छिन्नत्वरूपः (३)
उपजीवकतानिष्ठ उल्कापैः, 'पुरस्कृतः' आनन्तर्याभिधान-
प्रयोजकतावच्छेदकतया आहत इत्यर्थः, त्वर्धेन चकारेणाविभाज-
कावान्तररूपावच्छिन्नत्वस्य पुरस्कृतत्वं व्यवच्छिन्नं, तथाच प्रत्यक्ष-
त्वावच्छेदेन प्रत्यक्षे नानुमित्युपजीवकता अस्तीति प्रत्यक्षं प्रागेव

धादकत्वमिति न दमात् एकविशेषस्यते व्यभिचारस्यदेपि विरोधान्नरस्यते व्याप्ति-
निवृत्तसम्भवेन तत्र व्यभिचारसंशयनिवृत्त्यर्थं अनुकूलतर्कमेवा नास्तीति द्वितीय-
पक्षारस्त तात्पर्यम् ।

(१) जन्य-जन्यादिव्याहृतं तत्कार्यत्वञ्च तद्विज्ञानादादिज्ञानिरूपकत्वे सति
तद्व्याप्यत्वे सति च तद्विज्ञानिरूपकत्वमर्थवर्तितानिरूपकत्वरूपम् ।

(२) जन्य-जन्यादिसाधारणं प्रयोज्यत्वञ्च तद्विज्ञानिरूपकत्वमर्थवर्तितानिरूपक-
त्वमात्रं स्वरूपस्यव्यतिरेको वेति ।

३। प्रमाविभाजकत्वञ्च प्रमातृज्ञानरधर्मान्प्रकारकज्ञानगोचरेत्यानिरूपक-
ज्ञानविषयतावच्छेदकत्वरूपम् ।

परं सप्तम्यत्र प्रतिपाद्यत्वं, तथाच कनयोः समानयोः उपजीवो-
पजीवकभावः क्रमनियामकतया अन्यप्रतिपाद्य इत्यर्थः, उप-
जीव्यत्वस्य गच्छतः साक्षादनाभेऽपि उपजीवकतानिरूपकतेनार्थत-
स्तन्नाभान्न विरोध इत्यपरे । ननु प्रत्यक्षानुमित्योरुपजीवो-
पजीवकभावस्य तद्विरूपणर्थाप्यनियामकता तदैव सम्भवति
यद्युपजीवकत्वमानन्तर्याभिधानव्याप्य भवेत् । व्याप्तिश्च यत्
प्रत्यक्षोपजीवकं भवति तत् प्रत्यक्षनिरूपणाव्यवहितोत्तरनिरूपण-
विषय इति विज्ञेयतः, यत् यदुपजीवकं भवति तत् तद्विरूपणा-
व्यवहितोत्तरनिरूपणविषयः इति सामान्यतो वा ग्राह्या, उभयत्र
प्रत्यक्षानन्तरमनिरूपिते तदुपजीवकपदार्थान्तरे व्यभिचारः (१) ।
तदव्यवहितनिरूपणविषयत्वे सतीति (२) विज्ञेयता हेतौ निदेश्य
तादृशव्यभिचारवारणेऽपि प्रथमे दृष्टान्ताभावः, व्यतिरेकदृष्टान्तः
सुलभ इति चेत्, तदा अनुमानत्वमेव प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरनिरू-
पणनियामकं किं नोच्यते अप्रयोजकत्वशङ्का पुनस्तुल्यैवेति द्वितीय-
पक्ष एवादरणीयः (३) तत्रापि अनुमित्युपजीवकस्य तदनुव्यवसाय-

(१) प्रत्यक्षानन्तरमनिरूपिते प्रत्यक्षजन्यसंस्काररूपपदार्थान्तरे व्यभिचार-
इत्यर्थः ।

(२) साध्याविशेषस्य अप्रयोजकत्वशङ्कायाश्च वारणायाश्च उत्तरत्वमनिवेश्य अव्यव-
हितत्वमात्रं निवेशितं भट्टाचार्येण, निरूपणाव्यवहितत्वञ्च निरूपणविशिष्टत्वं,
वैशिष्ट्यं स्वीकृत्यनधिकरणत्व-स्वध्वसानधिकरणत्व-स्वप्रागभावाधिकरणसमयप्राग-
भावानधिकरणत्वरूपवृत्तितयसम्बन्धेन । स्वीकृत्यक्षयस्य, स्वीकृत्यद्वितीयक्षयस्य,
स्वपूर्वद्वितीयक्षयस्य च वारणाय सम्बन्धत्वञ्च निवेशितमिति ।

(३) सामान्यव्याप्तौ साधनसजातीये साध्यसजातीयव्याप्तिनिश्चयात् अनुमित्या-

तदात्मकोपनयादिजन्योपनीतप्रत्यक्षादेः तन्निरूपणाव्यवहितोरम-
निरूपणेन व्यभिचारो दुर्ज्वार इत्याशङ्कां निराचिकीर्षुः प्रत्यक्ष-
प्रमानिष्ठानुमित्युपजीवकतातो अनुमितिनिष्ठप्रत्यक्षोपजीवक-
तायामानन्तर्याभिधानव्याप्यतावच्छेदकं विशेषमाह, 'प्रत्यक्ष-
फलस्येति, 'तथा' साक्षात् परम्परया वा अनुमित्युपजीविका,
'अनुमितयस्त्विति, यादृशानुमितिकारणमनुमित्यादिरूपमेव तत्र
साक्षात् प्रत्यक्षोपजीवकत्वासम्भवात् 'परम्परया वेति, तथाचोप-
जीवकत्वमत्र जन्य-जन्यादिव्याहृतं कार्यत्वरूपं (१) न विवक्षितं
अपि तु तत्साधारणं प्रयोज्यत्वमेवेति (२) न दोषः । 'अयं'
निरूपणविषयतावच्छेदकप्रमाविभाजकधर्मावच्छिन्नत्वरूपः (३)
उपजीवकतानिष्ठ उक्त्यर्थः, 'पुरस्कृतः' आनन्तर्याभिधान-
प्रयोजकतावच्छेदकतया आदृत इत्यर्थः, त्वर्थेन चकारेणाविभाज-
कावान्तररूपावच्छिन्नत्वस्य पुरस्कृतत्वं व्यवच्छिन्न, तथाच प्रत्यक्ष-
त्वावच्छेदेन प्रत्यक्षे नानुमित्युपजीवकता अस्तीति प्रत्यक्ष प्रागेव

धादृशानुमितिनियमात् एकविशेषस्थले व्यभिचारसंशयेऽपि विशेषान्तरस्थले व्याप्ति-
निवृत्तसम्भवेन तत्र व्यभिचारसंशयनिवृत्त्यर्थं कृतकूलतर्कापेक्षा नास्तीति द्वितीया-
पवादस्तु तात्पर्यम् ।

(१) जन्य-जन्यादिव्याहृतं तत्कार्यत्वञ्च तद्विशान्तरादिप्रतिरूपकत्वे सति
तद्व्याप्यत्वे सति च तद्विनिर्दिष्टपदार्थवर्तितानिरूपकत्वद्वयम् ।

(२) जन्य-जन्यादिसाधारणं प्रयोज्यत्वञ्च तद्विनिर्दिष्टपदार्थवर्तितानिरूपक-
तमात्रं सत्प्रत्यक्षविशेषो वेति ।

(३) प्रमाविभाजकत्वञ्च प्रमाविभाजनरूपकप्रकारकज्ञानगोचरेष्टान्वितवर्त-
मानविषयतावच्छेदकत्वद्वयम् ।

कृतिसाध्यताधीरपेक्षितेति प्रवृत्ति-द्वाराऽदृष्ट-प्रयोजिकानुऽमितिः
जन्यमात्रं प्रत्येव प्रयोजिका अदृष्टस्य कार्य्यमात्रं प्रति हेतु-
त्वादिति भावः । नन्वेवमपि प्रमाविभाजकप्रत्यक्षत्वान्नयस्य भग-
वत्प्रत्यक्षस्य नित्यतया अनुमित्यनुपजीवकत्वान्न निरूप्यतावच्छे-
दकधर्मावच्छेदेन प्रत्यक्षेऽनुमित्यनुपजीवत्वसम्भव इत्यत आह,
'ईश्वरेति, 'न फलमिति, तथाच तत्साधारणं प्रत्यक्षत्वं न फल-
विभाजकमतिप्रसक्तत्वात् अपि तु जन्यप्रत्यक्षत्वमेव तदेव निरूप्यता-
वच्छेदकं तदवच्छेदेन चानुमित्यनुपजीवकत्वमक्षतमेवेति भावः (१) ।

चिन्तामणिदीधितिः ।

तथापि दृष्टद्वारकमिह तथात्वमादरणीयमितर-
स्याविनिगम्यत्वात् सर्वज्ञानुमितिकरणमिन्द्रियापेक्षोत्-
पत्तिकम् अनुमितिं भावयतोऽपीश्वरज्ञानस्य तत्-
करणतानिर्वाहकप्रत्यासत्तिविरहेणातत्त्वात्, सर्वं पुन-
रिन्द्रियं नानुमानाधीनजन्म मनः-श्रवणयोरजन्यत्वात्
दृष्टद्वारा वा तथात्वमादरणीयम् । नचोत्पत्तिमदपीन्द्रियं
दृष्टद्वारकमनुमानमपेक्षते ।

(१) हेतुत्वं यत् कार्य्यत्वच्छेदकप्रकारिणलक्षणावस्थितत्वात् तद-
लक्षितानिधोत्वम् । 'पुरस्कृतं चान्नमर्त्या' इत्यादिप्रकारेण तद्वच्छेदकत्वात् सादृश-
त्वात् । ननु नित्यानिवृत्त्युपारदधर्मस्य कार्य्यत्वच्छेदकत्वात् तन्मन्त्रित-
मेव तन्मन्त्रितच्छेदकं तथाच न तच्छेदकं कार्य्यत्वच्छेदकमित्यन्वयमिति लक्षणा-
वच्छेदेनादृष्टद्वारा अनुमित्यनुपजीवकत्वस्योक्त्यद्वयते 'यदपीति, ननु नित्यानिवृ-

निरूपितं, तथाविधानुमितित्वावच्छेदेन चानुमितौ प्रत्यक्षोप-
जीवकत्वमस्तीति सा पश्चान्निरूपितेति भावः ।

चिन्तामणिदौधितिः ।

यद्यपि सकलमेव प्रत्यक्षफलमुपजीवत्यदृष्टजननीं
समय-मत्कर्तव्यतादिपरिच्छेदिकामनुमितिं, ईश्वर-
प्रत्यक्षन्तु न फलम् ।

गाढाधरी विवृतिः ।

प्रत्यक्षेऽपि निरूप्यतावच्छेदकफलविभाजकधर्मावच्छेदेनादृष्ट-
द्वारानुमितिप्रयोज्यत्वमस्तीत्याशङ्कते, 'यद्यपीति, 'अदृष्टजननी'
स्वजनकादृष्टप्रयोजिकां, 'समयः' पदसङ्केतः, 'मत्कर्तव्यता'
स्वकृतिसाध्यता, (१) 'तत्परिच्छेदिकां' तद्विषयिनीं, शब्दाधीन-
नायामदृष्टजनकयागादिगोचरप्रवृत्तौ प्रवृत्तिपरवाक्याधीनवाक्यार्थ-
बोधोऽपेक्षितः (२), तत्र चेदम्पदमत्रार्थे शक्तं शक्तिभ्रमाजन्य-
लक्षणाग्रहाजन्यैतद्विषयकशब्दबोधजनकत्वादित्यनुमानाधीनशक्ति-
ग्रहोऽपेक्षितः (३) । अन्यत्र च (४) इदं मत्कर्तव्यं मत्कृतिं विना
अनुत्पद्यमानत्वे सति मदृष्टसाधनत्वादित्याद्यनुमानाधीन-

(१) आदिपदेन मदृष्टसाधनत्वाद्युपपन्नम् । मदृष्टसाधनता च आदिपदाद्
ग्राह्या इति सा ।

(२) स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेतेत्यादिवाक्य प्रवृत्तिपरम् ।

(३) अप्रभवे लाज्जणिरूपदे च व्यभिचारवारणाय हेतौ यजनान्तर्गते-
यणद्वयम् ।

(४) मन्त्रानधीनप्रवृत्तादित्यर्थः ।

हृतिसाध्यताधीरपेक्षितेति प्रवृत्ति-द्वाराऽदृष्ट-प्रयोजिकानुमितिः
जन्यमात्रं प्रत्येव प्रयोजिका अदृष्टस्य कार्य्यमात्रं प्रति हेतु-
त्वादिति भावः । नन्वेवमपि प्रमाविभाजकप्रत्यक्षत्वान्नयस्य भग-
वत्प्रत्यक्षस्य नित्यतया अनुमित्यनुपजीवकत्वान्न निरूप्यतावच्छे-
दकधर्मावच्छेदेन प्रत्यक्षेऽनुमित्यनुपजीवत्वसम्भव इत्यत आह,
'इत्थरेति, 'न फलमिति, तथाच तत्साधारणं प्रत्यक्षत्वं न फल-
विभाजकमतिप्रसक्तत्वात् अपि तु जन्यप्रत्यक्षत्वमेव तदेव निरूप्यता-
वच्छेदकं तदवच्छेदेन चानुमित्यनुपजीवकत्वमक्षतमेवेति भावः (१) ।

चिन्तामणिदीधितिः ।

तथापि दृष्टद्वारकमिह तथात्वमादरणीयमितर-
स्याविनिगम्यत्वात् सर्वञ्चानुमितिकरणमिन्द्रियापेक्षोत्-
पत्तिकम् अनुमितिं भावयतोऽपीश्वरज्ञानस्य तत्-
करणतानिर्वाहकप्रत्यासत्तिविरहेणातत्त्वात्, सर्वं पुन-
रिन्द्रियं नानुमानाधीनजन्म मनः-श्रवणयोरजन्यत्वात्
दृष्टद्वारा वा तथात्वमादरणीयम् । नचोत्पत्तिमदपीन्द्रियं
दृष्टद्वारकमनुमानमपेक्षते ।

(१) हेतुत्वं यत् कार्य्यतत्त्वोदकप्रमाविभाजकधर्मावच्छिन्नतया ल-
क्षितव्यतानिर्वाहकं, 'पुरश्चरं चानुमित्यनुपजीवकत्वोदकप्रमाविभाजकध-
रत्वम् । ननु नित्यानित्यसाधारणधर्मात् कार्य्यतत्त्वोदकप्रमाविभाजकध-
र्मेव उक्ततावच्छेदकं, तथाच अदृष्टेऽपि कार्य्यतत्त्वोदकप्रमाविभाजकध-
र्मावच्छेदेनादृष्टा अनुमित्यनुपजीवकत्वमस्तीति शङ्के 'यद्यपीति, ननु नित्यानित्य-

गाढाधरी विवृतिः ।

‘दृष्टद्वारकम्’ दृष्टमात्रद्वारकम्, अदृष्टाद्वारकमिति यावत्, तेन दृष्टस्य यागादेरनुमितिद्वारत्वेऽपि न क्षतिः । अदृष्टाद्वारकत्वञ्च स्वजनकादृष्टजनकानिरूपितत्वं, स्वं हेतुमत्तयाभिमतं, ‘तथात्वम्’ उपजीवकत्वम्, ‘इह’ आनन्तर्याभिधाने, ‘आदरणीयं’ नियामकतया स्वीकरणीयं, तथाच (१) यत् स्वजनकादृष्टजनकयन्निरूपितनिरूपणविषयतावच्छेदकप्रमितिविभाजकधर्मावच्छिन्नोपजीवकतावत् तत्तन्निरूपणाव्यवहितोत्तरनिरूपणविषय इत्येव व्याप्तिरादरणीया । तत्र च न व्यभिचारावकाश इति भावः । नन्वादृष्टद्वारकोपजीवकताया आनन्तर्याभिधाननियामकत्वमङ्गीकृत्य प्रत्यक्षमेव किं पद्यान्न निरूप्यते इत्यत आह, ‘इतरस्येति अदृष्टद्वारकोपजीवकत्वस्येत्यर्थः, ‘अविनिगम्यत्वात्’ विनिगमनाया अविषयत्वात्, (२) तथाचादृष्टद्वारा प्रवृत्त्यौपयिकीपाटानप्रत्यक्षो-

साधारणधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे क्षतिविरहात् प्रत्यक्षत्वमेव तादृशो धर्मः तथाच कथमक्षयधर्मावच्छेदेनानुमित्युपजीवकत्वसम्भवं इत्यत आह, ‘इत्यरेति’ न फलं न तादृशप्रत्यक्षमाधारणप्रत्यक्षत्वं जन्यतावच्छेदकं नित्यानित्यसाधारणधर्मस्य तथात्वे अपरिज्ञानप्रसङ्गात् तथाच जन्यप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकदृष्टादृष्टद्वारा अनुमित्युपजीवकत्व सम्भवतीति भाव इति प्राप्तिः । इति कर्मवृत्तिरस्यैव अद्विक्र पाटो वर्तते ।

१. पूर्वोक्तार्थे निरूपितत्वागम्याविरहात् तत्परित्यागेन नञ्व्यत्यासं दृष्टादेर्न तत्तदृष्टजनकत्वं विगमयन् व्याप्तिमाह, तथाचेत्यादिना, फलं न तादृशप्रत्यक्षमाधारणप्रत्यक्षत्वमेव उपजीवकताया देयमनोऽनुमितिजनकादृष्टजनकत्वप्रत्यक्षत्वेऽपि न दोषः ।

२. तद्वत्त्वस्य नित्यादृष्टविनिगमना, तदभावादित्यर्थः ।

पजीवकताया अनुमितौ सत्त्वेनादृष्टद्वारकोपजीवकत्वस्य तुल्यतया
 अनन्तर्याभिधाननियामकत्वं न सम्भवतीति भावः । प्रत्यक्ष-
 प्रमाणस्य चक्षुरादेरप्यदृष्टद्वारा समयादिपरिच्छेदकानुमानोप-
 जीवकत्वात् स्वरूपनिष्ठोपजीवकतायाः कथमानन्तर्याभिधान-
 नियामकत्वमित्याशङ्गां परिजिहीर्षुरनुमाननिष्ठोपजीवकतायां
 विनैषं दर्शयति, 'सर्वमिति, यत्राभासं स्रनिष्ठप्रामाण्यग्रहार्थं
 यत्रमात्रान्तरमपेक्षते तदपि तदुपजीवकमुच्यते, प्रकृते च
 तादृशोपजीवकत्वमविवक्षितं नित्येनापीन्द्रियेण प्रामाण्यग्रहार्थ-
 मनुमानापेक्षणादिति स्वीत्युच्यते तदपेक्षितत्वरूपमुपजीवकत्व-
 नेवेति स्फुटीकर्तुं इन्द्रियोपजीवकमित्यनभिधाय 'इन्द्रियापेक्षो-
 त्यक्तिकमित्यभिहितम् (१) । एतावता (२) एतदेव परीक्षाज्ञता
 ग्रहोत्तरभावेन यदभिहितं तत् स्वाभिधानसौष्ठवमादर्शितम् (३) ।
 एवञ्च निरूपणीयतावच्छेदकानुमितिकरणत्वादिरूपप्रमाणविभा-
 जकरूपावच्छेदेनोपजीवकत्वनेवानन्तर्याभिधाननियामकं वाच्य-
 मित्याशयः । नन्वनुमितिं प्रति भगवज्ज्ञानस्योपादानप्रत्यक्ष-
 त्वेन (४) व्याप्तिज्ञानत्वेन च कारणत्वात्तदप्यनुमितिकरणम्

(१) एतत् एव तदपेक्षितत्वं कथं तत् । एतदन्तर्यामिण्युपजीवक-
 त्वेनोपजीवकत्वं वा तदपेक्षितत्वं वा ।

१) यत्रनेति शेषः ।

२) एतदेवेति शेषः ।

३) एतदेव परीक्षाज्ञता ग्रहोत्तरभावेन यदभिहितं तत् स्वाभिधानसौष्ठवमादर्शितम् ।
 एतदेव परीक्षाज्ञता ग्रहोत्तरभावेन यदभिहितं तत् स्वाभिधानसौष्ठवमादर्शितम् ।
 एतदेव परीक्षाज्ञता ग्रहोत्तरभावेन यदभिहितं तत् स्वाभिधानसौष्ठवमादर्शितम् ।

अथ च नित्यतया प्रत्यक्षानुपजीवकम् इति क्षणमनुमितिकरण-
 त्वावच्छेदेन प्रत्यक्षोपजीवकतया शङ्कया तस्यानुमित्यमाधारण
 कारणत्वाभावं व्यवस्थापयति, 'अनुमितिमिति, 'भाष्यतोऽपि'
 उपादानप्रत्यक्षविधया जनयतोऽपि, 'तत्करणतेति अनुमितित्वाव-
 च्छिन्ननिरूपितकरणतानिर्व्याप्तकतत्समयायिममयेतत्तरूपप्रत्यास-
 त्तिविरहेण इत्यर्थः । 'अतत्त्वात्' अनुमितित्वावच्छिन्नाकरण-
 त्वात् । अयमभिप्रायः प्रत्यक्षानुमानोपमान-शब्दाः प्रमाणा-
 नीत्यत्रात्म-शरीरादिव्यावृत्त प्रमित्यमाधारणकरणत्वमेव प्रमाण-
 पदेन विवक्षितं तच्च प्रमितिविभाजकधर्मावच्छिन्नकरणत्वम् ।
 एवञ्चानुमानपदेनापि अनुमितित्वावच्छिन्नकरणत्वमेव विवक्षितं
 तदेव च विभाजकम्, ईश्वरज्ञानञ्च न तथा, तथाहि फलायोग-
 व्यवच्छिन्नव्यापारवत्कारणत्व करणत्वं न तु कारणत्वमात्रं,
 तथासति हिदानुपधायककुठारादिव्यक्तेरपि तत्करणताप्रसङ्गेन
 तत्कुठारेण हिनत्तेति प्रयोगापत्तेः । तदर्थञ्च स्वनिरूपककार्य
 तावच्छेदकसम्बन्धेन कार्याधिकरणे तत्कार्योपधायकव्यापार
 व्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन स्वावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तते यत्त
 वृत्तित्वविशिष्टकारणत्व (१), स्वं कारणता, इत्यञ्च ईश्वरज्ञान

(१) अत्रेदं बोध्यं, चक्षुरादेः प्रत्यक्षकारणतास्थले चक्षुरादेः केन सम्बन्ध-
 कार्य-कारणभाव । यदि च द्रव्यचाक्षुपत्वावच्छिन्नं प्रति संयोगेन चक्षुषो हे
 लौकिकविषयत्वञ्च कार्यस्य सम्बन्धस्तदा न करणत्वनिर्व्याह चाक्षुषोपधाय
 व्यापाराव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन संयोगसम्बन्धेन चक्षुषो द्रव्येऽवर्तमानत्वा
 न च निर्विकल्पकद्वारापि चक्षुषो जनकत्वसम्भवात् निर्विकल्पकरूपव्यापारा
 वितप्राक्क्षणावच्छेदेन द्रव्ये चक्षुषो वर्तमानतया नानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।

या उपादानप्रत्यक्षविधया कारणता तदवच्छेदकविषयतासम्बन्धेन तस्यानुमितिसमवायिनि वृत्तावपि तस्या ज्ञानत्वावच्छिन्न-निरूपितायाः अनुमितित्वावच्छिन्नानिरूपितत्वात् अनुमिति-त्वावच्छिन्ननिरूपिता च या व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणता

अपि निर्विकल्पकं प्रति बहुषोऽकारणत्वापत्तेः । यदि च लौकिकालौकिकषाद्युप-
हासान्नं प्रति बहुषो हेतुत्वमतेति तत्र कारणस्य कालिक सम्बन्धं कार्यस्याव्यव-
हितपूर्वत्वं, तदापि न कारणत्वनिर्वाहः । स्वनिरूपितकार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
कार्याधिकरण्ये पूर्वक्षणे कार्योपपादकसंदोगरूपव्यापाराव्यवहितपूर्वकालाव-
च्छेदेन कारणस्यासत्तात् । एवं कुठारेपि हिदाकरणत्वमनुपपन्नं तथापि संयोग-
रूपव्यापाराव्यवहितप्राक्कालावच्छेदेन कुठारादेः काठादावसत्तात् कालिकसम्बन्धे-
नापि कार्यपूर्वक्षणे व्यापाराव्यवहितप्राक्कालावच्छेदेन कुठारासत्ताच्च इति
चेदत्र वेचित् । अनुदादाव्यवहितपूर्वत्व-कालिकसम्बन्धाभ्यां कार्य-कारणभावः ।
तत्राव्यवहितपूर्वत्वञ्च तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकर्षणपरिणामयोगित्य तच्च स्थूलकाल-
वृत्त्यपि, प्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरण्यपरित्यक्तत्वापत्त्यञ्च कारणत्वघटकं एवञ्च कार्याधि-
करण्ये स्थूलवादे रदोगरूपव्यापाराव्यवहितप्राक्कालावच्छेदेनापि बहुरादेर्दृष्टि-
तया न कारणत्वज्ञानि । एवं कुठारस्येति बोध्यमिच्छात् ।

एते तु वसदादेन बाहुयं प्रति सञ्जनकत्वमवस्थानसम्बन्धेन बहुषो हेतुत्वं,
तत्राव तादृशसम्बन्धेनात्मनि व्यापाराव्यवहितप्राक्कालावच्छेदेन बहुषो र्त्तकालतया
बहुषो न कारणत्वज्ञानि । कुठारस्येति च संयोगेन हेतुत्वं, कारणसंदोगेकरोतुव
त्रिदानान्नरसातादयदविभाग एव हिदापटार्थ एवञ्च कार्योपपादककारण-
प्रिया, तत्र पूर्वकारे रदोगेन कुठारादेः सत्तावृत्त्यर्थः । एतन्नि कार्योप-
पादकव्यापाराव्यवहितप्राक्कालावच्छेदेन व्यापाराधिकरण्यपरित्यक्तत्वेनैव हेतु-
तुत्वावच्छिन्नकारणत्वमर्थकत्वं विहरणस्य रदोगेहेतुत्वमिति ज्ञानावच्छिन्नत्वमिति चे-
त्तदवच्छिन्नत्वेति तथापि रदवच्छिन्नत्वमर्थकत्वं विहरणस्य रदोगेहेतुत्वमिति ज्ञान-
तादृशोहेतुतावृत्त्यर्थः । न च व्यापाराधिकरण्यपरित्यक्तत्वेन व्यापारा-
धिकरण्ये न तत्रावच्छिन्नत्वमर्थकत्वेन रदोगेहेतुत्वमिति ज्ञानावच्छिन्नत्वमिति चे-
त्तदा इति रदवच्छिन्नत्वमर्थकत्वेन रदोगेहेतुत्वमिति ज्ञानावच्छिन्नत्वमिति चे-

तदवच्छेदकसमवायसम्बन्धेन तस्यानुमितिसमवायिन्यस्मदाद्यात्म-
न्यवृत्तेर्नानुमितित्वावच्छिन्नकारणत्वमिति, तथाच तादृशकरण-
त्वावच्छेदेन प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकत्वमक्षतमेवेति एवं जन्यज्ञान-
त्वावच्छिन्नकरणस्य मनःप्रभृतेः प्रत्यक्षानुपजीवकत्वेऽपि न क्षतिः,
उक्तरोत्या तस्याप्यनुमितित्वावच्छिन्नाकरणत्वात् ।

केचित्तु प्रमाणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नोपजीवकत्वस्य आन-
न्तर्याभिधानप्रयोजकत्वाभिमानेन ईश्वरज्ञानस्य कार्याधिकरणा-
प्रत्यासन्नत्वेनाकरणत्वेऽपि अनुमितिकरणतावच्छेदकव्याप्तिज्ञानत्वव-
त्तया निरुक्तोपजीवकत्वस्यानन्तराभिधाननियामकतानुपपत्तिरिति
दूर्वपक्षयन्ति, नित्यस्येत्यादिनियमस्यानुरोधेन(१) जन्यव्याप्तिज्ञान-

जनकताया विवक्षणीयतया फलसामानाधिकरण्यप्रवेशस्यावश्यकतया एतावानु-
प्रयास इति ध्येयमित्याहुः ।

अत्र केचित् समादधरे, कुठारेण द्विनक्षीत्यादौ कुठारादे करणत्वानुपपत्तिः,
तादृशच्छिदोपहितकुठारादिभयोगाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन तादृशच्छिदाधि-
करणे दृष्टादौ संयोगसम्बन्धेन कुठारादेरदृष्टेरिति चेत्, न, प्रथमसंयोगस्य
द्विदानुपहितत्वात् । तादृशच्छिदात्यावाच्छिन्नं प्रति कालिकसम्बन्धेनैव वा कुठा-
रादित्वेन कारणत्वात् कुठारादिभयोगत्वेन कारणत्वान्तरकल्पनादेन व्यभिचार-
विरहादिति ध्येयम् ।

नवीनास्तु अत्राव्यवहितप्राक्क्षणात् उत्पत्तिक्षणमाधारणमवश्यं वाच्यं, अन्यथा
चाक्षुषादिव्यापारचक्षु मयोगाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन स्वावच्छेदकीभूतसंयोगेन
चक्षुषोऽवर्त्तमानत्वात् तत्राव्याप्तापत्तिः अरणात्मकपरामर्शजन्यानुमितिकरणेऽ-
व्याप्तिः । तच्च तादृशव्यापारप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावानधिकरणत्वे सति
तादृशव्यापाराविकरणसमयध्वमानधिकरणत्वं, तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिरुद्धंसंप्रति-
योगिकरणोत्पत्तिरुद्धमित्यत्र वा इति न कोऽपि दोष इति प्राहुः ।

१. नित्यस्य एतदुपदेष्टव्यं फलावश्यमभाव इति नियमानुरोधेनेत्यर्थः ।

त्वमेवानुमितिकारणतावच्छेदकं, 'अतस्त्वादित्यस्य अनुमितिकारण-
तावच्छेदकरूपत्वाभावादित्यर्थः, प्रत्यासत्तिषट्पितृफलोपधायक-
ताया जन्यत्वविशिष्टतादृशरूपव्यापकतया तदभाजस्य तादृशरूपा-
भावहेतुता इति मनादधति च । तदसत्, उत्तरीत्यैव नाम-
ज्ज्ञस्यात् ।

'सर्वं पुनरिति, तथाच प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकारणत्वावच्छेदेन नानुमानोपजीवकत्वमिति नानुमानानन्तरम् प्रत्यक्षनिरूपणा-
पत्तिरितिभावः । 'नानुमानोपजीवकमिति परित्यज्य नानुमाना-
धीनज्ञेत्यभिधाने वीजपूर्वोपदर्शितमेव । अनुमितिस्वरूपयोग्य-
मात्रस्य तत्परणत्वमभ्युपेत्यादृष्टद्वारकोजीवकत्वस्यानन्तर्याभिधान-
नियामकतामङ्गीकरोति, 'दृष्टद्वारा वेति, तथाच ईश्वरज्ञानस्यानु-
मितिकारणत्वेपि न क्षतिः, निरूप्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्ये-
नादृष्टद्वारकोपजीवकताया एवानन्तर्याभिधाननियामवलोप-
गमात् यादस्तु अनुमितिकारणेषु प्रत्यक्षोपजीवकताविरहेऽपि क्षति-
विरहात् । 'न चोत्पत्तिसदपीति, यद्यपि चर्द्धर्षप्रहत्या-
पयिकमनुमान इत्येवंविधसहारीहतत्वे सहाचक्षुर्नानुमतद-
वयवविभागानुक्तादयश्चित्रियाजनवधर्षणसम्पादनं प्रतीयते
भवति तथापि इदानीं ज्ञानत्वस्यैव उपजीवकत्वस्यैव आदरणीय-
तया कारणसमूहानुमाननिष्ठानुसारितिनिरूपकत्वेन तच्चानुमा-
निरसाद्यतिप्रसङ्गः । एवंहीनद्वारवयव प्रधानत्वाद्नानुमानस्यानुमा-
नित्तया एतस्यैव हृदि प्रवेशेऽस्मादिदानीमनुमाननिरूपित-
एतस्यैव निष्ठानुमानाधारणार्थं स्वस्वरूपानुमाननिरूपितत्वात्

कमदृष्टाद्वारकत्वमुपजीवकताविशेषणमुपगन्तव्यमिति ध्येयम् ।
 अथवा 'पुरस्कृतयायमित्यादिभ्यश्च एषं आग्नेयः, 'अग्ने' निरूप्यता
 वच्छेदकायच्छिन्नत्वस्वीकर्तव्यः पुरस्कृतः फलस्य स्वरूपस्य चानन-
 र्थाभिधानप्रयोजकतायच्छेदकतया आहतः, एतच्च प्रमिति
 विभाजकधर्मायच्छिन्नत्वस्य विगिष्यानिवेगात् दृष्टान्तमोक्षमपि
 बोध्यम् । निरूप्यतायच्छेदकश्च सर्वत्र विभाजकरूपमेव, येन रूपेण
 विभागः कृतस्तद्रूपावच्छिन्नस्यैव लक्षणादेराकाङ्क्षितत्वात् । 'यद्यपी-
 त्यादिकं पूर्ववत् । ननु फलस्यानुमितेर्निरूप्यतावच्छेदकानुमिति-
 त्वावच्छेदेन प्रत्यक्षफलोपजीवकत्वेऽपि स्वरूपेऽनुमितिकरणे तादृश-
 प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकत्वमसिद्धम् ईश्वरज्ञानस्यापि व्याप्तिज्ञानत्वे-
 नानुमितिकरणत्वात् तस्य च नित्यतया अनुपजीवकत्वादतः
 प्रमाणस्यानन्तराभिधाने विभाजकधर्मसमानाधिकरणमुपजीवकत्व
 मेव नियामकं वाच्यं, तच्च न सम्भवति चक्षुरादौ दीपदानादि-
 गोचरप्रवृत्त्यौपयिकानुमानोपजीवकताया अदृष्टाद्वारकत्वविशेष-
 णेन व्यावृत्तावपि खण्डचक्षुरादिनिष्ठायाः चक्षुर्धर्मणादिप्रवृ-
 त्त्यौपयिकानुमाननिरूपितमहाचक्षुर्नाशादिद्वारकोपजीवकताया-
 अदृष्टाद्वारकतया निरुक्तोपजीवकतायाश्चानन्तराभिधानव्यभि-
 चारित्वादित्याशङ्कां अनुमितिं प्रति ईश्वरज्ञानस्य करणत्व-
 निराकरणेनानुमितिकरणत्वावच्छिन्ने प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकतां
 व्यवस्थापयन्निराकुरुते, 'सर्वमित्यादिना, 'अनुमितिमित्यादेः
 पूर्वोपदर्शित एवार्थः, तथाच निरूप्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नोपजीव-
 कत्वमेव सर्वत्रानन्तराभिधानप्रयोजकमिति भावः । एतादृशी-

पजीवकत्वस्य प्रत्यक्षेऽसत्त्वं दर्शयन् शङ्कितव्यभिचारविरहं स्फुटयति, 'सर्वे पुनरिन्द्रियमिति, 'मनः-त्रवणयोरजन्यत्वादिति, तद्याच प्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वावच्छेदेन अविशेषितमुपजीवकत्वमेव नास्ति सुतरामेवादृष्टाद्वारकत्वविशेषितं तत् । तादृशस्य जन्येऽपीन्द्रिये क्वचिदेव (१) सत्त्वादिति भावः । यदि च परमेश्वरज्ञानस्यापि स्वरूपयोग्यतामात्रेण करणत्वमुपेयते, तदा स्वरूपेऽवच्छेदकावच्छेदेन उपजीवकत्वमसिद्धमिति अन्यादृशमेवोपजीवकत्वम् (२) अनन्तराभिधानविषयत्वनियामकं वाच्यं तच्चानुमाननिरूपितमदृष्टद्वारा प्रत्यक्षेऽक्षतमिति व्यभिचार इत्याशयेनाह, 'दृष्टद्वारा वेति स्वरूपनिष्ठमदृष्टाद्वारकं प्रयोज्यव्यावृत्तं कार्यत्वरूपमुपजीवकत्वमेवादरणीयमित्यर्थः । चक्षुर्धर्षणादिप्रहृत्यौपयिकानुमानस्य चान्यथासिद्धतया चक्षुरादिषु न तत्कार्यत्वमिति भावः ।

चिन्तामपिदीधितिः ।

अधोपजीव्यं निरूप्यैवोपजीवकं निरूप्यतइति न नियमः क्वचित्कार्यं निरूप्यापि कारणनिरूपणादिति चेत्, किञ्चातः, न हि सङ्गतिरनन्तराभिधानव्याप्ता, अनन्तर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो-

(१) स्वरूपचक्षुर्धर्षणादिप्रहृत्यौपयिकानुमानस्य चान्यथासिद्धतया चक्षुरादिषु न तत्कार्यत्वमिति भावः ।

(२) सामानाधिकरण्यादेनोपजीवकत्वमिति । हस्ति तदेव पाठो वर्तते ।

क्षर्यः सङ्गतिः, जायते च कार्ये कारणे वा ज्ञाते
 कारणत्वस्य कार्यत्वस्य वा ज्ञानात्मिकस्य कारण
 कार्यं वेति जिज्ञासा अतस्तयोर्द्वयोरपि सङ्गतित्वमित
 त्वोपजीवकतायानुल्यत्वेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यम्

गादाधरी विवृतिः ।

एतावता उपजीवकत्वस्य अनन्तार्याभिधाननियामकताप
 किञ्चित् परित्यज्य तं परित्यक्तुकामोदगितसामान्यनिय
 व्यभिचारमाशङ्कते, 'अथेति, उपजीवकमुपजीव्यनिरूपणानल
 निरूपणविषयएवेति नियमोनेत्यर्थः, 'कार्यं' निरूप्यापी
 कारणनिरूपणात् प्रागेव कार्यनिरूपणादित्यर्थः । यथा अत्र
 अन्येऽनुमानात् प्रागेवानुमितिर्निरूपितेति भावः । व्यभिचार
 स्यान्ततस्तत्तदुपजीवकताभेदात्मकविशिष्टणान्तरप्रक्षेपेण वारण
 सम्भवेऽपि अप्रयोजकत्वं दुर्वारमेवानुमानात् पूर्वमेवानुमिते
 रिव बाधकाभावेन प्रत्यक्षात् प्रागेवानुमानस्य निरूपणसम्भवा
 तावतापि निरूपणीययोस्तयोरुपजीव्योपजीवकभावाव्याघाता
 दिति हृदयम् । ज्ञापकत्वरूपहेतुतायाः प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिति
 पञ्चम्यर्थतोपगम एव दर्शितनियमाभावे विरुध्यते स्वज्ञानजन्य
 जिज्ञासाद्वारा प्रयोजकत्वरूपं हेतुत्वञ्च नियमाभावेऽप्यविरुद्धमेवे
 त्याशयेन समाधत्ते 'किञ्चात इति, 'अतः' दर्शितनियमभावात् ।
 किमनिष्टं न किञ्चिदपीत्यर्थः । नन्वेवमुपजीवकत्वस्य सङ्गति-
 त्वानुपपत्तिः सामान्यतोऽनन्तराभिधानव्याप्यस्यैव सङ्गतित्वादिति

ताभिधानं तथा (१) द्रव्युच्यते तदा प्रयोजकान्तमनर्प्रति-
 चेत्, न, यन्निरूपणानन्तरं कदाचित्पि कस्यचिदुद्भासना-
 धर्मप्रकारकज्ञानेच्छा न जायते अपि तु कालान्तर ए-
 जाता तस्य तत्सङ्गतित्ववारणायैव प्रयोजकान्तमार्थमप्रात् । न-
 कालस्यानवधित्वात् पुंसाद्वासंख्यत्वात् तादृशधर्म एव दुर्लभ इ-
 वाच्यम् । तादृशधर्मसम्भावनाऽतिव्याप्तिसन्देहेन तद्वारणविशेष-
 दानौचित्यात् । वस्तुतस्तु जिज्ञासुनेनं पुरुषं प्रति सङ्गतमपि अत-
 दृशमन्यं प्रति असङ्गतमिति यं प्रतिपादयितुम् आनन्तर्याभि-
 धानं तादृशाभिधानप्रयोजकतत्पुरुषीयजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो-
 ऽर्थस्त्वं प्रति सङ्गतिरिति पुरुषविशेषनियन्त्रितमेव सङ्गति-
 निर्वाच्यं तथाच यन्निरूपणानन्तरं यदस्मावच्छिन्नस्य विशेष-
 जिज्ञासा यस्य पुंसो न जाता अपि तु अन्यस्याभिधानानन्तर-
 मेव तस्य धर्मस्य तं प्रति तत्सङ्गतित्ववारणाय तदुपादानमा-
 वश्यकं, आनन्तर्याभिधानप्रयोजकज्ञानविषयत्वस्य निदेशने पटा-
 दिकं निरूप्य प्रतिपाद्यस्य जिज्ञासामन्तरेणैव यत्रासम्बद्धघटा-
 भिधानं केनचित् कृतं तत्रास्य घटज्ञानं भवतु इत्याकारकेच्छा-
 जनकीभूतवक्तृघटादिज्ञानविषयघटत्वादावतिप्रसङ्गः तादृशज्ञान-
 स्यापि घटादिवृत्तोधयिषाद्वारा पटाद्यभिधानानन्तरघटाद्यभिधान-
 प्रयोजकत्वात् अतः प्रयोजकजिज्ञासाजनकेति (२), परकीयज्ञान-

(१) असम्बद्धप्रलाप ।

(२) ननु जिज्ञासोपादानेन वक्तृघटादिज्ञानासङ्गजिज्ञासाभावात् तद्दोष-
 तादवस्थवारणाय जिज्ञासाया प्रतिपाद्यपुरुषीयत्वनिवेशनमावश्यकं एन्द्रेण

गोचरेच्छा च न जिज्ञासा ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा इतिव्युत्पत्त्या स्वीय-
ज्ञानगोचरेच्छाया एव तच्चात् (१) । जिज्ञासाया आनन्तर्याभिधान-
प्रयोजकत्वञ्च शब्दप्रयोगात्मकाभिधानानुसूलवक्तृबुधयिषानुसूलं
यत् प्रतिपाद्यस्यासिद्धत्वज्ञानं तत्तन्मादकीभूतस्यासिद्धत्वव्याप्येच्छा-
विषयत्वप्रतिपादकस्य किं प्रत्यक्षोपजीवकमित्यादिप्रश्नवाक्यस्य (२)
व्यवहर्तव्यज्ञानविधया निर्वाहकं यज्जिज्ञासाप्रत्यक्षं विषयविधया
तदानुसूत्येन । न च जिज्ञासाजनकत्वोपादानेऽपि उक्तस्यले कयञ्चित्
वक्तुर्घटादिज्ञानानुसूलघटादिजिज्ञासाजनकज्ञानविषयेऽतिप्रसङ्गो-
दुर्वार एवेति वाच्यम् । प्रतिपाद्यपुरुषीयजिज्ञासाया एव तल्ल-
क्षणघटकत्वात् (३) । अथैवमपि अनुमानाद्यनन्तरोपमानादि-
निरूपणे यथा उपमानादिजिज्ञासायाः प्रयोजकत्वं तथा तादृश-

जिज्ञासां निवेश्य तत्र प्रतिपाद्यपुरुषीयत्वनिवेशनमनाहत्य आनन्तर्याभिधानप्रयो-
जकज्ञाने प्रतिपाद्यपुरुषीयत्वनिवेशनादेव तद्दोषवारणसम्भवेन जिज्ञासापदनिवे-
शनसफलमिति चेत्, न, यत्तु वक्तुर्घटादिज्ञानं प्रतिपाद्यपुरुषीयघटादिज्ञानजन्य-
बुधयिषाधीनं तत्र घटाभिधानानन्तरघटाभिधानप्रयोजकोभूतं यत् वक्तृबुध-
यिषानुसूलघटज्ञानं तद्विषयीभूतघटत्वादावतिप्रसङ्गवारकतया जिज्ञासापदनिवे-
शस्यावश्यकत्वात् । न च तथापि तल्लैव आनन्तर्याभिधानप्रयोजिका या प्रति-
पाद्यपुरुषीयघटज्ञानानुसूलजिज्ञासा तल्लनकज्ञानविषये घटत्वेऽतिप्रसङ्गतादवस्थ-
मिति वाच्यम् । जिज्ञासाया अनिरूपितं यत् प्रयोजकत्वं तस्य तादृशजिज्ञासाया-
नसन्धानं तद्दोषतादवस्थमिति विभावनीयम् ।

(१) सन्प्रत्ययस्य क्रियैककर्तृकेच्छाप्रतिपादकत्वादिति भावः ।

(२) जिज्ञासाबोधकवाक्यस्येत्यर्थः ।

(३) समयोज्यनिरूपणजन्यबोधाश्रयत्वेनाभिप्रायविषयः प्रतिपाद्य इत्यर्थः,
रूपदं वक्तृपरम् ।

तस्य कारणत्वरूपसङ्गतिर्वेन लक्ष्यतेवेति वाच्यम् । निरुप्यनिष्ठ-
कारणत्वादीनामेव सङ्गतित्वादनुमानादिज्ञाननिष्ठेष्टसाधनतायाः
प्रत्यक्षानुमानादिसङ्गतिर्विरहात् । न च जिज्ञासां प्रति अमाधा-
रणकारणत्वमेव निवेशनीयं इष्टसाधनताज्ञानन्तु उपायेच्छामात्रं
प्रत्येक जनकमिति न तस्य जिज्ञासायाममाधारस्थमिति न तल्लन-
कतामादाय इष्टसाधनत्वेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । जिज्ञासाया
अमाधारणकारणत्वं हि जिज्ञासानात्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानि-
रूपितकारणत्व तच्च ज्ञानगोचरेष्टसाधनताज्ञानस्याप्यद्यतमेव ज्ञान-
गोचरेष्णात्वस्यैव तल्लन्यतावच्छेदकत्वात् एकोपायधर्मिकेष्टसाध-
नताज्ञानात् अन्योपायविषयकेष्णानुदयात् उपायविशेषविषयक-
त्वमन्तर्याम्यैव इष्टसाधनताधिप उपायेच्छाहेतुत्वकल्पनात् । यद्वि-
द्यमानविशेषताप्रत्यासत्त्यैव इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वकल्पने-
नोहातिप्रसङ्गवारणसम्भवात् विनिश्चितज्ञानादिरूपोपायविषयकत्व-
निष्ठसाधनताधीजन्यतावच्छेदककोटी न निविध्यते तथाच जिज्ञा-
सात्वघटितधर्मान्निष्ठसाधनताज्ञानजन्यतावच्छेदकः फलममान-
विषयज्ञानरूपितस्य जनकताविशेषणत्वाद्वा इष्टसाधनताज्ञान-
जन्यतायाः स्थितिरितुष्यते तदा फलसूत्र एव इष्टसाधनताज्ञान-
जातवत्त्वात्तद्विशेषणकारकज्ञानस्य उत्कर्षितवृत्तिज्ञान-
जनकतायाः प्रमाणभावेन निरस्तजनकताया एवमित्ये ।
न च साधनार्थज्ञानस्य विशेषज्ञान इति कल्पनान्न
भवत्यर्थः । अत्रापि च तद्वत्त्वेन साधनविधानं विना ही-
नं न तद्विधानं भवत्येव साधनार्थज्ञानस्य साधनविधानं

च्छाया अनुत्पादस्यानुभवसिद्धत्वादिति वाच्यम् । विगेषधर्म
प्रकारेण घटज्ञानं भवतु इत्याकारकतादृशजिज्ञासाजनकतादृश
ज्ञानत्वावच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानस्य घटत्वादिरूपसामान्य
धर्मप्रकारकतानियमात् सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानाभावस्थले तादृ
शेष्टसाधनताज्ञानाभावनियमात्ततएव तथाविधेच्छानुत्पादोपपत्ते
रुक्तयुक्त्या सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वान्तरासिद्धेरिति
चेत्, न, जनकज्ञानविषयेत्यनेन जनकौभूतेष्टसाधनताज्ञानीय
ज्ञाननिष्ठविशेष्यतायां विषयिसम्बन्धेन यदवच्छेदकत्वं तन्निरूपिता-
वच्छेदकतात्मकविषयताविशेषस्य विवक्षितत्वात् (१) तादृशविष-
यताविशेषलाभायैवार्थपदं, किमस्योपजीवकमित्यादिजिज्ञासा-
प्रयोजकौभूतोपजीवकत्वाद्येकदेशोत्तरवर्तित्वादिवारणाय तादृश-
विषयतापर्याप्त्यधिकरणत्व निवेशं तन्नाभायैव वा तत् (२) । यद्यपि
जिज्ञासानिरूपितज्ञाननिष्ठविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वविशेष-

(१) तत्तु एतादृशनिवेशे जिज्ञासेत्यस्य वैयर्थ्यं, अनन्तराभिधानप्रयोजकेच्छा
निवेशेनैव सामञ्जस्यात् । न च फलेच्छामादायातिप्रसङ्गः, जिज्ञासामहारीकत्वे
त्यनेनैव वारणात् । न च वक्तृबोधयिषामादायातिप्रसङ्गः इति वाच्यम् । प्रति-
पाद्यपुरुषीयत्वाभावेन तद्विच्छाया व्यसम्भवात् । यत्तु अनन्तराभिधानप्रयोजिका
या कण्ठतात्वमिधातविषयिणी प्रतिपाद्यपुरुषेच्छा तामादाय तज्जनकज्ञानविषय-
व्यतिप्रसङ्ग इति तत्तुच्छं, तज्जनकज्ञानविशेष्यताया ज्ञानावृत्तित्वेन ज्ञाननिष्ठत्वस्य
विशेष्यताविशेषणत्वेनैव वारणात् तद्विशेष्यताया संयोगवृत्तित्वात् अवच्छेदकताया
विषयतासम्बन्धावच्छिन्नत्वासम्भवात् इति चेत्, न, प्रत्यवाक्यप्रयोजिका या प्रति-
पाद्यबोधयिषा तस्या प्रतिपाद्येच्छागोचरवक्तृबोधविषयकत्वेन तामादा-
तज्जनकज्ञानविषये व्यतिप्रसङ्गादिति ध्येयम् ।

(२) अर्थपदमित्यर्थः ।

लाभाय, उपोद्घातादिपञ्चकभिन्नत्वे मतीति पूरणीयं, तथाच उपोद्घा-
तादिपञ्चकभिन्नसङ्गतिः प्रसङ्ग इति पर्यवमित्यर्थः, तेनाधेयत्वादि-
करणत्वघटत्वादीनामपि स्थलविशेषे सङ्गतिसामान्यलक्षणाक्रान्त-
तया प्रसङ्गाद्यनन्तर्भावे उक्तसङ्गतिपरिगणनविरोध इति निरस्तम् ।
तेषां सर्वेषामेव यथाव्याख्यातप्रसङ्गलक्षणाक्रान्ततया तत्रैवात्र
र्भावात् । उक्तरूपञ्च विभाजकमात्रमतस्तथाविधरूपेण तादृ-
धर्माणां निरूपणप्रयोजकजिज्ञासाविषयतावच्छेदकत्वविरहेऽपि न
सङ्गतिः । एव सङ्गत्यन्तरेऽपि बोध्यम् । यद्यपि भेदमनिवेश्य सर्व-
सङ्गतिः प्रसङ्ग एवान्तर्भावयितुं शक्यते तथापि विभाजकस्य स्वतन्त्र-
च्छेतया न पर्यनुयोगावसरः । उपोद्घातः प्रकृतोपपादकत्वं, तदुक्तं
“चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थमुपोद्घातं विदुर्वुधाः” इति । प्रकृतसिद्ध्यर्थो
प्रकृतोपपादकविषयिणीं किमस्योपपादकमिति चिन्ताम् उपो-
द्घातम् उपोद्घातसङ्गतिनिर्व्वाहिकां विदुरित्यर्थः । तादृशजिज्ञासा-
मादायैव उपपादकत्वे सङ्गतिलक्षणसमन्वयादिति भावः । उप-
पादकत्वञ्च निर्व्वाहकत्वं, तच्च क्वचित् प्रकृतघटकसाधकतया यथा
विशिष्टपरामर्शत्वस्यानुमितिजनकतावच्छेदकत्वम् अनुमिति-
लक्षणघटकं तत्साधकतया तदुपपादकत्वं तत्साधकयुक्तेरिति
युक्त्यभिधानरूपतद्व्यवस्थापनलक्षणोपोद्घातसङ्गतिः, क्वचित् तद्वद-
कतया यथा आचारप्रयोजकत्वं वेदस्य, साक्षादप्रवर्त्तकस्य
वाक्यार्थज्ञानजनकत्वगर्भमिति प्रवर्त्तकज्ञानम् आचारप्रयोजक-
त्वघटकत्वेन प्रकृतोपपादकमिति उपोद्घातसङ्गत्या विधि-
वादे प्रवर्त्तकज्ञाननिरूपणम् । सामान्यप्रत्यासत्तेर्विशिष्टपरामर्श

माया प्रत्यक्षीयत्वात् न निमित्तं न निमित्तं न निमित्तं न निमित्तं
 भवेद्योभक्त्यासादेव निमित्तं न निमित्तं न निमित्तं न निमित्तं
 मिश्रामात्रमनन्तानि न निमित्तं न निमित्तं न निमित्तं न निमित्तं
 सम्भवतीति तादृगजिज्ञासाजनकजिज्ञासाजनकं दत्तकप्रमाण
 अरणप्रयोजकनिमित्तनिमित्तमन्तः स निमित्तं न निमित्तं न निमित्तं
 प्रत्यक्षानुमानपटाश्रयोपजायमानप्रतीवकमानमन्तःज्ञानादनुमान
 पटाश्रयत्वरूपप्रकृतनिरूपणान्तादन्तःपटाश्रयानुमानप्रमाण
 मानपटार्थः क इति जिज्ञानया अनुमितिस्वरूपमनुमानपटाश्रय
 इति निरूपणादुपजायकत्वे मन्तित्वनिमित्तान् एव च पूर्वोक्त
 निरूपणविषययोः सम्बन्ध एव मन्तिति न तु निरूपणादन्तःपटाश्रय
 एतदनुसारेणैव प्रमत्तादिमन्तित्वरूपावृष्ट्यानि । इत्यत्र च
 जायकत्वस्यानन्तर्याभिधानाव्याप्यस्यापि मन्तित्वे च तुल्यत्वे
 प्रत्यक्षमाधारणत्वेऽपि न व्यभिचारः क्षतिकारः ।

चिन्तामणिदौधिति ।

लाघवायात्रैवोपमानस्य मन्तितिं दर्शयति, 'वहु-
 वादीति, सुप्रसिद्धतया निरसनीयाल्पवादिविप्रति-
 पत्तिकत्वेन सुप्रतिपदतया चानुमान एव व्युत्पत्सोः
 प्रथमं जिज्ञासा नोपमानेऽप्रसिद्धत्वात् निरसनीयवहु-
 वादिविप्रतिपत्तिकत्वेनातिदुरुहत्वाच्च । औत्सर्गिकी-
 रीतिमनुरुध्य चेदं तेन प्रथमं कस्यचिदुरुहे जिज्ञासो-

द्वयेऽपि न जतिः । तथाचावावसरसङ्गत्योपमाननिरूपणमिति भावः । यथा चावसरस्य सङ्गतित्वं तथा व्यक्तमाकरे ।

गादाधरी विवृतिः ।

ननु न्यूनतापरिहाराद्यनुमानोपमानयोरपि सङ्गतिप्रदर्शनं सुचितमिति 'बहुवादिमन्मतत्वादुपमानात् प्रागित्यपि तत्सङ्गति-प्रदर्शनपरमेव भविष्यति सा च कथमुपमानग्रन्थे एव न दर्शितेत्या-वाह्यायामाह, 'लाघवायेति अनुमानस्योपमानस्यापि प्रत्यक्ष-सङ्गततया प्रत्यक्षनिरूपणाव्यवधानेनोपमानमेव किं न निरूप्यते उपमाननिरूपणानन्तरमस्यनुमाननिरूपणसम्भवादिति क्रमनिर्दि-मवावाहाया इदानीमुदयात् तन्निवृत्तये यत् क्रमनिर्दिष्टमक-मभिधानस्य तावदेव सङ्गतिलाभीषि भवतीति प्रत्यान्तरसङ्गति-प्रदर्शनापेक्षयाऽत्र क्रमनियामकाभिधानस्य सङ्गतिपरत्वे लाघव-मिति भावः । बहुवादिसम्मतत्वं प्रादमिकविज्ञानान्वित्येव-यत्नेन प्राङ्निर्वाणप्रदीप्यत्वं धरति 'क्रमनिवृत्तयेति क्रमनि-वृत्तयस्य निवृत्तये निवृत्तयप्रादम्येति, 'विश्वविदित्वेनेत्यत्र क्र-मनिवृत्तयेति, 'अनुमान इति सौम्यवकारादे विवृतेति नोप-मानमिति, 'अप्रतिष्ठं इत्यत्र प्रत्यक्षोपमानादुदयेति, 'वि-दित्वेनेत्यत्र एवमेव सङ्गतिपरत्वे सङ्गतिपरत्वे इत्यादि-भवेति एवमेव सङ्गतिपरत्वे सङ्गतिपरत्वे सङ्गतिपरत्वे

चिन्तामणिर्दधितिः ।

शब्दान्तरसमयग्राहकं सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वबोधकं
सामान्यतोदृष्टमन्ततोऽदृष्टजनकप्रवृत्त्यौपयिकञ्चानुमान-
मपेक्षते निखिलमेवोपमानमितीहाप्युपजीवकत्वमेव
नङ्गतिरित्यपि केचित् ।

गाढाधरी विवृतिः ।

मावर्धमानां मतमात्रं, 'शब्दान्तरंति, द्वितीयात्तस्यानुमान
मित्यस्य प्रथमोक्तं तथाविधत्वं विशेषणं, 'शब्दान्तरमनुमान
मिति अतिदेगवाच्यस्य उपमानप्राप्तमिति वगत्यादिपदमित्य-
गवादिपदस्य अतिप्राप्तक, गोपदं गोत्वविनिर्दिष्टाद्यक तन्निर्दिष्टि
प्रत्ययगतिश्चमाद्यजन्तुमाद्यदीधजनव त्वादित्यादाकारकमित्यर्थः,
तात्त्विकानुमानं पिना गोपदस्यप्रतिपातिदेगवाच्यजन्तुमाद्यनुदे-
रन्त्यस्या उपमानानवतारात् । (१) तस्योपमानादेर्जात्यत्वं इति
भाष । 'अप्रतिनिमित्तकत्वेति गद्यपद्यं सप्तहन्तिनिमित्तक-
साधपरत्वादिति सामान्ययोग्यदत्तान्तिनिमित्तकत्वसाधक
मित्यर्थः । तात्त्विकानुमानेनैव उपमानानुमानकत्वं निमित्तकत्वं
तिष्ठेत् । इति निमित्तकपरिधेयस्यप्रतिपातिः । तस्यैव
गद्यपद्योपपत्तिः । इति । उपपत्तिः । सामान्यः सप्तहन्तिनिमित्तक-

गौरवं जातिविशेषस्य तथात्वे लाघवमिति लाघवप्रतिममानवगेन
सामान्यतः सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वज्ञाप्यतया गृहीतादपि निहादि
शेषतो जातिविशेषप्रवृत्तिनिमित्तकत्वानुमितिमश्यात् । मिहा
न्तिभिस्तु व्यापकतावच्छेदकरूपेणैव माध्यमनुमितौ भासत इति
नियममवलम्ब्य उपमानप्रामाण्यं व्यवस्थाप्यते उपमानेन च गवया
दिपदे विशेषतः गवयत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वग्रहः सम्भवति,
गवयत्वादिप्रकारकसादृश्यज्ञानात् तेन रूपेण पदवाच्यत्वे गृह्यमाणे
तदवच्छेदेनैव ग्रहात्तादृश्यहेपि गवयपदशक्तिरवश्यं किञ्चिद्विभा-
च्छिन्ना तत्रानतिप्रशक्तस्य गोसादृश्यादेस्तत्तद्व्यक्तित्वानाच्चावच्छे-
दकत्वे गौरवं जातिविशेषस्य तथात्वे लाघवमित्याकारकस्तर्को-
पेक्षितः, अन्यथा तत्तद्व्यक्तित्वादिप्रकारेणापि सादृश्यज्ञानसम्भवात्
तेषामपि प्रवृत्तिनिमित्ततासिद्धिप्रसङ्गात् तादृशलाघवज्ञानसम्पा-
दनेन दर्शितसामान्यतोदृष्टस्यापि तथाविधोपमानोपजीव्यत्वमित्य-
वधेयम् । उक्तानुमानयोः सादृश्यज्ञानरूपोपमानानुपजीव्यतया
तस्याप्युपजीव्यमनुमानान्तरमाह, 'अन्तत इति, 'अदृष्टेति अदृष्ट-
नियामिका विहितक्रियागोचरप्रवृत्तिस्तत्रयोजकसमयादिपरि-
च्छेदकमनुमानमित्यर्थः, उपमानस्याप्यदृष्टजन्यत्वादिति भावः ।
निखिलोपमानस्यैव निरूपणीयतया सङ्गतिमत्त्वमपेक्षितमतोनि-
खिलमित्युक्तं, अनुमानेप्यदृष्टद्वारा समयादिपरिच्छेदकोपमानोप-
जीवकतायाः क्वचित् सत्त्वादुपमाननिष्ठउपजीवकतायास्ततोविशेष-
दर्शनाय निखिलमिति तु न सत्, अनादौ संसारे सर्व्वत्रैवानुमाने-
ऽतिपरम्परया कदाचित् कस्यचित् शक्तिपरिच्छेदकोपमानस्य

मूलतासम्भवेन तादृशविशेषासम्भवात् । यत्र प्रत्यक्षादिरूपकृति-
साध्यताज्ञानाधीना प्रवृत्तिरुपमानजनकीभूतादृष्टजनिका तत्रानु-
मानोपजीवकताया अपि उक्तरीत्यैवोपपादनोपपत्त्यात् । 'केचिदित्य-
स्वरसूचनाय, स च बहुवादिसम्मतत्वकथनस्य उपजीवकत्वसङ्गति-
लाभासम्पादकतया तस्यानुयोगितापातात् । नवोपमानापेक्षया
अनुमानस्य बहुवादिसम्मतत्वोक्तौ उपमानं कणादादिभिरनुमान-
एवान्तर्भावितमिति लभ्यते तावता तन्मतनिराकरण्याननुमान-
भिन्नत्वेन उपमानं निरूपणीयमित्यस्य लाभेनानुमाननिरूपणोप-
जीवकताया उपमाननिरूपणे लाभ इति तदुक्तेरुपजीवकत्वसङ्ग-
तिलाभोपयोगिता इति वाच्यम् । निरूपणयोरुपजीव्योपजीवक-
भावस्यासङ्गतित्वात्, क्रमनियामकतालाभायैव तदुक्तिर्न तु सङ्गति-
लाभायेति चेत्तथापि उपमानसङ्गत्यप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनताया-
दुच्चारत्वात् ।

चिन्तामपिदौषितिः ।

सम्भवति चेह निरूपणयोरपि कार्य-कारणभावः ।
अथ तत्पूर्वकमित्यादिसूत्रे प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमाननिरू-
पणात्तच्छब्देन व्याख्यादिप्रत्यक्षपरामर्शात्, अत्रापि सह-
चारप्रत्यक्षजन्यत्वादिना तन्निरूपणात् तस्य च प्रत्यक्ष-
निरूपणाधीनत्वात्, एवमनुमानभिन्नत्वेनोपमाननिरू-
पणस्यदुमाननिरूपणापेक्षमिति सङ्गेषः ।

गादाधरी विवृतिः ।

स्वमते सद्गतेनिरूपणपौर्व्यापर्यानिवामकतया तन्निग्राह
काकाङ्क्षया निरूपणयोः कार्य-कारणभावं दर्शयति, 'सम्भवी'
चेति, 'इह' प्रत्यक्षानुमानयोः, सप्तम्यर्थोन्निरूपणान्वयि वि-
यत्, 'निरूपणयोः' 'निरूपणपदार्थघटकज्ञानयोः । 'अथ तत्पूर्वक'
मित्यादीति "अथ तत्पूर्वकमनुमानं त्रिविधं पूर्ववत् शेषव'
सामान्यतो दृष्टश्चेति विभाजकसूत्र इत्यर्थः, तत्पूर्वकमित्यादे-
कारणलिङ्गकं कार्यलिङ्गकं तदन्यलिङ्गकश्चेत्यर्थः (१) । ननु
सौत्रं क्रमनियामकं प्राप्तं प्रकृते तु किं तथा इत्याकाङ्क्षायामाह,
'अत्रापीति चिन्तामणियन्येऽपीत्यर्थः । यद्यपि व्यभिचारज्ञानाभावे
सहकृतं सहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकं इत्युक्तं अत्र च प्रत्यक्षमेव
विशेष्यमिति कथं तन्निरूपणस्य हेतुत्व, तथापि प्रत्यक्षमप्रतिपाद्य
प्रत्यक्षं व्याप्तिग्राहकमिति परो बोधयितुं न शक्यते इति तत्रापि
प्रत्यक्षनिरूपण हेतुरिति भावः । 'तस्य चेति प्रत्यक्षघटितविशेषण-
पुरस्कारेणानुमाननिरूपणस्य चेत्यर्थः, 'प्रत्यक्षनिरूपणेति, विशिष्ट
ज्ञानस्य विशेषणज्ञानाधीनत्वादिति भावः । 'अनुमानभिन्नत्वे-
नेति वैशेषिकादिमतनिराकरणाय, तेन रूपेणैवोपमानस्य निरु-
पणीयत्वादिति भावः ।

(१) देशोऽयं दृष्ट्या सम्पत्स्यते मेघोन्नतिमत्त्वादित्यनुमानं कारणलिङ्गकम् ।
देशोऽयं दृष्ट्या सम्पन्न नदीदृष्टिमत्त्वात् इत्यनुमानं कार्यलिङ्गकम् । इदं द्रव्यं
पृथिवीत्वादित्याद्यनुमानं तदन्यलिङ्गकम् ।

अनुमानचिन्तामणिः ।

तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमनु-
मितिस्तत्कारणमनुमानं तच्च लिङ्गपरामर्शो न तु परा-
मृष्ट्यमाणं लिङ्गमिति वक्ष्यते ।

चिन्तामणिद्विधितिः ।

तत्र लक्षण-स्वरूप-प्रामाण्यादिभिरनुमाने निरूप-
णीये कारणस्य क्रियाभेदभिन्नमूर्त्तिकतया क्रियालक्षण-
पूर्वकं तल्लक्षणमाह 'व्याप्तीत्यादिना ।

गाढाधरी विवृतिः ।

'तत्रेत्यादिराहित्यन्त एकोग्रन्थः, 'तत्र' प्रतिज्ञाया, सप्तस्यर्पो-
निरूपणान्वयि विषयत्व, 'लक्षणेति, 'लक्षण' इतरभेदानुभाषक-
रूपम्, 'स्वरूप' लक्षणस्योपयोगि अनुमितिकारणताश्चेद-
रूप १। तच्च लिङ्गपरामर्शत्व २। 'प्रामाण्य' प्रत्यक्षादिति-
रितप्रमितिवरणत्वम्, 'आदिपदात् विभाजकरूपपरिग्रह, ३।
'निरूपणादि' प्रतिपादनादि ४ तल्लक्षणम् अनुमाननिरूपणम्,

‘आह’ इत्यन्वयः, गतिमसम्पत्ताः प्रयोजकत्वमर्थः (१) लक्षणाभिधानस्य निरूपणात्मकतया प्रयोज्य-प्रयोजकभावमभ्येऽपि ‘सविशेषणे’ होति न्यायात् (२) निरूपणघटकप्रतिपत्त्यं लक्षणाभिधानस्य प्रयोज्य-प्रयोजकभावे तात्पर्यं, मारुपादिप्रतिपत्तावपि (३) तदभिधानप्रयोजकाकाङ्क्षोत्पापकतया लक्षणाभिधानस्य प्रयोजकत्वं बोध्यम् । ननु प्रमाणलक्षणात् प्रागेव कथं प्रमा लक्षिता । न च प्रमाणलक्षणस्य प्रमाघटिततया तामपरिज्ञातज्ञातुं न शक्यते इति प्रमालक्षणप्रायस्ये वीज, तथा सति अनुमितिलक्षणघटकव्याख्यादेरपि प्रथमं निरूपणापत्तेरित्याकाङ्क्षायामनुमितिलक्षणप्रायस्ये वीजान्तरमाह, ‘करणस्येति अनुमानस्येत्यर्थः’, ‘क्रियाभेदेति क्रियाया अनुमितेयो भेदः प्रत्यक्षविजातीयत्वं तद्विन्नमूर्त्तिकतया तदधीनं यत्प्रत्यक्षकरणताभिन्नप्रमाणान्तरव्यवहारोपधिकं प्रमित्यन्तरकरणतात्मकं स्वरूपं तद्वत्तया, तथाच प्रत्यक्षानन्तरम् अनुमानं निरूप्यते इति प्रतिज्ञातः प्रत्यक्षतोऽनुमानं प्रमाणान्तरमित्यस्य लाभात् तत्र कथन्तानिष्ठत्तये (४) तत्प्रमाणान्तरतानिर्वाहकप्रसितिवैलक्षण्यलाभाय तल्लक्षणाभिधानमेव प्रथमत उचितमिति भावः ।

(१) यथा पीते पायसि दृष्टाशान्तिरित्यत्र सतिसप्तस्याः प्रयोजकत्वमर्थः ।

(२) “सविशेषणे हि विधि-निषेधौ सति विशेष्ये बाधे विशेषणसुपसंक्रामतः” इति न्यायादित्यर्थः । सविशेषणे विशेषणविशिष्टे इत्यर्थः ।

(३) व्यादिप्रदेन प्रामाण्यपरिग्रहः ।

(४) जिज्ञासानिष्ठत्तये इत्यर्थः ।

चिन्तामणिटीधितिः ।

अत्र व्याप्तिविशिष्टत्व-पक्षधर्मत्वसामानाधिकरण्यात्
गाहिज्ञानजन्यत्वमर्थः, कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यवचनत्वात् । ज्ञान
पदोपसन्धानेन च बाधिताबाधितसाधारणज्ञानलाभात्
न भ्रान्तानुमित्यव्याप्तिरित्याहुः ।

गादाधरौ विवृति ।

उपाध्यायव्याख्यामुपन्यस्यति 'अत्रेत्यादिना 'आहुरित्यन्तेन, 'अत्र'
एतल्लक्षणे, 'अर्थ इत्यनेनान्वयः, एतल्लक्षणवाक्यप्रतिपादार्थ इत्यर्थः ।
अथवा व्याचक्षते इत्यर्थकेनाहुरित्यनेनान्वयः । 'व्याप्तीति (१)
व्याप्तिविशिष्टत्वसामानाधिकरणपक्षधर्मत्वावगाहिज्ञानजन्यत्वमर्थः ।
प्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपभावार्थ एव तत्प्रत्ययस्यानुशिष्टत्वात् सामा-
नाधिकरण्यस्यातथाभूतस्य प्राधान्येन ज्ञानान्वयासम्भवात् यथा
श्रुतासङ्गतेः, उक्तार्थेऽपि सामानाधिकरण्यान्त नोपलक्षणं किन्तु
विशेषणमती ज्ञानेन समं तस्यान्वयात् केवलपक्षधर्मताविषय-
कधीनिरासः । व्याप्तिवैशिष्ट्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिविशिष्टसम्ब-
न्धत्वं तत्प्रतियोगिकत्वपर्यवसितं, पक्षधर्मत्वं पक्षानुयोगिकस-
म्बन्धः, पक्षसम्बन्धपदस्य प्रतियोगितया पक्षानुयोगिकसम्बन्धा-
वच्छिन्नमात्रबोधकत्वात् । प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः सम्बन्ध-

(१) इत आरभ्य अतिरुद्धावधारणेनेत्यनं उपाध्यायमतस्य कोडप्रत्वम् ।
स पाठ कुल कुल पुस्तके नास्ति ।

सम्बन्धतया विशेषण-विशेष्यांशे भानोपगमात्, प्रतियोगित्वादे-
 र्ज्ञानान्वयेऽपि पक्ष-व्याप्ययोः सम्बन्धसंसर्गविधयाऽवगाहमानस्य
 परामर्शस्य नासंग्रहः । व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वादेः सम्बन्ध-
 विशेषणतया तन्निष्ठविषयतायामवच्छेदकतया ज्ञानेनान्वयः, न
 तु विषयतया साक्षादेव । तथासति विमृष्टलतावत्समूहावलम्ब-
 नजन्येऽतिप्रसङ्गात्, विषयांशे सम्बन्धविधया यद्भासते प्रकार इव
 तत्रापि विषयतावच्छेदकत्वं विषयतानिरूपितविषयतापर्यसित-
 मक्षतमेवेति सम्बन्धविषयताया व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वाद्य-
 वच्छिन्नत्वनिर्वाहः । यदि च ताद्रूप्येणैव पक्षसम्बन्धः स्वाव-
 च्छिन्नबोधकपदोत्तरतत्प्रत्ययार्थः, प्रकृत्यर्थस्य तत्प्रतियोगिक-
 त्वन्तु सम्बन्ध एव न तु प्रकारस्तथाच व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगि-
 कत्वस्य विषयत्वान्वयिपक्षसम्बन्धविशेषणताविरहेण तत्पारत-
 न्त्रेण विषयत्वान्वयासम्भवात् सम्बन्धविषयतायां न तदवच्छिन्न-
 त्वलाभसम्भव इति मन्यते, तदा व्याप्तिविशिष्टस्यैव सम्बन्धविषय-
 तायामवच्छेदकतयाऽन्वयो विवक्षणीयः, तस्यैव सम्बन्धविशेषण-
 तया लक्षणार्थे प्रवेशात् । यद्यपि कर्मधारयलभ्यस्याभेदेन व्याप्ति-
 विशिष्टविशिष्टस्य पक्षधर्मस्यैव पक्षसम्बन्धांशे विशेषणतया तादृ-
 शस्यैव ज्ञानान्वयो दर्शितदिशा स्वीकार्यः तथाच यादृशपरामर्शः
 पक्षधर्मे व्याप्तिरिष्टाभेदमवगाहते तस्यैव संग्रहः न तु व्याप्ति-
 संसर्गावगाहिन इति तज्जन्येऽव्याप्तिः, एवं लक्षणवाक्यजन्यबुद्धौ
 व्याप्तिवैशिष्ट्यस्य पदार्थतावच्छेदकतया प्रकारत्वेन तत्सम्बन्ध-
 सम्बन्धस्यापि भानमावश्यकं सम्बन्धसम्बन्धस्यापि नियमेन विशिष्ट-

बुद्धौ भानवादिनाम् । तथाच विशिष्टपदार्थघटकस्य तद्व्याप्ति-
 ज्ञानान्वयधोष्यं विशेषणान्तर्गतस्योपलक्षणत्वायोगादिति व्याप्ति-
 वैशिष्ट्यं यत्र संसर्ग एव तादृशपरामर्शस्य दुःसंग्रहतैव तादृशपराम-
 र्शे संसर्गसंसर्गसंसर्गान्तरभानस्यातिनिर्युक्तिकतया अनवस्थाभवे-
 च केनाप्यनभ्युपगमात् । तथापि व्याप्तिविशिष्टे धर्म्मिणि प्रका-
 रतया भासमानवैशिष्ट्यविशेषणतापन्ना व्याप्तिरपि तेन संसर्गे-
 तत्प्रकारतया भासते विशेषणतयोपस्थितस्य स्वान्तरेणैव अन्यत्र
 विशेषणत्वानभ्युपगमात्, एवं व्याप्यविशेषितस्य प्रतियोगितया
 सम्बन्धविशेषणत्वे इतरविशेषणतापन्नस्य व्याप्यस्यापि प्रतियोगि-
 तया सम्बन्धविशेषणत्वमिति स्वीकृत्यैवं व्याख्यातम्, एवं सति
 व्याप्तिविशेषितधर्म्मिणो ज्ञानान्वयमाप्नुवाने सम्बन्धे विशेषणत्वं
 व्याप्तिवैशिष्ट्यविशेषितधर्म्मिणोऽभेदेन व्याप्यविशेषितस्य पक्षसम्ब-
 न्धविशिष्टस्य चोपलक्षणत्वमित्यतः सर्वसामञ्जस्यात् । इत्यनेन
 दण्डांशे लौहित्यप्रकारकज्ञाने विशिष्टविषयान्वयपरस्य लौहित्य-
 विशिष्टदण्डं जानातीति वाक्यस्य प्रामाण्यनिर्वाह इत्यलमिति-
 सूक्ष्मानुधवनेन । उपाध्यायमतस्य क्रोडपत्रमिदम् ।

अत्र उभयसामानाधिकरण्यावगाहित्वं एकधर्म्मिण्युभयसम्ब-
 न्धावगाहित्वं, सम्बन्धसम्बन्धस्यापि विशिष्टधीविषयतायाः प्राची-
 नैरुपगमात् अनुमितिजनकविशिष्टपरामर्शे व्याख्यादिसम्बन्ध-
 तया भासमानस्यापि तत्सम्बन्धस्य सम्बन्धो हेतो भासते इति
 व्याप्तिवैशिष्ट्य-पक्षधर्म्मत्वयोः सामानाधिकरण्यावगागाहिता तत्र
 निर्व्वहतीति लक्षणसमन्वयः । पक्षधर्म्मता च पक्षानुयोगिकी

तावच्छेदकसम्बन्धः न तु पक्षवृत्तित्वं, पक्षविशेष्यकपरा-
 र्थस्य पक्षवृत्तितानवगाहित्वात् तत्रापि सम्बन्धतया पक्षनिरु-
 ताधेयत्वभानोपगमे पक्षस्य प्रकारतापत्तेः । न च पक्षानु-
 गिकसम्बन्धविवक्षणे पक्षविशेष्यकपरामर्शे तादृशसम्बन्धस्य
 सम्बन्धः पक्ष एव भासते व्याप्तिसम्बन्धस्य सम्बन्धश्च हेताविति-
 ककर्मिष्युभयसम्बन्धावगाहित्वरूपसामानाधिकरण्यावगाहिता-
 तर्वाह इत्याशङ्क्यम् । विशिष्टबुद्धौ विशेष्ये सम्बन्धस्यानुयोगित्व-
 रूपसम्बन्धो विशेषणे च तस्य प्रतियोगित्वरूपसम्बन्धो भासते
 इति सिद्धान्तात्, पक्षविशेष्यकपरामर्शेऽपि हेतौ व्याप्तिसम्बन्धानु-
 योगित्वस्य पक्षानुयोगिकसम्बन्धप्रतियोगित्वस्य च भानेनैकत्र तदु-
 नयसम्बन्धावगाहिताया अक्षतत्वात् । न चैवं व्याप्यविशेष्यकपरा-
 र्थासंग्रहः तत्र हि हेतौ पक्षानुयोगिकसंयोगादिरूपहेतुताव-
 छेदकसम्बन्धो न पक्षरूपविशेषणस्य सम्बन्धतया भासते विशेष्ये
 त्वन्वानुयोगित्वस्य विशेषणे च तत्प्रतियोगित्वस्य भाननियमात्
 तादृशज्ञानस्य हेतु-पक्षयोर्बाधितसंयोगाद्यनुयोगित्व-प्रतियोगित्वा-
 तगाहितया भ्रमत्वप्रसङ्गात् (१) तद्वैपरीत्ये च विशेष्य-विशेषण-
 भाववैपरीत्यप्रसङ्गात् (२) भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वानुयोगित्व-
 दोरेव विशेष्यत्व-विशेषणत्वात्कत्वात्, परन्तु स्वानुयोगिक संयो-

(१) तादृशपरामर्शेऽप्यहाय प्रतियोगित्वं अनुयोगित्वस्य अनुयोगिनि प्रति-
 योगित्वरूपवगाहितासीकारे भ्रमत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(२) यद्ये अनुयोगित्वस्य व्याप्ते प्रतियोगित्वस्य भानोपगमे तादृशज्ञानस्य यद्ये
 निमित्तत्वस्य व्याप्ते विशेषणत्वस्य च प्रसङ्गादित्यर्थः ।

स्यैव वैशिष्ट्यमवगाहित्वे विशेषणं विवक्षितमिति (१) कथित-
ज्ञानस्य २) व्याख्यादिषट्पितृतादृशविशिष्टनिरूपितविषयिताशून्य-
त्वेन लक्षणाषट्कत्वादिति वाच्यम् । व्याप्तिविशिष्टहेतुमान्
पक्ष इत्येतादृशपरामर्शे संदोषाद्यंशे भासमानहेतुप्रतियोगिकत्व-
निरूपितविषयिताया व्याप्तिवैशिष्ट्यव्यप्रतियोगिकत्वरूपविशिष्ट-
विषयनिरूप्यत्वेऽपि पक्षसम्बन्धनिष्ठत्वस्य विशेषणकोटावप्रवेशेन
तद्वटितोक्तविशिष्टविषयनिरूपितत्वाभावेन (३) तदसंग्रहात् ।
पक्षसम्बन्धनिष्ठत्वस्योपलक्षणत्वे च तदविषयकज्ञानवारणासम्भ-
वात्, (४) भावप्रत्ययेन वा अवगाहित्वविशेषणतया एकपदार्थता-
वच्छेदकनिष्ठमपरतत्त्वानामाधिकरण्यं वदं प्रतिपादनीयं भाव-
रूपार्थ एव तदनुशासनात्, प्रकृत्यर्थासाधारणधर्मस्यैव च भावार्थ-
त्वात्, न हि नीलोत्पलत्वमित्यादौ उत्पलत्वनिष्ठनीलिमादि-
त्त्वानामाधिकरण्यं प्रकृत्यर्थासाधारणधर्मः, तस्य नीलोत्पलादि-
रूपप्रकृत्यर्थोऽवर्त्तमानत्वात् । न चैकपदार्थनिष्ठापरपदार्थतावच्छे-
दकसम्बन्ध एव पदार्थतावच्छेदकव्युत्पन्नानामाधिकरण्यं प्रकृते च

(१) व्याप्तिविशिष्टव्यवर्त्तनप्रत्ययेन पक्षसम्बन्धनिष्ठव्याप्तिवैशिष्ट्यव्यप्रति-
योगिकत्वसंग्रहायते तादृशप्रतिदोषित्वस्य वैशिष्ट्यनिरूपितत्वं अवगाहित्वे
निरहितमित्यर्थः ।

(२) समूहात्मकस्य हेतुसङ्घर्षनिष्ठज्ञानस्य वेदार्थः ।

(३) पक्षसम्बन्धनिष्ठविषयनिरूपितपक्षसम्बन्धनिष्ठव्याप्तिवैशिष्ट्यव्यप्रतिदोषित्व-
निरूपितत्वाभावेनेत्यर्थः ।

(४) वस्तुतत्त्वे हेतुहेतुवद्व्यतिरिक्तव्यवर्त्तनप्रत्ययेन पक्षसम्बन्धविषयकव्यप्रति-
योगिकत्वसंग्रहायते तादृशप्रतिदोषित्वस्य वैशिष्ट्यनिरूपितत्वं अवगाहित्वे
निरहितमित्यर्थः ।

गादिप्रतियोगित्वरूपमाधेयत्वमेव तथा भासते (२) स च न हेतु-
 तावच्छेदकसम्बन्धः न वा पक्षानुयोगिक इति वाच्यम् । सम्बन्ध-
 मसम्बन्धतया तत संयोगादिरूपहेतुतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगित्वस्य
 हेतायमानेऽपि विगेषणीभवत्पक्षसम्बन्धतया तत्र तद्ज्ञानादेव एकव-
 य्याप्तियैगित्वानुयोगित्व-पक्षानुयोगिकहेतुतावच्छेदकसम्बन्धप्रति-
 योगित्वभावेन उभयसामानाधिकरण्यावगाहितानिर्व्याहात् पक्ष-
 विगेषक एव वा परामर्शः सर्व्वत्वानुमितिहेतुः । नन्वेवमपि
 धूमो वह्निव्याप्यो द्रव्यवान् पर्य्यत इति ज्ञानजन्येऽतिव्याप्ति-
 स्तादृगज्ञानस्यापि धूमाद्यात्मकैकहेतो तदुभयसम्बन्धावगाहि-
 त्वात् एकविषयतानिरूपितोभयसम्बन्धविषयतापर्य्यन्तस्य लक्षण-
 वासतोऽलाभात् तदिवक्षणे च तथाविधव्याप्तियैगित्व-पक्षसम्बन्ध-
 विषयतानिर्गमनेनैवोपपत्तौ मित्योक्तद्वन्द्वोपेक्षायां निर्व्विजता
 पक्षे. २ । न चोभयसामानाधिकरण्यमेकनिष्ठापरसामानाधि-
 करण्य तत्रात्र पक्षसम्बन्धनिष्ठव्याप्तियैगित्ववत्स्यद्वत्वावगाहिज्ञान-
 जन्यत्वमर्थः. तत्सम्बन्धत्वञ्च तत्रानियोगिकत्वमेव, उक्तमसूक्ष्मज्ञानस्यनप-
 केवलपक्षधर्मेतादिज्ञानस्य च वस्तुगत्या व्याप्तियैगित्ववान् यं
 धूमादिः पक्षसम्बन्धनिष्ठतत्प्रतियोगिकत्वावगाहित्वेऽपि नाति-
 प्रसङ्गः. तत्प्रत्ययान्तेन तादृगविगिटमुपस्थाप्यते तादृगविगिट-

ननु हेतुविगिटस्य सम्बन्धतया भासते इत्यर्थः ।

तत्र हेतुविगिटस्य तादृगविगिटमुपस्थाप्यते तादृगविगिट-
 त्वेऽपि नातिप्रसङ्गः. तत्प्रत्ययान्तेन तादृगविगिटमुपस्थाप्यते तादृगविगिट-
 त्वेऽपि नातिप्रसङ्गः. तत्प्रत्ययान्तेन तादृगविगिटमुपस्थाप्यते तादृगविगिट-

स्यैव वैशिष्ट्यमवगाहित्वे विशेषणं विवक्षितमिति (१) कथित-
ज्ञानस्य २) व्याख्यादिघटिततादृशविशिष्टनिरूपितविषयिताशून्य-
त्वेन लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यम् । व्याप्तिविशिष्टहेतुमान्
पक्ष इत्येतादृशपरामर्शे संयोगाद्यंशे भासमानहेतुप्रतियोगिकत्व-
निरूपितविषयिताया व्याप्तिवैशिष्ट्यवत्प्रतियोगिकत्वरूपविशिष्ट-
विषयनिरूप्यत्वेऽपि पक्षसम्बन्धनिष्ठत्वस्य विशेषणकोटावप्रवेशेन
तद्वटितोक्तविशिष्टविषयनिरूपितत्वाभावेन (३) तदसंग्रहात् ।
पक्षसम्बन्धनिष्ठत्वस्योपलक्षणत्वे च तदविषयकज्ञानवारणासम्भ-
वात्, (४) भावप्रत्ययेन वा अवगाहित्वविशेषणतया एकपदार्थता-
वच्छेदकनिष्ठमपरतत्तामानाधिकरण्यं कथं प्रतिपादनीयं भाव-
रूपार्थ एव तदनुशासनात्, प्रकृत्यर्थासाधारणधर्मस्यैव च भावार्थ-
त्वात्, न हि नीलोत्पलत्वमित्यादौ उत्पलत्वनिष्ठनीलिमादि-
सामानाधिकरण्यं प्रकृत्यर्थासाधारणधर्मः, तस्य नीलोत्पलादि-
रूपप्रकृत्यर्थैर्वर्तमानत्वात् । न चैकपदार्थनिष्ठापरपदार्थतावच्छे-
दकसम्बन्ध एव पदार्थतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यं प्रकृते च

(१) व्याप्तिविशिष्टमवगाहित्वमपदेन पक्षसम्बन्धनिष्ठव्याप्तिवैशिष्ट्यवत्प्रति-
योगिकत्वमुपस्थाप्यते तादृशप्रतियोगिकत्वरूपं वैशिष्ट्यनिरूपितत्वं अवगाहित्वे
निवक्षितमित्यर्थः ।

(२) समूहालम्बनस्य देवदत्तसम्बन्धताज्ञानस्य वेत्यर्थः ।

(३) पक्षसम्बन्धनिष्ठघटितपक्षसम्बन्धनिष्ठव्याप्तिवैशिष्ट्यवत्प्रतियोगिकत्व-
निरूपितत्वाभावेनेत्यर्थः ।

(४) पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षाविषयकज्ञानपक्षसम्बन्धविषयकवैशिष्ट्यव्याप्ति-
विशिष्टहेतुमान्द्वारकनिर्दिष्टतावच्छेदकज्ञानवारणासम्भवात् तस्यापि तादृश-
व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावगाहित्वादिति भावः ।

पक्षसम्बन्धप्रतियोगिनिष्ठव्याप्तिवैशिष्ट्यानुयोगित्वमेव (१) तथा (२) तच्च प्रकृत्यर्थासाधारणधर्ममेवेति वाच्यम् । पृथिवीत्वमित्यादितं गन्धाद्यप्रतीतिः, प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मस्यैव भावार्थत्वस्वीकारेण कथितस्य (३) प्रकृत्यर्थधर्मत्वेऽपि प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारताविरहे भावार्थत्वानुपपत्तेः । न च “कृतञ्चितसमासेभ्यः सम्बन्धावगमस्तत्त्वभ्याम्” इत्यनुशासनात् भावार्थमिन्नोप्युक्तसम्बन्धः (४) तत् प्रत्ययार्थ एवेति वाच्यम् । तथा सत्यत्र उत्पलत्वं नास्तीत्यादि वाक्यजबोधस्यात्र नीलोत्पलत्वमित्यादिवाक्यजबोधे ग्राह्याभावा नवगाहितया स्वतो विरोधितानुपपत्तेः । न चेष्टापत्तिः, अनुमानविरोधापत्तेः । परामर्शविषयव्याप्तिवैशिष्ट्यानुयोगित्वस्य विषयपणकोटौ पक्षसम्बन्धप्रतियोगिनिष्ठत्वाभावात् तस्य निरुक्तविशिष्टविषयकत्वासम्भवेन तत्प्रत्ययेन तादृशविशिष्टार्थप्रत्यायनसम्भवेऽप्यप्रतीकाराच्च (५) । अथ सामानाधिकरण्यान्तेन (६) व्याप्तिवैशिष्ट्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नपक्षधर्मत्वमेव विवक्षितं पदा

(१) तथाच पक्षसम्बन्धप्रतियोगिनिष्ठव्याप्तिवैशिष्ट्यानुयोगित्वत्वावच्छिन्नविषयकत्वं ज्ञाने विवक्षितमिति न पूर्वोक्तदोषः । न चैतत्कल्पे विशिष्टपरामर्शसंग्रह इत्तित्वान्नस्योपलक्षणत्वे तदविषयकज्ञानसंग्रह इत्यादिकं कथं नोमिति वाच्यम् । भावप्रत्ययस्येदं गार्थबोधकतैव न सम्भवतीति किमपरद्रूपनेत्यभिप्रायेणेदमिति, उत्तरत्र पुनरेतद्दोषोदर्शित इति ।

(२) एकपदार्थनिष्ठापरपदार्थतावच्छेदकसम्बन्ध इत्यर्थः ।

(३) पक्षसम्बन्धप्रतियोगिनिष्ठव्याप्तिवैशिष्ट्यानुयोगित्वस्य ।

(४) पक्षसम्बन्धप्रतियोगिनिष्ठव्याप्तिवैशिष्ट्यानुयोगित्वरूप सम्बन्ध इत्यर्थः ।

(५) तथाच व्याप्तिविशिष्टहेतुमान् पक्ष इत्यादिपरामर्शसंग्रह इति भावः ।

(६) व्याप्तिविशिष्टत्व-पक्षधर्मत्वोभयसामानाधिकरण्यभागेन ।

तावच्छेदकद्वयसामानाधिकरस्यवचनत्वात् (१) इत्यस्यापि एक-
पदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरणापरपदार्थतावच्छेदकबोधकत्वा-
दित्यर्थः इति न विरोधः । उक्तञ्च (२) यज्ञपत्युपाध्यायैरेव
तदुत्तरतत्प्रत्ययश्च व्याप्तिविशिष्टत्वे सति पक्षधर्मत्वं भावमा-
हेति (३) । एवञ्च सामानाधिकरस्यान्तर्भावेन न भावप्रत्यया-
र्थता (४) नीलोत्पलत्वमित्यादित उत्पलादौ नीलाद्यभेदान्वये
नीलाभिन्नोत्पलादेः प्रकृतितो लाभात्, तादृशोत्पलादौतराहत्ति-
त्वसहितसकलतादृशोत्पलहत्तित्वेन चान्यलभ्यप्रकृत्यर्थं परित्यज्य
इतराद्यंशे ग्रह्या भावप्रत्ययेन बोधनात्, (५) नीलाभिन्नोत्-

(१) ननु सामानाधिकरस्यानस्य उक्तार्थत्वे तत्र पदार्थतावच्छेदकद्वय-
सामानाधिकरस्यार्थकत्वादिति हेतुमिधानविरोध एकपदार्थतावच्छेदकसामाना-
धिकरस्यार्थकत्वापरपदार्थतावच्छेदकबोधनत्वादित्येव यज्ञपत्युपाध्यायैरेव
पदार्थतावच्छेदकेत्यदि ।

(२) तादृशतत्प्रत्ययस्य तादृशार्थबोधकत्वे सामानाधिकरस्यार्थकत्वात्, उक्तञ्चेति ।

(३) व्याप्तिविशिष्टसामानाधिकरस्यार्थकत्वधर्मत्वबोधक इत्यर्थः ।

(४) विशेषणतावच्छेदकसामानाधिकरस्यार्थकतावच्छेदके न कर्तृधार-
योत्तरतत्प्रत्ययवचनत्वेत्यर्थः, परन्तु केवलं तदितराहत्तित्वसहितसकलतद्वृत्तित्वे-
नैव, तर्हि कदा नीलोत्पलत्वमित्यादितो विशेषणतावच्छेदकनीलत्वसामानाधि-
करस्यार्थकत्वसकलतादौ विशेषणतावच्छेदके लाभ इत्यादि वाच्यं नीलोत्पल-
त्वमित्यादित इति, तदाह विशिष्टावच्छेदेन सामानाधिकरस्यार्थक इति भावः ।

(५) निरुक्तहत्तित्वसहितत्वेत्यर्थः, तच्च भावप्रत्ययेन बोधनमित्यर्थः, अन्य-
सम्यं प्रकृतसम्यं प्रकृतार्थमित्यर्थः, तदाह तदितराहत्तित्वसहितसकलतद्वृत्तित्व-
सहितत्वे तद्वृत्तिसाधारणधर्मो भवेदिति किन्तु प्रकृतिसम्यं प्रकृतार्थ-
मित्यर्थ इति तन्मन्त्रादिसकलत्वेत्यर्थः, तेषां वैशिष्ट्यं चान्यतत्प्रत्यय-
तदाह नीलोत्पलत्वमित्यादौ नीलोत्पलहत्तित्वेनेत्यर्थः भावे तुतरा नीलत्वस्य
साधारण्यस्यमित्यर्थः ।

पलादिवृत्तिरूपनीलिमादिसामानाधिकरण्यस्य उत्पलत्वादौ
 लाभनिर्व्वाहात् प्रकृते च (१) तदितरावृत्तित्वांशः साकल्यांशश्च
 उपलक्षणतयैव विवक्षितः न तु ज्ञानान्वयिविषयविशेषणतया अतः
 परामर्शस्य तदविषयकत्वेऽपि न क्षतिः । व्याप्तिवैशिष्ट्यसामानाधि-
 करण्यञ्च व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वमेव, पक्षधर्मपदस्य प्रति-
 योगितासम्बन्धेन पक्षानुयोगिकसमभिव्याहृतव्याप्तिघटकहेतु-
 सम्बन्धावच्छिन्नपरतया प्रकृत्यर्थतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव च
 प्रकृत्यर्थवृत्तिताया भावप्रत्ययेन बोधनात् (२) प्रतियोगितासम्ब-
 न्धेन प्रकृत्यर्थवृत्तिताया एव तत्पदोत्तरभावप्रत्ययतोलाभात् तस्या-
 च तत्प्रतियोगिकत्वरूपत्वात्, तत्सम्बन्धविधया भासमाने संयो-
 गादौ तत्प्रतियोगिकत्वस्य तदीयसम्बन्धविधया भासनात् । व्याप्ति-
 विशिष्टप्रतियोगिकत्वमपि सम्बन्धविषयतायामवच्छेदकमिति
 व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नपक्षधर्मपदार्थतावच्छेदकपक्ष-
 सम्बन्धविषयताकत्वरूपं विशिष्टविषयकत्वं परामर्शेऽप्यक्षतमे-
 वेति चेदेवमपि व्याप्तिविशिष्टोऽयः पक्षधर्मस्तस्य तत्त्वेन तत्प्रति-
 योगिकत्वरूपसम्बन्धे विशेषणतया पक्षधर्मत्वावच्छिन्नविशेषित-
 तत्प्रतियोगिकत्वावच्छिन्नविषयताया एव विशिष्टान्वयवलेन
 लाभात् परामर्शे च पक्षधर्मत्वावच्छिन्नस्य पक्षांशेऽप्रकारतया
 तदवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसम्बन्धविषयताकत्वविरहेण तद-

(१) एवञ्च लक्षणवाक्यप्रतिपाद्यावगाहिता परामर्शे सङ्गमयति, प्रकृते
 चेत्यादिना परामर्शेऽक्षतमित्यन्तेन ।

(२) भावरूपार्थे इत्यादि ।

संग्रहात् । यदि च पक्षधर्मात्मप्युपलक्षणमुच्यते तदापि अभेद
सम्बन्धेन उपक्षधर्मांशे प्रकारीभवतो व्याप्तिविशिष्टत्वावच्छिन्नस्य
उपलक्षणत्वे तदन्तर्गतव्याप्तेरपि तथात्वेन तदविषयकज्ञानावृत्तिः
तस्य विशेषणत्वध्रौव्यात्(१)पक्षांशे प्रकारीभवति हेतौ व्याप्तिप्रका-
रकपरामर्शस्यासंग्रहः, अभेदसम्बन्धेन व्याप्तिविशिष्टस्य हेतुविष-
यतानवच्छेदकत्वात् एवं भावप्रत्ययार्थप्रविष्टं सकलतद्बृत्तित्व तन्नि-
ष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपं साकल्यघटितस्य तस्यान्यादृशस्य
दुर्बलत्वात्, नानाव्यक्तिकस्य गुरुत्वादेर्यत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकता
तत्र प्रत्येकं प्रकृत्यर्थनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकस्यापि तस्यानु-
गततदवच्छेदकावच्छिन्नस्य(२) तादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्व-
मुपेयते नातस्तदसंग्रहः, अन्यथा यद्यान्युत्प्रेष्यनिस्तारात् कस्याचि-
दपि गुरुत्वादिव्यक्तेः सकलगुरुत्वादिमदबृत्तित्वात् । न चैवं गुरुत्व-
मित्यादितो गन्वादेरपि बोधापत्तिः तस्यापि गुणत्वायवच्छिन्नस्य
गुर्वादिनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् इति वाच्यम् । गुण-
त्वायवच्छिन्ने तदितरत्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूप-

(१) व्याप्तिविशिष्टत्वावच्छिन्नस्य विशेषणत्वात् 'स्वरतादित्यर्थः' तथाच तादृश-
विशिष्टत्वावच्छिन्नस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् 'सकलगुरुत्वादिमदबृत्तित्वात्' इति-
पान्दुरतीलाभात् तादृशपरामर्शे च व्याप्तिविशिष्टत्वावच्छिन्नस्य पक्षान्ते चमरतत्वात्
तदवच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् 'सकलगुरुत्वादिमदबृत्तित्वात्' इति वाच्यम् इति
भाष्यम् ।

(२) प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वावच्छिन्नस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् 'सकलगुरुत्वादिमदबृत्तित्वात्' इति
वाच्यम् ।

घटत्वादी प्रथमदशस्य चापि । तृत्तिमतेऽप्रतियोगितानवच्छेद-
कत्वेन प्रतिनोद्यदनमपि प्रसंगत्याजनपक्षिद्य तत्र चास्ति घटेन
त्यत्राप्यप्रत्यक्षेद्यानवच्छेदकत्वा न बोधनिर्णयः, अतो नाप्यत्र (१)
धर्मत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते, प्रकृत्यस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेद-
कताघटकसमस्येन समप्रत्यमेव, घटत्वमित्यादिना दृश्यत्वादि-
बोधप्रसङ्गः, कृपादिबोधप्रसङ्गश्च भवतामपि समानः, २, दृश्य-
त्वादिरपि घटत्वादिविशिष्टतया घटेनरत्यत्राप्यप्रसङ्गप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वात् घटरूपादेरपि घटरूपत्वाद्यवच्छिन्नस्य घटनिष्ठेद-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्, एवं गुरुत्वमित्यादिना गुरुत्वसम-
नियतरसादिबोधो भवतामपि दुर्गारः, तदितरावृत्तित्वादिना
भाममाने धर्मो तत्तत्प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिष्ठाधेयत्वसमस्येन प्रकृ-
त्यर्थस्यान्वयमुपगम्य तद्वारणे च धर्मत्वेन शक्तिमतेऽपि धर्मत्वे
प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिष्ठत्वमहितनिरूपितत्वसमस्येन प्रकृत्यर्थान्वय-
मुपगम्य तत्तत्प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिष्ठाधेयताया धर्मान्तरस्वस-
त्त्वेन तादृशातिप्रसङ्गो वारणीयः (२) । एवञ्च व्याप्तिविशिष्टाभिन्न-

(१) ननु इतरत्वादौ भावप्रत्ययस्य सखण्डशक्ति न तु विशिष्टे, तेषा वैशि-
ष्ट्यद्वान्वयबलभ्य तथाच एकधर्मावच्छेदेन अवच्छेदकत्वानवच्छेदकत्वे विष-
यस्थीये, एव क्लृप्तं भागविशेष परित्यज्यते च अतो नोक्तदोषाणामवसर-
इत्यत आह, लाघवाच्चेति ।

(२) उक्तातिप्रसङ्ग उभयमते समानः, परन्तु मन्मते शक्यतावच्छेदकस्य लाघवं
विनिगमकमिति भावः ।

(३) नन्यत्र कल्पे लाघवेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिष्ठाधेयतासमस्येन प्रकृत्यर्था-
न्वयः कथं न स्वीकृतः । न च घटे घटत्वमित्यादिवाग्यस्य निराकाङ्क्षतापत्तिरिति

पक्षधर्मप्रतियोगिकत्वेन पक्षसम्बन्धे व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतापदेन बोध्यमाने अभेदेन पक्षधर्मान्वयिनि व्याप्तिविशिष्टे विशेषणतापन्न-
 व्याप्तिवैशिष्ट्यस्यापि पक्षधर्मं विशेषणतया भानमुपेयं एकविशेषण-
 तयोपस्थितस्य पदार्थतावच्छेदकस्य स्वातन्त्र्येणैव इतरविशेषण-
 तया अभानात् अन्यथा घटं जानातीत्यादौ घटत्वादिविशिष्टनिरू-
 पितविषयिताशालिज्ञानपर्यन्तस्य तात्पर्यविषयत्वेऽपि लाभासम्भ-
 वात् पदार्थतावच्छेदकघटत्वादेः स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धे
 विषयितायामन्वयेनैव तल्लभनिर्वाहात् । एवञ्च व्याप्तिवैशिष्ट्य
 विशेषित-व्याप्तिविशिष्टाभिन्नत्वोपलक्षित-पक्षधर्मप्रतियोगिकत्व
 मेव विषयतावच्छेदकतया विवक्षितमिति पक्षधर्मं व्याप्तिवि-
 शिष्टाभेदानवगाहिपरामर्शस्यापि संग्रहः । वल्लिव्याप्यधूमवान्
 इतिज्ञाने व्याप्तिवैशिष्ट्यस्य धूमांशेऽप्रकारत्वऽपि तदंशे सम्बन्धतया
 भानादेव धूमनिष्ठावच्छेदकतारूपविषयितायामवच्छेदकत्वसम्भ-
 वात् तद्वटितव्याप्तिविशिष्टधूमप्रतियोगिकत्वविशिष्टहेतुतावच्छेद-
 कसम्बन्धविषयकत्वमव्याहतं (१) । न च व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः

वाच्यम् । घटत्वमित्यनेन आधेयतावद्द्वितीयमित्याकारकस्याधेयत्व-घटोभय-
 प्रकारकस्य बोधस्य जननात् घटे इत्यनेन च घटप्रकारकाधेयताविशेष्यकबोध-
 जननात् घटे घटत्वमित्यनेन घटाधेयत्वोभयधर्मितावच्छेदकक-घटविशिष्टाधेयता-
 प्रकारकबोधजनने बाधकाभावः विधेयांशे अधिकावगाहिवोधस्योपगमात् अन-
 भ्युपगमे भवन्मतेपि समानम् । अत्रेदं बोध्यं, घटत्वत्वं नास्तीत्यनुगतप्रतीत्यनु-
 पत्तिः, घटत्वत्वस्य आधेयतासम्बन्धेन घटत्वविशिष्टाधेयताघटोभयात्मकतया तद-
 भावस्य अनुगतसम्बन्धेन निर्वक्तुमशक्यत्वादिति ध्येयम् ।

(१) व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयताघटितव्याप्तिवैशिष्ट्यविषयतानिरूपितविषयतानि-
 रूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितपक्षसम्बन्धविषयताकत्वरूपं व्याप्तिविशिष्टा

संयोगादिरूपसम्बन्धांशे सम्बन्धतया भासमाने तत्प्रतियोगिकत्वे तादृशहेतोः सम्बन्धान्तराभानात् तस्यापि च संयोगादौ सम्बन्धान्तराभानात् तदीयसम्बन्धान्तरघटित(१) व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगादिविषयकत्वं (२) वल्लिव्याप्यधूमवानिति बुद्धेरुपपादनेवेति वाच्यम् । तदवच्छिन्नविषयताकल्परूपतद्विशिष्टविषयकत्वस्य तदीयसम्बन्धाभागेऽप्यव्याहृतेः । अन्यथा गुरुमते ज्ञानस्य विशिष्टविषयकत्वानुपपत्तेश्चैर्विशिष्टबुद्धौ सम्बन्धमानानुपगमात् । न च वैशिष्ट्यांशे विशेषणीभवन्त्या व्याप्तेर्व्याप्तिविशिष्टेत्यादिवाक्यजन्यबुद्धौ सम्बन्धस्य सम्बन्धोऽप्येतन्नते विषय इति तद्वटितमेव विशिष्टं (३) व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतापदार्थः, एवं व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः संयोगादिसम्बन्धांशे भासमानतत्प्रतियोगिकत्वांशेऽपि सम्बन्धान्तराभावावश्यकं तथाच तद्वटितव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वस्य पक्षसम्बन्धनिष्ठविषयतावच्छेदकत्वं लक्षणवाक्यलभ्यमिति

भिन्नत्वोपपन्नितव्याप्तिवैशिष्ट्यविशेषितहेतुप्रतियोगिकत्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावगाहितं लक्षणवाक्यैकदेशप्रतिपाद्यं तादृशपरामर्शात्मकज्ञानेऽक्षतमित्यर्थः ।

(१) तादृशधूमोदसम्बन्धान्तरं निरूपितत्वं प्रतियोगिकत्वस्य स्वरूपं तद्वटितेत्यर्थः ।

(२) लक्षणवाक्यप्रतिपाद्यं व्याप्तिविशिष्टधर्मान्निष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिरूपितत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगिकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंयोगादिनिष्ठसर्गताकल्परूपम् ।

(३) वैशिष्ट्यांशे व्याप्ते सम्बन्ध प्रतियोगित्वं तस्य सम्बन्धोऽनुयोगित्वं प्रतियोगित्वं तद्वटितमेव विशिष्टं व्याप्तिप्रतियोगिकप्रतियोगिकत्वविशिष्टवैशिष्ट्यान्वयनिरूपितप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकसम्बन्ध इत्यर्थः ।

तादृगविशिष्टस्य च कथं ज्ञानादेः, संसर्गकतया तदेगित्याशङ्क्या
 परामर्शविविधतावच्छेदकतया तत्र वैशिष्ट्याग्रे व्याप्तिप्रतिपत्तिरिति
 त्वमानस्य (१) तत्सम्बन्धतया भावेन तत्र तदीयसम्बन्धभावात्
 भानात् । पक्षसम्बन्धाग्रे भावमानत्वेत्प्रतिपत्तिरिति तदेगि
 सम्बन्धान्तराभानादिति वाच्यम् । सप्तमवाक्यजन्मबोधे वैशि
 ष्याग्रे (२) व्याख्यादेः सम्बन्धान्तरस्यानिरूप्य भावेऽपि तस्य वैशिष्ट्य
 निष्ठविषयतावच्छेदकत्वाविवक्षणेन सामञ्जस्यात् । नहि यस्मिन्
 विषये यस्य यत्सम्बन्धस्य भागं तद्विष्टविषयतायां तदीयतत्सम्बन्धा
 वच्छिन्नत्वं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे भासते एव इति नियमः प्रामा-
 णिकः, घटं जानातीत्यादिवाक्यजन्यघटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे
 घटादिविषयतायां समवायानुयोगित्वावच्छिन्नत्वभावाप्यपि निय-
 मेनाभ्युपगमात् । अथ व्याप्तिघटकहेतुतावच्छेदसम्बन्धावच्छिन्न-
 परपक्षधर्मपदोत्तरभावप्रत्ययस्य उक्तरीत्या (३) प्रकृत्यर्थतानवच्छेदक-
 सम्बन्धान्तर (४) व्यावृत्तहेतुप्रतियोगिकत्वबोधकतया सम्बन्धान्त-
 रस्यातद्वत्त्वेन (५) तत्संसर्गकहेतुमत्ताज्ञानवारणेऽपि हेतुतावच्छेदक-
 सम्बन्धसंसर्गकनिर्धर्मितावच्छेदकज्ञानवारणमशङ्क्यमेव, तस्यापि

(१) भावपदेन प्रतियोगिकत्वे व्याप्तिनिरूपितत्वस्य व्यवच्छेदः ।

(२) वैशिष्ट्याग्रे प्रतियोगिकत्वरूपवैशिष्ट्याग्रे, व्याख्यादेरित्यादिपदेन व्याप्ति-
 विशिष्टहेतोः परिग्रहः ।

(३) प्रकृत्यर्थतानवच्छेदकतिष्ठत्वसहितनिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्य सा-
 वच्छेदकतावच्छेदकधर्मो अन्यथ सुपगम्येत्यर्थः ।

(४) व्याप्तिघटकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेत्यर्थः ।

(५) तादृग्वैतप्रतियोगिकत्ववृद्धिबलेनेत्यर्थः ।

विशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नतादृशसम्बन्धविषयकत्वात् । न च पक्षपदस्य धर्मितावच्छेदकविशिष्टार्थकतया पक्षधर्मतापदेन धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसंसर्गबोधनात् तदवच्छिन्नसंसर्गावगाहिज्ञानमेव ज्ञानान्तार्थ इति निर्धर्मितावच्छेकज्ञानव्याहृतिरिति वाच्यम् । पक्षधर्मतापदेन पक्षधर्मप्रतियोगिकत्वेनैव पक्षसम्बन्धबोधनात् पक्षानुयोगिकत्वेन सम्बन्धस्य तदबोधत्वात् । मैवम् । यतः संशयवारणाय ज्ञानपदस्य निश्चयार्थकत्वमावश्यकं, निश्चयत्वञ्च विपरीतकोटिधर्मितावच्छेदकतानापक्षधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानत्वं, तथाच तादृशविशेष्यताकत्वावच्छेदेन व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकसम्बन्धावगाहित्वस्य विवक्षणात् (१) हेतुमत्तांशे निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानं न लक्षणघटकमिति, एवञ्च पक्षपदस्यानुपादानेऽपि सामञ्जस्यात्तदुपादानं धर्मपदस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगिपरत्वलाभायेत्यवधेयम् (२) । अथवा (३)

(१) यदाश्रुते पक्षतो वक्ष्यव्याप्यत्वाच्च वा महानसं धूमवज्ज्ञेत्यादिसंशयवारणमयक्यमेव तादृशव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नतादृशसम्बन्धविषयकत्वात् विपरीतकोटिधर्मितावच्छेदकतानापक्षधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकत्वाच्चेत्यतस्तादृशविशेष्यताकत्वावच्छेदेन तादृशावगाहित्वस्य विवक्षणं, तथाच तादृशज्ञाने तादृशावगाहित्वाभावात् तद्वारणं, तादृशविषयताया तादृशविषयतायाः साक्षाद्विरुद्धनिरूपकभावे तादृशविषयताघटितावगाहितादयोरेव ज्ञाननिष्ठयोरवच्छेदावच्छेदकभावे इति सिद्धान्तात् ।

(२) प्रतियोगितासम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नपरत्वलाभाय सम्बन्धसामान्यावच्छिन्नपरत्वे प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिष्ठाधेयतायाः सम्बन्धान्तरे सत्त्वेन तादृशाधेयत्वविशेषितनिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थविशेषितप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसंसर्गान्तरावगाहिज्ञानजन्ते दोषवारणं तु शक्यमेवेत्यवधेयम् ।

(३) पक्षपदस्यार्थक्याद इत्यान्तरमाह. जघनेति ।

धर्मान्तरविशिष्टावच्छिन्नबोधकप्रकृतिकभावप्रत्ययः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मांस्ताद्रूप्येणैव बोधयति (१) । गुरुत्वमेकत्वमित्यादितो जातिविशेषपुरस्कारेणैव गुरुत्वैकत्वादिगुणबोधनात् । उक्तञ्च गुणविहतौ (२) बोधितिकता “प्रतीतिस्तु ताद्रूप्येण धर्मत्वेन वा” इति, न च शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गान्नायं पक्षः साधुरिति वाच्यम् । तदादीनामुपलक्षणीभूतबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तघटत्वाद्यनुगमेन शक्त्यैक्यवत् प्रकृतेऽपि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतावच्छेदकत्वरूपोपलक्षणेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतावच्छेदकजातिविशेषादीनामनुगमसम्भवेन शक्त्यैक्यसम्भवाद्विशेषरूपेण लक्षणाया एव बोधगन्तव्यत्वात् । तादृशभावप्रत्ययार्थे च प्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन (३) सम्बद्धत्वं संसर्गतया भासते तथाच प्रकृते पक्षानुयोगिकसम्बन्धावच्छिन्नविशिष्टानुयोगिकसम्बन्धावच्छिन्नबोधकपक्षधर्मपदोत्तरभावप्रत्ययस्य पक्षानुयोगिकसम्बन्धत्वेनैव तादृशसम्बन्धबोधकतया पक्षपदस्य च धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नपरतया धर्मितावच्छेदकविशिष्टानुयोगिकत्वावच्छिन्नव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसम्बन्धावगाहिज्ञानलाभात् सामञ्जस्यम् । सम्बन्धाग्रे विशेषण-

(१) न तु प्रकृत्यर्थविशेषितधर्मत्वेनेति शेषः ।

(२) उदयनाचार्यप्रणीतगुणकिरणावलीविहृतौ ।

(३) प्रकृत्यर्थतावच्छेदकताघटकसम्बन्धं प्रतियोगित्वं तेन सम्बद्धत्वं प्रति योगिकत्वमेव, एतेनान्यथबलेन व्याप्तिविशिष्टधर्मिप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसम्बन्धलाभो दर्शितः ।

प्रतियोगिकत्वं यथा विशेषणस्य सम्बन्धतया भासते तथा विशेष-
 प्यानुयोगिकत्वमपि विशेष्यस्य सम्बन्धतया भासते । अतः पक्ष-
 हेतुसम्बन्धविधया भासमानस्य संयोगादेर्विषयता हेतुप्रतियोगि-
 कत्वेनेव पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिकत्वेनाऽप्यवच्छिन्नेति न
 किञ्चिदनुपपन्नम् । 'पदार्थतावच्छेदकद्वयेति' अन्वयबलेन एकप-
 दार्थतावच्छेदकविशेषितधर्मिसंसर्गोपरागेणापरपदार्थतावच्छेदक-
 बोधकत्वादित्यर्थः । ननु कर्मधायलभ्यव्याप्तिविशिष्टाभिन्नपक्ष-
 धर्मरूपप्रकृत्यर्थान्वितपक्षसम्बन्धरूपतत्प्रत्ययान्तार्थस्य लक्षण-
 वाक्यार्थघटकस्याप्रसिद्ध्या ऋदोवह्निमानित्यादिभ्रमानुमिता-
 व्याप्तिरित्याशङ्कायां समाधत्ते, 'ज्ञानपदेति, 'ज्ञानपदोपसन्धानेन'
 ज्ञानबोधकपदसमभिव्याहारनियन्त्रितव्युत्पत्तिविशेषेण, 'बाधिता-
 बाधितसाधारणतज्ज्ञानलाभात्' पक्षधर्मतांशे बाधिताबाधित-
 साधारणस्य व्याप्तिवैशिष्ट्यसामानाधिकरणस्य ज्ञानलाभात् ।
 अयमाशयः । ज्ञानबोधकपदसमभिव्याहृतस्य विषयविशे-
 षणतया स्वार्थबोधकस्याऽपि पदस्य विषये स्वार्थानन्वयनिश्चय-
 दशायां विषयाविशेषणतयैव ज्ञानविषयतावच्छेदकतया स्वार्थबोध-
 कत्वं व्युत्पत्तिसिद्धं, कथमन्यथा विशेषदर्शिनोऽपि भ्रान्तिज्ञा-
 लोहितवह्निज्ञानवानयमित्यादिवाक्यं प्रयुञ्जते, तथाच वह्निव्याप्ति-
 विशिष्टप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितद्वयसम्बन्धविषयताशालि-
 ज्ञानत्वेन अमालकपरामर्शस्याऽप्युक्तलक्षणवाक्याल्लभः । अथ
 लोहितवह्निं जानातीत्यादौ लोहितवह्निदिपदार्थस्याभेदेनान्वये
 तात्पर्यानुपगमे समासासाधुत्वेन तात्पर्यस्यावश्यकत्वेऽपि तद्वाक्य-

प्रामाण्यनिर्वाहाय लोहितपदस्य तत्र लौहित्यादिना भासमाना-
 येकत्वमुपेयते, तत्र तत्पदशक्तिविरहेऽपि ज्ञानविषयबोधकतत्त-
 दर्थकपदस्य तत्त्वेन भासमाने निरूढलक्षणोपगमात् । तेन रूपेण
 भाममानत्वञ्च तत्प्रकारतानिरूपकविषयतावत्त्वं तादृशविषयता-
 वच्छेदेन च वङ्गादेर्विषयतानिरूपकत्वं विषयितार्थकविभक्ति-
 समभिव्याहारात् प्रतीयते, अतो वङ्गः शुक्ल इत्यादि प्रमाया-
 लोहितो वङ्गिरित्यादिज्ञानान्तरीयलौहित्यादिप्रकारतानिरूपक-
 विषयतावदङ्गादिविषयकत्वेऽपि न तज्ज्ञानपरोक्तवाक्यस्य
 प्रामाण्यापत्तिः लौहित्यादिविशेष्यतापन्नवङ्गाद्यविषयकवङ्गादि-
 । निष्ठतद्विषयिताया लौहित्यादिविशेष्यतापन्नानिरूपितत्वात् ।
 दृश्यत्वादिनिष्ठवटाद्यनुयोगिकाधिकरणतानिरूपकत्वे घटाद्याधे-
 यतावच्छेदकताया तादृशमवच्छेदकत्वं विषयितायास्तादृश विष-
 यितानिरूपकतावच्छेदकत्वं विषयतानात्मकमपि विषयताया-
 मविरुद्धमेव । एवञ्च प्रकृतेऽपि व्याप्तिविशिष्टपदं व्याप्तिप्रकारेण
 भाममानपरं तस्य पक्षधर्मे अभेदेनान्वयः, तस्य भावप्रत्ययार्थं
 पक्षमस्वन्धे स्वप्रतियोगिकत्वेन भाममानत्वं सम्बन्धः, यस्य विशे-
 षणस्य येन सम्बन्धेन विशेष्ये अन्वयः ज्ञानविषयतया भाममाने
 विशेष्ये स्थायनसम्बन्धोपगमेण भाममानत्वस्यैव तद्विशेषणसम्बन्ध-
 तया भानमिति व्युत्पत्तेः, अगाजकीये धननिष्ठसत्त्वे राजकीयत्व-
 भ्रमरप्रज्ञानपरं राज्ञो धनं जानानीत्यादिविशेषदार्ढ्यवाक्ये पदार्थ-
 सत्त्वं निरूपितमस्वन्धेन राज्ञोऽन्वये योग्यतानुपपत्त्या निरूपित-
 त्वेनैव भाममानत्वस्य तत्र तत्सम्बन्धताया उपगम्यत्वत्वात् ।

तथाच व्याप्तिप्रकारेण यद्भासते तत्प्रतियोगिकत्वेन भासमान-
पक्षसम्बन्धावगाहिज्ञानजन्यत्वलाभात् भ्रान्तानुमित्यव्याप्तिर्न वा
तत्र लक्षणवाक्याल्लक्षणबोधानुपपत्तिरिति चेत्, न, एवमपि पक्ष-
धर्मपदस्य यद्याश्रुतार्थपरताया आवश्यकत्वाद्बहिर्व्याप्यजलवान्
इद इत्यादिपरामर्शजन्यभ्रमानुमितिसंगहेऽपि बहिर्व्याप्यधूमवान्
इद इत्यादिभ्रमजन्यानुमितेर्दुःसंग्रहत्वात् । तत्र व्याप्तिप्रकारेण
भासमानधूमे वास्तवपक्षधर्मताविरहात् पक्षधर्मपदस्य पक्षधर्म-
त्वेन भासमानार्थकत्वे पक्षसम्बन्धस्य प्रकृत्यर्थतानवच्छेदकतया
तदुत्तरभावप्रत्ययेन बोधनासम्भवात्, तेन रूपेण भासमानत्वरूप-
प्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्य भावप्रत्ययेन विवक्षणे परामर्शस्य तद-
नवगाहितया भ्रमसंज्ञकत्वात् (१) । एवञ्च गुणादिरूपपक्षानु-
योगिकहेतुतावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धाप्रसिद्धावपि गुणादिरूप-
पक्षे संयोगादिना हेतुमत्ताभ्रमजन्यानुमितौ नाव्याप्तिः । पक्षा-
नुयोगिकत्वविषयतानिरूपितसंयोगादिविषयताशालित्वेन तादृश-
भ्रमस्यापि लक्षणवाक्यतो लाभात् । इदं न्यायाततः पदार्थद्वया-
भेदविवक्षायामेव कर्मधारयस्य साधुतया अत्र पक्षधर्मे व्याप्ति-
विशिष्टाभेदाविवक्षाया कर्मधारयानुपपत्तिः, तद्विवक्षायाञ्च
भ्रमस्यले विवक्षितलक्षणवाक्याद्यप्रसिद्धाव्याप्तिः नृददेव,
एतदपि प्रेक्ष्येव भ्रमानुमित्यव्याप्ता तन्निन्दने दूषयितुं

॥१॥ यद्यपि मर्त्येति विज्ञाते तत्तत्कृतं कृतं न भवेत् । तदपि मर्त्ये
न भवेत्कृतं कृतं ।

उक्तवाक्यस्य (१) चाप्रामाण्यमिष्टमेव, किन्तु लोहितं वङ्गं जानातीत्यस्यैव प्रमाणत्वम् ।

चिन्तामणिदीधितिः ।

तन्न परामर्शेन नियमतो व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसामानाधिकरण्यग्रहे मानाभावात् गौरवेण च तद्विषयत्वेनाहेतुत्वात्, सस्वन्धसस्वन्धाग्रहेऽपि विशिष्टज्ञानत्वस्योपपादितत्वात्, भ्रमस्थले च तादृशसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानासम्भवात्, असत्ख्यातिनिरासात् । अवान्तरवाक्यार्थायोग्यत्वनिर्णये महावाक्यार्थज्ञानानुदयात् विषाणे शशसस्वन्धाभावनिश्चयदशायां शशविषाणजन्यमिदं कार्मुकं इति शाब्दबुद्धेर्ब्रह्मणापि दुरुपपादत्वात् ।

गाढाधरी विवृतिः ।

सांसर्गिकविषयतायाः ससर्गावच्छिन्नत्वं निर्युक्तिकमित्याशयेन दूषयति, 'परामर्शेनेति परामर्शत्वस्य व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसामानाधिकरण्यग्रहत्वव्याप्यत्वे मानाभावादित्यर्थः । व्याप्तिविशिष्टधूमसंयोगी वक्रिव्याप्यधूमवांश्च पक्ष इत्यादिसमूहालम्बनपरामर्शस्य व्याप्तिमस्वन्ध-पक्षमस्वन्धप्रकारकतया तत्सस्वन्धावगाहित्वं प्रामाणिकमेव

इति नियमत इत्युक्तं, तथाच यत्र व्याप्तिवैशिष्ट्यं पक्षधर्मता च संसर्गतयैव भासते तल्लन्यानुमितावव्याप्तिर्यथानुतलक्षण इति भावः । ननु तादृशज्ञानादनुमितिर्न भवत्येव तादृशसामानाधिकरण्यविषयकत्वेनैव परामर्शस्यानुमितिहेतुत्वात्तथाच काव्याप्तिरित्यत आह, 'गौरवेण चेति, व्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टपक्षज्ञानत्वेनैव लाघवेन हेतुत्वात् व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसामानाधिकरण्यविषयकत्वेन हेतुत्वे सामानाधिकरण्यविषयकत्वस्याधिकस्य निवेद्यात्, तथाच तदुभयसामानाधिकरण्यानवगाहिनाऽपि विशिष्टज्ञानादनुमित्युपपत्तिर्निष्प्रत्यूहैवेति भावः । ननु सम्यन्वसम्यन्वावगादिज्ञानत्वमेव विशिष्टज्ञानत्वं न तु सम्यन्वज्ञानत्वमेव दण्डपुरण-सयोगा इत्यादिसमूहात्मनस्यापि तथात्वापातात् तथाचानुमितिजनकज्ञाने विशेषणीभूतव्याप्ति-साधनयोः स्वसर्गस्वसर्गानवगाहित्वं तद्विशिष्टज्ञानत्वमेव तस्य नापपद्यत इति कथमनुमिति जनकत्वमित्यत आह, 'सम्यन्वसम्यन्वेति, 'अथहेऽपि अविपर्ययादप्येऽपि, 'विशिष्टज्ञानत्वमेति । अयमाशयः । सम्यन्वसम्यन्वादवगादिज्ञानत्वमपि न विशिष्टज्ञानत्वं सम्यन्वसम्यन्वसादाद्यापि समूहात्मनस्तत्त्वात् । अपि तु तत्प्रकारकत्वमेव तद्विशिष्टचित्तं, प्रकारतश्च विषयताविशेषः । न ए स्वसर्गप्रतिरोधित्वादेर्विशिष्टज्ञानमानि प्रकारतात्वादिव दुर्बल स्यात् तथाहि प्रकारतात् न-

निरासात्, ज्ञानविषयताव्यापकत्वस्य सत्त्वे व्यवस्थापनादिति यावत् । यदि चासतो ज्ञानविषयत्वसत्त्वेऽपि अभावाधिकरण-
ताया अपसिद्धान्तत्वात् ज्ञानविषयत्वसमानाधिकरणाभावाप्रति-
योगित्वरूपं तद्व्यापकत्वं सत्त्वेऽक्षतमेव इति नार्थतोऽसत्ख्याति-
निराससम्भव इति मन्यते तदा सहित्तित्वे ज्ञानविषयताव्यापक-
त्वमेव विवक्षणीयम्, असत्ख्यातिवादिनाम् (१) असद्वैशिष्ट्यज्ञान-
विषयत्वस्य पारमार्थिकत्वात् । न च भ्रमस्य सत्त्वात्विषयकत्वे
भ्रमत्वव्याघात इत्याशङ्क्य (२) तद्यात्वेऽपि व्यधिकरणप्रकारकत्वेन
भ्रमत्वनिर्वाहात् । इदञ्च वस्तुगतिमनुरुध्याभिहितं (३) वस्तुतो-
ऽसद्वैशिष्ट्यभावेऽपि न प्रकृते निस्तारः अलीकस्य (४) ससर्गतयैव
विषयताया वाचस्पत्यनुमतत्वात् तन्मतानुसरणेऽपि असत्या-
व्याप्तिवैविध्यसमानाधिकरणपक्षधर्मतायाः तत्प्रत्ययान्तेन प्रति-
पादनासम्भवात् (५) अपरमार्थिकधूमप्रतियोगिकहृदानुयोगिक-

(१) नन्वसद्वैशिष्ट्यविषयत्वमप्यसत् तदाभावाधिकरणताया अपसिद्धान्त-
त्वात् विषयताव्यापकत्वाभावाप्रतियोगित्वरूप व्यापकत्व सद्वैशिष्ट्येऽक्षतमेवेति नार्थ-
तोऽसत्ख्यातिनिरास इत्याशङ्क्य, असदिति ।

(२) असत्त्वमव्यविषयकत्वं भ्रमत्व इत्यभिमानेनेदमाशङ्क्य, तद्याच्च तदभाववद्वै-
शिष्ट्यविषयकत्वावच्छिन्न-तत्प्रकारकत्ववल्क्षणत्वं भ्रमत्व न तद्वैशिष्ट्यविषयकज्ञानत्व-
मिति भावः ।

(३) अत्रासत् ख्यातिविषयत्वनिरसनमेवोद्देश्यमतमर्थमेषासत्ख्याति-
निरासादितुम् ।

(४) वस्तुतस्तु ख्यातिविषयत्वेऽपि अभावमित्यव्याप्तेरनुहार इत्याह,
अलीकस्येति ।

(५) अक्षत सद्वैशिष्ट्यभावादिति भावः ।

वैशिष्ट्यावगाहिभ्रमात्मकपरामर्शजन्यत्वस्य लक्षणवाक्यतोऽलाभात्
 लक्षणस्यासहटितत्वेनाभ्रान्तस्य तत इतरभेदानुमानासम्भवाच्च ।
 भ्रान्तपुरुषीयानुमानस्य (१) चातिप्रसक्तादिनापि सम्भवात् । ननु
 व्याप्तिविशिष्ट-पक्षधर्मयोरभेदो लक्षणवाक्यतः प्रतीयतां तथापि
 न तदशस्य लक्षणघटकत्वमुपेयते अतिव्याप्त्याद्यवारकत्वादवश्य
 विवक्षणीयव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वादिविषयतानिरूपितसंसर्गां
 यविषयतामात्रनिवेशेनैव सामञ्जस्यात्, लक्षणवाक्यप्रतिपाद्य-
 ताया लक्षणघटकतानियतत्वे ज्ञानान्तकर्मधारयपक्षेऽपि अवश्य
 विवक्षणीयस्य ज्ञानविशेषणव्याप्तिप्रकारकत्वांशे पक्षधर्मताविषय-
 कत्वावच्छिन्नत्वस्य निवेशेनैव सामञ्जस्यात् लक्षणवाक्यलभ्यस्य
 ज्ञानांशे पक्षधर्मताविषयकत्वविशेषणस्य वैयर्थ्येन लक्षणदोषात् ।
 एवञ्च भ्रमानुमितौ न लक्षणाव्याप्तिशङ्का इत्याशयेनायोग्यता-
 ज्ञानादिगोपदग्धिनां नोक्तवाक्याद्भ्रमानुमितौ लक्षणग्रहः सम्भव-
 तीति विशेषदग्धिने प्रति प्रकृतवाक्यानर्थक्यमिति दूषणान्तर-
 माह, 'अवान्तरेति पक्षधर्माद्यग्रेऽविशेषणस्य व्याप्तिवैशिष्ट्यादेर्न
 चानन्तराण ज्ञानान्वयमसम्भवः व्युत्पत्तिविरोधात्, अपि तु तत्त-
 दिशेप्राप्तापन्नस्यैव इति तत्र तदनन्वयनिश्चयोऽवान्तवाक्यार्थायो-
 ग्यतानिश्चयः तस्मिन् मति समुदायलक्षणवाक्यजन्यमहावाक्या-
 र्थज्ञानासम्भवादित्यत्र । महावाक्यार्थयोग्यताज्ञानस्य अवान्तर-
 वाक्यार्थविषयकत्वनैयत्येनावान्तरवाक्यार्थधीविरोधिनोऽयोग्यता-

। ननु भ्रान्तपुरुषीयेतरभेदानुमानार्थमेव लक्षणमिदं यक्तव्यमिति आह-
 भ्रान्तदोषात् ।

ज्ञानस्य मत्ताप्रामाण्ययोग्यताज्ञानविरोधित्वादिति भावः । अतः
 देवदुष्टानेन दृष्टप्रति, 'विषाण' इति, 'मगसम्बन्धाभावेति, मगस्य
 विषाणजन्यमिति वायजन्त्यसम्बन्धप्रकारश्चोपाभिप्रायेणैव, मग-
 विषाणजन्यमिति वायजन्त्यदाधस्य विषाणांशिभेदेन मगपदस्य
 मगसम्बन्धप्रकारकतया सम्बन्धिभेदनिश्चयस्यैव तद्विराधित्वात् ।
 समाम व्यासयोः, समानप्रकारकानुभवेजनकत्वानुरोधेन पठान्त्य-
 पत्यले पदस्य सम्बन्ध एव लक्षणा, समाम व्युत्पत्तिदेवित्वा-
 नामार्थयोरपि भेदान्वयदाधभ्युपगमादित्याशयेनैवमित्यपि कथितम् ।
 शमसम्बन्धविशिष्टविषाणपरमर्त्यनामघटितवायजन्त्ययोधपरतया
 व्याख्यान पुनरमदेव, तथा सति विषाणे शमसम्बन्धस्य पदाद्यंतया
 अवान्तरवाक्यार्थत्वायोगात् ।

चिन्तामणिर्दाधितिः ।

न चात्र प्रमाणप्रस्तावात् प्रमेव लक्ष्या यदि च
 सत्तिङ्कपरामर्शादपि भ्रान्तानुमितिस्तदा चरमज्ञान-
 पदं प्रमापरमिति वाच्यम् । अव्याप्यापक्षधर्मयोस्त-
 त्वावगाहिना परामर्शेन जनितायां वस्तुतः साध्यव-
 त्यक्षावगाहितया प्रमायामव्याप्तिर्लिङ्गोपहितलैङ्गिक-
 भाननिरासेनांशिकभ्रमत्वस्याप्ययोगात्, परमेष्वद-
 तादृशज्ञानजन्यत्वस्य चातिप्रसङ्गकत्वात् । अतएव
 व्याप्तिविशिष्टे पक्षधर्मता तज्ज्ञानं वेत्यादिकमपास्तम् ।

गादाधरी विवृतिः ।

अमानुमितेरलक्ष्यतया नाव्याप्तिप्रसक्तिरित्याशङ्कते, 'न चेति,
'प्रमाणप्रस्तावात्' प्रमाणतत्त्वमत्र विविच्यते इत्युपक्रमेण प्रमाण
निरूपणीयत्वात्, तन्निरूपणोपयोगितया प्रमेवानुमितिलक्षणीया।
यद्यपि क्रदो वक्लिमानित्याद्यनुमितेरपि क्रदत्वाद्यंशे प्रमात्वमे
विधेयांशे प्रमात्वविवक्षणे लिङ्गोपधानमतेऽपि धूलीपटलादी
व्याप्यत्वावगाहिज्ञानजन्यायां पर्वतादिपक्षकवक्त्राद्यनुमितौ विधे
यांशे प्रमात्वस्याक्षततया लिङ्गोपहितेत्याद्यग्रिमग्रन्थामुल्लिखितैर्वाव
अमभेदकूटविवक्षणे तु क्रदो वक्लिमान् पर्वतश्च वक्लिमानित्यादि-
समूहालम्बनानुमितेरलक्ष्यतापातेनातिप्रसङ्गस्तथापि अमान्यवृत्ति
विषयितावत्त्वमेव प्रमात्वमिह विवक्षणीयं उक्तसमूहालम्बनज्ञा-
नीयवक्लिमत्यपर्वतादिविषयिता समूहालम्बनानात्मिकाया पर्वतो
वक्लिमान् इत्यनुमितावपि वर्तते, ज्ञानव्यक्तिभेदेन विषयिता-
भेदानुपगमादतस्तस्या लक्ष्यतैव, क्रदो वक्लिमानित्यनुमितिनिष्ठाया
क्रदादिविषयताया अपि अमत्वघटकतया अमत्वनैयत्यमेवातो
न तस्याः लक्ष्यत्वम् ।

यद्यपि अत्रापि 'लिङ्गापहितेत्यादिग्रन्थामङ्गतिरस्ति, तथाहि
लिङ्गोपधानपक्षेऽपि शुद्धपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-
वक्त्रादिप्रकारतायाः तादृशप्रकारताशालिसंशयनिवृत्त्यर्थं तादृश-
सिद्धिप्रतिबन्धकत्वार्थं स्वीकरणीयत्वात् तादृश्याश्च उक्तरूप-
त्वात् तादृशानुमितेलक्ष्यत्व दुष्परिहरमेवेति तथापि तादृशविष-
यितायां परामर्शजन्यतावच्छेदकत्वमपि विवक्षणीयं अन्यथा

इदत्वादिविषयतामादाय भ्रान्तानुमितेर्नपि लज्जनापातात् तद्याच
तादृशान् दाधाभावान्देव जल्यतावच्छेदकत्वात् इत्यर्थेयम् ।

ननु गन्धप्रागभावकालावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्वाद्यमर्शान्वाधस्यने या पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्यनुमितिस्तर्धवातिव्याप्तिः तादृशानुमितेः साध्यस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नांश्च भ्रमरपतया चलणत्वात् पक्षतावच्छेदकविशिष्टेऽपि पक्षे गन्धव्याप्यतया पृथिवीत्वादिरपहितुमत्तावगाहिनः परामर्शस्य प्रमात्वेन व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिक-पक्षसम्बन्धावगाहित्वादुक्तलक्षणस्यापि नत्वादित्यत आह, 'यदि चेति, सर्वत्र पक्षधर्मतावलात् पक्षतावच्छेदक-साध्ययोः सामानाधिकरण्यमेव भासते न तु तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावोपि तेन विनापि हेतोर्व्याप्तिपक्षधर्मत्वोपपत्तेस्तद्भासकत्वाभावादित्यभिधाय उक्तवाधसङ्हरस्यलस्य यज्ञपतिना दूषितत्वात् तन्नते न ससिद्धकपरामर्शादुभ्रमानुमितिः अपि तु मित्रादिमत एवेत्यतः 'यदि चेत्युक्तम् । न च बाधितवह्नौ लाघवज्ञानसत्त्वे ससिद्धकपरामर्शादपि बाधितो वह्निः पक्षे भासते इति सर्वेषामेवानुमतम् परन्तु तादृशानुमितेर्व्यापकतानवच्छेदकविशेषधर्मप्रकारकत्वं प्राचीना नानुसन्त्यन्ते, अतएव सामान्यधर्मावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिवलप्रवृत्तानुमाने विशेषवाधस्यादोषत्वं समानप्रकारकत्वेन विरोधित्वं व्यवस्थाप्य व्युत्पादितनुपाध्यायेर्वाधग्रन्थे, तावतापि च बाधितविषयकलाघवज्ञानजन्यानुमितेस्तदभाववति तत्रकारत्वरूपभ्रमत्वावच्छिन्नभेदघटितप्रमात्वं दुरुपपादमेवेति यदि चेत्यसङ्गतमेवेति वाच्यम् ।

तदवच्छिन्नाभाववति तदवच्छिन्नप्रकारकत्वावच्छिन्नभेदघटितप्रमा
त्वस्य लक्ष्यताप्रयोजकत्वोपगमे पर्वतादौ वङ्गित्वादिना बाधित
वङ्ग्यादिविषयकानुमितेर्लक्ष्यतासम्भवेन तत्सङ्गतेः । न चीकृष
प्रमात्वस्य लक्ष्यतानियामकत्वे जलपर्वतो वङ्गिमान्, पर्वतो जल
वङ्गिमान् इत्याद्यनुमितौ स्वरूपतो भासमानविषयांशे भ्रम
रूपायां विशिष्टपक्षाद्यप्रसिद्धाऽव्याप्तिर्दुर्वारैव तत्रापि तादृश
प्रमात्वसत्त्वादिति वाच्यम् । तदभाववति स्वरूपतस्तत्प्रकारक
भ्रमभेदमपि प्रमात्वशरीरे निवेश्य तद्धारणसम्भवात् ।

केचित्तु यत्किञ्चिद्विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नवत्पक्षावगाहित
लक्षणपारिभाषिकप्रमात्वेनैव लक्ष्यताया विवक्षितत्वात् लाघवज्ञाना
धीनोक्तानुमितौ महानसीयत्वादेः प्रकारत्ववादिमतेऽपि वङ्गित्वस्यैव
विधेयतावच्छेदकतया पक्षस्य तदवच्छिन्नवत्त्वमेव तादृशप्रमात्वान
पायात्, गन्धप्रागभावकालावच्छिन्नो घटो गन्धवान् इत्यादौ नव्यनये
तादृशकालावच्छिन्नगन्धसमवायस्य ससर्गत्वात्, तेन सम्बन्धेन
पक्षे विधेयाभावान्न तस्य लक्ष्यत्वम् । न चेदृशप्रमात्वस्य लक्ष्यता
नियामकत्वे लिङ्गोपधानमतेऽप्यव्याप्यादिलिङ्गकानुमितेरलक्ष्यत्वा
प्रसक्त्या लिङ्गोपहितेत्याद्यग्रिमग्रन्थोनावतरततीति वाच्यम् । इदानीं
लाघवज्ञानजन्यानुमितेरलक्ष्यत्वे क्षतिविरहात्, भ्रमान्यवृत्ति
विषयतावत्त्वमेव लक्ष्यतानियामकं वाच्यमित्याशयादित्याहुः (१) ।

‘प्रमापरमिति, अत्रापि लक्ष्यतानियामकं यादृशप्रमात्वं तदेव

(१) केचित्त्वित्यादिः आहुरित्यन्त. पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

विवक्षणीयं अतः किञ्चिदंशे प्रमात्वमादाय नातिप्रसङ्गस्य दुर्त्वारता । 'अव्याप्यापक्षधर्मयोरिति अव्याप्यधूलीपटलादौ व्याप्यत्वावगाहिना अपक्षधर्मं च महानसत्त्वादौ पक्षधर्मत्वावगाहिना परामर्शेन जनिताया वस्तुगत्या वङ्गादिमति पर्वतादौ वङ्गिमत्त्वाद्यवगाहिन्यां प्रमानुमितावव्याप्तिरित्यर्थः । तज्जनकपराशस्य व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिक-पक्षानुयोगिकसम्बन्धानवगाहित्वात् धूलीपटलादिसम्बन्धस्य व्याप्याप्रतियोगिकत्वात् महानसत्त्वादिसम्बन्धस्य पक्षानुयोगिकत्वादिति भावः । नन्वनुमितौ पक्षांशे व्याप्यत्वेन लिङ्गभानोपगमादुक्तानुमितेर्यथायोगं व्याप्ति-पक्षधर्मतांशे भ्रमरूपतयाऽलक्ष्यतैवेति कथमव्याप्तिरत आह, 'लिङ्गोपहितेति लिङ्गविशिष्टपक्षे साध्यभानस्य ग्रन्थकृता (१) निराकार्यत्वेन उक्तानुमितेश्चात्याद्यंशे भ्रमत्वस्याप्ययोगादित्यर्थः । लिङ्गोपहितभाने परामर्शजन्यतावच्छेदककोटावव्यहितोत्तरत्वादिकं न निवेश्यते लिङ्गविषयतायाजन्यतावच्छेदकत्वोपगमेनैव व्यभिचारवारणसम्भवादित्यादिरीत्या (२) लाघवसम्भवेऽपि मणिकृता तदा सम्मतेः तदीयलक्षणं तन्मतमवलम्ब्य व्याख्यातुमुचितमिति भावः । ननूक्तानुमितिष्वपि व्याप्तिविशिष्टधूमादिप्रतियोगिकपर्वतानुयोगिकसम्बन्धावगाहिभगवज्ज्ञानजन्यत्वसत्त्वान्नाव्याप्तिरित्यत आह,

(१) सङ्कलितेति पा० ।

(२) वङ्गिव्याख्यालोकपरामर्शोत्तरानुमिते पूर्वं वङ्गिव्याप्यधूमपरामर्शसम्बन्धनिबन्धनव्यभिचारवारणं सम्भवतीति भावः ।

वच्छिन्नकारणताघटितलक्षणस्य प्रत्यक्षविशेषाद्यतिव्याप्तिवारणा-
योपगमेऽसम्भव एव स्यात् कथमुक्ताव्याख्यभिधानम् । यदि किञ्चि-
त्सिद्ध-साध्यकानुमितिः प्रमात्मकपरामर्शदेव तदा तद्वैकृत्यरूपेण
हेतुतासम्भवान्नासम्भव इत्युच्यते, तदा तादृशानुमितिजनकपरामर्श-
कारणताघटितजातिघटितलक्षणोपगमेनोक्ताव्याप्तेरपि नावकाशः ।
वल्लुतल्लु विषयतायां विशिष्टान्वयवलात् उक्तवाक्यतो व्याख्यवच्छिन्न-
हेतुनिष्ठावच्छेदकताकपक्षसम्बन्धविषयताकत्वेनापि परामर्शला-
भात् तद्रूपस्यैव कारणतावच्छेदकत्वविवक्षया नासम्भवो नाप्युक्त-
स्यल्लेऽव्याप्तिः तद्रूपस्य भ्रमसाधारणत्वात् वास्तवव्याप्तिविशिष्ट-
प्रतियोगिकपक्षसम्बन्धस्य लक्षणवाक्यजन्यबोधेऽवश्यं भानेन तद्वि-
षयकत्वेन परामर्शोपस्थितावपि तस्य न कारणतावच्छेदकत्वम्,
अपि तु कारणतासामानाधिकरण्यमेव, कूटलिङ्गकपरामर्शसाधा-
रणीकृतरूपावच्छिन्नकारणताया भगवज्ज्ञाने वास्तवव्याप्यप्रतियो-
गिकतादृशसम्बन्धावगाहित्वसामानाधिकरण्यसत्त्वेन कूटलिङ्गक-
प्रमानुमितिपरलक्षणवाक्ये नावान्तरवाक्यार्थायोग्यत्वमपि लक्षण-
वाक्यतो व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वविशिष्टपक्षसम्बन्धावगाहि-
ज्ञानवृत्तित्वेन कारणत्वे भासमाने व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वाव-
च्छिन्नपक्षसम्बन्धावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नत्वेनापि तद्भासते तथाच
व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वविशिष्ट-पक्षसम्बन्धावगाहिज्ञानवृत्ति-
त्वोपलक्षितव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नपक्षसम्बन्धावगाहि-
ज्ञानत्वावच्छिन्नत्वविशेषितजनकताया लक्षणघटकत्वादीश्वरज्ञान-
वृत्तिजनकतायाश्च तादृशत्वात् तादृशानुमितौ लक्षणसम्बन्धः

प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणञ्च सम्भवतीति ध्येयम् । 'अतएव'
 भ्रमजन्यानुमितावव्याप्तेरेव, व्याप्तिविगिष्टे या पक्षधर्मतेति
 सप्तमीतत्पुरुषेण वास्तवव्याप्तिविगिष्टप्रतियोगिकपक्षसम्बन्धा-
 गाहित्वरूपकर्मधारयपक्षीयार्थ एव पर्यवमानात् व्याप्तिविगिष्टे
 यत्पक्षधर्मताज्ञानमिति ज्ञानान्तेन विषयत्वार्थकसप्तमीतत्पु-
 रुषसमासेन च वास्तवव्याप्तिविगिष्टविषयकपक्षसम्बन्धज्ञानस्य
 लाभाद्वह्निव्याप्यधूनीपटलवान् पर्वत इत्यादिज्ञानासग्रहादिति
 भावः । 'आदिपदाह्याप्तिविगिष्टा व्याप्तिसमानाधिकरणा या
 पक्षधर्मता इत्यादिसमासपरिग्रहः । यद्यपि वक्ष्यमाणज्ञानान्त-
 कर्मधारयपक्षे प्रकारितारूपस्येव तत्प्रकारकज्ञानविषयत्वरूपस्य
 ।। क. वैशिष्ट्यस्य विवक्षया ज्ञानान्तसप्तमीतत्पुरुषपक्षेऽपि
 व्याप्तिविशेष्यतापन्नहेतुविषयकत्वावच्छेदेन पक्षधर्मताविषयक-
 ज्ञानपर्यवसानादुक्ताव्याप्तिपरीहारः सम्भवति यत्र व्याप्तेर-
 प्रसिद्धिः तत्रापि व्याप्तिपदस्य वक्ष्यमाणकल्पे विलक्षणप्रकारिता-
 यामिव एतत्कल्पे विलक्षणप्रकारितानिरूपितविशेष्यतायां लक्षणा-
 सुपगम्याव्याप्तिपरीहारसम्भवः, पक्षधर्मत्वाप्रसिद्धिस्थलेऽपि वक्ष्य-
 मानैव गतिस्तथापि व्याप्तिपदलक्षणाया आवश्यकत्वे तत्पुरुषस-
 पेक्ष्य लाघवात् (१) कर्मधारय एवाश्रयितुमुचित इत्याशयेन
 तत्पुरुष-उपेक्षितः ।

(१) तथाच ज्ञानान्ततत्पुरुषे लक्षणाद्वयं कर्मधारये पुनरेका लक्षणेति लाघव-
 मिति भावः ।

चिन्तामणिदीधितिः ।

व्याप्तिविशिष्टश्च पक्षधर्मश्चेति द्वन्द्वाश्रयणाद्व्याप्ति-
विशिष्टत्व-पक्षधर्मत्वावगाहिज्ञानजन्यत्वं लभ्यते पदार्थ-
योरभेदेऽपि पदार्थतावच्छेदकभेदेनैव प्रमाण-प्रमेये-
त्यादिसूत्रे अन्यत्र च द्वन्द्वस्य दर्शनात् पदार्थद्वयाभेद-
बोधकाच्च कर्मधारयाद्भेदाभेदोदासीनपदार्थद्वयबोध-
जनकत्वेनैव द्वन्द्वस्य भेदात् । विशिष्टपदस्य धर्म-
परतया वा व्याप्तिवैशिष्ट्य-पक्षधर्मत्वयोर्लाभात् । न
चैवमालोको वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति ज्ञान-
जन्येऽतिप्रसङ्गः, एकात्र तदुभयावगाहित्वस्योक्तत्वा-
दिति केचित् ।

गाढाधरी विवृतिः ।

मित्रोक्तद्वन्द्वपक्षं दूषयितुमुपन्यस्यति, 'व्याप्तीति, 'व्याप्तिवि-
शिष्टत्व-पक्षधर्मत्वावगाहीति व्याप्तिसम्बन्ध-पक्षसम्बन्धविषयकेत्यर्थः,
"द्वन्द्वात् पर इत्यादिन्यायेन (१) भावप्रत्ययार्थेन व्याप्तिविशिष्टस्या-
प्यन्वयादिति भावः । एवञ्च सम्बन्धविधया व्याप्तिवैशिष्ट्याद्यवगाहि-
ज्ञानस्य तत्कामानाधिकरणत्वावगाहित्वेऽपि तदवगाहित्वस्या-
स्तत्वादासंग्रहः । यद्यपि व्याप्तिवैशिष्ट्यादेः ज्ञानविषयत्वान्वये

(१) इत्यादयः पूर्वो वा द' श्रूयते स एवमेव स्वेष्टस्त्वम् इति न्यायादित्यर्थः ।

व्याख्यादेरुपलक्षणत्वेऽतिप्रसङ्गात् (१) निगमेगणतेनोपगमस्या तत्रापि
तद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्यादेशानविषयत्वान्वये वैशिष्ट्यानुयोगिक-
विशेषणवैशिष्ट्यस्यापि तदन्वय आगम्यक इति संसर्गतया
व्याख्यादेर्वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं दुःसंग्रहमेव, निगमेपणसंसर्गस्य
तदन्वयोपगमे च उपाध्यायमतेऽपि नोत्पत्तयामर्गमयः उक्त-
रीत्या लक्षणवाक्यजन्यबोधे व्याप्तिवैशिष्ट्यादिमामानाधिकरणस्य
तत्संसर्गतयैव भानात् । तथापि ससर्गभानोपगमे एतन्मते मकन-
परामर्शसंग्रहः, उपाध्यायमते च व्याख्यादिवैशिष्ट्यं यत्र संसर्गतया
भासते तस्य तावता संग्रहेपि भ्रमस्यले उभयसामानाधिकरण्या-
प्रसिद्धा अव्याप्तिदुर्वारैवेति विशेषः । अथास्युपगम्यतां संसर्गे विशे-
षणप्रतियोगिकत्वस्य संसर्गतया भानं तथापि तद्विषयताया अनु-
मितिकारणतावच्छेदककोटिनिवेशे मानाभाव इति वक्ष्यमाणाति-
प्रसङ्गस्य वारणाय येन रूपेण परामर्शस्य लक्षणवाक्याल्लाभस्तस्य
जनकतावच्छेदकताया विवक्षणीयतया संसर्गानुयोगिकसंसर्गविषय-
त्वघटितलक्षणवाक्यप्रतिपाद्यतावच्छेदकरूपस्य चानुमितिजनकता-
नवच्छेदकतया असम्भव इति चेन्न, प्रकारतात्वस्य संसर्गप्रतियोगि-
त्वविषयतानिरूपितविषयतात्वरूपतया प्रकारतात्वेन व्याप्तिप्रकार-
तानिवेशेन संसर्गप्रतियोग्यत्वविषयताया अपि कारणतावच्छेदक-
गर्भे निवेशात् वैशिष्ट्यानुयोगिकसंसर्गविशेषावच्छिन्नत्वेनोपस्थित-
व्याप्तिविषयताघटितसमुदाये तादृशसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्योपलक्षण-

(१) वैशिष्ट्यवद्भवान् पर्वत इत्यादिज्ञानजन्ये व्यतिप्रसङ्गादिति भावः ।

मत्तयाः इत्यादौ इन्द्रश्च प्राप्तिर्य-सिनाङ्गनां हृदयन्तवः इत्यादि-
 क्षुब्धैरेवञ्चावप्रसक्त्या बहुवचनानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्र सूत्रे
 इन्द्रपदस्य एकशेषविषयो यो इन्द्रस्तत्परत्वोपगमात् । वस्तुतस्तु
 नियत एवैकशेषः । उक्तश्रुत्यन्तरेप्रानारिकत्वात्, सति तात्पर्ये
 नङ्दनुनङ्गिनादयेकपदात् युगपदनेकार्यबोधस्येष्टत्वादिति ।
 'इन्द्र' नीलवटयोरभेद इत्यादौ, अत्र पदार्थतावच्छेदकगतमेव
 द्वित्वादिकं द्विवचनादिना प्रत्याख्यते साधुत्वार्थकमेव वा द्विवचना-
 दिकं, सर्वस्वरूप इत्यादौ बहुवचनवत्, तथापि प्रकृत्यर्थगत-
 गुणादिकमादाय बहुत्वबोधकत्वमिति तु न युक्तं गुणादेरप्रकृत्यर्थ-
 त्वात् तत्साधारणबहुत्वबोधोपगमेऽतिप्रसङ्गात्, १' अजहत्स्वार्थं
 लक्षणा गुणादीनामपि प्रकृत्यर्थतोपगमे मुख्यादपरपदोत्तर-
 बहुवचनस्य पदमाहुत्वनात्तार्थकतायामविवादात् इत्यलमनुता-
 नत्रकल्पने । नन्वेकधर्मबोधकपदयोरपि इन्वोपगमे हन्वस्व
 कर्मधारयभेदानुपपत्तिः, नाहमपदइदममानस्यैव कर्मधारय-
 त्वादित्यत्र काश्च, 'पदार्थेति, तदाच वस्तुतोऽभिधर्मबोध-
 कपदइदममानस्यैव कर्मधारयत्वम् अपि तु एकपदार्थेऽप्यपदा-
 र्थमिदबोधकसमानत्वमिति भावः । 'भेद'भेदोदानीन्तव' भेदा-
 भेदज्ञानविषयत्व, भेदोदादानं हृदयान्तविषया, समेदबोधस्यैव
 हेतुवै कर्मधारयविशिष्टोपपत्तेः, कर्मधारयत्वमेवेदं इन्द्रत्वमे-
 पदार्थस्य नञाच्छेदकस्य वा भेदो दपदार्थेनामस्ये इति मन-

गादाधरौ विवृतिः ।

‘एवमपि’ एकचोभयावगाहिताविवक्षणेपि । नन्वेकधर्मा-
वच्छिन्नधर्मिण्युभयावगाहित्वविवक्षणान्न धूमो वज्रिव्याप्यो द्रव्यं
पञ्चतद्वृत्ति इति ज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्गइत्यत आह, ‘एकरूपे-
णेति, ‘मीमांसकमतानुप्रवेशादिति, मीमांसकैर्यथा वज्रिव्याप्यवा-
नयमित्यादिव्याप्यतावच्छेदकानवगाहिपरामर्शादनुमितिरपलप्यते
धूमो वज्रिव्याप्यो धूमवान् पञ्चेत इत्यादिसन्नूहालम्बनाच्चानुमिति-
रूपेयते तेषामेकरूपेण व्याप्ति-पक्षधर्मताज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात्
तयोक्तरीत्या लक्षणं व्याचक्षणेनाऽपि तत्र तत्रानुमितिरपलपनीया
स्वीकार्या च । अन्यथा । १) अथास्यतिव्याख्योः प्रसङ्गादित्यर्थः ।
तथाच विशिष्टपरामर्शत्वेनानुमितिहेतुत्ववादिनां नैयायिकानां
नोक्तरूपावच्छिन्नहेतुताया लक्षणे प्रवेशसम्भव इति न्यायमते-
ऽव्याख्यादिदोष आवश्यक एवेति भावः । यद्यपि धर्मिनिरू-
पकैकविषयत्वावच्छिन्नतदुभयविषयताविवक्षणे (२) न सन्नूहा-
लम्बनजन्येऽतिप्रसङ्ग, न वा व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिपरामर्श-
जन्यानुमित्यसंप्रतः, तद्यापि व्याप्तिपक्षधर्मत्वाप्रसिद्धिस्तन्नेऽव्याप्ति-

(१) लक्षणे तत्रोक्ततादृशानिहङ्गकतानिर्दिष्टतावेति तदुपेय-
कारणतयादिवक्षणे चेत्तर्हः । तदुक्तत्वात् इति ज्ञानजन्येऽनुमितिव्याप्ति-
रूपेण नान्यथावच्छेदकानवगाहिपरामर्शजन्यानुमित्यसंप्रतः ।

(२) यद्यपि यद्यप्येवमेवैकधर्मावच्छिन्नतदुभयविषयताविवक्षणे
तदुक्तत्वात् इति चेत् । तदुक्तत्वात् इति ज्ञानजन्येऽनुमितिव्याप्ति-
रूपेण नान्यथावच्छेदकानवगाहिपरामर्शजन्यानुमित्यसंप्रतः ।

नैयर्थ्यप्रदर्शनासङ्गतिः, यदि च ज्ञानत्वस्य तदुभयभाभाववहृत्तितया
 वेशेषणान्तरविशिष्टज्ञानत्वरूपपरामर्शत्वे तदभावो दुर्घट इति
 व्यापकतत्त्वत्वरूपव्याप्तिरेव निवेशनीया इत्युच्यते, तदाप्युभय-
 वावच्छिन्नविशेषणतया व्यापकताप्रवेशे व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्व-
 वावच्छिन्नविशेषणतया तदप्रवेशादवैयर्थ्ये दुर्भारमेव, एवमुभय-
 विषयकत्वनियतकारणतानिवेशेप्युपपत्तेः तन्नियतधर्मावच्छिन्नत्व-
 निवेशनमप्यफलं, नियतत्वांशस्य लक्षणवाक्यादनुपस्थित्या तद्वटित-
 लक्षणात्माभवेति दूषणमप्यपास्तम् । एवं केषाञ्चित् उभयविषय-
 कत्वव्याप्यतत्तद्व्यक्तितावच्छिन्नविषयादिकारणतामादाय परा-
 मर्शानुव्यवसायादावतिव्याप्तिवारणायानेकवृत्तित्वं विषयताघटि-
 तधर्मावच्छिन्नत्वं वा कारणतायां कार्यतायां वा अधिकं निवेश्यं
 इत्यपि प्रलपितमनुपादेयम् । यत्राहुरविशेषसाध्यकस्यले एक एव
 परामर्शः तत्रानेकवृत्तित्वस्य उभयविषयकत्वावच्छिन्नत्वस्य च
 कारणताविशेषणत्वेऽव्याप्तिरेव तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वात् । न च
 योगिना तद्विषयकज्ञानस्यावश्यं सत्त्वात् तत्साधारणतद्विषयकत्वेन
 हेतुत्व कल्पनीयं तच्चोभयवृत्त्यपीति वाच्यम् । यत्र भ्रमरूप-
 एव तादृशपरामर्शस्तत्र तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वादव्याप्तेर्दुर्भारत्वा-
 दिति तत्र जातिघटितलक्षणमेव शरणीयम् । पक्षधर्मताविष-
 यकत्वमात्रनियतधर्मावच्छिन्नकारणताप्रवेशे साधारणधर्मवत्ता-
 ज्ञानजन्यतामादाय संशये प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगि-
 ज्ञानजन्यतामादाय धूनवत्त्वव्यतो नास्तीत्यभावप्रत्यये घटवानि-
 त्यादिनिमित्तवैशिष्ट्यबोधे चातिव्याप्तेः व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वो-

पादानमावश्यकमित्याशयेन पक्षधर्मतांगवैयर्थ्यात्, 'पक्षे'
 न च व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वनियतधर्मावच्छिन्नकारणतात्किं
 वल्लिव्याप्त्यो धूमो द्रव्यं न वेत्याकारकमगवे व्याप्तिविषयकवै
 ज्ञानजन्यतामादायातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । पक्षधर्मतापक्षे
 दानेऽपि तदोपतादस्यत्वात् तादृगधर्मिज्ञानादेरपि निमित्तान्ते
 धर्मिभूतित्वावगाहितत्वात् । न च स्वधर्मितावच्छेदकतापक्षे
 कारणधर्मावच्छिन्नभूतित्वावगाहित्वनिवेगान्न दोष इति वाच्यं
 तादृगधर्मितावच्छेदकावच्छिन्ने कोटिद्वयसहचरितधर्मव
 ज्ञानस्य तथात्वाद्वाप्तिविषयकत्वाच्च तल्लन्यतामादायातिप्रसङ्ग
 दुर्वारत्वात् । न च तादृगदोषवारणाय विगेषणान्तरप्रक्षेप आ
 श्यकस्तथाच व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वघटितलक्षणे व्याप्त्यविषय
 त्वस्य चरमज्ञाने व्याप्त्यविषयकभूतित्वस्य जन्यतायां वा निवेगि
 पक्षधर्मत्वघटितलक्षणेऽपि यदंगे पक्षधर्मितावगाहिज्ञानं जन्य
 तदंगे पक्षधर्मत्वानवगाहित्वस्य चरमज्ञाने, तदनवगाहिभूतित्व
 जन्यतायां वा निवेगनेन प्रतीकारः सम्भवतीति, धूमवत्त्वम
 नास्तीत्याद्यभावप्रत्यक्षादौ धूमाद्यंगे पक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वं
 तादृगप्रत्यक्षादेरपि तदंगे पक्षधर्मत्वावगाहितत्वात् साधार
 णधर्माद्यंगे पक्षधर्मतावगाहिज्ञानजन्ये मगवेऽपि सामग्रांशे
 साधारणधर्मांगे पक्षधर्मताभानान् प्रत्यक्षे उपस्थितवनुभा
 सामग्रा निवृत्तत्वात् चरमज्ञानपदस्य निवृत्त्यपरत्वात् संज्ञ
 त्वस्यार्द्रममात्रप्रत्ययनया कार्यतानवच्छेदकत्वमिति मतं
 मगवातिव्याप्त्यप्रसङ्गेति एकतरपदोपादानवैयर्थ्यादित्यभिधानं

नेवोचितमिति वाच्यम् । एवं सति सादृश्यांश्चैव विषयधर्म्मि-
हृत्तिताज्ञानजन्यायां तत्र तदनवगाहिन्यामुपमितौ अतिव्याप्ते-
र्दुर्वारत्वात् ।

चिन्तामणिद्विधितिः ।

व्याप्तिविशिष्टं व्याप्तिप्रकारकं यत्पक्षधर्म्मतज्ञानं
तज्जन्यमिति तु स्यात् । यद्यप्यत्रापीन्धनसमाना-
धिकारणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छि-
न्नसमानाधिकारणेन्धनवानित्यादिपरास्पर्शजन्येऽव्याप्तिर-
खण्डव्याप्तेरप्रसिद्धेः भसानुमितेर्लक्ष्यत्वे चात्रावाश-
मात्मन इत्यादौ सुतरां तथा, तथापि तावत्पदार्थानां
तथाविधपरस्पररोपश्लेषावगाहित्वं विवक्षितम् ।

न च व्यतिरेकिण्यव्याप्तिः, व्यभिचारधीविरोधि-
धीविषयत्वेनान्वय-व्यतिरेकव्याप्तेरनुगमात् ।

गादाधरी विवृतिः ।

मिथ्याद्युक्तज्ञानान्तर्कर्मधारयपक्षमवलम्ब्य समाधातुमुप-
क्रमते, 'व्याप्तिविशिष्टमिति, व्याप्तिविशिष्टत्वं यदि व्याख्या-
यत्वं तदानुमितिजनकज्ञानमात्रस्य न तथात्वम् अपि तु लिङ्ग-
स्यैव इत्यनङ्गतिरतस्तद्व्याचष्टे, 'व्याप्तिप्रकारकमिति, विशिष्ट-
पदेन प्रकारितारूपवैगिह्याद्यस्य व्याप्तिपदेन वा लक्षण्या व्याप्ति-
प्रकारिताया विवक्षितत्वादिति भावः । नन्वेवं व्याप्तेः पक्ष-

वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकत्वविशिष्टज्ञान पक्षधर्मताज्ञान-
पदार्थः । पक्षधर्मतयेत्यत्र तृतीयाया अवच्छिन्नप्रकारताकत्वार्थक-
त्वात् तत्र व्याप्तिप्रकारकत्वान्वये च हेतुनिष्ठनिरुक्तप्रकारताक-
त्वावच्छिन्नव्याप्तिप्रकारकत्ववज्ज्ञानलाभः । व्याप्ति-हेत्वोः साक्षात्
विशेष्य-विशेषणभावेन तद्विषयकत्वयोरनुमितिजनकपरामर्शेऽव-
च्छेद्यावच्छेदकभावोऽक्षत एवेति सर्वत्रानुमितौ लक्षणसम-
न्वयः । एवमपि व्याप्तिपदप्रतिपाद्यविशिष्टार्थाप्रसिद्धिस्थलेऽव्या-
प्तिरित्याशङ्कते, 'यद्यपीति, वज्रिव्याप्येन्वनवानित्याकारकज्ञान-
विषयः साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिरपि सा च हेत्वन्तरे प्रसिद्धैव
इति हेतुसमानाधिकरणेत्यादिव्याप्तेर्विशेषशब्देनोक्तेः । 'अखण्ड-
व्याप्तेरिति विशेषण-विशेष्यभावापन्नप्रकृतहेत्वादिसामानाधिकार-
स्यान्त-तत्त्वपदार्थस्तोमात्मकव्याप्तिपदार्थाप्रसिद्धेरित्यर्थः । अखण्डे-
त्यनेन व्याप्तिघटकहेत्वादपदार्थानां खण्डशः प्रसिद्धिमात्रमिति
सूचितं, तावतैव समाधानमुपपत्त्यते इत्यपि । अत्र व्याप्त्यप्रसिद्धिः
साध्यतावच्छेदके स्वविशेषणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वासत्त्वेन, अत्र हेतुव्यापकतावच्छेदकत्वस्य इन्वन-
त्वादौ वज्रित्वावच्छिन्नसामानाधिकरणस्य प्रकृतहेतावपि प्रसिद्ध्या
व्याप्तिविशिष्टेत्यनेन साध्यतावच्छेदके प्रकृतहेतुव्यापकतावच्छे-
दकत्वावगाहित्वे सति प्रकृतहेतौ तादृशसाध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नसामानाधिकरण्यावगाहित्वविवक्षणे न दोष इत्यतो व्यापकत्वा-
दिघटकपदार्थानामपि खण्डगो निवेशायावृत्तिसाध्य-हेतुकस्यले-
ऽव्याप्तिं शङ्कते, 'अमानुमितेरिति, अमस्य पूर्ववदलक्ष्यत्वसम्भवात्

हिताघटितलक्षणसमन्वयः क्वापीति वाच्यम् । सर्वत्र विषये
 भ्रमस्य भ्रमजन्यानुमितेश्चाप्रामाणिकतया यत्साध्य-लिङ्ग-पक्षकः
 परामर्शोऽनुमितिजनकपरामर्शो वा प्रमारूप एव तत्साध्य-पक्ष-
 लिङ्गकानुमितौ लाघवेन व्याप्तिघटकतत्तत्पदार्थान् खण्ड्योऽनि-
 वेश्य विशिष्टव्याप्त्यादेरेव विषयताया अनुमितिजनकतावच्छेदक-
 त्वोपगमात् तादृशजनताघटितजातिघटितलक्षणस्य व्याप्तिपदार्थ-
 घटितस्य निष्प्रत्यूहत्वात् । न च प्रमेयत्व-केवलसामानाधिकरण्य-
 त्वादिना व्याप्त्यवगाहिज्ञानवारणाय तादृशानुमितिजनकतायामपि
 हेत्वादिपदार्थानां परस्परौपक्षेपावगाहित्वमेवावच्छेदकमुपगन्तव्य-
 मिति वाच्यम् । प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितविषयिताया अनुमिति-
 जनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणहेत्वादि-सामानाधिकरण्यान्त-
 पदार्थस्तोमघटितविशिष्टपदार्थप्रतियोगिकसम्बन्धत्वविरहेण विष-
 यतासम्बन्धेन तादृशविशिष्टविषयस्य प्रमेयत्वादिना व्याप्त्यव-
 गाहिज्ञानव्यावर्त्तकतया ततोऽनुमित्यप्रसङ्गात्, स्वरूपतो येषां
 व्याप्तिघटकता रूपान्तरेण तदवगाहितावत्पदार्थस्तोमात्मक-
 व्याप्तिज्ञानवारणाय स्वरूपतस्तत्तत्पदार्थप्रकारकत्वनिवेशस्यावश्य-
 कत्वात् न विशिष्टव्याप्तिनिवेशसम्भव इत्यपि न वाच्यं विशेषणा-
 नवच्छिन्नतत्तत्पदार्थघटितविशिष्टनिरूपितविलक्षणविषयताया एव
 विषयितात्वेन जनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतादृशविशिष्ट-
 विषयसम्बन्धतया तादृशविषयेणोक्तज्ञानव्यावर्त्तेः । अतएव दीधि-
 तिकारोऽपि परामर्शग्रन्थे अन्यथाख्यात्यनभ्युपगन्तृमते व्यापकता-
 घटकपदार्थानां खण्ड्यः परस्परौपक्षेपावगाहित्वमनिवेश्याऽपि

‘लघ्वत्वे चेति, भावमात्रकानुमितौ मा-यस्य नियमतो निगोप्यता
 इदमाकाशगतित्वाकारिकेतानुमितिविधीया, प्रतिज्ञात्रयसोपेक्षा
 नुमितिसमानाकारत्वावधानेन गच्छन्नापेक्षायाकाशमिलुक्ता
 ‘सुतरां’ हेतुव्यापकत्व मा-यसामानाधिकरण्यायोः सादृश्य उक्त
 दानेऽपि, ‘तथा’ अव्याप्तिः, हेतुव्यापकत्व-साध्याधिकरणयो
 प्रसिद्धा हेतुव्यापकत्व-साध्यसामानाधिकरण्यायोरपि समुद्देश
 सिद्धेरिति भावः । अमानुमितेरन्यत्वेऽपि वास्तवव्यापकत्वाद्वा-
 गाहित्वनिवेगे धूमत्वादिना पदार्थान्तरावगाहिधूमव्यापकमहि-
 समानाधिकरणधूमवानयमित्यादिज्ञानजन्यायां प्रमानुमिताव-
 व्याप्तिः धूमाधिकरणाद्यनवगाहनेन तादृशज्ञानस्य वास्तवधूमाधि-
 करणादिघटितव्यापकत्वाद्यनवगाहित्वादिति तु नाशङ्कनीय.
 तादृशभ्रमजन्यानुमितावपि भ्रमानात्मकस्य वक्तव्यायधूमवान्
 पर्वत इत्याकारकवास्तवव्यापकत्वाद्यवगाहिपरामर्शस्य स्वरूप-
 योग्यतामादाय यथान्युतलक्षणसमन्वयात् । इदञ्च जात्यघटित
 यथान्युतलक्षणस्य अभिप्रायेण, जातिघटितनिष्कृष्टलक्षणस्य प्रमा-
 त्मकपरामर्शजन्यानुमितिवृत्तिजातिमादाय सर्वत्र लक्षणसम-
 न्वयसम्भवात् । न च (१) परामर्शानुश्रवमायादावतिव्याप्ति-
 वारणाय व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतानिरु-
 पितजन्यताया विवक्षणीयतया धूमलिङ्गकपरामर्शस्यापि उक्त-
 भ्रमसाधारणाय व्याप्तिघटकतावत्पदार्थानामपि परस्परौपक्षेपा-
 वगाहिनिश्चत्वेनैव जनकत्वस्योपगम्यत्वात् न वास्तवव्याप्यवगा-

प्रता या अधिकरणप्रकारता तन्निरूपिता या हन्तित्वप्रकारता
 एवं रीत्यैव निवेशः एवञ्च एकपदार्थनिष्ठावच्छेद्यावच्छेदकभाषा-
 त्तविषयताद्वयनिवेशापेक्षया एकविषयतां निवेश्य कारणताव-
 च्छेदकनिर्व्वचने लाघवमित्यपि वदन्ति । तच्चिन्त्यं तथा सति
 तत्तदण्डवत्पुरुषवानयमित्यादिज्ञानानां पुरुषादिप्रकारतानिरू-
 पितदण्डादिविशेष्यताकत्वेन पुरुषाभाववान्दण्ड इत्यादिनिश्चय-
 प्रतिबध्यत्वप्रसङ्गात् तत्र गत्यन्तरानुसरणे च (१) गौरवादिति ।
 इदन्तु बोध्यं व्याप्तिघटकसाधनतावच्छेदकादिसकलापदार्थानां
 विषयताविशेषणत्वेन खण्डशो निवेशो न सर्व्वत्र । जात्य-
 घटितलक्षणस्य साध्यादिभेदेन भिन्नत्वात् सल्लिङ्गजायां कूटलिङ्ग-
 जायां वा यल्लिङ्गक-यत्नाध्यकानुमितौ व्यापकताघटकसाधनताव-
 च्छेदकसारभ्य यद्विशेषणपर्य्यन्तांशे प्रमात्मक एव परामर्शो-
 हेतुस्तद्विशेषणविशिष्टपर्य्यन्तविषयस्य विशिष्टत्वेनैव विषयिता-
 विशेषणतया कारणतावच्छेदकताया लाघवेन उचितत्वात् ।
 सकलपदार्थविषयितानां कारणतानवच्छेदकतया तद्वटित-
 धर्मावच्छिन्नकारणताया लक्षणे निवेशासम्भवात् तथाच तादृश-
 विशिष्टविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नकारणताघटितमेव लक्षणं, यत्र
 च व्यापकताघटकसाधनतावच्छेदकाद्यंशे भ्रमादप्यनुमितिस्तत्रैव
 सकलपदार्थानां खण्डशो निवेश इति । नूलस्यव्याप्तिपदमपि

(१) दण्डनिर्दिष्टविषयतात्वेन पुरुषप्रकारतात्मावच्छिन्ननिरूपिता या दण्ड-
 निर्दिष्टविषयता तद्व्याप्तिज्ञानरसस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वसीकारे गौरवादित्यर्थः ।

विशिष्टविषयपुरस्कारेण व्यापकताज्ञानहेतुता सम्भवतीति शी
हेत्वनुरोधेन व्यापकत्वस्यापि खण्डयो निरुक्तिस्तेषां परमं
रिच्यते इत्यनेन दर्शयिष्यति, विशिष्टविषयस्य प्रमामात्रनिष्ठत्वं
तावच्छेदकत्वाभिप्रायेणैव च व्यक्तं तावत्त्वमिति शी
वह्निव्याप्यधूमत्पर्वतनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणतयादिना ता
घटितलक्षणमभिधास्यते । तत्र वह्निगादिपदं तावत्त्वमिति शी
मित्यलं पक्षविनेन । 'तावत्पदार्थानां तथाविधपरस्परौपस्येयतां
हित्वमिति साधनाधिकरणादिपदार्थानामधिकरणाधेयत्वादिपद
ार्थांश्चेत्तत्सम्बन्धावगाहित्वमित्यर्थः, तत्तदंशे तेन सम्बन्धेन तत्र
त्यकारकत्वमिति यावत्, तेनात्मादीनां समवायसम्बन्धाप्रसिद्धावति
नोक्तभ्रमानुमित्यसंग्रहः, हेत्वादिप्रकारतापि हेतुतावच्छेदका
वच्छिन्नत्वेनैव निवेश्या अतो धूमत्वादिना धूलीपटलादिभ्यः
संग्रहः । यद्यप्येवमपि अधिकरणं धूसीयं वृत्तिरधिकरणीया इत्या
दिविशृङ्खलरीत्या तावत्पदार्थराशिसम्बन्धावगाहमाना धूर्तं व्यावृत्तं
तथापि धूमादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ना या अधिक-
रणप्रकारता तन्निरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ना या वृत्तित्वप्रकारता
इत्यादिरीत्या साध्याधिकरणवृत्तित्वप्रकारतापर्यन्तनिवेशात्तद्वा
वृत्तिः, उक्तमसूहान्मनतो विशिष्टप्रकारकधियो वैलक्षण्यत्वात्
तत्रान्तरा भाममानाधिकरणादिपदार्थविशेषणनिरूपितविशेष्यत्वात्
विशेष्यान्तरनिरूपितप्रकारत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावोपगमात् ।
केचित्तु एकविशेष्यतापन्नस्य यत्रापरांशे प्रकारता तत्र तन्निरू-
पितप्रकारता विशेष्यतयोरभेद एव तथाच धूमादिप्रकारतानिरू-

AS THE LIBRARY OF THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR BERNARD QUARITCH,
11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W, AND MR
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied
of the Fasciculi being out of stock

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

- * Advaita Brahma Siddhi, Fasc 2, 4 @ /10/ each .. R
- Advaitachintā Kustubha, Fasc 1-3 @ /10/ each
- * Agni Purāṇa, Fasc 6-14 @ /10/ each
- Aitarīya Brāhmaṇa, Vol I, Fasc 1-5, Vol II, Fasc 1-5; Vol III
Fasc 1-5, Vol IV, Fasc 1-8 @ /10/ each
- Aitareya Lochana ..
- * Anu Bhāṣya, Fasc 2-5 @ /10/ each
- Aphorisms of Sāṅkhya, (English) Fasc 1 @ 1/-
- Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc 1-6 @ /10/ each
- * Atharvama Upanishad, Fasc 4-5 @ /10/ each
- Ātmatattvavivēka, Fasc 1 @ /10/ each
- Aṣṭavūdyaka, Fasc 1-5 @ /10/ each
- Avadāna Kalpalatā, (Sins and Tibetan) Vol I, Fasc 1-7, Vol II Fasc
1-7 @ 1/ each
- Bāṣam Bhaṭṭi, Vol I, Fasc 1-2, Vol 2, Fasc 1 @ /10/ each
- Buddhāyana Śrauta Sūtra, Fasc 1-3 Vol II, Fasc 1-3 @ /10/ each
- * Bhūmatī, Fasc 4-8 @ /10/ each
- Bhūti Dipikā Vol I, Fasc 1-6; Vol 2, Fasc 1, @ /10/ each
- Budhyastatrasaṅgraha
- Bṛaddēvatī Fasc 1-4 @ /10/ each
- Bṛaddharma Purāṇa Fasc 1-6 @ /10/ each
- Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc 1-5 @ /10/ each ..
- Cri Cāntimitha Chaita, Fasc 1-3
- Cāridāraṇī, Fasc 1-2 @ /10/ each
- Catalogue of Sanskrit Books and MSS, Fasc 1-4 @ 2/ each
- Chātipatha Brāhmaṇa, Vol I, Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1-5, Vol III
Fasc 1-7 Vol 5, Fasc 1-4 @ /10/ each
- Ditto Vol 6 Fasc 1-3 @ 1/4/ each
- Ditto Vol VII, Fasc 1-5 @ /10/
- Chātsāhasrikā Prajñāpāramitā Part, I Fasc 1-14 @ /10/ each
- * Caturvarga (Chintāmaṇi), Vol II, Fasc 1-25, Vol III Part I,
Fasc 1-18 Part II, Fasc 1-10 Vol IV Fasc 1-6 @ /10/ each
- Ditto Vol 4, Fasc 7-8 @ 1/4/ each
- Ditto Vol IV, Fasc 8-9 @ /10/
- Chockavartika, (English) Fasc 1-7 @ 1/4/ each
- * Chāta Sūtra of Āpastamba, Fasc 1-17 @ /10/ each ..
- Ditto Chākhāyana, Vol I, Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1-4,
Vol III, Fasc 1-4, Vol 4 Fasc 1 @ /10/ each
- Cri Bhāṣyam, Fasc 1-3 @ /10/ each
- Dina Kṛyā karmudī, Fasc 1-2 @ /10/ each
- Cri ... Paddhati Kāṣṭhī Vol I, Fasc 1-7 @ /10/ each

पक्षधर्मतानिश्चयस्य निवेशनीयत्वादित्यर्थः, यथाश्रुतविषयानुगमो नादरणीयः भ्रमासंग्रहात् (१) । रूपान्तरेण व्याप्तिविषयकज्ञान-
जन्ये (२) अतिप्रसङ्गात् प्रतिबन्धकतावच्छेदकविधयिताशालि-
ज्ञानस्य तादृशविषयतावद्विषयकत्वेन निवेशस्य शिरोवेष्टनेन
नाशिकासंशतुल्यत्वाच्च । व्याप्त्यवच्छिन्नहेतुविषयतैव वा व्यभिचार-
धीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन निवेशनीया, तत्प्रतिबन्धकत्वेन
पक्षधर्मतानुमानमेव कथं न निवेश्यते इति चेन्न, तथा सति धूमो-
वह्निश्चाप्यो द्रव्यवानुपर्वत इत्यादिज्ञानाव्यावृत्तेः प्रतिबन्धकता-
वच्छेदकविषयतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ना या हेतुविषयता
तन्निरूपितपक्षविषयताशालित्वेन प्रतिबन्धतावच्छेदकहेतुविषय-
तावच्छिन्नतत्प्रकारतानिरूपितपक्षविषयताशालित्वेन वा ज्ञान-
निवेशस्यावश्यकत्वात् ।

चिन्तामणिदीधितिः ।

भवति हि धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रति-
योगिवह्निसमानाधिकरणधूमत्वे बह्नुभावव्यापकीभूता-
भावप्रतियोगित्वे वा गृहीते नियमतो वह्निव्यभिचारधी-
प्रतिरोधः तथाविधधूमसमानाधिकरणत्वादिकन्तु न
तथा रासभादौ तद्यद्द्वेऽपि व्यभिचारग्रहान् । व्यति-

(१) यत् व्याप्तिवृत्त्युपपत्त्या भ्रमात्कथं परामर्शं तदसंग्रहात् । भ्रमानु-
मितेरवच्छेदे प्रमानुमितौ स्वरूपदोषदत्ताभावाच्च लक्षणेऽप्यन्यदेत्याह । रूपा-
न्तरेणेति ।

(२) प्रमेदवद्धूमवान् पर्वत इति ज्ञानजन्ये इत्यर्थः ।

पक्षधर्मतानिश्चयस्य निवेशनीयत्वादित्येः. यदायुनविषयस्य
नादरणीयः भवमासंप्रहात् (१). रूपास्तरेण व्यभिचिष्यकत्वेन-
जन्ये (२) अतिप्रसङ्गात् प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितागानि-
ज्ञानस्य तादृशविषयतावच्छिष्यकत्वेन निवेशनं गिरोवेष्टनेन
नाशिकासमैतुल्यत्वाच्च. आत्यवच्छिन्नैरेतुविषयनैव वा व्यभिचार-
धीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन निवेशनीया. तत्रप्रतिबन्धकत्वेन
पक्षधर्मताज्ञानमेव कथं न निवेश्यते इति चेन्न. तथा सति दृष्टि-
वद्भिश्चाप्यो द्रव्यवानुपर्वत इत्यादिज्ञानाद्याहुतेः प्रतिबन्धक-
वच्छेदकविषयतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नः वा हेतुविषय-
तन्निरूपितपक्षविषयताशालित्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकहेतुविषय-
तावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षविषयताशालित्वेन च ज्ञान-
निवेशस्यावश्यकत्वात् ।

चिन्तासरिर्दाशिलिः :

भवति हि धूससमानाधिकरणानामावप्रति-
योगिवह्निसमानाधिकरणधूसत्वे बहुभान्धावर्जकता-
भावप्रतियोगित्वे वा गृहीते नियमते वद्विधमिच्छाधी-
प्रतिरोधः तथाविधधूससमानाधिकरणत्वादिकृत्य न
तथा रासभादौ तदुपहेति व्यभिचारप्रज्ञान् । व्यति-

(१) दव आसिद्धकन्तवहे मन्त्रकः मन्त्रं तदुपपन्नम् । अमन्त्र-
मितेरल्लक्षणे मन्त्रमन्त्रौ लक्षणेभ्यश्च मन्त्रमन्त्रौ लक्षणेभ्यश्च
नरेरेते ।

(२) प्रमेदवदुपपन्नम् मन्त्रं इति मन्त्रकं इति ।

रेकसहचारेणान्वयव्याप्तिग्रहणाश्रयणाद्वा । न च भ्रम-
संशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनस्य हेतुतामते तत्त्वा-
तिव्याप्तिः, तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुताया विवक्षित-
त्वात् विशेषदर्शनस्य च भ्रमादिविरोधित्वेन तत्त्वनि-
ल्युक्तत्वात् ।

गादाधरी विवृतिः ।

अत्र व्यापकताज्ञानस्य कथञ्चित् व्यभिचारधीविरोधित्वेन
साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य तद्विरोधित्वे माग-
भावः ग्राह्याभावाद्यनवगाहित्वात् हेत्वभावप्रतियोगिकाभावत्वेन
हेतौ साध्याभावसामानाधिकरण्यावगाहिनीं हेत्वभावे साध्या-
भावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वमवगाहमानां (१) हि
प्रति हेत्वभावे साध्याभावसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वरूप-
साध्याभावव्यापकत्वज्ञानस्य विरोधित्वेऽपि हेतुतावच्छेदकरूपेण
हेतौ साध्याभावसामानाधिकरण्यधियं प्रति तस्यातथात्वात् (२)
हेत्वभावाभावत्वेन हेतुधर्म्मिकव्यभिचारधीनिवेशे च हेतुव्यापक-
साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानासंग्रहः हेत्वभावाभावत्वेन हेतुविषय-
कतत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वग्रहे तेनैव रूपेण तद्विषयक-
तत्समानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादित्या-

(१) हेत्वभावाभावत्वावच्छिन्ने साध्याभावसामानाधिकरण्यग्रहे तत्त्वनिर्दिष्ट-
त्वात् हेत्वभावे साध्याभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यावगाहनार्थि

(२) हेत्वभावे साध्याभावव्यापकत्वज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः ।

शङ्का भणिसन्तादिन्यायेन एकविधव्यभिचारधियं प्रति उभय-
विधव्याप्तिज्ञानस्य प्रतिबन्धकताव्यवस्थापकं तत्तत्त्वे फलानुत्पाद-
नियममाह, 'भवति हीत्यादि, रासभादौ धूमव्यापकवह्निसामा-
नाधिकरणग्रहेऽपि वह्निव्यभिचारग्रहात् (१) वह्निसमानाधिक-
रणधूमत्वग्रहानुधावनम् । 'वह्निव्यभिचारधीप्रतिरोधः' तद्वह-
समानधर्मीकवह्निव्यभिचारग्रहानुत्पादः । नन्वत्र प्रतिबन्धकता-
वच्छेदकत्व न स्वरूपसम्बन्धविशेष', व्यापकसमानाधिकरण-
घटकसमानाधिकरणग्रहस्य व्यभिचाराविषटकतया व्यापकता-
विषयकत्वस्यैव तद्विषयो व्यभिचारधीविरोधिताबीजत्वात्, सामा-
नाधिकरणविषयतायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकशरीरेऽनन्तर्भावेन
प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया धूमव्यापकत्वविषयतायास्तदवच्छिन्न-
वह्निविषयताया वा उपादेयतया तादृशविषयतया च समं पक्ष-
विशेषणतापन्नहेतुविषयत्वादेर्निरूप्य-निरूपकभावविरहेण दर्शित-
रूपेण परामर्शनिवेशासम्भवात्, अतोऽत्र यादृशविषयताकनिश्चय-
त्वव्यापकं प्रतिबन्धकत्व तादृशत्वमेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व वाच्यं
तथाच धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमसमानाधिकरणत्वादि-
विषयतावनिरूप्यत्वस्यापि धूमधर्मीकव्यभिचारधीप्रतिबन्धकता-
व्याप्यतया तद्विषयताया अपि तदात्मनस्तत्त्वमेवेति वह्निव्याप्य-
धूमसमानाधिकरणरासभवानितिज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्गः । न च पक्ष-
विशेषणतया भासमानो तादृशधर्मस्तादृशधर्माणि व्यभिचार-

१ तादृश धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वमेव व्यापकव्यभिचारधीप्रतिरोधः

ज्ञानमेव विषयितं अतोनामं दीप्त इति यावत् । तादृशा
भवान् धूमवांश्च पक्ष इति समूहानुसंग्य तावतावधारणा
त्यागद्वय पक्षविशेषणतापन्नतोऽपि विषयता प्रतिबन्धकताव
दिका प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपिता वा स्वावच्छे
धर्मावच्छिन्नधर्मिकव्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे
प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपितत्वेन वा मेव निर्विघ्ना इत
रग्रेण समाधत्ते, 'तथाविधधुमेति वक्रियव्याप्यधूममामानाधि
रण्यावच्छिन्नरामभाटिविषयत्वन्तु, न तथा' न स्वावच्छे
कावच्छिन्नधर्मिकव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिति
त्यर्थः । एवमपि धूमव्यापकवक्रिसमानाधिकरणरासभममाना
धिकरणधूमवानयमित्यादिज्ञानाव्यावृत्तिरित्यत आह, 'अति
रेकेति ।

परे तु ननु वक्रित्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकधूमत्वाद्यवच्छिन्नव्याप
त्यवहत्वेनैव धूमो वक्रियव्यभिचारौत्यादिव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्ध
कता लाघवादावश्यकत्वाच्च न तु धूमव्यापकवक्रिसमानाधिकर
णधूमत्वादिरूपव्याप्तिज्ञानत्वेन गौरवात् मानाभावाच्च, तथाच

व्याप्तिविषयता न व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदिका ।
अथ इदं द्वावच्छिन्ने तादृशधूमत्वादिरूपव्याप्तिग्रहे तदवच्छिन्ने
व्यभिचारग्रहानुदयात् समानधर्मिकव्यभिचारज्ञान प्रति तादृश
मिज्ञानत्वेनापि मणिसन्तादिवत् पृथक्प्रतिबन्धकता वाचा,
च तादृशव्याप्तिविषयताया व्यभिचारधीप्रतिबन्धकता
दकत्वमक्षतमेव । न च धर्मितावच्छेदकत्वनिरूपितविरोधि-

[illegible]

'1) EN VRIJHEID TOEGEFEN.

[illegible]

घटितत्वाविशेषात्, किमप्यत्र या धूमत्वान्वयविनेन धूमव्यापकवृद्धिसमानाधिकरणादिना, तद्विदित्विनाया अपि व्यभिचारप्रतिबन्धकतापत्तेरुक्तलोपगमे वृद्धिनाप्यधूमसमानाधिकरणमभयानयं धूमव्यापकवृद्धिसमानाधिकरणमभयानयमिव दिज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्गे दुर्गोऽपि इत्यामन्ता मणिमन्त्रादिना प्रतिबन्धकतासारक्यनमप्यनुभवानुरोधेन धूमव्यापकवृद्धिसमानाधिकरणधूमत्वादिरूपव्याप्यत्वप्रदे तद्विधिनावच्छेदकारिणा व्यभिचारधीर्नोत्पद्यते इति निश्चिन्वादानुभवात्तद्वच्छ ममाधर्मितावच्छेदककव्यभिचारधीप्रतिबन्धकत्वमावश्यकं वृद्धिना धूमसमानाधिकरणोरासभ इत्यादिज्ञानदगायाश्च रासभादौ वृद्धिव्यभिचारग्रहस्यैवानुभवात् न तथाविधधूमसमानाधिकरणादिज्ञानत्वेनापि प्रतिबन्धकत्वान्तरमिति विशेषमाह, 'भवति ईशादिना 'रासभादौ तद्वहेऽपि व्यभिचारग्रहादित्वन्तेन । ननु धूमव्यापकवृद्धिसमानाधिकरणधूमत्वादियहविषये यदि व्यभिचारज्ञानानुत्पादोऽनुभवसिद्धस्तदा वृद्धिर्धूमव्यापक इत्यादिज्ञानकालीनकेवलधूमत्वादियहविषयेऽपि तदनुत्पादस्तथा सामाधिकरण्यां स्याकिञ्चित्करत्वादिति साध्ये धूमादिव्यापकताग्रहकालीनधूमत्वादियहत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमुचितम् । वस्तुतो वृद्धादौ धूमत्वावच्छिन्नव्यापकताग्रहदशायां धूमत्वावच्छेदेन वृद्धाव्यभिचारस्यापि सुग्रहतया (१) धूमव्यापकवृद्धिसमानाधिकरणधूमत्वादि-

(१) वृद्धौ धूमत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वनिश्चयस्यैव तत्त्ववित्तिवेद्यतया धूमत्वावच्छिन्ने वृद्धाभावावृत्तित्वाभावग्रहपत्त्यादिति भावः ।

शङ्को न श्वेत इत्याकारकपित्तादिदोषजन्यविपरीतनिश्चयकाले
 श्वेत्यव्याप्यशङ्कत्वादिदर्शनात् शङ्कः श्वेत इत्यादिचाक्षुषापत्ति-
 रिति वाच्यम् । तादृशदोषस्यैव श्वेत्यादिग्रहप्रतिबन्धकत्वात् ।
 यदि च विनष्टेऽपि दोषे तादृशविपरीतनिश्चयसत्त्वे न श्वेत्यादि-
 प्रत्यक्षं तदास्तु प्रत्यक्षे समानेन्द्रियजन्यस्य दोषविशेषाजन्योप-
 नीतभानभिन्नविपरीतनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वम् (१), एवं शङ्कः
 श्वेत इति चाक्षुषनिश्चयोत्पत्तौ सत्या यत्र दोषसमवधानं तत्र
 तादृशनिश्चयसत्त्वे यदि दोषात्र शङ्को न श्वेत इत्यादिचाक्षुषनिश्चय-
 स्तदा तन्निर्वाहोऽपि समानेन्द्रियजन्यविपरीतनिश्चयप्रतिबन्धकत्वा-
 देव(२) अतएव साक्षात्कारिभ्रमे साक्षात्कारिविशेषदर्शनमेव विरो-
 धीत्यनेन मणिकृता दोषविशेषजन्यभ्रमे समानेन्द्रियजन्यलौकिक-
 ग्राह्याभावज्ञानस्य विरोधिता नान्यविपरीतज्ञानस्य इत्यभिधानं
 संगच्छते । चक्षुषा वंशे उरगत्वभ्रमेऽपि त्वचा तत्र तदभावग्रहात्
 समानेन्द्रियजन्यत्वनिवेगनं, शङ्को न श्वेत इत्यादिनिश्चयानन्तरं

(१) साक्षात्कारित्यप्रहायोग्यस्य उपनीतमानरूपबाधपक्षस्य लौकिक-
 प्रत्यक्षविरोधित्वनिर्वाहाय भिन्नानं दोषविशेषजन्यस्य लौकिकप्रत्यक्षतुल्यस्य
 कथंनान्तरदोषस्य तद्विरोधितानिर्वाहायाजन्यान् भेदप्रतियोगिविशेषणं, यत्र
 भिन्नाननिवेगामेक्षया साक्षात्कारित्वव्यञ्जकविषयतावत्त्वनिवेगे लाघवसम्भवात्
 तत्पक्षपरित्यागे हिं बीजमिति चिन्तनीयम् ।

(२) वस्तुतः समानेन्द्रियजन्यबोधस्य प्रतिबन्धकरत्वं मिथैर्नाङ्गीक्रियते एवं
 विशेषदर्शनवशात् नोक्तमप्येव आपत्तिः, विपरीतज्ञानविरोधित्वेनैव विशेषदर्शनस्य
 कारणत्वात्, तत्त्वञ्च विपरीतज्ञानाव्यवहितपूर्वत्वमन्यत्राप्युक्तत्वादिप्रमाण-
 ष्टकविशेषदर्शनस्य दोषविशेषजन्यज्ञानं प्रति अतिबन्धकतया तदुत्तरं शङ्को न
 श्वेत इत्यादिज्ञानोदयात्, तच्च च न विपरीतज्ञानविरोधित्वमिति ।

सति विशेषदर्शने चानुषसामग्रीदिगमे शङ्कः श्वेत इत्यादि-
मानसज्ञानमिष्यत एव विशेषदर्शनेन तन्निश्चयनाशे विशेषदर्श-
नेन प्रतिबन्धात् तादृशनिश्चयान्तरस्य चानुत्पत्त्या तादृशमानसो-
त्पादस्यावश्यकतया तत्पूर्वक्षणे तदुत्पादोपगमे अनुभवविरोध-
विरहात् । अनु वा तादृशमानसादिसाधारण लौकिकनिश्चया-
न्यज्ञानत्वमेवानुमित्यादिसाधारणविपरीतनिश्चयप्रतिबन्धतावच्छे-
दवां, यत्र सत्यपि चक्षुरादिसन्निकर्षे काराद्यदर्शनसहितदूर-
त्वाद्विदोषादयं स्यात्पुनरित्यादिभ्रमः ततः कारादिदर्शने नायं
स्यात्पुनरित्यादिलौकिकनिश्चयस्तत्रैव भ्रमोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनत्वेन
हेतुता । अथ तत्र भ्रमोत्पत्तिक्षणे न कथं तादृशलौकिकज्ञानं
विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्ष एव विशेषदर्शनहेतुतया तदुत्पत्तिक्षणे
प्रत्यक्षोत्पत्तेर्विशेषदर्शनविरहेऽपि दुर्वारत्वात् । यदि च दूरत्वा-
दिदोषेण प्रतिबन्धात् तदा तदुत्पादापत्तिरिति, तदा भ्रमो-
त्तरं विशेषदर्शनात् कथं तदुत्पत्तिरुदापि तदोषसत्त्वात् इति
चेन्न, विशेषदर्शनसहितस्यैव दूरत्वादेः प्रतिबन्धकत्वेनोभयोप-
पत्तेः (१) । अनु वा तादृशदोषसमवधानकार्त्तानप्रत्यक्षेऽपि विशेष-
दर्शनस्य हेतुत्वान्तरं विपरीतज्ञानवत्तादृशदोषाणाञ्चाप्रतिबन्धक-
त्वमिति सति प्रत्यक्षविशेषेऽतिव्याप्तिमानाया निराकरोति, 'न
चेत्वादिना, भ्रमो विपरीतनिश्चयः, एतच्च मतं सिद्धान्तिवा-

(१) उच्यते विन्त्यं तादृशनिश्चयकतासीङ्गरे उक्तस्ते विशेषदर्शनस्य
हेतुत्वं निर्दिष्टम्, इदम् उक्तं विन्त्यद्वयस्योपेक्षया भ्रमोऽन्वितस्य हेतुत्वस्यैव
प्रत्यक्षधारणस्य विशेषदर्शनस्य हेतुत्वं बोध्यम् ।

नुमत न तूपाध्यायानां तैर्विगेपदर्शनाभावविशिष्टसंशयमाधारण-
विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकतामुपगम्य संगयाद्युत्तरं प्रत्यक्षनिश्चय-
वारणात् । न च विगेपदर्शनाभावविशिष्टग्राह्याभावज्ञानत्वेन
विशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकत्वे बाधनिश्चयकाले लिङ्गपरामर्शरूपविगेप-
दर्शनात् अनुमित्यापत्तिर्विशिष्टाभावमत्त्वात् एवं निश्चयत्वानिवे-
शात् संशयोत्तरं संगयानुपपत्तिः योग्यतासंशयस्य शाब्दबोध-
प्रतिबन्धकतापत्तिश्च प्रतिबन्धतावच्छेदके निश्चयत्वप्रवेशेन संगयो-
त्तरसंशयोपपादने बाधनिश्चयोत्तरमपि संगयापत्तिरिति वाच्यम् ।
परोक्षज्ञाने बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनेन बाधनिश्चय-
दशायामनुमित्यापत्तिवारणात्, प्रत्यक्षनिश्चयत्वस्यैव च संशया-
दिसाधारणविपरीतधीप्रतिबन्धतावच्छेदकतया ग्राह्यसंशयोत्तर-
शाब्दबोधाद्युपपत्तेः । न चैवं बाधनिश्चयोत्तरं संशयस्यापत्तिः,
अनुमित्यादिसाधारणबाधनिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदकगर्भे प्रत्यक्ष
निश्चयान्यत्वस्य प्रवेशनीयतया संशयस्य निश्चयप्रतिबन्धतोपपत्तेः ।
न च प्रत्यक्षनिश्चयान्यबुद्धौ विपरीतनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धक-
त्वान्तरस्य एतन्मतेऽप्यावश्यकत्वे प्रत्यक्षनिश्चये विशेषदर्शनाभाववि-
शिष्टविपरीतज्ञानाभावहेतुताकल्पनापेक्षया विशेषदर्शनस्य लघो-
र्हेतुत्वकल्पनमेवोचितमिति वाच्यम् । व्याप्तेः सखन्त्यादिभेदेन
भिन्नतया व्याप्यदर्शनस्याननुगमेन व्यभिचारात् तद्धेतुत्वकल्पना-
सम्भवात्, नानाविधविशेषदर्शनाभावकूटविशिष्टविपरीतज्ञाना-
भावस्यानुगतत्वाच्च । अन्यथा (१) अत्रैवान्यत्राप्युत्तेजकहेतुतया

(१) तत्तद्विशेषदर्शनाभावकूटतावच्छिन्नाभावत्वादिना कथञ्चिदुपपत्तावित्यर्थः ।

तावच्छेदकस्य तत्तद्विपरीतज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वाभावकुटुर्गमत्वा
हौरवं दुर्वारम् ।

यत्तु विशेषदर्शनजन्यप्रत्यक्षं व्याप्यधर्मविशिष्टधर्मविशेष-
कमेव, तदनुत्तरन्तु न तथा, तथाच तथात्वातथात्वयोर्विशेष-
दर्शन-विपरीतज्ञानाभावजन्यतावच्छेदकप्रदेशेनैव व्यभिचारवाग-
नानन्तर्यप्रवेश इति, तदपि न, करादिमान् पुरुष इत्यादि-
निश्चयकालीनकरादिमत्तारूपावच्छेदकधर्मनिश्चयस्य पुरुषता-
दिनिश्चयकतया तज्जन्यनिश्चये विपरीतज्ञानाभावव्यभिचारस्या
नन्तर्यमनिवेश्य दुर्वारत्वात्, करादिमत्तावच्छिन्नाविशेष्यकत्वस्य
विपरीतज्ञानाभावजन्यतावच्छेदकत्वे करादिमान् पुरुष इत्यादि-
निश्चयशून्यकालीनकरादिमत्ताग्रहोत्तरजातस्य करादिमान् पुरुष
इत्यादिप्रत्यक्षस्यासंग्रहप्रसङ्गात् ।

यत्तु विपरीतज्ञानविरोधित्वेनैव विशेषदर्शनादीना हेतुता
तत्त्वञ्च (१) विपरीतज्ञानाव्यवहितपूर्वत्वशून्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वं
तदवच्छिन्नञ्च निश्चयपूर्वं सर्व्ववैव सुलभमिति सामान्यतो निश्चय-
त्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकमिति विपरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षे तद-
भावहेतुतापि नास्ति । न चैवं विशेषदर्शनोत्पत्तिकाले संशया-
द्यनुत्पत्त्या तत्पूर्व्वक्षणेऽपि उक्तकारणसत्त्वादिशेषदर्शनानन्तरमिव
तदुत्पत्तिक्षणेऽपि निश्चयो जायतामिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । न
च यत्र संशयाद्युत्तरमसत्यपि विशेषदर्शने न संशयादिः तत्र

निश्चयापत्तिरिति वाच्यम् । विपरीतकोटिनिवर्त्तकविशेषदर्शना-
द्यसत्त्वे उपस्थिततत्कोटिज्ञानोत्पत्तेर्वाधविरहेणावश्यकत्वादिति ।
तदप्यसत् । अव्यवहितपूर्वत्वस्य तत्तद्व्यतिषट्कृतितया गौरवा-
दिति, एवं विशेषदर्शनानां हेतुत्वं दीधितिकाराणामप्यन-
नुमतं मग्योत्तरविशेषदर्शनासत्त्वे मंशयजनककोट्युपस्थिति-
धर्मिज्ञानादिघटितसामग्रीवशात् मंशयस्योत्पादेन मंशयान्यज्ञान-
त्वरूपनिश्चयत्वावच्छिन्नापत्त्ययोगात् तत्सामग्र्यभावसहितज्ञान-
सामान्यसामग्र्या एव तज्ज्ञानान्यज्ञानत्वावच्छिन्नोत्पत्तिप्रयोजक-
त्वात् । अथैवं मंशयसामग्र्यभावस्य निश्चयोत्पत्तावपेक्षणे मंशय-
प्रयोजकविशेषदर्शनस्याभावो विशेषदर्शनं तन्निश्चयहेतुरिति
आयातमिति चेन्न, तत्प्रयोजकाभावस्य तदन्यत्वावच्छिन्नाजनक-
स्यापि तदन्यत्वावच्छिन्नोत्पत्तिप्रयोजकत्वात् अन्यथा पटज्ञानान्य-
घटज्ञानत्वावच्छिन्नोत्पत्तावपेक्षितस्य पटादिज्ञानसामग्र्यभावस्य
पटज्ञानान्यज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुताप्रसङ्गात् । विपरीतनिश्चयानन्त-
रञ्च तेन प्रतिबन्धादेव न प्रत्यक्षं विपरीतनिश्चयस्य प्रत्यक्षसाधा-
रणलौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रतिबन्ध-
कत्वात्, विपरीतनिश्चयानन्तरं विशेषदर्शने सत्यपि तन्नाशानन्तर-
मेव प्रत्यक्षं जायते (१) ।

यत्तु भूतले घटो नास्तीति शाब्दादिनिश्चयानन्तरं लौकिक-

(१) मित्रादिमते विपरीतनिश्चयोत्तरं विशेषदर्शने तदव्यवहितोत्तरक्षणे
प्रत्यक्षनिश्चय एतन्मते ततोऽवच्छेदे इति क्षणविलम्बस्य शपथनिर्णेतव्यत्वादिति
भाष ।

सन्निकर्षवशात् घटावगाहितसंशयः कथं नोत्पद्यते लौकिकसन्निकर्षाजन्यतज्ज्ञानस्यैव तदभावनिययप्रतिबन्धत्वात् अतो लौकिकनिर्नयान्यतद्वत्ताज्ञानत्वं तदभावनिययाभावजन्यतावच्छेदकं वाच्यम् एवमपि यादृशसामयीवलात् लौकिकप्रत्यक्षे घटो भासते तत्सहितघटाभावोपस्थित्यादिसहितघटाभावभानसामग्रीतो बाधकाले संशयापत्तिर्दुर्वारैवेति निश्चयेऽपि विशेषसामग्र्यन्तरं कल्पनीयम्, तच्च निरुक्तविपरीतज्ञानविरोधित्वावच्छिन्नमेवेति (१) विशेषदर्शनस्यापि तेन रूपेण हेतुत्वमायातीति । तदसत्, लौकिकसामग्र्या बलवत्या विपरीतकोटिभानप्रतिबन्धकत्वादुक्तसंशयापत्त्ययोगात्, तत्प्रतिबन्धकत्वाकल्पने उक्तबाधनिययानन्तरं लौकिकसन्निकर्षाद्यत्र वास्तवो घटादिनिश्चयस्तत्र घटाभावभानप्रतिबन्धकासत्त्वेन तद्भानापत्त्या संशयापादनस्य ब्रह्मणोऽपि दुर्वारत्वात् इति विशेषदर्शनहेतुतायां विवादान्तत इत्युक्तम् । संशयोत्तरप्रत्यक्षनिश्चये विशेषदर्शनहेतुत्वे घटादिप्रकारकमानसेच्छाविरहविशिष्टघटाभावादिशाब्दसामग्र्या योग्यतासंशयात्मकघटादिसंशयघटिताया घटादिमानस प्रति प्रतिबन्धकत्वं न कल्पते इति लाघवं (२) तदानीं घटाभावादिमानसे तादृशशाब्द-

(१) तथाच प्रत्यक्षं द्विविधं लौकिकनिर्णयभिन्नं लोकिकनिर्णयात्मकञ्च, तत्र पूर्वस्मिन् बाधाभावः उत्तरत्र विपरीतज्ञानविरोधित्वावच्छिन्नञ्च कारणमिति विशेषसामयीविरहाच्चापत्तिरिति भावः ।

(२) संशयानन्तरं घटाभावव्याप्यवत्ताज्ञाने घटाभावशाब्दसामयीसत्त्वे न घटाभावमानसमतः समानविषये शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमवश्यं कल्प्यते, तथाच तत्प्रकारकमानसे तदभावशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनमेव बाधवमिति भावः ।

सामग्र्याः प्रतिबन्धकतया मानसघटादिविशिष्टसंशयस्य विशेष-
दर्शनरूपकारणविरहेणैव घटादिमानसनिश्चयस्य च वारणसम्भ-
वात् । विशेषदर्शनसत्त्वे च तस्य विपरीतकोटिशब्दधीप्रति-
बन्धकत्वात् शब्दधीसामग्र्यभावाज्जायत एव मानसमिति केचि-
न्मिश्रमतं परिष्कुर्वन्ति । ननु दीधिकारादिमतेऽपि व्याप्यवद्भिन्नि-
निश्चयस्य विशेषणज्ञानादिविधया तदुत्तरप्रत्यक्षहेतुतया तथा-
विधनिश्चयत्वेन हेतुत्वाविवक्षादशायां तादृशप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तेरा-
वश्यकत्वात् विशेषदर्शनस्य हेतुतामत इत्यभिधानमयुक्तमिति
चेन्न, निश्चयत्वेन हेतुत्वविवक्षणे मिश्रान्यमते नातिव्याप्तिर्भिन्नि-
मते च तादृशनिश्चयत्वेनापि प्रत्यक्षविशेषहेतुतेत्याशयेन तथाविधा-
भिधानात् । अग्रे च तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वविवक्षामात्रेण न
समाधानम्, अपि तु तद्विवक्षया प्रत्यक्षे तादृशनिश्चयत्वेन हेतुता-
विरहप्रदर्शनेन चेति सामञ्जस्यात् । अथवा (१) तादृशनिश्चय-
जन्यतावच्छेदकानुभवत्वव्याप्यजातिविवक्षणे (२) नान्यमतेऽति-
व्याप्तिरित्याशयेन विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति विशेष-
दर्शनहेतुतामते अतिव्याप्यभिधानम् । 'विशेषदर्शनस्य चेति, 'चः'
त्वर्थे, 'भ्रमादिविरोधित्वेन' ग्राह्याभावविरोधित्वेन, 'तत्त्वं' प्रत्यक्ष-

(१) यथान्तुतमभिप्रेत्य सुष्ठु समाधत्ते अथ वेति ।

(२) यत्तु जन्यता किञ्चिद्भिन्नावच्छिन्नविशेष्यकत्वावच्छिन्ना ग्राह्या नातसत्-
प्रकारकप्रत्यक्षे तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वात् तादृशजन्यताभादायातिव्याप्तिरिति,
किञ्चिद्भिन्नावच्छिन्नत्वनिवेशात् सामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षे नातिव्याप्तिरिति च
विभावनीयम् ।

विशेषहेतुत्वं, 'उक्तत्वादिति, विशेषदर्शनत्वरूपेण हेतुत्वे अभ्यर्का-
घटसंग्रहे आलोकसमवधानात् तन्निश्चयानुपपत्तिः, एवं कुडुमादौ
तैलसंयोगादिरूपव्यञ्जकविरहाधीनमौरभादिमन्देहानन्तर व्यञ्जक-
समवधानेऽपि तन्निश्चयानुपपत्तिश्च । न चालौकिकत्वस्य विशेष-
दर्शनजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात् नियमनुपपत्तिः तत्र घट-सौर-
भादेर्लौकिकप्रत्यक्षस्यैव विशेषदर्शनं विनोत्पत्तेरिति वाच्यम् ।
लौकिकसन्निकर्षवत्यपि यत्र विशेषादर्शनमहितदूरत्वादिदोष-
प्रयुक्तः पुरुषत्वादिसंशयस्तत्र विशेषदर्शने सत्येव लौकिकप्रत्य-
क्षोत्पत्तेर्विशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकरूपेण लौकिकस्यापि प्रत्यक्षस्य
संग्राह्यत्वात् । अतएव विशेषदर्शने अनुमितिसामग्रीसत्त्वात्
अनुमितिरेव भविष्यति न प्रत्यक्षमिति कथं तस्य प्रत्यक्षहेतुता
इत्यादिष्वपि समानविषये प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वमिति प्रत्यक्षमेव
जायते नानुमितिरिति मणिकारेण समाहितमुत्पत्तिवादे (१) ।
विशेषदर्शनस्यालौकिकप्रत्यक्षमात्रहेतुत्वे तादृशप्रत्यक्षसामग्र्या अनु-
मितिसामग्र्यपेक्षया हीनबलत्वादसङ्गतेः । यदि च विपरीत-
ज्ञानोत्तरप्रत्यक्षनिष्ठविशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकशरीरे अलौकिक-
त्वनिवेशेऽपि न क्षतिः दूरस्थे धर्मिणि पुरुषत्वादिसन्देहोत्पत्ति-
क्षण एव लौकिकसन्निकर्षात्तन्निश्चयवारणाय दूरत्वादिदोषसम-
वधानकालीनप्रत्यक्षेऽपि विशेषदर्शनहेतुताया आवश्यकत्वात्तत्र
एव दूरस्थे धर्मिणि संशयोत्तरमपि विना विशेषदर्शनं पुरुष-

त्वादिनिश्चयवारणमश्वत्वात् इत्युच्यते । तदापि सस्वन्धादिमेदमिन्न-
नानाविधव्याप्त्यवगाहिविशेषदर्शनावच्छेदकधर्मदर्शनसाधारणवि-
शेषदर्शनत्वस्यानुगतस्याभावात् न तेन रूपेण हेतुतामश्वत्वा इति
विपरीतज्ञानविरोधित्वमेवानुगमकं वाच्यमिति भावः । अथ यदि
आलोकसंयोगादिमाधारण्य विपरीतज्ञानविरोधित्वस्य तदा तत्त्व-
यमुपपद्यतां घटवद्भूतत्वादावालोकसंयोगादिसत्त्वेऽपि तत् चक्षुः-
संयोगाद्यसत्त्वे तत्त्वत्वेऽपि च दूरत्वादिदोषात् घटादिसंयोगोत्पत्त्या
आलोकसंयोगसत्त्वेन विपरीतज्ञानाविरोधित्वात् । अत एव लौकिक-
प्रत्यक्षकारणान्तरमसवजितालोकसंयोगत्वेन तद्यात्य, तथापि
तस्यात्मनिष्ठोऽन्यः समन्वयः (१) अन्यश्च (२) विशेषदर्शनस्येति उभयो-
रनुगतकारणतावच्छेदकसमन्वयो दुर्लभ इति चेत्, लौकिक-
प्रत्यक्षकारणालोकसंयोगादिसमवजितात्मसंयोगस्यैव आत्म-
निष्ठप्रत्यासत्तस्य विपरीतज्ञानप्रतिद्वन्द्वकत्वापगमेन तत्साधारण-
तद्व्यावर्त्तितस्य विशेषदर्शनस्य समदायसत्त्वमेव हेतुतासम्बन्ध-
दित्यलमभिहितम् ।

दिन्यामदिदं धितिः ।

अतएव लिङ्गवत्त्वादिलक्षणातिरेकवाच्यार्थज्ञान
जन्यमिति नानिव्याप्तिः, तदाविधिवान्वयार्थेति-
नन्वनार्थेन तस्य हेतुत्वात् । न चोपपत्त्यर्थज्ञान-

जन्यन्यायार्थज्ञाने तच्छब्देन सङ्केतितशब्दान्तरेण वा व्याप्रादिविशिष्टोपस्थितिद्वारा जनिते शाब्दबोधेऽतिव्याप्तिः, व्युत्पादयिष्यते च महावाक्यार्थज्ञानस्यान्तरवाक्यार्थधीजन्यत्वं तदादेश्व विशेषरूपेणोपस्थाप्रकत्वमिति वाच्यम् । तत्रातिरिक्तस्य पदजन्यत्वस्य कारणतावच्छेदकेऽनुप्रवेशान्निश्चयत्वस्याप्रवेशाच्च ।

गादाधरी विवृतिः ।

तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुताविवक्षणस्य प्रयोजनान्तरमपि दर्शयति, 'अतएवेति, 'लिङ्गवत्त्वादिनक्षणाः' वङ्गिव्याप्यधूमवत्त्वादिघटितः, यः 'अतिदेगवाक्यार्थः' सादृश्यविशिष्टे पदवाच्यत्वादिबोधकवाक्यप्रतिपाद्योऽर्थः, तद्विषयकं यज्ज्ञानं वङ्गिव्याप्यधूमवत्पञ्चतमदृग्मां महानमपदवाच्य इत्यादिज्ञानं तज्जन्यायाम् अयं महानमपदवाच्य इत्याद्युपमिति वस्तुगत्या साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नहेतुप्रकारकं पक्षविशेषकं यत्तादृगं ज्ञान तज्जन्यत्वेऽपि नातिव्याप्तिरित्यर्थः । 'तथाविधवाक्यार्थेति पदवाच्यत्वविशिष्टवङ्गिव्याप्यधूमवत्पञ्चतमसादृश्यावच्छिन्नवन्मिज्ञानत्वेनेत्यर्थः । यद्यपि भ्रमसाधारणज्ञाय तादृगविशिष्टवाक्यार्थघटकतत्त्वदार्थानां परस्परप्रदेशावगाहित्वेनैव उपमितिविशेषहेतुताया वक्तव्यतया पक्षविशेषादिति चेत् हेतुमत्तावगादिज्ञानत्वमप्युपमितिजनकतादत्तं न्यायि प्रमाणे व्याप्राभादानवगादितादृगहेतुमत्तावगादिमितिजनकतावच्छेदकव्याप्यवत्पक्षनिश्चयत्वं नार्हं

घटितसादृश्यावच्छिन्नधर्मिकवाक्यार्थज्ञानस्य तद्वटितसादृश्यज्ञान-
सहकारिण फलजनकतया उभयत्र सादृश्यघटकधर्माणां विशिष्ट्या-
वश्यनिवेशनीयत्वात् । न च पर्याप्तिविवक्षायासपि धूमवत्त्वेन
धूमव्यापकवह्निमत्सादृश्यात्कततादृशवह्निमद्वृत्तिधूमवत्तानिश्चयज-
न्योपमितावतिव्याप्तिः (१) न शक्यते वारयितुमिति वाच्यम् ।
सादृश्यघटकभेदविषयताया अपि प्रवेशेन विवक्षितनिश्चयत्वे
तत्कारणतावच्छेदकतापर्याप्तिविरहात् । लाघवाद्भेदाघटितसादृ-
श्यज्ञाननेवोपमितौ कारणमिति तु न वाच्यं, तथा सति गवादा-
वपि सादृश्यनिश्चयसत्त्वेन गवयादिपदवाचत्वोपमित्यापत्तेः । यदि
च वैधर्म्यज्ञानादपि उपमितिः स्वीक्रियते वैधर्म्यस्य च इतर-
वैधर्म्यत्वेन ज्ञानं नापेक्ष्यते तदा व्याप्यधर्मरूपवैधर्म्यज्ञानजन्यो-
पमितावतिव्याप्तिः (२) कारणतावच्छेदकतापर्याप्त्यतिनिवेशेऽपि
दुर्वारिति तद्वारणप्रकारश्चिन्त्यः (३) । महावाक्यार्थविषयकशाब्द-

(१) धूमवत्त्वेन धूमव्यापकवह्निमत्सादृश्यं दर्शयदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानं
यत् धूमेन धूमव्यापकवह्निमत्सादृश्यं इति सादृश्यज्ञानं ततोऽयं दर्शयदवाच्य इत्यु-
पमितिश्चातिव्याप्तिरिति भावः ।

(२) यथा यदमतिदीर्घपीडनवत्ततौ च यदोरकस्यकारीति इतरवैधर्म्य-
ज्ञानं ततोऽतिदीर्घपीडनवत्ततौ च यदोरकस्यकारी करभयदवाच्य इति भाग्य-
भयस्य सादृश्यार्थस्य सति ततोऽयं करभयदवाच्य इति भाग्यभयस्य सादृश्यार्थस्य
सति ततोऽयं करभयदवाच्य इत्युपमितिः तथा यदुपवासस्य सादृश्यं यत्
यदोरवैधर्म्यज्ञानं ततो सादृश्यार्थस्य ततोऽयं यदोरवैधर्म्य इति वैधर्म्यज्ञान-
व्यापकस्य उपमितिः तद्वतिव्याप्तिः यद्वतिनिवेशेऽपि वारयितुं न शक्यते
इति भावः ।

१ यदमतिदीर्घपीडनवत्ततौ च यदोरकस्यकारी करभयदवाच्य इति भाग्य-
भयस्य सादृश्यार्थस्य सति ततोऽयं करभयदवाच्य इति भाग्यभयस्य सादृश्यार्थस्य

तिदेशवाक्यार्थज्ञानसहकृतव्याप्यवत्ताघटितसादृश्यज्ञानजन्यायापु
मितौ जनकतावच्छेदके व्याप्यांशे पक्षवृत्तित्वावगाहितव्यापि
कस्य (१) निवेगनेऽपि धर्म्यांशे व्याप्यवत्तावगाहिनिययत्वरूपा
मितिजनकतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुताकत्वस्य (२) तादृशोपमिता
वचनत्वात् अतिव्याप्तेर्वारणाय तादृशनिश्चयत्वपर्याप्तहेतुतावच्छे
दकताकत्वपर्यन्तनिवेगनमावश्यकं (३) तथाच अनुमितिजनक
तावच्छेदकता यादृशसमुदाये पर्याप्ता तादृशसमुदायस्यैव लक्षणे
निवेगनमावश्यकमन्यथा समुदायपर्याप्तावच्छेदकताया एकदेश
पर्याप्ततया असम्भवापत्तेः । अतएव उक्तनिश्चयत्वघटकाभावद्व
स्यापि सार्थकता, एवञ्चाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्य कारण
तावच्छेदकत्वमते (४) तदशोऽपि लक्षणे निवेगनीयः । न च
सादृश्यज्ञानस्य उपमितिहेतुतायां पर्वतादिहृत्तित्वावच्छिन्नव्या
प्यादिविषयता पर्वतादिहृत्तित्वावच्छिन्नविषयतात्वेनैव निवेग
न तु व्याप्यादिविषयतात्वेन प्रयोजनाभावात् तथाचानुमिति
जनकतावच्छेदकधर्मस्य उक्तोपमितिजनकतावच्छेदककोटिनिवे
गोऽपि नास्ति किं पर्याप्तिनिवेगनेनेति वाच्यम् । व्याप्यवत्ता

(१) तद्विचये मति तद्वृत्तिधर्मवत्त्वस्यैव तत्सादृश्यत्वात् ।

(२) उपमितौ जनकतावच्छेदकधर्मितावच्छेदकघटकांशे निश्चयत्वाविवेगोऽपि
प्रकाराग्रे निश्चयत्वनिवेगव्यावश्यकत्वादिति भावः ।

(३) तथाच पृथगेव निश्चयत्वनिवेगनेन नातिव्याप्तिरस्य तु पर्याप्तिनिवेगादिति
व्याप्तिरिति भावः ।

(४) अनाभास्यज्ञानाभास्य व्यातन्त्रेण हेतुत्व केषांश्चित् सम्मतमतो न
इत्युक्तम् ।

घटितसादृश्यावच्छिन्नधर्मिकवाक्यार्थज्ञानस्य तद्वटितसादृश्यज्ञान-
महकारेण फलजनकतया उभयत्र सादृश्यघटकधर्माणां विशिष्ट्या-
वश्यनिवेशनीयत्वात् । न च पर्याप्तिविवक्षायासपि धूमवत्त्वेन
धूमव्यापकवह्निमत्सादृश्यात्कतादृशवह्निमदृष्टिधूमवत्तानिश्चयज-
न्योपमितावतिव्याप्तिः (१) न शक्यते वारयितुमिति वाच्यम् ।
सादृश्यघटकभेदविषयताया अपि प्रवेशेन विवक्षितनिश्चयत्वे
तत्कारणतावच्छेदकतापर्याप्तिविरहात् । लाघवाद्भेदाघटितसादृ-
श्यज्ञानमेवोपमितौ कारणमिति तु न वाच्यं, तथा सति गदादा-
वपि सादृश्यनिश्चयसत्त्वेन गवयादिपटवाच्यत्वोपमित्यापत्तेः । यदि
च वैधर्म्यज्ञानादपि उपमितिः स्वीक्रियते वैधर्म्यस्य च इतर-
वैधर्म्यत्वेन ज्ञानं नापेक्ष्यते तदा व्याप्यधर्मरूपवैधर्म्यज्ञानजन्यो-
पमितावतिव्याप्तिः (२) कारणतावच्छेदकतापर्याप्त्यनिवेशेऽपि
[प्यतिरिति तद्वारणप्रकारश्चिन्त्यः (६) । महावाक्यार्थविषयकज्ञान-

(1) भूमिपक्षेन भूमिपक्षेन वक्रांतरात् पश्चिमपक्षेन इत्येतद्विचार्य भूमि-
पक्षेन भूमिपक्षेन वक्रांतरात् पश्चिमपक्षेन इत्येतद्विचार्य भूमि-
पक्षेन भूमिपक्षेन वक्रांतरात् पश्चिमपक्षेन इत्येतद्विचार्य भूमि-

[illegible]

1. 根据《公司法》第 147 条第 1 款第 1 项的规定，董事、监事、高级管理人员应当忠实、勤勉地履行职责，不得损害公司利益。违反该规定的，应当承担赔偿责任。

बोधे ययान्नरवात्मानेतिदग्गसा तादृगजिपयत्वेनैव हेतुता न
 विगिटपटार्थगोनरगाष्टबोधेऽपि विगिटपटार्थोपस्थितेनविगिट
 निययत्वेनैव हेतुता न तु विगिटपटान्नप्रवेग इत्यभिमानेन
 बोधविगेयेऽतिव्याप्तिमागच्छते, 'न चेत्यादिना, 'उपनयदेव' इति
 उपनयवाक्यप्रतिपाद्यमाध्यव्याप्यहेतुमत्पञ्चरूपावाक्तावाक्यादं-
 नेत्यर्थः, 'न्यायार्थज्ञाने' निगमनमद्वक्तोपनयजन्ये वद्विद्वान्-
 धूमवानयं धूमज्ञानज्ञाप्यवद्विमानित्यादिमहावाक्यार्थज्ञाने इदं
 तेन प्रतिघाटिपक्षकवाक्यात्मकन्यायस्य विगिटैकार्यज्ञानजनक-
 तायाः स्वयं दूषणीयत्वेऽपि न क्षतिः । यद्यपि वद्विद्वान्-
 धूमवांश्चायमित्याद्युपनयजन्यबोधे व्याप्यवन एवाभेदो धर्किरे
 भासते न तु व्याप्यस्य व्याप्यतावच्छेदकमस्वन्त्रः नामार्थयोनि-
 नान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । तथाच नातिव्याप्त्यवसरः पञ्चांगे ज्ञान-
 प्रकारकज्ञानस्यैव लक्षणवटकत्वात्, यत्र तादात्म्यमस्वन्त्रेन धर्किरे
 हेतुता तत्र व्याप्यस्य पञ्चांगे तेन मस्वन्त्रेन उपनयप्रतिपाद्यते-
 व्याप्याभेदस्यैव हेतौ भानात् तदंगे व्याप्तिप्रकारकत्वाभावेन नान्ति-
 व्याप्त्यवसरः, तथापि तादात्म्यमस्वन्त्रावच्छिन्नव्याप्तिविगिटवर्ति-
 रूपहेतुपरतच्छब्दवटितस्य सचायमिति वाक्यस्य प्रतिपाद्ये विभि-
 टार्थे निगमनार्थस्यान्यस्य वा कस्यचिदर्थस्यान्यबोधस्तुवान्ति
 व्याप्तिपरोऽयं ग्रन्थः, साध्यव्याप्यहेतुविगिटपक्षपर्यन्तपरतच्छब्द-
 जन्यबोधेऽतिव्याप्तिपरस्य 'तच्छब्देनेत्ययिमग्रन्थ इति न पौनरुक्त्यन्
 व्याप्यविगिटपक्षरूपवाक्यार्थज्ञानजन्यतामादाय तद्वटितमहावा-
 क्यार्थबोधे संयोगादिमस्वन्त्रेन पञ्चांगे व्याप्यप्रकारकज्ञानकरणा-

घटितलक्षणस्य प्रतिव्याप्त्यसम्भवादेव च व्याप्यविशिष्टपक्षात्मक-
 पदार्थज्ञानजन्यबोधेऽतिव्याप्तिमाह, 'तच्छब्देनेति, तादृशविशिष्टा-
 र्थबोधकपदान्तराभावात् सर्वनामानुधावनं, सर्वनाम्नां विशेष-
 रूपेण पदार्थोपस्थापकतामत एव तल्लक्ष्योपस्थितः पक्षविशे-
 षक व्याप्तिविशिष्टहेतुप्रकारकनिश्चयरूपतासम्भवः न तु वस्तु-
 बुद्धिसत्त्वेन उपस्थापकतामत इत्यविवादायाह, 'गद्वेतितशब्दा-
 न्तरेण वेति व्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टपक्षे आधुनिकाशङ्केतशालिना
 घटादिपदेनेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं विशिष्टपक्षलाक्षणिकापर्वता-
 दिपदेनेत्यपि बोध्यम् । 'व्याप्त्यादिविशिष्टोपस्थितिद्वारा' व्याप्त्य-
 वच्छिन्नहेतुविशिष्टपक्षोपस्थितिद्वारा, जनिते वक्ष्यव्याप्यधूमवान्
 पर्वतोऽस्तीत्याकारकाद्याब्दबोधेऽतिव्याप्तिः । ननूपनयार्थघटित-
 महावाक्यार्थबोधे कथमतिव्याप्तिः उपनयार्थज्ञानस्य पक्षविशेष-
 काव्याप्यप्रकारकज्ञानत्वेन तत्हेतुताया अप्रामाण्यत्वात्, तत्त-
 त्पदार्थज्ञानत्वेन तदन्वयबोधे हेतुत्वादेवानुपस्थितपदार्थान्वय-
 बोधाप्रसङ्गे । न च कारणः सकलपदार्थोपस्थितावपि अक्षान्तर-
 वाक्यार्थज्ञानं विना तद्वद्विहितमहावाक्यार्थज्ञानादुदयात् अक्षान्तर-
 वाक्यप्रतिपादो यावद्विशिष्टार्थरूपिण्यवकाशान्त्वेन महावाक्यार्थ-
 बोधोपलब्धत्वावश्यकमिति दाणम् । दणः कुणो वारणी चैव
 इत्यादी दणमतिविशेषणान्वितपेहादिज्ञानं विनैव तादृशवाक्य-
 र्थपरिहारादिप्रयत्नादिवद्विशिष्टरूपमहावाक्यार्थमिदं ननु
 सम्भवति तद्वद्विहितमहावाक्यार्थज्ञानं तादृशवाक्यार्थमिदं ननु
 'मुत्पत्तिरिति' इति, 'महावाक्यार्थज्ञानम्' 'विशिष्टवाक्यार्थज्ञानम्'

पदार्थसंसर्गावगाहिज्ञानस्य, 'अवान्तरेति तादृशविशिष्टार्थविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नजन्यत्वमर्थः । अयम्भावः । यादृशविशेषणविशिष्टस्य विशेष्यस्य विशेषणस्य वा शब्दादुपस्थितिस्तादृशेनैव विशिष्टेन विशेषणान्तरस्य विशेष्यानन्तरस्य वा अन्वयबोधोऽनुभवसिद्धः, यद्युपदेव एकस्मिन् धर्मिणि समूहालम्बनोपस्थितनानाविशेषणान्वयबोधस्तत्र विशेषणाना तुल्यतया भानात् नासौ एकविशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरवैशिष्ट्यबोधः, अतो न तत्र विशेषणविशिष्टविशेष्योपस्थितेरपेक्षा, एकविशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरवैशिष्ट्यं वा यत्र विशेषणान्तरविशिष्टस्य वैशिष्ट्यं भासते सन्नोपेक्षा विशिष्टविषयकबोधादेव उत्पद्यते, न तु विशृङ्खलसमूहालम्बनात् अतएव इष्टविशेष्यकउपायसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतामाशङ्क्य तन्मते (१) विधिवाक्यात् वाक्यभेदभिर्या (२) कृतिसाध्ययागसाध्यमिष्टमित्येतादृशस्य समूहालम्बनविलक्षणविशिष्टयागविशेषणकबोधस्यैव स्वीकार्यतया तदर्थमन्तरा कृतिसाध्यो याग इत्यवान्तरवाक्यार्थबोधस्य कल्पनीयतया गौरवं, उपायविशेष्यकफलसाधनताबोधस्य प्रवर्त्तकत्वे च आहत्यैव (३) एकत्र द्वयमिति रीत्या कृतिसाध्यत्वेष्टमाधनत्वरूपविशेषणद्वयावगाही यागः कृतिसाध्य इष्टमाधनमिति बोधः स्वीक्रियते इति लाघवमित्युक्तं विधिवादे मणिकारिण, विशिष्टेन सममन्यान्यबोधे विशिष्टधियो हेतुते

(१) इष्टविशेष्यकउपायसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतामते ।

(२) कृतिसाध्यो याग यागसाध्यमिष्टमिति वाक्यभेदभिधेत्यर्थः ।

(३) यागादेवेत्यर्थः ।

तादृशान्वयतात्पर्यधीघटितशाब्दसामग्र्या भिन्नविषयकप्रत्यक्षादि-
प्रतिबन्धकतायां विशिष्टविषयकैकोपस्थितिर्निविश्यते अन्यथा तत्-
स्थाने विशेषण-विशेष्योपस्थितिद्वयम् अतो लाघवादपि तद्धेतुता-
सिद्धिः । एवञ्च उपनयप्रतिपाद्यहेतुविशिष्टपक्षविशिष्यकेतरान्वय-
बोधेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति । ननु तदादेर्विशेषरूपेणोपस्थापक-
ताया विचारामहत्वात् कथं तदादिपदजन्यशाब्दबोधेऽतिव्याप्ति-
सङ्गतिः । तथा हि तदादिपदस्य न घटत्व-रूपत्वादिविशेषधर्म-
विशिष्टे (१) शक्तिः नानार्थताप्रसङ्गेन गौरवात्, घटादिकं बुद्धि-
स्थीकृत्य प्रयुक्ततच्छब्दात् पटादिवोधस्य शक्तिभ्रममन्तरेणापि
प्रसङ्गात् । न च वसुगत्या यद्रूपावच्छिन्नं बुद्धिस्थीकृत्य यत्पदव्यक्तिः
प्रयुक्ता तद्रूपावच्छिन्ने तस्याः शक्तिः अतो नाय दोष इति वाच्यम् ।
एवमपि पदव्यक्तिभेदेनानन्तशक्तिवत्त्वनया गौरवात्, यत्पदव्यक्ति-
प्रयोज्या प्रयोज्यहृदप्रवृत्तिर्नोपलब्धा तत्पदव्यक्तौ शक्तेरगृहीतत्वेन
ततोऽन्वयबोधानुपपत्तेः अतः सामान्यतः स्वप्रयोक्तृपुरुषबुद्धिस्थे
तदादिपदसामान्यशक्तिः कल्पनीया, तथाच तत्त्वेनैवोपस्थितिः
सर्वनामपदानुविद्यति न तु विशेषरूपेण । न च बुद्धिस्थत्वेन शब्दा-
नुगमेऽपि तेन रूपेण व्युत्पत्ती सत्यां (२) घटत्वादिरूपविशेषधर्म-
पुरस्कारेण बुद्धिस्थत्वज्ञानरूपविशेषदर्शनात् (३) उपलक्षणीयत्-
घटत्वादिरूपशक्तिरूपसम्भव इति तेन रूपेण न तत्पदादुप-

(१) घटत्व-रूपत्वादिविशेषधर्म-विशिष्टे इति वाच्यम् ।

(२) घटत्व-रूपत्वादिविशेषधर्म-विशिष्टे इति वाच्यम् ।

(३) बुद्धिस्थत्वज्ञानरूपविशेषदर्शनात् इति वाच्यम् ।

पदार्थसंसर्गावगाहिज्ञानस्य, 'अवान्तरेति तादृशविशिष्टार्थविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नजन्यत्वमर्थः । अयम्भावः । यादृशविशेषणविशिष्टस्य विशेष्यस्य विशेषणस्य वा शब्दादुपस्थितिस्तादृशेनैव विशिष्टेन विशेषणान्तरस्य विशेष्यान्तरस्य वा अन्वयबोधोऽनुभवसिद्धः, यद्युपदेव एकस्मिन् धर्मिणि समूहालम्बनोपस्थितनानाविशेषणान्वयबोधस्तत्र विशेषणाना तुल्यतया भानात् नासौ एकविशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरवैशिष्ट्यबोधः, अतो न तत्र विशेषणविशिष्टविशेष्योपस्थितेरपेक्षा, एकविशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरवैशिष्ट्यविशिष्टे वा यत्र विशेषणान्तरविशिष्टस्य वैशिष्ट्यं भासते सर्वबोधविशिष्टविषयकबोधादेव उत्पद्यते, न तु विशृङ्खलसमूहालम्बनात् अतएव इष्टविशेष्यकउपायसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतामाशङ्कतन्मते (१) विधिवाक्यात् वाक्यभेदभिर्या (२) कृतिसाध्ययागसाध्यमिष्टमित्येतादृशस्य समूहालम्बनविलक्षणविशिष्टयागविशेषणकबोधस्यैव स्वीकार्यतया तदर्थमन्तरा कृतिसाध्यो याग इत्यवान्तरवाक्यार्थबोधस्य कल्पनीयतया गौरवं, उपायविशेष्यकफलसाधनताबोधस्य प्रवर्त्तकत्वे च आहत्यैव (३) एकत्र द्वयमिति रीत्या कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वरूपविशेषणद्वयावगाही यागः कृतिसाध्य इष्टसाधनमिति बोधः स्वीक्रियते इति लाघवमित्युक्तं विधिवादे मणिकारेण, विशिष्टेन सममन्यान्वयबोधे विशिष्टधियो हेतुत्वे

(१) इष्टविशेष्यकउपायसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतामते ।

(२) कृतिसाध्यो याग यागसाध्यमिष्टमिति वाक्यभेदभिद्येत्यर्थः ।

(३) माक्षादेवेत्यर्थः ।

विषयत्वात् न तु तद्विशिष्टप्रकारकत्वेन । शाब्दबोधप्रकारतायां
शाब्दबोधविषयतावच्छेदकत्वेन सङ्घेतविषयत्वज्ञानं (१) प्रयोजकं,
यथा घटत्वस्य घटपदजन्यशाब्दबोधप्रकारतायां घटत्वावच्छिन्नो घट-
पदजन्यशाब्दबोधविषयतावान् भवतु इत्याकारमहेतीयस्य शाब्द-
बोधविषयतावच्छेदकत्वेन विषयत्वस्य ज्ञानं (२), तादृशमहेतयग्रहव
घटत्वावच्छिन्नत्वविषयतानिरूपितसङ्घेतोयशाब्दबोधविषयत्वप्रका-
रतानिरूपितविषयतावान् घट इत्याकारकः, शाब्दबोधप्र-
कारतावच्छेदकतायाश्च शाब्दबोधविषयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन
महेतविषयत्वज्ञानं (३), यथा लोमत्वस्य पशुपदजन्यशाब्दबोध-
प्रकारतावच्छेदकताया लोमत्वावच्छिन्नलोमावच्छिन्नः पशुपद-
जन्यशाब्दबोधविषयतावान् भवतु इत्याकारकमहेतीयशाब्दबोध-
विषयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन विषयत्वज्ञानं तादृशमहेतयस्य
लोमत्वावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकतावत्त्वमन्वयावच्छिन्नलोमनिष्ठ
प्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्ना या शाब्दबोधविषयत्वनिष्ठ
प्रकारता तद्विरूपितविशेष्यतावान् लोमादिमान् इत्याकारकः ।
प्रकृतं च इतिप्रकारत्वाद्यदावच्छिन्नत्वदजन्यशाब्दबोधविषयो
भवतु इत्याकारकममहेतयस्य शाब्दबोधविषयतावच्छेदकता-
वच्छेदकत्वेन विषयत्व न इतिप्रकारत्वस्य चित्तु तद्वि

॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

१. १२३४५६७८९१०१११२१३१४१५१६१७१८१९२०२१२२२३२४२५२६२७२८२९३०३१३२३३३४३५३६३७३८३९४०४१४२४३४४४५४६४७४८४९५०५१५२५३५४५५५६५७५८५९६०६१६२६३६४६५६६६७६८६९७०७१७२७३७४७५७६७७७८७९८०८१८२८३८४८५८६८७८८८९९०९१९२९३९४९५९६९७९८९९

19. 52. 52. 52. 52. 52.

स्थितिर्दुर्लभा सस्वन्ग्रहप्रकारताया एव स्मृतिप्रकारताप्रयोजकतया
 प्रकाराशे शक्तिग्रहानपेक्षणादिति वाच्यम् । द्रव्यादिपदात् घटत्वा
 दिप्रकारेण शक्तिभ्रमशून्यस्य शाब्दबोधानुदयात् शक्त्यधीनोपलब्ध
 णीभूतधर्मप्रकारकोपस्थितेः शाब्दबोधानुपयोगित्वादित्यत आह,
 'तदादेवेति, 'विशेषरूपेणोपस्थापकत्वं' 'व्युत्पादयिष्यत इत्यनुपपत्तेन
 न्वयः । अयमभिप्रायः । स्वप्रयोक्तृबुद्धिप्रकारत्वेनानुगतीकृतघटत्वा
 दिरूपविशेषधर्मविशिष्टे तत्पदशक्तिः अतो न विशेषणभेदेन शक्त्या
 नन्त्यं न वा विशेषधर्मप्रकारकशाब्दबोधोपयोगिविशेषधर्मप्रकार-
 कोपस्थितिर्दुर्घटा । न च तादृशबुद्धिविषयत्वविशिष्टे शक्त्यैवो-
 पोपपत्तौ किमेतावता प्रयासेन विशेषरूपेणोपस्थापकताविरहेपि
 क्षतिविरहादिति वाच्यम् । विशेषधर्मप्रकारकसंशयनिवृत्त्यर्थ-
 मपि (१) तदादिघटितवाक्यप्रयोगाद्विशेषप्रकारेण शाब्दबोधस्य
 दुरपलब्धतया तदुपपत्तये तदादेर्विशेषरूपेण उपस्थापकताया-
 अवश्योपपाद्यत्वात् । बुद्धिप्रकारत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तघटत्वादी-
 नामनुगमेऽपि तादृशधर्मस्याशक्यतया तदंशपरित्यागेन निर्विशे-
 षणकघटत्वादिप्रकारकबोधोपपत्तिः बुद्धिप्रकारत्वस्याशक्यत्वेऽपि
 तत्पद बुद्धिप्रकारविशिष्ट बोधयतु इत्याकारकभगवत्सङ्केतरूपगती
 तेनानुगतरूपेण घटत्व-पटत्वादिभानात् शक्तेरैक्यं, बुद्धिप्रकारत्वस्य
 सङ्केतविषयत्वेऽपि तस्य शक्योपलक्षणता न तु शक्यान्तर्भावित-
 विशेषणत्व, तदुपलक्षितघटत्वादिप्रकारकत्वेनैव बोधस्य सङ्केत-

(१) तमानवेति वाक्यान्तरं आनयन घटकर्मकं न वेति संशयनिवृत्त्यर्थ-
 मित्यर्थः ।

सङ्केतेन शब्दबोधविषयतावच्छेदकतासामानाधिकरणस्यैवाव-
गाहनात् सङ्केतीयशब्दबोधविषयतावच्छेदकतासामानाधिकरण-
त्वेनैव विषयत्वमिति तस्य तत्पदजन्यशब्दबोधप्रकारतान-
वच्छेदकत्वनिर्वाहः । इदञ्च विशिष्टशक्तपदस्थले, उपलक्षितवाचक-
गगनादिपदस्थले च यस्मिं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शब्दबोधविषय-
त्वेन सङ्केतविषयत्वग्रहस्तर्ह्यप्रकारक एव बोध उत्पद्यते इति
तत्र शब्दाश्रयत्वाद्यनियतधर्मप्रकारकबोधनिर्वाहः ।

दीधितिकारागु सर्वत्रैव शब्दबोधप्रकारताया तदवच्छेद-
कतायाञ्च सङ्केतीयशब्दबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेषता-
वच्छेदकत्व तदवच्छेदकत्वरूपशक्यतावच्छेदकत्व-तदवच्छेदकत्वज्ञानं
हेतुः, यथा घट पशुपदस्थले घटत्व-लोमत्वादेः, गगनादिपदस्थले च
शब्दाश्रयत्व एव निरुक्तशक्यतावच्छेदकत्वसत्त्वात् शब्दाश्रयत्वप्रका-
रक एव शक्तिभ्रमाजन्यबोध इति घटपद-गगनपदयोरविशेष इति
वदन्ति । तन्मते बुद्धिप्रकारत्वस्य शब्दबोधप्रकारतानवच्छेदकत्व
दुरुपपादम् ।

नानार्थहर्यादिपदस्थले चोपलक्षणीभवता केनाप्यनुगतरू-
पेण (१) प्रवृत्तिनिमित्तानामभानात् अशक्यस्वरूपसदनुगतरूप-
सत्त्वेऽपि शक्तिभेदान्नानार्थतानिर्वाहः । बुद्धिप्रकारविशिष्टवाचक
तत्पदमिति सर्वोपसंहारेण व्युत्पत्तिसौकर्यादपूर्वचैत्रत्वादि-
विशिष्टे तदादिघटितवाक्यात् प्रवृत्त्याद्यनुपलभ्येऽपि न तत्-
प्रकारकशब्दबोधस्य तदादिपदादनुपपत्तिः । अथ सामान्यतो-

व्युत्पत्तेर्येव तत्वाद्यपूर्वधर्मे विशिष्टगोचरत्वेऽपि स्वरूपतन्मात्रमप्रका-
 रेण गतप्रपञ्चात् स्वरूपतन्मात्रप्रकारकोपस्थितिः तादृशशाब्दबोधस्य
 चानुपपत्तिः, जातिमान् हस्तिप्रकारमस्वन्धी इति ज्ञानात् स्वरूपतो
 हस्तित्वादिप्रकारकस्मरणानुदयात् स्वरूपतन्मात्रप्रकारकस्मृतौ स्वर-
 पतन्मात्रप्रकारकमस्वन्धिय एव हेतुत्वात् । यत्तु अनुगमकधर्मोप-
 वगात् सामान्यव्युत्पत्त्यधीनं स्वरूपतत्तत्त्वादिप्रकारकशक्तिस्मरणं
 सुघटमिति ततस्तादृशचैतत्त्वादिप्रकारकपदार्थापस्थिति-शाब्दबोध-
 योर्नानुपपत्तिरिति । तदमत् । स्वरूपतन्मात्रप्रकारकस्मृतौ स्वरूपत-
 त्मात्रप्रकारकानुभवस्यैव हेतुताया व्यवस्थापनान्मोपवशेन विशि-
 टतत्प्रकारकानुभवादविशिष्टतत्प्रकारकस्मरणानुत्पत्तेरिति चेन्न,
 प्रकरणादिना निर्विशेषणकचैतत्त्वाद्यवच्छिन्ने वक्तुर्बुद्धिविषयता-
 ग्रहे बुद्धिविषयतावच्छेदकविशिष्टवाचक तत्पदमिति स्मृतौ सत्या-
 मविशिष्टचैतत्त्वादिविशिष्टवाचकतायास्तदादिपदेन मानसज्ञानस्यै-
 वान्ततः सम्भवेन सामञ्जस्यात् । न च चैतोऽस्य वक्तुर्बुद्धिस्थ इति
 निश्चयेन चैत्रे विशिष्य तत्पदवाच्यतानिश्चयेऽपि चैतत्त्वविशिष्टे तत्पद-
 वाच्यताया अनिश्चयात् तत्प्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
 यद्विशिष्टविषयकबुद्धिप्रयोज्यं यत्पदं तत् तद्विशिष्टवाचकमिति
 सामान्यतोव्याप्तेरवधारणेन प्रकरणाद्यधीनस्य तत्पदविशेषे चैत-
 त्वविशिष्टविषयकबुद्धिप्रयोज्यत्वग्रहस्य विशेषदर्शनतया तद्विशिष्ट-
 वाचकतासंग्रयविघटकत्वेन विशिष्टवाचकतायाः सुनिश्चयत्वात् । न
 चैवमपि स्वप्रयोजकबुद्धिप्रकारत्वे स्वपदार्थस्यानुगमेन सकल-
 तत्पदाद्युपसहारेण व्युत्पत्तिर्दुर्घटेति यत्पदव्यक्त्यधीनप्रवृत्तिर्नो-

सङ्केतेन शाब्दबोधविषयतावच्छेदकतासमानाधिकरणस्यैवाव-
गाहनात् सङ्केतीयशाब्दबोधविषयतावच्छेदकतासमानाधिकरण-
त्वेनैव विषयत्वमिति तस्य तत्पदजन्यशाब्दबोधप्रकारतानव-
च्छेदकत्वनिर्वाहः । इदञ्च विशिष्टशक्तपदस्थले, उपलक्षितवाचक-
गगनादिपदस्थले च यद्वर्गं धर्मितावच्छेदकौकृत्य शाब्दबोधविषय-
त्वेन सङ्केतविषयत्वग्रहस्तर्द्धर्मप्रकारक एव बोध उत्पद्यते इति
तत्र शब्दाश्रयत्वाद्यनियतधर्मप्रकारकबोधनिर्वाहः ।

दोधितिकाराणु सर्वत्रैव शाब्दबोधप्रकारताया तदवच्छेद-
कतायाञ्च सङ्केतीयशाब्दबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेषता-
वच्छेदकत्व-तदवच्छेदकत्वरूपशक्यतावच्छेदकत्व-तदवच्छेदकत्वज्ञानं
हेतुः, यथा घट पशुपदस्थले घटत्व-लोमत्वादेः, गगनादिपदस्थले च
शब्दाश्रयत्व एव निरुक्तशक्यतावच्छेदकत्वसत्त्वात् शब्दाश्रयत्वप्रका-
रक एव शक्तिभ्रमाजन्यबोध इति घटपद-गगनपदयोरविशेष इति
वदन्ति । तन्मते बुद्धिप्रकारत्वस्य शाब्दबोधप्रकारतानवच्छेदकत्व
दुरुपपादम् ।

नानार्थहर्यादिपदस्थले चोपलक्षणीभवता केनाप्यनुगतरूप-
पेण (१) प्रवृत्तिनिमित्तानामभानात् अशक्यस्वरूपसदनुगतरूप-
सत्त्वेऽपि शक्तिभेदान्नानार्थतानिर्वाहः । बुद्धिप्रकारविशिष्टवाचक
तत्पदमिति सर्वोपसंहारेण व्युत्पत्तिसौकर्यादपूर्वचैत्रत्वादिवि-
शिष्टे तदादिघटितवाक्यात् प्रवृत्त्याद्यनुपलभ्येऽपि न तत्-
प्रकारकशाब्दबोधस्य तदादिपदादनुपपत्तिः । अथ सामान्यतो-

अवान्तरवाक्यार्थबोधस्य महावाक्यार्थबुद्धौ शाब्दत्वजातिपुरस्कारे-
 णैव कारणता न तु पदजन्यत्वेन गौरवात् । न च तथासति
 विशिष्टविषयकशाब्दबोधादिव विशिष्टे गृहीतवृत्तिकपदजन्यवि-
 शिष्टस्मृतेरपि विशिष्टे इतरान्वयबोधोत्पत्त्या तत्र विशिष्टविषयक-
 शाब्दधियो व्यभिचारः स्यादिति तादृशस्मृतिसाधारणपदजन्यत्वे-
 नैव हेतुत्वमुचितमिति वाच्यम् । पदज्ञानजन्यत्वेन स्मृति-शाब्द-
 धियोरनुगमे पदरूपलिङ्गज्ञानजन्यार्थविषयकानुमित्यादितोऽपि
 शाब्दधीप्रसङ्गात् वृत्तिमत्पदजन्यस्मृतित्व-शाब्दत्वाभ्या कारणता-
 ह्यस्यावश्यकत्वान्मियो व्यभिचारस्य चागत्या तत्तत्कारणाव्यव-
 हितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेशेनैव वारणीयत्वात् ।
 यत्रावान्तरवाक्यार्थबोधान्महावाक्यार्थधीस्तत्राप्यवान्तरवाक्यार्थाघ-
 टकार्यान्तरस्य पदजन्यस्मृतेरवान्तरवाक्यार्थबोधानन्तरमप्यवश्यक-
 त्वनीयतया तस्याः सकलपदार्थविषयकत्वोपगमेन पदार्थस्मृते-
 रवान्तरवाक्यार्थधीजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणन्तु न सम्यक्,
 विशिष्टे गृहीतवृत्तिकपदाधीनविशिष्टस्मृतेरिव विशिष्टमात्रे गृही-
 तवृत्तिकपदाधीनाया उद्बोधकान्तरवशाद्विशेषणमवगाहमानाया-
 विशिष्टस्मृतितो व्याप्यविशिष्टपक्षादिविषयकेतरान्वयबोधवारणाय
 गृहीतविशिष्टवृत्तिकपदजन्योपस्थितित्वेनैव विशिष्टविषयस्मृतेस्ता-
 दृशान्वयबोधहेतुताया वक्तव्यतया विशिष्टवृत्तिकग्रहानपेक्षावान्त-
 रवाक्यार्थशाब्दधीजन्यबोधे तस्या व्यभिचारस्यावश्यकत्वात्, प्रका-
 रान्तरेण तद्वारणे (१) तावत्पदार्थविषयकस्मृतिकल्पनाया अकि-

(१) कार्यतावच्छेदककोटौ व्यववहितोत्तरत्वनिवेशेन ।

चित्ररत्नात्, अतोप्यवान्तरवाक्यार्थधियश्च शाब्दत्वपुरस्कारं
कारणत्वान्तरमावश्यकमिति पदजन्यत्वपदं पदाजन्यबोधव्यावृत्त
धर्मपरं, तच्च शाब्दत्वादिकमपीति । अधिकप्रवेगेन निरुक्तनिश्च
त्वपर्याप्तजनकतावच्छेदकताघटितस्य लक्षणस्य नातिव्याप्तिरिति
निरुक्ता निश्चयत्वप्रवेगेन पर्याप्तनिवेगनेऽपि नातिव्याप्तिरित्या
'निश्चयत्वस्येति, परोक्षमंगयानभ्युपगमेन मंगयान्यत्वस्य उक्तयुक्त
शाब्दत्वादेर्निवेगनीयतया ज्ञानत्वस्य च पदजन्यबुद्धावव्यावृत्त
त्वादिति भावः ।

चिन्तामणिर्दीधितिः ।

न च तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं प्रति तत्तद्विशेष
तावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वात् तादृशे शाब्द
बोधे प्रत्यक्षे चातिव्याप्तिः दण्डो रक्तो न वेति मंग
रत्नदण्डवानयमिति ज्ञानानुदयादिति वाच्यम्
ज्ञानोपरमेऽपि विशिष्टविषयोपधानेनेच्छा-द्वेषयोः कृतं
माज्ञान्काराद्विशेषणविषयकाद्विशिष्टसंस्कारादेव विशि
ष्टमङ्गलाच्च तद्विषयकगुणानां तत्र हेतुत्वे न्यूनदृष्टं
ज्ञानत्वस्य तत्राद्वैशाद्विच्छादितः संस्काराच्चानुमि
रनुदयात् संस्कारादन्यत्वस्य गुणतया ज्ञानत्वेनैव त
हेतुत्वात् ।

गादाधरी विहतिः ।

व्याप्तिविशिष्टहेतुरूपविशेषणतावच्छेदकविशिष्टस्य तद्विशेषण-
धर्मेतावच्छेदकपर्वतत्वादवच्छिन्नस्य वैशिष्ट्यावगाहिनि शाब्द-
बोधादौ प्रत्यक्षादिसाधारणविशिष्टवैशिष्ट्यबोधनिष्ठविशेषणताव-
च्छेदकप्रकारकनिश्चयजन्यतामादायातिव्याप्तिं शङ्कते, 'नचेत्या-
दिना, 'तथापि' अवान्तरवाक्यार्थबोधनिष्ठशाब्दबोधासाधारण-
कारणतामादायातिव्याप्तेरुक्तरीत्या वारण्येऽपि, 'तत्तद्विशिष्टवैशि-
ष्ट्यज्ञानं प्रतीति पर्वतत्वादिरूपधर्मेतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषण-
तापन्नव्याप्तिविशिष्टधूमादिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वावच्छिन्न प्रती-
त्यर्थः, 'तत्तद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन' पर्वतत्वाद्य-
वच्छिन्नविशेषकव्याप्तिविशिष्टधूमादिप्रकारकनिश्चयत्वेन, 'तादृशे'
वह्नियाम्यधूमवत्पर्वतवान् देश इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपे,
शाब्दबोधातिव्याप्तेर्वारितत्वात् तस्यैव प्रथममुपन्यासः, स्मृति-
व्यावृत्तधर्मस्य जन्यतावच्छेदकत्वे (१) स्मृतौ नातिव्यप्तिसम्भवः,
उपमितेः पदवाच्यत्वावगाहिन्यास्तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपता-
प्रयासो न सम्भवतीति, अतः प्रत्यक्ष-शाब्दबोधमात्रोपादानम् ।
अथ किमिदं विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीजेन्यतावच्छेदकम्
विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वं, न तावद्विशिष्टप्रतियोगिक यद्वैशिष्ट्यं तद-
वगाहित्वं, व्यधिकरणसम्बन्धावगाहिविशिष्टभ्रमासंश्रयात्, नापि
विशिष्टप्रकारकत्वं, काञ्चनमयवह्निमानिन्यादिभ्रमप्रकारीभूत-

(१) विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वे इत्यर्थः ।

तवानुगतस्य कथनित् प्रतिव्यक्तता ज्ञात इति विवेकं
यच्छेदमधिकमन्यत ।

केचित्, रक्तदण्डानित्यादिज्ञानीयरक्तत्वादिविशेष्यता
दण्डादिनिष्ठा प्रकारता विधा, कानिदण्डादिविशेषणताप्राप्त
त्वाद्यन्तर्भावेण पर्याप्ता, कानित् केवलदण्डादिवैय, तत्र प्र
विशेषणतायच्छेदकप्रकारज्ञानाभोना नापरा, पुरुषादिविशेष्य
निरूपितप्रकारताया रक्तत्वादिवृत्तित्वेऽपि पुरुषो न रक्त इ
दिधीर्न तादृशप्रकारताकांतज्ञानविरोधिनी इतरविशेषणता
वच्छिन्नायाः पुरुषादिविशेष्यतानिरूपितरक्तत्वाद्विप्रकारताया
तत्प्रतिवध्यतावच्छेदकत्वादित्याहुः (१) ।

(१) तथाच तदभाववत्तावृद्धिप्रतिवध्यतावच्छेदककोटौ तदितरनिष्ठप्रकार
नवच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारताया निवेश्यत्वादिति भावः । न च तथापि रक्तदण्ड
इत्यादि ज्ञानीयप्रकारता रक्तत्वाभाववान् दण्ड इति ज्ञानीयप्रतिवध्यतावच्छे
न स्यात् तज्ज्ञानीयरक्तत्वप्रकारताया रक्तत्वेतरदण्डनिष्ठोभयपर्याप्तप्रकार
वच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् । तदितरनिष्ठप्रकारतापदेन तदवृत्तिप्रकारताया
विवक्षितत्वात् । न च तथापि रक्तदण्डवान् पुरुष इति ज्ञानस्य भ्रमत्वान्न
रक्तत्वाभाववत्पुरुषनिष्ठविशेष्यतानिरूपितरक्तत्वप्रकारताकत्वादिति वाच्यं
भ्रमत्ववदकीर्णतन्निष्ठप्रकारतायामपि तदितरप्रकारत्वानवच्छिन्नत्वस्य निवे
तथाच रक्तदण्डवान् पुरुष इति विगिष्टैगिष्टवोधीयदण्डनिष्ठप्रकारत
एका रक्तत्व-दण्डोभयपर्याप्ता, अपरा दण्डमात्रनिष्ठा, एवं रक्तत्वप्रकारत
द्विविधा, एका पुरुषविशेष्यतानिरूपिता उभयपर्याप्ता, अपरा दण्डविशेष्यतादि
पिता तन्मात्रपर्याप्ता, तादृशप्रकारताद्वयस्यावच्छेद्यावच्छेदकभाव इति । इत्
विशेषणतानवच्छिन्नाया इत्यादि भट्टाचार्यचन्द्रभोषि पुनरागड्येय, अत्र त
दण्डवान् पुरुष इति ज्ञानस्य दण्डाभाववान् पुरुष इति निश्चयप्रतिवध्यता
प्रपञ्चि पुरुषादिविशेष्यतानिरूपितदण्डादिप्रकारताया दण्डादिविशेष्यतादि

अपरे तु यथा विशेष्यतानिरूपितप्रकारतामात्रं न विशेष्य-
तावच्छेदकता भूतलं घटवदित्यादौ भूतलत्वादेर्घटादिधर्मिता-
वच्छेदकतावहैपरीत्यस्यापि प्रसङ्गात्(१). अपि तु विलक्षणैव विष-
यता सा च प्रकारतात्मिका तदन्यैव वा, एवं विशेषणतावच्छेदक-

पितरक्तत्वादिप्रकारतया स्ववच्छिन्नत्वात् । न चेतरेविशेषणतावच्छेद्यतानव-
च्छेदकदण्डादिप्रकारतात्वविशिष्टाया दण्डादिप्रकारताया पुरुषादिविशेष्यता-
निरूपिताया प्रतिबध्यतावच्छेदकशेषगमात् नैषदोषः, उक्तस्येव रक्तत्वादि-
प्रकारतात्वस्यैव दण्डादिप्रकारतानिदण्डादिविशेष्यतानिरूपितविशेषणतावच्छे-
द्यतावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । दण्डवद्दण्डवान् इत्यादि ज्ञानस्य दण्डाभाववान्
पुरुष इत्यादिनिश्चयप्रतिबध्यतानुपपत्तिः । न च दण्डत्वानवच्छिन्नविशेष्यता-
निरूपितविशेषणतावच्छेद्यतानवच्छेदकत्वनिवेशाच्चेदमनुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
रक्तदण्डवान् इति ज्ञानस्य रक्तत्वाभाववान् दण्ड इत्यादिनिश्चयप्रतिबध्यतानुप-
पत्तेः । रक्तत्ववद्भूतत्ववान् पुरुष इत्यादिज्ञाने रक्तत्वाभाववान् पुरुष इत्यादि-
निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वानुरोधेन रक्तत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविशेषणता-
वच्छेद्यतानवच्छेदकत्वविषयत्वावश्यकतया रक्तत्वादिप्रकारतात्वस्य रक्तत्वानव-
च्छिन्ना या दण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यता तन्निरूपितरक्तत्वविशेषणतावच्छेद्यताव-
च्छेदकत्वादिति चेन्न, रक्तत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविशेषणतावच्छेद्यताभाव-
विशिष्टायाः पुरुषादिविशेष्यतानिरूपितरक्तत्वादिप्रकारतायाः प्रतिबध्यताव-
च्छेदकत्वोपगमात् रक्तदण्डवान् पुरुष इत्यादौ रक्तत्वदण्ड-भेदपर्याप्तप्रकारत्वस्य
रक्तत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितरक्तत्वादिनि-
विशेषणतावच्छेद्यत्वात् न तादृशज्ञानस्य दण्डाभाववान् पुरुष इत्यादिनिश्चया-
प्रतिबध्यत्वम् । दण्डवद्दण्डवानित्यादौ दण्डवद्दण्डपर्याप्तप्रकारतात्वस्य दण्डत्वा-
वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविशेषणतावच्छेद्यताभावस्यत्वात् तादृशज्ञानस्य दण्डा-
भाववान् पुरुष इत्यादिनिश्चयप्रतिबध्यत्वमिति धेदम् ।

(१) घटादेर्मूलतयादिधर्मितावच्छेदकत्वमनङ्गादित्यर्थः ।

तापि विलक्षणविषयता तन्निरूपकदण्डादिनिष्ठप्रकारताविशेष-
 शालिनि बोधे विशेषणतावच्छेदकरक्तत्वादिप्रकारकज्ञानापेक्षा,
 प्रत्येकोपस्थितिमूलकं रक्तदण्डवानित्यादिज्ञानञ्च न तथाविधविल-
 क्षणप्रकारताशालीति वदन्ति । तदुभयमपि न सम्यगिव प्रतिभाति,
 विशिष्टज्ञानपूर्वक-तदपूर्वकयोरविलक्षणाकारकज्ञानयोर्विषयभेद-
 मन्तरेण विषयतावैलक्षण्यस्याननुभवात् । विशिष्टज्ञानकार्य्यताव-
 वच्छेदकतया तत्सिद्धिरित्यपि बालप्रलपितं तादृशविलक्षणविषयता
 सिद्धावेव तन्नियामकतया विशिष्टज्ञानहेतुतासिद्धेः । यदि च
 विशिष्टप्रतियोगिकविलक्षणसंसर्गावगाहिनि बोधएवान्वय-व्यति-
 रेकाभ्यां विशिष्टज्ञान हेतुः तज्जन्यतावच्छेदकं यदि विशिष्टप्रति-
 योगिकत्वावच्छिन्नसंसर्गताकबुद्धित्वं तदा गौरवम् उक्तवैलक्षण्य-
 पुरस्कारेण प्रकारताविशेषस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वे च लाघवमिति
 विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहिन्येव ज्ञाने प्रकारताया व्यासन्ध-
 वृत्तित्वादिरूपवैलक्षण्यसिद्धिरप्रत्यूहैव इत्युच्यते तदा न विवदामह-
 इति प्रकृतमनुसरामः । ननु यथा विशेषणतावच्छेदकरक्तत्वाद्यशे
 निर्दग्धतावच्छेदककतद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तत्प्रकारकज्ञानत्वेनैव
 हेतुता न तु तत्र संशयान्वयनिवेशः तथा तदंशे सधर्म्मितावच्छे-
 दककविशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपि तद्वर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष-
 कतत्प्रकारकज्ञानत्वेनैव संशयसाधारणहेतुता स्वीक्रियते निश्चयत्वेन
 विशेषणतावच्छेदकधीहेतुताया मणिकारादिभिरनभिधानादिति-
 कयमतिव्याप्तिरतस्तथा हेतुतामनुभवेन द्रढयति, 'दण्डो रक्तो न
 वेति । ननु दण्डो रक्तो न वेति संशयानन्तरं रक्तदण्डवानिति

निश्चयानुत्पाद एवानुभवसिद्धः स च (१) विशेषणसन्देहे विशिष्टसन्देहस्य औचित्यावर्जितत्वादुपपद्यते निश्चयोत्पत्तौ संशय-
सामग्र्यभावस्यापेक्षितत्वात् रक्तदण्डवान्नवेति विशिष्टसंशयस्त्वनु-
भवसिद्ध एवेति निश्चयत्वेन हेतुतायां साधकविरहः बाधकस्य
च सत्त्वम् ।

अत्र केचित् । यदि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकसंशयादपि
विशिष्टवैशिष्ट्यबोध उपेयते तदा अप्रामाण्यसङ्कास्तन्दितादपि
ज्ञानात्तदुपगम आवश्यकः ज्ञानाप्रामाण्यसन्देहेन विषय-
संशयस्यापि जननात् संशयेऽप्रामाण्यसंशयस्याकिञ्चित्कारत्वात्
अतोऽप्रामाण्यनिश्चयास्तन्दिताज्ञानात् फलवारणाय अप्रामाण्य-
निश्चयानास्तन्दितात्वेनैव हेतुता वक्तव्येति अप्रामाण्यज्ञानीयगुरु-
शरीरनिश्चयत्वनिवेशात् गौरवं इत्यप्रामाण्यज्ञानानानास्तन्दिता-
निश्चयत्वन हेतुत्वमेवोचितम् विशेषणसंशयाद्विशिष्टसंशयानुपपत्ति-
रूपबाधकमपि कथञ्चिदुद्धरणीयमिति (२) वदन्ति ।

वस्तुतस्तु संशयस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकत्वे दण्डोरक्तो न
वेति संशयात् रक्तत्व-तदभावाद्युभयविशिष्टदण्डादिवैशिष्ट्यावगाहि-
बोधोपि (३) स्यात्, न चेष्टापत्तिः, तादृशज्ञानस्य एकत्र दण्डादि-
धर्मेणि विरुद्धोभयप्रकारकतया रक्तत्वादिनिश्चयत्वासम्भवात्
विशेषान्तरविशेषणतापदधर्म्मिकसंशयस्य चानुभवविरुद्धतया तत्र

(१) तादृशनिश्चयानुत्पादः सन्देहः ।

(२) उद्धरणकारश्चानुपपत्तेरुक्तं दर्शयिष्यति ।

(३) रक्तारक्तदण्डानु दण्ड इति बोधाऽस्ति ।

तापि निमित्तत्वविषयता तद्विरुद्धकटाक्षेऽदिनिष्ठप्रकारताविशेष-
 गामिनि बोधे विशेषणतावच्छेदकरक्तत्वादिप्रकारकज्ञानापेक्ष-
 प्रत्येकोपस्थितिमूलक रक्तदण्डगामित्यादिज्ञानं न तथापि विन-
 क्षणप्रकारतागालोति यदस्ति । तदुभयमपि न सम्यगिव प्रतिभाति,
 विशिष्टज्ञानपूर्वक-तदपूर्वकयोरविलक्षणकारकज्ञानयोर्विषयभेद-
 मन्तरेण विषयतायैलक्षण्यस्यानुभवात् । विशिष्टज्ञानकार्यताव-
 वच्छेदकतया तत्सिद्धिरित्यपि बालप्रलपितं तादृगविलक्षणविषयता-
 सिद्धावेव तद्वियामकतया विशिष्टज्ञानहेतुतामिदं । यदि च
 विशिष्टप्रतियोगिकविलक्षणसंमर्गावगाहिनि बोधएवान्वय-व्यति-
 रेकाभ्यां विशिष्टज्ञान हेतुः तज्जन्यतावच्छेदकं यदि विशिष्टप्रति-
 योगिकत्वावच्छिन्नसंसर्गताकबुद्धित्वं तदा गौरवम् उक्तवैलक्षण्य-
 पुरस्कारेण प्रकारताविशेषस्य कार्यतावच्छेदकत्वे च लाघवमिति
 विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहिन्येव ज्ञाने प्रकारताया व्यासन्न-
 वृत्तित्वादिरूपवैलक्षण्यसिद्धिरप्रत्यूहैव इत्युच्यते तदा न विवदामह-
 इति प्रकृतमनुसरामः । ननु यथा विशेषणतावच्छेदकरक्तत्वाद्यं
 निर्दग्धतावच्छेदककतद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तत्प्रकारकज्ञानत्वेनैव
 हेतुता न तु तत्र संशयान्यत्वनिवेशः तथा तदंशे सधर्मावच्छे-
 दककविशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपि तद्वर्मावच्छेदकावच्छिन्नविशेष-
 कतत्प्रकारकज्ञानत्वेनैव संशयसाधारणहेतुता स्वीक्रियते निश्चयत्वेन
 विशेषणतावच्छेदकधीहेतुताया मणिकारादिभिरनभिधानादिति-
 कथमतिव्याप्तिरतस्तथा हेतुतामनुभवेन द्रढयति, 'दण्डो रक्तो न
 वेति । ननु दण्डो रक्तो न वेति संशयानन्तरं रक्तदण्डवानिति

निश्चयानुत्पाद एवानुभवसिद्धः स च (१) विशेषणसन्देहे
विशिष्टसन्देहस्य औचित्यावर्जितत्वादुपपद्यते निश्चयोत्पत्तौ संशय-
सामग्र्यभावस्यापेक्षितत्वात् रक्तदण्डवान्नवेति विशिष्टसंशयस्त्वनु-
भवसिद्ध एवेति निश्चयत्वेन हेतुतायां साधकविरहः बाधकस्य
च सत्त्वम् ।

अत्र केचित् । यदि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकसमयादपि
विशिष्टवैशिष्ट्यबोध उपेयते तदा अप्रामाण्यगद्गात्कन्दितादपि
ज्ञानात्तदुपगम आवश्यकः ज्ञानाप्रामाण्यसन्देहेन विषय-
संशयस्यापि जननात् संशयेऽप्रामाण्यसमयस्याक्रिडित्करत्वात्
अतोऽप्रामाण्यनिश्चयात्कन्दिताज्ञानात् फलवारणाय अप्रामाण्य-
निश्चयानात्कन्दितात्वेनैव हेतुता वक्तव्येति अप्रामाण्यज्ञानीयगुरु-
शरीरनिश्चयत्वनिवेष्टात् गौरव इत्यप्रामाण्यज्ञानानानात्कन्दिता-
निश्चयत्वन हेतुत्वमेवोचितम् विशेषणसमयाद्विशिष्टसंशयानुपपत्ति-
रूपबाधकमपि कथञ्चिदुद्धरणीयमिति (२) वदन्ति ।

यस्तु संशयस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकत्वे दण्डोरक्तौ न
वेति समयात् रक्तत्व-तदभावादुभयविशिष्टदण्डादिवैशिष्ट्यावगाहि-
बोधोपि (३) स्यात्, न रेखापत्तिः, तादृक्ज्ञानस्य एकत्र दण्डादि-
पक्षेति विरहोभयप्रसारवत्या रक्तत्वादिनिरूपत्वान्नृणात्
दिनेषाम्परदिनेष्वप्यपक्षेऽप्यस्य स्यादनुभवविरहवत्या तत्र

१. रक्तदण्डवान्नवेति ।

२. रक्तदण्डवान्नवेति ।

३. रक्तदण्डवान्नवेति ।

संशयत्वोपगमासम्भवाच्च । अतएव च केवलं विगेष्ये विगेषणमिति
 त्यादिरीत्या रक्तदण्डवानित्यादिज्ञानेऽपि उक्तसंशयः कार्यमद्वयः
 नैव प्रतिबन्धक इति वदन्ति । न च तत्र संशयस्य प्रतिबन्धक
 विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसाधारण एव तत्प्रतिबन्धतावच्छेदकोऽमु
 संशयानन्तरं तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधवारणे त
 हेतुत्वमुचितमिति वाच्यम् । तत्संशयद्वितीयक्षणे कथञ्चित् तत्र
 रक्तनिश्चये तद्वितीयक्षणे तद्विशिष्टवैशिष्ट्यधीनिर्व्याहृत्य विगि
 वैशिष्ट्यविषयताभिन्नवैशिष्ट्यविषयताया एव संशयप्रतिबन्धता
 च्छेदकत्व वाच्यमिति निश्चयत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधाहेतुत्वे संश
 त्तरं विनापि निश्चयं विशिष्टवैशिष्ट्यधीप्रसङ्गात् । न च यत्र
 रक्तत्वस्य संशयः पुरुषे च दण्डस्यानुमितिसामग्री
 पुरुषे बाधग्रहः तत्र संशयसत्त्वेऽपि केवलं विगेष्ये विगेषणमिति
 रीत्या रक्तदण्डवान् पुरुष इत्यनुमित्युत्पत्तेः कथं तादृशसंश
 संशयप्रतिबन्धकतेति वाच्यम् । प्रत्यक्षं प्रत्येव तत्प्रतिबन्धकताय
 वक्तव्यत्वात्, अलौकिकत्वमपि तत्र विगेषणं हेतुं संशयसत्त्वे
 लौकिकसन्निकर्षाद्रक्तदण्डवानिति ज्ञानोत्पत्तेः, लौकिकप्रत्यक्ष
 सामग्र्या विपरीतभानविरोधितयैव च विगेषणधर्मिकलौकिक
 प्रत्यक्षात्मकसंशयस्य नापत्तिः । एवञ्च विशिष्टवैशिष्ट्यबो
 ध्यावर्त्तकविगेषणानवच्छिन्नेऽपि विगेष्ये विगेषणमिति रीत्या वा
 विगेषणे तद्विगेषणसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि दण्डो रक्तो न वै
 संशयवनादितरबाधायुपनीतरक्तत्वाटिविगेषितदण्डाद्यनुमितौ रक्त
 त्वाटिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिताप्रसङ्गस्य तादृशसंशयानन्तरजात-

रहतादिविशेषितदण्डादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षे विशिष्टवैशिष्ट्या-
गाहिताप्रसङ्गस्य च वारणाय तदवगाहिजुडौ विमेषणतावच्छेदक-
कारकनिश्चयत्वेन हेतुताकल्पनमावश्यकम् ।

यत्तु निश्चयत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुत्वे निश्चयत्वघट-
नगोस्तदभावाप्रकारकत्व-तत्प्रकारत्वयोर्दलयोर्विमेय-विमेषणभावे
विनिगमनाभावेन कारणताबाहुल्यमिति तदभावप्रकारकज्ञान-
त्वेन संशयस्य प्रतिबन्धकत्वमेव कल्पयितुमुचितम् (१) । यत्र
संशयद्वितीयक्षणे क्षरणादिरूपस्तु निश्चयस्तत्र द्वितीयक्षणे संशय-
नाशे सत्येव विशिष्टवैशिष्ट्यबोध उपेयत इति, तदसत्, तथा
सति तुल्ययुक्त्या अनुमित्यदावपि लिङ्गादिसन्देहस्य तदभाव-
प्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतापातात् निश्चयत्वावच्छिन्नहेतुता-
घटितानुमितिलक्षणेऽसम्भवापत्तेः ।

यत्तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति निश्चयत्वेन हेतुत्वे विशेषण-
संशयजन्यविशिष्टसंशयानुपपत्तिरिति बाधकं, तदस्तिङ्गितम् ।
दण्डत्वसामानाधिकरण्येन रहस्यनिश्चयरूपकोटितावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रसिद्धिरूप एव चैत्रीयो दण्डो रहो न वेति विशेषरूपाव-
च्छेदेन रहताभावावगाहिसंशयाद्रहदण्डवान्न वा चैत्र इति
विशिष्टसंशयोदयात् तदाविधनिश्चयस्य तादृशसंशयाविरोधित्वात् ।

यत्तु तत्र विमेषे विमेषणमितिरीत्यैव विशिष्टकोट्यवगाही

१) तदाह व्यापनकारकज्ञानत्वेन कारणत्वं व्यापनप्रकारकत्वेन प्रति-
बन्धकत्वं न न दुरन्तरकारणतादृशं कल्पामिति भावः ।

संग्रहः न तु विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहीति समाधानं (१), तद्वत्
 धर्मिणि रक्तत्वादिविशेषितदण्डादेरुक्तरीत्या भागधर्मे
 अभावांशे विशिष्टप्रतियोगिनी वैशिष्ट्यभाननियमात् (२) अभावां
 रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादिवैशिष्ट्यभानस्यावश्यकत्वात् तदुपपत्ते
 दर्शितप्रकारं (३) विना असम्भवात् । न च लौकिकप्रत्यक्षेण
 भावांशे तद्वत्विशेषितप्रतियोगिनि प्रकारतया भासमाने तदि
 शिष्टवैशिष्ट्यावगाहितानियमः इति संशये कोट्योरुपनयानि
 भानाद्विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहिभानसम्भव इति वाच्यम् । दण्ड
 सामान्याभावस्यैव रक्तत्वादुपलक्षितप्रतियोगिकत्वादभावांशे त
 त्वादिविशिष्टदण्डादिरूपप्रतियोगिवैशिष्ट्यानवगाहने तादृशसंश
 यस्य दण्डादिसामान्याभावावगाहितया दण्डवानयमिति विशि
 निश्चयदशायां दण्डादौ रक्तत्वादिसंशयाद्विशिष्टसंशयानुपपत्तिरित्
 धिकमन्यतानुसन्धेयम् । दण्डी रक्तो न वेत्यादिसंशयानुव्यवसा
 च रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादिरूपविषयप्रकारेण न ज्ञानभावं
 किन्तु दण्डादिविशेषणतानापन्नरक्तत्वादिप्रकारकत्वेनैव इति
 न तदनुपपत्तिरिति सङ्क्षेपः । विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति विशेषण
 तावच्छेदकप्रकारकसंशयान्यत्वेनैव हेतुता न तु तादृशसंशयान्य
 ज्ञानत्वेनेति संशयान्यत्वविशिष्टज्ञानत्वरूपनिश्चयत्वावच्छिन्नकार

(१) तथाच विशेषणतावच्छेदकनिश्चय विनैवौचित्यावर्जितसंशयोपपत्तिरिति
 भावः ।

(२) अभावप्रत्ययो हि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्थ्यादा नातिशेते इति नियमात् ।

(३) प्रागुक्तदण्डत्वसामानाधिकरण्येन रक्तत्वनिश्चयेत्यादिरूपप्रकारमित्यर्थः ।

एतावदितलक्षणस्य न तत्रातिव्याप्तिरिति समाधत्ते. 'ज्ञानोपरमे-
पीत्यादिना 'ज्ञानत्वस्याप्रवेशादित्यन्तेन, ज्ञानत्वस्यावच्छेदकगर्भा-
प्रवेशे हेतुगर्भविशेषण 'न्यूनवृत्तेरिति, न्यूनवृत्तित्वञ्च अवच्छेद्य-
त्राभिमतहेतुताया अव्यापकत्वं, ज्ञानत्वानिवेशेऽनुहुदसंस्कारात्
वैशिष्ट्यवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षापत्तिः स्मृतावेवोद्बोधकस्य हेतुतया
तत्त्वे तद्विरहस्याकिञ्चित्करत्वात् तेन विनापि ज्ञानेन विशिष्ट-
वैशिष्ट्यप्रत्यक्षजननादिति तु न दैश्यं, अगत्या उद्बोधकासमाधान-
वैशिष्ट्यसंस्कारत्वाभावस्यावच्छेदकप्रवेशेन तदापत्तेर्वारणीयत्वात्,
उद्बुद्धसंस्काराद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिस्मरणनिर्व्वाहाय संस्कारभेदमु-
पेक्ष्य विशिष्टसंस्कारत्वाभावानुधावनम् । उद्बोधकसमवहिते संस्कारे
व विशेषणाभावाद्विशिष्टसंस्कारत्वाभावः सुलभः । भेदस्याव्याप्य-
वृत्तित्वे तु उद्बोधकाभावाविशिष्टसंस्कारभेद एव निवेश्यः । अतएव
ज्ञानत्वाप्रवेशे लाघवासम्भवेन न्यूनवृत्तित्वमेव तदनिवेशप्रयोजक-
न्याभिहितम् । 'तद्विषयकगुणानां तत्र हेतुत्व इति न्यूनवृत्तित्वा-
रकाशनाय, 'तद्विषयकगुणानां' विशिष्टविशेषणावगाहिनामि-
च्छाद्वेष कृति संस्काराणाम् । ननु विशिष्टविषयकेच्छादिस्थलेऽपि
जनकविशिष्टज्ञानस्यावश्यकत्वात् सर्वत्र ज्ञानमेव हेतुः न तु
इच्छादिकमित्याशङ्कायां इच्छादेर्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुत्वे हेतु-
माह, 'ज्ञानोपरमेपीत्यादिना. 'ज्ञानोपरमेपि' इच्छादिजनक-
विशिष्टज्ञाननागेपि. 'विशिष्टविषयोपधानेनेति रक्तत्वादिविशिष्ट-
दण्डादिरूपविषयप्रकारेणेत्यर्थः. 'इच्छा-द्वेषयोः' साक्षात्कारादित्य-
न्वयः. रक्तदण्डमिच्छामि रक्तदण्डं द्वेषि इत्याकारक इच्छा-द्वेष-

साक्षात्कार इच्छात्वाद्विप्रकारक इच्छाद्वितीयचणोत्पन्नेच्छात्वादि
निर्विकल्पकादिच्छाद्वितीयचण एव उत्पद्यते तत्पूर्वज्ञानं
इच्छाजनकज्ञानं नश्यतीति न विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहीच्छाप्रत्यक्ष
व्यवहितप्राक्क्षणे ज्ञानसत्त्वमिति इच्छादिकमेव तत्र हेतुः । य
च इच्छात्वादिनिर्विकल्पकेऽपि विशिष्टविषयप्रकारेण इच्छादि
भासते तथाच तदेव निर्विकल्पक इच्छांशे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधो
इच्छासाक्षात्कारपूर्वं स्यास्यतीति तादृशज्ञानस्य न व्यभिचार
अतएव नृसिंहाकारतन्निर्विकल्पकं इति सिद्धान्त इत्युच्यते, तत्र
यत्र विशिष्टविषयकफलसाधनताज्ञानं प्रथमं तदुत्तर फलेन
तदनन्तरञ्च विशिष्टोपायविषयिनीच्छा तत्रेच्छा त्वनिर्विकल्पक
विशिष्टविषयकेच्छासाक्षात्कारे एवं द्विष्टसाधनताज्ञानान्न
फलद्वेषजन्योपायद्वेषविषयकसाक्षात्कारे च ज्ञानस्य व्यभिचार
दुर्वार एव द्विज्ञानस्थायिनो ज्ञानस्य तत्पूर्वज्ञान एव नाशार्थि
भावः । कृतिसाक्षात्काराव्यवहितपूर्वज्ञानस्य दिनश्यदव
स्यापि सत्त्वं सम्भावितमपि नेति सूचयितुं स्वातन्त्र्येण ह
साक्षात्कारे व्यभिचारं दर्शयति, 'कृतेत्येति, अत्रापि 'विशिष्टविषय
पधानेनेत्यनुपपद्यते । ननु विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतु
विषयज्ञानं विनापि विषयविशिष्टकल्यादिसाक्षात्कार एव न भवि
मर्हतीति अगत्या तत्पूर्वं विषयस्मरणमेव कल्पनीयं तथाच विशेष
तावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नस्यापि न तत्र व्यभिचार इत्य
आह, 'विशेषणेति, 'ज्ञानोपरमेऽपीत्यनुपपद्यते, रक्तत्वादिरूपवि
पणज्ञाननाशेऽपि रक्तत्वादिविषयकात् रक्तत्वादिविशिष्टदृष्टार्थे

विषयकमंस्कारादेव तादृशविशिष्टविषयकस्मरणोत्पत्तेरित्यर्थः,
तथाच तत्र व्यभिचारभयेन विशेषणज्ञानस्यापि विशेषणविषयकत्वे-
नैव विशिष्टधीहेतुता वाप्या तथाच विशेषणविषयककृत्यादित-
एव विषयविशेषितकृत्यादिसाक्षात्कारसम्भवात् न ज्ञानापेक्षेति
विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धावपि विशिष्टविषयकगुणमात्रस्य हेतुत्वम्, इत्यञ्च
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिसंस्कारात् विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं
विनैव तादृशस्मरणनिर्व्वर्होऽपीति भावः । एवमुपनायकज्ञानस्य
सविषयकत्वेन हेतुता अतो न विषयोपनयार्थं ज्ञानापेक्षेति
बोध्यम् । अनुद्बुद्धसंस्कारात् उपनीतभानवारणाय ज्ञानप्रत्यासत्ति-
हेतुतायामविशिष्टसंस्कारभेद एव निवेश्यः न तूद्बोधकासम-
वधानविशिष्टसंस्कारत्वाभावादिः, उद्बोधकसमवहितसंस्कारादुप-
नीतभानानुपगमे क्षतिविरहात् । ततः स्मरणोत्पादे क्षणैक-
विलम्बनैव उपनीतभाननिर्व्वहात् । न च स्मरणकल्पने गौरवात्
विशिष्टसंस्कारत्वाभावनिवेशनमेवोचितमिति वाच्यम् । उद्बोध-
कानामननुगततया तदभावसहस्रस्य निवेशनीयतया महागौर-
वात् । लघुरूपेण कारणतासिद्धौ तन्निर्व्वहकस्मरणकल्पना-
गौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वात् । अतएव निर्व्विकल्पकादि-
स्मरणकल्पनेन विशेषणधियोऽपि विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वमग्रे
व्यवस्थापयिष्यते इदानीन्तु निर्व्विकल्पकस्मृतिर्न सिद्धान्तसिद्धा
कृत्यादिसाक्षात्कारस्यान्तरा विषयस्मरणं विनैवानुभवसिद्ध इत्या-
शयेन विशेषणज्ञानादिहेतुतायां ज्ञानत्वाप्रवेशोऽभ्युपगत इत्य-
वधेयम् । अनुमितावपि सविषयकत्वमात्रेण न कुतो हेतुत्व-

मित्याकाङ्क्षायामाह, 'इच्छादित इति व्याप्यवत्प्रत्ययविषयकेच्छादित
इत्यर्थः । ज्ञानस्य चिरान्तरितत्वविरहेण कदाचिद्विच्छादेः
मित्युत्पादकतायामिष्टापत्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह, 'संस्काराद्वैति
व्याप्यविशिष्टप्रत्ययविषयकसंस्काराच्चेत्यर्थः । ननु विशिष्टवैमिश्र
बोधहेतुतायामनुदुःसंस्कारान्यत्ववत् अनुमितिहेतुतायामपि
ज्ञानत्वमुपेक्ष्य संस्कारस्य इच्छादेः व्यावर्तनाय तदन्यत्वमेव किं न
निवेश्यते इति तटस्थप्रश्ने उत्तरयति, 'संस्कारादन्यत्वस्येति,
अगत्या तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकगुणहेतुतायां गौरवसहिष्णु-
तेति भावः । अतिव्याप्तिशङ्कया 'संस्कारादन्यत्वस्येत्यादिग्रन्थो-
नावतरति संस्कारादन्यत्वेनानुमितिहेतुत्वेऽपि उभयत्र एव-
रूपेणाहेतुतयाऽतिव्याप्तेरनवकाशात् ज्ञानत्वघटितधर्मावच्छिन्न-
कारणताघटितलक्षणेऽसम्भवशङ्कानिरासपरोऽय ग्रन्थः इत्याद्याहुः ।

चिन्तामणिदीधितिः ।

न च परामर्शानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिः, सामान्यतः
प्रत्यक्षे विषयत्वेन तत्तद्विषयकप्रत्यक्षे तत्त्वेन कदाचित्
ज्ञानादिप्रत्यक्षे ज्ञानत्वादिना तत्र हेतुत्वं न तु यावा-
नेव तत्तदितरत्वादिर्विषयनिष्ठो धर्मस्तेन तद्विषयत्वेन
कार्यकारणभावः मेवावलोकित-चैवनिर्मित-नीलेतर-
घटतद्विषयकत्वादिना तत्त्वेऽनन्तकार्य-कारणभाव-
प्रसङ्गान्मानाभावात् अन्ययोपपत्तेश्च ।

गादाधरी विवृतिः ।

परामर्शप्रत्यक्षं प्रति अनुमिताविव परामर्शत्वेन हेतुता परमर्श-
विना तत्प्रत्यक्षानुदयादित्यभिमानमूलां परामर्शप्रत्यक्षेतिव्याप्ति-
गद्गां तत्र तेन रूपेण हेतुतां निराकुर्वाणो निरस्यति, 'न चेति,
परामर्शादिप्रत्यक्षे साध्यव्याप्यहेतुप्रकारकपक्षविशेषकमंगयान्य-
ज्ञानत्वरूपपरामर्शत्वेन हेतुतां निराकर्तुं वस्तुगत्या यद्यत्प्रत्यक्ष-
निरूपितविषयनिष्ठहेतुतावच्छेदकं तद्विधारयति, 'सामान्यत-
इत्यादिना, 'सामान्यतः' प्रत्यक्षत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्ने प्रत्यक्षे,
'विषयत्वेनेति, विषयतायाः स्वाययविषयादिभेदेन भिन्नत्वेऽपि
विषयतात्वमनुगमकं, कारणस्य प्रत्यासत्तिस्तादात्म्यं, कार्यस्य
लौकिकमद्विकर्षजन्यज्ञानीयविलक्षणविषयता (१), अतएवातीतादि-
विषयस्य न प्रत्यक्षविषयत्वं कार्यव्यवहितपूर्ववर्तिविषयरूप-
कारणस्य च तद तादात्म्येनामन्वहत्वात् । अव्यवहितप्राक्कृतवृत्ति-
कारणमन्वयस्य कार्यमन्वयप्रयोजकत्वात्, अतीतानागतघटादि-
रूपविषये कार्यव्यवहितप्राक्कृतवृत्तिष्वहं सयोगदेवमन्वयेऽपि
अतीतानागतमन्वय रणदिविषयविमोचार्थं इन्द्रियमन्वय-मन्वय-
सुखमन्वययोः सत्त्वेन तस्य प्रत्यक्षस्य विषयमन्वयेत्यभिप्राय-
विषयस्य हेतुत्वमाशङ्कन् । यदि कार्यव्यवहितप्राक्कृतवृत्तिष्वहं
कारणमन्वयस्य कार्यव्यवहितप्रयोजकः, न तु नाहंकारवृत्तिर्लोक-
मन्वयकारणस्यापि मन्वयः, तत्कारण मन्वयवृत्तिमन्वयवृत्तिमन्वय-
मन्वयकारणस्यापि मन्वयः, तत्कारण मन्वयवृत्तिमन्वयवृत्तिमन्वय-

१. 'अहंकारवृत्तिः' इत्येवमन्वयवृत्तिर्लोकमन्वयकारणस्यापि मन्वयः
२. 'अहंकारवृत्तिः' इत्येवमन्वयवृत्तिर्लोकमन्वयकारणस्यापि मन्वयः

देशस्यान्यदेशवच्छेदेन तत्क्षणवृत्तिप्रतिबन्धकाल्यन्ताभावसाद-
 कालावच्छेदेनाधिकरणतया तत्र च द्वितीयक्षणे कार्यापत्तेः।
 एवञ्चातीतादिविषयस्य वर्तमानकालासम्बन्धितया अवच्छेदादि-
 करणसम्बद्धस्यैवावच्छेदकतया नित्यस्यापि सन्निकर्षस्य वर्तमान-
 कालावच्छेदेन न तत्र सत्त्वमिति नातिप्रसङ्गः। अथैवं अतीतादि-
 विषये सामान्यप्रत्यासत्त्यापि न प्रत्यक्षं जायेत तत्र वर्तमानकाला-
 वच्छेदेन नित्यस्यापि सामान्यस्यासत्त्वादिति चेन्न, एतादृश-
 हि व्यापकत्वं द्विधा, क्वचित् यत्र यदा कार्यं तत्र तत्त्वव्यवहितमा-
 क्षणावच्छेदेन कारणमित्येवं रूपं, क्वचिच्च यत्र यदा कार्यं तत्र तत्-
 व्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिकारणमित्येवं रूपं, यत्र यस्य
 प्रथमीकृतव्यापकताघटिता तस्य प्राक्क्षणावच्छेदेन देशे सत्त्वं
 यस्य कारणता द्वितीयव्यापकताघटिता प्राक्क्षणवृत्तेस्तस्य
 कदाचिद्देशे सत्त्वं देशे कार्योत्पत्तिप्रयोजकम्। लौकिकसर्व-
 कर्पादेः प्रत्यक्षादिहेतुतायाश्च प्रथमव्यापकत्वं, सामान्यप्रत्या-
 सत्त्यादेः तद्हेतुतायाश्च द्वितीयमिति नातीतादिविषयस्य लौकिक-
 प्रत्यक्षप्रसङ्गो न वा सामान्यजप्रत्यक्षानुपपत्तिरित्युच्यते, तदाहि-
 पूर्वक्षणावच्छिन्नसन्निकर्षाद्विषयनाशकाले तत्त्व-
 विषयस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वमावश्यकम्। यदि च विम-
 नागोत्पत्तिकालेऽपि प्रत्यक्षमिष्यते “सम्बद्धं वर्तमानञ्च गृह्यं
 चक्षुरादिना”। इति प्रवादस्तु प्राक्क्षणवर्तमानतापरः।
 एवाशुविनाशिसुखादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षस्य सुखाद्युत्पाद-
 तृतीयक्षणे निर्व्याहः। विशेषणज्ञानस्य हेतुतया तदुत्पत्तिर्न

तद्विरहेण द्वितीयक्षणे तद्विशिष्टबुद्ध्यासम्भवात् इत्युच्यते, तदापि प्रत्यक्षविशेषे विषयविशेषस्य हेतुताया व्यवस्थापनीयतया यद्विशेषे यद्विशेषस्य प्रयोजकता तत्सामान्ये तत्सामान्यस्येति नियमात् सामान्यकार्य-कारणभाव आवश्यकः । 'तत्तद्विषयकेति तत्तद्व्यक्तिविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतेत्यर्थः । न चैतादृशकार्य-कारणभावो निष्प्रमाणकः तत्तद्व्यक्तिविषयकप्रत्यक्षस्य सन्निकर्षादिशालिव्यक्त्यन्तरे दृष्टत्वात् यावतीषु व्यक्तिषु सन्निकर्षादिघटितसामग्रीसमवधानं युगपत्तावद्विषयस्य एकस्यैव प्रत्यक्षस्योत्पत्तेरिति वाच्यम् । तत्तद्व्यक्तिभेदेन इन्द्रियसन्निकर्षादिघटितसामग्रीभेदनिर्वाहाय तत्तद्व्यक्तित्वेन विषय-हेतुताया आवश्यकत्वात्, अन्यथा तत्तद्व्यक्तिभेदेन इन्द्रियसन्निकर्षादीनां साधारणधर्मपुरस्कारेणैव(१) हेतुतया तद्व्यक्तिभासकसामग्र्या एतद्व्यक्तिभासकसामग्रीतो वैलक्षण्यासम्भवात् तादृशहेतुतामत्वे तादृशसामग्र्याः पृथक् तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नघटितत्वेन वैलक्षण्यात्, तद्वैलक्ष्ये च तत्तद्व्यक्तिविषयकवाधग्रहाभावादिघटितायाः समवायेन तत्तद्व्यक्तिविषयकविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्या विषयतासम्बन्धेन तत्तद्व्यक्तिप्रत्यक्षोत्पादकसामग्रीमत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टायाः समवायेन तत्तद्व्यक्तिविषयकविशिष्टबुद्ध्युत्पादप्रयोजिकायाः व्यक्तन्तरमात्रसन्निकर्षद्वारापि आत्मन्यक्षतत्वेन तदानीमात्मनि समवायेन तादृशबुद्ध्यापत्तेर्द्वारत्वात् । न च सन्निकर्षस्यैव तत्तद्व्यक्ति-

सन्निकर्षत्वेन हेतुत्वमस्तु तावताप्यन्यव्यक्तिभातसन्निकर्षवत्यपि
काले विषयतया तत्तद्व्यक्तिप्रत्यक्षोत्पादकसामग्रीविरहः सुषट्
तदानीं तादृशतद्व्यक्तिसन्निकर्षाभावादिति वाच्यम् । गुरुणा तत्
व्यक्तिसन्निकर्षत्वेनैव हेतुतापेक्षया लाघवात् तत्तद्व्यक्तित्वेन विषय
हेतुताया एवोचितत्वात् । न चोक्तकाले तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न
विषयस्य सत्त्वेन तद्व्यक्तिसामग्र्यस्तैव इति न विषयतया तद्व्यक्ति-
प्रत्यक्षोत्पादकसामग्रीविरह इति विशिष्य विषयहेतुतया नोक्तांति
प्रसङ्गवारणसम्भव इति वाच्यम् । एकाधिकरणप्रत्यासन्नकारण
तावच्छेदकावच्छिन्नस्तोमस्यैव सामग्रीत्वात् तादात्म्यसम्बन्धेन
तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नसम्बन्धिन्यां तत्तद्व्यक्तौ समवायादिना अप्रत्या-
सन्नस्य इन्द्रियसंयोगादेः सत्त्वेऽपि उक्तसामग्रीविरहात् । यदि
च तद्व्यक्त्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकसामग्री तद्व्यक्त्वप्रयोजक-
सामग्रीसमवहिता कार्यं जनयति अत आत्मनि तद्व्यक्तिवि-
षयकज्ञानजनकसामग्र्यास्तद्विषयकत्वप्रयोजकसमवधानमपेक्षणीयं
प्रत्यक्षे तद्व्यक्तिविषयत्वप्रयोजकत्वञ्च तद्विषयतानियामकसामग्र्या
स्तद्व्यक्तित्वसामानाधिकरण्यम्, उक्तस्थले च इन्द्रियसन्निकर्षादी
तदभावात् तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तद्व्यत्वाच्चाहेतुत्वेऽपि नोक्तापत्तिरित्यु-
च्यते, तदापि तत्तद्व्यत्वादिव्यक्तिवृत्तितद्रूपाद्यात्मकविशेषणधीघटित
सामग्री तद्व्यगिष्टबुद्धिजनने तत्तद्व्यत्वादिस्वरूपविशेष्यभासक
सामग्रीमापेक्षा वाच्या व्यक्त्यन्तरभासकसन्निकर्षादिघटितसामग्री
तत्तद्व्यक्तिभासकसामग्र्या अविशेषे च व्यक्त्यन्तरमात्रसन्नि-
कर्षटगायामपि तद्व्यक्तिगतरूपादिज्ञानात् तद्व्यगिष्टबुद्ध्यापत्ति-

दुर्त्वारैव, (१) न हि तद्रूपादिज्ञानजन्यतावच्छेदकगर्भे तद्वटादि-
व्यक्तिविषयकत्वमपि प्रविष्टं, येनोक्तप्रयोजकापेक्षया नातिप्रसङ्गः
स्यात् तथा सति (२) तत्प्रकारकभ्रमाद्यसंग्रहप्रसङ्गादिति तत्त-
द्व्यक्तित्वेन विषयस्य हेतुत्वमावश्यकं तद्व्यक्तिविषयकत्वरूपकार्य-
तावच्छेदकोपलक्षितप्रत्यक्षस्य समूहालम्बनरूपस्य विषयतासम्ब-
न्धेन व्यक्त्यन्तरेषूत्पत्तावपि तद्विशिष्टस्यानुत्पत्तेः न तद्व्यक्तित्वाव-
च्छिन्नहेतुतायां व्यभिचारः, तादृशकार्यतावच्छेदकविशिष्टसमा-
नाधिकरणाभावघटितव्यापकताया अक्षतत्वात्, तत्तद्व्यक्तिवृत्ति-
विषयतात्वेनैव कार्यतावच्छेदकसम्बन्धलोपगमात् न व्यभिचार
इत्यप्याहुः ।

ननु परामर्शत्व-परामर्शप्रत्यक्षत्वयोरतिसामान्यातिविशेषोक्त-
रूपबहिर्भावेऽपि (३) मध्यविधकार्य-कारणभावस्तेन रूपेणापि (४)
इतिशङ्कामपाकर्तुं मध्यविधकार्यकारणभावस्य प्रामाणिकत्वे तद-
वच्छेदकं विशिष्टानालोक्य लघुरूपं दर्शयति, 'कदाचिदिति,
तादृशकार्य-कारणभावस्य निर्युक्तित्वं 'कदाचिदित्यनेन सूचितम् ।

(१) न च तद्व्यक्त्यन्तरे तद्विशिष्टबुद्धिर्भ्रमरूपैव सा च न जायते दोषाभावात्
दोषसत्ते इष्टापत्तिरिति वाच्यम् । दोषाद्यघटितयादृशसामर्थ्याबलात् तद्व्यष्ट-
व्यक्तौ तद्रूपविशिष्टबुद्धिर्जायते तादृशसामर्थ्या एव व्यक्त्यन्तरे सत्त्वेन दोषासत्त्वेऽपि
व्यक्त्यन्तरे तद्विशिष्टबुद्ध्यापत्तिर्दुर्त्वारैवेति ।

(२) तत्तद्व्यक्तिविषयकत्वस्य कार्यतावच्छेदके प्रवेशे ।

(३) प्रत्यक्षत्व-विषयत्व-तत्तद्व्यक्तिविषयकप्रत्यक्षत्व-तत्तद्व्यक्तित्वरूपेत्यर्थः ।

(४) परामर्शत्व-परामर्शप्रत्यक्षत्वरूपेत्यर्थः ।

यद्यप्यतीन्द्रियानां (१) शुक्लादृष्ट-भायना स्थितिस्थापकान्
प्रत्यक्षस्य चक्षुरादयोग्यस्पर्शादीनाञ्च चक्षुरादिना ग्रहणं न
वारणाय योग्यजातीयानां स्वविषयकप्रत्यक्षे हेतुत्वकल्पनमावश्यकं
तथा सति यावद्विगोपकारणवाधेनातीन्द्रियविषयतया प्रत्यक्ष-
वारणसम्भवात्, (२) तथाप्यादिपदवाद्यघटादिप्रत्यक्ष-घटत्वादिना
कार्य-कारणभावोऽतिनिर्युक्तिक एव । वस्तुतस्तुतीन्द्रियविषयानां
तादात्म्येन प्रतिबन्धकत्वकल्पनयैवातिप्रसङ्गवारणे योग्यजातीयानां
बहूनां न प्रत्यक्षहेतुता अन्यत् स्वयन्मूहनीयम् । इदानीं
प्रतिबन्धि प्रदर्शयन् परामर्गप्रत्यक्षे परामर्गत्वेन हेतुता निर-
करोति 'न त्विति, 'तत्तदितरत्वादिरिति व्याप्तिप्रकारकत्वं
पक्षधर्मताविषयकत्व-ज्ञानत्व संगर्धतरत्वादिवदित इत्यर्थः, 'घट-
तद्विषयत्वादिना' घटत्व-तत्प्रत्यक्षत्वादिना, प्रामाणिकत्वे गौतम-
न दोषायेत्यत आह, 'मानाभावादिति । ननु परामर्गादिशून्य-
काले तद्विषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नापत्तिवारणान्यथानुपपत्त्या परा-

(१) नित्यसन्निकर्षाश्रययोग्यजातीयानां प्रत्यक्षवारणाय योग्यजा-
त्यानां स्वविषयकप्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वमावश्यकं तथा सति कदाचिदित्यदृष्ट-
इत्यादिपददृष्टीतस्य अनित्यसन्निकर्षाश्रययोग्यघटादिजातीयानां स्वविषयकप्रत्यक्षं
प्रति हेतुत्वस्य निर्युक्तिकत्वं कदाचिदित्यनेन सूचित इति समाधत्ते, दृष्टान्
त्वादिना । नन्वेतावता आदिपददृष्टातस्य कार्य-कारणभावस्य निर्युक्तिकत्वेति
प्रहतशब्दभ्यकार्य-कारणतावस्य निर्युक्तिकत्वं नायातीत्याशयेनाह, वस्तुतस्तु
त्यादि ।

(२) सामान्यसामग्र्या उभयवृत्तिधर्म्यघटितविगोपसामग्र्यसमवहिताव-
फलाजनकत्वनियमादिति भावः ।

शेदिप्रत्यक्षे परामर्शत्वादिना कारणत्वकल्पनमावश्यकमित्यत-
 ह, 'अन्ययोपपत्तेरिति प्रत्यक्षविषयताप्रयोजिकाया विषयता-
 स्वत्वेन प्रत्यक्षोत्पादकसामग्र्या विषयनिष्ठतत्तदर्थसामानाधि-
 रखरूपात् प्रत्यक्षविषयतायास्तत्तदर्थसामानाधिकरखप्रयो-
 कादेव तत्तदर्थवहतिविषयताकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नोत्पत्तिनियमो-
 पत्तेरित्यर्थः । अतएव प्रयोजकसमाजनियम्यधर्मान्तराणामपि
 । कार्यतावच्छेदकत्वमिति भावः ।

चिन्तामरिटीधितिः ।

अयं विशिष्टस्मरणेऽतिव्याप्तिः । न चोपेक्षान्यत्वेन
 तत्र हेतुत्वं, उपेक्षात्वं हि न जातिश्चाक्षुषत्वादिना
 सङ्करप्रसङ्गात् आंशिकत्वोपगमाच्च ।

गाढाधरी विवृतिः ।

वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति स्मरणे तादृशनिश्चयत्वेन हेतु-
 त्वात्तत्तातिव्याप्तिरिति शङ्कते, 'अथेति, 'विशिष्टस्मरणे' व्याप्य-
 विशिष्टपञ्चस्मरणे । न च कृतिजनकतायामप्रामाख्यज्ञानाभाव-
 वैशिष्ट्यानिवेशादनुमितौ च तन्निवेशान्नैकरूपेण उभयहेतुतेति
 नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अनुमितिजनकतायामप्रामाख्यज्ञाना-
 भावनिवेशे विशेष्य-विशेष्यभावे विनिगमनाविरहादप्रामाख्य-
 ज्ञानाभावस्य पुन्यङ्कारत्वोपगमात् । अयं धूमत्वादिना एक-
 धूमादिविषयकज्ञानात् तेन रूपेण धूमाद्यन्तरस्मरणवारणाय
 तत्तद्धूमादिव्यक्त्यङ्गाहित्वमपि कृतिजनकतावच्छेदके प्रविष्टं

न त्वनुमितिजनकतावच्छेदकतायामिति कथमवच्छेदकतापर्याप्तौ
घटितलक्षणेऽतिव्याप्तिः । न च पर्याप्त्यनिवेशाभिप्रायेनैतदभि-
धानं, 'न चोपेक्षन्यत्वेनेति शङ्कानवतारात् । न च समान-
विशेष्यत्वप्रत्यासत्त्यैवानतिप्रसङ्गे तत्तद्व्यक्तिविषयकत्वस्य न स्मृति-
जनकतायां निवेश इति वाच्यम् । वह्निव्याप्यधूमत्वादिना
विषयकाद्रूपान्तरेण चेतद्भूमावगाहिज्ञानाद्वह्निव्याप्यधूमत्वादि-
नैतद्भूमादिविषयकस्मरणस्य समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या अवा-
णात् वह्निव्याप्यधूमत्वादिप्रकारकविषयतात्वेन विषयताया
कार्य-कारणसम्बन्धत्वोपगमे कारणतावच्छेदकधर्मगर्भे व्याप्तादि-
विषयताया निवेशे प्रयोजनविरहेण तद्रूपावच्छिन्नजनकता
घटितोक्तलक्षणस्यातिव्याप्त्यनवकाशः उक्तविषयतायाः सम्बन्ध-
ऽपि अभावत्वादिना अभावान्तरस्य व्याप्तिशरीरे यत्र भा-
तत्रापराभावादिविषयकस्मरणापत्तिर्दुर्वारेवेति तत्तद्व्यक्तिवि-
षयतात्वेनैवाभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयताः स्मृतिजनकतायां निवे-
दीया न त्वनुमितिजनकतायामित्यतिव्याप्तिर्न सङ्गतैर्वि-
चेन्द्र, यत्साध्यव्याप्ययद्वेतुविशिष्टयद्विषयकं सर्वमेव ज्ञा-
तत्तद्विधेप्रकारेण तद्विधेययाप्यव्यक्तिविषयकं तत्साध्यव्याप्य-
तद्वेतुविशिष्टतद्विज्ञानस्य तादृगस्मृतिहेतुतायां तत्तद्विधिवि-
यकत्वस्याव्यावर्तकत्वेनानिवेगात् तादृगपरागमर्गघटितलक्षणस्य
प्रायेणैतदभिधानात् जातिघटितलक्षणस्य इदानीमकरणात्
न च तादृगस्यनेऽपि नानामाधनादिप्रकारेण नानाधिकरणाद-
गाहिज्ञानस्य यद्यदधिकरणादेर्यथासाधनादिप्रकारेण तद्विषय-

तत्तत्ताधनादिव्यक्तिभिन्नतत्तद्विषयसाधनादिप्रकारेण तद्विषया-
धिकरणादिरुक्त्यन्तरविषयकस्मरणापत्तिर्दुर्व्वारैवेति तत्तद्व्यक्ति-
प्रकारतानिरूपिततत्तद्व्यक्तिविशेष्यताना विशिष्य कार्य-कारणभावे
निवेशनमावश्यकमिति वाच्यम् । तत्स्यलीयपरामर्शस्य तत्-
स्मरणनिष्ठकार्यतावच्छेदकगर्भे तत्तत्ताधनादिव्यक्तिप्रकारतानिरू-
पिततत्तत्ताधनाधिकरणव्यक्तिविषयतानां विशिष्टनिवेशादेव स्मृतौ
वैपरीत्येन भानवारणात् कारणतावच्छेदककोठी तत्तद्व्यक्तिविष-
यतात्वेन विषयतानिवेशे प्रयोजनविरहात् तावतैव च शङ्किताति-
व्याप्तिसङ्गतेः ।

परं तु यद्युपमितिविशेषेऽतिव्याप्तिवारणाय कारणतावच्छे-
दकत्वपर्याप्तिः परामर्शत्वाद्ये निवेशनमावश्यकमिति मन्यते
तदापि परामर्शत्वशरीरे या या विषयताः प्रविष्टास्तदन्य-
विषयत्वानवच्छिन्नत्वरूपं परामर्शत्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वमेव
नक्षणप्रविष्टकारणतायां निवेश्यं लाघयान्न तु परामर्शत्वघटका-
यावन्तः पदार्थास्तदन्यपदार्थानवच्छित्वम् अधिकभेदनिवेशे गौर-
वात्, एवञ्चोपमितिविशेषे हेतुतावच्छेदकेऽधिकविषयतानिवेशादेव
नातिव्याप्त्यवकाशः, स्मृतिकारणतावच्छेदके च तत्तद्विषयाणा-
मधिकानां निवेशेऽप्यधिकविषयतानामनिवेशात्तत्तातिव्याप्ति-
शङ्कामूलतिः । अतिरिक्तविषयतानवच्छिन्नत्ववत् उपेक्षान्वत्त्वानव-
च्छिन्नत्वमपि निवेशमित्याशयनूलायाः शङ्कायाः 'न चेत्यादिना
निरास इत्याहुः ।

अथ तत्तद्विषयकस्मृतौ तत्तद्विषयकसंस्कारत्वेन संस्कारहेतुतदैव

स्मृतेर्विषयनिगमे ज्ञानस्य ज्ञानत्वेनेव स्मृतिरूपनिष्ठं न
 हेतुता न तत् तत्तद्विषयकस्मृती तत्तद्विषयकमिति वाच्यम् ।
 कथमिति शङ्काः । न च तत्तद्विषयकस्मरणवारणाय तत्तद्विषय-
 तन्निश्चयत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । संस्कारस्य तद्विषय-
 तत्प्रकारकस्मरणे तद्विषयकतदभावात्प्रकारकान्यतद्विषयकतत्प्रकार-
 मस्कारत्वेन हेतुतायैव तद्विषयकतदभावात्तद्विषययोगात् संभव-
 मस्कारस्य विरोधिप्रकारकत्वनियमादिति चेन्न, संस्कारस्य सत्त्वा-
 त्वेनेव हेतुता ज्ञानस्य तत्तद्विषयकस्मृती तत्तद्विषयत्वेन
 सम्भवेन विनिगमकाभावात् ज्ञानहेतुतायामपि । तद्विषय-
 गस्याप्रत्याख्येयत्वात् । न च तद्विषयज्ञानजन्यसंस्कारस्य कान-
 दिना नाशे अन्यगोचरसंस्कारात्तद्विषयस्मरणवारणाय संस्कार-
 हेतुताया विषयनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यम् । न च हेतुता-
 विषयनिवेशेऽप्युक्तस्थले तद्विषयरूपकरणव्यापारविरहेण तत्तद्विषय-
 णापत्त्यसम्भवात् । वस्तुतोऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तद्विषयस्मृती तद्विषय-
 चरनिश्चयत्वेन हेतुत्वसिद्धौ तद्विषयकतया व्यापारीभूतमस्कार-
 कल्पना संस्कारे प्रमाणान्तराभावादिति कथं संस्कारेण तद्विषय-
 निश्चयत्वावच्छिन्नस्थान्यथासिद्धिः यतस्तद्रूपावच्छिन्नमहेतुः स्यात्
 न हि यदुपजीव्य यत्सिद्धयति तत् तद्विषयकतया, एतेन संस्कारहेतु-
 तायां विषयनिवेशे तद्विषये उपेक्षात्मकज्ञानजन्यादन्यगोचर-
 संस्कारात् तत्तद्विषयपत्तिवारणाय तद्विषयकस्मृती तद्विषय-
 संस्कारत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति ज्ञानहेतुतायां विषय-
 व्यर्थ इत्यपि प्रत्युक्तम् । फल-व्यापारी प्रति करणस्य

तुनेति प्राचीनसम्मतनियमानुरोधेन ज्ञानस्य स्मृतिजनकतायां
विषयनिवेशनमावश्यकमित्यपि वदन्ति ।

यत्तु ज्ञानस्य ज्ञानत्वेनैव स्मृतिहेतुता तद्विषयकस्मृताबुद्धोधक-
विशेषाणां हेतुतायां आवश्यकत्वात् ततएव विषयनियमोप-
पत्तेः । बुद्धोधकानां फलबलकल्पत्वात् । न च सम्बन्धि-
दज्ञानादीनामनुगतरूपेणैव तत्तद्गोचरस्मृतिहेतुतया तद्गोचर-
ज्ञानं विनापि तत्स्मरणपत्तिरिति वाच्यम् । तत्सम्बन्धित्वेन
गृहीतम् यत्तज्ज्ञानस्यैव तद्विषयस्मरणकतया तादृशोद्धोधकसम-
धानस्यले तज्ज्ञानस्याप्यावश्यकत्वादिति, तदसत्, तथा सति
ज्ञानत्वमात्रेणपि ज्ञानस्य स्मृतिहेतुतायामप्रामाणिकतापत्तेः ।
बुद्धोधकेन ज्ञानविशेषान्यथासिद्धौ कालान्तरे यज्ज्ञानस्योपयोगिता
तज्ज्ञानार्थं विशेषदर्शनां शास्त्राध्ययनादावप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च ।

वस्तुतः (१) स्मृतौ सम्बन्धिज्ञानस्य न तत्सम्बन्धावगाहिज्ञान-
त्वेन हेतुता यत्र सम्बन्धो येन रूपेण गृहीतः सम्बन्धाविषयकादपि
तत्प्रकारकज्ञानात् सम्बन्धन्तरस्मरणात्, नापि सम्बन्धग्रहविषय-
तावच्छेदकावच्छिन्नविषयकत्वेन सम्बन्धग्रहस्य उपलक्षणतया
भाविसम्बन्धग्रहविषयविषयकग्रहस्याप्युद्धोधकतापत्तेः, सम्बन्ध-
ग्रहे सामान्यतः पूर्वत्वमव्यावर्तकम् तत्तज्ज्ञानपूर्वत्वज्ञाननु-
गतं सम्बन्धानुद्धोधे च पूर्वसम्बन्धग्रहोप्यस्मरणकः सम्बन्धोद्धोधका-
प्यननुगता एव, एवञ्च स्मृत्युपधायकसम्बन्धिज्ञानानां तत्तद्व्यक्ति-

(१) अनुगतत्वेनाभिमतता अपि उद्धोधका नानुगता इत्याह वस्तुत इत्यादिना ।

हेनेन हेतुना वाच्या तथान गान्धममभिज्ञानमत्ते यम् पुं
 निगमतोऽभूत्तस्य गदियस्य स्मृतिस्तदनुज्ञानस्य ॥ १ ॥
 नानाहेतुलभ्यनामपेक्ष्य तस्यैकधोयगदियकस्मृतौ तदनुज्ञान-
 नागुगतस्वरूपेणैकहेतुतेन कल्प्यते यत्पूत्रेण तदियस्य ॥
 भवस्तत्त्वार्थानतदनुज्ञानात् तस्य तदियस्य स्मृतिवारणाय
 तद्वोचस्मृतौ तदियस्य निश्चयत्वेनापि हेतुलमावश्यकमितिदि-
 उपेक्षात्मकज्ञानात् स्मरणानुत्पत्त्या तदव्यवस्थायधिकस्यापि कृ-
 कारणतावच्छेदके निवेद्यतया नोपदर्शितनिश्चयत्वपर्याप्तकार-
 तावच्छेदकताकत्व स्मृताविति नातिव्याप्तिरित्याशङ्का निरस्यति
 'न चेति, 'उपेक्षान्यत्वं' उपेक्षात्वावच्छिन्नभेदः, तस्य तदा कृ-
 कारणतावच्छेदकघटकता स्यात् यद्युपेक्षात् ॥ १ ॥
 व्यावृत्तो जातिविशेषः स्यात्, स्मृत्यजनकज्ञानत्वरूपस्य उपे-
 व्यवहारविषयस्य उपाधिः स्मृतिजनकतायां प्रवेशासम्भवात् ॥
 जनकान्यत्वस्य स्मृतिजनकत्वरूपत्वात् स्वस्य (१) च स्वानवच्छेद-
 त्वात्, नहि तादृशजातिः शक्यकल्पना, जातिसङ्करादिदोषाणां
 इत्याह, 'उपेक्षात्वं हीति, अत्र च जातित्वाभावानुमाने उपेक्षात्वं
 स्मृतिजनकतावच्छेदकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन पक्षता, 'अ-
 त्यादिशङ्कितुर्मतेऽपि स्मृतिजनकतावच्छेदकभेदप्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वस्य संशयत्वे तद्वटकविरोधिप्रकारकत्वे वा प्रसिद्धत्वात् । त-
 जातित्वाभावस्य उभयमतसिद्धत्वेऽपि उक्तपक्षतावच्छेदकावच्छेद-

ध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वान्नाशतः सिद्धसाधनं दोषः । अत्र उपेक्षापद-
हृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षता उपेक्षापदप्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रसिद्धा-
पे वादिनस्तस्य स्मृत्यजनकत्वादिरूपतया तदवच्छिन्नान्यत्वस्य
स्मृतिजनकत्वावच्छेदकत्वासम्भवेन (१) स्मृतेरनुमितिजनकत्वावच्छे-
दकत्वात्तद्व्यतिरिक्तजनकत्वावच्छेदकताकत्वाच्चेति, अत्राप्यवच्छेदकावच्छेदेन
ध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वान्नोक्तदोषः इत्यपि केचित्, तच्चिन्त्यम् उपेक्षा-
स्य जातित्ववादिना तस्योपेक्षापदप्रवृत्तिनिमित्ततानभ्युपगमे
तिविरहादवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेऽपि तत्र जाति-
तभावासिद्धेः, 'तादृशादपि स्मृत्युत्पादादित्यग्रिमग्रन्यविरोधाच्च ।
द्रूपवतः स्मृत्युत्पादकत्वे तद्रूपनिष्ठस्मृतिजनकत्वावच्छेदकमेद-
तियोगितावच्छेदकताया एव विरोधित्वात् न तु उपेक्षापद-
हृत्तिनिमित्ततायाः ।

यत्तु स्मृतिजनकाहृत्तिज्ञानधर्मत्वेन (२) पक्षता, तादृश-
धर्मत्वञ्च तत्तज्ज्ञानान्यतरत्वादौ प्रसिद्धमिति, तदसत्, एकाग्र-
उपेक्षात्मकज्ञानस्यान्यविषयकस्मृतिजनकतया उपेक्षात्वस्य स्मृति-
जनकाहृत्तित्वाप्रसिद्धेः, अन्यथा 'आशिकत्वोपगमाच्चेति बाधका-
सङ्गतिः ।

स्वीययावद्विषयविषयकस्मृतिजनकाहृत्तिज्ञानधर्मत्वेन तु (३)
पक्षत्वं सम्भवति, 'चाक्षुषत्वादिनेति, आदिना ज्ञानत्वव्याप्य-

(१) सस्य ज्ञानवच्छेदकत्वादिति भावः ।

(२) घटत्वादौ व्यभिचारशरणाद हानेति ।

(३) स्यं चर्तुमिति योगिनिरूपणम् ।

निखिलजातिपरिग्रहः । तत्तज्जातिनिरूपितसङ्करस्य च पृथक्
 हेतुता बोध्या न तु मिलितस्य वैयर्थ्यात् । ज्ञात्यव्यापक
 सति तज्जातिव्यभिचारित्वे सति तज्जातिसामानाधिकरण्यं ।
 सङ्करः । अव्यापकत्वं प्रतियोग्यसमानाधिकरणतत्समानाधिकरण
 भावप्रतियोगित्वं, तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदक
 वा, तज्जातिव्यभिचारित्वञ्च तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावसामानाधि
 करण्यम् । यद्यपि व्याप्यजातिमत्वनित्येऽपि कालिकादिसम्बन्धे
 व्यापकजात्यवच्छिन्नभेदोवर्त्तते, व्याप्यजातेरपि व्यापकजातिगते
 कालिकादिसम्बन्धेन वृत्तेर्विरुद्धजातेरपि कालिकादिसम्बन्धेन
 सामानाधिकरण्यमस्ति समवायेन चावच्छेदकत्वं वृत्तिश्च पक्षसां
 पेक्षात्वस्य नोभयमते, उपेक्षात्वस्य उपाधित्वमते (१) विशेषणता
 विशेषेणैव वृत्तेरिति स्वरूपासिद्धिः । वस्तुतस्तु (२) गुणगतजाति
 सङ्करस्य (३) यत्र हेतुता तत्र साधनाप्रसिद्धिरेव गुणे जातिभिद
 स्यासमवायात्, समवायघटितचानुपत्त्यादिसङ्करस्य कचिदपि
 प्रसिद्धिविरहात् । तथापि समवाय-दैशिकविशेषणतान्यतरसम्ब
 न्धेन तथात्वं (४) बोध्यम् । अथवा समवायेनावच्छेदकत्वस्यापि
 समवायावच्छिन्नावच्छेदकताशून्यं यत्समवेतं तदन्यत्वं, समवायेन
 तदभावादिति समवायेन वृत्तिस्थाने समवायेन तदवृत्तित्वं

(१) मृत्त्यजनकत्वरूपोपाधित्वमते ।

(२) पृथिवीत्वादिसङ्करस्य घटजनसंयोगादौ प्रसिद्धयेऽपि ।

(३) गुणगता या जातिश्चानुपत्त्यादिरूपा तत्सङ्करस्य ।

(४) अवच्छेदकत्वादिकमिदमर्थः ।

सति समवेतं यत्तदन्यत्वं, तज्जातिसमानाधिकरणत्वस्यले तज्जाति-
मदसमवेतत्वे सति यत्समवेतं तदन्यत्वं च निवेगनीय-
मिति नासिद्धिः । विशिष्टभेदस्य पक्षस्य समवेतत्वेऽसमवेतत्वे
चाक्षतत्वात् । यदि चैतत् निरूपकजातिभेदेन भिन्नमेव
तत्तज्जातीनां विशिष्टोपादानादिति चाक्षुपत्वादिना सङ्करस्य यत्र
हेतुता तत्र व्याप्यजाती व्यभिचारवारकं व्यभिचारित्वविशेषणं
व्यर्थं चाक्षुपत्वादिव्याप्यजात्यप्रसिद्धेः, तत्परित्यागे च ज्ञानत्वाद्य-
व्यापक-तत्समानाधिकरणचाक्षुपत्वादेरिव चाक्षुपत्वाद्यव्यापक-
तत्समानाधिकरणस्य उपेक्षात्वस्यापि जातित्वं स्यात् इत्यप्रयो-
जकत्वशङ्काग्रास इत्युच्यते, तदा यज्जात्यव्यापकत्वे सति यज्जाति-
व्यभिचारि यत्तत्र तज्जातिसमानाधिकरणजातिरिति सामान्यतो
व्याख्या उपेक्षात्वे चाक्षुपत्वादिसमानाधिकरणजातित्वाभावः
साध्यः, चाक्षुपत्वादिव्यापकज्ञानत्वादौ ज्ञानत्वादिव्याप्यचाक्षुप-
त्वादौ व्यभिचारवारणाय दलहयम् । वस्तुतस्तु स्वाव्यापकस्वव्यभि-
चारिजातित्वव्यापकविरोधप्रतियोगि (१) यद्यत् स्वं तत्तद्भेदकूटं
हेतुल्लत्य उपेक्षात्वादौ जातिसङ्घौर्णधर्मे जातित्वाभावः साधनीयः,

(१) स्वाव्यापक-स्वव्यभिचारित्वमात्रव्यापकत्वनिवेशे चाक्षुपत्वादौ व्यभिचार-
स्वसमानाधिकरणोपेक्षात्वादे स्वाव्यापक-स्वव्यभिचारितया चाक्षुपत्वादे. स्वानन्त-
र्भावात् व्यतो जातित्वेति । तादृशजातित्वसमानाधिकरणयोक्तौ स्वाव्यापक-
स्वव्यभिचारिषट्त्वाद्विजाते स्वविरोधितया उपेक्षात्वादे तादृशजातित्वसमा-
नाधिकरणविरोधप्रतियोगितया स्वान्तर्भावात् स्वरूपासिद्धिः स्यादतो व्यापकता-
निवेशः ।

कत्वेति, यत्र समूहालम्बनस्य ज्ञानस्य एकविषयस्मारकत्वं अपर-
विषयास्मारकत्वं च तत्र उपेक्षात्वजात्यनभ्युपगमे सकलविषय-
स्मारकत्वं उपगमे च सकलविषयास्मारकत्वं स्यात् इति यद्विषया-
स्मारकत्वं तस्य तद्विषयावच्छेदेन उपेक्षात्वं स्वीकरणीयं, अन्य-
विषयांश्चैव तदभाव इति तद्विषयकस्मृतौ च तद्विषयावच्छिन्न-
मुपेक्षान्यत्वं प्रयोजकं वाच्यमित्यव्याप्यवृत्तित्वादुपेक्षात्वं न जाति-
रित्यर्थः । न चांशिकोपेक्षायामपि न विषयान्तरावच्छेदेन
उपेक्षात्वाभावः स्वीक्रियते किन्तु तद्विषयकत्वस्य उपेक्षात्वानव-
च्छेदकत्वमात्रम्(१), प्रतियोग्यनवच्छेदकस्य तस्य तदभावावच्छेद-
कत्वानियमात्, तथा नियमे दण्डादेर्द्रव्यत्वादिना घटादिजनक-
त्वाभावप्रसङ्गादिति नोपेक्षात्वस्याव्याप्यवृत्तित्वं स्वाभावसामाना-
धिकरण्यादिति वाच्यम् । जातावभावसामानाधिकरण्यवत् किञ्चि-
दवच्छिन्नवृत्तिकताया अपि सिद्धान्तविरुद्धत्वात् । यद्यपि उपेक्षा-
त्वस्य स्मृत्यजनकत्वादिरूपोपाधित्वमते न स्वाभावसामानाधि-
करण्यमवच्छिन्नवृत्तिकत्वं वेति नायमुभयसिद्धौ हेतुः (२) । तथापि
तन्मतसिद्धहेतुनैव तं प्रति जातित्वाभावः साध्यते अतएवोपगमादि-
त्युक्तम् । वस्तुतस्तु प्रमेयत्वादिनाशिकत्व-जातित्वोभयाभावः साध-
नीयः उपेक्षान्यत्वेन स्मृतिहेतुतावादिना च तस्य आशिकत्वोप-

(१) तथाच उपेक्षत्वानवच्छेदकतद्विषयकत्वं तद्विषयकस्मृतिजनकतावच्छेदक-
मिति भावः ।

(२) आशिकत्वोपगमादित्यस्य नोभयसिद्धहेतुत्वमिति भावः ।

गमाज्जातित्वाभावमादाय पर्यवसानमित्यांशिकत्वोपगमाच्चेत्तर्कं दर्शितम् ।

चिन्तामणिदौघितिः ।

नापि प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकत्वमजिज्ञासितविषयत्वं वा, तादृशादपि स्मृत्युत्पादात् । नापि संस्काराजनकत्वं, तज्जनकतावच्छेदकरूपान्तरापरिचयात् अत्योन्याश्रयप्रसङ्गात् संस्कारानुत्पत्त्यैवास्मरणसम्भवे स्मृतिजनकतायां तदप्रवेशाच्च । नाप्यनुभवत्वेन तयात्वं, संस्कारस्य फलनाश्रयतया सकृदनुभूतस्य स्मरणोत्तरमस्मरणप्रसङ्गात् समानाकारसैव फलस्य नाशकत्वात्, समूहालम्बनादितो नैकैकगोचरक्रमिकस्मरणानुपपत्तिः, जायते च पुनः पुनः स्मरणादृढतरः संस्कारः ।

गादाधरी विवृतिः ।

ननु मा भूदुपेक्षात्वं जातिस्तद्वोचरप्रयत्नाप्रयोजकत्वरूप उपाधिरेव तद्विषये उपेक्षात्वं हानोपादानभिन्नज्ञाने (१) उपेक्षात्वं व्यवहारात् तदवच्छिन्नान्यत्वमेव तद्विषयकस्मृतिप्रयोजकं वाच्यं, अतएव ज्ञानस्य किञ्चिद्विषयस्मारकत्वं किञ्चिद्विषयास्मारकत्वं उपपद्यते निरुक्तोपेक्षात्वस्य विषयभेदनियन्त्रितत्वात् । अथवा

(१) द्योयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या हानपदेन निवृत्तिप्रयोजकं ज्ञानं उपादीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या उपादानपदेन प्रवृत्तिप्रयोजकं ज्ञानं प्रतीयते ।

स्वसमानाधिकरणतद्विषयकजिज्ञासानुत्तरत्वं (१) तदित्याशङ्कां
निराकरोति, 'नापीति, 'प्रवृत्ति-निवृत्त्यजनकत्वमिति, स्मृति-
प्रयोजकभेदप्रतियोगितावच्छेदकमित्यर्थकमुपेक्षात्वमित्यनुषज्यते,
तस्योपेक्षापदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थकत्वे न तदनुसङ्गसम्भवः
प्रवृत्ति-निवृत्त्यजनकत्वादेरुपेक्षापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे तादृशज्ञानस्य
स्मृत्युत्पादकतायाम् अबाधकत्वेनाग्रिमहेत्वसङ्गतः । किन्तु स्मृति-
प्रयोजकभेदप्रतियोगितावच्छेदकमिति पूरणीयम् । ननूपेक्षा-
ज्ञानात् संस्कारानुत्पादेन तद्विषयकसंस्काराजनकत्वरूपोपेक्षात्वाव-
च्छिन्नभेदस्तत्संस्कारजनकत्वपर्यवसितः तत्स्मृतिजनकतावच्छेदको
वाच्य इत्याशङ्कां निरस्यति, 'नापीति, 'तज्जनकतावच्छेदकेति,
संस्कारं प्रति उपेक्षासाधारणरूपेण निश्चयत्वमात्रेण हेतुत्वे
उपेक्षायाः संस्काराजनकत्व दुर्घटम् इति संस्काराजनकत्वस्य
तदेवोपेक्षात्वरूपता सम्भवति यद्युपेक्षाव्यावृत्तरूपेण संस्कारजन-
कता स्यात्तादृशश्च रूपमुपेक्षान्यनिश्चयत्वादप्यत् दुर्बलम् अतः
संस्कारं प्रत्यपि उपेक्षान्यत्वेन हेतुता वाच्या तादृशोपेक्षात्वस्य
संस्काराजनकत्वरूपत्वे आत्मान्वयः (२) । स्मृत्यजनकत्वरूपत्वे च
संस्कारं प्रति स्मृतिजनकत्वेन स्मृतिं प्रति च संस्काराजनकत्वेन

१। यनादौ संसारेष्वस्य भेदः तत्संस्कारं वस्तुविद् तद्विषयकजिज्ञासेदयान्
तद्विषयकजिज्ञासानुत्तरत्वं दर्शयितुम् स्वसमानाधिकरणेति ।

२। संस्काराजनकत्वावच्छिन्नभेदस्य संस्काराजनकत्वपर्यवसितस्य संस्कार-
जनकतावच्छेदके दृष्ट्युत्पादकत्वं न तद्विषयकजिज्ञासेदयान् तद्विषयकजिज्ञासेदयान्
तद्विषयकजिज्ञासानुत्तरत्वं दर्शयितुम् स्वसमानाधिकरणेति ।

स्मृतितेजस्योन्मादः (१) नमि जेगन्तमिर्गः । ननु मन्त्र
जनकतावच्छेदकस्य उपेक्षाभावात्तत्वेऽपि उपेक्षाव्यक्तीनां त
दाकित्तेन संस्कारपतिप्रत्यक्षतापगात् तामां संस्कारानुपपन्न
त्वनिर्गहः । आशिक्षोपेक्षाव्यक्तीनां तत्तद्विषयसंस्कारत्वे
प्रतिषेधतावच्छेदकमिति तामामप्यन्यविषयकसंस्कारीपञ्च
तया अन्यविषयग्राहकतोपपत्तिरित्यत आह, 'संस्कारेति ।

यत्तु, ननु तत्तद्व्यक्तित्वेनैवोपेक्षाव्यक्तीनां भेदाः संस्का
जनकतावच्छेदकाः । न चैवं भेदमप्यस्म्य विशेष-विशेषण
विनिगमनाविरहः, एकैकभेद पृथक्पृथक्निवेश्य एकैककार
ताभ्युपगमात् एकोपेक्षाज्ञानव्यक्तिदशायाम् अन्योपेक्षाव्यक्तिभि
ज्ञानसत्त्वेऽपि तदुपेक्षाव्यक्तिभिन्नज्ञानरूपकारणविरहेण संस्कारा
त्पादसम्भवात् । न चोपेक्षाद्वयसत्त्वे सकलकारणसत्त्वात् सत्ताग
पत्तिः, तद्वारणाय तादृशव्यक्तिद्वयभेदस्य एकत्र निवेश्यता
तयोर्भेदयोर्विशेष-विशेषणभावे विनिगमनाविरहात् कारणताद्व
मिष्टमेव, उपेक्षाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकतामतेऽपि
तत्कालीनसंयोगादिव्यक्तीनां विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धकतया
गौरवात्, एवञ्च संस्कारानुपधायत्वरूपोपेक्षात्वावच्छिन्नभेदस्य
स्मृतितेजस्योन्मादस्य नान्योन्याश्रय इत्यत आह, 'संस्कारेतीत्य-
वतारणम् । तदसत्, तत्तदुपेक्षान्यत्वेन कारणतामतेऽपि तेन रूपेण

(१) स्मृतितेजस्योन्मादस्य संस्कारजनकता संस्कारजनकत्वावच्छिन्नस्मृतितेज
कतेति अत्र सज्ञानापेक्षज्ञानापेक्षज्ञानकत्वरूपान्योन्याश्रयप्रसङ्ग इति भावः ।

ज्ञानस्य संस्कारहेतुता तत्तदुपेक्षाकालीनसंयोगादिवहेत्त्वा तद्वति-
वन्धकता कल्प्यते इत्यनुयोगस्याशक्यसमाधानत्वात् ।

‘संस्कारानुत्पत्त्यैव’ इत्यस्य उपेक्षाज्ञानादित्यादिः, संस्कारा-
जनकत्वस्य तद्वैवोपेक्षात्वरूपतासम्भवो यद्युपेक्षाधीः संस्कारं
न जनयेत्, तथा सति संस्काररूपव्यापारविरहेणैव उपे-
क्षाया अस्कारकत्वसम्भवे उपेक्षात्वस्य संस्काराजनकत्वरूपस्य
दुनिर्व्वचत्वेऽपि तदवच्छिन्नान्यत्वस्य निष्प्रयोजनकतया स्मृति-
जनकतावच्छेदकगर्भेऽनिवेशादित्यर्थः, तथाच विशिष्टस्मरणा-
तिव्याप्तिदुर्व्वारैवेति भावः । न च तद्विषयकस्मृतौ तद्विषयक-
संस्काररूपव्यापारेण यथा तद्विषयकज्ञानत्वावच्छिन्नस्य नान्यथा-
मिद्धिः तथा उपेक्षान्यत्वमहिततद्रूपावच्छिन्नस्यापीति (१) तेन
रूपेण स्मृतिहेतुता दुर्व्वारिति वाच्यम् । संस्कारासिद्धौ संस्कारा-
जनकत्वरूपोपेक्षात्वावच्छिन्नमेदघटितधर्मपुरस्कारेण वाररता-
पान्थनामन्त्रवात् तादृशः २। धर्मावच्छिन्नकारणतायां संस्काररूप-
व्यापारमिह । अनुपजीव्यतया तद्रूपावच्छिन्नस्यान्यथासिद्धानुप-
जीव्यदिरीधरपदाध्वानवकाशात् ।

यत् ननुपेक्षात्वस्यानुगतस्य निर्ज्वलनासम्भवेऽपि उपेक्षाज्ञानात्
स्मरणानुत्पत्त्या तत्तदुपेक्षाव्यतिभिन्नत्वेनैवागत्या स्मृतिहेतुत्वमुच्यते
तथाच न विनिर्गम्यतावतिव्याप्तिरित्यत आह ‘संस्कारानुत्पत्त्यैवेति,
इत्यन्तर्गत्य उपेक्षाज्ञानात् संस्कारो नोपपन्नः ईरित्वात् तद्वि-

लक्षणं च संस्कारजनकतायाम् उपेक्षाभेदनिषेधस्याप्यस्य
 स्मृतिजनकतायां न तद्विशेषः संस्काराभावेनेव उपेक्षिताकारो
 पपत्तेः । न च फलव्यापारी प्रति करणस्य एकरूपेण हेतु-
 नियमपरित्यागे निश्चयत्वमपि संस्कारजनकतायामेव निवेद्य-
 तथाच कयमतिशयितिरिति वाच्यम् । संस्कारजनकताया नि-
 यत्वनिवेगे उपेक्षान्यत्वेन सह विशेष्य-विशेषणभावं विनिगम-
 विरहात् स्मृतिजनकतायामेव निश्चयत्वनिवेद्यौचित्यात् सम-
 क्षमिणोचरसंस्कारस्यावश्यकतया निश्चयत्वेन विशिष्टसंस्कारा-
 हेतुत्वे संगयजन्यसंस्कारे विशिष्टविषयकत्वमात्रकल्पनम् उपेक्ष-
 न्यत्वेन तदहेतुत्वे(१) विशिष्टविषयकसंस्काररूपधर्मिकल्पनमिति
 विनिगमनाविरहेण वैपरीत्यप्रसक्तिः (२) । वस्तुत उपेक्षाज्ञानात्
 संस्कारप्रतिबन्धकत्वमेवोपेयते तथाच फल-व्यापारी प्रति करणस्य
 एकरूपेण हेतुत्वनियमात् उभयत्रैव निश्चयत्वप्रवेशः । एतेना-
 शिकोपेक्षाज्ञानादन्यविषयकसंस्कारस्य प्रामाणिकतया तद्भेदः
 स्मृतिजनकतायामेव निवेश्यन्ते न तु संस्कारजनकतायां तथा सर्व-
 सत्त्वांशे उपेक्षाभेदैः सह विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमनाविरहेण
 कारणताबाहुल्यप्रसङ्गादिति निश्चयत्वं संस्कारजनकतायामेव
 निवेश्यं, स्मृतिजनकतायां तन्निवेशेऽपि आशिकोपेक्षाभेदैः सह

(१) संस्कारहेतुत्वे च उपेक्षाज्ञानाद्विशिष्टविषयकसंस्काररूपधर्मिकल्प-
 नौत्वात् न विनिगमनाविरहावकाश इति भावः ।

(२) स्मृतिजनकत्वं उपेक्षान्यत्वेन संस्कारहेतुत्वं निश्चयत्वेनेति वैपरीत्य-

विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमनाविरहतादवस्थ्यादित्यपास्तम् ।
तथाच स्मरणातिव्याप्तिः सुदृढैवेति व्याख्यानं, तदसत्, व्यापारा-
सिद्धिदशाया कल्पनीयस्य तत्तदुपेक्षान्यत्वेन स्मृतिहेतुत्वस्य उत्तर-
कालकल्प्यव्यापारविरहेण कार्यातिप्रसङ्गवारणसम्भवेऽपि निरा-
करणासम्भवात् उक्तशङ्कया 'सस्कारानुत्पत्त्यैव' इत्यादिफक्कि-
कावतारणासङ्गतैः ।

ननु तद्विषयकस्मृतौ तद्विषयकज्ञानत्वेन न हेतुता अपितु
तद्विषयकानुभवत्वेनैव अनुभवत्वस्यापि जातित्वेन ज्ञानत्वापेक्षया-
ऽगौरवात् स्मृत्युत्तरमपि पूर्वानुभवादेव स्मरणोपपत्तेः स्मृते, स्मृति-
हेतुताया अप्रामाणिकत्वात् तथाच न ज्ञानत्वघटितधर्मावच्छि-
न्नकारणताघटितानुमितिलक्षणस्य विशिष्टस्मृतावतिव्याप्तिः । न
चानुभवत्वापेक्षया अगुरुणा ज्ञानत्वेनापि स्मृतिहेतुताया विनिग-
मनाविरहेण दुर्वारतया तादृकारणतामादायातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति
वाच्यम् । अगुरुव्याप्यधर्मपुरस्कारेण वारणत्वसम्भवे व्यापकधर्म-
स्यान्ययामिडिनिरूपवत्त्वात् इत्याशङ्कां निरस्यति, 'नाम्यनुभव-
त्वेनेति, 'मस्वारस्य फलनाश्रयतया' स्वजन्यस्मृतिनाश्रयतया, प्रदन्-
स्मरणेनैव पूर्वानुभवजन्यमस्वारनाशे, 'सहदनुभूतस्य' स्मरणोत्तर-
तननुभूतस्य विषयस्यानुभवव्यकरणमापारान्तत्वेन 'दक्षरा-
प्रमज्ञा' स्मरणानुरागदुपपत्तेरित्यर्थः । स्वजन्यस्मरणस्य मस्वार-
नाशकत्वे स्मृतिमाधारणेन ज्ञानत्वेन स्मृतिहेतुत्वेऽपि घट-पटादि-
रूपनानादिषदादनादिना अनुभवेन उचितस्य तादृहिपदक-
मस्वारस्य घटादेर्वैश्वानोरस्मरणेनापि विनाशकदुष्कृतं घटादि-

स्मरणानुपपत्तिः तद्विषयकसंस्काराभावात् । स्मृतिजन्यवर्गादि
 गोचरसंस्कारस्य च भिन्नविषयकतया पटादिस्मारकत्वाद्योक्त
 दिति शङ्कां निरस्यति, 'समानेति, समानाकारस्य अदृष्ट-
 कारस्य, अतः प्रत्येकगोचरनानासंस्कारजनितममूहाननक्रान्तं
 स्वजनकसकलसंस्कारनाशहेतुतानिर्वाहः । अथात्र ॥३२॥
 यदि स्वजन्यस्वान्यूनविषयकस्मृतित्वेन तदा स्वपदस्य तत्तत्संस्कार-
 व्यक्तिपरताया आवश्यकत्वात् तत्तद्व्यक्तिभेदेन कारणतावाङ्म-
 तदुपगमे तत्तद्व्यक्तित्वेनैव नाशकताया युक्तत्वात् (१) । यदि च
 अनियोगितासम्बन्धेन संस्कारनाशं प्रति जनकत्वानतिरिक्त
 विषयकत्वोभयसम्बन्धेन स्मृतित्वेन हेतुता जनकत्वनिवेगात्
 स्वजन्यसंस्कारस्य स्मृत्या न विनाशः । जनकत्वस्यले तद्वद्व-
 पूर्ववर्तित्वमेव वा निवेश्य नियमानन्यथासिद्धत्वप्रवेशवैकल्यात् ।
 न च व्यधिकरणस्मृतेरपि नाशकतापत्तिः, व्यधिकरणस्मृतिं
 प्रत्यपि संस्कारस्य स्वरूपयोग्यतया सामानाधिकरण्यनिवे-
 शस्योभयमते (२) आवश्यकत्वात् । वस्तुतः सामानाधि-
 करण्यसहितमनतिरिक्तविषयकत्वमेव सम्बन्धः न तु जनक-
 त्वस्य पूर्वकालीनत्वस्य वा निवेशः । ज्ञानादीनां क्षणिकता-
 वारणाय प्रतियोगितासम्बन्धेन नाशं प्रति पूर्वत्वसम्बन्धेन नाशस्तु
 सामान्यकारणताया आवश्यकत्वात् तत एव स्वजनकस्मरणेन

(१) तथाचानुभवत्वेन स्मृतिजनकत्वेऽपि न स्मरणोत्तरस्मरणानुपपत्तिरिति
 कल्पानन्युपगमादिति भावः ।

(२) जनकत्वस्य सम्बन्धघटकत्वमते एतन्मते चेत्पर्यः ।

संस्कारस्य स्वीत्यतिवितीयज्ञे नाशपक्षनवकाशात् तदानीञ्च
 क्षृतिर्विनाशेन ततस्तदुत्तरक्षणमपि (१) तन्नाशपक्षसम्भवात् ।
 अनतिरिक्तविषयकत्वञ्च स्वाहृतिविषयिताशून्यत्वं न तु स्वाविषया-
 विषयकत्वं, प्रमेयत्वादिना सकलप्रमेयविषयकक्षरणस्याविषया-
 प्रसिद्धेः संस्कारनाशकतानुपपत्तेः भावत्वादिना सकलभावादि-
 विषयकक्षरणादृष्ट इत्यादिज्ञानजन्यसंस्कारनाशपक्षे च इत्युच्यते,
 तदापि सम्बन्धमध्ये तत्तत्क्षरणव्यक्तिरूपस्वपदार्थमनन्तर्भाव्य अन-
 तिरिक्तविषयकत्वस्याहृतिविषयिताद्यप्रसिद्धा दुर्बलत्वेन तत्त-
 द्भक्तिविनाश आवश्यकः । स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकविष-
 यिताशून्यत्वरूपानतिरिक्तविषयकत्वेऽपि भेदे तत्तत्क्षृतिव्यक्ति-
 निष्ठत्वविशेषणमावश्यकम् अन्यथा अवच्छेदकत्वान्तस्य विषयि-
 तायामव्यावर्तकतापत्तेरिति चेत्, सत्यं, तत्रकारक-तद्विशेष्य-
 कसंस्कारनाश प्रति तत्रकारक-तद्विशेष्यकक्षृतित्वेन कारणता
 कार्यस्य सम्बन्धः प्रतियोगिता कारणस्य पूर्ववर्तित्वसहितं
 तदसहितं वा सामानाधिकरण्यं तत्तद्विषयकसंस्कारभेदोऽपि
 प्रतियोगिप्रत्यासन्नो हेतुरतो घटत्वप्रकारक-घटविशेष्यकमनूहा-
 लम्बनानात्मकक्षृत्वा यथा मनूहालम्बनानात्मकस्तत्रकारक-तद्वि-
 शेष्यकसंस्कारो नाश्यते तथा मनूहालम्बनानात्मकोऽपि तादृश-
 संस्कारो नाश्यतान्, अन्यविषयकक्षृतिविरहस्य तद्विषयकक्षृति-
 घटितनामघ्रीविरहाप्रयोजकत्वादिति दूषणस्य नावकायः । मनू-
 हालम्बनानात्मकतद्विषयकसंस्कारनाशप्रयोजकत्वमप्या अन्य-

विषयकसंस्कारभेदरूपकारणतद्वटितत्वात् समूहानन्वयसंस्कार-
नाशकसामग्र्याय अन्यविषयकस्मृतिवटितत्वात्, समूहानन्वय-
संस्कारे च तादृश्याः कस्या अपि सामग्र्या उक्तमन्वयसंस्कार-
न चैवमपि गोत्वाभाववान् गोत्वाभाव इत्यादिज्ञानजन्यसंस्कार-
गोत्वाभाव इत्याकारकस्मरणादिनागापत्तिः, तादृशसंस्कारे तादृ-
शसृतिसहकारिणा यावत्तद्विषयविषयकसंस्कारभेदानां स-
तद्विषयकगोत्वादिविषयकसंस्कारभेदस्य च तद्विसहकारित्व-
गोत्वाभावादिनिष्ठतत्त्वमन्वयस्यापि तत्स्वरूपतया (१) तादृशसृ-
ताश्वसंस्कारविषयत्वेन (२) तद्विषयकसंस्कारभेदस्यापि तादृ-
शसहकारित्वासम्भवादिति (३) वाच्यम् । तत्तत्प्रकारकान्यसंस्कार-
नाशे तत्तत्प्रकारकसंस्कारभेदत्वेन हेतुताया उपगम्यतया गोत्वा-
भाव इत्यादिसृतिनाश्वसंस्कारसाधारणस्य गोत्वाभावादिप्रकार-
कसंस्कारभेदस्य तादृशसृतिसहकारितया (४) गोत्वाभाववान् गोत्वा-
भाव इत्यादिधीजन्यसंस्कारे तादृशभेदासत्त्वेन उक्तापत्यसम्भवात्,
द्रव्यत्वादिना घट-पटादिविशेष्यकसंस्कारस्य तेन रूपेण घटादि-
मात्रविशेष्यकसृतितो विनाशवारणाय तत्तद्विशेष्यकसंस्कारनाश-
तत्तद्विशेष्यकसंस्कारभेदस्य हेतुत्वमपि वाच्यम् एव समानप्रकारक-
समानविशेष्यकनानासम्बन्धावगाहिसंस्कारस्य एकमात्रसंस्कार-

(१) गोत्वाभावस्वरूपतवेत्यर्थः ।

(२) गोत्वप्रकारक-गोत्वाभावविशेष्यकसंस्कारविषयत्वेन ।

(३) तस्य सहकारित्वे तादृशभेदवटितसामग्र्यास्तादृशसंस्कारेणाभावे
तादृशप्रकारकनाश्वत्वानुपपत्तेरिति भावः ।

(४) गोत्वाभाव इति सृतिसहकारितवेत्यर्थः ।

स्मृतितो विनाशवारणाय तत्तदसंसर्गकसंस्कारनाशे तत्तत्संसर्गक-
संस्कारभेदस्यापि हेतुता बोध्या । वस्तुतस्तादृशधर्मविशेष्य-
तानिरूपिततत्संसर्गावच्छिन्न-तादृशधर्मप्रकारताकान्यसंस्कारनाशे
याविधतादृशधर्मप्रकारताकसंस्कारभेदो हेतुरित्येवोपगन्तव्यं
अन्यथा द्रव्यत्व-पृथिवीत्वोभयरूपेण घटं पटञ्चावगाहमानस्य संस्का-
रस्य द्रव्यत्वमात्रेण च घटं पृथिवीत्वमात्रेण च पटमवगाहमानात्
क्षरणादिनाशपक्षेः तत्र द्रव्यत्वमात्रेण घटं पृथिवीत्वमात्रेण पट-
मवगाहमानस्य संस्कारस्य यादृशसामग्रीतो नागस्तादृशसामग्र्या-
स्तदाजतत्वात् तादृगसंस्कारस्यापि (१) द्रव्यत्व-पृथिवीत्वोभयप्रवा-
रकतया घट-पटोभयविशेष्यकतया च तन्नाशकसामग्र्या तत्तत्प्र-
कारकभेद-तत्तद्विशेष्यकसंस्कारभेदाप्रवेशात् तन्नाशकसामग्रीघट-
कद्रव्यत्व-पृथिवीत्वैतरधर्मप्रकारकसंस्कारभेद-घट-पटभिरवशिष्ट-
कभेदानाञ्चोक्तसंगूढालम्बनसंस्कारेऽपि सत्त्वात् । संस्कारानां
प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन संस्कारत्वेनाप्येव हेतुता कल्पनीया अतः
संस्कारानामप्रयोजकसामग्र्या नादृष्टादिसाधारण्यम् । २ ।

वेदितुं संगूढालम्बनजन्यघट-पटादिसंस्कारा भिन्नमिहा एव
संस्कारदोषस्येति विरहात् तदाच स्मृतिविषयतावत्त्वस्यापि
स्मृतिनिष्ठतावत्त्वतादृष्टेऽथ प्रत्याभूतिघटकत्वोपगमात् घटादि-
संस्कारा घटादिसंस्कारस्य न विनाशनं तस्य तत्स्मृतिवृत्तिघटादि-

विषयावत्त्वाभावादित्युत्तरकालं पटादिस्मरणनिर्वाहः । एवं-
 बद्धतलमित्यादिविशिष्टज्ञानाद्वट इत्यदिस्मृतिनिष्ठप्रत्येकपटादि-
 विषयताशून्या एव विशिष्टगोचरसंस्कारा उपगम्यन्ते ते च
 तादृशस्मृतितो विनश्यन्ति तत्र त एव स्मृतिं विना यथावत्त-
 हात् अत उत्तरकालं विशिष्टस्मृतिनिर्वाहः । घट इत्यदिस्मृति-
 घटादिविषयकसंस्कारत्वावच्छिन्नविशिष्टसंस्कारफलतया तदग-
 र्त्तनाय फलस्य समानाकारकताकथनसङ्गतिरित्याहुः ।

स्मृतिवृत्तित्वाभावविशिष्टविषयताविरहः संस्कारप्रत्यक्ष-
 स्तन्नाशकः एकैकगोचरस्मृतिदशायां संस्कारनिष्ठविषयान्तरविष-
 यायां स्मृतिवृत्तित्वाभावसत्त्वेन तया प्रतिबन्धान्न समूहा-
 संस्कारनाश इत्यपरे ।

नन्वनुगतरूपेण स्मृतेः संस्कारनाशकत्वं निर्युक्तिकं भव-
 चरमस्मृतिजन्यस्यैव समाप्यनुभवजन्यसंस्कारनाशस्यापि अननु-
 नापि कालादिना नाशसम्भवात् । न च यत्र यत्र विषये चर-
 मस्मृतिव्यक्तय उपेक्षारूपास्तत्रानुभवजन्यसंस्कारस्यानुगतात् स्म-
 रूपनाशकान्नाशोपगम एव युक्तस्तत्र चरमस्मृतिजन्यसंस्कार-
 प्रसिद्धा अननुगतकालादेर्नाशकताया अनावश्यकत्वादिति वाच्य-
 ज्ञानत्वेन स्मृति-संस्कारहेतुतामते चरमस्मृतिविशेषाणां संस्कार-
 जनकत्वनिर्व्याहाय तत्तद्व्यक्तित्वेन तासां स्मृतिव्यक्तता-
 कल्पनीयतया अनुभवत्वेन स्मृति-संस्कारहेतुत्ववादिन उक्तस्यने-
 भवजन्यसंस्कारनाशेऽननुगतानां हेतुत्वोपगमेऽपि स्मृतिव्यक्तता-
 चरमस्मृतिव्यक्तोनामपि तत्तद्व्यक्तित्वेन स्मृतिव्यक्तता-
 चरमस्मृतिव्यक्तोनामपि तत्तद्व्यक्तित्वेन स्मृतिव्यक्तता-

संस्कारस्य फलनाश्रयताप्रवादसङ्गतिः इत्यनुभवत्वेन सृष्टिसंस्कार-
हेतुतायां नीतबाधकावकाश इत्यत आह, 'जायते चेति, अनुभव-
जन्यसंस्कारापेक्षया स्मरणात् दृढः तदुत्तरस्मरणादितश्च दृढतर-
दृढतमाः संस्कारा जायन्ते इत्यवश्यमेव स्वीकार्यम्, दार्ढ्यञ्च
श्लक्ष्णरूपो जातिप्रमेदो भटितिस्मृत्युत्पादप्रयोजकः । न च
देववशसम्भवभटित्युद्बोधकसमवधानादेव सृष्टिनियमोपपत्त्यौ न
प्रयोजकतया संस्कारगतजातिविशेषः सिध्यतीति वाच्यम् ।
तादृशसम्बन्धिविशेषज्ञानसत्त्वे पुनः पुनः स्मरणोत्तर नियमतः
सृष्टिर्न त्वनुभवमात्रोत्तरं तादृशोद्बोधकघटितसामग्र्या अनुगमाय
संस्कारगतजातिविशेषस्यावश्यकत्वात् भटिति स्मृतदेवार्धानत्वसुप-
पन्नसंस्कारातिशयखण्डने शास्त्रादावभ्यासोऽपि नोपयुज्येतेति
तानुभवत्वेन संस्कारहेतुतामश्वयः इत्याशयः । इदन्तु बोध्यं
दृढ-दृढतरादिसंस्कार प्रति समानविषयकसृष्टित्व-तादृशस्मरणो-
त्तरस्मरणत्वादिना न हेतुता पुनःपुनरनुभवादपि संस्कारदार्ढ्य-
दर्शनात् । नापि समानविषयकज्ञानोत्तरज्ञानत्वादिना उपेक्षो-
त्तरोत्पन्नोपेक्षातो दृढसंस्कारानुदयात् रोगादिना ज्ञातार्थगोचर-
संस्कारनाथोत्तरजातज्ञानात्तदनुदयाच्च । किन्तु समानविषयकसं-
स्कारत्वेन दृढसंस्कार प्रति, दृढ-दृढतरतादृशसंस्कारत्वेन च दृढतर-
दृढतमसंस्कारं प्रति जनकता, अतएव भावनायाः पटुताभावना-
जनकत्वप्रवादः । भावनया भावनान्तरजनने च जनरोत्तरज्ञानं
सहकारि तस्य च संस्कारत्वावच्छिन्नं प्रत्येव सृष्टिनिर्माण-ज्ञानत्व-
घटितधर्मपुरस्कारैरेव हेतुता । न चैवं स्वजनज्ञानसहकारि

स्वजनकज्ञानसहकारिणापि संस्कारः पटुतरसंस्कारं जनयति
 वाच्यम् । स्वजन्यसंस्कारानुपहितज्ञानत्वेनैव स. १ हेतुत्वोपपा
 अन्यथा सर्वत्र विनश्यदवस्थज्ञानात् पटुतरसंस्कारान्तरस्य दुः
 त्वात् अनन्ताप्रामाणिकसंस्कारकल्पनागौरवेण २४।५तेदे
 दिति ।

अनुमानदौधितिः ।

परित्यज्य च निश्चिताव्यभिचारकं रूपं गृह्यमा
 व्यभिचारकेण कारणात्वकल्पनानुदयात् देव वाच्य
 सामान्यस्य च हेतुतावच्छेदकत्वे बीजम् त्रिभिः
 तात्पर्य्यटीकायां प्रथमसूत्रेऽवयवविवेचनप्रस्तावे सिद्धे
 स्मृतीनां स्वकार्य्यसंस्कारविरोधिनीनामसह ॥१॥
 चेन्न, चरमज्ञानपदस्यानुभ त्वत्स ता
 वा विवक्षितत्वादित्यपि कश्चित् । किञ्च व्याप्यविशिष्ट
 कात्पक्षविशेष्यकाच्च परामर्शादनुमितिदर्शनाच्च त
 भयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन तत्र हेतुत्वं लक्षणाघट
 मपि तदेव ।

गाढाधरौ विवृतिः ।

ज्ञानत्वेन स्मृति-संस्कारहेतुत्वे युक्त्यन्तरमप्याह, परि
 चेति, निश्चितः कार्य्यतावच्छेदकावच्छेदेनाव्यभिचारो यदुपाय
 तस्य तन्निश्चिताव्यभिचारकं, गृह्यमाणः कार्य्य संग्रह १२५४

विषयीभूतो यद्व्याप्यितस्य अभिचारस्य दृष्टमात्रमभिचारः,
तस्यापि शान्त्याप्यितस्य स्मृतिः सन्तारयोर्न अभिचारमज्ञापि
स्मृतेः सन्तारादिजन्यत्वस्य सन्निवृत्त्यात् यदुभयव्याप्यितस्य तत्र
अभिचारः सन्निवृत्त्ये इति न तेन तर्पणं वारणताग्रहः सम्भवतीति
भावः । यद्यपि अभिचारसमयस्य शान्त्यभंगयतया कल्पनात्मक-
वारणताग्रहे न विरोधित्वसम्भवः शान्त्यभंगस्य परीक्षज्ञाना-
विरोधितायाः सत्यसंगतत्वात्, तथापि वारणताया सामान्य-
विरोधपरपादच्छिन्नत्वयोः समये सामान्यरूपस्य नियतपूर्व्यवर्ति-
तावच्छेदकत्वं स्मृतं विरोधरूपस्य तदात्मसमिद्धतया कल्प्यमिति
तस्य वारणतावच्छेदकत्वे कल्पनागौरवमिति गौरवप्रतिसन्धानेन
प्रतिबन्धात् विरोधरूपे अवच्छेदकत्वग्रही न सम्भवतीति बोध्यम् ।
‘इदमेव’ निश्चिताप्यभिचारकत्वमेव, ‘अन्यत्’ प्रवृत्त्यादिकार्यं,
‘सामान्यस्य’ इष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रवृत्तिविषयविशेषकनिश्चय-
त्वाद्यपेक्षया अधिकसंग्राहकस्य तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वादेः,
संस्कारस्य स्मृतिजन्यत्वं नापसिद्धान्त इत्याविष्कर्तुं तत्र टीकाकार-
संवादमाह, ‘अभिहितश्चेति, ‘प्रथमसूत्रे’ प्रमाणं प्रमेयेत्यादिसूत्रे,
‘अवयवविवेचनप्रस्ताव इति, तत्र पूर्वपूर्ववर्णस्मृतिसहित उत्तर-
वर्णानुभव एव षट्प्रत्यक्षहेतुरन्तु इत्याद्यपे, समाधानं ‘स्वकार्येति,
स स्मृतिः, तत्कार्यो यः संस्कारः स एव स्वानन्तरोत्पन्नविशेष-
गुणविधया विरोधी नाशको यामा तासामित्यर्थः । एतच्च तृतीय-
क्षणानवस्थाननिर्वाहकं त्रिचतुरादिव्यक्तीनां एकक्षणानवस्थान-
रूपासहभावप्रयोजकतया अभिहितम् । ‘चरमज्ञानपदस्येति,

स्वजनकज्ञानमहकारिणापि संस्कारः पटुतरसंस्कारं ज्ञानं
वाच्यम् । स्वजन्यसंस्कारानुपहितज्ञानत्वेनैव । हेतुत्वान्न
अन्यथा सर्वत्र विनश्यदवस्थज्ञानात् पटुतरसंस्कारान्तरस्य दुर्ल-
भात् अनन्ताप्रामाणिकसंस्कारकल्पनागौरवेण इष्टापत्तेरिति
दिति ।

अनुमानदोषादिति ।

परित्यज्य च निश्चिताव्यभिचारकं रूपं गृह्यमाणं
व्यभिचारकेण कारणत्वकल्पनानुदयात् इदमेव चाद्य-
सामान्यस्य च हेतुतावच्छेदकत्वे बीजम् निश्चितं
तात्पर्य्यटीकायां प्रथमसूत्रेऽवयवविवेचनप्रस्तावे निश्चितं
स्मृतीनां स्वकार्य्यसंस्कारविरोधिनीतिः । ह वादि-
चिन्ना, चरमज्ञानपदस्यानुभूतत्वे तस्य ज्ञान-
वा विवक्षितत्वादित्यपि कश्चित् । किञ्च ~ व्यभिचार-
कात्पक्षविशेष्यकाच्च परामर्शादनुमितिदर्शनाच्च त-
भयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन तत्र हेतुत्वं न वाच्यं
मपि तदेव ।

गाढाधरी विवृतिः ।

ज्ञानत्वेन स्मृति-संस्कारहेतुत्वे युक्त्यन्तरमप्याह, निश्चितं
चेति, निश्चितः कार्य्यतावच्छेदकावच्छेदेनाव्यभिचारो यद्वै-
त्रस्य तन्निश्चिताव्यभिचारकं, गृह्यमाणः कार्य्यसंस्कारः च पार-
१७२

विषयीभूतो यद्रूपावच्छिन्नस्य व्यभिचारस्तद्वृत्तमागव्यभिचारकं,
तथाच ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य स्मृति-संस्कारयोर्न व्यभिचारश्चापि
स्मृतेः संस्कारादिजनकत्वस्य सन्दिग्धत्वात् अनुभवत्वावच्छिन्नस्य तत्र
व्यभिचारः सन्दिग्ध इति न तेन रूपेण कारणताग्रहः सम्भवतीति
भावः । यद्यपि व्यभिचारसंग्रहस्य ग्राह्यसंग्रहयतया कल्पनात्मक-
कारणताग्रहे न विरोधित्वसम्भवः ग्राह्यसंग्रहस्य परोक्षज्ञाना-
विरोधितायाः सर्वसम्मतत्वात्, तथापि कारणतायां सामान्य-
विशेषरूपावच्छिन्नत्वयोः संग्रहे सामान्यरूपस्य नियतपूर्ववर्ति-
तावच्छेदकत्वं क्लृप्त विशेषरूपस्य तदात्ममिदतया कल्पमिति
तस्य कारणतावच्छेदकत्वे कल्पनागौरवमिति गौरवप्रतिसन्धानेन
प्रतिबन्धात् विशेषरूपे अवच्छेदकत्वग्रहो न सम्भवतीति बोध्यम् ।
'इदमेव' निश्चिताव्यभिचारकत्वमेव, 'अन्यत्र' प्रवृत्त्यादिकार्यं,
'सामान्यस्य' इष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रवृत्तिविषयविशेष्यकनिश्चय-
त्वाद्यपेक्षया अधिकसंग्राहकस्य तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वादेः,
संस्कारस्य स्मृतिजन्यत्वं नापसिद्धान्त इत्याविस्तर्तुं तत्र टीकाकार-
संवादमाह, 'अभिहितञ्चेति, 'प्रथमतः' प्रमाण प्रमेयेत्यादिसूत्रे,
'अवयवविवेचनप्रस्ताव इति, तत्र पूर्वपूर्ववर्णस्मृतिसहित उत्तर-
वर्णानुभव एव पदप्रत्यक्षहेतुरस्तु इत्याक्षेपे, समाधान 'स्वकार्येति,
स्वं स्मृतिः, तत्कार्यो यः संस्कारः स एव स्वानन्तरोत्पन्नविशेष-
गुणविधया विरोधी नाशको यासां तासामित्यर्थः । एतच्च तृतीय-
क्षणानवस्थाननिर्वाहकं त्रिचतुरादिव्यक्तीनां एकक्षणानवस्थान-
रूपासहभावप्रयोजकतया अभिहितम् । 'चरमज्ञानपदस्येति,

‘अनुभवपरत्वात्’ अनुभवत्वावच्छिन्नरूपविशेषार्थकत्वात्, तथाच तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यानुभवत्व लक्षणं तस्य चानुभवत शून्यायां स्मृतावतिव्याप्तिर्न शङ्कास्पदमपीति भावः । अन्यथा समाधानान्तरमुपन्यस्यति, ‘साक्षादिति, साक्षात्तज्जन्यत्वं तज्जन्या जन्यत्वे तज्जन्यतावच्छेदकावच्छिन्नाजन्यत्वे वा सति तज्जन्यत्वं परा मर्गजन्यतावच्छेदकविशिष्टगोचरसंस्कारत्वावच्छिन्नजन्यायां स्मृतौ नास्तीति भावः । अत्र गौरवमस्त्ररसवीजम् । विशिष्टवैशिष्ट्यबोध-हेतुताया ज्ञानत्वनिवेशव्यवस्थापनायाः शक्यत्वे तत्रातिव्याप्तिर्यथा वारणीया विशिष्टस्मरणेऽपि तेनैव प्रकारेण तद्धारणं सम्भवतीति चरमज्ञानपस्यानुभवपरत्वमपि नावलम्बनीयमित्याशयवानाह, ‘व्याप्येति, ‘व्याप्यविशेष्यकात्’ आधेयतासम्बन्धेन व्याप्यरूप विशेष्ये पक्षप्रकारकात् पर्वते वह्निव्याप्य इत्याकारकात्, ‘पक्ष विशेष्यकान्’ अधिकरणतासम्बन्धेन पक्षरूपविशेष्ये व्याप्यप्रकार कात् वह्निव्याप्यवान् पर्वत इत्याकारकात्, ‘परामर्गात्’ ‘अनु मितिदर्शनात्’ अविलक्षणायाः पर्वतो वह्निमानित्वनुमितेर्भवत्वात्, ‘तदुभयवैशिष्ट्यावगाहनिश्चयत्वेन’ उभयानुगमकेन व्याप्य पक्षोभयनिरूपितवैशिष्ट्यविषयतागानिनिश्चयत्वेन, ‘तत्र हेतुत’ अनुमिति प्रति कारणत्व, न तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोध-विशिष्ट स्मरणजनकतावच्छेदकेन व्याप्यप्रकारक-पक्षविशेष्यकनिश्चयता-दिना, अन्यनगमंशदादित्यर्थः (१) । ननु वैशिष्ट्यमत्र व्याप्य-

यत्तद्व्यवसायस्य विनिर्णयं सन्तु च निश्चयः ।
 यत्तद्व्यवसायस्य विनिर्णयं सन्तु च निश्चयः ।
 न त्वाधेयत्वम्, न च यत्तद्व्यवसायस्य विनिर्णयं सन्तु च निश्चयः ।
 इत्यादिज्ञानस्य सत्यम्, संयोगविनिर्णयस्य सत्यम् ।
 न च यत्तद्व्यवसायस्य विनिर्णयं सन्तु च निश्चयः ।
 सत्यम् न त्वाधेयभावे इति वाच्यम् । पञ्चतादिप्रति-
 योगिकसंयोगादेर्धूमादिरपि विनिर्णयानुयोगिकत्वविरहितं तादृश-
 प्रत्यक्षम् भ्रमत्वापातात् । साधाराधेयभावेन यथासंभवे समन्वयेना-
 नुपपत्तयः । न च संयोगाद्यवच्छिन्नाधेयत्वमेव तत्र सत्यम्, तत्-
 संसर्गवत्त्वेऽपि तदन्तर्गतसंयोगादिमसर्गवत्त्वमसत्तमिति वाच्यम् ।
 विनिर्णयमसर्गवत्त्वेऽपि विनिर्णयानुगतसंयोगादेः, समसर्गतावच्छेदकतया
 तद्विषयतायाः प्रकार-विशेषोभयनिरूपितत्वाभावात् अन्यथा (३)
 संयोगाद्यवच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन व्याप्यप्रकारकात् व्याप्ये पर्वत-
 इतिज्ञानात् संयोगाद्यवच्छिन्नाधारतासम्बन्धेन पक्षप्रकारकात्
 पर्वतवान् धूम इत्यादिज्ञानाद्यानुमितिप्रसङ्गात् । एतेनाधारा-
 धेयत्वयोनुव्यवित्तिवेद्यतया संयोगाद्यवच्छिन्नाधारत्वावगाहित्वेन
 तादृशाधेयत्वावगाहित्वेन वा व्याप्य-पक्षविशेषकपरामर्शयोरनुगम-
 इत्यपि निरस्तम् । व्याप्ये पर्वत इत्यादि धियो दुर्वारत्वात् ।

(१) कालिङ्गसम्बन्धेन व्याप्यवत्तापरामर्शात् अनुमिदापत्तिरूपातिप्रसङ्गा-
 दित्यर्थः ।

(२) तादृशसम्बन्धरूपवेगिष्ठस्य विवक्षणीयत्वे च ।

(३) संसर्गविशेषोभयनूतसंयोगादिविषयताया अपि प्रकार-विशेषोभयनिरू-
 पितव्यसीकारे इत्यर्थः ।

निरूपितव्याप्यविषयतायाः कालित्वेन द्वयोरनुगमः । व्याप्ये पक्षतः
 पक्षतवान् धूम इत्यत्र च पक्षविषयतानिरूपिताधेयत्वविषयता
 व्याप्यविषयता चाधारत्वविषयतानिरूपितेति वैपरीत्यानोक्तानु-
 गमकरूपस्यैतत्ताधारत्वमिति नातिप्रसङ्गः । न चाधारत्वाद्यव-
 गाहित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे तदनवगाहिनो व्याप्यताघटक-
 शुद्धसंयोगादिना पक्षे हेतुसत्ताज्ञानादनुमित्यनुदयप्रसङ्ग इति
 वाच्यम् । प्राचां मते आधाराधेयभावगर्भस्य हेतुसामानाधिकरत्यस्य
 व्याप्तिघटकतया हेतुनिरूपिताधारतावगाहिधिय एवानुमिति-
 जनकत्वात् । यदि च संयोगादिरेव संसर्गतया व्याप्तिप्रविष्टहेतु-
 सामानाधिकरत्यघटकोन त्वाधारत्वं तदा संयोगादेर्यत्र हेतुताव-
 च्छेदकसम्बन्धता तत्र तेन सम्बन्धेन व्याप्यप्रकारकज्ञानमेवानु-
 मितिजनकम् न तु संयोगाद्यवच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन पक्ष-
 प्रकारकां व्याप्यविशेषकज्ञान, हेतु-पक्षयोः सम्बन्धविधया व्याप्यता-
 वच्छेदकसम्बन्धानवगाहनात्, तस्याधिकविषयत्वेन गौरवस्य पक्ष-
 विशेषकपरामर्शहेतुताया दिनिगमकत्वात्, परन्तु यत्र तादात्म्य-
 सम्बन्धेन हेतुता तत्रैव व्याप्य-पक्षविशेषकपरामर्शयोर्व्याप्य-पक्षो-
 भयविषयतानिरूपिततादात्म्यसंसर्गतावज्ञानत्वेन हेतुता तत्र च
 न कश्चिदतिप्रसङ्गः, निष्कृष्टजातिघटितानुमितिलक्षणे च प्रा-
 यश्चक्रेन तादृशकारणताघटितलक्षणे च सर्वनाधारत्वसम्भवात् ।
 न च जातिघटितलक्षणे जातावनुसङ्गतव्याप्यत्वस्यावश्यं निर-
 नीयतया क्षुणी समानाधारत्वेन व्याप्य-कारणभावस्याप्यनसदे
 विरुद्धतादृशं क्षुणीवतिप्रसङ्गकारणमशङ्क्यमिति वाच्यम् । तादृश-

समानाधिकरणानुभवत्वव्याप्यजातिघटितलक्षणापेक्षया कार्य-
 कार्यतावच्छेदकजातिघटितलक्षणस्यादरणीयतया स्मृतौ च
 पक्षोभयविशेष्यकपरामर्शद्वयसाधारणरूपेण कारणत्वे तादृ-
 कारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकस्मृतित्वजातिमादाय
 तिध्याप्तेः प्रसक्त्या तादृगलक्षणाभिप्रायेण अनुभवत्वव्याप्यजा-
 तिघटितलक्षणेऽपि स्मृतावनुगतरूपेणाहेतुत्वे अनुभवत्वान्यानुमान-
 समवेतत्वरूपानुभवत्वव्याप्यत्वमुपेक्ष्य एव अनुमानेऽपि प्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वरूपस्य निवेशनं सम्भवतीत्यभिप्रायेण वा हे-
 तुविशेषरूपेण हेतुत्वव्यवस्थापनसङ्गतेः लक्षणेऽपि तादृश्येव का-
 विशिष्टवैशिष्ट्यनोधादावतिध्याप्तिवारणाय निवेश्येत्यवघेद-
 'लक्षणघटकमपि तदेवेति, 'तदेव' उभयवैशिष्ट्यावगाहिनिवृत्त-
 रूपानुगतधर्मावच्छिन्नकारणत्वमेव प्रकृतलक्षणघटकमुपेयमित्य-
 अन्यरूपावच्छिन्नहेतुताघटितस्य लक्षणस्यालक्ष्य एव सत्त्वादि-
 भावः ।

अनुमानदीधितिः ।

का. १ मे पाश १ २ न्य विनेष्यकालरणा । वा
 अन्यथा नियमेन स्मृतेरुभयविशेष्यकत्वप्रसङ्गात् समान-
 प्रकारकत्वेनैव ज्ञान-स्मरणयोः कार्य-कारणभावाच्च ता-
 विशिष्ट्यैव कार्य-कारणभावः न तूक्तारूपेण गौरवा-
 न्मानाभावाच्च इत्यपि केचित् । एवञ्च विशिष्टवैशिष्ट्य-

बोधादौ क्वापि नातिप्रसङ्गशङ्कापि वङ्गाद्यनुमितौ
वङ्गादिव्यभिचारधीविरोधिधीविषयधर्मप्रकारकपक्ष-
धर्म्माज्ञानत्वेन हेतुतामते तु नितरां तथैव लक्षणे
निवेशात् । अतएव व्याप्यवत्पक्षाद्यभावग्रहं प्रति व्याप्य-
वत्पक्षादिज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि न क्षतिः व्याप्ताविषयक-
त्वेन वा जन्यं ज्ञानं विशेषणीयम् । एतेन स्मृतिं प्रति
संस्कारद्वारा अनुभवं प्रति च साक्षाद्विशेषणधियोहेतु-
त्वस्य निर्व्विकल्पकात्मकस्य वा स्मरणस्यानुभवं प्रत्येव
वा तस्या हेतुत्वस्य नियमतः क्वातिसाक्षात्कारपूर्व्वं
विषयस्मृतेश्च कल्पनात् व्याप्यवत्पक्षवत्त्वादिज्ञानेऽति-
व्याप्तिरित्यपि परास्तम् ।

गादाधरी विवृतिः ।

विशिष्टस्मृतिकारणता नोक्तानुगतरूपावच्छिन्ना अपि तु
विशेषरूपावच्छिन्नेति न तत्रातिव्याप्तिरित्याह, 'एकतरेत्यादिना
'तत्र विशिष्यैव कार्य-कारणभाव' इत्यन्तेन, 'तत्र' स्मृतिस्यले,
'विशिष्येव' व्याप्यप्रकाररूपक्षविशेषकस्मृतित्व-तादृशनिवृत्त्यादि-
रूपविशेषधर्ममुपादादैव, 'कार्य-कारणभावः' वक्ष्यत इति
शेषः । तत्र हेतुमाह, 'समानप्रकारत्वेनैव ज्ञान-कारणयोः कार्य-
कारणभावाच्चेति, तृतीयाया विशिष्टायेवत्वात् 'समानप्रकाररू-
त्वेनेत्यस्य समानप्रकाररूपयोरित्यर्थः । तदाचाममानप्रकाररूपज्ञानस्य

बोधादौ क्वापि नातिप्रसङ्गश्चापि वङ्गाद्यनुमितौ
वङ्गादिव्यभिचारधीविरोधिधीविषयधर्मप्रकारकपक्ष-
धर्माज्ञानत्वेन हेतुतामते तु नितरां तथैव लक्षणे
निवेद्यात् । अतएव व्याप्यवत्पक्षाद्यभावग्रहं प्रति व्याप्य-
वत्पक्षादिज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि न क्षतिः व्याप्ताविषयक-
त्वेन वा ज्ञानं विशेषणीयम् । एतेन स्मृतिं प्रति
संस्कारद्वारा अनुभवं प्रति च साक्षाद्विशेषणधियोहेतु-
वस्य निर्व्विकल्पकात्मकस्य वा स्मरणस्यानुभवं प्रत्येव
त तस्या हेतुत्वस्य नियमतः हातिसाक्षात्कारपूर्व्वं
वेषयस्मृतेश्च कल्पनात् व्याप्यवत्पक्षवत्त्वादिज्ञानेऽति-
श्याप्तिरित्यपि पराल्लम् ।

गादाधरी विवृतिः ।

विनिर्दिष्टकारणता नोक्तानुगतत्वाच्चिदा अपि तु
वेनियतावशिष्टेति न तत्रातिश्याप्तिरित्याह, 'एवमेत्यादिना
तत्र विनिर्दिष्टं कार्यं कारणभाव' इत्यनेन 'तत्र' स्मृत्यने,
विनिर्दिष्टं व्याप्यवत्पक्षवत्त्वादिहेतुत्वं 'तत्र' स्मृत्यने,
एवमेतिवप्रसङ्गोपादेय, 'तत्र' कारणभाव' इत्यादि-
नियं' तत्र हेतुत्वम्, 'व्याप्यवत्पक्षवत्त्वादिहेतुत्वम्' इत्यादि-
कारणभावादेति, तत्र 'तत्र' हेतुत्ववत्त्वात् 'व्याप्यवत्पक्षवत्-
त्वेत्यनेन, 'व्याप्यवत्पक्षवत्त्वादिहेतुत्वम्' इत्यादिहेतुत्वम्

व्याप्तिविरहेऽपि अभावबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रति-
योगिविशेषकनिश्चयत्वेन हेतुता मिश्रेणावश्यं स्वीकरणीयेति
वह्निव्याप्यवान् पक्षो नास्त्यभावग्रहे तन्मतेष्यतिव्याप्तिरस्तीति
दर्शितरीत्यैव सा वारणीया इत्याह, 'अतएवेति, 'अतएव' उक्तानु-
गतरूपावच्छिन्नकारणताया लक्षणे प्रवेशादेव, 'व्याप्यवत्पक्षाद्यभाव-
ग्रहं प्रतीति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतया व्याप्तिविशिष्टाव-
च्छिन्ना या प्रतियोगिता तन्निरूपितानुयोगिताप्रकारकामाव-
लौकिकप्रत्यक्षं प्रतीत्यर्थः, 'व्याप्यवत्पक्षादिज्ञानत्वेन' व्याप्ति-
विशिष्टप्रकारकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषकनिश्चयत्वेनेत्यर्थः ।
दण्डो रक्तो नास्त्यभावग्रहस्य दण्डो रक्तो न वेति संशयादनु-
त्पत्तेरानुभविकतया विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रका-
रकधीहेतुतावादिना तद्विशेषहेतुतायामिव मिश्रमते सधम्मि-
तावच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुतायां निश्चय-
त्वनिवेशस्यावश्यकत्वादिति भावः । 'न क्षतिः' नातिव्याप्तिः,
व्याप्यपक्षविशेष्यकयोरन्वय-व्यतिरेकव्याप्तिप्रकारकयोः परामर्शयो-
रनुगमकरूपस्याभावप्रत्यक्षजनकतानवच्छेदकत्वादिति भावः ।
यदि चानुमिति-परामर्शयोः समानविशेष्यकत्वानुभवानुरोधात्
विनिगमकान्तराद्वा (१) पक्षविशेष्यक एव परामर्शोऽनुमितिहेतु-
रुपेयते व्यतिरेकिणि च व्यतिरेकसहचारेण अन्वयव्याप्तिरेव
गृह्यते इति मतं, व्यतिरेकव्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वेऽपि मणि-

(१) व्याघ्रदत्तदीपसारगिरिकविषयताया वारण्यतावच्छेदककोटिनिवेशे गौरवं
विनिगमकम् ।

स्मरणाहेतुत्वादित्यवधारणार्थः । एतावतानुगतरूपस्य
 रिक्तवृत्तित्वलाभः । असमानप्रकारकज्ञानस्य
 फलानुत्पादकत्वं हेतुमाह, 'एकतरेति व्य
 ज्ञानात् पक्षादिविशेष्यकस्मरणानुत्पत्तेरित्यर्थः, एतदेव
 'अन्यथेति एकतरविशेष्यकज्ञानादपि अन्यतरविशेष्य
 पगमे, व्याप्यादिविशेष्यकस्मृतीनां
 रित्यर्थः ।

केचित्तु 'नियमेनेत्यत्र अकारप्रक्षेपः, तथाच 'नि
 नियामकाभावेन, 'स्मृतेः' स्मृतिमात्रस्य, 'उभयविशेष्य
 दिति व्याचक्षते ।

'विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादाविति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकसि
 षणविशेष्यकनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यव्याप्यविशिष्टपक्षवैशिष्ट्यबोधा
 वित्यर्थः, 'आदिना, विशिष्टस्मृतिपरिग्रहः । व्यतिरेक
 व्यतिरेकव्याप्तेरेव गमकतापक्षे अन्वय-व्यतिरेकव्यतिरेकव्याप्तेरेव
 व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेनानुगमस्य
 कत्वमते तादृशकारणताया एव लक्षणे निवेशात्
 व्यासप्रवगाहिज्ञानादन्यविधव्याप्तिविषयक-विशिष्टवैशिष्ट्यबोधा
 नुदयात् तज्जनकतावच्छेदकगर्भे विशिष्टैव तत्तद्व्याप्तिविषयता
 निवेशेन एकरूपेणानुमिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादिति हेतुता
 तत्र नातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्याह, 'वङ्ग्याद्यनुमितावित्यादि
 विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयहेतुतान्मु
 गन्तुमियमते व्याप्यविशिष्टपक्षवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षसामान्येति

यनेन, विशिष्टस्मरेणातिव्याप्तेरनुभवत्वनिवेशेनापि वारणसम्भवा-
दित्याग्रह्य ज्ञानत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुताया व्यभिचारमुद्धरन्
आस्यविषयकत्वनिवेशस्य तदतिव्याप्तिवारणप्रयोजनकत्वं दर्शयति,
एतेनेत्यादिना. प्रथमतो विशिष्टवैशिष्ट्यस्मरणे व्यभिचारमुद्धरति,
'स्मृतिं प्रतीत्यादिना कल्पत्रयेण, 'संस्कारद्वारेति 'विशेषणधियो
हेतुत्वस्य कल्पनादित्यनेनान्वयः, तथाच न स्मृतौ ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य
व्यभिचारः । विशेषणज्ञानजन्यसंस्कारोत्पत्तिश्च एव विशिष्टानु-
भवस्योत्पत्त्या तत्र संस्कारद्वारा हेतुत्वासम्भवेऽपि न क्षतिः साक्षादेव
तत्र तथात्वादित्याह, 'अनुभवं प्रति चेति । न च साक्षादेतुत्वे स्मृतौ
परस्परया हेतुत्वे चानुभवे व्यभिचारात् कथमयं कल्पः सम्भवदुक्तिक-
इति वाच्यम् । स्व-स्वव्यापारान्यतरत्वावच्छेदेन नियतपूर्ववर्तिताया-
एव कारणताघटकत्वात् प्रत्येकं व्यभिचारस्याकिञ्चित्कारत्वात् ।
ननु व्यापारघटिता यस्य कारणता तदीयव्यापारमात्रसत्त्वं
कार्योत्पत्तावपेक्षितं तथाच संस्कारादपि अनुभवसामग्रीसहकृता-
द्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तिः, यदि च ज्ञानस्य स्वतःपूर्ववर्तिताया-
अपि कारणताघटकत्वात्तत्त्वमप्यपेक्षितं तदा स्मरणेनापि
तदपेक्ष्यतां अतो व्यापारघटितमेकं कारणत्वं अन्यच्च तदघटितं
वाच्यं तथा च दर्शितव्यभिचारो दुर्भार एव इत्यनुशयेन कल्पान्तर-
माह, 'निर्विकल्पकालकस्य वा स्मरणस्येति, विशिष्टस्मृतिपूर्व-
मित्यादिः, 'कल्पनादित्यनेनान्वयः ।

केचित्तु विशेषणधिय इत्यग्रिमस्य विशेषणतावच्छेदकप्रका-
रकधिय इत्यर्थकतया विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव ज्ञान-

मन्त्रादिन्यायेन विरोधिताया अप्रामाणिकतया अनुगमादुक्तं
 पृथक् पृथगिव व्याप्तिज्ञानयोरनुमितिहेतुता व्यतिक्रम
 दर्शनीयरीत्या च (१) व्यभिचारवारणं, तदा नोक्तरीतिद्वयेन किं
 वैशिष्ट्यबोधव्यतिव्याप्तिवारणसम्भवः, न वा पूर्वोक्तरीत्या ।
 अनुहुइसंस्कारात् विशिष्टवैशिष्ट्यबोधवारणाय तद्वेतुतायां ज्ञान
 प्रवेशस्यावश्यकत्वादित्यालोच्य तदतिव्याप्तिवारणाय विशेषण
 प्रवेशयति, 'व्याप्त्यविषयकत्वेन वेति, लिङ्गोपधानस्य मण्ड
 अनभ्युपगमात् तन्मतेऽसम्भवेपि न क्षतिः । उक्तविशिष्टवैशिष्ट्यं
 विशिष्टस्मरणादेर्व्याप्तिविषयकत्वनियमान्नातिव्याप्तिरिति भावः
 ननु अनुहुइसंस्काराद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षादिवारणाय ज्ञा
 धकाभावविशिष्टसंस्कारादन्यत्वमेव विशेषणतावच्छेदकप्रकाश
 हेतुतायां निवेश्यं न तु ज्ञानत्वं पूर्वोपदर्शितव्यभिचारस्य दुर्वा
 त्वात् (२) अनन्यगतिकतया जनकतावच्छेदकगौरवस्यादोषत्वा
 भेदव्याव्याप्यवृत्तिताया उपगन्तव्यतया उहुइसंस्कारे उद्बोध
 भावविशिष्टतद्भेदमत्त्वात् तादृशात् संस्कारात् विशिष्टवैशिष्ट्यजन
 निर्व्वाहः, मस्कारनिष्ठत्वविशेषितस्य उद्बोधकाभाववैशिष्ट्यव्याप
 न्ताभाव एव वा निवेश्यः स च उद्बोधकासमवहितज्ञानादि
 साधारणोऽपि, तथाच ज्ञानत्वस्य विशिष्टवैशिष्ट्यधीजनकतायां
 निवेगादेव तत्रातिव्याप्तिवारणसम्भवे किं व्याप्त्यविषयकत्वं

(१) कार्यतावच्छेदकक्रोटौ व्यत्ययितोत्तरत्वनिवेशरीत्या चेत्तयं ।

(२) ज्ञानोपगमेऽपीत्यादिराख्या ।

(३) कृत्विमात्रात्कारादौ व्यभिचारस्य दुर्वारत्वादित्यर्थः ।

कथनेपि न न्यूनतेति ध्येयम् । अथातिप्रसङ्गवारणाय समान-
प्रकारकत्वेनैव स्मृतिं प्रति संस्कार-ज्ञानयोर्हेतुत्वान्न निर्व्विकल्पक-
स्मरणसम्भवः घटत्वादिविशिष्टतद्वटागोचरसंस्कारादिजन्यतायां
निर्व्विकल्पकसाधारणस्य घटत्वादिभिन्नप्रकारतानिरूपितविशे-
ष्यताभिन्न-तद्वटादिविषयताशालिघटत्वादिगोचरस्मृतित्वस्यावच्छेद-
कत्वे च यत्र द्रव्यत्वेन तद्वटावगाहिनी घटत्वेन चैतद्वटावगाहिनः
संस्काराद्वटत्व-तद्वटादिविषयक निर्व्विकल्पकं (१) तत्र घटत्वविशिष्ट-
तद्वटविषयकसंस्कारादेर्व्यभिचारः, (२) एव निर्व्विकल्पकस्मरणोपगमे
प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानाधीनविश्वविषयकनिर्व्विकल्पक-
स्मरणात् स्वरूपतो निखिलजातिप्रकारक ज्ञान स्यात् । न च
तादृशं ज्ञानमसर्व्वज्ञस्यानुभवसिद्धं, न च स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मृतौ
स्वरूपतस्तत्प्रकारकसंस्कारादेर्हेतुतया तादृशकारणाभावात् सकल-
जातिनिर्व्विकल्पकसत्त्वेऽपि न स्वरूपतः सकलजातिप्रकारक-
स्मरणसम्भवः तादृशप्रत्यक्षादेरपि युगपत् सकलजातिसन्निकर्ष-
विरहेण नापत्तिसम्भव इति वाच्यम् । ज्ञानरूपसन्निकर्षसत्त्वेन
तादृशमानसस्य दुर्व्वारत्वात् तत्कथमिदानीमपि निर्व्विकल्पक-
स्मरणमङ्गीकृतमिति चेन्न, अनुष्ठुप्तसंस्कारान्यत्वापेक्षया लघुना
ज्ञानत्वेन विशिष्टधीहेतुतासिद्धौ तन्निर्व्विहकतया निर्व्विकल्पक-

(१) तादृशस्मृतेस्तद्वटावगाहिनीत्यर्थः इत्यनेन तद्वटावगाहीति घटत्वा-
वगाहित्वार्थं घटत्वेनैतद्वटावगाहीत्युक्तम् ।

(२) तादृशस्मृतेस्तद्वटावगाहिनीत्यर्थः इत्यनेन तादृशस्मृतेस्तद्वटा-
वगाहित्वार्थं तादृशस्मृतेस्तद्वटावगाहिनीत्युक्तम् ।

कथनेपि न न्यूनतेति ध्येयम् । अथातिप्रसङ्गवारणाय समान-
प्रकारकत्वेनैव स्मृतिं प्रति संस्कार-ज्ञानयोर्हेतुत्वान्न निर्विकल्पक-
स्मरणसम्भवः घटत्वादिविशिष्टतद्वटागोचरसंस्कारादिजन्यतायां
निर्विकल्पकसाधारणस्य घटत्वादिभिन्नप्रकारतानिरूपितविशे-
ष्यताभिन्न-तद्वटादिविषयताशालिघटत्वादिगोचरस्मृतित्वस्यावच्छेद-
कत्वे च यत्र द्रव्यत्वेन तद्वटावगाहिनो घटत्वेन चैतद्वटावगाहिनः
संस्काराद्वटत्व-तद्वटादिविषयक निर्विकल्पकं (१) तत्र घटत्वविशिष्ट-
तद्वटविषयकसंस्कारादेर्व्यभिचारः, (२) एव निर्विकल्पकस्मरणोपगमे
प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानाधीनविश्वविषयकनिर्विकल्पक-
स्मरणात् स्वरूपतो निखिलजातिप्रकारक ज्ञान स्यात् । न च
तादृशं ज्ञानमसर्व्वज्ञस्यानुभवमिदं, न च स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मृतौ
स्वरूपतस्तत्प्रकारकसंस्कारादेर्हेतुतया तादृशकारणाभावात् सकल-
जातिनिर्विकल्पकसत्त्वेऽपि न स्वरूपतः सकलजातिप्रकारक-
स्मरणसम्भवः तादृशप्रत्यक्षादेरपि युगपत् सकलजातिसन्निकर्ष-
विरहेण नापत्तिमश्व इति वाच्यम् । ज्ञानरूपसन्निकर्षनत्वेन
तादृशमानसस्य दुर्व्वारत्वात् तत्कथमिदानीमपि निर्विकल्पक-
स्मरणमङ्गीकृतमिति चेन्न, अनुदुहसंस्कारान्यत्वापेक्षया लघुना
ज्ञानत्वेन विशिष्टधीहेतुतासिद्धौ तद्विर्वाहकतया निर्विकल्पक-

(१) तादृशप्रसङ्गवारणाय तादृशसंस्कारादेर्हेतुतया तादृशकारणाभावात् सकल-
जातिनिर्विकल्पकसत्त्वेऽपि न स्वरूपतः सकलजातिप्रकारक-
स्मरणसम्भवः तादृशप्रत्यक्षादेरपि युगपत् सकलजातिसन्निकर्ष-
विरहेण नापत्तिमश्व इति वाच्यम् ।

(२) तादृशप्रसङ्गवारणाय तादृशसंस्कारादेर्हेतुतया तादृशकारणाभावात् सकल-
जातिनिर्विकल्पकसत्त्वेऽपि न स्वरूपतः सकलजातिप्रकारक-
स्मरणसम्भवः तादृशप्रत्यक्षादेरपि युगपत् सकलजातिसन्निकर्ष-
विरहेण नापत्तिमश्व इति वाच्यम् ।

1

,

"

,

"

2

3

4

5

सावश्यकमेवेति वाच्यम् । ज्ञानविनाशिऽपि तद्व्यापारभूतया इच्छया
विशिष्टविषयककृतिजननात्तत्र व्यभिचारेण विशिष्टविषयकत्व-
मात्रस्य विशेषणधीजन्यतावच्छेदकत्वासम्भवात् । न चोपादान-
प्रत्यक्षस्य साक्षात् कृतिं प्रति हेतुतया कृतौ न ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य
व्यभिचार इति वाच्यम् । उपादानप्रत्यक्षस्य फलविषयकत्वानियमात्
सुखत्वादिविशिष्टफलविषयककृतौ सुखत्वादिधियो व्यभिचारस्य
दुर्ज्ञारत्वात् । एवं निर्व्विकल्पकस्मरणोपगमेऽपि कृतिसाक्षात्कार-
पूर्वं विशिष्टस्मृतिकल्पनया न तदुपपत्तिः कृतिद्वितीयक्षणोत्पन्न-
निर्व्विकल्पकस्मरणेन विशिष्टविषयस्मृतिजननकाले कृतिनाशेन
विशिष्टविषयोपधानेन कृतिसाक्षात्कारासम्भवादित्यालोच्य विशिष्टा-
नुभवत्वस्यैव विशेषणधीजन्यतावच्छेदकत्वमाह, 'अनुभवमिति,
'तस्याः' विशेषणधियः, अनुभवत्वजात्यनङ्गीकारे विशिष्टप्रत्यक्षत्व-
स्यैव तयात्वं स्वीकरणीयमिति ध्येयम् (१) । इच्छा-हेतुसाक्षात्कारे
व्यभिचारस्य कथितरीत्या (२) अनुवकाशात् कृतिसाक्षात्कारे
व्यभिचारमुद्धरति, 'नियमत इति यत्र यत्र कृतिसाक्षात्कारस्तत्र
कृतिद्वितीयक्षणे विशिष्टविषयस्मृतिं कल्पयित्वा तदनन्तरक्षणे एव
कृतिप्रत्यक्षोपगमादित्यर्थः । न च कृतित्वनिर्व्विकल्पक-विषय-

(१) अनुमिति-शास्त्रौ प्रति परामर्श-योग्यताज्ञानादीनां निदामकत्वात्
विशिष्टप्रत्यक्षत्वमेव तस्य कार्यतावच्छेदकमित्याशयः ।

(२) विनश्यदवस्यज्ञानमूलकनरसिद्धाकारेऽननिर्व्विकल्पकज्ञानसम्भवेन न
व्यभिचार इत्युक्तरीत्येत्यर्थः । अथवा ज्ञानस्य इच्छा-हेतौ प्रति कार्यकालकृति-
तया कारणत्वोक्त्येत्यर्थः । पूर्व्वपत्रस्य एतादृशार्थे तात्पर्यात् ।

स्मरणयोर्युगपदुत्पादासम्भवात् क्रमेण तदुभयोत्पत्तौ कृतेर्विनाश-
 द्विप्रयविरहेण कृतित्वविशिष्टकृतिप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
 कृतित्वादिविशिष्टबुद्धौ तज्ज्ञानस्य हेतुत्वानुपगमेन तन्निर्विकल्प-
 कस्यानभ्युपगमात् । तत्र विशेषणधियो हेतुत्वेऽपि विषयस्मरणस्यैव
 कृतित्वविषयकत्वोपगमेनोपपत्तौ तन्निर्विकल्पकस्यानावश्यक-
 त्वात् । अनादौ संसारे सर्वदैव कृतित्वविषयकसंस्कारसम्भवेन
 कृतिसाक्षात्कारजनकविषयस्मृतौ तज्ज्ञाने बाधकाभावात् । न
 चैवमन्यत्रापि निर्विकल्पकोच्छेदः, अपूर्वचैत्रत्वादेः प्राथमिक-
 विशिष्टबुद्धिपूर्वं तत्स्मरणासम्भवेन तन्निर्विकल्पकस्यावश्यक-
 त्वात् । यत्र विशिष्टान्तरचाक्षुषादिसामग्रीकाले घटादीन्द्रि-
 संयोगोत्पत्तिस्तत्र द्वितीयक्षणे विशिष्टान्तरचाक्षुषाद्युत्पत्त्या घट-
 त्वादिस्रमणासम्भवेन तदुत्तर घटत्वादिविशिष्टधीनिर्वाहाय घट-
 त्वादिनिर्विकल्पकस्यावश्यकत्वाच्च ।

अनुमानदीधितिः ।

साध्यादेरननुगमात् एकोपादाने अन्यानुमितौ
 दैवाद्वाप्तिविषयिण्याञ्च तस्यामव्याप्तिः परमवशिष्यते,
 सापि तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षया
 निरसनीया, एतल्लाभायैव चानुभवार्थकं चरमज्ञान-
 पदम् । एवञ्चान्वय-व्यतिरेकव्याप्तयोः पृथक्प्रयोजकत्वे-
 त्पि न चतिः । पर्वत-वह्निव्याप्यवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चय-

त्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यताया वङ्गिव्या-
प्यवत्पर्व्वतनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकव्याप्ता-
विषयकवृत्तिकार्य्यताया वा अवच्छेदिका ज्ञानवृत्तिः
सामानाधिकरण्येन वावच्छेदिका या जातिस्तद्वत्त्वं वा
बोध्यम् ।

गादाधरी विवृतिः ।

जन्यज्ञाने व्याप्त्यविषयकत्वनिवेशे यत्र व्याप्तिविशिष्टधूमादेः
पक्षतावच्छेदकघटकता तत्रत्यानुमितौ वङ्गि-तद्व्याप्यधूमादि-
विषयकमसूहालम्बनानुमितौ चाव्याप्ति (१) साध्याद्यननुगम-
निबन्धन-व्याप्त्यननुगमप्रयुक्ताव्याप्तिवारणानुरोधेनावश्यविवक्षणीय-
वङ्गिव्याप्तिविशिष्टपर्व्वतवृत्तिज्ञानजन्यव्याप्त्यविषयकज्ञानजातीय-
त्वस्य लक्षणतया निराकर्तुमाह, 'साध्यादेरिति, 'आदिना सम्बन्ध-
विशेषादिपरिग्रहः । 'एकोपादाने' एकसाध्यादिघटितव्याप्त्यादि-
विषयकपरामर्शजन्यताघटितलक्षणे, 'अन्यानुमितौ' अन्यसाध्य-
काद्यनुमितौ, 'दैवात्' दैववशसम्यक्सामग्रीविशेषात्, 'तस्या' अनु-
मितौ, 'परमित्यनेन अतिव्याप्तेरसम्भवस्य च व्यवच्छेदः, 'तादृश-
ज्ञानवृत्तीति पर्व्वत-वङ्गिव्याप्यवैशिष्ट्यावगाहिनिसंयत्तावच्छिन्नजन्ये
व्याप्त्यविषयके वङ्गिव्याप्यधूमविशिष्टपर्व्वतत्वावच्छिन्नविषयक-

निष्पन्नान्वित्वनन्व वा ज्ञाने समवेतत्वम्, तद्वन्तत् तत्त्व
 वेत्तते, अतो न समध्यात्म्येण तद्वन्निष्पन्नत्वादिकमात्र
 ज्ञानमात्रेऽतिव्याप्तिः (१) । यत्ता गुणत्व ज्ञानत्वानुभवात्ता
 गतामात्रित्याप्तित्वात्ताया अनुभवत्वव्याप्येति, व्याप्यत्वमिदं भेदगर्भं
 अनुभवताव्यति सति जननभावस्यासमवेतत्वस्यैव निमित्तं तेनैव
 भवतानिरासः । यद्यपि अनुभवनिष्ठभेदप्रतिपादितावच्छेदकत्व
 रूप यत्किञ्चिदनुभवसमवेतत्वस्यैव वा तद्व्यापकत्वं निरोधादि
 अनुभवत्वात्ताज्ञानोक्तौ धारणं सम्भवति, तथापि हेदृशव्यापकजाति
 वारकप्रकाराणां जातिघटिताव्यलक्षणे नष्टगो यस्यान्तरे व
 दर्शितत्वात् दिक्प्रदर्शनायैव एकप्रकारोऽत्र दर्शितः, व्याप्य-
 पदमेव उक्तभेदगर्भव्याप्यपक्षेणा ननुगरीरदर्शिताव्यापकत्वार्थक-
 मिति तु न युक्त, या काश्चित्तित्यादौ दर्शितभेदगर्भव्याप्तेः व्याप्य-
 पदार्थस्य स्फुटतयोपादानेन विरोधादिति । जातिपदं समायेन
 तद्वत्तालाभाय, जातिभिन्नज्ञानसमवेतधर्माप्रसिद्ध्या जातित्वनिवेश
 वैयर्थ्यात् । यद्यपि तादृशधर्माऽनुमितित्वं तदेव च लक्ष्यतावच्छे-
 दकं (२) तथापि स्वरूपतस्तस्य लक्ष्यतावच्छेदकता दर्शितरूपेण च
 लक्षणत्वमित्यविरोधः । ननु व्याप्यविषयकत्वस्य जन्यज्ञानविशि-
 षणत्वे संस्कारवारणाय उपात्तं ज्ञानपदमनर्थकं व्याप्यवत्तानियम-

(१) प्रत्यक्षत्वादेस्तज्जन्यज्ञानसमवेतत्वादिति भावः ।

(२) तथाच लक्षण-लक्ष्यतावच्छेदकयोरभेद इति भावः ।

त्वावच्छिन्नजन्यसंस्कारस्य व्याप्तिविषयकत्वनियमात् इत्याशङ्क्य
तत्पदमुक्तार्थलाभसम्पादकतया सार्थकयति, 'एतज्ज्ञाभायैव चेति
जन्यपदस्य लक्षणयाऽनुभवत्वव्याप्यजातिपुरस्कारेण जन्यजातीय-
त्वार्थे तात्पर्यग्रहायैवेत्यर्थः । अनुभवत्वोपस्थापकज्ञानपदसम-
भिव्याहारादनुभवत्वघटितोक्तार्थे भटिति तत्तात्पर्यग्रहात् घटो
पटजातीयं द्रव्यमिति वत् जलं घटजातीयं द्रव्यमित्यादिवाक्यस्य
स्वरसतोऽप्रयोगात्तज्ज्ञातीयार्थकपदस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्य-
धर्मव्याप्यजात्या साजात्यपरताया औत्सर्गिकत्वादिति भावः ।
जातिघटनायाः प्रयोजनान्तरमपि दर्शयति, 'एवञ्चेति, 'पृथक्-
प्रयोजकत्वेऽपि' अनुमितिनिरूपितविभिन्नकारणतावच्छेदकशरीरे
विशेषरूपेण प्रवेशेऽपि, 'न क्षतिः' न एकतरव्याप्तिघटितलक्षण-
करणेऽपरव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितावव्याप्तिः, एकतरव्याप्तिज्ञान-
जन्यजातीयत्वस्यापरव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितावक्षतत्वादिति भावः ।
कार्यतासामानाधिकरस्यस्यले कार्यतावच्छेदकत्वनिवेशने जाता-
वनुभवत्वव्याप्यत्वविशेषण विनैव सत्तादिवारणं सम्भवति तादृश-
जातीनां परामर्शजन्यतावच्छेदककोट्यनिविष्टत्वात् अनुमितित्वस्यैव
तथात्वादित्याशयेनाह, 'पर्वतेति, व्याप्य-पक्षविशेषकपरामर्शयोरनु-
गतरूपेण हेतुतामते तद्रूपावच्छिन्नाजन्यतयैव ज्ञानान्तरातिव्याप्त्यनव-
काशात् तादृशकारणताघटितप्रथमकल्पे व्याप्यविषयकत्वानिवेशः ।
अवच्छेदकत्वस्य पर्याप्त्यनिवेशाद्विशेषविषयकत्वस्याधिकस्य च
परामर्शजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि नासम्भवः । समुदायस्य एकदेशा-
नतिरिक्ततया समुदायस्यावच्छेदकत्वे तदेकदेशस्यापि तथात्व .

व्याजतत्वात् । अतएव (१) अवच्छेदककोटिप्रतिष्ठित्वादि
 ज्ञातिमादाय यद्वादिस्त्वपिपचेऽतिव्याप्तिवारणाय 'ज्ञानमि
 रिति ज्ञानममवेतेत्यर्थः । अथ यद्वित्वादिमवच्छेदकविशेष
 तयावच्छेदकतायामेवावच्छेदकं न तु कार्यतायां तथाच क
 तज्ज्ञातिमादायातिव्याप्तिप्रसङ्गः । न च स्वावच्छिन्नविधेयताया
 मन्वयेन कार्यविशेषणतया वद्वित्वमपि कार्यतावच्छेदकमिति
 वाच्यम् । तादृशपरम्परायाः मन्वन्त्यत्वे मानाभावात् विपर्ययताया
 न्येन च वद्वित्वस्यातिप्रसङ्गतया अवच्छेदकत्वायोगादिति चे
 अवच्छेद्याश्रये साक्षात् परम्पर्या वा यावन्ति विशेषणानि ताव
 स्वेव कार्यतावच्छेदकत्वोपगमे बाधकाभावात्कार्यतावच्छेदकादि
 विशेषणस्य कार्यतादौ तदवच्छेदकत्वे वा अवच्छेदकत्वमित्य
 निनिगमकाभावेऽपि न ज्ञानवृत्तीत्यादिवैयर्थ्यम् । न च व्यधिकार

वच्छेदकत्वमिति त्वविपर्ययवृत्तेर्न कार्यतावच्छेदकत्वमिति

१ । साक्षादवच्छेद्याश्रयविशेषणतया विलक्षणत्वमिति

॥ सामानाधिकरण्यापेक्षणात् । अवच्छेदकत्वमिति

ऽपि अवच्छेद्यज्ञाननिरूपिताया अवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकार

त्वात् तादृशप्रकारावच्छेद्याश्रयज्ञाननिष्ठविपर्ययताया अभेदादवच्छे

द्यकार्यतादेरभेद इति वद्विविधेयकानुमितिः परामर्शजन्या इति

कारके कार्य-कारणभावग्रहे अनुमितिविपर्ययताया ऐक्यात् इति

कारणभावेक्यं, अनुमितित्वमिति त्वविपर्ययवृत्तेर्न कार्यतावच्छेदकत्वमिति

BIBLIOTHECA INDICA.

COLLECTION OF ^AORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES No. 1278.

तत्त्वचिन्तामणि दीधिति-विधिति

TAI PVACINAMANI DIDHITI-VIVRITI

11

6. ADDITIONAL READING MATERIAL

WITH LAWRENCE WINTHROP AND D. BRIT*

2. 1. 1.

MAHIMASPOI TITV IIA KAMAKHYNALHA ZAKAYO SI

8 4 2 1 0

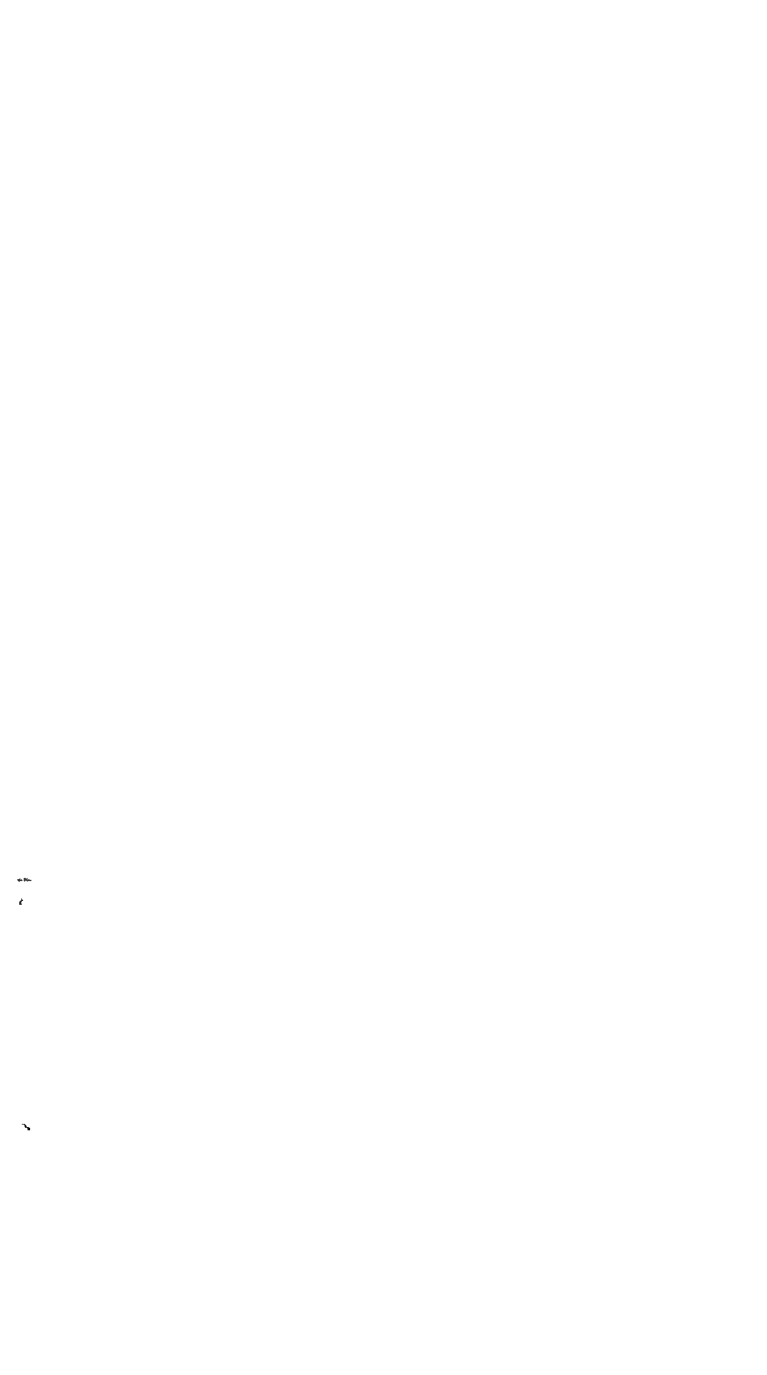
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 1040 1

Calculation

5 Newberry Charles L. 2nd Line

8. 10. 1943, 14. 12. 1943

1911

तावत्समुदाये यद्यपि नैकमवच्छेदकत्वं तथापि तत्कार्यतानिरु-
पितावच्छेदकतात्वेन तदवच्छेदकतानां व्यासज्यहृत्तित्वे बाधका-
भावः (१) । तादृशानुगतरूपावच्छिन्नावच्छेदकत्वाधारतायाः समु-
दायहृत्तिधर्मेणैवावच्छेदादित्यलं पल्लवितेन । तादृशजातिमज्-
ज्ञानत्वस्य लक्षणत्वे सामानाधिकरस्यसम्बन्धेन तादृशजाति-
विशिष्टस्य ज्ञानत्व इव विषयहृत्तिधर्मेऽपि सत्त्वेन तद्व्यावर्तनाय
ज्ञानत्वत्वरूपेण ज्ञानत्वस्याप्यवश्यं निवेशनीयतया गौरवमिति
तदुपेक्षितम्, ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकादिपरामर्शजन्यताघटित-
ज्ञानहृत्तिजातिमादाय लक्षणं दुष्करं तत्र विषयहृत्तिज्ञानत्वादि-
जातिमादायातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति तादृशपरामर्शजन्यताघटित-
मपि लक्षणं सम्भवतीति सूचयितुं ज्ञानहृत्तित्वविशेषणं परित्यज्य
कल्पान्तरमाह, 'सामानाधिकरस्येन वेति, कार्यविशेषणतया
वैलक्षण्यमवच्छेदकत्वमिह सामानाधिकरस्येनावच्छेदकत्वमती-
ज्ञानत्वादेः कार्यतासमानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः ।

यत्तु अलोकलिङ्गकानुमितौ धूमलिङ्गकपरामर्शस्य व्यभि-
चारवारणाय स्वसमानाधिकरणतत्तत्लिङ्गकपरामर्शाव्यवहितोत्त-
त्वं तत्तत्लिङ्गकपरामर्शजन्यतावच्छेदकमवश्यं वाच्यं तथाच परा-
मर्शविशेषणतया ज्ञानत्वस्य परामर्शजन्यतावच्छेदकत्वात्तदादाया-
नप्रसङ्गवारणाय 'सामानाधिकरस्येनेति कल्पानुसरणमिति, तत्र

(१) यथा नतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वेन तत्तद्व्यतिविद्यालत्वेऽपि
मन्त्रधर्मावच्छिन्ननतियोगितात्वे व्यासज्यहृत्तित्वं सामान्याभास्यत्वे दीर्घात्-
न स्वीकृतं तदाज्यहृत्ति भावः ।

माधीयः, अथवचितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे अनुमिते
 निवेगस्य निष्प्रयोजनतया समभ्यवयवमात्रं न अथवचितोत्तर-
 प्रवेगे कापि व्यभिचारः प्रमत्तेन येन तदाह तत्तया अनुमितिलनि-
 मार्थकं भवेत् । अथानुमितिरामर्शे भूमपरा मर्शावचितोत्तर-
 त्वन्नतत्समानाधिकरणात् तदमर्शोऽपि दित्यादधिकरणे घटादे-
 परामर्शाभावेन व्यभिचार इत्यनुमितिलनिवेगमार्थकम् ।
 च विषयविशेषावगाहिलनिवेगात् निर्विषयसंयोगादिव्यावृ-
 रिति वाच्यम् । अथवचितोत्तरत्वनिवेगे विषयविशेषावगाहि-
 तायाः प्रयोजनान्तराभावेनानिवेशादिति । न च कथं हि
 दैगिकव्यापकत्वं न कारणताघटकं अपितु कार्यतावच्छेदकव्य-
 सामानाधिकरणप्रतियोगित्वमतएव क्रियानधिकरणोत्तरदेश-
 संयोगोत्पत्तावपि तस्यास्तत्कारणत्वमिति वाच्यम् । प्रकृते कार्य-
 निरूपितदैगिकव्यापकतायाः कारणत्वाघटकत्वे कार्यधि-
 त्वस्य कारणाधिकरणदेशत्वानियतत्वनिर्वाहात् क्रियाधिकर-
 उत्पद्यमानः संयोगो यथा तदनधिकरणोत्तरदेशे जायते तथा परा-
 मर्शाधिकरणइव तदनधिकरणेऽपि सिद्धभावादिघटितानुमिति-
 सामग्रीमत्यात्मन्यनुमित्युत्पादस्य दुर्वारत्वादिति (१) चेत्, सर्व-
 अनुमितित्वमनिवेश्य स्वसमानाधिकरणपरामर्शव्यवहितोत्तरत्व-
 जन्यतावच्छेदकत्वे संयोगादिविशेषे व्यभिचारोऽस्तेष्वेव तद्वारणा-
 स्वाव्यवहितपूर्ववर्त्तिपरामर्शसामानाधिकरणमेव विशेषेणतथा

पक्षताग्रन्थे एकक्षणावच्छिन्नत्वव्यतिरेकः । पक्ष-
 न्धेन सिद्धौ सिद्धाध्यायिपाविरहवैशिष्ट्यमित्यभिधानं सङ्गच्छते ।
 अतएव पक्षताया विशिष्टाभावरूपाया विशिष्टाभावरूपाया
 अतीन्द्रियतया प्रत्यक्षासम्भवाभिप्रायेण विशेष्याद्यभावरूपाया
 इत्यनुपदं तदभिधानस्यापि सङ्गतिः । एवञ्चानुमितित्वं
 परामर्शकार्यतावच्छेदककोटावप्रवेशेऽपि नोक्तव्यभिचारप्रसङ्गः
 घटादौ परार्शाधिकरणतानियतायास्तदुपलक्षिताधिकरणता
 विलक्षणायाः सामानाधिकरण्यघटितसम्बन्धेन व्यतिरेक-
 करणताया असत्त्वात् । नापि विनश्यत् । अतः सङ्गत्या-
 मित्यधिकरणतायाः कारणताघटकव्यापकतायामनिवेशे तस्या
 परामर्शरूपकारणनियम्यता न स्यादिति दूषणस्याप्यवकाशः
 तदधिकरणताया अपि विशिष्टाधिकरणतात्वेन तादृशव्यापकताया
 निवेशात् । असु वा स्ववृत्तित्व-स्ववृत्तिधूमादिपरामर्शव्यवहि-
 तोत्तरत्वोभयसम्बन्धेनात्मविशिष्टत्वमेव धूमादिपरामर्शजन्यताया
 च्छेदकम् तावताप्यन्यलिङ्गकानुमितौ तस्य व्यभिचारवारण-
 आत्मवृत्तित्वविशिष्टस्येव आधेयतया आत्मविशिष्टस्यापि अनात्म-
 वृत्तेरिति ज्ञानत्वादिकं निवेश्यापि मयोगादौ व्यभिचारवार-
 सम्भवात् विनिगमनाविरहेण तस्यापि कार्यतावच्छेदकताया
 दुर्वारतयाऽतिप्रसङ्गाच्च । न चाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्न-
 तन्निष्पन्नपरामर्शाधिकरणताविशिष्टसमवायस्तन्निष्पन्नपरामर्शजन्य-
 तावच्छेदकसम्बन्धः एवञ्च शुद्धमनुमितित्वमेव तज्जन्यतावच्छेद-
 शुद्धज्ञानत्वादिकञ्च नित्यसाधारणमिति न तस्य तथात्वसम्भव-

इति वाच्यम् । तथा सति ज्ञानत्वस्य कार्यतावच्छेदककोट्य-
प्रवेशेन तद्वारकविशेषणोपादानानुपपत्तेः । तस्मात् यत्ताध्य-
पक्षकानुमितिरेकलिङ्गकपरामर्शजन्यैव प्रसिद्धा तत्पक्षक-तत्ताध्य-
व्याप्यवत्तापरामर्शजन्यताघटितमेव लक्षणमभिप्रेतम् । पर्वतादि-
पदमपि तत्पक्षादिपरमेव तत्र च न परामर्शविशेषणतया ज्ञान-
त्वस्य जन्यतावच्छेदकप्रवेशप्रसक्तिरिति तथाच ज्ञानत्वघटितया-
दृशसाध्यकानुमितिरेकलिङ्गकपरामर्शदेव तदनुमितिकारणता-
घटितमपि लक्षणं ज्ञानवृत्तित्वविशेषणमुपेत्य सामानाधिकरस्ये-
नावच्छेदकत्वं निवेश्य कर्तुं शक्यते इत्याशयेन 'सामानाधि-
करस्येन वेत्यभिहितमिति तत्त्वम् ।

अनुमानदौषितिः ।

व्याप्तिमानेऽवश्यं भासमानो यस्तादृशानुमित्यविषय-
स्तदविषयत्वमात्रं वा याह्यं, यां काङ्क्षिदनुमितिव्यक्ति-
मादाय तद्व्यक्तिसमवेतानुभवत्वान्यानुभवान्यासमवेत-
धर्मसमवायित्वमिति वा वक्तव्यम् । अनुभवत्वजाल-
नङ्गीकारे तु तद्व्यक्तिसमवेतधर्मसमवेतधर्मसम-
वायित्वं वक्तव्यम् ।

व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणतापतियोगिककार्य-
तावच्छेदकावच्छिन्ना या विमिश्रणमर्शत्वावच्छिन्न-

कारणताप्रतियोगिककार्यता तत्समानाधिकरणानु
भवत्वव्याप्यजामितिमत्त्वं तत्त्वमित्यपि कश्चित् ।

गादाधरी विवृतिः ।

ननु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधाद्यतिव्याप्तिवारणाय नानापदार्थं
घटितगुरुतरव्याप्त्यविषयकत्वनिवेशनमयुक्तं अभावत्वादियत्किञ्चि
इति घटकपदार्थाविषयकत्वं निवेश्यापि तद्वारणसम्भवात् जाति
घटनया अभावाद्यनुमितेरपि सुसंग्रहत्वादित्याशयेनाह, 'व्याप्ति
भान इति, व्याप्तिज्ञानविषयतदघटकपदार्थान्तराविषयकत्वनिवे
ऽतिव्याप्तेर्द्वारत्वात्' अवश्यमिति, अनुमितौ नियतभासमानव्याप्ति
घटकसाध्याद्यविषयत्वनिवेशस्यासम्भवसम्पादकत्वादसम्भव इत्यत्र
'तादृगानुमित्यविषय इति प्रकृतसाध्यकयत्किञ्चिदनुमित्यविषय
इत्यर्थः, यत्किञ्चिदनुमित्यविषयतायाः प्रकृतसाध्यादिमाधार
त्वात् सामान्यतोऽनुमित्यविषयतायाः प्रकृतसाध्यकयावत्प्रमेय
विषयकममूहान्मनानुमितिविषयतायाश्च केवलान्वयित्वात्
प्रकृतसाध्यकेति यत्किञ्चिदिति च अतिव्याप्त्यसम्भवयोः (१) वारक
तामाविष्कर्तुमेवोक्तमध्याभिधानं, निवेशस्तु तादृशपदार्थस्य कश्चि
चिदेकस्य विगिर्यवेत्यवधेयम् । अनुभवत्वव्याप्यजातिघटित
लक्षणं परामर्शत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिताकव्याप्त्यविषयक
वृत्तिकार्यतागानित्वेनानुगतेन कतिपयानुमितीनां निवेश

(१) तथाच व्याप्तिभानेऽवश्यं भासमान इति दत्तमतिव्याप्तिवारक, श्रेयदत्त
वारकमिति भावः ।

सम्बन्धविशेषेण समवायवत्तानिवेशस्यावश्यकत्वे समवायस्यै
सम्बन्धताया उचितत्वात् । नन्वनुभवचतुष्टयमात्रसाधारणी जाति
रप्रामाणिकी प्रत्यक्षत्वस्यैव (१) विशेषणधीजन्यतावच्छेदकत्व
सम्भवात् इति स्मृत्यन्यज्ञानत्वमेव अनुभवत्व तथाचानुभवत्वान्त
विशेषणमयुक्तं स्मृत्यन्यत्वविशिष्टस्यापि ज्ञानत्वस्य ज्ञानत्वानति
रिक्ततया विशेषणान्तरेण वारितत्वात् । एव अनुभवान्यासम
वेतेति स्मरणान्यज्ञानान्यासमवेतार्थकं तत्र स्मरणभिन्ने ज्ञानत्व
निवेशनमनतिप्रयोजनकं ज्ञानान्यसमवेतेच्छात्वादेस्तत्तद्व्यक्तिम
वेतत्वनिवेशेनैव वारणात् स्मरणान्यान्यत्वेन स्मृत्युपादानमपि
न हि घट इति वक्तव्ये अनघट इति कश्चिद्वदतीतिन्यायेनायुक्त
मित्यत आह, 'अनुभवत्वेति, अनुभवत्वजात्यङ्गीकर्तृमते अनु
भवत्वान्यत्वविशेषणस्यानुभवत्वव्यावर्त्तनायावश्यकतया तदनङ्गी
कारे त्वित्युक्तम् ।

मूलोक्तलक्षणे चक्रवर्त्तिव्याख्यानमुपन्यस्यति, 'व्याप्तीति,
'व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नेति धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित
व्याप्तिप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नेत्यर्थः, 'विशिष्टपरामर्शत्वा
वच्छिन्नेति वङ्गिव्याप्यप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यता
शालिनिश्चयत्वावच्छिन्नेत्यर्थः । धूमलिङ्गकवङ्गयादनुमितौ धूमी
वङ्गिव्याप्य इत्याकारकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयस्य कारणविधय
हेतुत्वं तज्जन्यतावच्छेदकञ्च पर्वतपक्षकधूमलिङ्गकवङ्गयादनु

(१) ननु विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धिरित्यत आह, प्रत्यक्षत्वस्यैव
वेति ।

मितित्वं, वङ्गिष्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिपरामर्शस्य च हेतुत्वं
तद्वापारविधया तज्जन्यतावच्छेदकञ्च पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षक-
वङ्गित्वावच्छिन्नविधेयताकधूमलिङ्गकानुमितित्वं, एवञ्च धूमत्वा-
वच्छिन्नविशेषक-व्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपि-
तकार्यतावच्छेदकीभूतोपदर्शितधर्मावच्छिन्नव्याप्यप्रकारतानिरू-
पित-पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रति-
योगिका च या पर्वतो वङ्गिमानित्येतादृशानुमितिनिष्ठ-
कार्यता तादृशकार्यतासमानाधिकरणानुभवत्वव्याप्यजातिवानु-
मितित्वजातिरेव तामादाय सकलानुमितौ लक्षणसमन्वयः ।
वङ्गिष्याप्यधूमवत्पर्वतवान् इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधवृत्ति-
तयाविधनिश्चयत्वावच्छिन्नविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानीयका-
रणताप्रतियोगिककार्यतामादायातिप्रसङ्गवारणायावच्छिन्नान्तं,
तथाच वङ्गिव्याप्तिविशिष्टावच्छिन्नपर्वतप्रकारताशालिज्ञानत्वा-
वच्छिन्नतादृशकार्यतायां धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिप्रकारक-
निश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
त्वाभावात् न तामादायातिप्रसङ्गः । वङ्गिष्याप्यधूमवान् पर्वत-
इत्येतादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताया अपि धूमत्वावच्छिन्न-
विशेष्यकव्याप्तिप्रकारताकतादृशनिश्चयवृत्तित्वात्, तादृशकारणता-
निरूपितकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नतादृशकार्यतामादायातिप्रसङ्ग-
इत्यतस्तादृशनिश्चयवृत्तित्वमपहाय तादृशनिरयत्वावच्छिन्नत्वनिवे-
शनं, तादृशनिश्चयत्वान्यूनवृत्तित्वं तदर्थः, अन्यथा वङ्गिष्याप्य-
धूमवान् पर्वत इत्यादिविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चय-

[illegible]

(१) यत्र ह्येदं कृतापर्याप्त्यनन्तरे देवधर्मावच्छिन्नसनिद्रापिताय ह्येदेकतापर्याप्ति-
कार्यमिति पाठः ।

1

1

मपारपरत्वात् निवेशनीयम् न तु व्याप्यवत्ताज्ञानाव्यवहितो-
त्तरत्वं गौरवात् व्याप्यवत्तानिश्चयजन्यतावच्छेदककोटौ च न तन्नि-
वेशनम् (१) । तन्निवेशनेऽपि धूमोवद्भिन्न्याप्य इत्येतादृशज्ञान-
मात्र (२) कालीनान्यलिङ्गकानुमितौ व्यभिचारात् अपि तु व्याप्य-
वत्तानिश्चयाव्यवहितोत्तरत्वमेव, तथाच परामर्शजन्यताया न
व्याप्तिनिश्चयजन्यतावच्छेदकतावत्पदार्थावच्छिन्नत्वमिति चेन्न,
कारणव्यापारनिरूपितफलनिष्ठजन्यतायाः प्राचीनमते एकधर्मा-
वच्छिन्नत्वनियमादगत्या पर्वतपक्षक-वद्भिन्नविधेयकधूमादिलिङ्गका-
नुमितित्वमेव व्याप्तिज्ञान-परामर्शयोर्जन्यतावच्छेदकं वाच्यम्
तथाच तादृशजन्यतयोरेकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिनिरूपकतावच्छे-
दकताकत्वमक्षतमेवेति नानुपपत्तिः । एतादृशनियमस्याप्रामा-
णिकत्वात् अयमेवास्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः । धूमत्वा-
वच्छिन्नधर्मिकव्याप्तिप्रकारकज्ञानीयकारतायाः (३) अपि वद्भि-
न्न्याप्यधूमवान्पर्वत इत्येतादृशनिश्चयवृत्तित्वात् तत्प्रतियोगिक-
कार्यतायास्तादृशव्याप्तिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकका-
र्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमादायातिप्रसङ्गवारणाय विशिष्टपरा-
मर्शवृत्तित्वमपहाय तदवच्छिन्नत्वनिवेशः । पदान्तरव्यावृत्तिः (४)

(१) वस्तुस्थिति के अनुसार विचारों को बदलना आवश्यक है।

(१) काष्ठद्वारेण धूमः प्राप्यतमरं व्यदधेत् ।

१२. मा-प्रतिदिष्टं प्रवृत्तं विनामयः प्रतिदिष्टं प्रवृत्तं विनामयः

पूर्ववद्बोद्ध्या । अत्र व्याख्यविषयकवृत्तित्वस्य निवेशेनैव विधि-
वैशिष्ट्यबोधादिवृत्तिकार्यतामादायातिप्रसङ्गवरणसम्भवात् ।
तरव्याप्तिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेद-
वच्छिन्नत्वस्य निवेशादुगौरवमित्यप्यस्वरसः केपिदि-
सूचितः ।

अनुमानदीधितिः ।

परे तु पक्षधर्मतेत्यत्र पक्षता विशेषणं, पक्ष-
पक्षतासहकृततादृशपरामर्शजन्यत्वमर्थः, यथोक्ता-
विशेष्याद्यभावरूपाया वा पक्षतायाः प्रत्यक्ष-
परामर्शस्योपादानं तत्त्वेन जनकत्वमेकावच्छेदेन त-
भयजन्यत्वञ्च विवक्षितं तेन बाधादिकालीनेन
प्रतियोगिविषयकेण परामर्शेन जन्ये पक्षतायाः
तदुभयममूहान्म्वने वा नातिप्रसङ्गः ।
भवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षया च नाव्या-
तच्चिन्त्यम् ।

गाढाधर्मा विवृतिः ।

मित्यव्याख्यानमुपन्यस्यति, 'परत्विति, यथायुतयाम्ब-
जने पक्षताजन्यत्वनिवेगान्मूलोक्तगङ्गात् तत्राभाय आह, 'प-
क्षधर्मतेत्यत्रेति पक्षधर्मतागङ्गाद्येप्रविष्टेत्वर्थः, तथाच पक्ष-
धर्मिमात्रपरं अपि तु पक्षताविशिष्टधर्मिपरमेवेति न

‘विशेषणमिति, ज्ञानपदार्थ इत्यादिः, धर्मस्वरूपविषयविशेषणत्वेन विषयतया ज्ञानान्वयिनि धर्मस्वरूपविशेष्यांशे न तस्य विशेषणत्व-सम्भवः, परामर्शविषयस्य तस्य तद्विषयविशेषणत्वासम्भवात् दण्डा-द्यविषयकस्य पुरुषादिज्ञानस्य पुरुषादेर्दण्डादिमत्त्वेऽपि दण्डादि-विशिष्टपुरुषाद्यविषयकत्वात् दण्ड-पुरुषावित्यादिज्ञानस्य (१) दण्डादिविषयकत्वेऽपि न तद्विशिष्टविषयकत्व, विषयतावच्छेदकस्यैव विषयविशेषणत्वादतः पक्षतोपलक्षितधर्मिविषयकमेव ज्ञानमिह विवक्षितं, तथासत्यपि पक्षताजन्यत्वसहितं परामर्शजन्यत्व जन्या-न्ताल्लभ्यते विशिष्टीभूततदन्वयिना तदन्वयिनो विशेषणत्वात् ज्ञान-विशेषणपक्षताया ज्ञानान्वितजन्यपदार्थजन्यताया (२) अन्वयात् इत्याशयेन तथैव लक्षणार्थमाह, ‘तथाचेति । अद्यारुण्या गवा सोमं क्रीणातीत्यादौ गवादावारुण्यादेः साक्षात्प्रकारतया तत्र तस्य विशेषणत्वसम्भवेन गवादिसाध्यतया प्रतीयमाने सोमक्रयादौ भारुण्यादिसाध्यताप्रतीतिः सम्भवतीति प्रकृतस्य तु पक्षताया-ज्ञानांशे साक्षादप्रकारत्वाज्ज्ञानान्वयिना जन्यत्वेन कथमद्वयः । न चारुणेत्यत्रापि चारुण्य गवि न साक्षात्प्रकार, अग्रेतदन्वये-नारुण्यविशिष्टाया एव तत्र साक्षात्प्रकारत्वात् तथाच परम्परया

॥ अनुपपत्ताया परम्परे प्रकारादित्या एव नेति दण्डादिविषयकस्य ज्ञान-सम्भवात्तस्य तथाच तत्र दण्डादिविषयकस्य ज्ञानस्य विशेषणत्वसम्भवे-त्यस्येति वा दण्डादिविषयकस्य ज्ञानस्य विशेषणत्वसम्भवे इत्यादि-दण्डादिविषयकस्य ज्ञानस्य विशेषणत्वसम्भवेति ।

॥ अनुपपत्ताया परम्परे प्रकारादित्या एव नेति ।

गवि प्रकारस्यापि आरुण्यस्य यथा गवान्वयिना ।
 त्वेनान्वयस्तथा प्रकृतेऽपि ज्ञानविशेषणधर्मतायां
 धर्मिणि प्रकारीभवन्त्याः पक्षताया ।
 जन्यत्वेऽन्वयः सम्भवतीति वाच्यम् ।
 तथा अरुणाभेदस्यारुण्यपर्यवसितस्य साक्षाद्गोविशे
 वात् । मैवं, लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यादौ ।
 त्वस्य ऋत्विक्प्रचरणाशे परम्परया विशेषणस्यापि
 दृष्टसाधनत्वेनान्वयः तथा प्रकृतेऽपि परम्परया ।
 पक्षताया अपि जन्यतान्वये बधकाभावात् । एव
 सार्थकतामते(१) अरुणयेत्यादावारुण्यं गवि परम्परयैव प्रकार
 साक्षात् तत्प्रकारस्यैव तदन्वयिना अन्वय इति नियमाभावात् ।
 भवतु परम्परया स्वविशेष्येऽन्वयिनापि स्वान्वयः तथापि
 ज्ञानान्वये उपलक्षणतया भासमानविषयाशे प्रकारीभूतायाः
 ताया जन्यतान्वयो न सम्भवतीति उपलक्षणपुच्छलग्नस्य विशे
 त्वायोगात्, लोहिताष्णीषा इत्यादौ लौहित्य
 वपि दृष्टसाधनतान्वयोपगमेन लौ ।
 तद्धर्मिणोऽपि प्रा ।
 त्वाभावेन सामञ्जस्यात्, प्रकृते च परामर्शविषयेऽनुमितिजनत्वा
 धेन तदन्वयायोगात् उपलक्षणताया एव वाच्यत्वादिति चेन्न, प्रकृते
 ऽपि जन्यपदस्य प्रयोज्यपरतया कारणतावच्छेदकप्रविष्टविषया

ये अनुमितिप्रयोजकतया तेषामपि जन्यपदार्थान्वयः सम्भवति ।
 ते सामञ्जस्यात्, परामर्शादिप्रयोज्यताया लक्षणघटकत्वेन ।
 परामर्शान्वयिप्रयोज्यताशरीरे जनकजनकत्वादिना या अन्य-
 त्वमिदं निरूपकत्वम् । १ । निवेगेनानुमितिजन्यप्रत्यक्षादी-
 निव्याप्तिवारणसम्भवात्, विषयप्रयोजकतायाश्च । लक्षणवा-
 न्वयोर्भातिऽपि तस्या लक्षणघटकत्वेन न विवक्षा अतो-
 रपि व्यतिरेकेषणता, वस्तुतोऽज्ञानानि पक्षताद्यधर्मिहृत्ति-
 त्वप्रकृत्य साक्षात् प्रदर्शयता भाति पक्षताया अपि धर्मि-
 त्वप्रदर्शनात् । तत्राद्यधर्मिहृत्तित्वविषयवत्त्वसम्बन्धेन सत्त्व-
 रीतिरित्ये तदाह ज्ञानानि परम्परासम्बन्धेन साक्षात्तया-
 ,तदाः पक्षताया जन्यत्वान्वयोऽनिरादाय एव । अतएव धर्मि-
 त्वप्रदर्शनात् इत्यादौ अक्षरा भासमानं सत्त्वरीतिरित्ये आनन्द-
 ,सत्त्वसाधेऽपि तस्यादावानयनवर्गित्वान्वयोऽतएव । अ-
 ,तन्मन्त्रसम्बन्धेन धारतव्यम् । पुराणी साक्षात्तयाऽतएव ।

कतत्तत्पदार्थवटितपरम्परामन्वयातिरिक्तमन्वयेनावये
विरहात् अन्यथा दण्डो पुरुष इत्यादौ एकनालीनत्वादि
नापि पुरुषादौ पारतन्त्र्येण दण्ड-दण्डत्वाद्यन्वयापत्तेः ।

अरुणयेत्यादावारुण्यरूपधर्म एवारुण्यपदार्थ, तत्त्व
तृतीययैवारुण्यस्य क्रयसाधनत्व बोध्यते, न तु विविधताया
तत्त्वम इति सीमानासिद्धान्तः. तदुक्तं “तृतीयया ३
साधनत्व क्रयं प्रति विस्पष्टं गम्यते तत्तु द्रव्यद्वारेव सिद्धान्तिः ।
आरुण्यस्य क्रयसाधनत्वं साधनतावच्छेदकतया बोध्यते
धूमादङ्गिमानित्यत्र धूमपदस्य मुख्यार्थपरतैवेति मते यदा
पञ्चम्या धूमस्य (१) कारणतायां विषयतया अनच्छेद
वङ्गिज्ञानप्रयोजकत्वमेव प्रतिपाद्यते तथात्रापि हेतुतृतीयया
नतावच्छेदकत्वप्रत्यायनमभवात् । आरुण्यस्य साधनतावच्छे
दकत्वं आत्रयतासम्बन्धेन, ‘तत्तु’ तच्च, ‘द्रव्यद्वारेव’ आत्रयस्य त
तयेव, ‘सिद्धान्ति’ उपपद्यते, इति तदर्थः । एवञ्च गोः क्रयसाध
नसिद्धान्तायां आरुण्यस्य तदवच्छेदकत्वे लाघवं तदवच्छेदक
निष्ठकारणतान्तरावच्छेदकत्वं गौरवमिति प्रतिसन्धानेन गो
कारणतायामारुण्यस्यावच्छेदकत्वनिश्चये आरुण्यविशिष्टगोः
साधनत्वमर्थात् प्रतीयते तादृशबोधे अरुण्येतिपदस्य तात्पर्यात्
परतया अरुण्यपदस्य गुणिपरगोपदसमानलिङ्गतेति ।

(१) धूमस्येव प्रयोजकत्वमेवेत्यपिनेन सहान्वयः । यदा हेतुसङ्ग
निष्ठकारणतायां विषयतया

प्रायः । 'तथाचेति पक्षताया उपदर्शितविशेषणत्वे च इत्यर्थः,
पक्षतासहकृतेति पक्षताजन्यत्वे सति परामर्शजन्यत्वमर्थः, परा-
र्गजन्यसाध्यव्याप्यहेतुविशिष्टपक्षवैशिष्ट्यावगाहिवोध तादृश- (१)
क्षाभावप्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणाय पक्षताजन्यत्वोपादानम्,
परामर्शजन्यत्वोपादानप्रयोजनमाह, 'यद्योक्ताया इति, 'यद्योक्तायाः'
सिद्धाधियिषाविरहविशिष्टसिद्धाभावरूपायाः । ननु तादृशाभावस्य
लौकिकप्रक्षमेव न सम्भवति एकक्षणावच्छिन्नैकात्म्यमहत्तित्वरूपा-
नेन्द्रियक्षणघटितधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् । यदि चैका-
महत्तित्वमेव वैशिष्ट्यं सिद्धाधियिषाकालीनसिद्धौ कालान्तराव-
च्छेदेन स्वसमानाधिकरणसिद्धाधियिषाभावनिरूपिततादृशवैशिष्ट्य-
उत्त्वेऽपि तदानीं (२) सिद्धाधियिषाविरहात्मकविशेषणाभावादिशि-
ष्टभावोऽक्षत एव अन्यथा एकक्षणावच्छिन्नत्वनिवेशेऽपि यादृश-
सिद्धेर्द्वितीयक्षणे सिद्धाधियिषाया उत्पत्तिस्तत्राशो वा (३) तत्र
सिद्धाधियिषाभावनिरूपिततादृशवैशिष्ट्यसत्त्वेन (४) तस्या द्वितीय-
क्षणे उत्पत्तिक्षणे वा (५) विशिष्टाभावासत्त्वप्रसङ्गादिति सिद्धेः

(१) भिन्नैर्विशिष्टवैशिष्ट्यवोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयहेतुत्वानभ्युप-
गमादाह, तादृशेति ।

(२) कार्यव्यवहितप्राक्क्षणे इत्यर्थः ।

(३) यत्र सिद्धिः सिद्धाधियिषा, यत्र वा सिद्धाधियिषा सिद्धिस्तत्त्वैत्यर्थः ।

(४) क्षतएवेत्यादिना पूर्वं एकक्षणावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकत्वं बह्वक्षणा-
शर्येण दर्शितं तत् स्यान्नुताभिप्रायेण बोध्यम् ।

(५) यत्रादौ सिद्धिस्तत्र सिद्धाधियिषाक्षणे यत्र यथात् सिद्धिः तत्र सिद्धाधियिषा-
द्वितीयक्षणे इति भावः ।

सिषाधयिषाविरहेण वैशिष्ट्येण वच्छेदेनैरिगदित्तत्वात्
 पक्षताग्रन्ये दीधितिकारलिखनं सिषाधयिषाविरहस्य विम
 णत्वलाभाय इति मन्यते तत्र तु तानुगतं पावयिषाभा
 सहस्रस्य (१) तद्व्यविश्रित्तत्वाप्रतियोगितावच्छेदकाघटकता
 तस्य युगसहस्रेणापि ज्ञातुमशक्यतया न लौकिकप्रत्यक्षसम्भ
 सिषाधयिषायोग्यताया उत्तेजकत्वमते सुतरां तथा योग्यता
 स्तत्तत्क्षणालकतया अयोग्यत्वादित्यत आह, 'विशेषान
 भावरूपाया वेति सिषाधयिषाभावाविशेषितसिद्धभावरूपा
 इत्यर्थः, आदिना सिषाधयिषाभावरूपविशेषणपरिग्रहः, य
 विषयविशेषे सिद्धिकाले सिषाधयिषाबलात् कदापि नानुमिति
 स्तत्र सिद्धभावाभावं पक्षता, यत्र च सिषाधयिषां विना कदा
 नानुमितिस्तत्र सैव पक्षतेति तयोः प्रत्यक्षस्य न उपपत्त्यादत्तत्वा
 भावः । न च परामर्शानुपादानेऽपि स्य वैशिष्ट्यविशिष्टाभा
 रूपपक्षताजन्यत्वघटितजातिघटितलक्षणं सम्भवतीति परामर्
 पादानमनर्थकमिति वाच्यम् । मूलोपात्तपरामर्शजन्यत्वांशसा
 क्ताय प्रत्यक्षविषयपक्षताया निवृत्तयितुमुचितत्वात्, पराम
 जन्यत्व परामर्शनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वं, तत्र परामर्शनिष्ठ
 स्थले परामर्शत्वावच्छिन्नत्वं तु जन्यतयोरैकावच्छेदकावच्छिन्न

(१) पक्षते वङ्गप्रनुति, पक्षता त्वत्वात् १२ सिषा १५५ १५७
 योत्तेजकत्व, अनुमितिजायता प्रत्यक्षातिरिक्तं वङ्गिज्ञानं जा ॥
 सिषाधयिषाणामनुगततत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वमिति भावः ।

त्वञ्च निवेशयति. 'तत्त्वेनेत्यादिना, 'तत्त्वेन' परामर्शत्वेन, पक्ष-
तानिष्ठजनकतायाञ्च न पक्षतात्वावच्छिन्नत्वनिवेशनं प्रयोजनविर-
हात्, 'तदुभयजन्यत्वं' पक्षता-परामर्शोभयजन्यत्वं, तथाच पक्षता-
जन्यतावच्छेदकावच्छिन्ना या परामर्शत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपित-
जन्यता तद्वत्त्वं पर्यवसितम् । परामर्शत्वेन जनकताविवक्षायाः
प्रयोजनमाह, 'तेनेत्यादिना । अथ परामर्शसत्त्वेऽनुमितिरेव भवि-
ष्यति न तत्रत्यञ्च अनुमितिसामग्र्या भिन्नविषये बलवत्त्वात् जा-
तायाश्चानुमितौ न तत्रत्यक्षसम्भवः, तदानीं तस्या असत्त्वात् विष-
यस्य च कार्यकालवृत्तितया हेतुत्वात्तथाच कथमतिव्याप्तिरित्या-
शङ्कापरोहारायाह, 'बाधादिकालीनेनेति, 'आदिपदात् साध्याभाव-
व्याप्यवत्ताज्ञान-प्रत्यक्षेष्टाविरहविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीरूपानुमिति-
प्रतिबन्धकान्तरपरिग्रहः, तथाच तत्रानुमितिसामग्र्येव नास्तीति
भावः । पक्षताप्रत्यक्षे परामर्शजन्यतासम्पादकं विशेषणमाह,
'देशप्रतियोगिविषयकेणेति, 'देवात्' कदाचित्, सामग्र्योवशात्,
'प्रतियोगिविषयकेण' सिद्धिविषयकेण, तथाच बह्विध्याप्यधूमवान्
पर्वतः पर्वतविशेष्यक-वह्निप्रकारकानिद्ययति सन्तुहालम्बन-
ऊरणोत्तरकालीनैतादृशनिदयाभाषवानहमित्यादित्यादिप्रत्यक्षे
पक्षताजन्यतावच्छेदकीनूततादृशमिदमभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नायाः
परामर्शनिष्ठसिद्धिज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतायाद स-
त्त्वात् प्रसक्तोऽतिप्रसङ्ग उहमिद्धिज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायां परा-
मर्शत्वावच्छिन्नत्वविरहात् भवतीति सन्दुदायार्थः । एकावच्छिन्नत्व-
विषयायाः फलमाह, 'तदुभयसन्तुहालम्बने' इति पक्षता परामर्शो-

भयमसृष्टान्मज्जनप्रत्यये वेत्यर्थः, तात्पर्यप्रत्यये विषयविशेषा एव
 परामर्शेणो. कारणतयापि पञ्चतापस्यतत् परामर्शप्रत्ययविरहित
 धर्मयोग्यं तदुभयजन्मसाधकद्वयतया नास्तिव्याप्तिरिति भावः
 अथ परामर्शप्रत्यये न परामर्शेणान् विषयस्य हेतुना अस्ति
 सामान्यतः प्रत्यये विषयत्वादिनेति प्रागेवात, एवमेवैक-
 वच्छिन्नत्वनिवेगनमफलम् । न च परामर्शप्रत्ययस्य वद्विद्या-
 धूमवत्पञ्चतं ज्ञानामोल्याकारकस्य विगितवैगित्यबोधनया वि-
 पणतावच्छेदकीभूत-वद्विद्याप्यधूमप्रकारक-पञ्चनिश्चयत्वरूप-
 मर्गत्वेन तत्र हेतुत्वमचनमेवेति वाच्यम् । मियेविगितवैगित्य-
 बोधे विगेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुतान्म्युपगता-
 यत्तु ज्ञानव्याप्यमुखवदात्मभिन्नमिदं मिदभावाद्याहमित्येता-
 लोकिकमानसैर्जातिव्याप्तिवारणाय तदावश्यकं तत्र साध्यव्याप्य-
 मत्पञ्चनिश्चयत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकनिश्चयत्वात्कतया नि-
 मते तथाविधभेदप्रत्यक्षजनकतावच्छेदकत्वादिति, तत्र, लौकिक-
 मानसायोग्यवद्विद्याप्यवत्पञ्चविषयकनिश्चयत्वरूपपरामर्शता-
 च्छिन्नकारणताया एव लक्षणे निवेगनीयतया ज्ञानव्याप्यमुखवद-
 तरूपप्रतियोगिज्ञानमादायातिव्याप्यनवकागात्तद्व्यनुभवत्वव्या-
 जातिमत्त्वम्यानुपदमेव विवक्षणीयतया अव्याप्यनवकागाच्चेति ।
 मैवं, परामर्शप्रत्यये परामर्शत्वेन हेतुतायाः स्वयं दूषितत्वे-
 मित्राभ्युपगततया तन्नते तामादाय स्वमते च उक्तविशेष-
 १। वच्छेदका का २। जनिश्चयत्वेन हेतुतामादायातिप्रसङ्गवारणाय
 ३। यजन्त ४। मित्रावन्तं वच्छिन्नत्वनिवेगस्यावश्यकत्वात् । ५

[illegible]

(१) परामर्शजन्यतावच्छेदकधर्मावशिष्टीत्यादकृत्यनिर्वाहार्थेऽर्थः ।

(२) पर्याप्तनिर्देशे ।

भयसमूहालम्बनप्रत्यक्षे वेत्यर्थः, तादृशप्रत्यक्षे विषयविधया पक्ष-
 परामर्शयोः कारणत्वेऽपि पक्षताप्रत्यक्षत्व-परामर्शप्रत्यक्षत्वविभि-
 धनयोरेव तदुभयजन्यतावच्छेदकतया नातिव्याप्तिरिति भावः ।
 अथ परामर्शप्रत्यक्षे न परामर्शत्वेन विषयस्य हेतुता अपि न
 सामान्यतः प्रत्यक्षे विषयत्वादिनेति प्रागेवोक्तं, एवञ्चेककान-
 वच्छिन्नत्वनिवेशनमफलम् । न च परामर्शप्रत्यक्षस्य वङ्गिष्या-
 धूमवत्पर्व्वतं जानामौत्याकारकस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधतया वि-
 षणतावच्छेदकौभूत-वङ्गिष्याप्यधूमप्रकारक-पक्षनिश्चयत्वरूपपर-
 मर्शत्वेन तत्र हेतुत्वमक्षतमेवेति वाच्यम् । मिश्रैर्विशिष्टवैशिष्ट्य-
 बोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुतानभ्युपगमात् ।
 यत्तु ज्ञानव्याप्यसुखवदात्मभिन्नमिदं सिद्धभाववांश्चाहमित्येतादृ-
 लोकिकमानसेऽतिव्याप्तिवारणाय तदावश्यकं तत्र साध्यव्याप्यहेतु-
 मत्पक्षनिश्चयत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकनिश्चयत्वात्मकतया मिश्र-
 मते तथाविधभेदप्रत्यक्षजनकतावच्छेदकत्वादिति, तत्र, लौकिक-
 मानसायोग्यवङ्गिष्याप्यवत्पक्षविषयकनिश्चयत्वरूपपरामर्शत्वा-
 च्छिन्नकारणताया एव लक्षणे निवेशनीयतया ज्ञानव्याप्यसुखवदा-
 त्मरूपप्रतियोगिज्ञानमादायातिव्याप्यनवकाशात्तद्वृत्त्यनुभवत्वव्या-
 जातिमत्त्वम्यानुपदमेव विवक्षणीयतया अव्याप्यनवकाशाच्चेति ।
 मैवं, परामर्शप्रत्यक्षे परामर्शत्वेन हेतुतायाः स्वयं दूषितत्वेऽ-
 भ्युपगम्यता तन्मते तामादाय स्वमते च उक्तविशेष-
 नप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुतामादायातिप्रसङ्गवारण-
 यत्तु न मेकपक्षे च्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् । ५३

मर्शजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया अन्यलिङ्गकशुद्धपर्वततावच्छिन्न-
विशेषकवङ्गानुमितेस्तादृशपरामर्शजन्यतावच्छेदकानाक्रान्ताया-
स्तादृशसिद्धभावजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया कार्यतावच्छेदकयो-
र्व्याप्य-व्यापकभावविरहेण सामान्य-विशेषभावानुपपत्तेः, अन्यथा
परामर्शजन्यतावच्छेदके विषयनिवेशस्यापि निष्प्रयोजनकत्वापा-
तान् । यदि चान्यलिङ्गकेच्छाकाले (२) सिद्धिसत्त्वेऽनुमितित्वा-
णाय सिद्धानुत्तरत्वं पक्षताजन्यतावच्छेदककोटौ निवेश्यते तदा
परामर्शजन्यतावच्छेदककोटावपि तादृशसिद्धानुत्तरत्वं निवेशनीयं
अन्यथा (३) सामान्य-विशेषभावानुपपत्त्या परस्परसहकारिता

(१) तल्लिङ्गकानुमितोच्छाविरहविशिष्टसिद्धानुत्तरानुमितं प्रति तत्पक्ष-भाष्य-
लिङ्गकानुमित्याविरहविशिष्टसिद्धभावत्वेन हेतुत्वे इत्यर्थः, नन्वेतद्दोषस्य तद्वि-
कानुमितिं प्रति तल्लिङ्गकानुमित्याविरहविशिष्टसिद्धभावत्वेन हेतुत्वेनापि कारण-
गन्धव इति चेन्न, यत्नोभयलिङ्गकपरामर्शः सिद्धानात्मकः धूमलिङ्गकानुमितेः
तदुत्तरानुमितेरालोकलिङ्गकत्वेन जन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया आलोकनिद्रावे-
विरहविशिष्टसिद्धभावसत्त्वात् व्यभिचारप्रसङ्गात् । अत्रान्नते आलोकनि-
कानुमित्याविरहविशिष्टसिद्धानुत्तरत्वाभावेन जन्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया व्यभिचार-
नवकाशादिति भावः ।

(२) व्याप्य-व्यापकभावानभ्युपगमे वङ्गिव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्श-
सिद्धानुमितिं प्रति तादृशपरामर्शत्वेन हेतुत्वमस्तु, यत्न वङ्गिव्याप्यवत्तापरामर्श-
सिद्धानात्मक सिद्धानात्मक इत्यव्याप्यवत्तापरामर्शः तदुत्तरं इत्यानुमितेः
मर्शजन्यतावच्छेदकाक्रान्ताया पक्षताजन्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया मर्श-
विच्छेदपि अत्यभावादिति ।

(३) यत्न सिद्धानात्मकवङ्गिव्याप्यालोकपरामर्शात्मकधूमपरामर्शं धूम-
विनीच्छा तदुत्तरानुमितेरालोकलिङ्गकत्वेनालोकपरामर्शजन्यतावे-
आलोकनिद्रावेविरहविशिष्टसिद्धानुत्तरत्वेनालोकनिद्राहेतुत्वमस्तु

सम्भवात् इति नानुपपत्तिरिति सङ्क्षेपः । पक्षतात्व-परामर्शत्वयोः (१)
अननुगतसाध्यादिघटिततया एकोपादानेऽन्यानुमितावव्याप्तिरित्या-
शङ्क्याह, 'तद्वृत्तीति तादृशजन्यतावच्छेदकाश्रयवृत्त्यनुभवत्वव्याप्य-
जातिमत्त्वविवक्षयेत्यर्थः, 'नाव्याप्तिः' न एकोपादानेऽन्यानु-
मितावव्याप्तिः । 'चिन्त्यमिति, जन्यतायां अभावाविषयकवृत्तित्व-
निवेशेनैव सकलातिव्याप्तिवारणसम्भवे गुरुतरपक्षताजन्यत्वनिवेशे
गौरमेव चिन्ताबीजमिति बोध्यम् ।

चिन्तामणिदीधितिः ।

तत्करणमिति । न च व्याप्तादिज्ञानजन्य-
ज्ञानकरणत्वेनेतरभेदसाधने व्याप्तिज्ञानत्वं तादात्म्य-
सम्बन्धेन व्याप्तिज्ञानमेव वा गमकां, व्याप्तिरननुगमेऽपि
अधिकस्य भागासिद्धिवारणमात्रप्रयोजनकत्वादिति
वाच्यम् । फलोपहितस्य लक्ष्यतया व्याप्तिज्ञानत्वादे-
रतिप्रसक्तत्वात् करणत्वनिष्ठव्याप्तिस्तादृशव्याप्तिज्ञान-

विरहविशिष्टसिद्धभावाजन्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया व्याप्य-व्यापकभावानुपपत्ति-
रत परामर्शजन्यतावच्छेदके तद्विवेचः । तथाचालोकपरामर्शजन्यतावच्छेदका-
भावाच्च व्यापकत्वानुपपत्तिरिति भावः ।

(१) ननु परामर्श एव व्यापकसामग्री वाच्या इति चेन्न, यत्र सिद्धनात्मक-
धूममात्रपरामर्शादनुमितिरूढं तदनुमितेरालोकासिद्धकानुमित्वाविरहविशिष्ट-
सिद्धरनुत्तरत्वेन तादृशपक्षताजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तायाः चालोकपरामर्शजन्यता-
वच्छेदकानाक्रान्ततया तस्यापि व्यापकत्वानुपपत्तिरिति श्येदन् ।

मर्शजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया अन्यलिङ्गकशुद्धपर्वतत्वाच्च
विशेषकवङ्गानुमितेस्तादृशपरामर्शजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तता-
स्तादृशसिद्धभावजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया कार्यतावच्छेदको
व्याप्य-व्यापकभावविरहेण सामान्य-विशेषभावानुपपत्तेः, अन्यथा।
परामर्शजन्यतावच्छेदके विषयनिवेशस्यापि निष्पृयोजनकत्वात्
तान् । यदि चान्यलिङ्गकेच्छाकाले (२) सिद्धिसत्त्वेऽनुमितेरा-
णाय सिद्धानुत्तरत्वं पक्षताजन्यतावच्छेदककोटौ निवेश्यते तदा
परामर्शजन्यतावच्छेदककोटावपि तादृशसिद्धानुत्तरत्वं निवेशनीयं
अन्यथा (३) सामान्य-विशेषभावानुपपत्त्या परस्परसहकारिते

(१) तल्लिङ्गकानुमितोच्छाविरहविशिष्टसिद्धानुत्तरानुमिते प्रति तत्त्व-व-
लिङ्गकानुमित्याविरहविशिष्टसिद्धभावत्वेन हेतुत्वे इत्यर्थः, नन्वेतद्दोषस्य तर्हि
कानुमितं प्रति तल्लिङ्गकानुमित्याविरहविशिष्टसिद्धभावत्वेन हेतुत्वेनापि वक्त-
मन्भव इति चेन्न, यत्नोभयलिङ्गकपरामर्शे सिद्धात्मकं घूर्मलिङ्गकानुमितेः
तदुत्तरानुमितेरालोकनिद्रकत्वेन जन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया आलोकनिद्रक-
विरहविशिष्टसिद्धभावासत्त्वात् व्यभिचारप्रसङ्गात् । अस्मन्मते आलोकनि-
कानुमित्याविरहविशिष्टसिद्धानुत्तरत्वाभावेन जन्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया व्यभिचा-
नवकाशादिति भावः ।

(२) व्याप्य-व्यापकभावानभ्युपगमे वज्रिव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्श-
त्तरानुमिति प्रति तादृशपरामर्शत्वेन हेतुत्वमस्तु, यत्न वज्रिव्याप्यवत्तादरात्
सिद्धात्मकं सिद्धानात्मकं द्वयव्याप्यवत्तापरामर्शः तदुत्तरं द्रव्यानुमितेः
मर्शजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया, पक्षताजन्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया व्य-
मानि, २०१५ अन्यभावादिति ।

३) यत्न सिद्धात्मकवज्रिव्याप्यालोकपरामर्शात्मकधूमपरामर्श इति
मतेऽपि तदुत्तरानुमितेरालोकनिद्रकत्वेनालोकपरामर्शजन्यतावच्छेद-
आलोकनिद्रकविरहविशिष्टसिद्धानुत्तरत्वेनालोकनिद्रकानुमितेः

तत्त्वज्ञानाच्चैव तत्त्वज्ञानाच्चैव ज्ञानमिति मन्वते ।
गज्ञानाभावाच्चैव ।

भाष्येति विवर्तितम् ।

‘तत्त्वज्ञानमिति’ तत्त्वज्ञानमनुमानमित्यत्र ‘तत्त्वज्ञानेन’
विशेषणत्वापक्षे त्विदं प्रकृतत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकं दृष्टम्
तज्ज्ञान्यज्ञानं परागम्यते, तेन तादृगज्ञानकरणत्वस्य अनुमान-
लक्षणत्वं लभ्यते, तच्च न घटते, इतरभेदानुमापकत्वेन लक्षणत्व-
तादृगलक्षणेन इतरभेदानुमानेन तद्व्युत्पन्नं त्विदं प्रकृतत्वावच्छेदेन
व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वस्यैवानुमापकतामभवेन इतरागस्य वैयर्थ्य-
तस्यानुमानेतरभेदानुमापकत्वान्भवात् । यदि च प्रकृतत्वेन
वच्छेदकघटकधर्मस्यानुमापकतावच्छेदकत्वमभाव एव इतराग-
वैयर्थ्यं प्रकृते च व्याप्तिज्ञानत्वस्यानुमापकत्वे व्याप्तिप्रकारक-
वैशिष्ट्यावच्छिन्नज्ञानत्वत्वमेवानुमापकतावच्छेदकं तच्च प्रकृतत्वेन
तावच्छेदकीभूततादृगज्ञानकरणतात्वस्य न घटकं तच्छेद-
स्वरूपतो ज्ञानत्वस्यैव निवेगात् सामानाधिकरण्यरूपस्य व्याप्ति-
प्रकारकत्ववैशिष्ट्यस्य चानिवेशादिति मन्यते, तदापि व्याप्ति-
॥ च्छेदना तादात्म्यसम्बन्धेनानुमापकत्वसम्भवात् वैयर्थ्य-
मिति चेत् । न च व्याप्तिज्ञानत्वं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन
कारकत्वावच्छिन्नज्ञानत्वं, तच्च नोक्तलक्षणघटकं तच्छेद-
वच्छिन्नज्ञान एव व्याप्तिप्रकारकत्वस्य विशेषणत्वादिति

भाषेः (१) साध्यादिभेदेनाननुगततया न निखिलव्याप्तिप्रकारकत्व-
साधारण्यं धर्मान्तरस्य (२) तादृशज्ञानजन्यज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्य-
तातिमत्करणत्वन्तु सर्वसाधारणमेवेति नानुपपत्तिलेशोऽपि ।
अभिभेदेऽपि वैयर्थ्यमभ्युपेत्य समाधत्ते, 'व्यतिरेकव्याप्तेरिति,
अत्रणस्य केवलव्यतिरेकिहेतुतया व्यतिरेकव्याप्तिरेव प्रकृते
समकतौपयिकी, तथाच साध्याभावत्वाद्यवच्छेदेन हेत्वभावव्याप्ते-
र्गोच्यतया हेतुतावच्छेदकस्य साध्यव्याप्यतानवच्छेदकत्वेऽपि न
इतिरिति भावः (३) ।

चिन्तामणिदीधितिः ।

लिङ्गस्यानित्यत्वेऽप्यनुमितिकरणस्य स्वरूपतः प्रत्य-
क्षोपजीवकत्वं व्यवस्थापयन्नाह, 'तच्चेति ।

अनुमितेर्ज्ञानाकरणकज्ञानत्वेन प्रत्यक्षमितिमध्य-
नेवेशे तत्करणस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावः स्यादिति
अन्निरस्यति, 'तच्चेतीत्यपि केचित् ।

(१) ननु साध्यादिव्याप्तिप्रकारकत्वापेक्षया व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वस्य दुरुक्तता
निमित्तादप्यत्र तदेव पूर्ववर्तितावच्छेदकं तदाह व्याप्तिप्रकारकत्वस्य हेतुत्वसम्भवे
अधिकारैर्द्वयमस्त्येव इत्यत आह, व्याप्तेरिति ।

(२) व्याप्तिप्रकारकत्वस्येत्यर्थः ।

(३) तदासाध्याभाववच्छेदकतया साध्यवृत्तिरिति ४३ ।

यत्रलात् अनुमितिः प्रत्यक्षत्वविरुद्धानुमितित्वसिद्धेः । उक्तलक्षणे
चाक्षुषादिहृत्तित्वादिकं जातिविशेषणमुपगम्यानुमितिश्चाव-
नमन्भवादित्यस्वरसः 'केचिदित्यनेन सूचितः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथानुमानं न प्रमाणं योग्योपाधीनां योग्यानुप-
पत्तव्याभावनिश्चयेऽप्ययोग्योपाधिशङ्कया व्यभिचारसंश-
यात् शतशः सहचरितयोरपि व्यभिचारोपलब्धेश्च लोके
भूमादिदर्शनानन्तरं वज्रादिव्यवहारश्च सम्भावना-
मात्रात् संवादेन च प्रामाण्याभिमानादिति नाप्रत्यक्षं
प्रमाणमिति, न, अप्रमाणसाधर्म्येणाप्रामाण्यसाधने
दृष्टसाधर्म्यस्यानुमानत्वात् एतद्वाक्यस्य सन्दिग्धविपर्य-
यस्तान्यतरं प्रत्ययवत्त्वात् तयोश्च परकीययोरप्रत्यक्षत्वात्
अनुमानमप्रमाणमिति वाक्यस्य प्रामाण्याप्रामाण्ययो-
रव्याघाताच्च ।

चिन्तामणिदीधितिः ।

अनुमानप्रामाण्यं परीक्षितं चाव्याप्तिमतमुत्पा-
पयति, 'अथेति, 'अनुमानं' अनुमानत्वेनाभिमतं
भूमादिज्ञानं, अस्तत्त्व्यात्युपनीतमनुमानमेव वा, 'संवा-
देन' संवादाभिमानेन, सम्भावितस्यानतोऽनुगताङ्गारस्य

परमार्थसत्स्वलक्षणमात्रसाक्षिणाध्यक्षेणानुल्लेखात् च
 क्षमूलकविकल्पोल्लिखितत्वाद्वा संवादः, अनुमान
 प्रामाण्ये च तन्मूलकसमयनिर्मुखाद्यधीनप्रवृत्तिके
 शब्दोपमानयोः सुतरामप्रामाण्यान्नाप्रत्यक्षं प्रमा
 मित्याह, 'इतीत्यादि । 'अप्रमाणसाधर्म्येण' प्रमाण
 प्रयोजकरूपशून्यत्वेन, 'दृष्टसाधर्म्यस्य,' साधर्म्यदर्शन
 वा, (१) नन्वभिहितमेव साधर्म्यदर्शनं सम्भावं
 भावयति सम्भावनैव च बहुशो व्यवहारहेतुर्गलित
 आह, 'अनुमानमिति ।

गादाधरी विवृतिः ।

'परीक्षितं' परमतं निराकृत्य व्यवस्थापयितुं, अनुमित्यावर
 प्रमितेद्यावर्वाकिनानभ्युपगमात् तत्करणत्वरूपानुमानत्वावच्छि
 तेषामप्रामाण्यसाधनं न सम्भवति, अतोऽनुमानपदमन्यथा व्याप
 'अनुमानमिति, 'अभिमतमित्यस्य परैरित्यादिः, 'धूमादिज्ञानं'
 धूमादिज्ञानत्वावच्छिन्नं, 'अनुमानं' अनुमानपदार्थः, तथा
 धूमादिज्ञानत्वेनैव पक्षतेति नानुपपत्तिरिति (२) भावः । इ
 तानपदादृमादिज्ञानत्वादिना बोधो लक्षणयैवेत्यभिप्रेत्य मुख्यं

१) 'दृष्टसाधर्म्यस्य' 'साधर्म्यदर्शनस्य वा' इत्यनयोः सूत्रोक्तेन 'बहुशो'
 इत्यनेन सहान्वद ।

न पक्षज्ञानरूपानुपपत्तिरित्यर्थः ।

रतामपि सङ्गमयति, 'असदिति, 'स्याति.' ज्ञानं, 'उपनीतं'
 'वेषयीकृतं, 'अनुमानमेव वा' अनुमितिकरणत्वावच्छिन्नमेव वा,
 अनुमानपदार्थ इत्यनुषज्यते, तन्मते अलौक एव पदानां शक्तिर्न
 ; पारमार्थिके, सदसत्सम्बन्धाभावेन तत्र प्रवृत्तिनिमित्ती-
 दूतानुगताकारासम्बन्धात् (१) अनुगताकारस्य गोत्वादेरतद्व्या-
 त्यात्मकत्वेन (२) अभावरूपतया अलौकत्वात् असतोऽप्यनुमिति-
 करणत्वावच्छिन्नस्य तन्मतेऽनुमानपदार्थतेति बोध्यम् । एवञ्च
 शार्वाकैरनुमित्यनभ्युपगमेऽपि असत्स्यातिस्वीकर्तृणां तेषां मते
 अनुमितिकरणत्वावच्छिन्नेऽप्रामाण्यसाधने नान्नयाज्ञानरूपो दोष-
 इति भावः । ननु लिङ्गज्ञानस्य पर्वतो वज्रिमानित्यादिप्र-
 मित्यजनकत्वे लिङ्गपरामर्शानन्तरं वज्रिप्राप्त्यर्थिनः पर्वतादि-
 गमनप्रवृत्त्यनुपपत्तिः पर्वतादौ वज्रादिनिश्चयं विना तद्गमने
 वज्रिप्राप्तिसाधनतावच्छेदकवज्रिमद्देशगमनत्वनिश्चयायोगादित्या-
 शङ्कां परिहरति, नूले 'लोक इति, 'सन्भावनामात्रादिति । यद्यपि
 लिङ्गदर्शनस्मारितसाध्यस्य मानसनिश्चयोपगमेनाप्यनुमानस्या-
 प्रामाण्यमायाति, तथापि सर्वत्र व्यभिचारसंग्रयसम्भवेन व्याप्ति-
 निश्चयासम्भवात् विपरीतकोटिभानविरोधिविशेषदर्शनस्य तन्मते-
 ऽसम्भवेन सोऽपि निश्चयस्तावदसम्भवीत्याशयेन सन्भावनादरः ।

(१) तन्मते कभाषणालोक्तया गोत्वादेरपि कर्त्रीकृतं तन्मते गोत्वादे-
 तेभिस्तन्मित्ररूपत्वात् इति भावः ।

(२) अतद्व्यावृत्त्यात्मकत्वेन गोभिस्तन्मित्ररूपत्वेन ।

न च यत् संशये कोटिद्वयांशे तुल्यता १५५ ततो
 एव वा औक्त्यं ततः प्रवृत्त्यादिवारणाय तत् ५११
 तत्प्रकारकज्ञानकरणतायामवश्यं निवेशनीयतया कथं सम्भवः
 प्रवृत्त्यादिकार्यनिर्वाहः तत्कोट्यंशे औक्त्यरहिततदभावप्र
 कान्यत्वस्य तत्कोटिकसम्भावनासाधारणस्य कारणतावच्छे
 च गौरवमिति वाच्यम् । अगत्या गौरवस्यादोषत्वात् । १५५
 तन्मतेऽनुगतधर्मस्यालीकतया व्यत व्यपहितत्वात् । तौभावा
 तत्तद्वक्त्योरेव हेतु-हेतुमद्भावसम्भवः । तत्र च तत्प्रम वाप्रम
 त्वस्य निवेशो नास्त्येवेति तत्त्वम् ।

ननु सम्भावनायाः ५११ तत्प्रम वाप्रम

प्रमितित्वसिद्ध्या तत्करणस्य धूमादिज्ञानस्य प्रमाणत्वं सत्त्वतो
 आह, मूले 'संवादेन चेति । वक्ष्यमाणयुक्त्या प्रमाणान्तरमु
 ग्राहित्वरूपस्य संवादस्य तन्मते सम्भावनायामसत्त्वेन संवादेन
 प्रामाण्याभिमानादित्यसद्गतमतो व्याचष्टे, 'संवादेनेति, यथा
 त्यागे वीजमाह, 'सम्भावितस्येति, 'सम्भावितस्य' सम्भावनाविषय
 'अनुगताकारस्य' वदित्वादेः, 'अध्यक्षेण' प्रत्यक्षप्रमित्या, 'अनु
 गत' अविषयिकरणादित्यन्वयः । अनुगताकारस्य प्रमित्यविषय
 तामम्पादकं विगेषणमाह, 'असत् इति, वदित्वादेरतद्वार्ता
 रूपतया अलीकत्वं बोध्यम् । अध्यक्षस्यालीकाविषयकत्वसम्पाद
 ५११, 'परमार्थसत्स्वनक्षणमात्रमाक्षिणेति, 'परमार्थ
 पारमार्थिकोय', 'स्वनक्षणः' स्वतोव्यावृत्तौ वदित्वादिः, तद्वत्
 ५११ । वदित्वादेरनुगताकारस्य पारमार्थिकवदित्वादि

त्वे तस्य कयमितरव्यावृत्तिर्व्यावर्तकधर्माभावात् इत्याशङ्का-
रिहाराय 'स्वलक्षणेत्युक्तं' तथाच सम्भावनायाः प्रमित्य-
न्तरविषयविषयकत्वरूपसंवाद इति भावः । न चाध्यक्षस्य
भावनाविषयानुगताकाराविषयकत्वेऽपि अध्यक्षविषयवङ्गादि-
विषयकत्वेन सम्भावनायाः संवादविषयत्वमक्षतमेवेति वाच्यम् ।
दसतोरेकज्ञानाविषयतया अनुगताकारविषयित्वा विशिष्टबुद्धेः
रमाधिकवङ्गादिविषयकत्वासम्भवात्, अनुगताकारवङ्गित्वादि-
ब्रह्मलोकवङ्गादिरेव विशिष्टधीविषयत्वात् मनस्यासम्भाव-
विषयकत्वेन सहटितस्य प्रमित्यन्तरविषयविषयकत्वस्वरूपसंवाद-
यामिमानो न सम्भवति (१) इत्यत आह, 'अध्यक्षमूलमेति,
सम्भावितस्येत्यनुष्यते, 'विकल्पोल्लिखितत्वात्' तद्विषयत्वात्,
प्रणादिवासनानूलकशशविषाणादिविकल्पव्यावर्तनाय अध्यक्षमूल-
मेति, (२) 'संवादः' सम्भावनाया इति शेषः, तथाचाध्यक्ष-
मूलकविकल्पोल्लिखितविषयकत्वमेव सम्भावनानिष्ठः संवादः स-
एव प्रामाण्यामिमानप्रयोजकतया मूलकतोक्त इति भावः ।
'योग्योपाधीनामित्यादियन्तेनानुमानाप्रामाण्य एव हेतुक्येनात्

(१) सम्भावनाधर्मिकप्रमित्यन्तरविषयविषयकत्वमनस्य संवादमिमानसदृश-
त्वेन तादृशमिमानो न सम्भवति तस्य तादृशविषयकत्वविषयकत्वेन सहटितकत्व-
सम्भावविषयकत्वभावात् इति भावः । इदमवाशयेन तन्मते प्रामाण्यं नन्द-
विषयकत्वमनस्य रमादिकतया धर्मिणामसम्भवात् प्रामाण्यं नन्द-
मूलकमिति रिति ।

(२) दसुतसु तादृशसदृशस्य संवादो न सति न-

‘इति नाप्रत्यक्षं प्रमाणं’ इत्यनुमानोपमान-शब्दानां व
 णामप्रामाण्योपसंज्ञा न घटत इत्यागच्छा परिजिहीर्षुः
 नाप्रामाण्यसाधकहेतोरेवोपमान--शब्दयोरप्रामाण्यसम्पादक-
 परता दर्शयति, ‘तन्मूलकममयनिर्णयाद्यधीनप्रवृत्तिकयोर्दि-
 तन्मूलोऽनुमानाधीनो यः ‘ममयनिर्णयादिः’ गतिनिर्णय-
 ‘तदधीनप्रवृत्तिकयोः’ तादृगमहकारिममवधानाधीनप्रमाण-
 फलोपधानकयोरित्यर्थः, ‘आदिपटात्तात्पर्यनिर्णयादिपरिग्र-
 समयादिसम्भावनात् एव शाब्दादिप्रमा भविष्यतीत्यादि-
 परीहाराय निर्णयेत्युक्तम् । न चैवं ‘अनुमानमप्रमाणं’ इ-
 नानुमानाप्रामाण्यसाधस्योपक्रान्ततया त्रयाणामप्रामाण्य-
 हारविरोध इति वाच्यम् । ‘अनुमानमप्रमाणमिति वा-
 त्रितयाप्रामाण्य एव तात्पर्यात् । अप्रामाण्यसाधनेऽप्र-
 साधनस्य हेतुता न घटते प्रमाणेऽपि यत्किञ्चिद्
 प्रमाणघटादिसाधनसत्त्वादित्याशङ्कोदाराय प्रमाणतावच्छे-
 रूपशून्यत्वधर्मेण साधनस्य विवक्षितं तथाच प्रमाणताप्रयोज-
 रूपशून्यत्वमेव पर्यवसितो हेतुरित्यभिसन्वायाह, ‘अप्रमादित्यादि-
 ५ प्रसाध्याङ्गके हेतुः (१) । नैयायिकमते व्याप्तिनिवृत्त-
 ५ ‘मा’ ‘जकार’ ने सत्त्वादिति, अतएव (२) पूर्व-
 णिक्ततोह्यस्यैव तद्हेतोः सिद्धार्थ योग्योपाधीनामित्यादिप्र-
 ५.१

५) उभयवाद्यसिद्धो हेतुरित्यर्थः ।

५) हेतो प्रसाध्याङ्गकत्वादेव इत्यर्थः, प्रसाध्याङ्गकत्वात् अनुमेयतादि-

‘इति नाप्रत्यक्षं प्रमाणं’ इत्यनुमानोपमान-शब्दानाम् वक्ष-
णामप्रामाण्योपसंहारो न घटत इत्याशङ्कां परिजिहीर्षुर्नु
नाप्रामाण्यसाधकहेतोरेवोपमान-शब्दोप-
परता दर्शयति, ‘तूष्णीं ब्रूयात्’ इति वा ‘वृत्तिकयोः’
तन्मूलोऽनुमानाधीनो यः ‘समयनिर्णयादिः’ शक्तिनिर्णय-
‘तदधीनप्रवृत्तिकयोः’ तादृशसहकारिसमवधानाधीनप्रमाण-
फलोपधानकयोरित्यर्थः, ‘आदिपदात्तात्पर्यनिर्णयादिपरिग्र-
समयादिसम्भावनात एव शाब्दादिप्रमाणाः तादृश-
परीहाराय निर्णयेत्युक्तम् । न चैवं ‘अनुमानमप्रमाणं’
नानुमानाप्रामाण्यमात्रस्योपक्रान्ततया तद्विरोध-
हारविरोध इति वाच्यम् । ‘अनुमानमप्रमाणमिति
त्रितयाप्रामाण्य एव तात्पर्यात् । अप्रामाण्यसाधनेऽपि
साधर्म्यस्य हेतुता न घटते प्रमाणेऽपि यत्किञ्चिद्
प्रमाणघटादिमाधर्म्यसत्त्वादित्याशङ्कोद्धाराय प्रमाणता-
रूपशून्यत्वधर्म्येण साधर्म्यं विवक्षितं तथाच प्रमाणताप्रयो-
रूपशून्यत्वमेव पर्यवसितो हेतुरित्यभिसन्ध्यायाह, ‘सा-
अथ च प्रमाध्याङ्गके हेतुः (१) । नैयायिकमते व्याप्तिनिर्ण-
रूपप्रमाणताप्रयोजकरूपस्यानुमाने सत्त्वादिति, अतएव (२)
मणिकृतोऽप्येव तद्हेतोः मिद्वयं तद्विरोध-
विनाशकम् ।

(१) उभयवाद्यमिदो हेतुरित्यर्थः ।

(२) हेतोः प्रमाध्याङ्गकत्वादेव इत्यर्थः, प्रमाध्याङ्गकत्वाद्
प्रतिपाद्यम् ।

प्रामाण्ये निर्व्विकल्पकज्ञाने नाप्रामाण्यं सन्दिह्यते
परन्तु तदुत्तरभाविनि समुल्लिखितालीकानुगताकारं
सविकल्पक एवेति वाच्यम् । निर्व्विकल्पकस्य
सन्मात्रावलम्बनत्व-स्वविषयत्व-प्रामाण्यावगाहित्वाना-
मनुमानाधीनसिद्धिकत्वात् । सर्व्वमिदं सति व्याप्ति-
निश्चये स्यात् स एव तु न सम्भवत्युपायाभावादित्यत-
आह, 'व्याप्तीति ।

गादाधरी विवृतिः ।

‘अनुमानमप्रमाणमिति वाक्यस्याप्रामाण्योपगमेऽप्रामाण्यस्य
भ्रमजनकत्वरूपतयाऽनुमानस्य प्रामाण्यापातात् अप्रामाण्याभाव-
वति च अप्रामाण्यप्रकारत्वरूपस्य तज्जन्यज्ञानभ्रमत्वस्य विशे-
षांशे प्रामाण्यसत्त्वनिर्व्वाह्यत्वादिति(१) मूलोक्तव्याघातमुद्धरति ।
‘नन्वित्यादिना, ‘आपातत इति यावदसद्विषयकत्वस्य भ्रमत्व-
रूपत्वं न व्यवस्थापितं तावदित्यर्थः, तस्य भ्रमत्वरूपत्वे तस्य
प्रामाण्यवद्दिश्येयकत्वं विनाप्युपपत्तेः अनुमानप्रामाण्यानापादकत्वा-
दिति भावः । ‘निरूपयामः’ अभ्युपगच्छामः, ‘विषयबाधाधीन-
तया’ विशेष्यतासम्बन्धेन विषयबाधव्याप्यतया, ‘सम्भाव्येत’ आपा-
येत, ‘प्रमाकरणत्वव्यतिरेकमिति ‘निरूपयामः’ इत्यनुपपद्यते,

तथाच परकीयसन्देह-विपर्ययज्ञानस्य तदुत्सारणरूपेष्टसाधनता-
ज्ञानसम्पादकतया तादृशशब्दप्रयोगप्रयोजकस्योपपादनाय नानु-
मानप्रामाण्यमिति भावः । इदमुपलक्षणं जल्पस्थले अवयवप्रयोगे-
न मध्यस्थस्य स्वपरिगृहीत(१)कोटिसम्भावनासम्पादनयैव वादि-
विजय इति बोध्यम् । तेन हेतुज्ञानान्मध्यस्थस्यानुमितेरपि
श्याभ्युपेयतया अनुमानप्रामाण्यं निर्वहतीति प्रागुक्तदूषणमप्यु-
द्धृतं भवतीति ध्येयम् ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अपिचानुमानाप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्याप्यप्रमाणात्वा-
पत्तेः प्रामाण्यस्यानुमेयत्वात् स्वतश्च प्रामाण्यग्रहे तत्-
संगयानुपपत्तेः । व्याप्तिग्रहोपायश्च वक्ष्यते ।

चिन्तामणिदीधितिः ।

ननु न वयमापाततो भ्रमजनकत्वलक्षणमप्रामाण्यं
निरूपयामहे यत्र बाधीनतया प्रामाण्यं
साकारगत्वव्यतिरिक्तमत आह,
इति । न चानुगताकागमसं-
सर्गः । अत्र स्वसंवेदनमिति

तथाच प्रमाकरणत्व-तदभावयोरेव तृतीयपक्षो न सम्भवतीत्यन्य-
तराभ्युपगम एवावश्यकः न तु प्रमाकरणत्व भ्रमकरणत्वयोरपीति
तदुभयमेव नाभ्युपेयते, शब्दस्य विशिष्टज्ञानजनकत्वेऽपि पदार्थो-
पस्थितिद्वारा मानसविशिष्टज्ञानप्रयोजकत्वात् परप्रतिपक्षार्थं
शब्दप्रयोग उपपद्यते मानसञ्च ज्ञानं निश्चयः सम्भावना वा
इत्यन्यदेतदिति भावः । स्वतः प्रामाण्यग्रहे तत्संशयानुपपत्ति-
रूपमूलोक्तं बाधकमुद्धरति, 'न चेत्यादिना, अप्रामाण्यसंशया-
भावसम्पादकहेत्वन्तरसूचकं निर्व्विकल्पकविशेषणमाह, 'अनु-
गताकारेत्यादिना, 'अनुगताकारासंस्पर्गिनि' वङ्गित्वाद्यविषयके,
एतेन निर्व्विकल्पके प्रामाण्यसंगयसम्पादकानुगताकारविषयकत्व-
रूपप्रामाण्यमहचरितधर्माभावः सूचितः । 'परमार्थसत्त्व-
लक्षणमाक्षिणि' सम्भावविषयके, एतेन संगयविरोधिसम्भाव-
विषयकत्वरूपप्रामाण्यव्यावर्त्तकदर्शनं सूचितम् । 'स्वसंवेदनेति
स्वात्मकं यत्संवेदनं ज्ञानं तेन संविदितं प्रामाण्यं यत्र तत्रेत्यर्थः,
निर्व्विकल्पकस्य स्वांगे प्रामाण्यावगाहितायाः 'स्वतः प्रामाण्येत्यादि-
पङ्क्त्यवतारायें प्रागेवागद्वितत्वेऽपि पुनरभिधानं निर्व्विकल्पकस्यैव
तयात्व न तु सविकल्पकस्येति सविकल्पके प्रामाण्यसंगयसम्पादक-
तन्निदानसम्पादनाय । नन्वेवं प्रत्यक्षप्रमायामप्रामाण्यं सन्दिग्धत-
इत्यनुभवः कथमुपपद्यतामित्यत आह, 'तदुत्तरभाविनीति
विकल्पकाद्यवहितोत्तरभाविनीत्यर्थः, तथाच निर्व्विकल्पकस्य
विकल्पकानिमात्रिध्यात्मकदोषादुभयमात्मकस्यादृशानुभव इति
। एवञ्चाद्यक्षय्य स्वतः प्रामाण्यग्रहेऽपि न प्रामाण्यसंगया-

वन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा केवला-
न्वयिन्यभावात् ।

चिन्तामणिदीधितिः ।

समारब्धानुमानप्रामाण्यपरीक्षाकारणीभूतव्याप्ति-
ग्रहोपायप्रतिपादननिदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमार-
भते, 'नन्वित्यादिना, साध्याभाववदवृत्तित्वस्याव्याप्य-
वृत्तिसाध्यकसङ्घेतावव्याप्तिमाशङ्क्याह, 'साध्यवद्भिन्नेति ।
साध्यवद्भिन्ने यः साध्याभावस्तद्वदवृत्तित्वमर्थः ।

गादाधरी विवृतिः ।

अनुमानप्रामाण्योपपादकतया व्याप्तिग्रहोपायस्यैव इदानी-
मभिधातुमुचितत्वात् 'वक्ष्यते इत्यनेन तत्प्रतीक्षां विधाय व्याप्ति-
स्वरूपनिरूपणमयुक्तमित्याशङ्का परिजिहीर्षुस्तत्प्राथम्ये तस्य व्याप्ति-
ग्रहोपायप्रतिपादनौपयिकत्वरूपबीजं दर्शयन् 'नन्वित्यादि-
ग्रन्थमवतारयति, 'समारब्धेति, व्याप्तिग्रहोपायाकथनेन प्रामाण्य-
व्यवस्थापनस्यानिष्पन्नत्वात् 'समारब्धेति परीक्षाविशेषणं, 'परीक्षा'
परमतनिराकरणपूर्वकस्वमतव्यवस्थापनं, 'कारणीभूतेति 'प्रति-
शेषणम् । यद्यपि व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनस्य अनुमान-
य न तस्यावश्यकत्वप्रदर्शनाय 'व्याप्ति-
वक्ष्यते' इत्येतद्व्यावतारणात् व्याप्तिग्रहोपायस्यानु-
तत्त्वाभावात्, तथापि प्रामाण्य-

व्यवस्थापननिर्वाहकतया भवतु व्याप्तिग्रहोपायस्य इदानी-
माकाङ्क्षितत्वं एवमपि तन्न व्याप्तिस्वरूपनिरूपणं विना सम्भव-
तीति प्रथमत एव तदेवोचितमित्येतत्सूचनायैतदभिहितम् ।
'निदानमिति व्याप्तिघटकीभूताव्यभिचारांशभाने बाधाभाव-
मुद्रया व्यभिचारज्ञानाभावो हेतुः । साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतु-
तावच्छेदकांशग्रहे च विशेषणज्ञानमुद्रया सहचारग्रहो हेतुरिति
क्रमेण व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनस्य व्याप्तिस्वरूपमप्रतिपाद्याग्रव्य-
त्वादिति भावः । प्रथमतः पूर्वपक्षस्यैवाभिधानेन निरूपयतीत्य-
सङ्गतमतः 'आरभते' इत्युक्तं, निरूपणस्य परमतनिराकरणपूर्वक-
स्वसिद्धान्तकथनरूपतया पूर्वपक्षाभिधान-तत्खण्डनयोरपि तदा-
रम्भतेति ध्येयम् । मूले 'न तावदव्यभिचरितत्वमिति, 'व्याप्तिरिति
प्रश्नस्यमनुपपद्यते, तथाच अव्यभिचारपदार्थो नानुमितिजनकज्ञान-
विषय इत्यर्थः । अनुमितिजनकत्व (१) न अव्यभिचारपदार्थाव-
च्छिन्नहेतुविषयताघटितधर्मावच्छिन्नमिति तु पर्यवसितम् (२) ।
अतः हेतुमाह, 'तहि न साध्याभाववदवृत्तित्वमित्यादि, यतः

॥१॥ अथ हेतु साध्याभाववदवृत्तित्वस्य रूपतादात्म्याभावलोभ एव, तदाच
समूहात्मकज्ञानादिदयसादाय घटादौ व्यभिचार इत्यो निष्कर्षमाह, अनु-
मितौत्यादि ।

॥२॥ यदापि साध्याभाववदवृत्तित्वं विद्याप्रिज्ञानकारणतावादिहेतुः अपि अव्यभि-
चारपदार्थविषयकज्ञानत्वेन न हेतुत्वमपि तु साध्याभाववदवृत्तित्ववशाज्ज्ञेय
इति सिद्धसाधकं तदापि अव्यभिचारपदप्रतिपादात् एतेदकीभूतधर्माभिधान-
च्छेदकताकारणच्छेदकताहेतुविषयतावाच्छिन्नताभाव एव साधनीय इति नैयटोप,
यदच्छेदकताच्छेदेन साध्यविहेतुहेतुत्वं बोध्यम् अतएव एतन्निवृत्तवृत्ततादात्म्य-
सिद्धसाधकमिति भावः ।

दिशा अग्रिमाग्रिमहेतवोऽपि परिष्कारणीयाः । दीधितौ 'अव्या-
प्येति कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादावित्यर्थः, 'अव्याप्तिरिति, तत्र
हेत्वधिकरणे तद्वत्त्वादावप्यन्यदेश-कालावच्छेदेन (१) कपिसंयोगा-
द्यभावसत्त्वादिति भावः । साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभाववान् इति
कर्मधारये अभेदसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नीयं यत्साध्याभावाधिकरणं
तद्वृत्तित्वमर्थः स्यात्तद्यासति तद्वृत्तकीभूतस्य अभेदसम्बन्धेन साध्य-
वद्भिन्नीयं यत्तद्वृत्तित्वस्यैव लक्षणत्वसम्भवात् साध्याभाववत्त्वां-
शस्य वैयर्थ्यमतः सप्तमीतत्पुरुषं व्याचष्टे, 'साध्यवद्भिन्न इति,
तथाच साध्यवद्भिन्नवृत्तिर्यः साध्याभावस्तद्वृत्तित्वमर्थः, तत्र
साध्यवद्भिन्नीयावृत्तित्वादेर्न लक्षणघटकता अहत्यादिविशेषणतया
साध्यवद्भिन्नस्यानिवेशादिति न साध्याभावांशवैयर्थ्यमिति भावः ।
अभावे साध्यत्वानिवेशे ह्रदादिहृत्तिगगनाद्यभाववति पर्व-
तादौ धूमादेर्वृत्तेरसम्भव इति तद्वारणाय साध्यपदसार्थक्यम् ।
न चाधिकरणभेदेनाभावभेदमत एवैतल्लक्षणकरणात् पर्वतादेर्न
ह्रदादिहृत्त्यभाववत्त्वमिति वाच्यम् । अव्याप्यहृत्तिप्रतियोगिका-
भावस्य व्याप्यहृत्तित्वाव्याप्यहृत्तित्वरूपविरुद्धधर्माध्यासेन भेदस्य
लक्षणकर्तृसम्मतत्वात् आकाशाभावादेर्भेदकाभावेन तस्यैक्यात्,
अतएवोक्तधर्माणां भेदकत्वं एतानि च न भेदकानीत्यनेन
दीधितिलुत्तराकरिष्यति, अथवा साध्याभावपदमनुयोगिता-
विशेषसम्बन्धेन साध्यीयपरं अभावीयविलक्षणानुयोगितालाभायै-
वाभावपदं न त्वभावत्वमपि निविशते प्रयोजनाभावात् तादृश-

राकायाभावात्कसाध्याभावस्यात्मादिषु हृत्तेर्घटत्वाभावादिसा-
ध्यकसत्तेतौ साध्याभावस्य घटत्वादेर्दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन
हृत्तितायां मानाभावेन चाव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धेन साध्यवत्ताज्ञानं प्रति यादृशसम्बन्धेन स्वप्रकारकनिश्चयः प्रति-
बन्धकस्त्वेन सम्बन्धेनाभाववत्त्वं निवेश्यं संयोगेन वङ्गादौ साध्ये
तादृशसम्बन्धो दैशिकविशेषणता, कालिकसम्बन्धेनाभावाभावे
दैशिकविशेषणतया साध्ये कालिकसम्बन्ध एव तथा, समवाया-
दिना घटत्वादेरभावे दैशिकविशेषणतया साध्ये समवायादि-
रेवेति न दोषः । न चैवं हृत्तनिष्ठा या कपिसंयोगाभावीयमूलाव-
च्छिन्नविशेषणता तादृशसम्बन्धेन हृत्तादौ तादृशाभाववत्ताज्ञाने-
ऽपि संयोगवत्ताज्ञानोत्पत्तिस्तादृशसम्बन्धो न लक्षणघटकः(१) इति
साध्यवद्भिन्नहृत्तित्वमभावविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम् । संयोग-
तदभावयोरविरुद्धत्वज्ञानाभावदशायां हृत्तः कपिसंयोगाभाव-
वानितिज्ञानस्यापि हृत्ते कपिसंयोगवत्ताज्ञानविरोधितया हृत्त-
निष्ठतदभावीयविशेषणताया अपि साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकीभूतसंसर्गगतान्नयत्वात् ।

केचित्तु साध्यात्कसाभावनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वं विवक्षितं, स च सम्बन्धो यत्तत्सम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकः स्वाभावः साध्यमिति नोक्तानुपपत्तिः । अथ

(१) ननु विशेषणतात्वेनैव विशेषणतासम्बन्धस्य विरोधिताघटकत्वात् कथं
मूलावच्छिन्नविशेषणताया लक्षणाघटकत्वमिति चेद विशेषणताद्वयानुगतस्वाभा-
वात् तत्तद्व्यङ्गित्वेनैव त.स्य विरोधिताघटकत्वादित्यभिप्रायात् ।

समवायेन प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादि-
हेतुकस्थले (१) कालिकसम्बन्धस्यापि तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकघटाभावरूपप्रमेयनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तेन
सम्बन्धेन साध्याभाववति काले हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिः । न च साध्य-
निरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनिवेशान्नायं दोषः
कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावादिरूपप्रमेयस्य कालिकसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया घटादावेव सत्त्वात् कालिकसम्बन्धस्य
समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावात्मक-स्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छे-
दकसम्बन्धत्वविरहादिति वाच्यम् । तादृशप्रमेयाभावस्य कालिक-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोयोऽभावस्तस्यापि प्रमेयत्वेन साध्य-
तया तन्निरूपिततादृशप्रमेयाभावरूपस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वस्य कालिकसम्बन्धेऽक्षततया अव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । न च
यावत्साध्यनिरूपितत्वेन प्रतियोगिता विशेषणीया तथाचोपदर्शिता-
किं न दोष इति वाच्यम् । असमवेतप्रमेयस्य
समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावोनास्तौति प्रत्ययाविषयतया तस्य
तादृशप्रमेयाभावाभावत्वे मानाभावात्, तादृशप्रमेयाभावनिष्ठ-
यावत्प्रमेयनिरूपितप्रतियोगित्वाप्रसिद्धा उक्तस्थले अव्याप्तिताद-
वस्थ्यात् । न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्यावत्साध्य-
निवेशनीयतया नोक्ताप्रसिद्धिरिति

(१) द्रव्यत्वस्य हेतुत्वे साध्याभाववत्तामान्यादिनिरूपितसमवायसम्बन्धेन वृत्ति-
सिद्धिः स्यादतो द्रव्यत्वप्रकारकेत्याद्युक्तम् ।

वाच्यम् । सर्वत्र समवायिनि एकया सत्तयैव तादृशप्रमेया-
भावाभावत्वनिर्व्वाहे सर्वसमवाय्यसंग्राहकगुणादीना तादृशप्र-
मेयाभावाभावत्वे प्रमाणाभावेन दर्शिताप्रसिद्धेर्दुर्व्वारत्वात्, इति
चेन्न, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन हृत्तिमदयत्किञ्चित्साध्यनिरूपित-
स्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनिवेशेनैवोपपत्तेः कालिकसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य दर्शितसाध्याभावाभावस्य साध्यत्वेऽ-
पि तस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाहत्तित्वात् । नचैतत्कल्पेऽपि
कालिकसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यक-कालत्वादिहेतावव्याप्तिः कालिक-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य यः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभाव-
स्तस्य स्वाभावात्मकस्य प्रमेयत्वेन साध्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकौ-
भूतकालिकसम्बन्धेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावाधिकरणे
हेतोर्वृत्तेरिति वाच्यम् । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकौभूतयत्सम्ब-
न्धेन साध्यवद्भिन्नहृत्तित्वमभावस्य तत्सम्बन्धेन तद्वदहृत्तित्वस्य
विवक्षणीयत्वात्, उक्तस्थले च साध्याभावस्य कालिकसम्बन्धेन
साध्यवद्भिन्नेऽहृत्तेः । अथैवं तादृशप्रतियोगिताया स्वनिष्ठत्व-
निवेशो विफलस्तदनिवेशे घटभिन्नं घटत्वाभावादित्यादौ घट-
भेदात्मकसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन घट-
त्वात्मकसाध्याभाववति घटत्वे हेतोर्वृत्तेः प्रसङ्गाया, अव्याप्ते-
रीदृशविवक्षयैव वारणसम्भवात् घटत्वरूपसाध्याभावस्य साध्य-
निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने घटे-
ऽहृत्तेः । नचैवं तादृशसाध्यस्य तादृशसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्न-
हृत्तिरभाव एवाप्रसिद्ध इति कथमव्याप्तिपरीहार इति वाच्यम् ।

घटभेदस्य घटत्वाभावसमनियतत्वेन ऐक्यात् । घटत्वेऽपि समवाय-
सम्बन्धावच्छिन्नायास्तादृशप्रतियोगितायाः सत्त्वेन तादृशप्रति-
योगितावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तिघटत्वरूपसाध्या-
भावस्य प्रसिद्धिसम्भवात् । तादृशाभावयोर्भेदे स्वनिष्ठत्वस्य प्रति-
योगिताविशेषणत्वेऽपि घटत्वरूपसाध्याभावनिष्ठसाध्यनिरूपित-
प्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या तद्दोषतावदस्यात्, संयोगिभेदस्य व्याप्य-
वृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वरूपवैधर्म्येण संयोगाभावाभेदासम्भवेऽपि सं-
योगवत्त्वप्रमाविषयत्वाभावाभेदे बाधकाभावात् स्वरूपसम्बन्ध-
स्यापि साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धतया तेन सम्ब-
न्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तेस्तादृशप्रमाविषयत्वरूपसाध्याभावस्य प्रसिद्ध्या
संयोगिभिन्नं गुणत्वादित्यादावव्याप्तेरनवकाशादिति चेन्न, प्रति-
योगितायां स्वनिष्ठत्वानिवेशे कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताके आकाशाभावाभावादौ साध्ये आत्मत्वादावव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्
तादृशसाध्यस्य यः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावः दैशिकसम्बन्धा-
वच्छिन्नतदभावस्य तादृशसाध्यस्वरूपतया दैशिकविशेषणतासम्ब-
न्धस्य साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वात् तेन सम्ब-
न्धेन आकाशाभावरूपसाध्याभावस्य साध्यवद्भिन्ने काले हेतुमति
च वृत्तेः, प्रतियोगितायां स्वनिष्ठत्वनिवेशे च दैशिकविशेषण-
ताया आकाशाभावनिष्ठसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध-
त्वविरहेणाव्याप्तेरनवकाशात् । न च साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रति-
योगितानिवेशे साध्याभावपदोपादानवैयर्थ्यं अभावान्तरनिष्ठप्रति-
योगितायाः साध्यनिरूपितत्वविरहेणैव तद्व्यावृत्तेरिति वाच्यम् ।

स्वपदार्थस्य हिधा निवेशेन साध्याभावनिष्ठ-साध्यीयप्रतियोगिताव-
च्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वनिवेशध्रौव्येण तत्पदवैयर्थ्यानवका-
शात् तादृशसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तिर्यत् तद्वत्त्वमात्रनिवेशे
साध्यवद्भिन्नवृत्त्यभावान्तरवति हेतोर्हेत्या अनुपपत्तेरित्याहुः ।

अत्रेदं बोध्यं, साध्यवत्त्वग्रहविरोधिग्रहविषयसम्बन्धेन साध्य-
निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन वा नानुमित्यौपयिकव्या-
प्तिशरीरेऽभावसम्बन्धनिवेशसम्भवः साध्यभेदेन व्याप्तेर्भेदाह्लासवेन
तत्तत्साध्यकस्यले तत्तत्साध्याभाववति दैशिक-कालिकविशेषणता-
समवायादिसंसर्गाणामेव विशिष्टाभावसम्बन्धतया निवेशौचित्यात्
उक्तगुरुरूपेण विशेषणतादीनां सम्बन्धताया अत्यन्ताप्रामाणिक-
तया तद्रूपावच्छिन्नस्य सम्बन्धविधया व्याप्तिघटकत्वायोगाच्च परन्तु
यादृशसाध्यकस्यले यादृशः सम्बन्धोऽभावसम्बन्धतया व्याप्तिघटक-
स्तत्परिचयायैव दर्शितोक्तयः, तथाच यादृशसम्बन्धेन प्रकृतसाध्य-
वति तद्भिन्नवृत्तिसाध्याभावो न वर्तते तादृशसम्बन्धेन तद्वत्त्वं
निवेश्यं इत्युक्त्यैव तत्परिचयसम्भवादत्तं वाग्जालेन । तत्र च
साध्याभाववत्पदेन साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणं विवक्षणीयं तेन
गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् गुणत्वादित्यादौ विशिष्टस्यानति-
रिक्ततया साध्याभावस्य गुणादौ सत्त्वेऽपि न क्षतिः गुणे गुणान्यत्व-
विशिष्टसत्ताभावो नास्तीत्यप्रत्ययात् तत्र तादृशाभावत्वविशिष्टा-
धिकरणत्वानभ्युपगमात् । अथैतल्लक्षणे घटत्व-घटाकाशसंयोगान्य-
तराभाववान् आकाशत्वादित्यादावव्याप्तिः घटत्वस्य व्याप्यवृत्तितया
तद्वटितान्यतराभाववद्भिन्ने घटे वर्तमानस्य घटाकाशसंयोगात्मक-

साध्याभावस्य हेत्वधिकरणे गगनेऽपि वृत्तेः निरवच्छिन्नसाध्या-
 भाववत्तानिवेशे च साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वांशस्य वैयर्थ्यादिति चेन्न,
 एतल्लक्षणकर्तुर्मते स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्य-स्वप्रतियोगि-
 वैयधिकरण्यरूपविरुद्धधर्माध्यासोऽभावस्य भेदकः इत्येतादृश-
 युक्त्या (१) द्रव्यवृत्तिसंयोगाभाव-गुणवृत्तिसंयोगाभावयोर्भेदसिद्धि-
 रित्यनुसृत्या व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिः समाधीयते तथाच
 घटाकाशसंयोगस्य उक्तान्यतराभावप्रतियोगित्वेऽपि न तदभाव-
 रूपता तथासति तादृशधर्मयोः समावेशापत्तिः (२) तयोर्विरो-
 धाभावे संयोगाभावस्याप्यधिकरणभेदेन भेदासिद्धेरव्याप्यवृत्ति-
 साध्यके सर्वत्रैवाव्याप्तेरेतदभिप्रायेण लक्षणान्तरस्यावतारणीय-
 त्वादिति (३) गगनेऽतिरिक्त एव तदभावः स्वीकरणीयः, स च
 न साध्यवद्भिन्नवृत्तिरिति न दोषः । साध्यवद्भिन्ने वर्तत इत्य-
 नेनानवच्छिन्नाया एव वृत्तेर्विवक्षणात् घटाकाशसंयोगात्मकाभा-
 वमादाय दोष इति तु न शङ्केयं, तथा सति सुषुप्त्यादिकाला-
 वच्छेदेनात्मदायात्मवृत्तौ स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्न-(४) प्रति-
 योगिताकज्ञानत्वाद्यभावे साध्ये सुखादावव्याप्तिः तत्र साध्यवद्भिन्ने
 ईश्वरे तादृशसम्बन्धेन निरवच्छिन्नवृत्तिकस्य ज्ञानत्वादिरूपाभावस्य
 तत्सम्बन्धेन सुखाद्यधिकरणेऽस्मदाद्यात्मन्यपि वृत्ते, उत्पत्तिकाला-

(१) इति रीत्येति पा० ।

(२) अविरुद्धत्वापत्ति इत्यर्थः ।

(३) लक्षणान्तरस्यादरणीयत्वादित्येति पा० ।

(४) स्वाश्रयघटितसम्बन्धावच्छिन्नेति पा० ।

वच्छिन्नघटादिवृत्तितादृशसम्बन्धावच्छिन्न (१)प्रतियोगिताकसत्ताभा-
वादिसाध्यकघटत्वादिवृत्तितावव्याप्तिश्च (२) । संयोगाभावनिष्ठयो-
र्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वयोः प्रतियोगिसामानाधिकरण्य-प्रति-
योगिवैयधिकरण्ययोर्वक्ष्यमाणरीत्या न विरोधः (३) इत्यव्याप्यवृत्ति-
साध्यकस्यले (४) अव्याप्या लक्षणान्तरमवतारयति, 'कर्मादाविति ।

अनुमानदौषधितिः ।

कर्मादौ संयोगाद्यभावस्य भिन्नत्वे मानाभावा-
दाह, 'साध्यवदिति, हेतोः साध्यवत्पक्षभिन्नदृष्टान्तवृत्ति-
त्वेनाव्याप्तेराह, 'सकलेति, साकल्यं साध्याभाववति
साध्ये च बोध्यं साध्याभावो वा साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यस्तेन विपक्षैकदेशनिष्ठाभाव
प्रतियोगिनि व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः न वा नाना-
व्यक्तिसाध्यकसङ्केतावव्याप्तिः, अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्याप्य-
वृत्तिसङ्केतावव्याप्तेर्व्यभिचारिणि चाव्याप्यवृत्तावतिव्याप्ते-

(१) स्नातृद्वयदत्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वार्थः ।

(२) अङ्गकृते च तादृशाभावस्यातिरिक्तत्वेनाधिकरणभेदेन भिन्नत्व तु न दोष
इति भावः ।

(३) व्याप्यवृत्तित्वं निरवच्छिन्नवृत्तित्वत्वं न त्ववच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं, प्रतियोगि-
वैयधिकरण्यं प्रतियोग्यनाधिकरण्यवृत्तित्वं, न च प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं इति
न विरोधः ।

(४) इति तदभिप्रायेणाव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्ये इति पा० ।

वारणायाभावद्वये प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं बोध्यं
हेत्वभावोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-
व्यधिकरणाः, तत्प्रतियोगित्वञ्च हेतुतावच्छेदकरूपेण
बोध्यं तेन द्रव्यत्वादौ साध्ये विशिष्टसत्तादौ नाव्याप्तिः
न वा विशिष्टसत्तात्वादिना तादृशाभावप्रतियोगिनि
सत्तादावतिप्रसङ्गः ।

गादाधरी विवृतिः ।

इदन्त्ववधेयं द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावो न गुणादौ स्वीक्रियते अपि
तु क्लृप्ते तद्वृत्तिमयोगवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावएव संयो-
गाद्यभावत्वं कल्प्यतेऽनन्तगुणाद्यधिरणे संयोगाभावकल्पनामपेक्ष्य
तथाविधैकाभावे संयोगाद्यभावत्वकल्पने लाववात् । न च
संयोगवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावे द्रव्यत्वाभावे द्रव्यभेदे
योगिभेदादौ वा संयोगाभावत्वं कल्प्यते इत्यत्र विनिगमकाभाव-
इति वाच्यम् । तादृशाभावानां समनियततया अभेदात्, एवञ्च
द्रव्यवृत्तिसंयोगाभाव-गुणवृत्तिसंयोगाभावयोभेदः सुप्रमाण एव ।
अथैव द्रव्यत्वाभावार्तानामप्यानन्त्यापत्तिः (१) कर्मार्तौ गुण-
त्तिद्रव्यत्वाभावो न कल्प्यते अपि तु क्लृप्ते तद्वृत्तिद्रव्य-गुणान्य-
त्वाभावे एव तदभावत्वमित्यादितर्कगवेषणया कर्मार्तवृत्ति-

१ द्रव्यत्वाभावस्य नास्त्ये तत्र संयोगाभावत्वव्यादा धर्मेणानन्त्यात्
नानि क्लृप्तेऽर्थस्य द्रव्यत्वनामेव वा तदवृत्तिविनिगमकत्वाभावे इत्यर्थः ।

द्रव्यत्वाभावस्य गुणादिवृत्तितदभावतोभेदसिद्धिरिति चेदिष्टमेवैत-
दधिकरणभेदेनाभावभेदाङ्गीकर्तृणाम् । न चैवं संयोगाभावत्व-
कल्पनायां धर्म्मिणामप्यानन्त्यात् उक्तविनिगमकाभावसम्भव इति
वाच्यम् । विनिगमनाविरहेऽपि द्रव्यत्वाभावादौ संयोगाद्यभा-
वत्वकल्पनाया निष्प्रत्यूहत्वादिति, 'हेतोरिति, नानाधिकरणक-
स्येत्यादिः, 'अव्याप्तेरिति, एतद्रूपवान् एतद्रसादित्यादौ एतद्रसाद्य-
धिकरणे एतद्रूपादिकरणस्य द्वित्वादिना भेदसत्त्वेऽपि व्यासज्य-
वृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नत्वेन साध्यवन्निष्ठप्रतियोगितायाः प्रतियोग्य-
वृत्तित्वेन वा भेदस्य विशेषितत्वे लक्षणगमनसम्भवान्नासम्भवो-
दर्शितः । 'साकल्यमिति, 'बोध्यमित्यस्य विशेषणमित्यादिः,
अत्र साध्याभाववति साकल्यविशेषणसत्त्वे साध्ये तद्विशेषणव्या-
वृत्तिः सङ्गच्छते अन्यथा साध्याभाववत्ताया हेतुमत्ताधारण्येऽपि
साध्याभाववद्व्यक्तिश्चिद्व्यक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमादाय नाना-
व्यक्तिसाध्यकसङ्घेतौ लक्षणसमन्वयसम्भवादतः साध्ये तदभाव-
वति चेत्यनुक्ता साध्याभाववति साकल्यविशेषणं प्रथमतो दर्शितम् ।
न च साध्याभाववति साकल्यविशेषणसत्त्वेऽपि वज्रिमान् पर्व-
तान्यत्वादित्यावतिव्याप्तिवारणनेव साध्ये साकल्यविशेषणप्रयो-
जनमस्ति उभयत्र साकल्यविशेषणादाने यत्किञ्चित्साध्याभाव-
वति पर्वते हेत्वभावसत्त्वेनातिव्याप्तिः साध्ये साकल्यविशेषणसत्त्वे
ऋदादेरेव सकलसाध्याभाववत्तया हेतुसत्त्वेन अतिव्याप्त्युद्धारा-
दिति नोक्ताभिप्रायोपवर्यं सन्त्यगिति वाच्यम् । साध्याभाववति
साकल्यविशेषणसत्त्वे साध्ये साकल्यविशेषणस्य उक्तातिव्याप्ति-

वारणप्रयोजनकत्वसम्भवेऽपि वक्ष्यमाणप्रयोजनस्यैव (१) वास्तविक-
 तया तस्य साध्याभाववति साकल्यविशेषणसत्त्व एव मङ्गतेरादौ
 तत्प्रदर्शनस्य उचितत्वात् । यस्तुतस्तु साध्ये साकल्यविशेषणं परि-
 त्यज्य साध्याभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवे-
 शनरूपकल्पान्तरस्य अवलम्बनीयतया चरममेव तत्प्रदर्शनमुचितं
 'साध्ये तदभाववति च बोध्यं' इत्युक्त्वा 'साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
 प्रतियोगिताको वा अभावो ग्राह्यः' इत्युक्त्वा साध्याभाववति च
 साकल्य निवेश्यते साध्याभावो वा एतादृशः (२) निवेश्यते इत्ये-
 तादृशो विकल्पः प्रतीयते स चाविवक्षितः (३) इति सारम् ।
 साध्याभावे साकल्यविशेषणे धूमवान् वङ्गेरित्यादौ साध्यताव-
 च्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसकलसाध्याभावा-
 धिकरणं गुणादिरेव स्यात् अयोगोलकादेर्ऋतासयुक्तत्वावच्छिन्ना-
 भावानधिकरणत्वादित्यतिव्याप्तिर्वङ्गिसत्त्वप्रकारकप्रमाविषयः (४)
 धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकतत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य तत्तद्विपक्षमात्र-

(१) इतरविशेषणावारणीयवारणरूपप्रयोजनन्तु नोक्तातिव्याप्तिवारणं किन्तु
 वक्ष्यमाणाव्याप्तिवारणमेव तथा तच्च साध्याभाववति साकल्यविशेषणसत्त्वएव
 सम्भवतीति भावः ।

(२) साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताक इत्यर्थः ।

(३) तादृशविकल्पविवक्षयापि व्यतिव्याप्तेरवारणादिति भावः ।

(४) वङ्गे, साध्यत्वे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणं गुणादिरेव
 इति तन्नोक्तम् ।

हृत्तितया सकलसाध्याभावाधिकरणप्रसिद्धा अव्याप्तिश्चेति (१)
तदुपेक्ष्य साध्ये साकल्यविशेषणं निवेगितम् । ननु साध्ये साकल्य-
विशेषणदानेऽपि वङ्गिमान् धूमादित्यादावव्याप्तितादवस्थं
पर्वतादावपि पर्वतीयवङ्गेर्दित्वादिना अभावस्य मत्त्वेन सकल
साध्याभावमत्त्वात् व्यामज्यहृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन
अभावनिशेषणे च वङ्गिधूमोभयवान् वङ्गेरित्यादावतिव्याप्तिः
वङ्गिमतस्तथाविधसकलसाध्याभावानधिकरणत्वात् साध्यताव-
च्छेदकातिरिक्तो यो व्यामज्यहृत्तिधर्मस्तदनवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वनिवेगे च लाघवात् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वनिवाभावे विशेषणमुचितं किं साध्ये साकल्यविशेषणेन
इत्यभिप्रेत्य तदेवाह, 'साध्यतावच्छेदकेति । साध्याभाववति साव न्य-
विशेषणप्रयोजनमाह, 'दिपचेति, वैकल्पिकयोः साध्य तदभावयोः
साकल्य--साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणयोर्वा
एतिमाह, 'न चेति । एवमव्यक्तिमाध्यवे एतद्रूपवान् एतद्रसा
दित्यादी इत्यधिकरणे पूर्वोक्तहृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावो न
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वधिकरणः पूर्वोक्त
हृत्तित्वविशिष्टरूपदेवतद्रसाधिकरणे हृत्ते, एतद्रूप तद्रूपोभय-
त्यादिप्रसाध्याभावेऽपि न तदा प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधि-
करणप्रसिद्धेरिति तत्र कथं न हृत्तिरित्यने नानाव्यतिशयाध-
रुहम् एतदहं व्याप्तिरिति नानाव्यतिशयाध-
रुहम् एतदहं व्याप्तिरिति नानाव्यतिशयाध-

1. 1992-93 2. 1993-94 3. 1994-95 4. 1995-96 5. 1996-97 6. 1997-98 7. 1998-99 8. 1999-00 9. 2000-01 10. 2001-02 11. 2002-03 12. 2003-04 13. 2004-05 14. 2005-06 15. 2006-07 16. 2007-08 17. 2008-09 18. 2009-10 19. 2010-11 20. 2011-12 21. 2012-13 22. 2013-14 23. 2014-15 24. 2015-16 25. 2016-17 26. 2017-18 27. 2018-19 28. 2019-20 29. 2020-21 30. 2021-22 31. 2022-23 32. 2023-24 33. 2024-25 34. 2025-26 35. 2026-27 36. 2027-28 37. 2028-29 38. 2029-30 39. 2030-31 40. 2031-32 41. 2032-33 42. 2033-34 43. 2034-35 44. 2035-36 45. 2036-37 46. 2037-38 47. 2038-39 48. 2039-40 49. 2040-41 50. 2041-42 51. 2042-43 52. 2043-44 53. 2044-45 54. 2045-46 55. 2046-47 56. 2047-48 57. 2048-49 58. 2049-50 59. 2050-51 60. 2051-52 61. 2052-53 62. 2053-54 63. 2054-55 64. 2055-56 65. 2056-57 66. 2057-58 67. 2058-59 68. 2059-60 69. 2060-61 70. 2061-62 71. 2062-63 72. 2063-64 73. 2064-65 74. 2065-66 75. 2066-67 76. 2067-68 77. 2068-69 78. 2069-70 79. 2070-71 80. 2071-72 81. 2072-73 82. 2073-74 83. 2074-75 84. 2075-76 85. 2076-77 86. 2077-78 87. 2078-79 88. 2079-80 89. 2080-81 90. 2081-82 91. 2082-83 92. 2083-84 93. 2084-85 94. 2085-86 95. 2086-87 96. 2087-88 97. 2088-89 98. 2089-90 99. 2090-91 100. 2091-92 101. 2092-93 102. 2093-94 103. 2094-95 104. 2095-96 105. 2096-97 106. 2097-98 107. 2098-99 108. 2099-00 109. 2100-01 110. 2101-02 111. 2102-03 112. 2103-04 113. 2104-05 114. 2105-06 115. 2106-07 116. 2107-08 117. 2108-09 118. 2109-10 119. 2110-11 120. 2111-12 121. 2112-13 122. 2113-14 123. 2114-15 124. 2115-16 125. 2116-17 126. 2117-18 127. 2118-19 128. 2119-20 129. 2120-21 130. 2121-22 131. 2122-23 132. 2123-24 133. 2124-25 134. 2125-26 135. 2126-27 136. 2127-28 137. 2128-29 138. 2129-30 139. 2130-31 140. 2131-32 141. 2132-33 142. 2133-34 143. 2134-35 144. 2135-36 145. 2136-37 146. 2137-38 147. 2138-39 148. 2139-40 149. 2140-41 150. 2141-42 151. 2142-43 152. 2143-44 153. 2144-45 154. 2145-46 155. 2146-47 156. 2147-48 157. 2148-49 158. 2149-50 159. 2150-51 160. 2151-52 161. 2152-53 162. 2153-54 163. 2154-55 164. 2155-56 165. 2156-57 166. 2157-58 167. 2158-59 168. 2159-60 169. 2160-61 170. 2161-62 171. 2162-63 172. 2163-64 173. 2164-65 174. 2165-66 175. 2166-67 176. 2167-68 177. 2168-69 178. 2169-70 179. 2170-71 180. 2171-72 181. 2172-73 182. 2173-74 183. 2174-75 184. 2175-76 185. 2176-77 186. 2177-78 187. 2178-79 188. 2179-80 189. 2180-81 190. 2181-82 191. 2182-83 192. 2183-84 193. 2184-85 194. 2185-86 195. 2186-87 196. 2187-88 197. 2188-89 198. 2189-90 199. 2190-91 200. 2191-92 201. 2192-93 202. 2193-94 203. 2194-95 204. 2195-96 205. 2196-97 206. 2197-98 207. 2198-99 208. 2199-00 209. 2200-01 210. 2201-02 211. 2202-03 212. 2203-04 213. 2204-05 214. 2205-06 215. 2206-07 216. 2207-08 217. 2208-09 218. 2209-10 219. 2210-11 220. 2211-12 221. 2212-13 222. 2213-14 223. 2214-15 224. 2215-16 225. 2216-17 226. 2217-18 227. 2218-19 228. 2219-20 229. 2220-21 230. 2221-22 231. 2222-23 232. 2223-24 233. 2224-25 234. 2225-26 235. 2226-27 236. 2227-28 237. 2228-29 238. 2229-30 239. 2230-31 240. 2231-32 241. 2232-33 242. 2233-34 243. 2234-35 244. 2235-36 245. 2236-37 246. 2237-38 247. 2238-39 248. 2239-40 249. 2240-41 250. 2241-42 251. 2242-43 252. 2243-44 253. 2244-45 254. 2245-46 255. 2246-47 256. 2247-48 257. 2248-49 258. 2249-50 259. 2250-51 260. 2251-52 261. 2252-53 262. 2253-54 263. 2254-55 264. 2255-56 265. 2256-57 266. 2257-58 267. 2258-59 268. 2259-60 269. 2260-61 270. 2261-62 271. 2262-63 272. 2263-64 273. 2264-65 274. 2265-66 275. 2266-67 276. 2267-68 277. 2268-69 278. 2269-70 279. 2270-71 280. 2271-72 281. 2272-73 282. 2273-74 283. 2274-75 284. 2275-76 285. 2276-77 286. 2277-78 287. 2278-79 288. 2279-80 289. 2280-81 290. 2281-82 291. 2282-83 292. 2283-84 293. 2284-85 294. 2285-86 295. 2286-87 296. 2287-88 297. 2288-89 298. 2289-90 299. 2290-91 300. 2291-92 301. 2292-93 302. 2293-94 303. 2294-95 304. 2295-96 305. 2296-97 306. 2297-98 307. 2298-99 308. 2299-00 309. 2300-01 310. 2301-02 311. 2302-03 312. 2303-04 313. 2304-05 314. 2305-06 315. 2306-07 316. 2307-08 317. 2308-09 318. 2309-10 319. 2310-11 320. 2311-12 321. 2312-13 322. 2313-14 323. 2314-15 324

व्यक्तिसाध्यकत्वं' व्यधिकरणद्वयवृत्तिसाध्यतावच्छेदककत्वम्, अत-
 एव एतद्व्यक्तिवृत्तियावद्भगवान् एतद्रमादित्यादौ नानाव्यक्ति-
 साध्यके अव्याप्तिविरहेऽपि न घतिः । 'अव्याप्यवृत्तीति कपि-
 संयोगी एतत्त्वादित्यादावित्यर्थः, 'अव्याप्तेर्वारणायेत्यन्वयः, 'व्यभि-
 चारिणि चेति पृथिवी कपिसंयोगादित्यादावित्यर्थः । 'अभावद्वे'
 साध्याभावे हेत्वभावे च, तथाचाव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्याप्यवृत्ति-
 सहेतोरव्याप्तेर्वारणाय साध्याभावे, व्यभिचारिणि च अव्याप्य-
 वृत्तावतिव्याप्तेर्वारणाय हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरणमित्यर्थः ।
 यद्यपि हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरणस्य आवश्यकतया कपि-
 संयोगी कपिविभागादित्याद्यव्याप्यवृत्तिहेतुकेऽव्याप्तिवारणप्रयो-
 जनकत्वं साध्याभावे तद्विशेषणस्य सम्भवतीति व्याप्यवृत्तीत्यकि-
 च्चित्करं, तथापि हेत्वभावे तादृशविशेषणप्रतिसन्धानं विनैव
 व्याप्यवृत्तिहेतुकस्थले अव्याप्तिनिर्णयो भवतीत्येतदभिसन्धा-
 यैव तदुक्तं, प्रतियोगिवैयधिकरणस्य न प्रतियोग्यधिकरणावृत्ति-
 त्वम् अव्याप्यवृत्तिसाध्यके तधाविधहेतुके च तादृशसाध्याभाव-
 हेत्वभावाप्रसिद्ध्या अव्याप्तेरपि तु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं,
 तथाच प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावाधिकरणेषु
 यावत् प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टः सन् वर्तते योऽभाव-
 स्तत्प्रतियोगित्वमर्थः । तेन कपिसंयोगी एतद्वृत्त्यादित्यादौ
 कपिसंयोगाद्यनधिकरणगुणादिवृत्तित्वोपलक्षितकपिसंयोगाद्यभा-
 वस्य हेत्वधिकरणे सत्त्वेऽपि न अव्याप्तिर्न वा एतद्वृत्तित्ववान्
 ि 'यो दत्त ' तथाविधकपिसंयोगाद्यभावस्य सकलसाध्या-

भावाधिकरणे सत्त्वेऽपि अतिव्याप्तिः, प्रतियोग्यनधिकरणीभूत-
साध्याभावाधिकरणयावन्निष्ठस्वप्रतियोग्यनधिकरणताकाभावप्रति-
योगित्वमिति फलितार्थः । प्रथमे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन चरमे
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं बोध्यं तेनाय-
मात्मा आत्म-सद्भाकालान्यतरत्वात् इत्यादौ व्यभिचारनिरूपकाधि-
करणस्य कालस्य कालिकसम्बन्धेन साध्याधिकरणत्वेऽपि नाति-
व्याप्तिर्न वा वक्षिमान् धूमादित्यादौ साध्याभावाधिकरणयाव-
दन्तर्गतकाल-ज्ञानादिषु कालिक-विषयत्वादिसम्बन्धेन हेत्वभाव-
प्रतियोग्यधिकरणत्वेऽपि असम्भवः अव्याप्तिर्वा (१) इत्यष्ट प्रतियो-
गित्वं सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वेन न निवेदनीये सम्बन्धान्तराद-
च्छिन्नप्रतियोगिताकयोः साध्याभाव-हेत्वभावयोरुक्तसम्बन्धेन प्रति-
योगिसमानाधिकरणतया असम्भवातिव्याप्त्योरनवकाशात् (२)
'हेत्वभावोऽपि' इत्यपिगद्येन साध्याभावेऽपि प्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छिन्नवैयधिकरण निवेद्यम् इति सूच्यते, तेन (३) विनिष्ट
सत्तावान् जातेरित्यादौ हेत्वधिकरणगुणादिषु साध्याभावप्रति-
योगिसत्तादेः सत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः अतः साध्याभावेऽपि इत्युक्तं ।
अपिमतत्वेन हेत्वभावपरामर्शसम्बन्धः नतः हेत्वभावद्रवदाने
पादराधिश्रममिति तदोक्तं, 'तदुपप्रतियोगित्वं' साध्याभावेऽपि विहा-

(1) ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 84

योगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणता तद्वत्त्वरूपस्यास्मदीयफलितार्थस्यागुरुत्वात् । न च भमापि सकलसाध्याभाववन्निष्ठं यदस्मावच्छिन्नानधिकरणत्वं तदस्मैवत्वमित्येवार्थः स च अतिलघुरेवेति वाच्यम् । एतादृशार्थकरणे मूलोक्तं प्रतियोगिताया व्याप्तित्वव्याहन्येत इति मूलानुसारेण दीधितिकृता गुर्वर्थस्यानुसरणात् उक्तविशेषण-विशेष्यभावेनानिवेशे व्यर्थविशेषणतानवकाशात् ।

केचित्तु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिवेशे सकलसाध्याभाववन्निष्ठविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नव्यधिकरणाभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्य गुणेऽपि सत्त्वात् बाधानवतारदशाया तत्र द्रव्यत्वानुमित्यापत्तिः अस्मन्मते तु तत्प्रतियोगित्वञ्चेत्यतो लक्ष्यस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकस्य(१) व्याप्तितया तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावाहिज्ञानस्य गुणेऽपि भ्रमत्वादित्याहुः ।

अनुमानदीर्घितिः ।

यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं विपक्षोवा तत्र निर्धूमत्वादि-
व्याप्ये तत्त्वेन साध्ये निर्वह्नितादौ चाव्याप्तिस्तत्र हेत्व-
भावस्य वज्रादेः प्रत्येकं यावद्विपक्षावृत्तित्वादत आह,
'साध्यवदन्येति, अत्रान्योन्याभावस्य साध्यवत्त्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिवल्लभ्यम् । न हि
भवति नीलो घटो घटादन्यदिति ।

(१) तथाच प्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशादेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतहेतुतावच्छेदकपर्यन्तस्य प्राप्तत्वादिति भावः ।

गादाधरी विवृतिः ।

एतल्लक्षणं द्रूपयित्वोत्तरलक्षणमवतारयति, 'यत्रैकव्यक्तिक-
मिति । यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं तत्राव्याप्तिरित्यन्वयः, एतद्रूपवान्
एतद्रसादित्यादौ अनेकाशेषत्वरूपसाकल्यस्य साध्येऽसत्त्वादिति
भावः । साध्ये साकल्यविशेषणं परित्यज्य कल्पान्तरानुसरणान्नैत-
दोपावकाश इत्यत आह, 'विपक्षो वेति, विपक्षः साध्याभाववान्
अत्राप्येकव्यक्तिक इत्यस्य विशेषणस्य लिङ्गव्यत्ययेनानुपपन्नः (१)
तथाच एतद्वटभिन्न पटत्वादित्यादौ साध्याभाववति एतद्वटादौ
साकल्याप्रसिद्धाव्याप्तिरित्यर्थः । सकलपटस्य अशेषमात्रपरत्वे
दोषान्तरमाह, 'निर्धूमत्वादिव्याप्य इति, 'तत्त्वेन' निर्धूमत्वव्याप्य-
त्वेन, तथाच धूमत्वावच्छिन्नाभावव्याप्यवान् वज्रित्वावच्छिन्नाभा-
वादित्यादावित्यर्थः, निर्धूमत्वत्वावच्छिन्ने साध्ये एकव्यक्तिक-
तया पूर्वदोषाक्रान्तत्वेन तद्व्याप्यसाध्यकानुसरणं, निर्धूमत्व-
व्याप्यद्वादत्वादिस्ताद्रूप्येण साध्यतायां सहेतुत्वानुपपत्तिरतस्तत्त्वे-
नेत्युक्तं, 'हेत्वभावस्येति । अथ वज्रग्रात्मकहेत्वभावस्य प्रत्येकं सकल-
साध्याभाववन्निष्ठत्वासम्भवेऽपि सकलतन्निष्ठवज्रग्राभावादिभेदप्रति-
योगितामादायैव लक्षणं सङ्गमनीयं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
प्रतियोगिवैयधिकरणनिवेशादेव व्यभिचारिणि (२) सम्बन्धान्त-

(१) विपरिणतस्यानुपपन्न इति पा० ।

(२) अययोगोलकमिदं वज्रेरित्यादौ प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगि-
वैयधिकरणनिवेश एव समवायेन हेत्वभावमादायातिव्याप्ति स्यात् न तु
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन तन्निवेशे तथाच कथं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं
निवेशनीयमिति भावः ।

रावच्छिन्नप्रतियोगिताकहेत्वभावमादायातिप्रसङ्गानवकाशेन हेत्व-
भावप्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशात् ।

यत्तु वज्रिमद्भेदहेतुताभिप्रायकोऽयं ग्रन्थः, भेदभेदस्यानवस्था-
भयेनाधिकरणस्वरूपतया तस्य च प्रत्येकविश्वान्ततया याव-
द्विपक्षहृत्तित्वासम्भवात् तत्र हेतुभेदमादायापि लक्षणगमनासम्भ-
वात् इति तत्र, आकाशभावाधिकरणकभेदभेदस्याकाशाद्यभाव-
स्वरूपतया तस्य च यावद्विपक्षहृत्तित्वेन तमादायैव लक्षण-
गमनसम्भवात् । न च एतादृशरीत्या आकाशाभावमादाय भेद-
हेतुकव्यभिचारिणि अप्रतिप्रसङ्गया हेत्वभावत्वेन सकलसाध्याभा-
वाधिकरणहृत्तित्वं विवक्षणीयं तथासति अधिकरणस्वरूपाभावस्य
च स्वस्मिन्नेव तदभावत्वेन हृत्तिरिति नातिव्याप्त्यवकाशः
एवञ्चाकाशाभावमादाय नोक्ताव्याप्तिपरिहारसम्भव इति वाच्यम् ।
उक्तस्यले आकाशाभावस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगि-
वेयधिकरणविरहादेवातिव्याप्तिवारणसम्भवेन तादृशविवक्षाया-
निष्प्रयोजनकत्वात् वज्रिमद्भेदहेतुकस्यले च साध्याभावाधि-
करणस्य हेतुरूपप्रतियोग्यनधिकरणत्वेनाकाशाभावरूपहेतुभेदस्य
प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाव्याप्तिवारणसम्भवादिति दिक् ।

अतः केचित्, यत्र वज्रभावादन्यत्वविशिष्टनिर्धून्यत्वव्याप्त्यं साध्यं
वज्रभावादन्यत्वविशिष्टवज्रभावः, १ हेतुस्तत्र वज्रभावास्यापि सङ्ग-
साध्याभावाददस्तर्गततया तत्र वज्रभावभेदासत्त्वेन तमादाय
नलक्षणगमनासम्भवात् । न च तादृशविशिष्टहेतुत्वस्यले हेतुभेदस्य

१। एतत्तु वज्रभावादन्यत्वविशिष्टनिर्धून्यत्वव्याप्त्यं साध्यं

एवेति वाच्यम् । कालिकसम्बन्धेन तत्र वङ्गाभावसत्त्वेऽपि
प्रतियोग्यनधिकरणीभूतवङ्गिमदवयवावच्छेदेन तत्र तत्सम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावस्यापि सत्त्वात् एवं विशिष्टाभावस्य
विशेषाभाव-विशेषणाभावाभ्याम् अनतिरिक्तत्वे द्रव्यं विशिष्ट-
सत्त्वादित्यादावेव अव्याप्तिसम्बन्धे तदुपेक्षाभावसाध्यकाभावहेतु-
कस्यलानुधावने बीजाभावात् । तस्मात् प्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धेनैव प्रतियोगिवैयधिकरणं निविष्टं प्रतियोगिता च
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नैव निविष्टेत्यभिप्रायेणैव तद्दोष-
दानम् । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरणदाने (१)
तु अग्रिमलक्षणापेक्षया गौरवमेव तल्लक्षणावतारे बीजं बोध्यम् ।
एतेन सकलमन्त्रस्य व्यापकतार्यकतया साध्याभावव्यापकीभूता-
भावप्रतियोगित्वमेव निष्कृष्टैतल्लक्षणार्थः, धूमवान् वङ्गेरित्यादौ
प्रमेयत्वादिना वङ्गाभावस्य साध्याभावव्यापकत्वेऽपि न क्षतिः
यद्रूपावच्छिन्नाभावत्वं साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं तद्रूपवत्त्व-
स्यैव लक्षणत्वात्, एवञ्च हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरणं न
निवेश्यते व्यापकतालक्षणे प्रतियोगिवैयधिकरणानिवेशेन अव्या-
प्यवृत्तिहेतुकव्यभिचारिणि हेत्वभावस्य साध्याभाववन्निष्ठहेतुरूपा-
भावप्रतियोगितया व्यापकत्वाभावेनातिप्रसङ्गविरहात्, व्याप-
कताशरीरे च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववन्निष्ठत्वम-
भावे निवेश्यं तेन वङ्गाद्यभावादिनति कालिकादिसम्बन्धेन
धूमादिरूपाभावस्य हत्तावपि धूमाभावादेर्न साध्याभावव्यापकता-

(१) प्रतियोगिवैयधिकरणत्वेनैव इति पा० ।

सकलसाध्याभाववन्निष्ठत्वासम्भवेऽप्यखण्डस्य तस्य विगिष्टात्यन्ता-
 भावस्य तथात्वमादायैव लक्षणगमनं सम्भवतीति वाच्यम् ।
 प्राचीनमते विगिष्टाभावस्य विशेषणाभाव-विशेष्याभावाभ्याम्
 अनतिरिक्ततया तादृशविगिष्टभावस्य वङ्गाभावत्व-वङ्गप्रभयरूप-
 त्वेन सकलसाध्याभाववन्निष्ठत्वासम्भवात् । अथैवमपि विप-
 यितादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वङ्गाभावात्यन्ताभावस्य
 अखण्डतया सकलधूमवन्निष्ठतया तमादाय एव लक्षण-
 गमनं सम्भवतीति चेत्, न, वृत्त्यनियामकतया विपयितादि-
 सम्बन्धानामत्यन्ताभावप्रतियोगितानावच्छेदकत्वात् संयोगादिरू-
 पव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवङ्गाद्यभावस्याखण्डस्य
 सकलधूमवन्निष्ठत्वेऽपि तदभावप्रतियोगिता न हेतुतावच्छेदकी-
 भूतवङ्गाभावत्वावच्छिन्ना, तत्र लाववेनाभावत्वस्यैव तदवच्छेदक-
 त्वात् इति न तमादायापि लक्षणमद्गतिः । न च गुरुधर्माव-
 च्छिन्नहेतुकस्येति लक्षणमद्गमनाय पारिभाषिकमेवावच्छेदकत्व
 हेतुतावच्छेदके निवेश्य तथाच वङ्गाभावत्वादेरपि तादृशाव-
 च्छेदकत्वमक्षतमेवेति वाच्यम् । एतन्नक्षणस्य परित्याज्यतया
 निश्चिन्नदोषोद्धारनावश्यकत्वेन पारिभाषिकावच्छेदकत्व न
 निविष्टमित्यागयेनैव तदोपदानादिति, तदमत्, तथा सत्यपि
 सकलसाध्याभाववन्निष्ठं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
 वङ्गाभावाभावमादाय लक्षणमसम्बन्धमसम्भवात् । न च अन्यमात्रस्य
 ज्ञानोद्भवितानये साध्याभाववनि पञ्चैनाटी कालिकसम्बन्धेन
 वङ्गाभावादिमुच्चात् तत्र तादृगसम्बन्धेन तस्याभावो न वर्तते

एवेति वाच्यम् । कालिकसम्बन्धेन तत्र वङ्गभावसत्त्वेऽपि
प्रतियोग्यनधिकरणभूतवङ्गिमदवयवावच्छेदेन तत्र तत्सम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावस्यापि सत्त्वात् एवं विशिष्टाभावस्य
विशेष्याभाव-विशेषणाभावाभ्याम् अनतिरिक्तत्वे द्रव्यं विशिष्ट-
सत्त्वादित्यादावेव अव्याप्तिसम्बन्धे तदुपेक्ष्याभावसाध्यकाभावहेतु-
कास्यलानुधावने बीजाभावात् । तस्मात् प्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धेनैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निविष्टं प्रतियोगिता च
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नैव निविष्टेत्यभिप्रायेणैव तदुप-
दानम् । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यदाने (१)
तु अग्रिमलक्षणापेक्षया गौरवमेव तत्प्रक्षणावतारे बीज बोध्यम् ।
एतेन सकलशब्दस्य व्यापकतार्थकतया साध्याभावव्यापकीभूता-
भावप्रतियोगित्वमेव निष्कृष्टतत्त्वक्षार्यं, धूमवान् वद्रेरित्यादी
प्रमेयत्वादिना वङ्गभावस्य साध्याभावव्यापकत्वेऽपि न सति
यद्रूपावच्छिन्नाभावत्व साध्याभावव्यापकतावच्छेदक तद्रूपवत्त्व-
स्यैव लक्षणत्वात्, एवञ्च हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं न
निवेद्यते व्यापकतालक्षणे प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेगेन दध्या-
प्यद्विहितहेतुकव्यभिचारिति हेत्वभावस्य साध्याभाववद्विहितहेतुरा-
भावप्रतियोगितया व्यापकत्वाभावेनातिप्रसङ्गविरहात्, व्याप-
कतामरीरे च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्विहितत्व-
भावे निवेद्यं त्वेन दृष्टादभावादिति कालिकादिनसम्बन्धेन
धूमादिरूपानाशब्द हत्तावपि धूमाभावहेतु साध्याभावव्यापकता-

(१) हेतुहेतुनिर्देशकसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन ।

सकलसाध्याभाववन्निष्ठत्वासम्भवेऽप्यखण्डस्य तस्य विशिष्टात्यन्ता-
 भावस्य तथात्वमादायैव लक्षणगमनं सम्भवतीति वाच्यम् ।
 प्राचीनमते विशिष्टाभावस्य विशेषणाभाव-विशेष्याभावाभ्याम्
 अनतिरिक्ततया तादृशविशिष्टभावस्य वङ्गभावत्व-वङ्गुभयरूप-
 त्वेन सकलसाध्याभाववन्निष्ठत्वासम्भवात् । अथैवमपि विष-
 यितादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वङ्गभावात्यन्ताभावस्य
 अखण्डतया सकलधूमवन्निष्ठतया तमादाय एव लक्षण-
 गमनं सम्भवतीति चेत्, न, वृत्त्यनियामकतया विषयितादि-
 सम्बन्धानामत्यन्ताभावप्रतियोगितानावच्छेदकत्वात् संयोगादिरू-
 पव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवङ्गाद्यभावस्याखण्डस्य
 सकलधूमवन्निष्ठत्वेऽपि तदभावप्रतियोगिता न हेतुतावच्छेदकी-
 भूतवङ्गभावत्वावच्छिन्ना, तत्र लाघवेनाभावत्वस्यैव तदवच्छेदक-
 त्वात् इति न तमादायापि लक्षणसङ्गतिः । न च गुरुधर्माव-
 च्छिन्नहेतुकस्थले लक्षणसङ्गमनाय पारिभाषिकमेवावच्छेदकत्वं
 हेतुतावच्छेदके निवेश्य तथाच वङ्गभावत्वादेरपि तादृशाव-
 च्छेदकत्वमक्षतमेवेति वाच्यम् । एतल्लक्षणस्य परित्याज्यतया
 निखिलदोषोद्धारानावश्यकत्वेन पारिभाषिकावच्छेदकत्वं न
 निविष्टमित्याशयेनैव तद्दोषदानादिति, तदसत्, तथा सत्यपि
 सकलसाध्याभाववन्निष्ठं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
 वङ्गभावाभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवात् । न च जन्यमात्रस्य
 कालोपाधितानये साध्याभाववति पर्व्वतादौ कालिकसम्बन्धेन
 वङ्गभावादिसत्त्वात् तत्र तादृशसम्बन्धेन तस्याभावो न वर्तते

प्रकारान्तरानुसरणेन परिष्कारे सकललक्षणानामेव परिष्कार-
सम्भवादिति कृतं पक्षवितेन ।

परं तु 'निर्धूमत्वव्याप्ये तत्त्वेन साध्ये' इत्यस्य सामानाधि-
करण्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावव्याप्ये साध्ये तत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवक्त्रभावादौ अव्याप्तिरित्यर्थः (१) । तत्र
च हेतोरपि सकलसाध्याभाववदन्तर्गततया तत्र हेतुभेदासत्त्वेन न
वक्त्रभावभेदमादाय लक्षणसंप्रतिरित्यव्याप्तिर्दुर्वारैव, तथाहि
सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन पर्वतत्वादी वर्तमानस्य पक्षेस्तादृश-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य पर्वतादी मत्त्वेन तत्र-
सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकधूमाभावमत्त्वात्
साध्याभावाधिकरणत्वमविवादमेव इति ध्येयमित्याहुः (२) ।

साध्यवद्वाक्क्तिविशेषभेदमादायाव्याप्तिं परिहरति, 'अत्रेति,
'साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति साध्यतावच्छेदकविशिष्ट-
साध्यवत्त्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वमित्यर्थः, तेन वक्त्रि-
मान् धूमादित्यादी तत्तद्वक्त्रिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितावभेदमा-

(१) यत्र लक्षणसाध्याप्रयोगद्वयं तेन लक्षणेन लक्ष्येतरभेदं कृत्वा लक्ष-
तावच्छेदकतासामानाधिकरण्येन एव लक्षणपरित्यागात् व्याप्तिरित्येवो भवति ।
यत्र लक्षणसाध्याप्रयोगद्वयं तेन लक्षणेन लक्ष्येतरभेदं कृत्वा लक्ष-
तावच्छेदकतासामानाधिकरण्येन एव लक्षणपरित्यागात् व्याप्तिरित्येवो भवति । यत्र लक्षणसाध्याप्रयोगद्वयं
द्वयं तेन लक्षणेन लक्ष्येतरभेदं कृत्वा लक्ष्येतरभेदपरित्यागात् व्याप्तिरित्येवो भवति ।

(२) परं नित्यादिराहृत्यैव एव हेतुविराट् हेतुवैवमिति ।

क्षतिः । सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्याभाववति हेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धा अव्याप्तिश्च लक्षणपञ्चक एव दोषः,
अस्तु वा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुसत्ताज्ञानं प्रति यादृग-
सम्बन्धेन हेत्वभाववत्ताग्रहः प्रतिबन्धकस्तादृशसम्बन्धेन स्वाव-
च्छिन्नाधिकरणभिन्नसाध्याभावाधिकरणकं यदयत् स्वं तद्भिन्नत्वमेव
साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वम्, इत्यञ्च सत्तावान् जातेरित्यादौ
एतादृशं स्वं जातित्वाभावत्वादिकमेव तद्भिन्नञ्च जाल्यभावत्वमिति
लक्षणसमन्वयः, इत्यञ्च एतद्वत्त्ववान् कपिसंयोगादित्यादौ कपि-
संयोगाभावत्वावच्छिन्नानधिकरणाप्रसिद्धा कपिसंयोगाभावत्व
नैतादृशं स्त्रमिति कपिसंयोगाभावत्वस्य साध्यव्यापकतावच्छेदक-
त्वादतिव्याप्तिवारणाय हेत्वभावे प्रतियोगिवेयधिकरणविशेषणं
देयमेव, न देयमेव वा अधिकरणत्वाभावस्यैवाधिकरणभिन्नत्व-
स्थले निवेशनीयत्वात्, कपिसंयोगाभावादिवत्तदधिकरणताया-
अपि अव्याप्यवृत्तितया तदभावस्य साध्याभाववति सत्त्वेनाति-
व्याप्त्यनवकाशात्, अधिकरणत्वाभावादित्य भावप्रतियोगिकतया
अतिरिक्त एवेति विशेषणताविशेषणैव तद्वत्त्वं साध्यभाववति विशे-
षणीयमिति, एवञ्च निर्धूमत्वव्याप्यवान् निर्वर्णित्वादित्यादौ
हेत्वभावस्य वङ्गादेः प्रत्येकं यावद्विपचावृत्तित्वेऽपि हेत्वभाव-
त्वेन तेषां साध्याभावव्यापकत्वात् नाव्याप्तिरिति पूर्वपक्षोऽप्य-
किञ्चित्करः । यत्र यावतां साध्याभाववता सम्भवस्तत्र प्राति-
स्विकरूपेण तत्तदधिकरणवृत्तित्वमेव हेत्वभावविशेषणतया लक्षण-
वृत्तं न तु साध्याभावव्यापकत्वमित्यभिप्रायेणैव एतदोपटानात्,

प्रकारान्तरानुसरणेन परिष्कारे सकललक्षणानामेव परिष्कार-
सम्भवादिति कृतं पक्षवितेन ।

परे तु 'निर्धूमत्वव्याप्ये तत्त्वेन साध्ये' इत्यस्य सामानाधि-
करणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावव्याप्ये साध्ये तत्त्व-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवङ्ग्यभावादौ अव्याप्तिरित्यर्थः (१) । तत्र
च हेतोरपि सकलसाध्याभाववदन्तर्गततया तत्र हेतुभेदासत्त्वेन न
वङ्ग्यभावभेदमादाय लक्षणसङ्गतिरित्यव्याप्तिर्दुर्वारैव, तथाहि
सामानाधिकरणसम्बन्धेन पर्वतत्वादौ वर्तमानस्य वङ्गैस्तादृश-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य पर्वतादौ सत्त्वेन तत्र-
सामानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकधूमाभावसत्त्वात्
साध्याभावाधिकरणत्वमविवादमेव इति ध्येयमित्याहुः (२) ।

साध्यवद्भक्तिविशेषभेदमादायाव्याप्तिं परिहरति, 'अत्रेति,
'साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति साध्यतावच्छेदकविशिष्ट-
साध्यवत्त्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वमित्यर्थः, तेन वङ्गि-
मान् धूमादित्यादौ तत्तद्वङ्गिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदमा-

(१) यत्तु तत्त्वव्याप्तिदोषदुष्टं तेन सत्त्वेन सत्त्वोत्तरभेदानुमाने सत्त्व-
तावच्छेदकसामानाधिकरणत्वेन सत्त्वे तत्त्वव्याप्येति भावाद् भागातिद्विदोषो भवति ।
यत्तु तत्त्वव्याप्यसम्बन्धदोषदुष्टं तेन सत्त्वेन सत्त्वोत्तरभेदानुमाने सत्त्वतावच्छे-
दकत्वच्छेदेन हेतुभावाद् सत्त्वपातिद्विदोषो भवति । यत्तु तत्त्वव्याप्यव्याप्तिदोष-
दुष्टं तेन सत्त्वेन सत्त्वोत्तरभेदानुमाने सत्त्वोत्तरभेदेन साध्याभाववित्त्वव्याप्य-
व्याप्येति वर्तमानत्वेन व्याप्तिरदोषो भवतीति ध्येयम् ।

(२) परे तित्यादिराहुरित्यन्तं वाच्यं वेदव्याप्येति वाच्यम् ।

दाय न दोषस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतायाः तत्ताविशिष्टवह्नि-
 मत्त्व एव पर्याप्तत्वात् । 'व्युत्पत्तिबललभ्यम्' अन्यादिपदसमभि-
 व्याहारलभ्यं, नञ्पदसमभिव्याहारज्ञानस्यैतादृशपदसमभिव्या-
 हारज्ञानस्यापि अन्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
 भावशाब्दत्वावच्छिन्न प्रत्येव जनकत्वादिति भावः । 'व्युत्पत्ति-
 बललभ्यमित्यनेन यथाश्रुतलक्षणवाक्यार्थ एवायमिति सूचितम् ।
 तादृशसमभिव्याहारस्थले तत्प्रतियोगिकाभावमात्रबोधे अतिप्रसङ्गं
 सूचयति, 'न हि भवतीति, प्रामाणिकव्यवहार इति शेषः, तथा-
 चान्वयिप्रतियोगिकाभावमात्रबोधे नीलघटेऽपि पीतघटादिभेद-
 सत्त्वेन तादृशव्यवहारोऽपि स्यादिति भावः । द्रव्यं न घट इत्याद्य-
 प्रयोगात् अन्वयितावच्छेदकावच्छेदेन (१) अन्योन्याभावादि-
 रन्यादिपदेन प्रत्याख्यते अनुयोगितावच्छेदकश्च प्रतियोग्यवृत्तिरेव
 धर्म इति प्रकाशकदङ्गीकृतव्युत्पत्त्यन्तरविरोधात् घटो घटादन्य-
 इति प्रयोगवारणसम्भवात् 'नील इति, घटादन्य इत्यादौ प्राचीन-
 मते पञ्चम्याः प्रतियोगित्वमर्थः, तत्र च प्रकृत्यर्थस्य घटत्वादि-
 विशिष्टस्य घटत्वादवच्छिन्नत्वविशिष्टाधेयतासम्बन्धेनान्वयः, अथवा
 केवलमाधेयत्वमेव सम्बन्धः, धर्मिपारतन्त्रेण घटत्वादेरप्यव-
 च्छिन्नत्वसम्बन्धेनान्वयोपगमात् एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्याप्यन्यत्र
 पारतन्त्रेण अन्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्, प्रतियोगित्वस्य व्युत्पत्ति-
 वैचित्त्रेणान्यपदार्थैकदेशे भेदे निरूपकतासम्बन्धेनान्वयः, घटादन्य-
 इत्यादौ निरूपकतासम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टो

लक्षण्या घटादिपदार्थस्तत्पुरुषस्थले पूर्वपदस्य तत्तद्विभक्त्यन्तार्थ-
विशिष्टलाक्षणिकत्वात्, तादृशघटादिपदार्थस्याभेदसम्बन्धेन भेदे-
ऽन्वयः । नवीनमते च घटादन्य इत्यादौ अनुयोगित्वं पञ्चम्यर्थः,
तत्र च प्रकृत्यर्थस्य घटत्वादिविशिष्टस्य सहस्रिघटत्वाद्यवच्छिन्न-
प्रतियोगितानिरूपकताकत्वसम्बन्धेनान्वयः, अनुयोगितायाश्चात्र-
यतासम्बन्धेन भेदेऽन्वयः, समासस्थले च घटत्वावच्छिन्ननिरूपिता-
नुयोगिताविशिष्टे पूर्वपदस्य लक्षणा तस्य चाभेदसम्बन्धेन भेदे-
ऽन्वयः । अथैवं साध्यवदन्यावृत्तित्वमित्येतादृशलक्षणवाक्यादभेद-
सम्बन्धेन तादृशप्रतियोगिताविशिष्टविशेषितस्तादृशानुयोगिता-
विशिष्टविशेषितो वा यो भेदस्तद्वदवृत्तित्वमेव प्रतीयते, तथाच
अनुमित्यौपयिकव्याप्तिस्वरूपजिज्ञासायां तादृशलक्षणाभिधाने
अर्थान्तरप्रसङ्गः तादृशप्रतियोगितासम्बन्धेन तादृशानुयोगिता-
सम्बन्धेन वा साध्यवद्विशेषितभेदवदवृत्तित्वाज्ञानस्यैव लाघवेन अनु-
मितिहेतुत्वात् इति चेत्, न, यादृशव्याप्तिज्ञानमनुमितिहेतुः
तस्यामेव अस्य तात्पर्यात् शाब्दबोधविषयत्वेऽपि तन्मूलकोदीच्य-
व्याप्तिविषयकमानसोपनीतभानस्यैव तादृशतात्पर्यनिर्वाह्यत्वात्,
नीलो घटः कम्बुग्रीवादिमदन्य इत्यादिवाक्यस्य अप्रमाणत्वात्,
पटः कम्बुग्रीवादिमदन्य इत्यादिवाक्यस्य प्रमाणत्वादनव्ययिताव-
च्छेदकनिरूपितपारिभाषिकमवच्छिन्नत्वं प्रतियोगिताया भासत-
इत्युपेयम् अतः साध्यवदन्य इत्यादौ मतुवन्तप्रतिपाद्यतावच्छेद-
कस्य साध्यसम्बन्धस्य साध्यापेक्षया गुरुतया अनवच्छेदकत्वेऽपि
नोक्तलक्षणवाक्यार्थाप्रसिद्धिः । पारिभाषिक तदवच्छिन्नत्वञ्च तद्वि-

शिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीया या या प्रतियोगिता तदवच्छेदकत्वा-
 भावकूटवदवच्छिन्नत्वम् । एतादृशवच्छिन्नत्वस्य सम्बन्धतया प्राति-
 स्विकरूपेण तत्तत्प्रतियोगिताव्यक्तीनां दुर्ज्ञेयत्वेऽपि न क्षतिः ।
 सम्बन्धज्ञानस्य विशिष्टबुद्धावनपेक्षितत्वात्, अनुमितिं प्रति च
 साध्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहिज्ञानमेव कारणं कल्प्यते
 लाघवात् न तु साध्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहि-
 ज्ञानम् । अनुमित्यौपयिकव्याप्तिशरीरे तादृश्येव प्रतियोगिता
 निवेश्यते, कम्बुग्रीवादिसत्त्वान् घटादित्यादौ विशेषदर्शिनामनुमितिः
 प्रामाणिकत्वे निरुक्तपारिभाषिकावच्छिन्नत्वमेवानुमित्यौपयिक-
 व्याप्तिघटकं तादृशगुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकानुमानस्य केवलान्वयि-
 साध्यकानुमानसमशीलतावादिनस्तु स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छिन्नत्वमेव
 तादृशव्याप्तिशरीरे निवेशयन्तीति समासः । मूले 'केवलान्वयिन्य-
 भावादित्यादौ एतादृशलक्षणपञ्चकस्य केवलान्वयिनि अप्रसिद्धे-
 रित्यर्थः । न च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्दृत्तित्वस्या-
 वश्यं निवेशनीयतया सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ अव्याप्तिरस्तीति
 केवलान्वयिसाध्यकमात्रे अव्याप्तिकथनमसङ्गतमिति वाच्यम् । केव-
 लान्वयिपदेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्किञ्चिदधिकरणवृत्त्य-
 भावाप्रतियोगित्वरूपकेवलान्वयित्वाग्रयसाध्यकमात्रस्य उक्तत्वात् ।
 अथवा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन दृत्तित्वमनिवेश्य हेतुतावच्छेदक-
 सम्बन्धातिरिक्तो यो हेतुप्रतियोगिकः सम्बन्धः तदन्यसम्बन्धाव-
 च्छिन्नदृत्तित्वमेव निवेश्यं वज्जिमान् धूमादित्यादौ कालिकसम्ब-
 न्धेन धूमादेः साध्याभाववद्दृत्तित्वेऽपि तत्सम्बन्धस्य हेतुतावच्छेदक-

सम्बन्धातिरिक्तत्वात् हेतुप्रतियोगिकत्वाच्च लक्षणाघटकतया
तदन्यसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वाभावः अस्त्येवेति भावः । एवञ्च सत्ता-
वान् द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्-
वृत्तित्वाप्रसिद्धावपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तहेतुप्रतियोगिक-
सम्बन्धान्यविशेषणताविशेषादिना वृत्तित्वप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिरिति
ध्येयम् ।

इति त्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचिता शिरोमणिकृत-
व्याप्तिपञ्चकव्याख्याया विवृतिः समाप्ता
समाप्तं व्याप्तिपञ्चकम् ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

सिंह-व्याघ्रनामकव्याप्तिद्वयम् ।

नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वं साध्य-
वैयधिकरण्यानधिकरणत्वं वा, तदुभयमपि साध्यानधि-
करणानधिकरणत्वं, तच्च तत्र यत्किञ्चित्साध्यानधिकर-
णाधिकरणे धूमे चासिद्धम् ।

तत्त्वचिन्तामणिदोषितिः ।

‘नापीति, साध्यमसमानाधिकरणं यस्य यदधि-
करणानधिकरणं साध्यं तत्त्वम् साध्यनिष्ठासामानाधि-
करण्यप्रतियोगित्वम् साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधि-
करणवृत्तित्वमिति यावत्, तदनधिकरणत्वमित्यर्थः,
साध्यवद्भिन्नस्य च साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वात्तद्-
वृत्तौ नातिप्रसङ्गः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरण-
त्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमिति
निष्कर्षस्तेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ न दोषः ।

गादाधरी विवृतिः ।

‘साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वलक्षणे यदि तदधि-
करणवृत्तित्वरूपासामानाधिकरण्यं निवेश्यते तदा द्रव्यं सत्त्वा-
दित्यादावतिव्याप्तिः सत्ताया द्रव्यत्वाधिकरणवृत्तितया तादृशा-

सामानाधिकरणानधिकरणत्वात् तदनधिकरणवृत्तित्वस्यासामा-
नाधिकरण्यपदार्थत्वे अनन्तरवक्ष्यमाणलक्षणाभेद इत्यतो व्याचष्टे,
'साध्येति, साध्यं असमानाधिकरणं यस्येत्यत्र सामानाधिकरण-
पदस्य स्वानधिकरणार्थकत्वे (१) द्रव्यं सत्त्वादित्यादावेवातिव्याप्तिः
द्रव्यत्वादेः सत्तानधिकरणाधिकरणकत्वविरहेण यत्पदेन सत्तादे-
रुपादानासम्भवात्, सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च सत्तादे-
र्द्रव्यत्वानधिकरणाधिकरणकत्वात् अतस्तदधिकरणानधिकरण-
कत्वपरतया तत्पदं व्याचष्टे, 'यदधिकरणेति, यदधिकरणा-
नधिकरणकं साध्यं तत्त्वानधिकरणत्वस्य व्याप्तित्वे व्याप्तेर्विशिष्टै-
कार्यरूपतानुपपत्त्या विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वानिर्वाहः,
यत्त्व-तत्त्वानुगमेन तत्त्वाधिकरणत्वाभावकूटस्य निवेशनीयतया
दुर्ज्ञेयत्व गौरवञ्च इत्याशयेन यत्त्व-तत्त्वाघटितसाध्यासामानाधि-
करण्यपदार्थमाह, 'साध्यनिष्ठेति, साध्यनिष्ठं यदसामानाधिकरण्यं
स्वाधिकरणीभूतयत्विच्छिद्यक्लिष्टवृत्तित्वाभावस्तप्रतियोगित्वं तत्-
प्रतियोगिकोटिनिविष्टाधिकरणवृत्तित्वं साध्यवन्निष्ठाभावीयाधेय-
त्वनिष्ठप्रतियोगितायां निरूपितत्वसम्बन्धेन यदवच्छेदकं तद्वृत्ति-
त्वमिति यावत्, वज्रिमान् धूनादित्यादौ साध्यनिष्ठाभावो
ऋदाधेयत्वभावस्तदीयप्रतियोगितायानुक्तसम्बन्धेनावच्छेदकोऽ-
दादित्तद्वृत्तित्वानधिकरणत्वं धूनादाविति लक्षणसम्बन्धः । यत्र
साध्यनिष्ठाभावप्रतियोग्याधेयत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिद्यं
प्राप्तम् अन्यथा वज्रिमान् धूनादित्यादौ पञ्चतादिसमवेत्तत्वाद्य-

(१) सङ्केतस्तुते रूपस्य एतान्तेनान्वयिपरम् रूपसङ्केतस्तुते हेतुपरमिति मन्त्रः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

सिंह-व्याघ्रनामकव्याप्तिद्वयम् ।

नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वं साध्य-
वैयधिकरण्यानधिकरणत्व वा, तदुभयमपि साध्यानधि-
करणानधिकरणत्वं, तच्च तत्र यत्किञ्चित्साध्यानधिकर-
णाधिकरणे धूमे चासिद्धम् ।

तत्त्वचिन्तामणिदोषितिः ।

‘नापीति, साध्यमसमानाधिकरणं यस्य यदधि-
करणानधिकरणं साध्यं तत्त्वम् साध्यनिष्ठासामानाधि-
करणप्रतियोगित्वम् साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधि-
करणवृत्तित्वमिति यावत्, तदनधिकरणत्वमित्यर्थः,
साध्यवद्भिन्नस्य च साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वात्तद्-
वृत्तौ नातिप्रसङ्गः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरण-
त्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमिति
निष्कर्षस्तेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ न दोषः ।

गादाधरी विवृतिः ।

‘साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वलक्षणे यदि तदधि-
करणवृत्तित्वरूपासामानाधिकरण्य निवेश्यते तदा द्रव्यं सत्त्वा-
दित्यादावतिव्याप्तिः सत्ताया द्रव्यत्वाधिकरणवृत्तितया तादृश-

सामानाधिकरण्यानधिकरणत्वात् तदनधिकरणवृत्तित्वस्यासामानाधिकरण्यपदार्थत्वे अनन्तरवक्ष्यमाणलक्षणाभेद इत्यतो व्याचष्टे, 'साध्येति, साध्यं असमानाधिकरणं यस्येत्यत्र सामानाधिकरणपदस्य स्वानधिकरणार्थकत्वे (१) द्रव्यं सत्त्वादित्यादावेवातिव्याप्तिः द्रव्यत्वादेः सत्त्वानधिकरणाधिकरणकत्वविरहेण यत्पदेन सत्तादेरुपादानासम्भवात्, सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च सत्तादेर्द्रव्यत्वानधिकरणाधिकरणकत्वात् अतस्तदधिकरणानधिकरणकत्वपरतया तत्पदं व्याचष्टे, 'यदधिकरणेति, यदधिकरणानधिकरणकं साध्यं तत्त्वानधिकरणत्वस्य व्याप्तित्वे व्याप्तेर्विशिष्टैकार्थरूपतानुपपत्त्या विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वानिर्वाहः, यत्त्व-तत्त्वाननुगमेन तत्त्वाधिकरणत्वाभावकूटस्य निवेशनीयतया दुर्ज्ञेयत्वं गौरवञ्च इत्याशयेन यत्त्व-तत्त्वाघटितसाध्यासामानाधिकरण्यपदार्थमाह, 'साध्यनिष्ठेति, साध्यनिष्ठं यदसामानाधिकरण्यं स्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तित्वाभावस्तत्प्रतियोगित्वं तत्प्रतियोगिकोटिनिविष्टाधिकरणवृत्तित्वं साध्यवन्निष्ठाभावीयाधेयत्वनिष्ठप्रतियोगितायां निरूपितत्वसम्बन्धेन यदवच्छेदकं तद्वृत्तित्वमिति यावत्, वज्रिमान् धूमादित्यादौ साध्यनिष्ठाभावो ऋदाधेयत्वभावस्तदीयप्रतियोगितायामुक्तसम्बन्धेनावच्छेदकोऽङ्गदादिस्तद्वृत्तित्वानधिकरणत्वं धूमादाविति लक्षणसमन्वयः । अत्र साध्यनिष्ठाभावप्रतियोग्याधेयत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यम् अन्यथा वज्रिमान् धूमादित्यादौ पर्वतादिसमवेतत्वाद्य-

(१) सङ्केतस्यैव रूपदम् उदासीनव्यक्तिपरम्, सङ्केतस्यैव हेतुपरमिति भावः ।

भावमादायानुपपत्तेस्तथाच सत्तावान् समवायित्वादित्यादौ साध्य-
 निष्ठाभावीय-समवेतत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकीभूताधिकरणाप्र-
 सिद्धेरव्याप्तिः । वङ्गिमान् धूमादित्यादावपि धूमादेरयोगोल-
 कीयवङ्गादिनिष्ठपर्वतादिवृत्तित्वाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदक-
 पर्वतादिवृत्तित्वादव्याप्तिश्च साध्यतावच्छेदकव्यापकीभूताभाव-
 निवेशे च गौरवं इत्याशयेन फलितार्थमाह, 'साध्यनिष्ठाधेयत्वेति,
 आधेयत्वमिह साध्यतावच्छेदकव्यापकीभूतं ग्राह्यं तेन वङ्गिमान्
 धूमादित्यादौ महानसादेः पर्यतीयवङ्गिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वे-
 ऽपि नाव्याप्तिः । एवं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनाधे-
 यता विशेषणीया तेनायमात्मा आत्म-महाकालान्यतरत्वादित्यादौ
 कालस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नात्मत्वादिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वे-
 ऽपि नातिव्याप्तिः, तादृशाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वेत्यत्राधि-
 करणत्वमविवक्षितं तदनिरूपकत्वमात्रं निविष्टं (१) प्रथमतो
 द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेराशङ्किततया व्यभिचारिमामान्य-
 एवातिव्याप्तिमुद्धरति, 'साध्यवङ्गिन्नस्येति व्यभिचारनिरूपकाधि-
 करणस्येत्यर्थः, अत्राधिकरणवृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
 वाच्यम्, अन्यथा वङ्गिमान् धूमादित्यादौ वङ्गादिनिष्ठाधेयत्वा-
 निरूपकस्त्वावयवादौ धूमादेः समवायेन वृत्तेरव्याप्त्यापत्तेः इत्यञ्च
 सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ अव्याप्तिः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरू-

(१) स्ववृत्तिहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नधेयतावच्यसम्बन्धेन साध्यनिष्ठा-
 धेयत्वानिरूपकवदन्यत्वम् इत्यर्थस्तेन धूमाधिकरणतामादाय धूमादौ नाव्याप्ति-
 रिति ध्येयम् ।

पक्षाधिकरणे सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धात्मकसमवा-
यादिना हत्तेरप्रसिद्धे, एवं द्रव्यं गुण-कर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादि-
त्यादावपि विशिष्टसत्त्वादेः सत्ताद्यनतिरेकितया साध्यनिष्ठा-
धेयत्वानिरूपकाधिकरणगुणादिहृत्तित्वानधिकरणत्वासम्भवादव्या-
प्तिरित्यतो निष्कट्टार्थमाह. 'साध्यनिष्ठेति, अत्रापि पूर्व-
दोषवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनाधेयत्व विशे-
षणीयम्, एवमधिकरणत्वमप्यविवक्षितं, तादृशाधेयत्वानिरूप-
कत्वव्यापकतैवाभावे निवेशनीया, तादृशाधेयत्वानिरूपकहृत्ति-
त्वमात्रनिवेशे धूमवान् वज्रेरित्यादौ वज्रगधिकरणत्वसामान्या-
भावस्य धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकहृदादिहृत्तित्वादतिव्याप्तिरतो
व्यापकतानिवेशः, व्यापकत्वञ्च तद्वन्निष्ठान्योन्याभावीयप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वं, न तु तद्वन्निष्ठाल्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं,
सर्वस्यैव तथाविधद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितया तदप्रसिद्धेः,
न वा तद्वन्निष्ठाल्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं तादृश-
प्रतियोगितानवच्छेदकीभूताभावत्वादिकमादाय वज्रगधिकरणत्व-
सामान्याभावस्यापि धूमगनधिकरणत्वव्यापकतया प्रतिव्याख्या-
पत्तेः, अनवच्छेदकत्वञ्चावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वम् अत
उभयवद्भेदमादाय न दोषः । अथ वा यदधिकरणतासामान्या-
भावत्वं साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकहृत्तित्वान्योन्याभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकं तत्त्वनेष समुदायार्थः, अतोऽभावत्वादिना व्यापकता-
मादाय न दोषः । अधिकरणता च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्ना ग्राह्या तेन वज्रिमान् धूमादित्यादौ वज्रगनधिकरण-

धूमावयवादी धूमाधिकरणत्वसामान्याभावासत्त्वेऽपि न चतिः,
धूमवान् वङ्गेरित्यादौ यत्किञ्चिदधिकरणत्वाभावस्यैव धूमा-
नधिकरणत्वव्यापकतया अतिव्याप्तिवारणाय सामान्यपदं, तथाच
तादृशाधेयत्वानिरूपकत्वव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्रू-
पावच्छिन्नाधिकरणतात्वं, यद्रूपावच्छिन्नाधिकरणतात्वावच्छिन्ना-
भावत्व वा तादृशाधेयत्वानिरूपकत्वव्यापकतावच्छेदकं तद्रूपवत्त्वं
व्याप्तिरिति फलितार्थः, तेन धूमानधिकरणत्वव्यापकीभूत-
धूमाधिकरणत्व-वङ्ग्यधिकरणत्वोभयसामान्याभावप्रतियोगिताया-
वङ्ग्यधिकरणत्वसामान्यनिष्ठत्वेऽपि नातिव्याप्तिः, यदधिकरणता-
मात्रनिवेशे द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः द्रव्यत्वानधि-
करणगुणादौ हेत्वधिकरणतात्वावच्छिन्नाभावासत्त्वात् अतः
यद्रूपावच्छिन्नेति, हेत्वभावस्य व्यापकतानिवेशे हेतुतावच्छेद-
कसम्बन्धेन तद्विनिष्ठत्वं निवेश्यं अन्यथा वङ्गिमान् धूमादित्यादौ
साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणजलादौ धूमाभावाभावस्य
कालिकसम्बन्धेन वृत्तेरव्याख्यापत्तेः तथाच सत्तावान् द्रव्यत्वा-
दित्यादावव्याप्तिः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणे हेतुताव-
च्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेरनो हेत्वधिकरणत्वाभावस्य व्याप-
तावा न तन्नक्षणं तथाचाधिकरणताया विशेषणताविशे-
ण वृत्तिमत्तया तेन सम्बन्धेन तद्विनिष्ठत्वं निवेश्यम् अतो न
दोषः । पूर्वकल्पपरित्यागे वीजमाह, 'तेनेति, 'न दोष इति,
सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धायपि तत्तत्स-
म्बन्धावच्छिन्नाया द्रव्यत्वाधिकरणताया द्रव्यं प्रसिद्धाया अप्य-

भावस्य साध्यनिष्ठधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वादिति (१)

भावः ।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः ।

साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्भिन्नाधिकरणकत्वञ्चर-
माधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनकतया तदपहाय द्वय-
मेकोक्त्या अनूद्य दूषयति, 'तदुभयमपीति । साध्ये-
त्यादेः साध्यं यदधिकरणानधिकरणं तत्त्वाभावः,
साध्यस्य यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वाभावश्चार्थः, तत्र केव-
लान्वयिनि साध्यनिष्ठधेयत्वानिरूपकाधिकरणाप्रसिद्ध्या
नानाव्यक्तिसाध्यके च एकसाध्यव्यक्तिनिष्ठधेयत्वानिरू-
पकाधिकरणत्वं साधनाधिकरणव्यक्त्यन्तरस्येत्यव्याप्तिः
क्वचिद्व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गाश्चाद्ये, द्वितीये च साध्य-
वैयधिकरण्ये यदि साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको-
भेदी विवक्षितस्तदा केवलान्वयिनि, यदि च यत्किञ्चि-
त्साध्यवद्वाक्तिभेदस्तदा नानाधिकरणसाध्यके सर्वत्रा-
व्याप्तिः ।

गादाधरी विवृतिः ।

साध्यवैयधिकरणस्य निरुक्तार्थकत्वे पौनरुक्त्यमतस्तद्व्याचष्टे,
'साध्येति । ननु नूले 'तदुभयमपि साध्यानधिकरणानधिकरण-

(१) साध्यानधिकरणत्वव्यापकत्वादिति दा० ।

त्वम्' इत्यनेनोक्तलक्षणद्वयार्थानुवादीऽमद्गतः असमानाधिकरण-
 वैयधिकरणयोरधिकरणताद्वयघटितत्वेन तादृगलक्षणयोरधि-
 करणताद्वयघटितत्वादनुवादे चाधिकरणताद्वयमात्रस्य निवेगा-
 दतस्तादृगमूल मद्गमयति, 'चरमेति, (१) 'अनतिप्रयोजनक-
 तयेति, अनधिकरणत्वस्याधिकरणत्वाभावरूपतया तद्वटकाधि-
 करणत्वांशं परित्यज्य साध्यासामानाधिकरण्याभाव-साध्यवैयधि-
 करण्याभावनिवेशेनैवोपपत्तिरिति भावः । असामानाधिकर-
 ण्यादधिकरणत्वाभावस्यासामानाधिकरण्यादभावाघटिततया न
 वैयर्थ्यमित्यनतिप्रयोजनकतयेत्युक्तं, 'तदपचाय' चरमाधिकरण-
 त्वांशं परित्यज्य, 'द्वयं' साध्यासामानाधिकरण्याभाव-साध्यवैय-
 धिकरण्याभावरूपलक्षणार्थद्वयं, साध्यानधिकरणानधिकरणत्व-
 मित्यनेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिवारणायावलम्बि-
 तस्य प्रथमलक्षणीयनिष्कष्टार्थस्य (२) कथञ्चिदपि प्रतिपाद-
 नासम्भवात्तदनुवादतानुपपन्नेति यथाश्रुतानुवादपरतया सद्गमयि-
 तुम् अनुवादनीयलक्षणार्थद्वयमाह, 'साध्येत्यादेरिति, लक्षण-
 द्वयस्य क्रमेणेति शेषः, 'तत्त्वाभावः' इत्यन्तेन प्रथमलक्षणार्थ-
 कथनम्, एवञ्च साध्यानधिकरणानधिकरणशब्देन साध्यं यदधि-
 करणानधिकरणकं तद्विध्यते तदुत्तरत्वप्रत्ययेन तत्त्वं साध्यपदो-
 त्तरसन्निविष्टनञा तदभावः प्रत्याख्यते इति प्रथमलक्षणार्थबोध-
 कत्वं साध्यानधिकरणानधिकरणत्वमित्यस्य । न च साध्याधि-

(१) चरमाधिकरणत्वाशयेतीति पा० ।

(२) प्रथमलक्षणार्थनिष्कर्षस्येति पा० ।

करणानधिकरणत्वमित्यनेन नञ्समासे सत्येव तदर्याभावः
 नञा प्रत्याययितुं शक्यते तथाच साध्यपदोत्तरनञ्निपातोऽसम्भवी
 समस्यमानपदपूर्वनिपतितस्यैव नञः साधुत्वादन्यथा अचित्त-
 गुरित्यादौ चित्तादिपदोत्तरमपि नञ्निपातापत्तेरिति वाच्यम् ।
 समन्वयिकार्यबोधकोत्तरपदघटितसमुदायेन समं नञ्समासस्यले
 नञो मध्यनिवेशस्यापि साधुतासम्पादकत्वात् अन्यथा घटानधि-
 करणत्वं साध्याभाववद्वृत्तित्वमित्यादौ च घटाद्यधिकरणत्वाद्य-
 भावप्रत्ययानुपपत्तेः (१) न हि तत्रानधिकरणत्वपदानां घटादिपदैः
 समासे तादृशार्थप्रतीतिरुपपद्यते, अनधिकरणत्वपदादिजन्मप्रती-
 तिविशेषोभूताभावेन समन्नेव घटादिसंसर्गमानात् समस्य-
 मानपदप्रतिपाद्यतावच्छेदककोटिनिविष्टेनापरपदार्थान्वये राज-
 पुरुषादन्य इत्यर्थे राजापुरुष इत्यादिसमासापत्तेः, एवं नञा
 अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैव बोधनात् अधिकरणसामा-
 न्यभेदवानिवानधिकरणपदार्थः स्यात्तस्य चाप्रसिद्धा नञ्पदाधि-
 करणपदयोः प्राथमिकसमासासम्भवाच्चेति, साध्यनिष्ठाधेयत्वा-
 निरूपकाधिकरणवृत्तित्वाभावरूपप्रयत्नलक्षणास्य निष्कृष्टयथा-
 न्युतायोऽपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वमिति शब्देन प्रति-
 पाद्यते तथाहि आधेयतानिरूपकार्यकचरमाधिकरणपदघटि-
 तेनाधिकरणानधिकरणपदेन स्वाधिकरणमनधिकरणम् आधेय-
 त्वानिरूपकं यस्येति व्युत्पत्त्या अधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छे-
 दकौभूतनिरूपकताकाधेयतावत्त्वेनान्यपदार्थो बोध्यते बहुव्रीहौ

(१) घटाधिकरणत्वानाङ्-साध्यावद्वृत्तित्वानाङ्गदो प्रत्यवाङ्मरत्तेरिति माः ।

विग्रहवाक्यादृयादृशविशेषण-विशेष्यभावापन्नस्य बोधस्तद्विपरीत-
विशेष्य-विशेषणभावापन्नस्य प्रत्ययात् चित्रा गौर्यस्येति वाक्यात्
यत्पदार्थसम्बन्धित्वेन चित्रगोः चित्रगुरित्यतश्चित्रगोनिष्ठसम्बन्ध-
प्रतियोगित्वेन यत्पदार्थस्य बोधात्, प्रकृतस्थले च विग्रहवाक्याद-
न्यपदार्थनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वावच्छिन्नभेदवत्त्वेनाधिकरणप्रतीतिः,
एवं साध्यं यदधिकरणानधिकरणकं यदधिकरणनिष्ठभेदप्रति-
योगितावच्छेदकीभूतनिरूपकताकाधेयतावदिति व्युत्पत्त्या साध्य-
निष्ठाधेयत्वनिरूपकत्वावच्छिन्नभेदवधिकरणवृत्तित्वं 'साध्याधिक-
रणानधिकरणत्वशब्देन प्रत्याख्यते तदभावः साध्यपदोत्तरनिविष्ट-
नञ्पदघटिततद्वाक्येनेति । द्वितीयलक्षणार्थमाह, 'साध्यस्येति,
तथाच साध्यानधिकरणमधिकरणम् आधेयतानिरूपकं यस्येति
व्युत्पत्त्या साध्यानधिकरणाधिकरणत्वशब्देन साध्यानधिकरणवृ-
त्तित्वं प्रत्याख्यते, तदभावश्च द्वितीयनञेति उक्तशब्दस्य एतद-
र्थानुवादकतेति भावः । पूरणसम्बलितं तत्रेति ग्रन्थं व्याचष्टे,
'तत्रेत्यादिना, मूले केवलान्वयिनि वङ्गिमान् धूमादित्यादौ चाव्या-
प्तेर्हेत्वकथनात् प्रथमलक्षणे केवलान्वयिन्यव्याप्तिहेतुं पूरयति,
'साध्येत्यादिना 'अप्रसिद्धेत्यन्तेन, साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकसामा-
न्येन द्वयमप्रसिद्धिरभिहिता, यत्किन्निरूपकभेद-
निवेशे च तादृशभेदवदधिकरणे हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिर्विध्या, वक्ष्य-
माणक्रमेण नानाव्यक्तिसाध्यकहेत्वन्तरेऽप्यव्याप्तिसत्त्वात् धूममात्रे
तत्कथनं मूलकृतां न्यूनतासम्पादकमतो धूम इत्यस्य उपलक्ष-
णत्वाभिप्रायेण पाठमधृत्वेव व्याचष्टे, 'नानाव्यक्तिकेति, अत्र च

यदा मध्यममासिद्धीत्या तदेतद्वृत्तिधर्मेणान् एतत्त्वादित्यादी
 पक्षमात्रं न्या अस्यासिद्धिरपि न कति, अतएवाप्ये नानाधि-
 करके मध्येति दध्यति । यदा नानाव्यक्तिमाध्यक इत्यस्य मियो-
 व्यधिकरणव्यवृत्तिमाध्यतावच्छेदक इत्यर्थः, अथाव्याप्तेर्ननु प्र-
 यति, 'एकेत्यादिना 'इतीत्यन्तेन, अनया रीत्या अस्यासिद्ध-
 यत्किञ्चित्साध्यनिहायेयत्वनिरूपकत्वावच्छिन्नभेदनिवेगाभिप्रायेण,
 साध्यनिहायेयतानिरूपकमामान्यभेदनिवेगे च केवलान्वयिन्य-
 व्याप्तिरेव दोष इति ध्येयम् । 'द्विविदिनि पृथिव्यन्तत्विगिष्ट-
 द्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिरिति, विगिष्टद्रव्यत्वस्य शुद्ध-
 द्रव्यत्वानतिरेकितया पृथिव्यादेः साध्यनिहायेयत्वानिरूपकत्वा-
 सम्भवादिति भावः । आयेयतायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविव-
 हरे नैषदोषः अधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकस्यैवायेयतावच्छेद-
 कतया पृथिवीनिहाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकपृथिव्यन्तत्ववि-
 शिष्टद्रव्यत्वत्वादेः पृथिवीनिरूपितायेयतानवच्छेदवत्तादिति ध्येयम् ।
 द्वितीयलक्षणे साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितावभेदनिवेशे धूमादौ
 नाव्याप्तिः अतस्तुल्ये केवलान्वयिमाध्यकाव्याप्तिरेव, यत्किञ्चित्-
 साध्यवद्वातिनिवेशे च उभयस्यैवाव्याप्तिरिति नूलाभिप्रायं
 स्फुटयति, 'द्वितीये चेत्यादिना, साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको-
 भेदः साध्यवैयधिकरण्ये विवक्षित इति योजना, साध्यवैयधि-
 करणवत्कतया विवक्षित इत्यर्थः, 'केवलान्वयिनि' केवलान्वयि-
 न्येव, नानाधिकरणके एकव्यक्तिमाध्यकेऽपि सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादी
 एकास्य साध्यवतोभेदस्यान्यत्र साध्यवति सत्तादव्याप्तेर्नाना-

व्यक्तिमाध्यमेऽपि एतद्वृत्तिभेदेनान् एतत्त्वादित्यादावव्याप्त्यसम्भवात्
नानाव्यक्तिमेति नोक्तं, तस्यान द्वितीयलक्षणाभिप्रायेण धूम इति
मूलं नानाधिकरणमाध्यमामान्योपलक्षणमिति भावः ।

तत्त्वविस्तारमणिर्दीधितिः ।

केचित्तु साध्यासामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धेन हेत्वधिकरणे तेनैव सम्बन्धेन साध्यवृत्ति-
त्वाभावस्तदधिकरणभिन्नत्वमर्थस्तेन धूमस्य स्वावयवे
संयोगेन वङ्गिमति च समवायेनावृत्तावपि न क्षतिः,
तादृशाभावश्च सम्बन्धान्तरेण तत्रैव वर्तमाने सुलभः
व्यभिचारिणस्तु व्यभिचारनिरूपकाधिकरण एव तादृशि
तादृशाभाववत्त्वं, सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधि-
करण्यमित्यनुभवात् । न चैवं गुण-कर्मन्यत्वविशिष्ट-
सत्त्वेऽव्याप्तिः, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् अनतिरिक्तत्वे
तु विशेषण-विशेष्यसम्बन्धस्यैव परम्परया व्याप्तत्वात्,
केवलाव्ययिनि चाव्याप्तेरभिधानं द्वितीयलक्षणाभिप्राये-
णेत्याहुः, तच्चिन्त्यं, सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधि-
करण्यमिति प्रतीतिर्हि द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्वसामा-
नाधिकरण्यमिति प्रतीतिवत्सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधि-
करणावच्छेदकत्वस्य परम्परासम्बन्धेन सामानाधि-

व्याप्तिवादः ।

करणस्य वा अभावं गुणेऽवगाहते न तु सत्तायामेव
द्रव्यवृत्तित्वाभावं सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववती द्रव्य-
वृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरित्यादिसर्वजनसिद्धप्रतीति-
बाधितत्वात् बाधकाभावात् संयोग-तदभावयोरव-
च्छेदकमेदेनैकत्र प्रतीत्या तदुभयोरैकत्र सिद्धिः । अती-
न्द्रियसाध्यकेऽतीन्द्रिये व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गाच्च तत्र
सामानाधिकरण्याभावस्य प्रत्यक्षत्वासम्भवेनासिद्धेः ।
न च तदभाववद्वृत्तित्वेन तत्र तदनुमेयं, तद्वृत्ति-
भिन्नत्वस्योपाधित्वात् । किञ्च इदमिदानीमितिप्रतीति-
नियामकविशेषणताविशेषेण हेतुतायां सहेतावव्याप्तिः
तेन सम्बन्धेनाधिकरणे काले तेन सम्बन्धेन साध्य-
वद्वृत्तित्वस्य विरहिणोऽप्रसिद्धेः ।
इत्यनुमानदीधितौ सिंह-व्याघ्रनामकव्याप्ति-
द्वयं समाप्तम् ।

गादाधरी विवृतिः ।

साध्यासामानाधिकरणानधिकरणत्वमित्यत्र साध्यासामा-
नाधिकरणपदेन साध्याधिकरणवृत्तित्वाभावविवक्षणेऽपि द्रव्यं
सत्तादित्यादावतिव्याप्तिर्न सम्भवति सामानाधिकरणस्याव्याप्य-
वृत्तितया सत्तादावपि गुणायवच्छेदेन द्रव्यत्वादिसामानाधि-

करणाभावमत्त्वात् किन्तु वज्रिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः
स्वावयवावच्छेदेन धूमादेरपि वज्रादिमामानाधिकरणा-
भावमत्त्वात् । सापि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यदेतुमत् तदव-
च्छिन्नत्वेनाभावं विगिष्य वारयितुं शक्यते इत्यभिप्रायेण तत्पदं
तादृशाभावपरतया वर्णयतः सार्वभौमस्य मतमुत्थापयति, 'केचि
त्विति, 'हेत्वधिकरण इति सप्तम्यर्थोऽभावान्वयि अवच्छिन्नत्वं,
'तेनैव सम्बन्धेनेति तृतीयार्थोऽव्यवहितमवच्छिन्नत्व, 'वृत्ति-
पदस्य सम्बन्धार्थकत्वे तु अभेदएव तदर्थः, अनधिकरणत्वपद-
स्याधिकरणत्वाभावोऽभावमात्रं वा यदर्थः स्यात् तदा अव्याप्य-
वृत्त्यधिकरणताया अव्याप्यवृत्तितया सत्तादौ द्रव्याद्यवच्छेदेन
साध्यसामानाधिकरणभावाधिकरणत्वाभावस्य सामानाधिकरण्य-
रूपतदभावाभावस्य चाक्षतत्वादतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेत्यनधिकरण-
पदमधिकरणभेदवदर्थकतया व्याकरोति, 'तदधीति, यद्यप्यधि-
करणभेदेनाभावभेदाभावात् संयोगादिना धूमाद्यधिकरणपर्व-
ताद्यवच्छिन्नो यः सम्बन्धान्तरेण तद्वृत्तिरूपादिनिष्ठवज्रादिमत्-
संयुक्तत्वाद्यभावस्तस्यैव स्वावयवाद्यवच्छेदेन धूमादौ वर्तमान-
तया धूमादेस्तादृशाभावानधिकरणत्वं दुर्घटं, तथापि तादृश-
हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वविशिष्टाभावाधिकरणत्वस्यैव विवक्षणीय-
तया न दोषः । रूपे पर्वते न वज्रिमत्संयुक्तत्वमिति प्रतीति-
वत् पर्वते धूमे न वज्रिमत्संयुक्तत्वमिति प्रतीत्यनुदयात्
पर्वतावच्छिन्नत्वविशिष्टनिरूपिताया वज्रिमत्संयुक्तत्वाभावीय-
विलक्षणाधिकरणताया रूपादावेवोपगमात्, अभावाधिकरणता-

यामेव बाधिकरणविशेषावच्छिन्नत्वं निवेशनीयं तावतापि धूम-
रूपयोरभिन्नस्याप्यभावस्य परस्परानवच्छेदकावच्छिन्नाधिकारणता-
भेदेन कथितदोषनिराकरणसम्भवात् । उभयत्र हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धप्रवेशप्रयोजनं क्रमेण दर्शयति, 'तनेति स्वावयवे संयोगेना-
वृत्तावपीत्यर्थः । तथाच धूमावयवावच्छेदेन साध्यवत्संयुक्तत्वाभाव-
सत्त्वेन (१) तदभावस्यास्ततया प्रथमतो हेतुतावच्छेदकसम्बन्धा-
निवेशे स्वावयवरूपस्वाधिकारणावच्छिन्नसाध्यवत्संयुक्तत्वाभावानधि-
कारणत्वविरहेण संयोगेन धूमहेतौ कस्यापि साध्यस्य व्याप्तिर्न स्या-
दिति भावः । यद्यपि तादृशसम्बन्धनिवेशेऽपि वङ्गिमत्संयुक्तत्वादेः
कालिकाव्याप्यवृत्तितया धूमादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन वङ्गिमत्-
संयुक्तत्वाभाववृत्तेः पर्वतादेरपि कालोपाधितया तादृशभावाव-
च्छेदकत्वादव्याप्तिस्तादवस्थं तथापीदानीमितिप्रतीतिनियामक-
कालस्यावच्छेदकत्वादिहेतिप्रतीतिनियामकदेशनिष्ठावच्छेदकताया
वैलक्षण्यं दुरपह्नवं यदभावात् पर्वते धूमे न वङ्गिमत्संयु-
क्तत्वमिति प्रत्ययाभावः हेतुमन्निष्ठतादृशावच्छेदकतानिरूपकत्व-
मेव निवेश्यमिति न दोषः । न च कालोपाधेरवच्छेदकतायाम्
अवच्छेद्याधिकरणेनावच्छेदकस्य कालिकसम्बन्धोऽनियामकः इत्यञ्च
तादृशसम्बन्धेनानवच्छिन्नत्वमेव देशस्यावच्छेदकतायां वैलक्षण्यं
अन्यस्य दुर्वचत्वात् तथाच व्यभिचारिणि कालिकसम्बन्धेन हेतो-
र्वर्तमानसाध्यसामानाधिकरण्याभावे व्यभिचारनिरूपकाधिकर-
णीयावच्छेदकतायां कालिकसम्बन्धानवच्छिन्नत्वविरहात् अति-

किंहेत्याद्यप्रिमयन्यामङ्गतेः गगननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्या-
भावाधिकरणताया एवोक्ताधिकरणताभिन्नायाः प्रमिहेः ।
'वद्विमिति चेति, तद्याच तेनैव सम्बन्धेनेत्यनुक्ता यत्किञ्चित्सम्बन्धे-
नेत्युक्तो पर्वताद्यवच्छिन्नवद्विमत्संयुक्तत्ववत्यपि तदवच्छिन्नवद्वि-
मत्समवेतत्वाभावमत्त्वाद्भूम्य वद्विव्याप्यत्व नोपपद्येतेति भावः ।
साध्यवत्सम्बन्धसामान्याभावनिवेगे वद्विमत्समवेतत्वाद्यभावस्य
नक्षणाघटकत्वेऽपि हेत्वधिकरणविशेषावच्छिन्नसाध्यवत्सम्बन्ध-
सामान्याभावाप्रमिदया असम्भवी बोध्यः, साध्यवदसम्बन्धस्य
गगनादेहेतुमति सम्बन्धासम्भवादवच्छेद्याधिकरणसम्बन्धिन एव
अवच्छेदकतया तन्निष्ठाभावे हेतुमतोऽनवच्छेदकत्वात्, 'न क्षति-
रिति नाव्याप्तिरसम्भवयेत्यर्थः, साध्यवत्त्वं साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धेन बोध्यं, तेन समवायेन वल्ली साध्ये संयोगेन हेतौ धूमे
पर्वताद्यवच्छेदेन वद्विमद्वृत्तित्वसामान्याभावस्यामत्त्वेऽपि नाति-
व्याप्तिः, न वा सङ्केतावपि यत्किञ्चित्सम्बन्धेन यः साध्यवास्तद्वृ-
त्तित्वाभावस्य स्वाधिकरणावच्छेदेन सत्त्वेऽपि दोषः । साध्यञ्च
उपलक्षणविधया अभावप्रतियोगितावच्छेदककोटी निवेशनीयं न
तु विशेषणविधया, तेनोत्पत्तिक्षणवच्छिन्नघटादौ गन्धायसत्त्वात्
तादृशघटायवच्छेदेन पृथिवीत्वादौ गन्धादिविशिष्टवृत्तित्वाभाव-
सत्त्वेऽपि गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ मूलावच्छिन्नहृत्तादौ कपि-
संयोगायसत्त्वात्तादृशहृत्तायवच्छेदेन एतद्वृत्तत्वादौ कपिसंयोगा-
दिविशिष्टवृत्तित्वाभावसत्त्वेऽपि कपिसंयोगी एतद्वृत्तत्वादित्यादौ
वा नाव्याप्तिः तत्तत्काल-देशावच्छिन्नतत्तदधिकरणाद्यवच्छेदेनापि

केचित्तु विशिष्टपर्वतादेरवच्छेदकतामादायाव्याप्तिवारणाय-
वच्छेदकान्तरानवच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वम् अभावे निवे-
शनीयम् एवञ्च पर्वतादेः कालविधया धूमनिष्ठवज्जिमत्संयुक्त-
त्वाद्यभावावच्छेदकत्वस्यापि व्याहृतिः पर्वतादेः स्थूलकालतया
वज्जिमत्संयुक्तत्वादिरूपप्रतियोगिनोऽप्यवच्छेदकत्वात् तन्निष्ठा-
भावावच्छेदकताया अविरोधायावान्तरकालावच्छिन्नत्वोपगमा-
दित्यप्याहुः ।

हेतुमदसम्बन्धे साध्यसामानाधिकरण्याभावस्योक्तयुक्त्या हेत्व-
धिकरणावच्छिन्नत्वविरहात् हेतुतानवच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमत्-
सम्बन्धे हेतुमदवच्छिन्नतादृशाभावप्रसिद्धिमाह, 'तादृशेति हेतुता-
वच्छेदसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वस्य तेन सम्बन्धेन हेतुमदवच्छिन्ना-
भावश्चेत्यर्थः, 'तत्रैव' तादृशहेतुमत्येव । न च तयाविधे रूपादौ
वज्जिमत्संयुक्तत्वाद्यभावी व्याप्यवृत्तिरेवेति तत्राधिकरणविशेष-
स्यावच्छेदकत्व निर्युक्तिकं प्रतियोगिमत्वभाववृत्तावेव विरोध-
भङ्गनार्थमवच्छेदकभेदापेक्षणात् धूमवत्कपालादिसमवेतवज्जिमन्-
महानसादिमंयुक्तघटादौ महानसाद्यवच्छेदेन वज्जिमत्संयुक्तत्व-
वति हेतुमत्कपालाद्यवच्छेदेन वज्जिमत्संयुक्तत्वाभावसीलभ्येऽपि
एतद्रूपवान् एतद्रूपादित्यादौ एतद्रूपादिमत्समवेतत्ववति हेत्व-
धिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसत्त्वात्तदवच्छेदेन साध्यसामानाधि-
करण्याभाववृत्त्यसम्भवादेतद्रूपादिमति सम्बन्धान्तरेण वृत्तमान-
साध्यवत्समवेतत्वाभावस्य व्याप्यवृत्तितया हेत्वधिकरणानवच्छिन्न-
त्वाभिरुक्ताभावाप्रसिद्धेर्देवार्त्वादिति वाच्यम् । पर्वतं रूपे न

तायाः प्रसिद्धेः अहत्तावेव सर्वत्र तादृशाभाववत्त्वप्रसिद्ध्या सम्बन्धान्तरेण वर्तमानपर्यन्तानुधावनविरोधः तस्मात् व्याप्यहत्तेरप्यवच्छेदकत्वमेव ग्रन्थकारानुमतमित्यवधेयम् । द्रव्यं सत्त्वादित्यादावाशङ्कितामतिव्याप्तिमुद्धरति, 'व्यभिचारिण्येति, 'तादृशीति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमतीत्यर्थः, अवच्छेदकत्वं सप्तम्यर्थः, 'तादृशाभाववत्त्व' हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभाववत्त्वम् । अत्र प्रमाणाकाङ्क्षायामाह, 'सत्तायामिति, तादृशप्रतीत्या द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवत्यामपि सत्ताया तदनवच्छेदकगुणायवच्छेदेन तदभाववत्त्वावगाहनादिति ध्येयम् । एवं सत्तायां द्रव्यत्वसामानाधिकरण्याभावोपगमे विशिष्टमत्त्वे गुणायन्यत्वविशिष्टसत्तात्वायवच्छिन्ने व्याप्तिरिति गुणायवच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभाववत्या केनापि रूपेण तदनधिकरणत्वासम्भवादिति भावः । 'विशिष्टस्येति, तदाच विशिष्टमत्त्वं द्रव्यमावहति तदधिकरणत्वं न गुणादेरिति न हेत्वधिकरणावच्छेदेन हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्वमिति नाव्याप्तिरिति भावः । यद्यपि हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वं निवेद्यापीयसव्याप्तिः शब्दते शरयितुं तदापि प्रकारान्तरेण व्याप्तिवारणसम्भावे लक्षणैः धिक् निवेदनमनुवित्तमित्यभिप्रेत्य विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादप्यहं दामितः । न च हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणतान्निवेशनसाधकम् इत्यस्या इदं न्यूनत्वं भूतत्व-सूतत्वोभयस्यादित्यादौ भूतत्वे सूतत्वे च हेतौ साधिकरणे गगने मन्त्रि च साध्यसामानाधिकरण्यविरहेणान्यापि-

प्रसङ्गादिति वाच्यम् । उभयतस्तु एकविंशतिपरत्वरूपतामत-
 मवलम्बा विंशतिरिक्तत्वेन तत्र स्यात्तद्व्यतिरिक्तविशेषाधि-
 करणत्वरूपपरम्परासम्बन्धेनाभयलभ्येन हेतुत्वमिति स्वीकृत्यैव
 या तत्राव्याप्तेः समाधानमभ्यवात् । ननु द्रव्यं गुणाद्यन्यत्वे सति
 सत्त्वादित्यादौ विंशतिरिक्ततापक्षमयलम्बाव्याप्तिवारणं न
 विचारमहं तथाहि गुणादिवृत्तिसत्त्वादितौ गुणाद्यन्यत्वविशिष्ट-
 सत्तादेरतिरिक्तत्वेऽनुगतधर्ममात्रोच्छेदः एकव्यक्तिवृत्तित्वविशिष्ट-
 स्यापरव्यक्तिवृत्त्यन्यत्वात् । न च तत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टसत्तादीनां
 मिथो भेदेऽपि शुद्धसत्तादिकमनुगतं निराबाधमेवेति वाच्यम् ।
 शुद्धसत्तादीं तत्तद्व्यक्तिवृत्तित्ववेगिष्ठाभ्युपगमे भवतान्तदेकत्वा-
 सम्भवात् तदनभ्युपगमे तस्यावृत्तित्वप्रसङ्गात् एवं सर्वेषामेव
 वस्तूनां तत्तत्क्षणवृत्तित्वरूपविशेषणभेदात् भेदप्रसक्त्या क्षण-
 भङ्गापत्तिपर्यवसानं दुर्वारमेव । अथ प्रत्यभिज्ञाद्यनुरोधेन एक-
 स्मिन् नानादेश-कालवृत्तित्ववेगिष्ठं स्वीक्रियत एव परन्तु गुणे
 द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टसत्ता नास्ति इदानीं पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्ट-
 घटो नास्तीति प्रतीत्यनुरोधेन मिथो भिन्ना अपि तत्तद्विशे-
 षणविशिष्टसत्त्व-घटादयः स्वीक्रियन्ते तदवलम्बनेनैव तादृशप्रती-
 त्युपपत्तेः द्रव्यवृत्तित्वादिवैशिष्ट्यपुरस्कारेण चानुगतसत्तादेर्द्रव्य-

५ त न स्वीक्रियते अपि तु तदन्यतादृशविशेषणविशिष्ट-
 गुणाद्यवृत्तित्वस्तुन एवेति तत्र द्रव्यत्वादिव्याप्तिविरहेऽपि न क्षति-
 रिति चेत्, तादृशवस्तूनां केन रूपेण व्याप्यता, न द्रव्यवृत्तित्वादि-
 विशिष्टत्वेन, तादृशरूपस्याव्याप्यानुगतधर्मसाधारण्यात्, नापि

व्याप्तिवादः ।

तादृशविशेषणविशिष्टतत्तद्गक्तित्वादिना, तादृशविशेषणवैशिष्ट्यांशस्य
 व्यर्थत्वात् तद्गक्तित्वाद्यनुपस्थितावनुमाननिर्व्वाहाच्च, एवं विशिष्ट-
 सत्ता नास्तीत्यत्र विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य न विधेयता-
 सम्भव तद्रूपावलीढानुगतसत्तावति तद्रूपावच्छिन्नाभावासम्भवात् ।
 नापि तत्तद्गक्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य, तत्तद्गक्तित्वस्य प्रतियोगि-
 कोटावनुज्ञेयात्, विशेषणवच्छिन्नप्रतियोगिकः सम्बन्धो विलक्षणः
 स च नानुगतसत्तायाः सम्बन्धः अपि त्वतिरिक्तविशिष्टसत्ताया-
 एवेति प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्य गुणादिवृत्तिसत्तादिसाधारण्ये-
 ऽपि तत्र विशिष्टसत्ताभावोऽक्षतएव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
 प्रतियोगिताकसम्बन्धशून्यत्वमात्रस्य विशिष्टाभावसत्त्वेऽपेक्षितत्वा-
 दिति चेत्, तर्हि गुणादिसाधारणसत्ताया एव तादृशातिरिक्त-
 सम्बन्धेन गुणादिव्यावृत्तिः क्रियता किं सम्बन्धान्तरकल्पनेनेत्यभि-
 प्रत्याह, 'अनतिरिक्तत्वे त्विति, 'विशेषण-विशेष्यसम्बन्धस्यैव'
 सत्तानिष्ठगुणान्यत्ववैशिष्ट्यैवेत्यर्थः, 'परम्परया' परम्प-
 सम्बन्धेन स्वावच्छिन्ननिरूपितसमवायादिसम्बन्धेनेति या-
 'व्याप्तत्वादिति, गुणान्यत्ववैशिष्ट्यावच्छिन्नाधिकरणताया
 दावसत्त्वात् तादृशसम्बन्धेन तद्वैशिष्ट्यस्य द्रव्यमात्रवृत्तित्वा-
 भावः । 'एवकारेण सत्ताया व्याप्यत्वव्यवच्छेदः, यत्र वि-
 विशेषावच्छिन्नसत्तादिहेतुकद्रव्यत्वाद्यनुमितिरभिमतता
 शिष्यहेतुकानुमितिरिवोपेयते वैशिष्ट्येऽपि परम्प-
 व्याप्तिधीविरहे चानुमितिरसिद्धेवेति भावः । यद्यपि
 निरूपितसम्बन्धस्य विलक्षणत्वे तादृशसम्बन्धेन

व्याप्यत्व निर्व्वहति तथापि विशेषणावच्छिन्ननिरूपितसम्-
वायत्वादिना न सत्ताटिसम्बन्धता किन्तु विशिष्टसत्तावानिति
प्रत्यये वैशिष्ट्यस्यैव सत्ताटिविशेषणतापन्नस्य उक्त परस्परसम्ब-
न्धेन धर्मिणि विशेषणतोपगमात्तातिप्रसङ्गः इत्याशयेन इदमभि-
हितम् । नन्वेवं रोत्या प्रथमलक्षणपरिष्कारे वक्ष्यमाणकेवनायि-
साध्यकाव्याप्त्यसङ्गतिः तत्रापि सम्बन्धान्तरेण हेतुमद्वृत्तौ हेत्वधि-
करणावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्याभावप्रसिद्ध्या लक्षणगमन-
सम्भवादित्यत आह, 'केवलान्वयिनोति, 'द्वितीयलक्षणेति । न च
'तच्चेत्यनेन (१) उभयत्वावच्छिन्नस्यैव परामर्शात् प्रथमलक्षणे
अव्याप्त्यभावे असङ्गतिर्दुर्व्वारैवेति वाच्यम् । केवलान्वयिसाध्यके धूमे
चाव्याप्तिप्रदर्शनादुभयत्वेनोपस्थितेऽपि लक्षणद्वये यथायोगं तत्तत्-
स्थले व्याप्त्यन्वये तात्पर्यात् । यद्यपि धूमादावपि साध्यसामा-
नाधिकरणसामान्याभावघटितस्य प्रथमलक्षणार्थस्य नाव्याप्त्यव-
काशः, तथापि यत्किञ्चित्साध्यवद्भक्तिभेदनिवेशाभिप्रायेण द्विती-
यलक्षणस्यैव यत्किञ्चित्साध्यसामानाधिकरणभावनिवेशाभिप्राये-
णैव प्रथमलक्षणस्यापि नानाव्यक्तिसाध्यके अव्याप्तिप्रदर्शनमविरुद्धं ।
मूले च 'यत्किञ्चित्साध्यानधिकरण इत्युपलक्षणं यत्किञ्चित्साध्या-
धिकरणावृत्तिरित्यपि बोध्यम्, तेन प्रथमलक्षणाव्याप्तिसम्पादक-
हेत्वकथनात् न्यूनत्वस्य नावकाश इति ध्येयम् । सामानाधिकर-
ण्यस्याव्याप्यवृत्तितायां प्रमाणसिद्धायामेव दर्शितातिव्याप्तिर्वार-
यितुं शक्यते तत्रैव न प्रमाणम् उक्तप्रतीतेरन्यविषयकत्वादित्याह,

‘सत्तायामिति, ‘प्रतीतिर्हीति, ‘अभावं गुणेऽवगाहत इत्यनेनान्वयः,
 ‘अवच्छेदकत्वस्येति निरूपकत्वस्येत्यर्थः । तेन सामानाधिसरस्य
 व्याप्यवृत्तितामते तदवच्छेदकत्वस्याप्रामाणिकत्वेऽपि न क्षतिः,
 उक्ताकारप्रतीती अवच्छेदकत्वानुल्लेखादवच्छेदकत्वाभावावगाहिता
 न सम्भवतीत्याशङ्क्याह, ‘परस्परं । न नूतपरम्परासम्बन्धेन वृत्ति-
 नियामकः आकाशं द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवदित्यप्रत्ययात् इत्युक्त-
 सम्बन्धावच्छिन्नाभाव एवाप्रामाणिक इति तादृशावलम्बनतापि
 नोक्तप्रतीतिः सम्भवतीत्याशङ्कोदारायानुरूपं दृष्टान्तमाह, ‘द्रव्यत्व-
 इति, गुणस्यावच्छेदकतानियामकद्रव्यत्वसम्बन्धशून्यतया द्रव्यत्व-
 निष्ठाभावावच्छेदकत्वं न सम्भवतीत्यगत्या गुणनिष्ठो द्रव्यत्ववृत्ति-
 पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य परम्पराम्बन्धावच्छिन्न-
 तादृशसामानाधिकरण्यस्याभाव एव वा तादृशप्रतीतिविषय इत्य-
 वश्यमुपेय तद्वदवापीत्यर्थः । स्वरमतो यादृशशब्दाद्यादृशोऽर्थः
 प्रतीयते तादृशशब्दोद्देशिप्रत्यये तादृशार्थविषयकत्वमेवासति
 बाधके युज्यत इत्याशयेन दर्शितप्रतीतिः सत्ताया गुणावच्छिन्न-
 द्रव्यवृत्तित्वाभावावगाहितायां बाधकप्रतीतिमाह, ‘सत्ता न द्रव्य-
 वृत्तित्वाभाववतीति । न च द्रव्यवृत्तित्वाभावाभावस्य द्रव्यवृत्तित्व-
 रूपस्य सत्तायामम्बन्धतेऽपि सत्तादैतस्याः प्रतीतिः बाधकत्व सम्भ-
 वति विरोध्यविषयकत्वादिति वाच्यम् । तादृशशब्देन द्रव्यवृत्ति-
 त्वाभावशब्देदस्यैव प्रत्यायनात् तदाकारप्रतीतिरपि तद्देवावगाहि-
 तया बाधकत्वात् नेदस्याव्याप्यवृत्तित्वविरहेण सामानाधिकरण्या-
 भावेदेदस्य तदभावाविरोधित्वात् । यदिच नेदस्याव्याप्यवृत्तित्वमत-

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OTHERWISE BY

THE SOCIETY'S AGENTS MR. PHILIP D. QUAPITZ,
11, GRAFTON STREET NEW BOND STREET LONDON, W., AND MR. O.
HARRASSOWITZ, BOOK-SELLER LEIPZIG GERMANY

Complete copies of these works are not put on auction & are not supplied—

of the Asiatic Society of Bengal

LIBRARY INDICA

Sanskrit Series

*Advaita Brāhma Sūdhī, Fasc 2, 4 @ 10/ each	Rs 1
Advaitachintā Kāustubha Fasc 1-3 @ 10/ each	1
*Alm Purāṇa, Fasc 6-14 @ 10/ each	1
Aṅgīrāsa Brāhmaṇa, Vol I, Fasc 1-5, Vol II, Fasc 1-5, Vol III
Fasc 1-5, Vol IV, Fasc 1-5 @ 10/ each	14
Antareya Lochana	2
*Anu Bhāṣya, Fasc 2-5 @ 10/ each	1
Aphorisms of Sāṅkhya, (English) Fasc 1 @ 1/-	1
Aṣṭaśāstrīka Prajñāpāramitā, Fasc 1 @ 10/ each	1
*Atharvāna Upaniṣad, Fasc 4-5 @ 11/ each	1
Ātmatattvavivēka, Fasc 1 @ 10/ each	1
Āgastya Upaniṣad, Fasc 1-5 @ 10/ each	1
Avadhūta Kālpavṛkṣa, (Sanskrit and Tibetan) Vol I, Fasc 1-7, Vol II Fasc
1-7 @ 1/ each	15
Bālam Bhaṭṭa, Vol I, Fasc 1-2, Vol 2, Fasc 1 @ 10/ each	1
Baudhāyana Śrīṅgā Sūtra, Fasc 1-3 Vol II, Fasc 1-3 @ 10/ each	3
*Bhūmatī, Fasc 4-8 @ 10/ each	3
Bhūta Dipikā Vol I, Fasc 1-6, Vol 2, Fasc 1, @ 10/ each	4
Baudhyastatrasaṅgraha	5
Bṛhaddhātva Fasc 1-4 @ 10/ each	5
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc 1-6 @ 10/ each	5
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc 1-5 @ 10/ each	5
Cri Cantinātha Chārīta Fasc 1-3	1
Caṇaḍyaṅgi, Fasc 1-2 @ 10/ each	1
Catalogue of Sanskrit Books and MSS, Fasc 1-4 @ 2 each	8
Caṇaḍyaṅgi Brāhmaṇa, Vol I Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1-5, Vol III,
Fasc 1-7 Vol 5, Fasc 1-4 @ 10/ each	14
Ditto Vol 6 Fasc 1-3 @ 1 1/4/ each	2
Ditto Vol VII, Fasc 1-5 @ 10/ ..	3
Caṇaḍyaṅgi Prajñāpāramitā Part, I Fasc 1-14 @ 10/ each ..	8
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol II, Fasc 1-25; Vol III Part I,
Fasc 1-18 Part II, Fasc 1-10 Vol IV Fasc 1-6 @ 10/ each	23
Ditto Vol 4, Fasc 7-8 @ 1 1/4/ each	2
Ditto Vol IV, Fasc 8-9 @ 10/	1
Cloche (vartika), (English) Fasc 1-7 @ 1 1/4/ each	8
*Crauta Sūtra of Āpistamba, Fasc 1-17 @ 10/ each	3
Ditto Cāṇkhāyana, Vol I, Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1-4,
Vol III, Fasc 1-4 Vol 4 Fasc 1 @ 10/ each	10
Cri Bhāṣya, Fasc 1-3 @ 10/ each	1
Āna Kriyā Samudhī, Fasc 1-2 @ 10/ each	1
Adachara Paddhati Kāla-śra Vol I, Fasc 1-7 @ 10/ each	4
Ditto Āchārāśra Vol II, Fasc 1-4 @ 10/ each	3
Gobhiliya Gṛhya Sūtra, Vol 1 @ 10/ each	3
Ditto Vol II Fasc 1-2 @ 1 1/4/ each	2
Ditto (Appendix) Gobhiliya Pāṇḍita	2
Ditto Gṛhya Saṅgraha	0
Haridāta	1
Karmapradīp, Fasc 1	1
Kāla Vireka, Fasc 1-7 @ 10/ each	4
Kāṇḍina, Fasc 1-6 @ 12/ each	4
Kāṇḍi Sārit Sūgata, (English) Fasc 1-14 @ 1 1/4/ each	17
*Kṛma Purāṇa Fasc 1-2 @ 10/ each	4

प्रत्यक्षामभवेनामिदं अनुमानस्याप्रयोजकत्वात्, एवं सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितामतमायित्य मणिकृतैव मिहान्तनक्षणे हेतुसमानाधिकरणाभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावस्य विगेषणताकल्पे 'कर्मणि च संयोगाभावः' प्रतियोग्यसमानाधिकरणः' इति अन्येनाव्याप्यवृत्तिमाध्यक्यमिचारिस्थितिव्याप्तिरुद्धता तयाच तन्मते युक्तिर्भवतु मा वा उभयथापि तदायित्य पूर्वपक्षलक्षां व्याचक्षाणो नापराध्यतीत्यागङ्गा दूषणान्तरमाह, 'इदमिदानीमिति कालिकविगेषणतात्मकविलक्षणसम्बन्धेनेत्यर्थः, अभावादेरिहेतिप्रत्ययनियामको यो दैशिकविशेषणताविशेषस्तत्सत्तादृशसम्बन्धवैलक्षण्यस्य प्रामाणिकतालाभाय विलक्षणप्रतीतिनियामकत्वाभिधानम् । न चेदानीमिति प्रतीती सम्बन्धवैलक्ष्याभावेऽपि कालत्वेनाधिकरणावगाहनादिहेतिप्रत्ययात् तस्य वैलक्षण्यमुपपद्यत इति किं सम्बन्धवैलक्ष्येनेति वाच्यं । सम्बन्धविशेषानुयोगित्वादन्वस्य कालत्वस्य दुर्वचत्वात् इदानीं कालत्वाभावइत्यादिप्रतीत्या काले कालत्वाद्यभाववृत्तेः प्रामाणिकत्वेऽपि काले कालत्वं नास्तीति प्रतीत्यनुदयात् नास्तीत्याकारप्रतीती कालिकसम्बन्धव्यावृत्तरूपावच्छिन्नाया एव विशेषणताया नियामकत्वस्यावश्यकत्वात् दैशिक कालिकसम्बन्धसाधारणसम्बन्धतावच्छेदकस्याप्रामाणिकतया कालिकसम्बन्धसम्बन्धतावच्छेदकीभूतस्य वैलक्षण्यस्य सिद्धेर्निपत्युहत्वाच्च । 'सिद्धेताविति कालत्वादिसाध्यकघटादिहेतावित्यर्थः, 'काल इति कालावच्छेदेनेत्यर्थः, 'अप्रसिद्धेरिति, वृत्तिमतः कालावच्छेदेन कालत्वादिसामानाधिकरण्यवत्त्वात्

अवृत्तिनिष्ठतदभावस्य च कालानवच्छिन्नत्वात् अवच्छेद्याधिकरण-
सम्बन्धिनोऽनवच्छेदकत्वात् ।

अथ हेत्वधिकरणमहाकालावच्छेदेन महाकाल एव काल-
वृत्तित्वाभावः प्रसिद्ध्यति महाकालस्य गगनादिवदवृत्तितया तत्र
कालवृत्तित्वस्यासत्त्वात् स्वस्य तादात्म्यसम्बन्धेन स्वसम्बन्धितया
स्वनिष्ठाभावावच्छेदकत्वमश्वत्थम् । न च तादात्म्यसम्बन्धो नाव-
च्छेदकतानियामकः रूपे पर्वते न वज्रिमत्संयुक्तत्वमिति प्रती-
तिवत् स्वस्मिन् न वज्रिमत्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीतिः सविवादत्वा-
दिति वाच्यम् । तथा सति तादात्म्यसम्बन्धेन व्यभिचारिणि
तदतिरिक्तसम्बन्धेन स्वासम्बन्धे हेतौ तेन सम्बन्धेन हेतुमत्त्वावच्छे-
देन साध्यासामानाधिकरण्यवत्त्वविरहेणातिव्याप्तेः स्फुटतया तद्दी-
पोपेक्षाया अनुचितत्वापातात् ।

अतः केचित् कालिकसम्बन्धेन गगनादेरपि वृत्तिमत्त्वमिति-
मताभिप्रायकोऽयं ग्रन्थः, तथाच कालावच्छेदेन महाकालेऽपि
कालिकसम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वसत्त्वात्तद्विरहिणोऽप्रसिद्धिर्न विर-
ध्यत इति वदन्ति ।

अनुत्तम स्वस्मिन् सामानाधिकरण्य-तदभावयोर्वृत्तावच्छेद-
कत्वे स्वाधिकरणत्वमेव नियामकं न तु स्वसम्बन्धित्वमात्रं स्वाधि-
करणावच्छेदेनैव स्वस्मिन् तत्कर्तृविरनुभवमिहत्वात् अतएव
सम्बन्धान्तरं सम्बन्ध इत्युपेक्ष्य सम्बन्धारिणं वर्तमान इत्यभिहि-
तम् । न च तादात्म्यादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्यभिचारिण-
तियात्यव्यवधानाद्गुणता दुर्वारिवेति वाच्यम् । तादात्म्यसम्बन्धेन साध्य-

वदृत्तित्वस्य हेत्वधिकरणत्वस्य चाप्रमिदया अतिव्यात्यसम्भवात् ।
न च तेन सम्बन्धेन सहेतौ लक्षणमङ्गमनाय वृत्तेरधिकरणता-
याश्च स्थाने सम्बन्धप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरेव निवेगनीयत्वा-
दतिव्याप्तेरावश्यकतेति वाच्यम् । प्राचां तेन सम्बन्धेन व्यात्य-
नभ्युपगमसम्बन्धेन वृत्त्यादेरपि निवेगसम्भव इत्यभिप्रायेणैवानिव्या-
त्यनुद्भावनात् । एतेन हेत्वधिकरणखण्डकालविगेपावच्छेदेन
कालिकसम्बन्धेन तदवृत्तौ तद्विषयकज्ञान एव साध्यासामानाधि-
करणप्रसिद्धिः सम्भवति । न चैवमपि कालत्ववान् सर्व्वान्नादित्वाद्यौ
खण्डकालस्य हेत्वधिकरणतया हेत्वधिकरणावच्छिन्नसाध्यासामा-
नाधिकरण्याप्रसिद्धिर्दुर्व्वारेवेति वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-
हेत्वधिकरणतापर्य्यन्तानिवेगे वैगिह्य-व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नस्य
यत्र हेतुत्वमभिहितं तत्र तत्र तादृगधर्मस्यैव तन्मते स्वावच्छिन्न-
निरूपिताधिकरणत्वरूपपरम्पराम्बन्धेन हेतुत्वस्यानुमततया उक्त-
स्थले सर्व्वत्वस्यैव तादृगसम्बन्धेन हेतुतया तादृगसम्बन्धेनावृत्तौ
कालिकसम्बन्धेन कालवृत्तौ गगनत्वादावेव तादृगसम्बन्धेन साध्य-
वदृत्तित्वाभावस्य हेत्वधिकरणकालावच्छेदेन प्रसिद्धेरित्यपि निर-
स्तम् । तादृगकाले तज्ज्ञानस्य विषयतासम्बन्धसत्त्वेऽपि तादृ-
गसम्बन्धस्य वृत्तिनियामकत्वानभ्युपगमेन तज्ज्ञानस्य तत्कालीन-
ताविरहेण च तस्य तज्ज्ञानानधिकरणत्वात्तज्ज्ञाने अभाववृत्तौ
तत्कालस्यानवच्छेदकत्वात् महाकालानुयोगिकविज्ञेयताविगे-
येण घटादिहेतुकस्यन्ताभिप्रायको वाऽयं ग्रन्थः तादृगसम्बन्धेन हेतु-
मत्तायाः खण्डकालोऽभावान्नोक्तदिशा प्रसिद्धिरित्यपि कथितम् ।

अतः स्वनिष्ठहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्बृत्तित्वाभावा-
नवच्छेदकतादृशसम्बन्धावच्छिन्नस्वाधिकरणतावत्सामान्यकत्वविव-
क्षणाभोक्ताव्याप्त्यवकाशः स्वावयवपरमाख्यायवच्छेदेन घटादौ
वर्तमाने कालत्वादिसामानाधिकरण्याभावे तदधिकरणकाल-
सामान्यस्यानवच्छेदकतया तत्र लक्षणगमनसम्भवात् केवलान्वयि-
साध्यके मेयत्वादौ सर्वाधिकरणावच्छेदेनैव हेतुतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नसाध्यवद्बृत्तित्वस्य सत्त्वात् स्वनिष्ठतदभावाप्रसिद्धाऽ-
व्याप्तिर्न क्षतिभावहति नूलक्षतैव तदाव्याप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । यदि
चैवमात्मभिन्नं ज्ञानवदन्यत्वादित्यादौ हेतोराल्पान्यसकलवरत्न-
वच्छेदेनैव दैशिकविशेषणतया साध्यवद्बृत्तित्वसत्त्वात् आत्मनश्च
केनापि सम्बन्धेन हेतुमत्त्वाभावात्तदवच्छेदेन हेतौ साध्यसामा-
नाधिकरण्यागवहृत्यसम्भवाच्चेतुनिष्ठतादृशाभावाप्रसिद्धाऽव्याप्ति-
रिति विभाष्यते तदा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्स्वाधिकरणं
तदवच्छेदेन स्वस्मिन् वर्तते योऽभावस्तुप्रतियोगितानवच्छेदकता-
दृशसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्बृत्तित्वकत्वं व्याप्तिरित्येव विवक्षणीयं
कालत्ववान् घटादित्यादौ कालावच्छेदेन घटादौ वर्तमानः
कपालसमवेतत्वाद्यभावएव प्रसिद्धः तत्प्रतियोगितानवच्छेदकञ्च
कालिकसम्बन्धावच्छिन्नकालवृत्तित्वादिकमिति लक्षणसमन्वयः,
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्बृत्तिमत् तन्निष्ठतत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्य-
तद्बृत्तित्वाभावानवच्छेदकतत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्बु-प्रकृतहेतूभयाधिक-
रणतावत्सामान्यकत्वं वा वक्तव्यम् आत्मभिन्नं ज्ञानवदन्यत्वादित्यादौ
आल्पाद्यवच्छेदेन घटत्वाभावादिनिष्ठस्यानात्मवृत्तित्वाभावस्यानव-

च्छेदकं घटत्वाभाव-ज्ञानवद्भिन्नत्वोभयाधिकरणसामान्यमिति लक्षणसमन्वयः । उभयाधिकरणत्वनिवेशाद्वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमादिसंयोगिनः कपालादेर्घटादिनिष्ठवह्निमत्संयुक्तत्वाभावावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः कपालादेः संयोगेन तद्वृष्टानधिकरणतया उक्तोभयाधिकरणतावत्सामान्यानन्तर्गतत्वात् । अथवा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यत् स्वाधिकरणं तदवच्छिन्नस्ववृत्तिकान्यहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्वाभावकत्वविवक्षणात् कश्चिदोपः सर्वत्र सहेतौ अन्ततोऽवृत्तौ प्रसिद्धे साध्यसामानाधिकरण्याभाव एव तादृशस्ववृत्तिकान्यत्वसत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् । वज्रादिनिष्ठधूमादिसामानाधिकरण्याभावे अयोगोलकादेरिव तद्वृत्तित्वस्याप्यवच्छेदकत्वात् स्वनिष्ठहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्त्यनच्छिन्नहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्याभावकत्वं वा विवक्षणीयमित्यादयः परिष्कारस्य पन्थानो द्रष्टव्याः (१) ॥

इति महामहोपाध्याय-श्रीगदाधर-भट्टाचार्य-विरचितायां

अनुमानटीधितिविहृतौ सिंहव्याघ्रनामक-

व्याप्तिद्वयं सम्पूर्णमिति ।

(१) 'परिष्कारस्य पन्थानो द्रष्टव्या' इत्यनन्तरं 'अथवा साध्यवृत्तित्वाभावा-
त् कपालादेः संयोगेन तद्वृष्टानधिकरणतया उक्तोभयाधिकरणतावत्सामान्यानन्तर्गतत्वात्' इत्यादि-
पक्षे साध्यवृत्तित्वाभावावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्वाभावकत्वविवक्षणात् कश्चिदोपः सर्वत्र सहेतौ अन्ततोऽवृत्तौ प्रसिद्धे साध्यसामानाधिकरण्याभाव एव तादृशस्ववृत्तिकान्यत्वसत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् । वज्रादिनिष्ठधूमादिसामानाधिकरण्याभावे अयोगोलकादेरिव तद्वृत्तित्वस्याप्यवच्छेदकत्वात् स्वनिष्ठहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्त्यनच्छिन्नहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्याभावकत्वं वा विवक्षणीयमित्यादयः परिष्कारस्य पन्थानो द्रष्टव्याः । इत्यादि-
पक्षे साध्यवृत्तित्वाभावावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्वाभावकत्वविवक्षणात् कश्चिदोपः सर्वत्र सहेतौ अन्ततोऽवृत्तौ प्रसिद्धे साध्यसामानाधिकरण्याभाव एव तादृशस्ववृत्तिकान्यत्वसत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् । वज्रादिनिष्ठधूमादिसामानाधिकरण्याभावे अयोगोलकादेरिव तद्वृत्तित्वस्याप्यवच्छेदकत्वात् स्वनिष्ठहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्त्यनच्छिन्नहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्याभावकत्वं वा विवक्षणीयमित्यादयः परिष्कारस्य पन्थानो द्रष्टव्याः ।

तच्चरिन्तामनी

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव. ।

अथदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यव समवायितया वाच्य-
त्वाभावां घटएव प्रसिद्धः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभावस्य केवलान्वयित्वात् । न चैवं घटएव
व्यभिचारः, साव्यतावच्छिन्नकावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भाववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचारः, नच वाच्यत्वाभावस्तादृशो
घट इति चेत्तर्हि तादृशसाध्याभावसामानाधिकरण्या-
भावोव्याप्तिः । तथाचाप्रसिद्धिः ।

तच्चरिन्तामनिदीधितिः ।

‘समवायितयेति, वाच्यत्वं न यथा समवायि तथा
वच्यते, घटादिसमवायितयेत्यर्थः इत्यप्याहुः, प्रमेय-
साध्यके च भावत्वेनाभावानां अभावत्वेन भावानां
वर्जित्वेन निर्व्वर्ज्यौ अवृत्तिमावृत्तिगगनत्वादिना
विरुद्धघटत्व-पटत्वाभ्याञ्च सर्व्वत्र प्रमेयमावस्थाभावः
सुलभः

गाढाधरी विवृतिः ।

‘अथ समवायितयेति मूलम्, अथ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभावाभ्युपगमे सर्व्वत्र तादृशभाववति हेतोर्वृत्तेरसम्भवः

साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य तादृशाभावमादाय लक्षणसङ्गमने सर्वत्र
 व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति लक्षणपरिष्कारासम्भवेन सोन्दडमता-
 वलम्बनेन मूललक्षणपरिष्कर्तुरीदृशागङ्गा न गच्छते इति
 चेदत्रोपाध्यायमतानुयायिनः केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्धि-
 निवन्धनदोषस्य उद्भावितत्वात् साध्याभावस्य कथञ्चित् प्रसिद्धावेव
 लक्षणस्य निर्दोषतेत्यभिमानेनेयमागङ्गा तादृशाभिमानमेव
 निराकरिष्यतीत्यग्रे 'तर्हीत्यादिग्रन्थेन । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
 भावोपगमे यथा व्यभिचारलक्षणे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्या-
 भावो निवेश्यते तथा व्याप्तिलक्षणेऽपि तादृशसाध्याभावएव निवे-
 शनीयः अन्यथा असम्भवस्यातिव्याप्तेर्वा प्रसक्तिः व्याप्तेरव्यभिचार-
 रूपतानुपपत्तयेति (१) पुनरप्रसिद्धिनिवन्धनाव्याप्तिः । केवलान्व-
 यिसाध्यकस्यल इति तदर्थः । न चैवमपि तत्तद्वह्नित्वापच्छि-
 न्नाभावव्यावर्तकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपेणैव
 साध्याभावस्य विगेषणीयतया वाच्यत्वत्वावच्छिन्नसाध्यकस्यले सम-
 वायित्वावच्छिन्नतदभावस्यातादृशत्वात्तादृशाभावप्रसिद्धिरनुपयोगि-
 नीति कथमियमागङ्गा साध्यप्रतियोगिकाभावमात्रनिवेशाभिमान-
 व्याप्यागङ्गावर्जित्वे केवलान्वयिसाध्यकस्यले व्यासज्यवृत्तिरूपावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताकस्य विगिष्टाभावरूपस्य च तादृशाभावस्य प्रसि-
 द्धे । सोन्दडमतावलम्बनस्य निर्वर्जित्वापानादिति वाच्यम् ।

(१) साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादादागङ्गा
 उदाहृ, अतिव्याप्तिरिति, यदि वा साभिभाषिकमेव मुख्यं क्रियते उदायाह,
 २८७ ।

महानसीयवद्वित्वावच्छिन्नाभाववारणाय साध्यतावच्छेदकापर्याप्त-
स्वसमानाधिकरणनिष्ठावच्छेदकताप्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगि-
ताकाभाव एव निवेशनीय इत्यभिप्राये राजहानइति । प्रमेयत्वादि-
ना प्रमेयमात्रं यत् साध्यतावच्छेदकं तत् प्रमेयत्वादिविशिष्टप्रमेया-
पर्याप्त तद्विशेषितवृत्तादिनिष्ठमेवावच्छेदकत्वं प्रसिद्धं स्वसमा-
नाधिकरणवृत्तितादृशवच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताभिन्नञ्च व्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितामात्रमेव । यत् यादृशं साध्यताव-
च्छेदकं विशिष्टमविशिष्टं वा तत् तदनवच्छिन्नत्व-समानाधिकरण-
धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्प्रतियोगिताकाभावनिवेश्याभिप्रायको-
ऽयं ग्रन्थ इत्यभ्याहुः । न चैवं प्रमेयत्वादवच्छिन्नसाध्यकरुलेऽपि
अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्यैव लक्ष्यवृत्ततासम्भवाद्वाही-
धितिहेतां तत् गगनत्व-वृत्त्ववृत्त्वोभयादवच्छिन्नप्रमेयमात्राद्या-
भावपर्यन्तागुनरूपप्रयानोभ्यर्था इति वाच्यम् । महानसीयवद्वि-
त्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणाय साध्यतावच्छेदकमनविद्यन्प्रतियोगि-
ताकः साध्यतावच्छेदकापर्याप्तिसाध्यवृत्तिधर्मनिष्ठावच्छेदकता-
कान्यप्रतियोगिताको बाधभावो निवेशनीय इत्यभिप्रायेर तैस्तदा-
विधानावाहुनरणात् । न च वृत्त्व-वृत्त्वोभयावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं साध्यवृत्तिधर्मनिष्ठमेव वृत्त्व-
वृत्त्वयोः प्रत्येक साध्यवृत्तित्वादिति वदन्मनी लक्ष्य-वृत्त इति
वाच्यम् । साध्यवृत्तिधर्मनिष्ठत्वेन दत्तत्वात् अधिकरणधर्मविरहिता-
धिकरणं नाध्यं तत्त्व विपरिणमया वृत्त्व-वृत्त्वोभयरूपीनाव-
च्छेदकताया वृत्त्वप्रतियोगिकोऽनन्तरमविवक्षितम् । इत्युक्तम् इति-

साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य तादृशाभावमादाय लक्षणसङ्गमने सर्वत्र
 व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति लक्षणपरिष्कारासम्भवेन सोन्दडमता-
 वलम्बनेन मूललक्षणपरिष्कर्तुरीदृशाशङ्का न गच्छते इति
 चेदत्रोपाध्यायमतानुयायिनः केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्धि-
 निबन्धनदोषस्य उद्भावितत्वात् साध्याभावस्य कथञ्चित् प्रसिद्धाविव
 लक्षणस्य निर्दोषतेत्यभिमानेनेयमाशङ्का तादृशाभिमानमेव
 निराकरिष्यतीत्यग्रे 'तर्हीत्यादिग्रन्थेन । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
 भावोपगमे यथा व्यभिचारलक्षणे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्या-
 भावो निवेश्यते तथा व्याप्तिलक्षणेऽपि तादृशसाध्याभावएव निवे-
 शनीयः अन्यथा असम्भवस्यातिव्याप्तेर्वा प्रसक्तिः व्याप्तेरव्यभिचार-
 रूपतानुपपत्तिश्चेति (१) पुनरप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिः । केवलान्व-
 यिसाध्यकस्थले इति तदर्थः । न चैवमपि तत्तद्वह्नित्वापच्छि-
 न्नाभावव्यावर्तकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपेणैव
 साध्याभावस्य विशेषणीयतया वाच्यत्वत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले सम-
 वायित्वावच्छिन्नतदभावस्यातादृशत्वात्तादृशाभावप्रसिद्धिरनुपयोगि-
 नीति कथमियमाशङ्का साध्यप्रतियोगिकाभावमात्रनिवेशाभिमान-
 स्याप्याशङ्कावीजत्वे केवलान्वयिसाध्यकस्थले व्यासज्यवृत्तिरूपावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताकस्य विशिष्टाभावरूपस्य च तादृशाभावस्य प्रसि-
 वे सोन्दडमतावलम्बनस्य निर्व्वीजत्वापातादिति वाच्यम् ।

(१) साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायासम्भवा-
 'वा' , अतिव्याप्तिर्वेति, यदि वा पारिभाषिकमेव लक्षणं क्रियते तदाप्याह,
 व्याप्तेरिति ।

महानसीयवङ्गित्वावच्छिन्नाभाववारणाय साध्यतावच्छेदकापर्याप्त-
 स्वसमानाधिकरणनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगि-
 ताकाभाव एव निवेशनीय इत्यभिप्रायेणाशङ्कासङ्गतेः । प्रनेयत्वादि-
 ना प्रनेयमात्रं यत्र साध्यतावच्छेदकं तत्र प्रनेयत्वादिविशिष्टप्रनेया-
 पर्याप्तं तद्विशेषितषट्त्वादितिष्ठनेवावच्छेदकत्वं प्रसिद्धं स्वसमा-
 नाधिकरणवृत्तितादृशावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताभिन्नञ्च व्य-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितामात्रमेव । यत्र यादृशं साध्यताव-
 च्छेदकं विशिष्टमविशिष्टं वा तत्र तदनवच्छिन्नत्व-समानाधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्प्रतियोगिताकाभावनिवेशाभिप्रायको-
 ऽयं ग्रन्थ इत्यप्याहुः । न चैवं प्रनेयत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकरुतेऽपि
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमावस्यैव लक्षणषट्कतासम्भवाद्दी-
 धितिहतां तत्र गगनत्व-षट्त्वपटत्वोभयाद्यवच्छिन्नप्रनेयसामान्या-
 भावपर्यन्तानुसरणप्रयासोव्यर्थः इति वाच्यम् । महानसीयवङ्गि-
 त्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणाय साध्यतावच्छेदकस्मनियतप्रतियोगि-
 ताकः साध्यतावच्छेदकापर्याप्तसाध्यवृत्तिधर्मनिष्ठावच्छेदकता-
 कान्यप्रतियोगिताको वाऽभावो निवेशनीय इत्यभिप्रायेणैस्तदा-
 विधासावानुसरणात् । न च षट्त्व-पटत्वोभयावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं साध्यवृत्तिधर्मनिष्ठमेव षट्त्व-
 पटत्वयोः प्रत्येकं साध्यवृत्तित्वादिति वदन्तस्ते लक्षणषट्क इति
 वाच्यम् । साध्यवृत्तिधर्मनिष्ठत्वेनैव तत्त्वार्थावधिकरणधर्मविशिष्टा-
 धिकरणं साध्यं तत्त्व विवक्षिततया षट्त्व-पटत्वोभयपर्याप्ताव-
 च्छेदकताया अन्यत्वप्रतियोगिकोटावन्तर्भावात् । अतएव इति-

साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य तादृशाभावमादाय लक्षणसङ्गमने सर्वत्र
 व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति लक्षणपरिष्कारासम्भवेन सोन्दडमता-
 वलम्बनेन मूललक्षणपरिष्कर्तुरीदृशाशङ्का न गच्छते इति
 चेदत्रोपाध्यायमतानुयायिनः केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्धि-
 निवन्धनदोषस्य उद्भावितत्वात् साध्याभावस्य कथञ्चित् प्रमिडावेव
 लक्षणस्य निर्दोषतेत्यभिमानेनेयमाशङ्का तादृशाभिमानमेव
 निराकरिष्यतीत्यग्रे 'तर्हीत्यादिग्रन्थेन । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
 भावोपगमे यथा व्यभिचारलक्षणे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्या-
 भावो निवेश्यते तथा व्याप्तिलक्षणेऽपि तादृशसाध्याभावएव निवे-
 शनीयः अन्यथा असम्भवस्यातिव्याप्तेर्वा प्रसक्तिः व्याप्तेरव्यभिचार-
 रूपतानुपपत्तिश्चेति (१) पुनरप्रसिद्धिनिवन्धनाव्याप्तिः । केवलान्व-
 यिसाध्यकस्थले इति तदर्थः । न चैवमपि तत्तद्वह्नित्वापच्छि-
 न्नाभावव्यावर्तकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपेणैव
 साध्याभावस्य विशेषणीयतया वाच्यत्वत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले सम-
 वायित्वावच्छिन्नतदभावस्यातादृशत्वात्तादृशाभावप्रसिद्धिरनुपयोगि-
 नीति कथमियमाशङ्का साध्यप्रतियोगिकाभावमात्रनिवेशाभिमान-
 स्याप्याशङ्कावोजत्वे केवलान्वयिसाध्यकस्थले व्यासज्यवृत्तिरूपावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताकस्य विशिष्टाभावरूपस्य च तादृशाभावस्य प्रसि-
 द्धिसम्भवेन सोन्दडमतावलम्बनस्य निर्व्विजत्वापातादिति वाच्यम् ।

(१) साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायासम्भवा-
 सम्भवादाह, अतिव्याप्तिर्वेति, यदि वा पारिभाषिकमेव लक्षणं क्रियते तदाप्याह,
 व्याप्तेरिति ।

महानसीयवङ्गित्वावच्छिन्नाभाववारणाय साध्यतावच्छेदकापर्याप्त-
स्वसमानाधिकरणनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगि-
ताकाभाव एव निवेशनीय इत्यभिप्रायेणाशङ्कासङ्गतः । प्रमेयत्वादि-
ना प्रमेयमात्रं यत्र साध्यतावच्छेदकं तत्र प्रमेयत्वादिविशिष्टप्रमेया-
पर्याप्तं तद्विशेषितघटत्वादिनिष्ठमेवावच्छेदकत्वं प्रसिद्धं स्वसमा-
नाधिकरणवृत्तितादृशावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताभिन्नञ्च व्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितामात्रमेव । यत्र यादृशं साध्यताव-
च्छेदकं विशिष्टमविशिष्टं वा तत्र तदनवच्छिन्नत्व-समानाधिकरण-
धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्प्रतियोगिताकाभावनिवेशाभिप्रायको-
ऽयं ग्रन्थ इत्यप्याहुः । न चैवं प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्यलेऽपि
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्यैव लक्षणघटकतासम्भवाद्दी-
धितिकृतां तत्र गगनत्व-घटत्वपटत्वोभयाद्यवच्छिन्नप्रमेयसामान्या-
भावपर्यन्तानुसरणप्रयासोऽव्यर्थः इति वाच्यम् । महानसीयवङ्गि-
त्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणाय साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगि-
ताकः साध्यतावच्छेदकापर्याप्तसाध्यवृत्तिधर्मनिष्ठावच्छेदकता-
कान्यप्रतियोगिताको वाऽभावो निवेशनीय इत्यभिप्रायेण तैस्तया-
विधाभावानुसरणात् । न च घटत्व-पटत्वोभयावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं साध्यवृत्तिधर्मनिष्ठमेव घटत्व-
पटत्वयोः प्रत्येक साध्यवृत्तित्वादिति कथमसौ लक्षणघटक इति
वाच्यम् । साध्यवृत्तिधर्मनिष्ठत्वेनेन यत्तद्व्याप्यधिकरणधर्मविशिष्टा-
धिकरणं साध्यं तस्य विवक्षिततया घटत्व-पटत्वोभयपर्याप्ताव-
च्छेदकताया अन्यत्वप्रतियोगिकोटावनन्तर्भावात् । वस्तुतस्तु वृत्ति-

सहृत्तयोयावन्तः साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभाव-
कूटाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वमेव साध्याभाववदवृत्तित्वमित्य-
स्यार्थः, इत्यभिप्रायकतया 'अथेत्यादिग्रन्थः सार्वभौमैर्व्याख्यातः,
दौधितिकतामपि तादृशग्रन्थस्य तदभिप्रायकत्वमेवानुमतं कूट-
घटितलक्षणस्य स्वयमग्रे दूषणीयत्वेऽपि आपाततः सम्भवदुक्तिकतयैव
तत्तद्वितुरभिप्रायविषयत्वौचित्यात् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भाववादिमतेऽपि (१) निर्दोषस्यापि लक्षणस्य सम्भवेन तदुपेक्ष्य
सदोषं कूटघटितलक्षणमवलम्ब्य 'प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्था-
वतारणमनुचितमित्यभिप्रेत्यैव अग्रे तल्लक्षणमाक्षेप्यमिति न मन्दर्भ-
विरोधः । 'यत्समानाधिकरणा इत्यादिलक्षणमभिप्रायकता चात्र
न युज्यते तादृशव्याप्तेः साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपत्वाप्रसङ्गेः
मूलोक्तलक्षणपरिष्कारासम्भवात् व्यभिचारगरोरे साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नसाध्याभावनिवेशस्यावश्यकतां प्रदर्शये केवलान्वयि-
साध्यकसाधारणसाध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तेरव्यभिचाररूपता न
सम्भवतीत्यभिधानेन अव्यभिचारपदार्थरूपसाध्याभाववदवृत्तित्वा-

(१) व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वं 'विवादोऽप्यतिरिक्तायामेव प्रतियोगि-
तायाम्' इत्यादिग्रन्थस्यरूपेण अतिरिक्तप्रतियोगिताकाभावत्वम्, अथवा प्रति-
योगिताविशिष्टप्रतियोगिताकाभावत्वं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावत्वं वैशिष्ट्यं स्वतादात्म्य-स्वाग्रयनिडाधेयतावच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदकताद-
त्वोपपन्नसम्बन्धेन, सम्बन्धवदकवैशिष्ट्यं स्वमानाधिकरणस्य सावच्छेदकसम्बन्धावच्छि-
न्नत-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतद्वत्त्वसम्बन्धेन, स्ववृत्तित्वस्य स्वानव-
च्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेनानो विशिष्टमन्तेन गुणो नाभ्योतिप्रतीतिमिदमावश्य
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वव्याघात इति विवेचनोपपन्नम् ।

भावस्य व्याप्तित्वे निराकृते च साध्याभाववद्भूतित्वाभावस्य व्याप्ति-
त्वानभ्युपगमेऽपि न क्षतिरित्याशयेन 'यत्समानाधिकरणा इत्यादि-
निर्दोषलक्षणमवलम्ब्यैव स्वयं प्रतियोग्यभूतिबेत्यादिग्रन्थस्यावता-
रणीयत्वात् । न च साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताका-
भावकूटवद्भूतित्वस्यापि व्यभिचारपदार्थत्वसम्भवात्, कूटघटित-
व्याप्तेरव्यभिचारत्वमुपपद्यत इति वाच्यम् । तादृशाभावकूटनामा-
नाधिकरणस्य व्यभिचारपदार्थत्वे 'न चैवं घट एवेत्यादिना
दर्शिताया ज्ञेयत्वादिहेतौ वाच्यत्वव्यभिचारित्वव्यवहारापत्तेर्दुर्वार-
त्वात् वाच्यत्वादेः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेर्ध्वधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभावकूटवति च हेतोर्वृत्तेरिति सर्व्वमनाकुलम् ।
एवञ्च कूटघटितलक्षणमिमांसेष्वैव प्रमेयसाध्यकस्थले उक्ताभावा-
नुसरणं ग्रन्थज्ञतां सफलं घटत्वाद्यवच्छिन्नपटाद्यभावस्य साध्यता-
वच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वविरहादित्यवधेयम् (१) ।

ननु वाच्यत्वं पदशक्तिः सा च तत्तत्पदबोधव्यत्वप्रकारिका भग-
वदिच्छेव (२) न तु पदार्थान्तरम् अपमिश्रान्तत्वात् ३ । तथाच सम-
वायित्वं समवायप्रतियोगित्वरूपं तदनुयोगित्वरूपं वा भवतु उभय-
यैव वाच्यत्ववृत्तीति तेन रूपेण तदभावस्य कथं अधिकरणधर्माव-

(१) अथ समवायित्वेति नूतनित्यादि इत्यवच्छेदमित्यन्तं वाच्यं हेतुवृत्तिदर्श-
नस्येव नास्ति ।

(२) दशमस्कन्धादमर्थबोधस्य इत्यन्तरकर्मवत्सङ्केतस्य पदवृत्तिरूपत-
मिति भावः ।

(३) सिद्धान्तसिद्धयर्थेति च । यस्मात्समवायैवैव वरितार्थत्वे वृत्तिरि-
दमर्थस्वीकारो न सत्यत इति म. द. ।

च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् । न च भगवद्विच्छाया वाच्यत्वपटादेर्व
 पटादेर्वटादिपदवाच्यत्वापत्तिर्वटादावियपटादावपि घटादिपद-
 बोध्यत्वप्रकारिकाया भगवद्विच्छाया विषयतामस्यन्तेन सत्त्वात्
 तद्विच्छाया एकत्वादिति वाच्यम् । यदस्मीति यस्य प्रकारता तस्यैव
 धर्म्मिणी विशेष्यतामस्यन्तेन तद्वन्मप्रकारकत्वविशिष्टवत्त्वोपगमात्
 पटादेर्वटादिपदबोध्यतया भगवद्विच्छाया अनवगाहनात् तत्र
 विशेष्यतामस्यन्तेन तद्वोध्यत्वप्रकारकत्वविशिष्टभगवद्विच्छाविरुद्धेन
 तदवाच्यत्वोपपत्तेः । न चैव विशिष्टेच्छाया वाच्यत्वरूपत्वे विशेष-
 णांशे समवायित्वाभावात्तेन रूपेण विशिष्टाभावस्य व्यधिकरण-
 धर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमव्याहतमेवेति वाच्यम् । यतो विशि-
 ष्टाभावप्रतियोगिता न विशेषणान्तर्भावेन पर्याप्ता अपि तु विशेष्या-
 शमाने, अवच्छिद्यते पुनरिय विशेषणेन, प्रतियोगिताया अव्यास-
 ज्यवृत्तित्वात् (१) तथाच विशेष्यवृत्तेः समवायित्वस्य कथं प्रतियोगि-
 ताव्यधिकरणत्वमिति । न च प्रतियोगिताया व्यासज्यवृत्तित्वानुप-
 गमे सर्वत्र घटत्वेन घट-पटोभयं नास्तीतिप्रतीतिः कथमुपपद्यतां
 घटादिमिति प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिसत्त्वेन तद्विष-
 याभावस्य सत्त्वामन्भवात् इति अभावविशेषीयप्रतियोगित्वमवश्य-
 नेव व्यासज्यवृत्त्युपेयं तथा सति च तत्र प्रतियोगितापर्याप्त्यधि-
 करणस्योभयत्वावच्छिन्नस्य प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादिविशिष्ट-
 त्वासम्भवादयद्वन्मवच्छिन्ने प्रतियोगितायाः पर्याप्तिः प्रतियोगिता-
 वच्छेदकविशिष्टस्य तदवच्छिन्नस्यैवाभावविरोधितया न तादृगा-

(१) व्यासज्यवृत्तित्वञ्च एकत्वानवच्छिन्नपर्याप्तिकत्वम् ।

भावस्य सार्वत्रिकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगिताया-
 श्रव्यासज्यहृत्तित्वेऽपि तत्रैकधर्मावच्छिन्नापर्याप्तिरूपविरोधगालि-
 नोर्घटत्व-पटघटोभयत्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य व्यासज्य-
 हृत्तित्वोपगमात्तादृशभावस्य विरुद्धघटत्व-पटत्वाद्युभयावच्छिन्ना-
 भावयत् केवलान्वयित्वोपपत्तेः । यद्यपि घट-पटौ नस्तु इत्यादि-
 प्रतीतिविषयममानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेद-
 कत्वमपि घटत्वाद्यन्तर्भावेन पर्याप्तं तथापि तत्र हित्वधर्मेताव-
 च्छेदकतापदस्यैव घटत्वादेरवच्छेदकत्व प्रतीयते अत्र च स्वात-
 न्त्र्येणापीति भेदः । अस्ता वा तत्रोभयाभासप्रतियोगिता-
 या गत्यन्तरविरहाद्व्यासज्यहृत्तित्वं तथापि विनिगृह्यभावप्रति-
 योगितायास्तथात्वमप्रामाणिकमेव दण्डिपुरुषादिमति पुरुषत्वेन
 दण्डविनिगृहीतास्तोत्यादिप्रतीतिरभिहेः इत्यत आह, दीधितो
 'वाच्यत्वं न यथेति, 'तथा वक्ष्यत इति, अयमाशयः वाच्यत्वं शक्ति-
 विषयत्वं न तु शक्ति, धातुर्नैव शक्तिप्रतिपादनात् प्रत्ययस्य निर्गन्क-
 तापत्तेः विषयत्वञ्च पदार्थान्तरम् इति प्रार्थनमैवादिदेवदेनिनि-
 दान्तं तस्य च न समवायः सम्बन्धः अपि तु स्वस्वदेवेति सम्बन्ध-
 दितया वाच्यत्वपदार्थभावो अधिकरणधर्मवच्छिन्नान्ध इति
 एवदेनिमतादुपादितया शक्तिवत्त्वमित्यनन्तरं निरिति इत्यादि-
 समवायित्वेति, तदाच वाच्यत्वपदस्य सम्बन्धित्वपरत्वेति नान-
 इतिरिति भावः । यदाह परत्वेति पदस्य सम्बन्ध परत्वं चिन्ते-
 परत्वं व्याप्यमानमिति नित्यादिरिति नान्तरम् इति ।

न च वाच्यत्वादिसाधनस्यैव सम्बन्धित्वपरत्वं अधिकरणधर्म-

नन्वित्तमं प्रमाणमिति दूषयति । प्रमेयवार्तिना प्रमेयमात्रं
 साध्यकत्वेन साध्याभावप्रमितिर्नैव प्रमेयमात्रात् ।
 प्रमेयत्वमिदं । अत्रिकल्पेन प्रमेयत्वमिति तद्विज्ञापकत्वेन
 तस्याप्रमाणत्वं दूषयति । अत्र, 'प्रमेयमात्रेण चेति' (१) 'भावनमिति',
 'अभावात् । भावनमिति प्रमेयत्वेन 'अभावात्' इत्यपि मम्यं ।
 अभावात् भावनायाः भावाभावयोः भावो समनियततया चन्द्र-
 विति तत्र नियोगितात्वेन प्रमेयत्वमनेयत्वमिति तदादमाभावोऽपि
 कुटुम्बतया परिष्कारणाय साध्याभाववद्वत्तत्वेन प्रत्यक्षमन्वय-
 घटको भविष्यतीत्यभिप्रायः । न च यदभावात्प्रतियोगिता-
 त्वेन साध्यतावच्छेदकमनेयत्वमिति विवक्षितं वाच्यत्वादिमाध्य-
 वक्रत्वादिमाध्यं च तादृगाभावाप्रमितिं निमित्तव्याधिरूप-
 धन्नावच्छिन्नाभावानां समनियतत्वेनाभिव्यक्तया घटादेरपि तथा-
 विधवाच्यत्वाभावप्रतियोगित्वात् किञ्चिद्विगिष्टत्वाभावादेरपि (२)
 वक्रत्वाभावप्रतियोगित्वादिति तत्प्रतियोगितात्वेन समनैयत्व-
 मिति विवक्षणीयमिति कथमुक्ताभावस्य लक्षणघटकतंति वाच्यम् ।
 समनैयत्वशरीरे व्यापकतायास्तदभावप्रतियोगितात्वावच्छिन्नाया-
 व्याप्यतायाश्च विगिष्टरूपावच्छिन्नाया निवेगनेनानुपपत्त्यभावात् ।
 ननु साध्यनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपस्थापकता
 चेत् समनैयत्वशरीरे निवेक्ष्यते तदा व्यधिकरणधन्नावच्छिन्नयो-
 र्भावाभाववृत्तिप्रतियोगितयोर्द्वयोरिव प्रत्येक प्रमेयनिष्ठान्योन्याभाव-

(१) प्रमेयसामान्यसापेक्षे चेति पा० ।

(२) समनियताभावनानामैक्यानभ्युपगमेऽपि दोषमाह किञ्चिदित्यादि ।

प्रतियोगितावच्छेदकतया नोक्ताभावस्य साध्यतावच्छेदकसम-
नियतप्रतियोगिताकत्वम् इत्यतोऽभावान्तरमाह, 'वङ्गित्वेनेति
'प्रमेयमात्रस्याभाव इत्यग्निमेनात्वः', वङ्गित्वेन प्रमेयं नास्तीति-
प्रतीत्या प्रमेयसामान्य एव वङ्गित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वावगाह-
नात् प्रमेयत्वस्यापि कैव तादृशाभावोयवङ्गित्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
तेति भावः । यदि च तव वङ्गिर्नास्तीतिप्रतीतिसिद्धवङ्गि-
मात्रनिष्ठप्रतियोगितैव प्रमेयत्वसामानाधिकरण्येन भानत इत्यु-
पेत्यते प्रमेयसामान्यस्यैव तत्प्रतियोगितया भानोपगमे वङ्गि-
र्नास्तीत्यादावपि तादृशप्रतीतिसिद्धनिष्ठप्रमेयनिष्ठप्रतियोगि-
ताया वङ्गित्वादिविशेषितप्रतियोगिहृत्तत्वेन भानोपगमनश्र-
वात् समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नवङ्गित्वादिसमनिष्ठप्रतियोगि-
त्वाप्रसिद्ध्या वङ्गिभिरत्वादिना वङ्गाद्यभावमादाय वङ्गिमान्
प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याख्यापत्तेरित्युच्यते, तदा तादृशाभावस्यापि
नोक्तरूपत्वमित्याशङ्क्य अभावान्तररूपन्यस्यति, (१) 'बहुक्तिमावेति,
गगनं नास्तीत्यत्र गगनत्वसामानाधिकरण्येन या गगनत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिता प्रतीयते सैव गगनत्वेन गगनभिन्न नास्तीत्यादौ गगन-
भिन्नत्वादिनामानाधिकरण्येन प्रतीयते अवच्छेदकैश्चोऽसति बाधकै
प्रतियोगिताया धर्मैश्चस्वीकारात् गगनभिन्ननिष्ठप्रतियोगिताया-
गगनहृत्तत्वेन (२) गगनत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रति-
योगिनोऽहृत्तत्वेन गगनतया गगनभिन्नाभावस्य वैकल्यादितोप-
पत्तेः, वङ्गित्वादवच्छिन्नघटादिनिष्ठप्रतियोगितायाश्च वङ्गिनिष्ठ-

(१) अभावान्तररूपेति ५०१ ।

(२) गगनहृत्तत्वेनेति ५०१ ।

तत्र घटत्व-पटत्वाभ्यां समवायेन गगनादिना वा प्रमेयसामान्य-
भेदोलक्षणाघटकः प्रतियोगितावच्छेदकावृत्तिसमवायित्वाद्यवच्छि-
न्नप्रमेयत्वादिना प्रमेयसामान्यभेदो वा तथेत्यवधेयम् ।

तत्त्वचिन्तामणिद्विधितिः ।

ननु पारिभाषिकमेवाव्यभिचरितत्वं, तथाहि यत्-
समानाधिकारणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता-
वच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः प्रतियोगि-
समानाधिकारणास्तत्त्वं सर्व्वत्र वाच्यत्वाद्यभावस्य तथा-
त्वादूयावत्त्वोपादानम् । अतएव भूतत्व-मूर्त्तत्वोभयवान्
मूर्त्तत्वादित्यादौ द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसामा-
नाधिकारण्येऽपि भूतत्व-मनोन्यत्वाद्यभावस्यातथात्वा-
न्नातिप्रसङ्गः । गोत्वाद्यभावस्य तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्य
वा तथात्वात् साध्यतावच्छेदकेत्यादि ।

गादाधरी विवृतिः ।

ननु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावप्रसिद्धावपि व्यभिचारा-
भावरूपव्याप्तौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य लक्षणघट-
कतया अग्रसिद्धिनिवन्धनाव्याप्तेर्दुरुद्धरनयैव वादिनो निवृत्ते-
र्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावखण्डनपरग्रन्थानुत्यतिरित्यतस्तादृश-
ग्रन्थमवतारयति, 'नन्वित्यादिना, 'पारिभाषिकमिति तान्त्रिकं-

गद्वैतरूपपरिभाषया व्याप्तिप्रतिपादकं न तु योगिनेत्यर्थः, 'अव्यभि-
 चरितत्वम्' अव्यभिचरितत्वपदम्, अथवा 'पारिभाषिकमव्यभि-
 चरितत्व' परिभाषया अव्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्यं, व्याप्यत्वमिति
 शेषः, न तु योगेन तत्पदलभ्यमित्येवार्थः, तथाच व्यभिचारघटन-
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य व्याप्तिघटकत्वविरहेऽपि न
 क्षतिरिति भावः । 'यदिति, 'यत्पदं यदन्मावच्छिन्नपरम्, अग्रे 'तत्-
 पदमपि तदन्मावच्छिन्नपरं, स च धर्मो हेतुतावच्छेदकीभूतधूम-
 त्वादिः, सहेतुस्थले हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणः साध्य-
 तावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिविशेषणाक्रान्तः व्यविकरणधर्मावच्छिन्न-
 प्रतियोगिताको घटत्वादिना वङ्गाद्यभावादिरेव तस्य च प्रतियोगि-
 सामानाधिकरण्यमावश्यकमिति लक्षणसमन्वयः । व्यभिचा-
 रिणि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणोभूतहेत्वधिकरणे साध्यतावच्छे-
 दकेत्यादिविशेषणाक्रान्तसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकः
 साध्याभावादिरपि (१) तस्य च प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमावाप्त-
 तादृशाभावस्य च प्रतियोग्यधिकरणे कालिकादिसम्बन्धेन वृत्तावपि
 विवक्षणीयस्य स्वविशिष्टयावहेत्वधिकरणान्तर्भावेन प्रतियोगिसा-
 मानाधिकरण्यस्य विरहान्नातिव्याप्तिः । अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ
 समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावादिमादाया-
 व्याप्तेर्वारणाय हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुसामानाधिकरण्यमभाव-
 विशेषणम् अभावस्य वृत्तौ सम्बन्धभेदानिवेगेन वङ्गिमान्धूमा-
 दित्यादौ वङ्गित्वादिना वङ्गाद्यभावस्य प्रतियोगिमिति पञ्चे-

(१) आदिमादात् व्यभिचारस्य नान्यत्वाभावपरिपङ्क ।

तादौ कालिकमन्त्रेण वृत्तेर्लक्षणसमन्वयसम्भवात् तत्राव्याप्ति-
 वारणं तत्फलमिति तु ध्येयम् । अयमात्मा पृथिव्याद्यष्टद्रव्याति-
 रिक्तात्वे मति द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वममानाधिकरणान्तत्वा-
 दवच्छिन्नात्त्वाद्यभावानां प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात्
 अव्याप्तिरतो हेतुसामानाधिकरण्यघटकहेतौ हेतुतावच्छेदकाव-
 च्छिन्नत्वनिवेशः । यद्यप्ययमात्मा ज्ञानादित्यादौ समानाधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिरभावे साध्यतावच्छेदकविशिष्ट-
 साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनापि वारयितुं शक्यते धूमवान् वग्ने-
 रित्यादौ धूमादिममानाधिकरणस्य घटत्वादिना धूमाद्यभावरूप-
 प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावश्यकत्वेऽपि स्वविशिष्टयापत्तेरधिहार-
 णान्तर्भावेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यैव विवर्तनीयतया
 अयोगोलकाद्यन्तर्भावेन च तादृशाभावस्यातयात्वादातिप्रसङ्गः,
 स्वविशिष्टहेत्वधिकरणेत्यत्र तत्पदेनैव हेतोरुपादेयतया तत्त्व-
 मित्यत्र तत्पदेन तस्यैव परामर्शाद्व्याप्तेर्हेतुनिर्हतापत्तिरिति,
 तथापि कपिसयोगाभावदान्जातित्वादित्यादौ साध्यसमानाधि-
 करणस्य कपिसयोगाद्यात्मकाभासस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणा-
 प्रसिद्धा सत्तापानात्कत्वादित्यादौ (१) सत्ताधिकरणे काले
 पालिकादिमन्त्रेण वर्तमानस्य सत्ताभासस्य तदप्रसिद्धा (२)
 अव्याप्तिर्दुर्गतिरेवेति हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुसामानाधिकरण्य-
 संशयोपायम् ।

१। तत्र हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुसामानाधिकरण्यस्य सत्ताधिकरणे काले
 पालिकादिमन्त्रेण वर्तमानस्य सत्ताभासस्य तदप्रसिद्धा (२)

यत्तु अयमात्मा ज्ञानादित्यादी आत्मत्वादिना आत्मत्वादे-
रभावस्य लक्षणघटकत्वेऽपि नाव्याप्तिस्तस्यापि प्रतियोग्यधि-
करणोभूते आत्मादावेकज्ञानविषयत्व-स्वाययाययत्वादिरूपण-
सम्बन्धेन वर्तमानतया प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् इति
सामानाधिकरण्यान्तविशेषणमनर्थकम्, तत्र, एकज्ञानविषयत्वा-
दिना विगिष्टबुद्धौ प्रमाणाभावेन तेषां संसर्गत्वाभावात् । नचैव-
मपि यदभावो व्यभिचारविरोधीत्युपाधिनक्षणे इह हेतावुपा-
धिर्नह हेतावुपाविरिति प्रतीतिव्यवहारानुरोधेन अव्याप्यत्वस्य
सम्बन्धतया अन्यकृतेव स्वीकृतत्वात् तेन सम्बन्धेनैवात्मादावात्म-
त्वाभावादेर्वृत्तेः प्रतियोगिसमानाधिकरणमक्षतमेवेति वाच्यम् ।
अव्याप्यत्वादेः सम्बन्धताया विधाटेन यदभावपदस्य यदव्याप्यत्वा-
द्यभावपरतासभ्युपगम्यापि अन्यकृता तादृशलक्षणव्याख्यानात्
तत्सम्बन्धतायाम् अप्रामाणिकत्वाभिप्रायेणैवात्र यत्समानाधि-
करणा इत्युपादानात् । यावत्पदामत्वे साध्यतावच्छेदकैत्यादि-
विशेषणस्य व्यावृत्तिर्न भङ्गच्छते यत्किञ्चिदभावमादायैव लक्षण-
समन्वयसम्भवात् अतश्चरमोक्तस्यापि तत्पदस्य व्यावृत्तिं प्रयसतो
दर्शयति, 'सर्व्वत्रेति, 'तथात्वात्' प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्,
तथाच यावत्पदानुपादाने व्यभिचारिमात्र एवातिव्याप्तिरिति
भावः । यद्यपि व्यभिचारिस्थल एव दोषस्य कथनीयतया
सर्व्वत्र तादृशाभावस्य तथात्वकथनमयुक्तं, तथापि यावत्पदानु-
पादानेऽतिव्याप्तिरेव नाव्याप्तिरित्येतत्सूचनाय सर्व्वत्रेत्युक्तम् ।
अथवा 'सर्व्वत्र' सर्व्वधिकरणावच्छेदेन, तथाच विवक्षणीयस्य

स्वविशिष्टयावडैत्वधिकरणान्तर्भावेन प्रतियोगिसामानाधिकर-
णस्य सत्त्वं सूचितम् । ननु यावत्पदानुपादाने साध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वं परित्यज्य साध्य-
तावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकत्वेनैवाभावो विशेषणीयः तद्व्याप्य-
त्वञ्च स्वव्यापकतत्त्वत्वम् अतो नानवस्था, वङ्गिमान् धूमादित्यादौ
तत्तद्वङ्गाद्यभावानां साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकानां
यथाविवक्षणीयप्रतियोगिसामानाधिकरण्यद्विरहेऽपि घटत्वादिना
वङ्गाद्यभावमादायैव लक्षणमन्वयः (१) इत्यञ्च धूमवान्
वङ्गेरित्यादौ वाच्यत्वादभावमादाय नातिव्याप्तिमभ्यन्तव्य धूम-
त्वादव्याप्यप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणघटकतापिरहात् एवं मति
हेतुममानाधिकरणत्वविशेषणमप्यनर्दकमिति । २' चेत्तदपि तर्हि
त्यज्यतामित्यागङ्गापरिहाराय तदादिधाभावनिर्देशेऽपि :
यत्तातिव्याप्तिस्तत्र तत्त्वदव्याहृतिमाह, 'यतएवेति, 'यतएव'
यावत्पदोपादानादेव, 'हित्वाद्यवच्छिन्नाभासस्य' भूतत्व-सूक्ष्मत्वो-
भयत्वाद्यवच्छिन्नाभासस्य, 'प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि' मनी-
मग्नयोः प्रत्येकं भूतत्व-सूक्ष्मत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्ये-
ऽपि, तदाप दावत्पदानुपादाने साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगि-
ताकतात्वाभावरूपेऽपि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यत्वात् इति ।

(1) ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

(1) 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840.

व्याप्तिः स्यादिति भावः । यावत्पदसत्त्वे तादृशाभावमादाया-
 तिव्याप्तिवारणं तादृशाभावं दर्शयति, 'भूतत्व-मनोन्यत्वाद्यभाव-
 स्येति भूतत्वाभावस्य मनोऽन्यत्वाभावस्य चेत्यर्थः, 'अतथात्वात्'
 प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात्, यावत्पदे दत्ते साध्यतावच्छेदक-
 व्याप्यप्रतियोगिताकत्वनिवेशने वङ्गिमान् धूमादित्यादौ तादृश-
 यावदभावान्तर्गतमहानसीयवङ्गाद्यभावमादायाव्याप्तिः स्यात्
 इति यथोक्तविशेषणस्यैव (१) उपादेयतया तादृशाभावयोरपि (२)
 लक्षणघटकत्वादिति भावः । भूतत्वस्य बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेष-
 गुणात्मकतया प्रतियोगिस्वरूपाणां तन्निष्ठप्रतियोगितानाञ्चाल-
 नोन्यायेन उत्पत्तिकालावच्छेदेन वा साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकतया भूतत्वाभावस्य न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप-
 कतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वमित्यागवेनाखण्डव्याप्यवृत्तिमनोभे-
 दाभावानुधावनमिति । उक्तरीत्या 'अतएवेत्यादिग्रन्थावतारात्
 प्रथमतो वाच्यत्वाद्यभावमादाय सर्व्वत्रैव व्यभिचारिण्यतिव्याप्ते-
 र्देर्गितत्वात् साध्याभावमादाय व्यभिचारिविशेषेऽतिव्याप्तिप्रदर्शनं
 मन्दर्भदिरुद्धमित्यागङ्गानवकाशः ।

केचित्तु यावत्पदानुपादानं वाच्यत्वादेरुदासीनपदार्थस्याभाव-
 मादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिर्विज्ञेयमित्युक्तं साध्याभावमादा-
 याऽपि क्वचिदतिव्याप्तिः स्यात् सा च यावत्पदोपादानान्न भवती-
 त्वभिप्रायकतया न मन्दर्भविरोध इत्याहुः ।

(१) साध्यावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वनिवेशने यथोक्त-
 मिति ।

(२) भूतत्वाभाव-मनोन्यत्वाभावयोर्विषयः ।

परे तु ननु साध्यतावच्छेदकव्यापकीसूत्रप्रतियोगिताक-
यावदभावनिवेशेनैवोपपत्तेः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताव-
च्छेदकप्रतियोगिताकयावदभावनिवेशनमफलं तादृशप्रतियोगिता-
कत्वविशेषणव्यावर्तनीयस्य तत्तदङ्गग्राह्यभावस्य वङ्गित्वव्यापक-
प्रतियोगिताकत्वाभावेनोक्तविशेषणेनापि व्यावर्तनसम्भवात् अत-
आह, 'अतएवेति यतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेद-
कप्रतियोगिताकाभावे यावत्त्वसुपात्तं न तु साध्यतावच्छेदकव्या-
तकप्रतियोगिताकाभावे अतएवेत्यर्थः, 'भूतत्वेति, साध्यतावच्छे-
दकव्यापकप्रतियोगिताकाभावनिवेशे भूतत्व-नूतत्वोभयवान्
नूतत्वात् इत्यादौ भूतत्वाभाव-मनोऽन्यत्वाभावप्रतियोगिताया-
उभयत्वाव्यापकत्वेन उभयत्वावच्छिन्नाभावादेरेव लक्षणघटकतया
अतिव्याप्तिः स्यात् यद्योक्तविशेषणाक्रान्ताभावनिवेशे च भूतत्व-मनो-
ऽन्यत्वाभावानामपि लक्षणघटकतया नातिव्याप्तिरिति भावः (१) ।
न च साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगितावाभावनिवेशेऽपि हेतु-
समानाधिकरणस्य मनोभिन्नमिदस्य प्रतियोगितावच्छेदकता-
दात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोगिनामानाधिकरणविरहान्नातिव्याप्तिः
साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताया लक्षणे अनिवेशे तादृश-
व्यापकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगिनामानाधिकरणनिवेशस-
म्भवात् प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव तत्समानाधिकरणस्य
विवक्षणीयत्वादिति वाच्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-
योगिनामानाधिकरणनिवेशे वङ्गित्वान् धूनादित्यादौ हेतुसमा-

नाधिकरणस्य वङ्गित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य पर्वतभिन्नभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं पर्व-
तान्तर्भावेन नास्त्यित्यापत्त्या तेन सम्बन्धेन प्रतियोगि-
सामानाधिकरणस्य निवेशासम्भवात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धे-
नैव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमगत्या वाच्यं तथाच मनोभिन्न-
भेदस्य तेन सम्बन्धेन मूर्त्तत्वादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
मक्षतमेवेत्यतिव्याप्तेः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामा-
नाधिकरण्यनिवेशे वक्ष्यमाणस्थलान्तरेऽप्यतिव्याप्तिः (१) स्यादिति
तु नास्माकं दोषः इत्यभिप्राय इति व्याचक्रुः । तत्समीचीनतया न
प्रतिभाति साध्यतावच्छेदकेत्यादिविशेषणव्यावृत्तेः पञ्चाद्वक्ष्यमाण-
तया तदुत्तरमेव साध्यतावच्छेदकेत्यादिविशेषणस्थले साध्यताव-
च्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकत्वविशेषणं किन्नोपात्तमित्याकाङ्क्षो-
दयादादावेव तादृशविशेषणपरित्यागबीजकथनस्यासङ्गतत्वादिति ।

‘गोत्वाद्यभावस्येति, प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादित्यर्थकेन
‘अतथात्वादित्यनेनान्वयः, तथाच साध्यतावच्छेदकेत्याद्यनुपादाने
चासम्भव इति भावः । यद्यपि गोत्वाभावादेरपि पूर्वक्षणवृत्तित्वादि-
विशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं पर्वतादावप्यस्ति
तथापि व्यापकताया लक्षणाघटकत्वे भावरूपप्रतियोगिसामाना-
धिकरण्यं धूमवान् वङ्गेरित्यादौ धूमाभावादेः पूर्वक्षणवृत्तित्व-

(१) घटत्वाभाववान् मेयत्वादित्यादौ घटत्वाद्यात्मकस्याभावस्य साध्यतावच्छे-
दकदेशिकविशेषणताविशेषसम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधि-
करणत्वादिति भावः ।

विशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमादाय अतिव्याप्ते-
 वारिण्यावश्यं विवक्षणीयं तथाचायमसम्भव इति भावः । साध्य-
 प्रतियोगिकाभावनिवेशे गोत्वाभावमादायासम्भवस्य वारणसम्भ-
 वात् 'तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्येति, अस्य च नानाव्यक्तिसाध्यक-
 इत्यादिः, तथाच साध्याभावनिवेशेऽपि वङ्गिमान् धूमादित्यादा-
 वव्याप्तिः स्यादिति भावः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताव-
 च्छेदकत्वञ्च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
 तानवच्छेदकत्वं, गुण-कर्माण्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ
 विशिष्टसत्ताव्यापकतावच्छेदिकाया अपि द्रव्यत्वाद्यभावीयप्रति-
 योगिताया न साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व सत्त्वावति
 गुणादौ तादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वादतो विशिष्टसत्ता-
 द्यभाव एव लक्षणघटकः तस्य च गुणादौ सत्तादिरूपप्रतियोगि-
 समानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिरिति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वो-
 पादानं, तथाच सति द्रव्यत्वाद्यभावीयप्रतियोगिताया अपि विशि-
 ष्टसत्तात्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशा-
 भावानाञ्च गुणादावतथात्वान्नातिव्याप्तिः । यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्न-
 साध्यवत्त्वनिवेशे च सत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताव्याप-
 कतावच्छेदकप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावादिकमादायाव्याप्तिर्वोधा,
 साध्यवत्त्वञ्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यन् अन्वया धूमवान्
 वङ्गेरित्यादौ धूमाभाषायोगोलकान्यत्वाभावादप्रतियोगितायाः
 कालिकविशेषणता-विषदितादिनम्बन्धेन धूमादिनति काल-
 ज्ञानादौ संयोगादिनम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाभावसत्त्वात् केनापि

धूमादिमत्त्वभावसत्त्वेऽपि सस्वन्वत्वरूपव्यापकधर्मावच्छिन्न(१)-
संयोगादिसस्वन्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावासत्त्वात् तथाच
धूमाद्यभावस्यापि लक्षणघटकतया तस्य च साध्यतावच्छेदक-
सस्वन्वावच्छिन्नसाध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगित्वावच्छिन्न-
व्यापकताघटकसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगादिसस्वन्वेन प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । सस्वन्वत्वेन
सस्वन्वानामभावप्रतियोगितावच्छेदकसस्वन्वत्वे मानाभावात् तेन
रूपेण सस्वन्वाना व्यापकताघटकत्वासम्भवात् । वस्तुतस्तु प्रति-
योगिसामानाधिकरण्यशरीरे व्यापकतायाः स्वातन्त्र्येण निवेशस्य
प्रतिषेधत्वात् ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिरस्येवेति ध्येयम् ।
वस्तुतस्तु संयोग-समवायादिसाधारणानुगतसस्वन्वत्वस्य कथञ्चित्
सुवचत्वेऽपि तेन रूपेण संयोगादीनां संसर्गतया भानस्य निर्युक्ति-
कतया व्यापकताशरीरे लाघवानुरोधात् साध्यप्रकारेणाधिकरणस्य
निवेशे साध्यसस्वन्वो विशिष्य संसर्गतया निवेशनीयः तथाच वि-
शिष्य साध्यतावच्छेदकसस्वन्वनिवेशनमावश्यकं यत्किञ्चित्सस्वन्वेन
साध्यवत्ताया व्यापकताघटकत्वे तु बह्विमान् धूमादित्यादौ विष-
यितादिसस्वन्वेन साध्यं प्रति गुणत्वाद्यभावप्रतियोगिताया अपि
व्यापकतावच्छेदकतया तादृशाभावस्य च पर्व्वतादौ प्रतियोगिसा-
मानाधिकरण्यविरहात् असम्भवो बोध्यः । साध्यवन्निष्ठाभावाप्रति-
योगिप्रतियोगिकत्वनिवेशे सर्व्वस्यैव साध्यवन्निष्ठहित्वाद्यवच्छि-
न्नाभावप्रतियोगितया तादृशाभावाप्रतियोगिनोऽप्रसिद्धिरित्यतो-

एतच्छेदकमभेदात् तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन साध्यवन्निष्ठ
 योगितायाः अमानाधिकरणं भवत्यतएव तदवच्छेदकं तादृशत्वम, यथा
 व्यतिरिक्तप्रतियोगिताभावस्येव अधिकरणं भवेत्तथा साध्यवन्निष्ठ
 भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् विरुद्धत्वात् तदवच्छेदकत्वमभिव्यक्ति-
 प्रतियोगिताकर्मण्यसामान्याभावस्येव लक्षणवदकत्वेन व्यभि-
 चारिण्यपत्तिप्रसङ्गात् ।

यत् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नमात्रवन्निष्ठभेदप्रतियोगितान-
 वच्छेदकप्रतियोगिकत्वस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकप्रतियो-
 गिकत्वनिर्देशनेव सर्वमामन्त्रस्य निरुक्तव्यापकतावच्छेदकप्रति-
 योगिताकत्वनिर्देशनमफलं वद्विमान् धूमादित्यादौ घटत्वादिना
 वक्राद्यभावप्रतियोगिना वक्रादीनां चालनान्यायेन साध्य-
 वन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि घटत्वादिना द्रव्यत्वाभाव-
 मादायेव लक्षणसमन्वयसम्भवात् व्यभिचारिणि व्यभिचार-
 निरूपकाधिकरणभेदाभावमादायैवातिव्याप्तिवारणसम्भवाच्च । न
 च साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकत्वापेक्षया
 तादृशविशेषणस्य न लघुगरीरतेति वाच्यम् । व्यापकतावच्छेद-
 कघटकाभावप्रतियोगितावच्छेदकताया स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्व-
 स्याधिकस्य निवेशनीयत्वात् एतन्मते तदनिवेशेन लाघवात्, तन्मते
 तदनिवेशे सर्वासामेव प्रतियोगितानां साध्यवन्निष्ठो यो विषयिता-
 दिसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टस्याभावः (१) तत्प्रतियोगिताव-
 च्छेदकतया व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताया एवाप्रसिद्धापत्तेः,

भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां व्यापकताघटकमस्वन्वावच्छिन्नत्व-
स्यतन्मते निवेशवत्त्वमतेऽपि अभावप्रतियोगितायां तन्निवेगस्या-
वश्यकतया तदंशे साम्यादिति । तदमत्, यतोऽनवच्छेदकप्रति-
योगिकत्वम् अनवच्छेदकनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वं प्रतियोगि-
तायां तन्निष्ठत्वञ्च स्वरूपसम्बन्धेन वाच्यम् अन्यथा वङ्गिमान्
धूमादित्यादावपि विषयतामस्बन्धेन साध्यव्यापके प्रमेयमित्याका-
रकविश्वविषयकज्ञाने विषयितामस्बन्धेन जनत्वाद्यभावप्रतियोगि-
ताया हत्तेस्तादृशाभावस्य लक्षणघटकत्वापातात् । विषयिताया ह्य-
नियामकतया एतद्दोषानवकाश इति चेदेवमपि एतदङ्गिमान् एत-
द्धूमात् एतद्रूपवान् एतद्रसादित्यादौ जनत्वाद्यभावप्रतियोगितायाः
कालिकसम्बन्धेन साध्यव्यापकसाध्य-तत्त्वमानाधिकरणकर्मादौ
वर्तमानतया लक्षणघटकतापातात् तथाच व्यापकनिरूपितहत्तौ
स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्यैव तन्मतेऽप्यावश्यकतया न लाघवा-
द्यवकाशो विपरीतमेव गौरवम् आधेयत्वांशाधिक्येनेति (१) । न च
व्यापकनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेन नाभावो विशेषणीयः येनोक्तं गौरवं
स्यादपि तु अनुयोगितासम्बन्धेन व्यापकविशेषित एव तत्र च
व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वेनाभावनिवेशापेक्षया लाघवम-
नुसृजेवेति वाच्यम् । प्रतियोगिविशेषणतापन्नधर्मावच्छिन्ननिरू-
पितत्वानवच्छिन्नानुयोगितायाः (२) अभावांशे प्रतियोगिसम्बन्ध-

(१) विपरीतगौरवमेवाधेयत्वनिवेशाधिक्येनेतीति पा० ।

(२) प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणवच्छिन्ननिरूपितत्वावच्छिन्नानुयोगितायाः
इति पा० ।

तया भाने (१) पटादिमति घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावविषयिन्या द्रव्यं
नास्तीत्याकारिकायाः प्रतीतेरापत्तेः तदवच्छिन्ननिरूपितानु-
योगिताया एव संसर्गतया भानोपगमाम् व्यापकत्वावच्छिन्न-
विशेषिताभावस्य लक्षणे निवेशे व्यापकत्वावच्छिन्ननिरूपिता-
नुयोगितायाः संसर्गतया निवेशनीयतया सङ्घेतौ हेतुसमाना-
धिकरणसाध्यव्यापकत्वावच्छिन्नाभावस्य (२) सम्बन्धविशेषाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकस्य कश्चित् प्रसिद्धा लक्षणसमन्वयेऽपि
व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः व्यभिचारनिरूपकाधिकरणेऽपि कश्चित्
साध्यव्यापकस्य वृत्तेः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य लक्षण-
घटकत्वानुपपत्तिश्चेति । एव अनवच्छेदकपदेन अवच्छेदकत्व-
पर्याप्त्यनधिकरणत्वमवश्यं वाच्यम् (३) अन्यथा द्रव्यत्वाभावादेरपि
वह्निमन्निष्ठपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्ववद्भेदप्रतियोगितावच्छेदक-
द्रव्यत्वप्रतियोगिकत्वानुपपत्तिश्चेति । (४) तथाच घटत्वा-
वच्छिन्नघटाभावादेरपि लक्षणघटकत्वापत्तिः वह्निमन्निष्ठभेदप्रति-
योगितावच्छेदकताया घटत्वविशिष्टपर्याप्ततया शुद्धघटस्य तत्-

(१) प्रतियोगितावच्छेदकविशेषावच्छिन्ननिरूपितत्वानवच्छिन्नानुयोगिताया
प्रतियोगिविशेषणतानापन्नधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभासमाने प्रतियोगि
सम्बन्धतया भान इति पा० ।

(२) हेतुसमानाधिकरणसाध्यव्यापकत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकाभावस्येति पा० ।

(३) एवमनवच्छेदकपदेन अवच्छेदकानवच्छिन्नावच्छेदकतानून्यत्वपर्यन्तम्
अवश्यं व्यक्तव्यमिति पा० ।

(४) वह्निमन्निष्ठद्रव्यत्वाद्यवृत्तिघटत्वाद्यवच्छिन्नद्रव्यत्वादिभेदप्रतियोगिता-
वच्छेदकद्रव्यत्वप्रतियोगिकत्वात् लक्षणघटकत्वानुपपत्तेरिति पा० ।

पर्याप्त्यनधिकरणत्वात् (१) । अथ निरुक्तव्यापकतायाः (२) निवेष्टे
कपिसंयोगाभावादिसाध्यकस्थले कपिसंयोगाद्यात्मकाभावानां लक्ष-
घटकत्वानुपपत्तिः कपिसंयोगाभावादिनिष्ठतत्प्रतियोगितानां साध्य-
वन्निष्ठकपिसंयोगात्मकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यग्रिमग्रन्थ-
विरोधः । न च व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्य-
विशेषणसत्त्वात् साध्यवन्निष्ठकपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य न व्याप-
कतालक्षणघटकतेति वाच्यम् । प्रकृते व्यापकताया तादृशविशे-
षणप्रवेशस्य निष्प्रयोजनकत्वात् ।

अत्र केचित्, व्यापकतालक्षणेऽभावे प्रतियोगिवैयर्थ्यवरण-
नावश्यकम् अन्यथा अभावे सम्बन्धसामान्येन साध्यवन्निष्ठत्वनिर्देशे
कालपरिमाणवान्द्रव्यत्वादित्यादौ व्यतिरेकितावच्छेदकप्रतियोगि-
तामात्रस्यैव कालिकसम्बन्धेन साध्यवृत्तिर्य स्वावच्छिन्नाभावस्तत्प्र-
तियोगितावच्छेदकतया पापत्वादिनिष्ठप्रतियोगिताया एव व्याप-
कतावच्छेदकतया अतिव्याख्यापक्तेः । ऐशिकविशेषणताविशिष्ट-
सम्बन्धेन तद्विष्ठत्वनिर्देशे भावस्य तेन सम्बन्धेन हृत्तेरप्रामाणिक-
तया वद्विमान् धूमादित्यादौ पर्वतत्वादभावनिष्ठप्रतियोगिताया-
अपि साध्यव्यापकतावच्छेदकतापत्त्या पर्वतत्वादात्मकभाव-
स्यापि नष्टपटवत्त्वापातात् ऐतन्मामानाधिकरण्यवृत्तकभावेऽपि-
हृत्तापि तात्तसम्बन्धावच्छिद्यत्वनिर्देशेन नानास्थाने तादृश-

१. रक्षक विभाग के अंतर्गत कार्य करने वाले अधिकारियों की सूची

1. *Chlorophyll a* and *b* contents were determined by the method of Arar and Collins (1971).

सम्बन्धनिवेशेन प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्यत्र च अधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतावारणाय सामानाधि-
करणप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्वस्य निवेशेन च गौरवात् अभावे प्रति-
योगिवैयधिकरणनिवेशनमेवोचितं, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतयैव तमादाय दोषासम्भवादे-
तन्मतेऽवच्छेदकतायां सामानाधिकरणप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्वस्या-
निवेशनात् अभावोपपत्तौ सम्बन्धभेदानिवेशाच्च । प्रतियोगि-
वैयधिकरणञ्च न प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वं तथा सति
तद्वह्निसंयोगाद्यभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतया अभावा-
न्तरमादाय तद्वह्निसंयोगादिनिष्ठप्रतियोगिताया अपि वह्नित्वा-
द्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकतापत्त्या तदभावमादायाध्याप्यते ।
किन्तु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं तथाच प्रतियोग्यनधिकरणौ-
भूतमाध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावेत्यभावान्तार्थनिष्कर्षः । अत्र च व्याप-
कतावटकत्वेनाभिमतो यः सम्बन्धस्तेन प्रतियोग्यनधिकरणत्व-
वाच्यं तेन कालपरिमाणादिसाध्यकस्थले सम्बन्धसामान्येन प्रति-
योग्यनधिकरणसाध्याधिकरणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः । कालः
सर्व्ववान् कालपरिमाणादित्यादौ साध्यतावच्छेदककालिकसम्ब-
न्धेन प्रतियोग्यनधिकरणसाध्याधिकरणाप्रसिद्धा तादृगसम्बन्धस्य
व्यापकतावटकत्वसम्भवेऽपि न क्षतिः । तत्र समवायादिसम्बन्ध-
वटितव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकं वटत्वादिना द्रव्यत्वाद्य-
भावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवात् । अथैवं दैगिकविशेषणता-
सम्बन्धस्य कापि व्यापकतावटकत्वं न स्यात् सर्व्वस्यैवाभावस्य

पूर्वज्ञहृत्तित्वविशिष्टस्वाभावान्नप्रतियोगिनस्तेन सम्बन्धेन साध्य-
वति हृत्तेः तेन सम्बन्धेन स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतसाध्यव-
न्निष्ठाभावाप्रसिद्धेः । न च तादृशसम्बन्धस्य व्यापकत्वाघटकत्वेऽपि
क्षतिविरहः सामान्यादिमात्रहृत्तिसाध्यकस्यलेऽपि विषयतासम्ब-
न्धघटितव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकसाध्यवत्त्वादिप्रकारकप्र-
माभावमादायैवोपपत्तिसम्भवात् इति वाच्यम् । तादृशसम्ब-
न्धस्यातयात्वे तेन सम्बन्धेन कपिसंयोगाभावादिसाध्यकमेयत्वा-
दिहेतुकस्यले तन्निष्ठकपिसंयोगाद्यात्मकाभावीयप्रतियोगिताया-
व्यापकतावच्छेदकत्वानुपपत्त्या अग्रिमग्रन्थासङ्गतितादवस्यादिति
चेन्न, लाघवानुरोधेन येन सम्बन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेद-
कविशिष्टानधिकरणं साध्यवत्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव
तादृशसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकत्वमिति वक्तव्यम् इत्यञ्च
कपिसंयोगाभावादिसाध्यकस्यले तन्निष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रति-
योगिता नोक्तयादृशपदेनोपादातुं शक्यते तादृशप्रतियोगिताव-
च्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वस्य साध्यवत्त्वसम्भवात् किन्तु घटत्वा-
द्यभावनिष्ठप्रतियोगितैव, दैशिकविशेषणतया तदवच्छेदकावच्छि-
न्नानधिकरणत्वस्य (१) साध्यवति घटादौ सत्त्वात् तदनवच्छे-
दकत्वञ्च कपिसंयोगाभावादिनिष्ठप्रतियोगिताया इति कपि-
संयोगादेर्दैशिकविशेषणताघटितव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताक-
त्वनिर्वाहः, समनियततया अभवैक्यमतं (२) घटायभा-

(१) तादृशवच्छेदकवदनधिकरणत्वमेति पा० ।

(२) समनियतताभावैक्यमत इति पा० ।

मानसमिति च यदादिना यनेयमाभावाभावाभिपत्तया प्रमेय
 भावप्रतियोगिकत्वं यावदाभावावच्छेदकविशिष्टमात्रतोऽप्रति-
 र्गितत्वं प्रतिपादितवन्निष्कर्षणत्वं विज्ञाप्य प्रतिपादितवन्ते
 दृक्कविशिष्टानधिकरणत्वनिर्देशः । न च यदाद्यभावाभावा प्रमेय
 भावप्रतियोगिकत्वमपि ततो यदादिमात्रमपि प्रतिपादितवन्त-
 निष्कर्षणत्वादाय व्यापकतावच्छेदकमात्राभावाभावाभिपत्तया चम । तादृ-
 शाभावानामभेदे यदा नास्त्येव्यादिप्रतयोक्तानामपि यदादि-
 विशेषितयदादिभूतित्वेन यावदभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमभ-
 वाद्यदादिमात्रवृत्तिप्रतियोगिताया अप्रामाणिकत्वान् । मम
 नियताभावानामभेदानभ्युपगमनमतेऽपि साध्याभावादिप्रतियोगि-
 तया साध्यवद्वृत्तिपदार्थाभावस्य प्रतियोगितामादाय तादृशप्रति-
 योगिताया व्यापकतानवच्छेदकत्वापत्तिवारणाय तादृशप्रतियोगि-
 तावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वनिवेगनमावश्यकम् । अथ द्रव्यत्वा-
 द्यभावीयद्रव्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितानामपि संयोगादिव्यधिकरण-
 मस्यन्वघटितव्यापकतावच्छेदकत्वापत्तिः संयोगादिना तादृशप्रति-
 योगितात्मकप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टाधिकरणाप्रसिद्धा यादृ-
 शप्रतियोगितेत्यत्र तादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्नायाः प्रतियोगिताया
 उपादातुमशक्यतया प्रतियोगितान्तरमुपादाय तत्रानवच्छेदकत्वा-
 न्तसत्त्वात् तथाच यावद्व्यापकताघटकमस्यन्वान्तर्गतसंयोगादिना
 द्रव्यत्वाद्व्यभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यासम्भवादसम्भवः, एव
 समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नाकाशानिष्ठप्रतियोगितायामपि तथा-
 त्वापत्तिः । न च संयोगादिना द्रव्यत्वाद्व्यभावस्य स्वसमनियतघट

त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकवङ्गाद्यभावामिन्नतया संयोगादिना वङ्गादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यासत्त्वान्नासम्भव इति वाच्यम् । एवमपि सत्तावान् जातेरित्यादौ हेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृश-भावानां संयोगेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यासम्भवेनाव्याप्तेर्दुर्व्या-रत्वात् सैवं, व्यापकताघटकसम्बन्धत्वेनाभिमतौ यः सम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन हृत्तिमन्निष्ठत्वेन प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वात्, द्रव्य-त्वादेः संयोगादिना अहृत्तितया उक्तदोषानवकाशादित्याहुः ।

वस्तुतस्तु लघुरूपसन्नित्यतगुरुधर्मस्थानवच्छेदकत्वे घटाद्य-भावप्रतियोगिताया अपि वङ्गादिव्यापकतावच्छेदकत्वापत्तिः तादृशप्रतियोगिनाविशिष्टघटाद्यभावप्रतियोगिताया लाघवेन घट-त्वादावेवावच्छेदकतया घटाद्यभावीयप्रतियोगितानां तदनवच्छेद-कत्वात् । न च प्रतियोगितायास्तत्तदभावीयप्रतियोगितात्वेना-वच्छेदकताया गौरवेऽपि स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वेऽविशेषः, प्रति-योगितायाः स्वरूपतोभानाभावेन तेन रूपेणावच्छेदकताया-प्यसम्भवादिति पारिभाषिकमवच्छेदकत्वं व्यापकताशरीरे निवे-शनौयं तथाच साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदको यो धर्म-स्तदवच्छिन्नाभाववदसम्बन्धस्त्वविशिष्टसामान्यकं फलतः साध्यवद्-यत्किञ्चिद्वास्तव्यसम्बन्धस्त्वविशिष्टसामान्यकं यद्यत् स्वं तदन्यत्वमेव व्यापकतावच्छेदकत्वं, तथाच कपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वमना-यासेनेव निर्व्वहति यतः कपिसंयोगाद्यभावनिष्ठप्रतियोगिता-विशिष्टस्य सर्वतैव साध्यवति हृत्तेः तस्याः स्वपदेनोपादातु-

मगवात्वात् तादृश स्वं धर्मान्तरमेव तदन्यत्वञ्च तादृशप्रतियोगि
तायामक्षतमिति । स्वसम्बद्धत्वगरीरेऽपि व्यापकताघटकतेना
भिमतो यः सम्बन्धः स एव निवेगनीयः, द्रव्यत्वादिनिष्ठप्रति
योगित्वञ्च संयोगादिसम्बन्धेन साध्यवदसम्बद्धस्यविशिष्टमामान
कमेवातो न संयोगादिघटितव्यापकतावच्छेदकत्वन्तम्येति नोह
दोषावकाश इति दिक् ।

तत्त्वचिन्तामणिद्वीधितिः ।

येन सम्बन्धेन हेतुः तेनैव तदधिकरणं बोध्यं
तेनात्मत्वे माध्यमेन समवायेन हेतौर्ज्ञानस्य विषयतया-
ऽधिकरणा घटादौ वर्तमानस्य साध्याभावस्यातया-
त्वेऽपि न क्षतिः, एवं दलान्तरेऽपि सम्बन्धभेदनिवन्धना-
दोषः सम्बन्धैक्यविवक्षया निरमर्णायः ।

गाढावगा विवृतिः ।

येन सम्बन्धेन हेतुरिति व्याप्यताघटकतेनाभिमतो यः
सम्बन्ध इत्यर्थः, 'बोध्यमित्यस्य हेतुमामानाधिकरण्यघटकमि
त्यदि' 'तेन तादृशसम्बन्धविवक्षितेन, 'वाक्येन साध्य इति शब्द
मात्रा ज्ञानादित्यादिवत्त्वर्थः, 'साध्याभावस्य' साध्याभावस्य
कर्मत्वस्य तादृशत्वार्थः, 'तदधिकरणस्य' धर्मत्वस्य तादृशत्वार्थः
स्वसम्बद्धत्वेन हेतुत्वस्य तादृशत्वार्थः, 'विषयतया' विषयतया
साध्याभावस्य तादृशत्वार्थः, 'तदधिकरणस्य' धर्मत्वस्य तादृशत्वार्थः, 'तदधिकरणस्य' धर्मत्वस्य तादृशत्वार्थः

विशेषणतया तदभावस्यापि सत्त्वेन विवक्षणीयप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवात्, वृत्त्यनियामकसंयोगस्यापि संयोगत्वेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वात् । न च तथापि वृत्तिनियामकसंयोगेन धूमहेतुकस्थलेऽव्याप्तिरस्त्येवेति वाच्यम् । तेन रूपेण सम्बन्धतायामानाभावात् कालस्यावृत्तितया काले धूमसंयोगस्य कालनिष्ठधूमाधेयत्वानियामकत्वेऽपि धूमस्य तेन सम्बन्धेन कालवृत्तित्वमस्त्येवेत्यस्यापि सुरवत्वाच्च वङ्गिमान् धूमादित्यादौ साध्याभावमादाय नाव्याप्तिसम्भवः किन्तु चरमक्रियात्मकाभावमादायैवेति, अव्याप्तेः स्फुटतरप्रतिपत्त्यर्थमात्मत्वादिसाध्यकस्थलानुधावनस्य सार्थकत्वाच्चेति । ननु ज्ञानवानात्म-महाकालान्यतरत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणानां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकयावदभावानामेव स्वविशिष्टहेत्वधिकरणमहाकाले कालिकादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादितिव्याप्तिः । न च तादात्म्येन ज्ञानव्यापकस्यात्मनोऽभाव एव काले न प्रतियोगिसमानाधिकरणः आत्मनोऽवृत्तितया कालिकसम्बन्धेनाप्यवृत्तेरिति वाच्यम् । आत्मनः कालावृत्तित्वे कालवृत्तित्वघटितकारणत्वाद्यनुपपत्त्या तदुपगमस्यावश्यकत्वात् । नित्यद्रव्यानां कालावृत्तित्वेऽपि महाकालभिन्नो द्रव्यत्वात् ईश्वरज्ञानभिन्न गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तिः वृत्तिमतामेव महाकालभेदेष्वरज्ञानभेदादीनां व्यापकतया तदभावानां यावतामेव महाकाले ईश्वरज्ञानादौ कालिकविशेषणता-विषयितादिसम्बन्धघटितप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यत आह, 'एवं दलान्तरेऽपीति, 'दलान्तरे' प्रतियो-

गिसामानाधिकरणघटकप्रतियोगिमत्तादले, 'सम्बन्धभेदनिबन्धनो-
दोषः' कालिकादिसम्बन्धमादायातिव्याप्तिरूपः, 'सम्बन्धैक्यविव-
क्षया' व्यापकताघटकसम्बन्ध-प्रतियोगिमत्ताघटकसम्बन्धयोरैक्य-
विवक्षया, तथाच ज्ञानवानात्म-महाकालान्यतरत्वात् महाकालभि-
न्नोद्भवत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठव्या-
प्यतानिरूपितव्यापकताघटकसमवाय-दैशिकविशेषणतादिसम्बन्धेन
ज्ञानाभाव-महाकालभेदाभावादिप्रतियोगिना (१) कालादाववृत्ते-
र्नातिव्याप्तिरिति भावः । अत्र च येन येन सम्बन्धेन स्वप्रतियोगि-
त्वावच्छिन्नस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता तेन तेन सम्बन्धेन
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमभावस्य विवक्षणीयम् अन्यथा इदं
नित्यज्ञानं नित्यत्वे सति सविषयकत्वादित्यादौ हेतुसमानाधि-
करणनित्यज्ञानत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिनः साध्यं प्रति विषयिता-
सम्बन्धेनापि व्यापकतया तेन सम्बन्धेन हेत्वधिकरणेश्वरेच्छा-हृत्योः
प्रतियोगिसामानाधिकरण्येनातिव्याप्तिः येन येनेत्युक्तौ च तथा-
विधिसमवायादिसम्बन्धेनातथात्वात् नातिव्याप्तिः । अत्र च साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितस्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नव्यापकताघट-
कसम्बन्धत्वेन तादृशसम्बन्धस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यशरीरे
न स्वातन्त्र्येण निवेशस्तथा सति अभावे साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वविशेषणवैयर्थ्यात् । न
हि तादृशविशेषणानुपादाने गोत्वाद्यभावमादायासम्भवः सम्भ-
वति, गोत्वाद्यभावानामपि हेत्वधिकरणे पूर्वक्षणहन्तित्वविशिष्ट-

स्वाभावरूपप्रतियोगिना तन्निष्ठव्यापकताघटकदेशिकविशेषणता-
सम्बन्धेन सामानाधिकरण्यसत्त्वात्, धूमवान् वज्जेरित्यादौ धूमाद्य-
भावस्यायोगोलके पूर्व्यक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगि-
सामानाधिकरण्येऽपि यावद्व्यापकताघटकसम्बन्धान्तर्गतसंयोगा-
दिना प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात् । घटत्वाभाववान्
प्रमेयत्वादित्यादौ घटत्वाद्यात्मकाभावस्य तादृशप्रतियोगिसामाना-
धिकरण्येऽपि विशेष्यतासम्बन्धघटितसाध्यव्यापकावच्छेदकप्रति-
योगिताकस्य घटावृत्तेर्घटत्वाभावादिप्रमायाः तादृशसम्बन्धेना-
भावस्य यावद्व्यापकताघटकसम्बन्धान्तर्गततादृशसम्बन्धेन घटे
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादतिव्याख्यानवकाशात् । अपि तु
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितयद्यत्सम्बन्धघटितव्याप-
कतावच्छेदकप्रतियोगिताका ये येऽभावास्तत्तत्सम्बन्धेन प्रतियोगि-
सामानाधिकरणाः एव क्रमेणैव निवेशाद्व्यापकताया एकधैव
लक्षणे निवेश इति ।

यत्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
निवेशात् न ज्ञानवानात्म-महाकालान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्तिः,
इत्यञ्च व्यापकतापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटिता ग्राह्या, तेन
वर्जिमान् धूमादित्यादौ घटत्वादिना घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वा-
दिना वा द्रव्यत्वादेरभावस्य समवायादिसम्बन्धघटितसाध्यव्यापक-
तावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धेन
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिरिति, तन्न, तथा
सति कालिकविशेषणतया महाकालान्यत्वविशिष्टघटादौ साध्ये

कालत्वादिहेतावतिव्याप्यपत्तेः तत्र महाकालान्यत्वविशिष्ट-
घटाभाव-महाकालान्यत्वाभावादीनां कालिकसम्बन्धेन महाकाले
घटादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादिति । यद्वि च महा-
कालान्यत्वविशिष्टोऽपि घटो महाकाले वर्तते अन्यथा सिद्धान्त-
लक्षणे महाकालो घटवान् कालपरिमाणदित्यादौ महाकाला-
न्यत्वविशिष्टघटाभावस्यैव प्रतियोगिव्यधिकरणस्य सुलभतया उभ-
याभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरणनिर्व्वचनायासस्य निष्प्रयोजन-
कतापत्तेरिति दर्शितविशिष्टसाध्यकस्थले कालत्वादिः न हेतुरे-
वेति मन्यते तदापि घटत्वाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ घटत्वात्त-
दव्याभावस्य साध्यतावच्छेदकदेशिकविशिष्टगतात्मस्वन्धेन किञ्चि-
द्विशिष्टत्वाभावात्तत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादितिव्याप्ति-
रित्यनर्त्त दुर्धरैव । न च तेन सम्बन्धेन भावरूपप्रतियोगिसामाना-
धिकरण्यस्य विवक्षणीयतया नाय दोष इति वाच्यम् । तदा-
मत्यभावेनाध्यकसहेतो निरुक्त्यावदभावान्तर्गतभावरूपसाध्याद्य-
भावस्य भावरूपप्रतियोग्यप्रसिद्धा भावरूपप्रतियोगिसामानाधि-
करण्यसम्भवादव्याप्तिः । अभावपदस्य भावभित्ताभावरूपत्वे कपि-
संयोगाभावसाध्यकस्थले कपिसंयोगात्तत्ताभावेनादायाग्रे स्वविशि-
ष्टपदव्यावृत्तिवचनस्यानङ्गत्वापत्तेः । एवं साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धेन व्यापकत्वादिति चेत् 'मर्त्यत्वेत्यादिना धून्वान् इत्येत्यादौ
वाच्यत्वादभावनादावितिव्याप्तिप्रदर्शनस्यानङ्गत्वापत्तेरिति ।

यत्तु देशिकप्रतिषेधनादिप्रतिषेधेन व्यापकत्वात् तत्रैव च सम्बन्धेन
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य नर्त्तनं साध्यवच्छेदकारकप्रसिद्धिः-

त्वाभावमादायेव लक्षणमज्ञमनमतिज्याप्तिप्रारणजेति, तदपि उक्ता-
तिव्याप्तेः (१) आत्मत्वाद्विमाध्यमस्यैव साध्याभावमादाय हेतुताव-
च्छेदकसम्बन्धव्यापृप्तिप्रदर्शनविरोधागानुपादेयमेव ।

केचित्तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामाधि-
करण्यनिर्देशाच्च प्रागुक्तातिव्याप्तिः, इत्यत्र व्यापकतापि तेन
सम्बन्धेनैव वाच्या अतो वङ्गिमान् धृमादित्यादौ सयोगादिवर्जित-
व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य समवायादिमस्वन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकवङ्ग्याद्यभावस्य हेत्वधिकरणे समवायादिना प्रति-
योगिसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिः तादृशाभावानां साध-
तावच्छेदकसम्बन्धघटितमाध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छे-
दकप्रतियोगिताकत्वेऽपि स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धघटित-
व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावेन निरुक्त्यावदभावान-
न्तःपातित्वात् । न चैवं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे मानाभावेन तादृशाभावस्य
लक्षणघटकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । संयोगेन घटत्वेन पटो-
नास्तीत्यनुभववलात्तादृशाभावप्रतियोगितायामपि सम्बन्ध-
स्यावच्छेदकत्वात् (२) अनुभवानादरे तु समानाधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावप्रतियोगितायामपि सम्बन्धस्यावच्छेदकत्वासिद्धेः ।
अथ बाधबुद्धिप्रतिबन्धकतायाः सम्बन्धविशेषनियन्त्रितत्वानुरो-
धेन समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य सम्ब-

(१) पटत्वाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तेरित्यर्थः ।

(२) सम्बन्धावच्छिन्नत्वादिति पा० ।

न्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमावश्यकम् अन्यथा एकैकविध-
घटाद्यभावज्ञानस्य संयोग-समवायादिरूपनिखिलसंसर्गावगाहि-
ज्ञानप्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गात् (१) । न च संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्न-
घटादिप्रकारताकबुद्धिं प्रति वस्तुगत्या संयोगादिसम्बन्धेन घटादि-
मत्ताविरोधौ योऽभावस्तज्ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वाक्रीक्षातिप्रसङ्ग-
इति वाच्यम् । वास्तवतादृशाभावज्ञानत्वादिना प्रतिबन्धकत्वे
घटाभावत्वेन पदार्थान्तरावगाहिज्ञानस्य घटादिमत्ताज्ञानाविरो-
धित्वप्रसङ्गात् (२) तस्मात् तत्तत्संसर्गकविशिष्टबुद्धौ तत्तत्संसर्गा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावगाहिज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकताया-
वक्तव्यतया समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायां सम्बन्ध-
स्यावच्छेदकतासिद्धिरिति चेत्, तर्हि घटत्वविशिष्टघटाद्यवगाहि-
भ्रम-घटत्वादिनापटाद्यभावज्ञानयोरपि प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धक-
भावस्य सत्त्वात् तादृशप्रतिबन्ध प्रतिबन्धकभावस्य सम्बन्धविशेष-
नियन्त्रितत्वानुरोधेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि
सम्बन्धावच्छिन्नत्वावश्यकत्वाद्द्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावज्ञानस्या-
प्रतिबन्धकत्वे बाधग्रन्थे लाघवोपनीतकाञ्चनमयत्वादिना वज्रा-
द्यनुमितिविरोधितया काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताक-
वज्राद्यभावस्य हेत्वाभासतोक्तेरसङ्गत्यापत्तेरित्यलमप्रनूतविचारे-
रेति वदन्ति । तदपि न साधीयः, निखिलाभावस्य किञ्चि-

(१) ज्ञानविरोधित्वमसङ्गादिति पा० ।

(२) न चेत्तादृशः ज्ञानविरोधित्वमसङ्गादित्वम् नात्र ऊर्ध्वदिशदर्शकत्वे
नास्ति ।

द्विशिष्टस्वाभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकीभूतद्वैशिकविशेषणतास-
 स्वन्येन तादृशप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वसत्त्वेन व्यभिचारिण्यति
 व्याप्तिः । यावत्प्रतियोगितावच्छेदकसस्वन्येन प्रतियोगिसामाना-
 धिकरण्यनिवेशे च निखिलव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानामैक्य-
 मते निखिलसस्वन्यानामेवैकैकतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
 तथा कचिदपि हेत्वधिकरणे संयोग-विषयित्वादिरूपसकलस-
 न्येन प्रतियोगिनोऽवृत्तेरसम्भवापत्तेः प्रकारान्तरानुसरणे च (१)
 गौरवादिति ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

रूपादिसामान्याभावे साध्ये पृथिवीत्वादिकं मद्दे-
 तुरेव । प्रलये परमाणावुत्पत्तिकाले चावयविनि तत्त्व-
 त्वात् । न च प्रतियोगिवत्तद्वंस-प्रागभावयोरत्यन्ताभाव-
 विरोधित्वं, मानाभावात् अतएव अन्तरा श्यामे रक्तं रूपं
 नास्तीतिप्रत्ययः, न चैष रक्तिमध्वंसाद्यवगाही, पूर्वपर-
 रक्तिमध्वंस-प्रागभाववति रक्तेऽपि तथा प्रत्ययप्रसङ्गात् ।
 तत्सामानाधिकरणञ्च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन
 बोध्यं तेन गोत्व-जन्यद्रव्यत्व-प्रलयावृत्तित्वादिना गवाद-
 रभावस्य गवादनधिकरणधर्मावच्छेदेन तद्वति काले

(१) माध्यस्थ्ययापकाधिकरणतामिरूपितप्रतियोगिनिष्ठाधेयतावच्छेदक-
 प्रतियोगितावच्छेदकस्याऽस्वन्येन प्रतियोगिसामानाधिकरण्योक्तौ संत्यक्तं ।

महाकाले वा वृत्तावपि यदा गोत्वं तदा गौर्यत्र
कालत्वं तत्र जन्यद्रव्यं प्रलयावृत्तिर्वेत्यादौ नाति-
प्रसङ्गः हेतुमति प्रलये तत्सामानाधिकरण्याभावात् ।
स्वविशिष्टेतिविशेषणात् कपिसंयोगाभाववान् सेयत्वा-
दित्यादौ संयोगाद्यात्मकस्य साध्याभावस्य सकल-
हेत्वधिकरणावृत्तित्वेऽपि नाव्याप्तिः, जलादिवृत्तित्व-
विशिष्टगोत्वाद्यभावस्याभावस्तु जलत्वाद्यभावो न तु
धूमाद्यभावो जलादावपि तदभावप्रत्ययप्रसङ्गात् ।

गादाधरी-विवृतिः ।

अथ यावत्त्वमनुपादाय साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिता-
कस्य तदुपादाय साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकस्य वा
अभावस्य निवेशे उभयत्वावच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्ति-
रुक्ता न तु रूपसामान्याभावादिसाध्यकस्थले, प्राचां मते विरुद्धे
पृथिवीत्वादिहेतावित्यत्र किं बीजं तथा सति तत्रापि रूपसामा-
न्याभावाभावस्य रूपस्य (१) स्वध्वंस-प्रागभावादिरूपप्रतियोगिता-
मानाधिकरणसत्त्वेनातिव्याप्तिसम्भवादित्याशङ्कापरिहाराय तस्य
स्वमते लक्ष्यत्वेनोपपादयति, 'रूपादीति । यद्योक्तलक्षणेऽति-
व्याप्तिशङ्कया तु नैतदुपन्यावतारः तत्र पृथिव्यन्यत्वाभावस्यापि

योगिताकाभावस्य अत्यन्ताभावात्मकतया रूपप्रागभाववत्युत्पत्ति-
 कालावच्छिन्नावयविनि रूपध्वंसवति प्रलयावच्छिन्नपरमाणौ
 कथं रूपसामान्याभावसम्भवः ध्वंस-प्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधि-
 त्वादित्याशङ्कां निरस्यति, 'न चेति, 'प्रतियोगिवदिति यथा
 प्रतियोगिन एककालावच्छिन्नैकदेशावृत्तित्वरूपस्यात्यन्ताभाववि-
 रोधिता तथा ध्वंस-प्रागभावयोरप्यत्यन्ताभावविरोधितेति नैत्यर्थः,
 'मानाभावादिति । ननु रूपध्वंस-प्रागभाववच्छिन्नाधिकरणे तद-
 त्यन्ताभावस्य हतौ प्रमाणाभावः घटायुत्पत्तिक्षणे तद्वितीयक्षणे
 च तत्रत्यज्ञासम्भवेन तद्वृत्तित्वेन रूपत्यन्ताभावप्रत्यक्षस्य सुत-
 रामसम्भवात् द्वितीयादिक्षणावच्छेदेन रूपस्यैव तत्रोत्पत्त्या
 तदभावीयविशेषणताया असत्त्वेन तृतीयक्षणादावपि तादृश-
 प्रत्यक्षासम्भवात् अनुभवे विप्रतिपन्नस्य प्रत्यक्षप्रमाणमनुज्ञाय
 निरसितुमशक्यत्वात् अनुमानज्ञाप्रयोजकमिति ध्वंस-प्रागभाव-
 योरत्यन्तासावविरोधित्वमर्थायातमित्यत आह, 'अतएवेति ध्वंस-
 प्रागभावयोरत्यन्ताभावाविरोधित्वादेव, 'अन्तरा श्यामे' पूर्वा-
 परदशायां रक्ते मध्यदशाया श्याम इत्यर्थः, 'रक्तं रूपं नास्तीति
 प्रत्यय इति, ध्वंस-प्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे तत्र पूर्व-
 रक्तध्वंस-भावरक्तप्रागभावयोः सत्त्वेनात्यन्ताभावावगाहिन्याः प्रमा-
 णकतादृशप्रतीतेरनुपपत्तिरिति भावः । 'एषः' रक्तः रूपं नास्तीति-
 प्रत्ययः, 'ध्वंसादीत्यादिना प्रागभावपरिग्रहः, 'पूर्वापरिति
 यत्र घटादौ पाकादेव रक्तनाशानन्तरं रूपान्तरमुत्पन्नं तद्वाश-
 नन्तरञ्च रक्तान्तरं तत्सूक्ष्माशानन्तरोत्पन्नरूपान्तरनाशानन्तरं

रक्तान्तरमुत्पत्स्यते तत्र मध्यरक्तदशायां रक्तं रूपं नास्तीति प्रती-
 त्यापत्तेरित्यर्थः, तत्रापि रक्तरूपध्वंस-प्रागभावयोः सत्त्वादिति
 भावः । एतेन भवन्मते रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभाववत्
 तादृशावेव (१) ध्वंस प्रागभावावेतादृशप्रतीतिविषयी अन्तरा रक्त
 समानकालीनौ पूर्व्यापररक्तध्वंस-प्रागभावौ च न तथाविधाविति
 नातिप्रसङ्ग इति निरस्तम् । तादृशध्वंस-प्रागभावयोरेव (२) रूप-
 न्तरदशायां तादृशप्रतीतिनियामकतया तयोरपि तथात्वस्वीकार-
 स्यावश्यकत्वात् । तत्र मध्यमरक्तरूपध्वंस-प्रागभावयोस्तथात्वस्वी-
 कारे च पूर्व्यापररक्तदशाया तादृशप्रत्ययापत्तेः । अथ रक्तत्वावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताकत्वेन ध्वंस-प्रागभावावेव तादृशप्रतीतिविषयी इत्यत्र
 रक्तरूपदशाया लौकिकप्रत्यक्षात्मकस्तादृशप्रत्यय आपाद्यते अनु-
 मित्यात्मको वा आद्ये रक्तरूपलौकिकप्रत्ययसामग्र्या रक्तत्वावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताकत्वेन तदभावप्रत्यय प्रति प्रतिबन्धकत्वान्नापत्तिः
 अन्यथा भवन्मतेऽपि रूपान्तरकालावच्छेदेन तद्वृत्तिरक्तत्वावच्छि-
 न्नात्यन्ताभावस्यैव तदानीं धर्मप्रत्ययवटितमन्निकर्षात्तद्वृत्तितया
 प्रत्यक्षापत्तेः विरोधवटितमन्निकर्षत्वेन मन्निकर्षस्याहेतुत्वात् (३)
 रक्तरूपग्रहप्रतिबन्धकदोषादिसत्त्वे च तादृशप्रत्ययस्येष्टत्वात् । नास्त्य-
 तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यवत्ताद्यानादिसत्त्वे आनुमानिकतयाविधप्रत्यय-

१) रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावः ।

२) रक्तध्वंस-प्रागभावयोरेव तादृशप्रतीतिविषयी ।

३) अन्तरा रक्तसमानकालीनौ ध्वंस-प्रागभावौ च न तथाविधाविति ।

येष्टत्वात् । न च तादृशप्रत्ययस्य प्रमात्वापत्तिः, भवन्मतेऽपि तथा-
विधायन्ताभावस्य तत्र सत्त्वात्तादृशप्रत्ययस्य प्रमात्वेनेष्टापत्तेः ।
यदा च तत्र रक्तं रूपं तत्कालावगाहिन इष्टानीमन्न रक्तं रूपं
तास्तीतिप्रत्ययस्य प्रमात्वं पुनरशक्यापादनं तादृशप्रत्ययेन रक्तत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे तत्कालावच्छिन्नत्वावगाहनात् यदा च
तत्र न रक्तं रूपं तत्कालावच्छेदेनैव ध्वस-प्रागभावयोः रक्तत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारेण तादृशविषयवाधात् तदन्तर्नीप-
लक्षिताभावांश्च तत्कालावच्छिन्नत्वावगाहिप्रत्ययस्य प्रमात्वं पुन-
रिष्टमेव । न च तद्वर्त्तिनिष्ठध्वंसादौ तत्कालावच्छेदेन रक्तत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं कल्प्यते किं वा तत्कालावच्छेदेन तद्वर्त्ति-
त्येव रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाल्यन्ताभावः कल्प्यत इत्यत्र
विनिगमनाविरहात् ध्वसाद्यधिकरणे अत्यन्ताभावसिद्धिर्निष्प्रत्यू-
हैवेति वाच्यम् । ध्वस-प्रागभावाधिकरणेऽत्यन्ताभावाकल्पने ध्वंसा-
देरतिरिक्तात्यन्ताभावाकल्पनेन लाघवात् रक्तरूपात्यन्ताभावस्यैत-
न्मते रक्तरूपध्वंसात्यन्ताभावसमनियततया तस्यैव ध्वंसात्यन्ताभाव-
त्वात् । सेवन् । तत्तद्वर्त्तिवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याव्याप्यवृत्ति-
त्वोपगमे विशेषभावानानेवाधिकरणविशेषवृत्तित्वावच्छेदेन सामा-
न्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्भवात् अतिरिक्तसामान्याभावा-
प्रसिद्धिप्रसङ्गः । एवमेकस्यैवाभावस्य चाधिकरणविशेषकाल-
विशेषवृत्तित्वावच्छेदेन घटत्व-पटत्वादिरूपनानाधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वसम्भवेनाभावमेदविलोपप्रसङ्गः । एवं रक्तानधिक-
रणकालावच्छेदेन रक्तध्वनादे रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वो-

पगमे तत्समानाधिकरणतदसमनियतध्वंसान्तरस्य (१) तत्
मानाधिकरणस्यैकत्वादेरेव वा तादृशकालावच्छेदेन तत्कल्पना
मादाय विनिगमनाविरहप्रसङ्गश्चेति ध्वंस-प्रागभावाधिकरणेऽप्य
न्ताभावकल्पनमेव न्याय्यम् । अथैतादृशयुक्त्या रक्तध्वंसादिमति तद
त्यन्ताभावसिद्धावपि रूपध्वंसादिमत्यां पृथिव्या रूपत्वावच्छिन्ना
भावो निर्युक्तिक एवेति चेन्न, रूपोत्पत्तिद्वितीयादिक्षणे पुनस्त
धिकरणे सामान्यसामग्रीबलाद्रूपान्तरोत्पत्तिवारणाय रूपं प्रा
रूपत्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुत्वं कल्पनीयम् एवञ्च उत्पत्तिक
पाकाद्रूपनाशोत्पत्तिक्षणे च रूपत्वावच्छिन्नाभावास्वीकारे तदुक्त
रूपानुत्पादप्रसङ्गः रूपोत्पादानन्तरं रूपसामान्यस्य पुनस्तत्पाद
प्रसङ्गश्च प्रागभावहेतुतयापि दुर्वारः रूपवत्यपि पाकजभावि
प्रागभावमत्त्वात् । नचैवमपि पृथिव्या रूपान्त्यन्ताभावो निर्युक्तिव
यत्कालावच्छेदेन तत्र रूपान्त्यन्ताभावो भवता स्वीक्रियते तत्काल
वच्छेदेन रूपप्रागभावे रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारे
वोपपत्तिरिति वाच्यम् । दत्तोत्तरत्वात् । इदन्त्ववधेयम् उक्तयुक्त
उत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ रूपत्वावच्छिन्नाभावमिद्वार्ग
प्रलयकालावच्छेदेन परमाणौ तत्सत्त्वे मानाभावः, एवं रूपं प्रा
रूपत्वावच्छिन्नाभावहेतुत्वमेव न कल्प्यते स्पर्शोत्पत्त्यनुरोधेनाव
कल्पनीयस्पर्शसामान्याभावस्य तद्देतुतयैव रूपवति रूपान्त
पत्तेः शक्यवारणत्वात्, वायौ स्पर्शोत्पत्त्यनन्तरं स्पर्शोत्पत्तिवारण
स्पर्शं प्रति रूपाभावहेतुतया शक्यत्वात् तत्र स्पर्शाभावहेतुताय

आवश्यकत्वात् । न च रूपं प्रति स्वर्गभावहेतुत्वे यत्र पाका-
द्रूपमत्त्व एव स्वर्गनाशस्तत्र स्वर्गान्तरोत्पत्तिकाले रूपान्तरोत्पाद-
प्रसङ्ग इति वाच्यम् । एकजानोयस्यैवाग्निसंयोगस्य रूप-रस-गन्ध-
स्पर्शनाशकतया स्वर्गनाशकाले रूपनाशस्यावश्यकत्वादिति ।
धूम-प्रागभावाधिकरणे नामयिकात्यन्ताभावानभ्युपगन्तुमते तादृ-
शात्यन्ताभावो न तदनधिकरणेषु कल्प्यते अनन्ताधिकरणेषु
तादृशभावकल्पनामपेक्ष्य लाघवादेकैकेषु तदन्भावच्छिन्नवज्रेषु
तदन्भावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनयैवोपपत्तेरिति ध्येयम् । 'तत्ता-
मानाधिकरण्य' प्रतियोगिनामानाधिकरण्यं, 'स्वविमिश्रितेति,
य यत्राभावे प्रतियोगिनामानाधिकरण्यं ग्राह्यं न एव, 'हेतुधि-
करणादप्येदेनेति हेतुतादच्छेदकमन्यत्वेन यथेतुतादच्छेदकाव-
च्छिन्नाधिकरण्यं तत्तामानान्तर्भावेनेत्यर्थः, तेन वज्रादभावस्य
धूमावश्यावच्छेदेन द्रव्य विनिष्टसत्त्वादित्यादी द्रव्यत्वादभावस्य
गुणादप्येदेनेन प्रतियोगिनामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिः ।
पर्वतादेः दालोपाधित्वानभ्युपगमे धूमवत्त्वप्रकारवन्नाविर्दे-
त्वाभावात् तच्चिदपि प्रतियोगिनामानाधिकरण्यस्योपपादयितु-
मनन्वया धूमवान् पदेरित्यादावतिव्यात्यनन्तेर्दमितिविश्वासात्
सद्वान्तरे प्रयोजनमात्रे, 'हेतु मोक्षेति, 'तद्धी' रसादिमति,
वालिङ्गमन्यत्वेन मोक्षादित्यादिभ्यां नान्येनान्यन्तर्भावेन व्यभि-
चारिणि मोक्षादिर्गो लक्षणपटवः नोत्पादयच्छिराभ्याना
नवादिमति रत्नमाले रसादन्येनान्येनान्येनान्येन नवादिमति
तादृशदेसावच्छेदेन प्रत्येकादिवानादप्येदेन च सर्वमानस्याप्रति-

योगिसामासाधिकरणमक्षतमेव, एवं दैगिकविशेषणताविशेषेण
गवादिव्यापकप्रलयान्यत्वादेरभावोऽपि तेन सम्यग्येन प्रलयान्य
त्वादिति महाकाले कालिकसम्यग्येन वर्तमानतया प्रतियोगि
समानाधिकरण एव प्रतियोगिसामानाधिकरणघटकीभूताभावा
यवृत्तो सम्यग्यविशेषानिवेशादित्यतिव्याप्तिः स्यात्, निरुक्तविवक्षणे
च स्वविशिष्टयावद्धेतुधिकरणान्तर्गतप्रलयान्तर्भावेन तादृशाभावाना
न प्रतियोगिसामानाधिकरणं तत्र प्रतियोगिनोऽवृत्तेरिति समुदा-
यार्थः । गवादिव्यापकस्य चरमध्वंसादेरभावस्य योऽभावश्चरम
ध्वंसादिस्तस्य गवादिति खण्डकाले न प्रतियोगिसामानाधि-
करणमिति न तत्र तद्व्यावृत्तिरतो 'महाकाले वेत्युक्तं, महाकाले
च कालिकसम्यग्येन वृत्तेस्तथात्वमक्षतमेव । गोमाध्यकस्यने
माध्यव्यापकतावच्छेदकजन्यद्रव्यत्व-प्रलयावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभाव
मादायानिव्याप्तिवारणं न सम्भवतीति स्फुटीकरणाय तद्रूपान्
च्छिन्नमाध्यकस्यनेऽप्यतिव्याप्तिमाह, 'यत्र कालत्वमित्यादिना ।
अथैतादृगविवक्षणेनया नाववात् प्रतियोगिसामानाधिकरण्य
घटकाभावायवृत्ती दैगिकविशेषणताविशेषसम्यग्यावच्छिन्नत्वमेव
निविश्यता तत्रा मति दैगिकविशेषणताविशेषसम्यग्येन प्रलयान्य
न्यत्वादेरभावस्य प्रतियोगिसामान्याधिकरण्यविरहेणातिव्याप्ति-
रास्य गम्यताम् । न चैवं वह्निमान् धृमादित्यादी कानि
कमस्यनेन त्वविवक्षणात्तेद्रव्यत्वत्यादिना द्रव्यत्वादेरभावस्य
दैगिकविशेषणतया द्रव्यवृत्तित्वाभावादव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
इदुसामानाधिकरण्यमगरोऽपि अभावायवृत्तो दैगिकविशेषण

तासम्बन्धाच्छिन्नत्वस्यैव निवेशनीयत्वात् तावतापि लाघवान-
पायात् । न च दैशिकविशेषणताविशेषेण प्रतियोगिसामाना-
धिकरण्यनिवेशेऽपि उक्तस्यलेऽतिव्याप्तिस्तदवस्यैव प्रलयान्तत्वा-
भावस्य प्रलयमात्रहृत्तेरभावमात्राधिकरणकतया प्रलयात्मकाधि-
करणस्वरूपत्वात् तस्य च प्रलयान्तत्वरूपप्रतियोग्यधिकरणे पर-
माणौ हृत्तेरिति वाच्यम् । एवमपि प्रलयान्तकालत्वप्रकारक-
प्रमाविशेषत्वादेरभावस्य प्रलयातिरिक्तगगनाटावपि वर्तमानस्य
प्रलयानात्मकतया प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य दुरूपपादतया
प्रतिव्याख्यानवकाशात् । नैवम् । दैशिकविशेषणतया प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन प्रलया-
हृत्तिमाध्यके कालत्वादिहेतावतिव्याप्तिर्दुर्वारैव तत्र प्रलयमात्रस्य
व्यभिचारनिरूपकाधिकरणतया माध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यं
प्रति व्यापकतावच्छेदिका यदभावप्रतियोगिता व्यापकतावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तस्य प्रलयमात्रहृत्तितया प्रलया-
त्मकत्वान्निरुक्तरीत्यैव प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् इतरमम्ब-
न्धावच्छिन्नाभावस्य प्रलयानात्मकत्वेऽपि प्रलयान्तहृत्तितया सूत-
रानैव प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति निरुक्तविच्छेदभाव-
प्यतः एतदभिप्रेत्यैव प्रलयाहृत्तिमाध्यकानुसरणं श्रद्दयक इति ।
अतस्तु प्रलयादिमात्रहृत्तेरभावस्य प्रलयादनात्मकत्वेऽपि दर्शित-
तस्यैव निरुक्तविच्छेदकत्वान्निरुक्तव्याप्तिवारणमशक्यं प्रलयान्तत्वादेर-
भावस्यापि स्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकतावच्छेदकस्वरूपविशिष्टसम्बन्धेन
प्रलयात्मकज्ञानाध्वान्तगत्यविरिद्धं न हृत्तित्वविशिष्टानावर-

पप्रतियोगिनोऽधिकरणे ध्वंसान्तरे स्वस्य प्रतियोगिसमानाधि-
 करणत्वात् यत्किञ्चिदध्वंसान्यत्वाभावस्य यत्किञ्चिदध्वंसमात्र-
 वृत्तेस्तदध्वंसवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावाधिकरणे ध्वंसान्तरेऽसत्त्वेऽपि
 कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभावस्य स्वानधिकरण-
 ध्वसावच्छेदेन स्वाधिकरणेऽपि सत्त्वेन तद्वैव तत्प्रतियोगिसमा-
 नाधिकरणत्वात् प्रलयान्यविषयकत्वोपलक्षितप्रमाया विषयता-
 सम्बन्धेन केवलान्वयितया तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रमाभावा-
 प्रसिद्धेः प्रलयान्यविषयकत्वविशिष्टप्रमाभावस्य प्रलये प्रसिद्धावपि
 प्रलय-तदन्यविषयकप्रमारूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् प्रलया-
 विषयकप्रमाभावस्य च जन्यप्रमामात्रप्रतियोगिकतया कालिका-
 व्याप्यवृत्तित्वेन प्रतियोगिमत्यपि तच्छून्यकालावच्छेदेन वृत्तेस्तादृ-
 शाभावमादायाप्यतिव्याप्तिवारणासम्भवात् प्रतियोगितायाः स्वरूप-
 सम्बन्धात्मिकायाः प्रतियोगिभेदेन भिन्नतया प्रलयान्यभेदप्रतियोगि-
 ताया न तादात्म्येन साध्यव्यापकतायामवच्छेदकत्वमिति तादृश-
 भेदस्याधिकरणे प्रलयान्यरूपप्रतियोगिनस्तेन सम्बन्धेनासत्त्वेऽपि
 नातिव्याप्युद्धारः (१) । उक्तविवक्षणे तु प्रलये प्रलयाविषयक-
 प्रमाभावस्य (२) विषयतया प्रतियोगिसमानाधिकरण्यविरहा-
 दतिव्याप्तिवारणसम्भवः । एवमुक्तरीत्या घटत्वाभाववान्मेयत्वा-

(१) प्रतियोगिताया इत्यादि नातिव्याप्युद्धार इत्यन्तं पाठं कश्चिन्नादर्य-
 पुस्तके नास्ति ।

(२) प्रलये प्रलयाविषयकप्रलयान्यत्वप्रकारकयाप्रलयान्यविशेष्यऽप्रमाभाव-
 म्येति पा० ।

दित्यादावपि व्यावृत्तिर्विधा । 'हेतुमति प्रत्यय इति हेतुमत्-
 सामान्यान्तर्गतप्रत्ययान्तर्भावेनेत्यर्थः, 'तन्नामानाधिकरण्यमावात्'
 गवादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमावात्, अत्र 'गवादिरभाव-
 स्येत्यनुपपद्यते । हेतुमति सर्वविध्यदलनिवेगनस्य फलमात्रं, 'स
 विशिष्टेतीति, साम्प्रदायिकेद्वये सयोगसामान्याभावात्तदुपपन्नम्
 सहेतुत्वाद्यं वपिसयोगाभावपर्यन्तानुधावन, 'सर्वत्रान्वयिष्यता-
 दृष्टित्वेऽपीति, नित्यगुणादौ वपिसयोगासत्तादिति भावः, एवं
 चैत्वधिकरणसामान्यान्तर्भावेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं नास्ती-
 तित्वचितम् । 'नाव्याप्तिरिति नित्यगुणादे र्वदिनिर्दिष्टत्वाभावात्त-
 न्तर्भावेनातदात्वऽपि र्वदिनिर्दिष्टत्वधिकरण्यान्तर्भावेन तदात्वात्
 सतत्वात् । अतीतसत्ता व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिनिर्दिष्ट-
 रण्यस्य निदिननायतया साध्यवद्ध्यति हिद्व्यक्तसत्तरस्य'दिति भा-
 वः । तद्वत्त्वमित्यत्र व्यापकतादक्षिणस्य तद्वत्त्वा निदिननायतया सति
 रयोगाभावादिनिरूपप्रतियोगिताया अपि व्यापकता दक्षिणस्य
 निर्दिष्ट इत्यभिहितं वपिरुदाभावात्तत्वाभावात्तदात्वात्

सामान्यान्तर्भावेन तत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तादृशा यावन्तो-
 ऽभावा यद्रूपविशिष्टाधिकरणत्वव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका-
 स्तरूपवत्त्वमित्यादिकं तादृशाभावे हेतुसामानाधिकरण्यविशि-
 ष्टताघटितं हेत्वधिकरणे स्वविशिष्टत्वविशिष्टताघटितञ्च व्यधि-
 करणधर्मावच्छिन्नाभावघटितलघुलक्षणं सम्भवतीति बोध्यम् ।
 ननु धूमवान् वज्जेरित्यादावतिव्याप्तिर्धूमाभावादेरप्ययोगोलकादौ
 गोत्वादभावस्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरणत्वात् गोत्वादभावस्य
 तत्प्रतियोगित्वञ्च धूमादभावे जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावो-
 नास्तीति प्रतीतिनियामकाभावस्याभावाधिकरणकाभावप्रतियोगि-
 काभावतया अधिकरणीभूतधूमाभावस्वरूपत्वात् जलवृत्तित्वविशि-
 ष्टगोत्वाभावस्य शुद्धविशेषानतिरिक्तत्वात् इत्याशङ्क्य जलवृत्ति-
 त्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य धूमाभावातिरिक्तकृताभावस्वरूपता
 प्रदर्शयन्तत्स्वरूपता प्रतिक्षिपति, 'जलेत्यादि । न च धूमाभावस्य
 स्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकतावटकयावत्सम्बन्धान्तर्गतसंयोगमन्वयेन
 प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात् कथमतिव्याप्तिगङ्गेति वाच्यम् ।
 जलवृत्तित्वाविशिष्टगोत्वाभाव-द्रव्यान्यतराभावस्याप्युक्तयुक्त्या धूमा-
 भावस्वरूपतामन्भवात् संयोगमन्वयेन द्रव्यात्मकप्रतियोगिनैव सामा-
 नाधिकरण्यमत्त्वात् । न चेवं जलवृत्तिद्रव्यमेव तत्प्रतियोगि तस्यैव
 प्रतियोगिनावच्छेदकजलवृत्तित्ववैशिष्ट्याक्रान्तत्वात् तस्य च धूमाभा-
 वविशिष्टमकलवृत्तिमनि वृत्तो मानाभावाद्वातिव्याप्तिप्रसक्तिः । (१) ।

यदि च जलवृत्तित्ववैशिष्ट्यम् अन्यतरत्वघटकौभूतभेदप्रति-
योगिनि गोत्वाभावत्वावच्छिन्न एव विशेषणं न त्वन्यतरत्वावच्छि-
न्नविशेषणतया प्रतियोगितावच्छेदकमिति जलवृत्तिद्रव्यस्यापि
तत्रप्रतियोगित्वमित्युच्यते, तदा तादृशाभावस्य विशिष्टाभावाना-
त्मकतया अन्यतरत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टगोत्वाभावा-
धिकरणयो धूमाद्यभावस्त्वधिकरणकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
जलवृत्तिद्रव्यं धूमाभावविशिष्टयादृशहेत्वधिकरणे नियमतो वर्तते
तादृशव्यभिचारिहेतुकस्यल एव धूमाभावात्मकनिरुक्तविशिष्टा-
भावप्रतियोगिद्रव्यसामानाधिकरण्यमादायातिव्याप्तिमाशङ्क्य 'जल-
वृत्तीत्यादिग्रन्थस्यावतारणीयत्वात् । न चैवं तादृशान्यतराभावस्यैव
धूमाभावस्वरूपताप्रतिक्षेप उचित इति 'विशिष्टगोत्वाभावस्याभाव-
इति ग्रन्थासङ्गतिर्दुर्ध्वरैवेति वाच्यम् । एतादृशग्रन्थस्यापि गोत्वा-
भावप्रतियोगिकाभावत्वेन रूपेण जलवृत्तित्वविशिष्टतादृशान्यतर-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावपरत्वात् । न चैवमप्ययोगोलकभेदा-
भावस्यायोगोलकत्वादिरूपभावात्मकस्य सनिष्ठजलवृत्तित्वविशिष्ट-
गोत्वाभावाभावस्वरूपाविरहात् तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं
न घटत इत्यतिव्याप्त्यप्रसक्तिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापक-
ताया लक्षणाघटकत्व प्रागेव दूषितमतो नायोगोलकभेदाद्यभावस्य
लक्षणाघटकत्वसम्भव इति वाच्यम् । अयोगोलकभेदाभावादे-
रपि पूर्वोक्तवृत्तित्वादिविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधि-
करण्यमन्भवात् । अयोगोलकभिन्नभेदस्वरूपायोगोलकत्वनिरु-
पितायोगोलकभिन्ननिष्ठप्रतियोगितायास्तादात्म्यसम्बन्धेन साध्य-

व्यापकतायामवच्छेदकत्व प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपता-
मते न सम्भवतीति अयोगोलकभिन्नात्मकतया प्रतियोगिनस्तादात्मे-
नायोगोलकेऽसत्त्वेऽपि नातिव्याप्त्युद्धारः एवञ्च धूमसाध्यकस्थले
धूमसामान्याभावीयप्रतियोगिताया धूमसामान्यव्यापकतावच्छे-
दकत्वासम्भवेऽपि तत्तद्धूमव्यक्तिसाध्यकस्थले तादृशाभावस्य लक्ष-
घटकतया तदभिप्रायेणैव तस्य गोत्वाभावप्रतियोगित्वनिराकरणं
तत्तद्धूमव्यक्तेरप्यनेकाधिकरणवृत्तितया नायोगोलकभिन्नस्य तादा-
त्मेन तत्साध्यव्यापकत्वमिति । न चैवं धूमाभावस्य गोत्वाभावा-
द्यप्रतियोगिकत्वेऽपि पूर्वक्षणेवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगि-
सामानाधिकरण्यमत्त्वादतिव्याप्तितादवस्थमिति वाच्यम् । तादृश-
प्रतियोगिना स्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकताघटकयावत्सम्बन्धान्तर्गत-
सयोगादिना सामानाधिकरण्यविरहात् घटत्वाभाववान् प्रमेय-
त्वादित्यादावपि घटत्वाभावादिप्रकारकप्रमाया अभावस्य याव-
द्व्यापकताघटकसम्बन्धान्तर्गतविशेष्यतासम्बन्धेन प्रतियोगिसामा-
नाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्त्यनवकाशात् । न चैवं जलवृत्तित्व-
विशिष्टगोत्वाभाव-द्रव्यान्यतराभावस्य धूमाद्यभावस्वरूपतया सयो-
गेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवेन धूमादिप्रकारकप्रमा-
भावस्य यावद्व्यापकताघटकसम्बन्धान्तर्गतविशेष्यतासम्बन्धेन प्रति-
योगिसामानाधिकरण्याभावात् धूमवान् वज्जेरित्यादावतिव्याप्त्य-
प्रसक्त्या तादृशाभावस्य धूमाभावस्वरूपताप्रतिषेधोऽयुक्त इति
वाच्यम् । तादृशाभावस्य तत्स्वरूपत्वे तुल्ययुक्त्या धूमादिप्रकारक-
प्रमाभावनिष्ठस्य जनादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभाव-द्रव्यत्वप्रकारक-

प्रमान्यतराभावस्य तत्स्वरूपतया द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाया अपि
तत्प्रतियोगित्वेन तयैव समं विशेष्यतासम्बन्धेन तादृशाभावस्य
सामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्तिप्रसङ्गेरिति । नन्वेवमपि धूम-
वान् बह्नेरित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैव धूमाद्यभावस्य धूमत्वादिना
प्रमेयसामान्याभावसमनियतत्वेन तदभिन्नत्वोपगमात् प्रमेयमात्र-
स्यैव तत्प्रतियोगित्वात् । यद्वि च धूमत्वादिना प्रमेयं नास्ती-
त्यादिप्रतीतिः धूममात्रस्यैव प्रतियोगित्वगहः न तु प्रमेयान्तरस्य,
अथवा प्रतियोगिसामानाधिकरण्यशरीरे न्यूनवृत्तिसमानाधि-
करणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिता निवेशनीया यावत्प्रमेयनिष्ठप्रति-
योगिता च तथाविधधूमत्वाद्यवच्छिन्नैव तादृशधर्मानवच्छिन्ना
च धूमादिमात्रवृत्तिप्रतियोगितैव तदान्वयसामानाधिकरण्यस्य
नायोगोल्लास्यन्तर्भावेनेति मन्यते, तथापि धूमाभावस्य वह्नि-
धूमोभयत्वावच्छिन्नाभावसमनियततया तदभिन्नत्वेन वह्नेरपि तद-
भावप्रतियोगितया अयोगोल्लास्यन्ताभावस्यायोगोल्लास्यवृत्ति-
त्वविशिष्टाकाशाभावाभावसमनियततया तदभिन्नत्वेनाकाशाभाव-
स्यापि तत्प्रतियोगितया हेतुसमानाधिकरणधूमवत्त्वप्रकारक-
प्रमाभावस्य धूमवद्विशेषकत्वविशिष्टद्रव्यत्वादिप्रकारकप्रमाभाव-
समनियततया द्रव्यत्वादिप्रकारकप्रमाया अपि तत्प्रतियोगित्वेन
धूममेदस्य धूमत्वसमवेतोभयत्वावच्छिन्नाभावसमनियतत्वेन नम-
वेतमात्रस्यैव तत्प्रतियोगितया हेतुसमानाधिकरणात्तादृशाभावानां
स्वविशिष्टयावहेत्वधिकरणान्तर्भावेन दम्भितप्रतियोगिसामानाधि-
करण्यनिरासमेवेत्यतिव्याप्तिः ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

यत्सामानाधिकरणानां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां याव-
दभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि-
करण्यं तत्त्वं वा तत्, ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वादीना-
मभावः सुलभ एव । शेषं दर्शितदिशावसेयमत आह,
प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ।

गादाधरी-विवृतिः ।

अथ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदिकाया या प्रति-
योगिता तन्निरूपकाभावानां स्वविशिष्टयावहेत्वधिकरणावच्छेदेन
तत्तत्प्रतियोगिताग्रयसामानाधिकरण्यं विवक्षणीयमिति नाति-
व्याप्तिरिति चेत्, तर्हि तादृशी या या प्रतियोगिता तत्तद्वान्य-
सामानाधिकरण्यं यत्र कचन यावदधिकरणान्तर्भावेन तत्त्वमित्ये-
तावतैव सामञ्जस्येऽभावे यावत्त्वस्य, तत्तत्प्रतियोगितानिरूपकत्वस्य
हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणस्य, हेत्वधिकरणे च स्वविशिष्ट-
विशेषणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गः, एवं सर्वत्र हेतुसामानाधिकरण-
सुभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याद्यभावमादाय लक्षणसमन्वय-
सम्भवादव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रामाणिकत्वेऽपि क्षति-
विरहेण एतादृशव्याप्तिलक्षणाशङ्कायां 'प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिना
तादृशाभावखण्डनस्यासङ्गत्वापत्तिः एवं जलवृत्तित्वविशिष्टगोला-

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

यत्प्रामाणाधिकरणानां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां याव-
दभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि-
करण्यं तत्त्वं वा तत्, ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वादीनां
सभावः सुलभ एव । शेषं दर्शितदिशावसेयमत आह,
प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ।

गादाधरी-विवृतिः ।

अथ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदिकाया याप्रति-
योगिता तन्निरूपकाभावानां स्वविशिष्टयावदेत्वधिकरणावच्छेदे
तत्तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं विवक्षणीयमिति नाति-
व्याप्तिरिति चेत्, तर्हि तादृशी या या प्रतियोगिता तत्तद्वान्य
सामानाधिकरण्यं यत्र कचन यावदधिकरणान्तर्भावेन तत्त्वमित्य-
तावतैव सामञ्जस्येऽभावे यावत्त्वस्य, तत्तत्प्रतियोगितानिरूपकत्व-
हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणस्य, हेत्वधिकरणे च स्वविशिष्ट-
विशेषणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गः, एवं सर्वत्र हेतुसामानाधिकरण्य-
सुभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याद्यभावमादाय लक्षणसमन्व-
सम्भवादव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रामाणिकत्वेऽपि क्षति-
विरहेण एतादृशव्याप्तिलक्षणाशङ्काया 'प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादि'
तादृशाभावखण्डनस्यासङ्गत्यापत्तिः एवं जलवृत्तित्वविशिष्टगोला-

भावाभावस्य जलत्वाभावस्वरूपतावत् धूमाभावाधिकरणकधूम-
वद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभाव-द्रव्यान्यतराभावस्य धूमाभावस्वरूप-
तया व्यापकताघटकयावत्सम्बन्धेन तादृशाभावस्य हेत्वधिकरणा-
वच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वाद्भूमवान् वङ्गेरित्यादा-
वतिव्याप्तिश्च (१) इत्यतो लक्षणान्तरमाह, 'यत्समानाधिकरणाना-
मिति, अत्रापि यत्तत्पदयोः पूर्ववत् यत्तदन्मावच्छिन्नपरता बोध्या,
वङ्गिमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताव-
च्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा वङ्गित्वादिना घटाद्य-
भावा एव तेषाञ्च स्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकरणान्तर्भावेन वङ्गित्वा-
दिरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणतया लक्षण-
समन्वयः । अत्रापि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशे उक्तक्रमेण
धूमवान् वङ्गेरित्यादावतिव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नसामानाधिकरण्यनिवेशः, तथाच धूमाद्यभावाना वङ्गि-धूमो-
भयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितान्नयवङ्गादिना सामानाधिकरण्य-
सत्त्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकीभूततादृशोभयत्वावच्छिन्नसामाना-
धिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिः, द्रव्यत्वेन धूमोनास्तीत्यादिप्रतीती
च द्रव्यत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न भासते अपि तु धूमत्वादे-
रेव द्रव्यत्वादेस्तु तृतीयोक्तिखितवैशिष्ट्यमात्रं धूमादौ भासते इत्यु-
पेयते अतस्तादृशप्रतीतिविषयाभावस्य धूमाभावादिसमनियत-
तया तत्प्रतियोगितावच्छेदकं द्रव्यत्वादिकमपि धूमाद्यभावप्रति-
योगितावच्छेदकमिति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि-

(१) एवमित्यादि अतिव्याप्तिचेदन्तः पाठः देण्डिदादर्शउक्तकेऽु नास्ति ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

यत्सामानाधिकरणानां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां याव-
दभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि-
करण्यं तत्त्वं वा तत्, ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वादीना-
मभावः सुलभ एव । शेषं दर्शितदिशावसेयमत आह,
प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ।

गादाधरौ-विवृतिः ।

अथ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदिकाया याप्रति-
योगिता तन्निरूपकाभावानां स्वविशिष्टयावद्वैतव्यधिकरणावच्छेदे-
तत्तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं विवक्षणीयमिति नाति-
व्याप्तिरिति चेत्, तर्हि तादृशी या या प्रतियोगिता तत्तदाश्रय-
सामानाधिकरण्यं यत्र कचन यावदधिकरणान्तर्भावेन तत्त्वमित्ये-
तावतैव सामञ्जस्येऽभावे यावत्त्वस्य, तत्तत्प्रतियोगितानिरूपकत्वस्य
हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणस्य, हेत्वधिकरणे च स्वविशिष्टत्व-
विशेषणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गः, एवं सर्वत्र हेतुसामानाधिकरण्य-
सुभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याद्यभावमादाय लक्षणसमन्वय-
सम्भवादव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रामाणिकत्वेऽपि क्षति-
विरहेण एतादृशव्याप्तिलक्षणाशङ्कायां 'प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिना
तादृशाभाववगुणनम्यामङ्गत्वापत्तिः एवं जलवृत्तित्वविशिष्टगोला-

भावाभावस्य जलत्वाभावस्वरूपतावत् धूमाभावाधिकरणकधूम-
वद्बृहत्तित्वविशिष्टगोत्वाभाव-द्रव्यान्यतराभावस्य धूमाभावस्वरूप-
तया व्यापकताघटकयावत्सम्बन्धेन तादृशाभावस्य हेत्वधिकरणा-
वच्छेदेन प्रेतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वाद्धूमवान् वज्जिरित्यादा-
वतिव्याप्तिश्च (१) इत्यतो लक्षणान्तरमाह, 'यत्समानाधिकरणाना-
मिति, अत्रापि यत्तत्पदयोः पूर्ववत् यत्तद्धर्मावच्छिन्नपरता बोध्या,
वज्जिमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताव-
च्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा वज्जित्वादिना घटाद्य-
भावा एव तेषाञ्च स्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकरणान्तर्भावेन वज्जित्वा-
दिरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणतया लक्षण-
समन्वयः । अत्रापि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशे उक्तक्रमेण
धूमवान् वज्जिरित्यादावतिव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नसामानाधिकरण्यनिवेशः, तथाच धूमाद्यभावानां वज्जि-धूमो-
भयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितात्रयवज्ज्यादिना सामानाधिकरण्य-
सत्त्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकीभूततादृशोभयत्वावच्छिन्नसामाना-
धिकरण्यभावाद्भातिव्याप्तिः, द्रव्यत्वेन धूमोनास्तीत्यादिप्रतीती
च द्रव्यत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न भासते अपि तु धूमत्वादे-
रेव द्रव्यत्वादेस्तु तृतीयोल्लिखितवैशिष्ट्यमात्रं धूमादौ भासते इत्यु-
पेयते अतस्तादृशप्रतीतिविषयाभावस्य धूमाभावादिसमनियत-
तया तत्प्रतियोगितावच्छेदकं द्रव्यत्वादिकमपि धूमाद्यभावप्रति-
योगितावच्छेदकमिति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि-

(१) एवमित्यादि अतिव्याप्तिश्चेत्यन्तः पाठः त्रिपुन्दिरादरुक्तकेषु नास्ति ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

यत्सामानाधिकरणानां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां याव-
दभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि-
करण्यं तत्त्वं वा तत्, ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वादीनां
सभावः सुलभ एव । शेषं दर्शितदिशावसेयमत आह
प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ।

गादाधरौ-विवृतिः ।

अथ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदिकाया याप्रति-
योगिता तन्निरूपकाभावानां स्वविशिष्टयावहेत्वधिकरणावच्छेद-
नत्तत्प्रतियोगिताययसामानाधिकरण्यं विवक्षणीयमिति नाति-
व्याप्तिरिति चेत्, तर्हि तादृशी या या प्रतियोगिता तत्तदाया
सामानाधिकरण्यं यत् कचन यावदधिकरणान्तर्भावेन तत्प्रति-
तावतैव सामञ्जस्येऽभावे यावत्त्वस्य, तत्तत्प्रतियोगिनानिरूपकत्वस्य
हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणस्य, हेत्वधिकरणे च स्वविशिष्ट-
विशेषणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गः, एव सर्वत्र हेतुसामानाधिकरण्य-
सुभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यायभावमादाय लक्षणसमन्वय-
सम्भवाद्वाच्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रामाणिकत्वंऽपि नाति-
विश्लेष्य एतादृशव्याप्तिलक्षणागदाया 'प्रतियोग्यवृत्तियेत्यादिना
तादृशाभावात्तदव्याप्त्यापत्त्याप्रति- एव जनवृत्तित्वविशिष्टमीत्या-

भावाभावस्य जलत्वाभावस्वरूपतावत् धूमाभावाधिकरणकधूम-
वद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभाव-द्रव्यान्यतराभावस्य धूमाभावस्वरूप-
तया व्यापकताघटकयावत्सम्बन्धेन तादृशाभावस्य हेत्वधिकरणा-
वच्छेदेन प्रतियोगिमासामानाधिकरण्यसत्त्वाद्धूमवान् वज्जिरित्यादा-
वतिव्याप्तिश्च (१) इत्यतो लक्षणान्तरमाह, 'यत्समानाधिकरणाना-
मिति, अत्रापि यत्तत्पदयोः पूर्ववत् यत्तदन्मावच्छिन्नपरता बोध्या,
वज्जिमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताव-
च्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा वज्जित्वादिना घटाद्य-
भावा एव तेषाञ्च न्वविशिष्टयावदेत्वधिकरणान्तर्भावेन वज्जित्वा-
दिरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नममानाधिकरणतया लक्षण-
सम्बन्धः । अत्रापि प्रतियोगिमासामानाधिकरण्यनिवेगं उक्तं न-
धूमवान् वज्जिरित्यादावतिव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नमासामानाधिकरण्यनिवेगः, तथाच धूमाद्यभावानां वज्जि-धूमो-
भयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताद्यवयवादिना सामानाधिकरण्य-
सत्त्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकीभूततादृशोभयत्वावच्छिन्नमासामाना-
धिकरण्यभावाद्वातिव्याप्तिः, इत्यत्वेन धूमोभयत्वादीत्यादिप्रतीति-
श्च द्रव्यत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न भासते अपि तु धूमत्वादे-
श्च द्रव्यत्वादेः प्रतीतिरिति तद्विपर्ययतां धूमोभयत्वादी भासते इत्यु-
च्यते । अतस्तद्विपर्ययप्रतीतिरिति तद्विपर्ययस्य धूमाभावादिस्वरूप-
तया तद्विपर्ययप्रतीतिरिति तद्विपर्ययस्य धूमाभावादिस्वरूप-
तया तद्विपर्ययप्रतीतिरिति तद्विपर्ययस्य धूमाभावादिस्वरूप-
तया तद्विपर्ययप्रतीतिरिति तद्विपर्ययस्य धूमाभावादिस्वरूप-

करणविवक्षणेऽप्यतिव्याप्तेर्दुर्वारतेत्याशङ्कायाः नावकाशः । एतद्
धूमकालावच्छिन्नधूमवद्भूतित्वविशिष्टस्य वज्रित्वरूपेण योऽभाव-
स्तस्य धूमाभावसमनियततया वज्रित्वमपि धूमाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकमित्यपास्तम् । वज्रित्वेन तादृशधूमवद्भूतित्वविशिष्टं
नास्तीति प्रतीतौ तादृशधूमवद्भूतित्ववैशिष्ट्यस्यैव प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वावगाहनोपगमात् अन्यथा धूमवद्भूतित्ववज्रित्वमपि धूम-
शून्ये वज्रित्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवज्रित्वरूपप्रतियोगि-
सत्त्वेन तादृशप्रतीत्यनुदयप्रसङ्गात् । अस्तु वा तादृशवैशिष्ट्यसहितस्य
वज्रित्वस्य तथात्वं तावतापि न क्षतिः प्रतियोगितावच्छेदकपदस्य
प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपरत्वात् । अथैवमपि घट-
भिन्नत्वेन धूम-घटान्यतरनास्तीत्यत्र घट-धूमन्यतरत्वमात्रस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानं धूमशून्ये घटवति तादृशप्रतीत्यनु-
पपत्तेः । नापि घटभिन्नत्वसहितस्य तस्य गौरवात्, किन्तु घटभिन्न-
त्वमात्रस्यैव, एवञ्च तादृशाभावस्य धूमाभावसमनियततया धूमा-
भावस्यापि घटभिन्नत्वं प्रतियोगितावच्छेदकम्, एवं भेदत्वेनायो-
गोलकभेद-घटान्यतराभावान्यतराभावस्यायोगोलकभेदत्वावच्छिन्ना-
भावसमनियततया भेदत्वमप्ययोगोलकभेदाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकम् (१) एवं द्रव्यत्वभिन्नत्वेन द्रव्यत्व-धूमत्वान्यतराभावस्य
धूमभेदसमनियततया द्रव्यत्वभिन्नत्वमपि धूमभेदप्रतियोगिता-

(१) तादृशान्यराभावस्य तादृशान्यतरत्वमात्रस्य न प्रतियोगितावच्छेदकत्व-
भानम् अयोगोलकभेदशून्ये घटान्यतराभाववति अयोगोलके तादृशप्रतीत्यनु-
पपत्तेः, नाप्ययोगोलकभेदसहितस्य गौरवात् किन्तु भेदत्वमात्रस्यैव भानं ।

वच्छेदकम्, एवम् इच्छान्यत्वेन इच्छायोगोलकाविषयकज्ञानान्य-
तराभावस्यायोगोलकाविषयकज्ञानाभावसमनियततया इच्छान्य-
त्वमपि तादृशज्ञानाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तादृशधर्मावच्छि-
न्नानाद्यायोगोलकादावपि सत्त्वादतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति चेत्तर्हि,
प्रतियोगितावच्छेदकेत्यनेन प्रतियोगिताया न्यूनहृत्तिभिन्नं सद-
यदवच्छेदकं तदेव विवक्षणीयं, न्यूनहृत्तित्वञ्च स्वसमानाधिकरण-
भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे नति स्वसमानाधिकरणत्व, तद्विन्नत्वञ्च
व्यधिकरणधर्मसाधारणमपि, घट-धूमान्यतरादिनिष्ठप्रतियोगि-
तायाञ्च न्यूनहृत्त्येव घटभिन्नत्वादिकम् । न च वज्रित्वेन प्रमेयं
नास्तीत्यत्र प्रमेयसामान्यहृत्तित्वेन या वज्रित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
प्रतीयते वज्रिर्नास्तीत्यत्रापि वज्रिहृत्तितया सैव प्रतियोगिता
प्रतीयते, इत्युपेयते एकधर्मावच्छिन्नविभिन्नप्रतियोगिताकल्पने
गौरवात्, तथाच कालिकाटिसम्बन्धेन हेतुसमानाधिकरण-
वज्रित्वाद्यवच्छिन्नवज्राद्यभावप्रतियोगिताया न्यूनहृत्तिभिन्नाव-
च्छेदकाप्रमिदया अव्याप्तिरिति वाच्यम् । वज्रित्वेन प्रमेयं नास्तीति
प्रतीतो प्रमेयत्वविशेषितस्य वज्रेरेव प्रतियोगित्व भासते नान्यस्ये-
त्यभ्युपगमात् तादृशाभावप्रतियोगितायाः प्रमेयसामान्यहृत्तित्व-
स्यैवामिहेः । अथवा प्रतियोगितावच्छेदकपदं प्रतियोगितायाः
अनतिरिक्तहृत्ति सदयदवच्छेदकं तत्पर अनतिरिक्तहृत्तित्वञ्च
स्वस्थापकत्वान्यत्व-तत्सामानाधिकरणोभयानाश्रयश्च १ । तथा-

१। अन अद्वैतवद्वैतमिदं तदाह स्वस्थापकत्वमिति प्रतियोगितायाः अनतिरिक्तहृत्तित्वेन स्वस्थापकत्वमिति ।

वच्छिन्नाभावस्योत्तरक्षणवच्छेदेन हेतुसमानाधिकरणतया इदं
वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावपि एतत्क्षणान्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टवाच्य-
त्वत्वादेः (१) विषयतामन्वयेन जन्यज्ञानत्व-विश्वविषयकजन्यज्ञान-
निष्ठनद्वयवृत्तित्वादेः साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तदवच्छिन्ना-
भावस्य तत्क्षणवच्छेदेन प्रलयाद्यवच्छेदेन च हेतुसमानाधि-
करणतया च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावानभ्युपगमेऽपि न तादृ-
शाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । प्रतियोगिवैयधिकरणव्याघटित-
व्यापकताया एव निवेगनीयतया निरुक्तधर्मावच्छिन्नाभावाना-
मपि साध्यवति सत्त्वेन तादृगधर्माणां व्यापकतावच्छेदकत्वा-
सम्भवात् । न च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताभावा-
एव किन्न निवेद्यते प्रमेयसाध्यकस्यैव सयोग-समवायादिगुण-
व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वादितिहप्रतियोगितावच्छेदकता-
काभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवादिति वाच्यम् । तथा सति
लघुरूपसमनियतगुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तादृशा
वच्छिन्नसाध्यके तथाविधाभावाप्रसिद्धा अद्याप्यपक्तेः । नत
च ज्ञानवानात्मा मत्तायालान्यतरत्वादित्यादी अतिव्यापकत्वात्
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकत्वस्यैव सम्बन्धेन इति हेतु-
समानाधिकरण इतिद्वयस्य मत्तायालान्यतरविशिष्टवृत्ति

[illegible]

साध्यके कालत्वादेर्यभिचारित्वेऽपि तत्र हेतुसमानाधिकरणस्य
 महाकालान्यत्वविशिष्टघटाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकविगिष्ट
 सामानाधिकरण्याभावेनातिव्याप्त्यभावात्, तादात्म्यसम्बन्धेन प्रमे-
 यसाध्यकस्यले तादृशसम्बन्धेन साध्यं प्रति तादृशसम्बन्धेन व्याप-
 कतायामवच्छेदकीभूतो यः प्रमेयत्वादिरूपकेवलान्वयिधर्मस्तद-
 वच्छिन्नस्य संयोग-समवाय-विषयितादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादा-
 यैव लक्षणसमन्वयसम्भवात्, अभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छे-
 दकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रयोजनविरहेणानिवेशात् तन्निवेशेऽपि
 व्यधिकरणसमवायित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकप्रमेय-
 त्वादिभेदमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवात् 'समवायितया वाच्यत्वं
 वहेदोऽपि द्रष्टव्य' इति मित्रोक्तेः तादृशभेदस्यापि सोन्दडसम्भ-
 त्वादिति केचित्, तदसत्, घटत्वाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ
 मूर्खान्तिदिशा अतिव्याप्तेः । स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्याप-
 कताघटकयावत्सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामाना-
 धिकरण्यं विशेषणमपि न सत्, तथा सति (१) इदं वाच्यं ज्ञेयत्वा-
 दित्यादौ (२) विषयिता-संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
 भावमादाय व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेऽपि लक्षण-
 सामञ्जस्यात् 'प्रतियोग्यवृत्तियेत्यादियन्यासङ्गतेः । एतेन विषयता-
 सम्बन्धेन व्यापकता तेन सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न

(१) स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादि तथा सनीत्यन्तं पाठं केचुचिदा-
 द्यपुस्तकेषु नास्ति ।

(२) कथञ्चित् तद्व्यापत्तेनेऽपि इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादागिति पा० ।

सामानाधिकरण्यं विवक्षणीयं, साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमात्वाद्यव-
च्छिन्नाभावसादाय सर्वत्र सज्जगत्सङ्गमनमतिव्याप्तिनिरासश्चेत्यपि
निरस्तं, 'ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वादीनामभावः कुलभ इत्यादिदृश-
प्रत्यासङ्गतेषु, ज्ञेयत्वस्य ज्ञानविषयतालकस्य विषयतासम्बन्धेना-
व्यापकत्वात्, किन्तु स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकत्वं
तेनैव च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं विवक्ष-
णीयं यमिचारिणि नाध्याद्यभावस्य किञ्चिद्विशिष्टस्याभावनिष्ठ-
प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणताविशेषेण तादृशाभावत्वरूपप्रतियो-
गितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्येऽपि तदवच्छिन्नभावसा-
मानाधिकरण्यसम्भवाद्वातिव्याप्तिः । किञ्चिद्विशिष्टस्य स्वस्य योऽ-
भावः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्विशिष्टस्याभावश्च विशिष्टस्वस-
मनियतोऽपि स्वक्रादतिरिक्त एव अभावमात्रप्रतियोगिकाभावस्यैव
तदभावप्रतियोगिरूपतायाः सिद्धान्तमिदत्वात् । अतो धूमश्चे-
त्ताभावस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन हृदादिहृत्तिलविशिष्टधूमाद्य-
भावभावविनिष्ठत्वावच्छिन्नाभावसामानाधिकरण्येऽपि न इति ।
वस्तुननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ने भावत्वविशिष्टरूपेण प्रति-
योगितावच्छेदके अभावावृत्तित्व निवेशनीयं तादृशाभावविशिष्ट-
त्वञ्च १) अभावनाधारमिति न दोषः (२) यावदभावानामित्य-
वाप्यभावपदं भावमिदमपरम्, अतः कालिकादिभ्यस्त्वेन हेतु-
सामानाधिकरण्यस्य बहुधादिव्यापकतावच्छेदकहृदत्वाभावत्वाद्य-

१) सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन हृददिहृत्तिलविशिष्टधूमाद्यविवक्षितत्वहेतुः ।

२) धूमजन्तु इहेरत्वादी नानिर्वाहप्रतिरुद्धः ।

वच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य ऋदत्वादेः स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्यासम्भवेऽपि न चतिः । न च इदत्वाभावाभावस्य ऋदत्वाभावप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावसमन्वितया स्वप्रतियोगितावच्छेदकतादृशप्रमाविषयत्वत्वावच्छिन्नाभावसामानाधिकरण्यमस्येवेति वाच्यम् । तस्य भावतया भिन्नत्वात् । एवं सति कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगाशङ्ककाभावस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि विवक्षणीयस्त्रिविष्टेत्यस्य भूतवान् जातेरित्यादौ सार्थकता पूर्वोक्तदिशावसेया । न च भावविन्नाभावविवक्षणेऽपि अयमास्मा ज्ञानादित्यादौ दैगिकविशेषणतया हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतकालिकसम्भवावच्छिन्नप्रतियोगिताकागाभावाभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याकागाभावादेः स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्यसम्भवाल्लक्षणममन्वयामसम्भव इति वाच्यम् । आकागाभावीयतादृशाभावत्वस्य दैगिकविशेषणतया साध्यवहृत्तेराकागाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वविरहेण तदवच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकत्वात् । अस्तु वा व्यापकतावच्छेदकरूपांश्च एव भाववृत्तित्वविशेषणं, इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ च व्यधिकरणमस्यन्नावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं न प्रतियोगितावच्छेदकमस्यन्वघटितव्यापकतावच्छेदकमनन्तादृशाभावस्य न लक्षणघटकत्वमिति नोक्तप्रतियोग्यवृत्तिवैत्यादियन्यामइतिरिति । न च प्रतियोगितावच्छेदकमस्यन्वेन व्यापकताविवक्षणेऽपि इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ

त्यादौ विषयितादिसम्बन्धेन वाच्यत्वत्वादिमतो ज्ञानादेर्यः स्वरूपसम्बन्धेनाभावस्तस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धघटितवाच्यत्वनिष्ठव्यापकतावच्छेदकवाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया हेतुसामानाधिकरणतया स्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवाच्यत्वादिसमानाधिकरणतया च तत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेऽपि तमादायैव लक्षणसामञ्जस्यमिति तादृशग्रन्थासङ्गतितादवस्थमिति वाच्यम् । धूमवान् वज्जेरित्यादौ संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन धूमत्वादिविशिष्टवज्ज्यादिना समं सयोगेन, समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यायोगोलकावृत्तिजातित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य कालिकसम्बन्धेन तादृशजातित्वादिविशिष्टस्यायोगोलकीयरूपादिना समं समवायेन, स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन तादृशविषयत्वत्वादिविशिष्टसयोगादिध्वसेन अनुयोगिताविशेषसम्बन्धेन तादृशविषयत्वत्वादिविशिष्टतादृशविषयत्वाद्यभावेन च समं स्वरूपसम्बन्धेन, विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमवत्त्वप्रकारकप्रमाद्यभावस्य विषयितासम्बन्धेन कालिकसम्बन्धेन वा तादृशग्रामत्वादिविशिष्टम् यदगोलकादिविषयकज्ञानं तेन समं विषयतासम्बन्धेन सामानाधिकरणसत्त्वादितिव्याप्तेर्वीरणाय प्रतियोगितावच्छेदकत्वघटकसम्बन्धेनैव प्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यस्य विवक्षणीयतया वज्जिमान् धूमादित्यादौ विषयितासम्बन्धेन द्रव्यत्वत्वादिमतः समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य स्वप्रतियो-

गितावच्छेदकसमवायादिसम्बन्धघटितद्रव्यत्वादिनिष्ठव्यापकतायाः
 स्वरूपादिसम्बन्धेन अवच्छेदकीभूतो यो द्रव्यत्वत्वादिसद्वच्छिन्न-
 प्रतियोगिताकस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वघटकविषयितादिस-
 म्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टज्ञानादिना समं हेत्वधि-
 करणे स्वप्रतियोगितावच्छेदकसमवायादिना सामानाधिकरण्यं न
 सम्भवतीति व्यापकतावच्छेदकतायामपि स्वप्रतियोगितावच्छेदक-
 ताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यावश्य निवेशनीयत्वेन इदं वाच्यम् ज्ञेय-
 त्वादित्यादौ दर्शिताभावानां लक्षणघटकत्वाभावादिति टिक्।
 नन्वेव लक्षणे समवायित्वादिना वाच्यत्वाभावीयसमवायित्वादि-
 रूपप्रतियोगितावच्छेदकस्य वाच्यत्वादिव्यापकतानवच्छेदकत्वाद-
 वाच्यत्वादिसाध्यकस्थले न तादृशभावानां लक्षणघटकता तथाच
 तत्र तादृशभाव एव दुर्लभ इत्यत आह, 'ज्ञेयत्वत्वादिनेति, 'वाच्य-
 त्वादीनामित्यादिपदाद्वटादेरपि परिग्रहः, 'शेषमिति स्वविशिष्ट-
 यावहेत्वधिकरणान्तर्भावेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नमा-
 मानाधिकरण्यविवक्षणं हेतुसामानाधिकरण्यादिशरीरे सम्बन्ध-
 विशेषनिवेशनं तत्रयोजनञ्चेत्यर्थः। अत्र च निरुक्ताभावेऽपि
 स्वविशिष्टहेत्वधिकरणसामान्यान्तर्भावेन प्रतियोगितावच्छेदकाव-
 च्छिन्नसामानाधिकरण्यनिवेशापेक्षया प्रतियोगिवृत्तित्वमेव निवे-
 शयितुमुचितं सहेतौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां
 तादृशभावानां केवलान्वयितया प्रतियोगिन्यपि वृत्तेर्लक्षण-
 समन्वयसम्भवात् वक्त्रिमान् धूमादित्यादौ कालिकादिमख-
 न्येन हेतुसामानाधिकरणस्य कदान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्य-

भावस्य (१) दैशिकविशेषणतया हेतुसमानाधिकारस्य निवेगनेन
वङ्गादिभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धघटितमाध्य-
व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण न च गणघटक-
तया प्रतियोग्यहृत्तित्वेऽपि क्षतिविरहात्, कपिसंयोगाभाववान्
सैयत्वादित्यादौ कपिसंयोगादेरुक्तरीत्या व्यापकतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण दैशिकविशेषणतया हेतुस-
मानाधिकारस्याभावेन भावभिन्नत्वविरहेण च न च गणघटक-
तया प्रतियोग्यहृत्तित्वेऽपि न क्षतिः, धूमवान् वङ्गेरित्यादौ
च धूमाद्यभावस्य प्रतियोगिहृत्तित्वेऽपि अयोगोलवान्यत्वादि-
प्रकारकप्रमाविषयत्वाभावस्य भावप्रतियोगिकतया अयोगो-
लकत्वाद्यतिरिक्तस्य प्रतियोग्यहृत्तित्वान्नातिव्याप्तिरित्यवधेयम् ।
नन्वयोगोलवान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यायोगोलवा-
त्वावच्छिन्नाभावसमनियततया तदभिन्नत्वेन तादृशभाष्यप्रतियोग-
योगोलाहृत्तौ अयोगोलके अयोगोलवान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयता-
भावमत्त्वादतिव्याप्तिरिति चेत्, न हेतुसमानाधिकारस्यावच्छेद-
कोदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकाद्योगोलकत्वप्रकारकप्रमाविषय-
त्वाभावेत्यावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदयोगोलकत्वाकारकप्रमाविषय-
यत्वप्रमाणतादस्याभावमात्रहन्निप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् ।
तादपि भाववच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन क्षतिविरहादेरिति चेत्, तदपि
त्यादपि न तादपि तिरिक्तस्य तादपि तिरिक्तस्य तादपि तिरिक्तस्य
तादपि तिरिक्तस्य तादपि तिरिक्तस्य तादपि तिरिक्तस्य तादपि तिरिक्तस्य

त्वञ्च तादृशाभावत्वरूपेण बोध्यं, तेनाधिकरणस्वरूपाभावमादाव
कुत्राप्यव्यास्यतिव्याप्तेर्नावकाशः । एवमयोगोलकभेदत्वेन प्रसिद्ध
सामान्याभावीयप्रतियोगिताया यदि यावन्नमेयवृत्तित्वं विचार्य
तदा प्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणत्वमेव विवक्षणीयमित-
वधेयम् (१) ।

तत्त्वचिन्तामणि-टीधितिः ।

केचित्तु व्याप्यवृत्तेर्हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावस्य
प्रतियोगिताया अनवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणस्य
व्याप्यवृत्तेः प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वा अभावस्य प्रति-
योगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्य-
तावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः ।
एवञ्च व्याप्तेरव्यभिचारिसम्बन्धरूपतापि सङ्गच्छते हेतौ
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तित्वस्यैव साध्य-
तावच्छेदके हेतुमन्निष्ठसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वस्यापि व्यभिचारत्वात्, अवच्छेदकत्वञ्चेह तत्पर्थ्या-
प्त्यधिकरणत्वं तेन विशिष्टवङ्गाभावस्य ऋदत्व-वङ्गित्वो-
भयावच्छिन्नाभावस्य च प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि
वङ्गित्वस्य न क्षतिः । सत्त्ववति गुणादौ संयोगाद्य-

(१) नन्विहादि अवधेयमित्यन्ये पाठे बहुषु आदर्शपुनरेषु नास्ति ।

भावोऽपि व्याप्यवृत्तिर्वच्यमाणं वा प्रतियोगितावच्छेद-
कानतिरिक्तवृत्तित्वमेव तदवच्छेदकत्वमिहापि बोध्यं,
भवति च गुणत्व-गुणावृत्तित्व-द्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यव-
च्छिन्नप्रतियोगिताक-व्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेद-
कगुणत्वाद्यनतिरिक्तवृत्त्येव संयोगत्वमित्याहुः ।

गाढाधरी-विहतिः ।

चक्रवर्त्तिनक्षणमाह, 'वेचित्त्विति, 'व्याप्यवृत्तेरिति, महेती
माध्यावृत्तिवृत्तादिना साध्याभाव एव लक्षणघटकमनतिरिक्त-
तानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वात् लक्षणसमन्वयः,
व्यभिचारिणि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावाद्यापि लक्षण-
घटकत्वान्नातिव्याप्तिः । कपिसयोगी तत्तदृष्टत्वादित्याद्याह्ये
परिणाय 'व्याप्यवृत्तेरिति, व्याप्यवृत्तित्वश्च निरवधिस्तत्त्ववत्,
न त्ववच्छिन्नवृत्तिकान्यत्व, कपिसयोगी सत्त्वादित्यादी कपिसयोग
त्वावच्छिन्नकपिसयोगाभावादेर्द्रव्यवच्छिन्नवृत्तित्वं तथा तदन्त-
भावाद्घटत्वादिना साध्याभावादेव लक्षणघटकत्वा इति व्याह-
यते । निरवधिव्याप्यवृत्तित्वविशिष्टस्य च ईदृषिकस्य निरवधि-
बोध्यम्, अन्यथा कपिसयोगी सत्त्वादित्यत्र वदितयोग्यत्वाच्च
अनपि प्रयोगाभावात् तस्मिन् न समानाधिकरणत्वात् सत्तादेः च
निरवधिस्तत्त्ववत्त्वात् तदा तदा व्याहृतिरन्तर्भावस्य च ईदृषि-
यस्य निरवधित्वमप्यस्यैव ईदृषिकस्य निरवधि-
साधिवत्त्ववत्त्वात् तदा तदन्तर्भाव इति ।

तद्गतेप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसंयोगात्मकस्याव्याप्यवृत्तित्वेन नत्त-
 गच्छदकत्वाभावाद्वाच्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय नत्तग-
 गमनादिति चेत्, सयोगिभेदस्य व्याप्यवृत्तित्वे तस्य द्रव्यत्व-
 संयोगप्रकारकप्रसाविशिष्टत्वाद्यवच्छिन्नभेदमसमनियततया तदभिन्न-
 त्वेन तद्गतेप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वादिकमपि संयोगिभेदाभावः
 तस्य हेत्वधिकरणे व्याप्यवृत्तितया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य
 च साध्यतावच्छेदके सत्त्वेनातिव्याख्यानवकाशात् । एव द्रव्यान्यत्व-
 विशिष्टसत्ताभाववान् द्रव्यत्वादित्वादी व्याप्यवृत्तेः सत्तादिरूपा-
 भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमित्यव्याप्तिरि-
 त्यपि नाशङ्कनीय, सत्तादिमत्त्वेऽपि द्रव्यादौ द्रव्यान्यत्वविशिष्ट-
 सत्ताभावो नास्तीत्यादिप्रत्ययानुदयात् विशिष्टनिरूपिताधिकरण-
 ताविशेषस्यैव विशिष्टाभावाभावत्वोपगमात् तावतापि नाभावा-
 भावस्य प्रतियोगिरूपताचर्तिर्विशिष्टाभावस्य विशिष्टाधिकरणत्वा-
 भावसमनियतत्वेन तदभिन्नतया विशिष्टसत्ताधिकरणताया अपि
 विशिष्टाभावप्रतियोगित्वात् ।

परे तु सयोगत्वेन संयोगनिरूपिताया अधिकरणतायाः
 किञ्चिदवच्छिन्नत्वेऽपि सयोगिभेदाभावत्वेन तन्निरूपिताधिक-
 रणता निरवच्छिन्नेव द्रव्ये सयोगिभेदस्याप्रत्ययादवच्छेदकमनन्त-
 र्भाव्यैव तदभावत्वावच्छिन्नवत्ताप्रतीतेः । एवं द्रव्यादौ सत्तात्वा-
 द्यवच्छिन्नसत्ताधिकरणतासत्त्वेऽपि द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्तात्वादि-
 नेव तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावत्वेनापि न वृत्तिः तत्र
 विशिष्टाभावो नास्तीत्यप्रत्ययात्, तथाच साध्यनिष्ठयादृशप्रति-

केचित्तु व्याप्यवृत्तिहेतुममानाधिकरणसाध्याभावस्येति,
 दायम्य हेत्वधिकरणे व्याप्यवृत्तिर्यः साध्याभावस्तस्येत्यर्थः, हे-
 त्वधिकरणे व्याप्यवृत्तित्वञ्च हेत्वधिकरणोभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठ
 भावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदक यन्निष्ठता
 क्तित्वं तत्त्वम् । न च विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ गुणादिनिष्ठ
 सत्तादिरूपाभावप्रतियोगितया विशिष्टसत्ताद्यभावनिष्ठतया
 तस्यावच्छेदकत्वात् विशिष्टसत्ताद्यभावस्य व्याप्यवृत्तित्वानुपपत्ति-
 यदभावाभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तत्त्वमिति वि-
 क्षेपे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासंग्रहप्रसङ्गस्तदभावाप्रसिद्धेति
 वाच्यम् । यत्किञ्चिदेत्वधिकरणवृत्तित्वावच्छेदकानुयोगितानि
 प्रकृतानवच्छेदकं यदभावत्वं तत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । गुणे गुण-
 न्यत्वविशिष्टसत्ताभावो नास्त्येत्यप्रत्ययेन (१) विशिष्टसत्ताभा-
 वत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगिताविशिष्टायाश्च सत्ताया गुणादि-
 वृत्तितानभ्युपगमेन विशिष्टसत्ताद्यभावस्य व्याप्यवृत्तित्वनिर्ज्ञा-
 हादित्याहुः ।

ननु संयोगिभिन्नं मेयत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः संयोगिभेदाभावश्च

(१) अयं भावः वङ्गादिसाध्यकसङ्केतौ षट्त्वेन वङ्गप्रभावादिकमेव व्या-
 प्यत्वमात्रं यतो यत्किञ्चिदेत्वधिकरणवृत्तित्वावच्छेदकोभूत यद्वाङ्गत्वावच्छिन्न
 प्रतियोगितानिरूपितवङ्गप्रभावनिरूपितानुयोगितं तन्निरूपकतावच्छेदकत्वस्य वाङ्ग-
 त्वादौ सत्त्वात्, तदवच्छेदकत्वं वङ्गप्रभावत्वादावच्छिन्नं, विशिष्टसत्तावान् जाते-
 रित्यादौ तु गुणादिनिष्ठसत्तात्वादिरूपाभावत्वस्य तादृशनिरूपकतानवच्छेदकत्व-
 विरहेण विशिष्टसत्ताभावत्वस्यैव तादृशनिरूपकतानवच्छेदकतया तभावाद्य-
 लक्षणागमनसम्भवेन न कायानुपपत्तिरिति ध्येयम् ।

सम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तियोंऽभावस्तदीयतादृशप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वस्यैव निवेशनीयत्वात् । आकाशाभावस्य दैशिकविशेषण-
तासम्बन्धश्च न दर्शिताकाशाभावाभाववत्ताज्ञानविरोधिज्ञानविषयः
अपि तु कालिकसम्बन्ध एव । न च तेन सम्बन्धेनाकाशाभाव-
आत्मनि वर्तते, अत आकाशाभावीयसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताया-
यादृशप्रतियोगितेत्यनेनोपादानासम्भवः, अपि तु व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नसाध्याभावीयप्रतियोगिताया एव, तादृशाभावज्ञानस्य (१)
दैशिकविशेषणतासंसर्गकस्य व्यधिकरणधर्मप्रकारेण साध्यवत्त्वाव-
गाहितं भ्रमं प्रति विरोधित्वात्, सामान्यतश्च प्रतियोगिप्रकारक-
ज्ञाननिवेशे आकाशप्रकारकज्ञानं प्रति दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन
आकाशाभावप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया उक्तदोषतादवस्थ-
मिति यादृशप्रतियोगितात्रयेत्युक्तं, प्रतियोगितात्रयवत्ताज्ञानञ्च
तत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारकं ग्राह्य (२) तेनाकाश-
त्वेन तादृशसाध्यवत्त्वज्ञानं प्रति दैशिकविशेषणतया आकाशाभाव-
प्रकारकज्ञानस्य विरोधित्वेऽपि न क्षतिः । एवञ्च यादृशप्रतियोगि-
तात्रयावगाहित्वनिवेशे प्रयोजनाभावात् यादृशप्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकमित्येव वक्तव्यं,
साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं वा एतद्वक्ष्ये निवेद्य, (३), न च आकाश-
त्वादिना साध्यवत्ताज्ञानविरोधितामादाय दर्शितदोषतादवस्थ्यात्

(१) व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावज्ञानहेतुर्दृष्टः ।

(२) तत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारकमिति यावत् ।

(३) साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वमप्येतद्वक्ष्ये उक्तं निवेद्य निवेद्यमिति यावत् ।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकज्ञानविरोधितपक्षेऽपि निर्विशेष-
 करणधर्माद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकमाभावावत्ताज्ञानं यदि
 करणधर्मादिप्रकारकमाध्यवत्ताज्ञानं पक्षेऽपि विरोधितेन सा-
 द्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकज्ञानाविरोधितया तादृशमाध्याभावा-
 प्रसिद्धेरिति वाच्यम् । घटत्वविशिष्टवस्त्रमदित्यादिज्ञानस्यापि सा-
 द्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्वस्याधिकत्वित्यादित्यायेनाक्षतत्वा-
 न च तन्मात्रावच्छिन्नप्रकारताकत्वमवश्यमेव निवेश्यं अन्यथा
 आकाशत्व-निरुक्तासाध्यतावच्छेदकोभयरूपेण साध्यवत्ताज्ञानं प्रति
 दैशिकविशेषणतया आकाशाभाववत्ताज्ञानस्य विरोधितया तदोप-
 तादवस्थ्यादिति कथं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसंग्रह इति
 वाच्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकमात्राद्यवच्छिन्नप्रकारकत्वनिवेशेऽपि
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासंग्रहात् तदवच्छिन्नप्रकारतामात्र-
 निवेशे उक्तस्थले आकाशाभावोपदैशिकविशेषणतावारणासम्भवात्,
 द्वितीयलक्षणे यादृशप्रतियोगितावच्छेदकयादृशप्रतियोगितासम्भ-
 न्यावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं
 प्रति येन सम्बन्धेन स्वप्रकारकज्ञानं विरोधीति विवक्षणावदे-
 तल्लक्षणेऽपि साध्यतावच्छेदकप्रकृतप्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्ता-
 नवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानविरोधिताविवक्षणेन प्रतीकारसम्भवात्
 आकाशत्वादेस्तादृशाकाशाभावाभावत्वरूपसाध्यतावच्छेदकाद्यति-
 रिक्ततया तदवच्छिन्नप्रकारकज्ञानविरोधितामादाय न दोषः (१) ।
 हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेर्व्यङ्गित्वादिना घटाद्यभावस्य

प्रतियोगितावच्छेदकमेव वङ्गित्वादिरूपं साध्यतावच्छेदकमतः
 'साध्याभावस्येति । यद्यपि वङ्गित्वेन घटाभावादर्घटत्वेन वङ्ग-
 भावाद्यभिन्नतया तादृशाभावोऽपि साध्याभाव एव, तथापि
 प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदमतेनेदं लक्षणं, समनियता-
 भावानामैक्याभिप्रायेणाग्रिमलक्षणम्, अथवा हेतुसमानाधिक-
 रणाभावीयसाध्यनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिवेशान्न दोषः
 वङ्गित्वादिना घटाद्यभावस्य घटत्वादिना वङ्गाद्यभावाभिन्नत्वेऽपि
 तदीयघटादिनिष्ठप्रतियोगिताया एव व्यधिकरणवङ्गित्वाद्यवच्छि-
 न्नत्वेन वङ्गादिनिष्ठप्रतियोगितायां वङ्गित्वादेरनवच्छेदकत्वात्
 प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन निवेशनीया तेन
 सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमादाय नासम्भवः,
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि सम्बन्धावच्छिन्नत्वं
 व्यवस्थितमेव । प्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च साध्यतावच्छेदकतावटक-
 सम्बन्धावच्छिन्न ग्राह्यं तेन गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुसमाना-
 धिकरणस्य विषयितया गुणत्वादिमतः समवायेनाभावस्य या
 ज्ञानादिनिष्ठप्रतियोगिता तदवच्छेदकत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकस्य
 न क्षतिः (१) सर्वत्र द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाव-

(१) नन्वतपि लघुरूपसमनियतगुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यक्यभिचारिणि अति-
 व्याप्तिवारणाय पारिभाषिकावच्छेदकत्वमेवानुसरणीयं तथाच वङ्गिमान् धूमादि-
 त्यादौ हेतुसमानाधिकरणस्येन्न तत्वेन वङ्गभावस्य प्रतियोगितावच्छेदक यद्विन्नत्व
 तस्य वङ्गित्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभासप्रतियोगितानवच्छेदकतया वङ्गित्वस्यापि
 पारिभाषिकावच्छेदकत्वमित्यव्याप्तिरिति चेन्न, हेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
 योगितावच्छेदक ससमानाधिकरणयद्गर्भाविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभासप्रतियोगिता-

मादायेवेतलक्षणसमन्वयमभावात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावात्
 नभ्युपगमेऽपि क्षतिविरहेण व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य
 मूलकतोऽकिञ्चित्करमतो लक्षणान्तरमाह, 'हेतुममानाधिकरण
 स्येति, अत्र च (१) व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रामाणिकत्वे
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायाव्याप्ति
 र्वारणायोपात्तस्य सामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यात् लक्षण
 सामञ्जस्यमिति तादृशाभावखण्डनं सङ्गच्छते (२) अत्रापि 'हेतु
 समानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेरित्यस्य पूर्वोक्त एव पर्यवर्ति
 तार्यः, व्यावृत्त्यादिकमपि पूर्वोक्तमेव । कालिकमन्वन्धावच्छिन्न
 प्रतियोगिताकाशाभावाभाववान् आत्मत्वादित्यादावव्याप्तिर्वार
 णाय पूर्वोक्तरीत्यनुसरणे गौरवाद् व्याप्यवृत्तित्वं परित्यज्य प्रति-
 योगिव्यधिकरणत्वेनाभावं विशेषयति, 'प्रतियोगिव्यधिकरणस्य
 वेति, पूर्वूलक्षणे साध्याभावस्य विशिष्योपादानात् तस्य च हेतु-
 धिकरणे साध्यरूपप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यमावश्यक-

नवच्छेदक तत्त्वमित्यस्य विवक्षितत्वात् तथाच वङ्गित्वस्य इन्वयत्वसामानाधिक-
 रण्यभावात् नोक्तदोष इति ध्येयम् ।

(१) व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविनिर्मुक्तेण सर्वत्र लक्षणसमन्वयेऽपि न
 मूलकतस्तादृशाभावखण्डनम् अकिञ्चित्करं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसत्त्वे
 । ॥६ व्यधिकरणधर्मेण घटाद्यभावमादायाव्याप्तिप्रकारकसाध्यवृत्ति-
 स्य व्यर्थविशेषणघटितत्वेन दुष्टत्वादित्यवधेयम् ।

(२) अत्रेदं बोध्यं पूर्वूलक्षणे समनियताभावैक्ये वङ्गित्वेन घटाभावप्रतियोगि-
 त्वेन । ॥६ तत्राह । व्याप्तिवारणायोक्तसाध्यनिष्ठप्रतियोगित्वस्य वैयर्थ्यात् लक्ष-
 णम् । ॥७॥ तादृशाभावखण्डनं निराशप्रमितिः ।

मेवैकव्यक्तिवृत्तिसाध्यके (१) अतस्तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्या-
भावाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरिति तन्नोक्तम् । प्रतियोगिव्यधिकरणत्वञ्च
न प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं, संयोगि सत्त्वादित्यादौ सयोगाद्य-
भावस्यातयात्वादभावान्तरमाद्यातिव्याप्तिः किन्तु प्रतियोग्यनधि-
करणवृत्तित्वम्, एवञ्च प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्ते-
रिति दलद्वयपर्यवसितार्थः, प्रतियोग्यनधिकरणत्वञ्च साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणभिन्नत्वम्, अतः समवायादिना
ज्ञानादिसाध्यक-द्रव्यत्वादिहेतौ नातिव्याप्तिः, इत्यञ्च प्रतियोगिता
न सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वेन विशेषणीया विशेषणताविशेषेण
अभावसाध्यके सर्वस्यैवाभावस्य तेन सम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्ट-
स्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया प्रतियोगिव्यधिकरणा-
भावाप्रसिद्धिरतो यादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्व हेतुमत-
स्तादृशप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यता-
वच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यमिति सिद्धान्तलक्षणवक्ष्य-
माणरीत्या निष्कर्षणीयम् । अथ विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्राति-
व्याप्तेर्वारणाय यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वं
हेतुमत इत्यस्यैव वाच्यतया वङ्गिमान् धूमादित्यादौ वङ्गित्वादिना
घटाद्यभावीयप्रतियोगिताया लक्षणघटकत्वासम्भवस्तदवच्छेदक-
वङ्गित्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेतुमत्यसत्त्वात् तथाच सामा-
नाधिकरण्येनेत्यनर्थकम् ।

अत्र केचित् यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टयादृशप्रति-

(१) तत्तद्वृत्तवृत्तिरूपान् तत्तद्रसादित्यादावित्यर्थः ।

योगिताश्रयोभयानधिकरणत्वं हेतुमत इत्येव तत्सार्थक्याय वि-
 चणीयं दर्शिताभावीयप्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वादिविशिष्टम्
 हेतुमति सत्त्वेऽपि तादृशप्रतियोगिताश्रयघटादेरसत्त्वात् उभय-
 नधिकरणत्वं हेतुमतोऽक्षतमेवेति तादृशप्रतियोगितावच्छेद-
 कत्वमादाय दोषवारकतया सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सार्थकता । न
 च वह्नित्वेन घटाद्यभावस्य प्रतियोगिता यावद्वह्निभिन्नवृत्ति-
 रेकैव (१) स्वीक्रियते न तु घट-पटादिरूपप्रतियोगिभेदेन भिन्ना
 अभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्य चैक्यात् तथाच घटादिनिष्ठ
 प्रतियोगिताश्रयसाधनादेरेव साधनवति सत्त्वात् तादृशप्रति-
 योगिताश्रयानधिकरणत्वं न तत्रेति न सामानाधिकरण्येनेत्यस्य
 सार्थकतासम्भवः प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिताभेदे तु महानधीय
 वह्निगादिनिष्ठाया वह्निगादिसामान्यभावीयप्रतियोगितायाः पञ्च-
 तीयवह्निगाद्यवृत्तितया तादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वस्य हेतु-
 मति पञ्चतादौ सत्त्वात् वह्नित्वादेस्तदवच्छेदकत्वमादायाव्याप्ति-
 रिति वाच्यम् । यतः प्रतियोगिभेदेन न प्रतियोगिताभेदः, अपि
 त्ववच्छेदकभेदेनैव, एवमपि वह्निभिन्नवान् घटादित्यादौ वह्नि-
 भिन्नत्वेन वह्निभावीयप्रतियोगिताया वह्निभिन्ने असम्भाविततया
 तदाश्रयानधिकरणत्वस्य वह्निशून्ये हेतुमत्यक्षततया तादृशप्रति-
 योगितावच्छेदकत्वमादायाव्याप्तेर्वारकतया सामानाधिकरण्येने-
 त्यस्य सार्थक्यं, महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ तु
 महाकालान्यत्वविशिष्टघटाद्यभावीयप्रतियोगितैव तादृशी महा-

कालस्य तदवच्छेदकमहाकालान्यत्रविशिष्टवृत्ताद्यवच्छिन्नाधि-
करणताशून्यत्वात् । अथवा (१) वक्ष्यमाणरीत्या साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धसामान्ये यादृगप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्व-
यादृगप्रतियोगितात्रयप्रतियोगिकत्व-हेत्वधिकरणैर्मूलयन्निश्चि-
ह्यस्यदुयोगिकत्वेतत्तत्त्वावच्छिन्नाभावस्तदनवच्छेदकत्वमेव वाच्यं,
एवञ्च तदाहनिगन्ताद्यभावप्रतियोगितैव तादृगी, एवञ्च वज्रि-
त्वादिना दृष्टाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदज्वज्रित्वविशिष्टप्रतियोगि-
कत्व-तदाद्ययवज्रिभिन्नप्रतियोगिकत्वयोरेकस्मिन् समुत्पन्ने असत्त्वेन
तादृगप्रतियोगिताया अपि तदात्वात् तद्वारकतयापि सामाना-
धिकरण्येनेत्यस्य सफलत्वमवर्धयमित्याहुः ।

वज्रिनिष्ठप्रतियोगितायाः तादृशत्ववारणाय प्रकृतप्रतियोगिता-
समानाधिकरणत्व-तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वयोर्भेदप्रतियोगितावच्छे-
दकतायां निवेशनं, महाकालो घटवान् कालपरिमाणात्
इत्यादौ महाकालान्यत्वविशिष्टघटाद्यभावीयप्रतियोगितामादायैव
लक्षणसमन्वयः न तु गगनत्व पटत्वादिना घटाद्यभावीयप्रति-
योगितां, तस्या गगनाद्यवच्छिन्न-घटाद्यवच्छिन्नकालभेदं गगनत्व-
पटत्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यवच्छिन्नभेदश्चादाय पूर्वप्रतीकान्नामसम्भ-
वेऽपि (१) सामानाधिकरण्येन तदवच्छेदकस्याप्रमिहेः । अथवा
तादृशप्रतियोगितासामान्ये यद्वर्त्मसामानाधिकरण्यविशिष्टयद्वर्त्मा-
वच्छेद्यत्वाभावः यद्वर्त्मसामानाधिकरण्य-यद्वर्त्मावच्छेद्यत्वोभया-
भावो वा तद्वर्त्मविशिष्टसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्येव विव-
क्षणीयम्, एवञ्च अधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितामादायापि
लक्षणसमन्वयस्तत्र सम्भवतीति ध्येयम् । वज्रित्वेन वज्रि-धूमोभयं
नास्तीत्येतादृशप्रतीतिविषयाभावस्य वज्रिमान् वज्रित्वेन वज्रि-धूमो-
भयवान् नेति प्रतीतिमिहभेदमादाय प्रतियोगिअधिकरणत्वेऽपि
तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्व न वज्रित्वमात्रे पर्याप्तं तदा सति वज्रि-
त्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवज्रिरूपप्रतियोगिसति तादृश-
भावप्रत्ययाप्रसङ्गात् (२) किन्तु वज्रित्वमहिततदुभयत्व एव तत्पद्या-
भिरतन्तादृशप्रतियोगितायाः समानाधिकरणतया तदवच्छेदकत्वे-

(१) तद्वर्त्म पटत्वादिसिद्धत्वात् यद्वर्त्मावच्छेदकमेतदवच्छेदकपूर्वप्रतीकान्
नामसम्भवेऽपि भेदश्च तादृशवच्छेदकत्वमेवेति चेन्न ।

(२) तादृशप्रतीतिमदवच्छेदकत्वमिति चेन्न ।

ऽपि वङ्गित्वस्य न क्षतिः । यदि च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेद-
वङ्गित्वादिकमेव न तु प्रतिगोविनिशेषणतापन्नमुभयत्वं, प्रतियोगि-
विशेषणतानापन्ने प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिप्रतीत्या तद्वि-
षणतापन्ने तदनवगाहनात् अन्यथा वङ्गित्वेन घटो नाम्नीत्यादा-
वपि घटत्व-वङ्गित्वाद्युभयस्मिन्नवच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहनौचित्यात्
सामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, वङ्गित्वेनोभयाभावप्रति-
योगिता च व्यामज्यवृत्तिरतो न तादृशाभाषस्य केवलान्वयित्वात्
पपत्तिरयवा सोऽन्तर्दमते प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नदे-
तदधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिनोऽपि नाभावविरोधित्वं किन्तु अभाव-
बुद्धौ प्रतियोग्यं प्रकारीभूतो यो धर्मस्तद्विशिष्टप्रतियोगिता-
वच्छेदकावच्छिन्नस्यैवेति न केवलान्वयित्वानुपपत्तिरिति मन्यते,
तदा सामानाधिकरण्येनेत्यस्य प्रतियोगितापर्याप्त्यधिकरणवृत्ति-
त्वेन, प्रतियोग्यं प्रकारीभूतधर्मपर्याप्त्यधिकरणवृत्तित्वेन वा
इत्येवार्थः इत्याहुः । तदुभयमपि न युक्तम्, एवं सति घटत्वा-
दिना साध्याभावप्रतियोगितायामपि निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्य-
निरूपकत्वसम्भवेन प्रथमलक्षणे प्रतियोगिव्यधिकरणस्येत्यनभि-
धानस्य निर्वीजतया सन्दर्भविरोधापत्तेः । वस्तुतो यादृशप्रतियोगि-
तासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारकतावच्छेदकवत्किञ्चिदधर्मावच्छिन्नानधि-
करणत्वं हेतुमतस्तदनवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकस्य विवक्षणीयं
कपिसंयोगत्वावच्छिन्नकपिसयोगादिनिष्ठप्रतियोगितासंसर्गावच्छि-
न्नप्रकारतावच्छेदकं कपिसंयोगत्वादिकमेव तदवच्छिन्नानधिकरण-
त्वञ्च न हेतुमत इति न कपिसंयोगो एतद्वृत्तत्वादित्यादावव्याप्ति-

घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिनाकत्वमस्यत्वेन च प्रमेयत्वादिना प्रति-
योगिनो घटत्वेन प्रमेयं नाम्नीत्यादिज्ञाने भानात् प्रमेयत्वाद्य-
वच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेतुमत्वमस्यत्वात् घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रति-
योगिताया यादृशप्रतियोगित्वत्वेन उपादानासम्भवात् तथाविध-
प्रतियोगिताया अप्रसिद्धिरनो यत्विद्धिदित्युक्तं, दण्डिमान् दण्डि-
संयोगादित्यादौ तत्तद्वृत्तावच्छिन्नानधिकरणत्वमादाय दण्डि-
सामान्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः तत्तद्वृत्ता-
वच्छिन्नान्यत्वाभादप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादाय दोषनान्ताय
तत्र परस्परसम्बन्धेन दण्डत्वादिः साध्यतावच्छेदकत्वस्वीकारस्या
वश्यकत्वात्, तत्संयोगत्वं तद्वृत्तादिविनिर्मुक्तप्रतियोगि विच्छेदका
भावभानं संयोगत्व-वृत्तितादिरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताया' समर्पितया भानं सानाभावात् तत्संयोगत्वं तद्वृत्तादिरूप-
ज्ञानधिकरणत्वेऽपि हेतुमती न क्षतिः, दण्डितारक्षितदार्ढ्य-
ताया घटत्वाद्यवच्छिन्नत्वेन घटो नास्तीत्यादौ नान्यत्वाभादपि नान्यत्वा-

साध्यनिवृत्तिरतिगोमितामंमर्गावच्छिन्नताकावतावच्छेदतावच्छिन्नता-
धिकरणत्वं न चेत्तमत्र इति साध्यवृत्तितयाविधप्रतियोगिताया
पपमिवान्न पूर्वोक्तनान्ये प्रतिगोमिगतिधिकरणत्वं निवेदितम् ।
वदित्वादिना उभयाभावमादाय दोषश्च पूर्वोक्तेः वाग्योय इति ।

परं तु (१) गति न चटत्वेन वदित्वास्ति वदित्वेन घटो
नास्तोत्यादौ वदित्व-घटत्वादिरूपममानाधिकरणधर्मस्यापि प्रति
योगितावच्छेदकत्वं भामते, अन्यथा तादृगप्रतीतो प्रतियोगिनि
तद्वर्माणामुपलक्षणतया भानेन तदिगिट्येगिव्यानयगाहितया
तन्निर्व्विकल्पकानन्तरमप्युत्पत्त्यापत्तेः । न च वदित्व-घटत्वादेः प्रति
योगितावच्छेदकत्वानयगाहने तन्निर्व्विकल्पकानन्तर तादृगाभाव
बुद्धिरिष्टेव प्रतियोगितावच्छेदकतया यद्भासते तन्निर्व्विकानन्त-
मेवाभावप्रतीत्यनुपगमात् इति वाच्यम् । वदित्वादितिर्व्विकल्प
कानन्तरं तयाविधप्रत्ययोपगमे विमेषाभावेन तदुत्तरम् उप
लक्षणविधया वदित्वाद्यवगाहिनो वदित्वास्तीत्याकारकसमाना-
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रत्ययस्यापि (२) स्वीकारापत्तेः एव
स्वातन्त्र्येण प्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयकाभावबुद्धौ प्रतियोगिनि
प्रकारस्योपलक्षणतया भानोपगमे वदित्वास्ति वदित्वेन इत्य-
नास्तीतिप्रतीत्यापत्तिः । यत्तु प्रतियोगिप्रकारविरुद्धधर्म एव

सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतत्तद्व्यक्तिवृत्तिसाध्यमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नानधिक-
रणत्वं हेतुमति सत्त्वात् तादृगप्रसिद्ध्या तत्र न दोषसम्भव इत्येकमात्रवृत्तीति ।

(१) अन्ये त्विति पा० ।

(२) तदुत्तरं वदित्वाद्यथे प्रतियोगितावच्छेदकत्वानयगाहिवदित्वास्तीत्या-
कारकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रत्ययस्यापीति पा० ।

स्वातन्त्र्येण प्रतियोगितावच्छेदकत्व भासते इति नियमान्न तदा-
पत्तिरिति, तन्न, तथा सति क्रदादौ वज्रित्वेन किमपि द्रव्यं
नास्तीति प्रतीत्यनुपपत्तेः । न च प्रतियोगित्वे प्रतीतिप्रकारी-
भूतधर्मान्यूनवृत्तित्वभाननियमात् पर्व्वतादिवृत्तिवज्रित्वाद्यवच्छि-
न्नाभावप्रतियोगिताया द्रव्यत्वन्यूनवृत्तित्वान्नोक्तापत्तिरिति वाच्यम् ।
वज्रित्वेन द्रव्यं नास्तीति शब्दजबोधे प्रतियोगिताया द्रव्यत्वा-
न्यूनवृत्तित्वभासकाभावात् । न च संसर्गतया भासमाने वज्रि-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वे द्रव्यत्वन्यूनवृत्तित्वस्य संसर्गतावच्छेदक-
तया भानमाकाङ्क्षावलादेव सम्भवतीति वाच्यम् । अन्यूनवृत्ति-
त्वस्य नानापदार्थघटितस्य संसर्गघटकतया भाने मानान्तर-
विरहेण स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वभानोपगमस्यैवोचितत्वात् (१) ।
इत्युच्यते, तदा व्याप्यवृत्तितानिवेशपक्षे वज्रित्वादेर्व्याप्यवृत्तिघट-
त्वाद्यवच्छिन्नवज्रित्वाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायासम्भवप्रस-
ङ्गिरित्यालोच्य प्रतियोगिवैयधिकरणनिवेशनमनुसमार । तदर्थं च
प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणवृत्तित्वमेव तथा सत्यपि
हेतुमतो घटत्वादिविशिष्टानधिकरणतया वज्रित्वादिना घटा-
द्यभावमादाय दोषप्रसङ्गाय मानानाधिवरणेनेत्यस्य सार्थक्य-
सम्भवात् । न च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्व प्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवत्त्वं तथा च
सयोगत्वावच्छिन्नघटादिसङ्घेदमादाय सयोगात्यन्ताभावस्य प्रति-
योगिवैयधिकरण्यापत्तिः । भेदप्रतियोगितावच्छेदकताया प्रकृत-

(१) एतन्मिथ्यादि उचितत्वादिभिरन्येन घटं वेद् विहादर्थेऽस्तुवेदं न हि ।

प्रतियोगितासामानाधिकरण्यनिवेगनेन सामान्यत्वात् । न च
 तत्रेति तादृशादिनाभिन्नित्वेनाप्यत्र न च प्रतियोगितामिति प्रत्य-
 दिना वक्ष्यामि भावस्यापि घटत्वाद्यवच्छिन्नवच्छिन्नमहेदमादाय प्रति-
 योगितेयधिकरणत्वात् तादृशादेस्तत्प्रतियोगिताया, सामानाधि-
 करण्येनावच्छेदकत्वात् । अत्रापि प्रतियोगिताया, न च विकरणप्रमाण-
 न्तिवप्रतियोगितायावच्छेदकताकभेदानभ्युपगमेनेति तादृशमभ्युप-
 गम्यत एव घटत्वाद्यवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्न-
 यत्वापगमात्, प्रतियोगितायावच्छेदकत्वात् सामानाधिकरण्येन यथा-
 वच्छेदकतादृशप्रतियोगितायावच्छेदकताक एव वा भेदो निवेश्य (१)
 यथैवमपि घटत्वाद्यवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्न-
 टिमहेदमादाय घटत्वाद्यवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्न-
 योगितावच्छेदकत्वमादायाव्याप्तिर्दुर्व्याप्तेति चेन्न, सामानाधि-
 करण्येन प्रतियोगिताया अवच्छेदक यद्यत् तदवच्छिन्नप्रतियोगि-
 तावच्छेदकताकभेदस्येव निवेगनीयत्वात् । अथ वक्षित्वादि-

(१) सामञ्जस्यादित्यनन्तर "न च घटत्वादिना वक्ष्यामि भावस्यापि घटत्वाद्य-
 वच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्न-
 निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताया घटत्वाद्यवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्न-
 गिताव्यधिकरणघटत्वादेरिव तत्समानाधिकरणवक्षित्वादेरपि सामानाधिकरण्ये-
 नावच्छेदकतायास्तादृशाद्यवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्न-
 प्रतियोगितासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वस्य भेदधारणसम्भवादिनिष्ठवक्षित्वादे-
 स्तत्प्रतियोगिताया सामानाधिकरण्येनावच्छेदकतया व्याप्तिरिति वाच्यम् ।
 इत्यधिक पाठ कुत्रचिदादर्शपुस्तके वर्तते ।

(२) प्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरण्येन यावच्छेदकता तादृशावच्छेद-
 ताकप्रतियोगिताकभेद एव वा निवेश्य इति पाठः ।

घटाद्यभावस्य यदि घटत्वादिकं प्रतियोगितावच्छेदकं तदा घटा-
दिमति तादृशाभावासत्त्वप्रसङ्ग इति वङ्गित्व-घटत्वाद्योरेवावच्छेद-
कतापर्याप्तिरुपगन्तव्या तथाचानवच्छेदकपदस्यावच्छेदकतापर्या-
प्त्यनधिकरणपरतया व्याख्येयतयैव तादृशाभावप्रतियोगितामादाय
दोषाप्रसङ्गोः सामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यमशक्यवारणमेवेति
चेन्न, प्रतियोगिविशेषणतापन्न-तदनापन्नयोरवच्छेदकतावैलक्षण्येन
प्रत्येकमेवावच्छेदकतापर्याप्तेः पर्याप्तिविवक्षामात्रेण प्रतीकारा-
सम्भवात् सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सार्थक्यात् तदपि प्रतियोगि-
विशेषणतापन्नस्य यादृशं विलक्षणमवच्छेदकत्वं तत्पर्याप्त्यनधिकर-
णत्वलाभायैव, एवञ्च विलक्षणावच्छेदकतात्वेन प्रत्येकं पर्याप्तयो-
रवच्छेदकत्वयोस्तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेनानुगतयोः समाना-
धिकरण-व्यधिकरणधर्माद्वये पर्याप्त्यन्तर स्वीक्रियते तादृशानुगत-
रूपावच्छिन्नपर्याप्त्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नस्यैवाभावविरोधितेति(१)
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिमति सत्त्वोपपत्तिः ।
एवञ्च झटत्व-वङ्गित्वोभयावच्छिन्नवङ्गाभावमादाय पर्याप्तिनिवेश-
व्यावृत्तिप्रदर्शनं समानाधिकरणधर्मास्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-

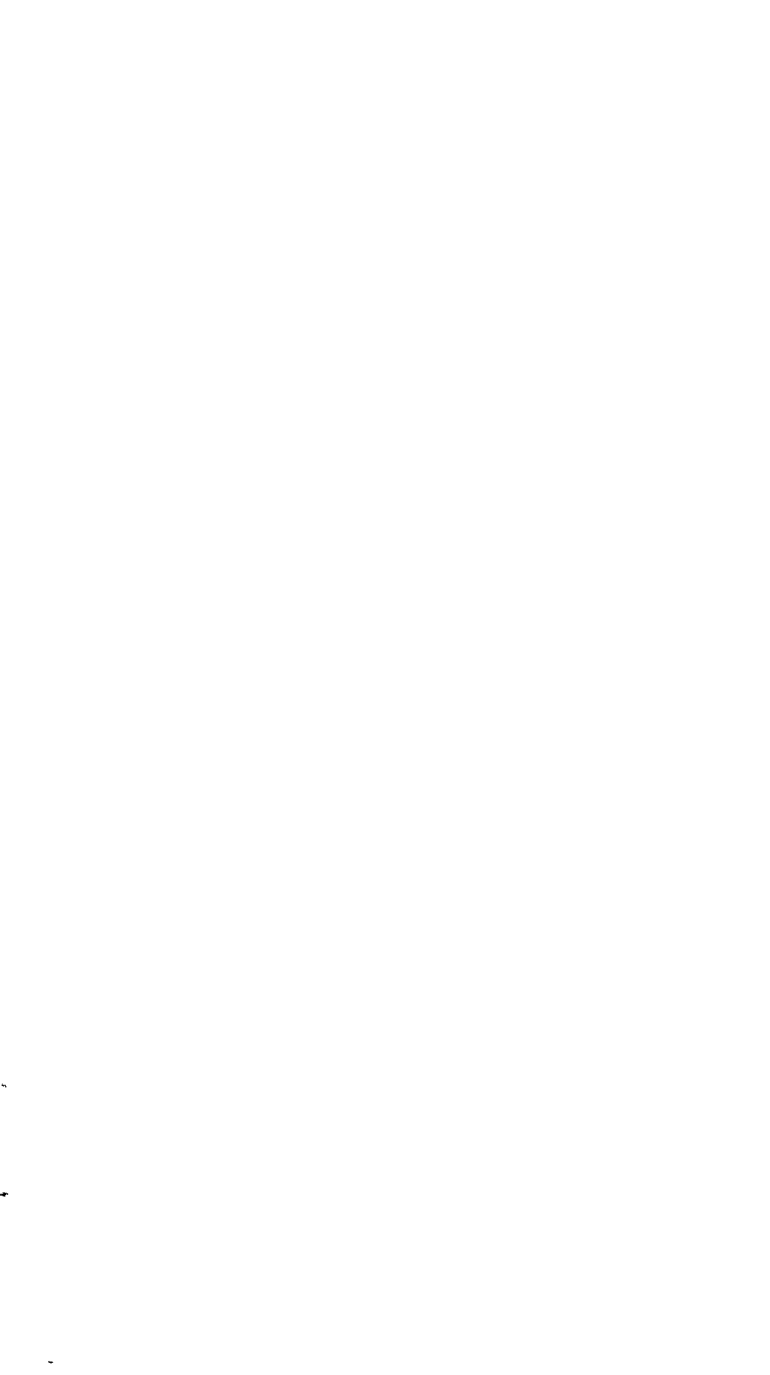
(१) कुतचिदादर्शयुक्तको लक्षणाभिप्रायेणेतीत्यनन्तरम् अधिकपाठो वर्तते
यदा, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव तत्प्रतियोगितावच्छेदक-
विशिष्टविरोधित्वोपगमनेनोक्ताभावस्य घटादिमति दृष्टौ नाशकाभावात्, अस्तु वा
विलक्षणावच्छेदकतात्वेन प्रत्येकं पर्याप्तयोरवच्छेदकत्वयोस्तत्तत्प्रतियोगिताव-
च्छेदकतात्वेनानुगतयोः समानाधिकरण-व्यधिकरणधर्माद्वये पर्याप्त्यन्तर तादृशानु-
गतरूपावच्छिन्नपर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैव वाभावविरोधितेति नानुप-
पत्तिरिति वदन्ति ।

प्रतियोगितायाः तदेकत्वमप्यपत्तिरिति तद्विरोधप्रसङ्गः
मत्तः ।

'अविचारविषयभारता' यमगतायाः अविचारविषय
भारतप्रतिष्ठापना, यथाच पूर्वायाः तत्पदस्य परिभाषा
तेभिः भावः । ननु सामानाधिकरण्यापत्तिरिति तद्विरोधप्रसङ्गः
रूपस्य अविचारपदार्थस्य तत्त्वस्यैव निवेद्यात् प्रथमेऽपि
आद्य, 'विचारयति' इत्यन्वयि सामानाधिकरण्यापत्तिरिति तद्विरोधप्रसङ्गः
वदुक्तित्वं यथा अविचारः यथा साध्यावच्छेदकान्वयिनो हि
समानाधिकरण्याभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्यावच्छेद
दकत्वस्यापि तथात्वादित्यर्थः, यद्विधूमस्य अविचारीत्यत्राभा
वदुक्तित्वं व्यभिचारपदार्थः, तदेकदेगे चाभावे पदार्थप्रतियोगि
ताया निरूपकत्वमस्यन्वेनान्वयः, प्रतियोगितायाः चाधेयतामस्य
धूमस्य, अवच्छिन्नत्वमस्यन्वेन धूमविशेषणतापन्नधूमत्वस्यान्वय इति
धूमत्वावच्छिन्नधूमाभाववदुक्तित्वलाभः, साध्यावच्छेदकावच्छिन्न
साध्यान्तर्भावेण च न व्यभिचारपदार्थता शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गात् साध्या
वाचकपदवैयर्थ्यापाताच्च । एवं समानाधिकरण्याभावप्रतियोगि
ताया सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वं व्यभिचारपदार्थः, सामाना
धिकरण्ये च व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यापि वद्वे
निरूपकत्वेनान्वयः, वद्वेऽप्यन्तर्भावेनैव वा शक्तिः, धूमपदं लक्षणया
धूमत्वपरम्, आधेयत्वपदार्थः, अन्यथास्यावच्छेदकत्वे, निरूपकत्व
मिन्प्रत्ययार्थः, तथाच धूमत्वनिष्ठसमानाधिकरण्याभावप्रतियोगि
तावच्छेदकतानिरूपको वद्वेरित्यन्वयबोधः । यद्यपि लाघवरूप-

विनिगमकसत्त्वादभाववद्दृष्टित्व एव व्यभिचारपदशक्तिकल्पन-
मुचितं, तथापि ज्ञेयत्वं वाच्यत्वस्याव्यभिचारौति प्रामाणिकव्यव-
हारानुरोधादुपदर्शितगुरुरूपस्यापि व्यभिचारपदार्थत्वमावश्यकं,
तत्र वाच्यत्वाभावाप्रसिद्ध्या तदभाववद्दृष्टित्वाभावबोधसम्भवात्,
उक्तारूपस्य व्यभिचारपदार्थत्वे च व्यभिचारस्याभावोऽव्यभिचार-
मित्यव्ययीभावान्नयणात् ज्ञेयत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वमव्यभिचारपदार्थः, इन्प्रत्ययार्थः निरूपकत्वं, वाच्य-
त्वपदं वाच्यत्वत्परं, षष्ठ्यर्थश्चाधेयत्वं, तथाच वाच्यत्वत्वनिष्ठस्व-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिरूपकं (१) ज्ञेय-
त्वमित्यन्वयबोधः । अथैवमपि अव्यभिचारिसम्बन्धपदेनोक्तव्याप्तेः
कथं लाभः । न चाव्यभिचारिपदं नादृशप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वान्नयपरं, सम्बन्धश्च तदान्नयसामानाधिकरण्यमिति तल्लभ-
इति वाच्यम् । धूमाव्यभिचारिविज्ञित्वमितिप्रयोगाभावादुक्तधर्म-
बोधकाव्यभिचारपदसमभिव्याहृतमत्वर्थीयस्यान्नयत्वाबोधकत्वाद-
व्यभिचारपदार्थान्वयितावच्छेदकं यद्रूपं तदवच्छिन्नसमानाधिकर-
णाभावप्रतियोगितानवच्छेदकताबोधकताया व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्,
साध्यतावच्छेदकस्याव्यभिचारिपदार्थत्वे हेतुसमानाधिकरणेत्यादि-
व्याप्तिबोधस्याशक्यत्वाच्चेति चेन्न, अव्यभिचारिसम्बन्ध इत्यस्याव्यभि-
चारिहेतुनिष्ठं साध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थः, एवञ्च साध्यताव-
च्छेदकनिष्ठस्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकताकहेतु
निष्ठनाध्यसामानाधिकरण्यमिति पर्यवसितं, उक्तलक्षणवाक्य-

(१) स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकताकमिति या० ।

योग्यवृत्तिधर्ममहितप्रतियोगिवृत्तिधर्मपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेद-
 कताकोप्यभावोत्थीति व्युत्पादनाय तादृशाभावमादायापि दूषणं
 दर्शयति, 'झटत्वेति' उभयावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकोभय-
 घटकप्रत्येकस्यावच्छेदकताया अव्याहतत्वादिति भावः । 'न क्षति-
 रिति, अवच्छेद्यान्वयविशेषणभावापन्नेषु तदानापन्नेषु वा नाना-
 धर्मेषु पर्याप्तं यदवच्छेदकत्वं पर्याप्तिसम्बन्धेन तदवच्छिन्नभेदस्य
 तत्पर्याप्त्यनवच्छेदकप्रत्येकधर्मभाववृत्तिधर्मावच्छेदेन सत्त्वावच्छि-
 त्वादेस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य घटत्वाद्यवच्छिन्ने घट-
 पटोभयत्वावच्छिन्नभेदवन्निष्पत्त्युहत्वादिति भावः । न च वज्रि-
 निष्ठझटत्वावच्छिन्नोभयावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिक-
 रण्येन यदवच्छेदकत्वं तद्वज्रित्वमात्रे पर्याप्तं झटत्वस्य व्यधि-
 करणतयैवावच्छेदकत्वादिति कथं वज्रित्वस्य तादृशावच्छेदका-
 वच्छिन्नान्यत्वनिर्वाह इति वाच्यम् । यतः सामानाधिकरण्येना-
 नवच्छेदकमित्यस्य तत्तत्प्रतियोगितासमानाधिकरणवृत्तियत्-
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नभेदकृतवत्त्वमित्यर्थः, इत्यञ्च
 झटत्व-वज्रित्वोभयावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरणवृत्त्ये-
 कमेवावच्छेदकत्वमुभयत्रपर्याप्तं तदवच्छिन्नभेदो वज्रित्वेऽव्याहत-
 एवेति । ननु संयोगादिसाध्यकसङ्केतावव्याप्तिवारणाय तदभाव-
 व्यावर्त्तकस्याप्यवृत्तित्वादिविशेषणोपादाने तत्साध्यकसत्त्वादिरूप-
 व्यभिचारिर्हितादतिव्याप्तिप्रसङ्गः अभावान्तरस्यैव लक्षणघटक-
 त्वादित्याशङ्का व्यभिचारिर्हितुकस्यले संयोगाद्यभावस्य लक्षणघट-
 कत्वप्रदर्शनेन परिहरति, 'सत्त्वतीति, 'व्याप्यवृत्तिरिदुपपन्नं

स्याद्यत्रैवाद्यं तात्पर्यं न तु यथाद्युतविशेष-विशेषणभावे, तदापन्न-
 स्याद्यभिचारिमस्वन्यपदेन बोधयितुमशक्यतया पारिभाषिकताया-
 दुच्चारत्वात् । न च यद्रूपावच्छिन्नस्य यस्मिन् व्याप्तित्वं तदन्यत्रापि
 तस्याद्यभिचारिमस्वन्यपदार्थत्वेऽपि न जतिर्गिति वाच्यम् । एवं
 मति साध्याभाववद्भूतित्वमात्रस्य व्यभिचारपदार्थत्वेऽपि व्यतिरे-
 किमाध्यकोक्तव्याप्तेरव्यभिचारिमस्वन्यरूपतोपपत्तेरुक्तधर्मस्य व्य-
 भिचारपदार्थत्वव्यवस्थापनाया अनुपयुक्तत्वात् । उक्तान्तर्गतेऽपि
 साध्यसामानाधिकरण्यमन्तर्भाव्याव्यभिचारिमस्वन्यरूपताया व्यव-
 स्थापयितुं शक्यत्वात् साध्यसामानाधिकरण्यानन्तर्भावेऽपि प्रति-
 योगिसमानाधिकरणस्य समानाधिकरणनिरुक्तायावदभावकत्वरूप-
 पर्यवसितपूर्वलक्षणार्थस्य सस्वन्यरूपतामश्रमात् । 'अवच्छेदकत्व-
 मिति अनवच्छेदकमित्यत्र यदवच्छेदकपदं तत्तात्पर्यविषयताव-
 च्छेदकमित्यर्थः, 'तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वं' पर्याप्तिसस्वन्येनावच्छेद-
 कतावत्त्वं, तथाच पर्याप्तिसस्वन्येनावच्छेदकत्वावच्छिन्नस्य भेदो-
 ऽनवच्छेदकपदेन विवक्षित इति भावः । 'विशिष्टवद्भ्रमभावस्य'
 'प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि वदित्वस्येत्यन्वयः, महानर्मीय-
 त्वादिविशिष्टवद्भ्रमभावस्य प्रतियोगितायां महानर्मीयत्वसहित-
 वदित्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि आश्रयतासस्वन्येनावच्छेदकतावदन्य-
 त्वस्य वदित्वे दुर्लभत्वादिति भावः । प्रतियोगिविशेषणतापन्न-
 धर्मान्तरसहितवदित्वावच्छिन्नाभावमादाय दोषं प्रदर्श्य प्रति-
 योगिविशेषणतापन्नधर्मस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं प्रतीयते
 इति नियममनभ्युपगन्तुर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिनः प्रति-

Āin i Akbarī, Fasc 1-22 @ 1/8/ each	3
Ditto (English) Vol I, Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1-5, Vol III, Fasc 1-8, Vol IV, Fasc 1-7 Vol 5 @ 1/4/ each	2
Arabic Bibliography, by Dr A Sprenger, @ /10/	0
*Bādsbāhnāmāh, with Index Fasc 1-19 @ /10/ each	11
Conquest of Syria, Fasc 1-9 @ /10/ each	R
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/- each	2
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal Fasc 1-3 @ 1/ each	2
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc 1-21 @ 1/8/ each	31
Fa'rang i Rūshidī, Fasc 1-14 @ 1/8/ each	21
Fihrist i Tūsī or, Tūsī's list of Shy'ah Books, Fasc 1-4 @ 1/- each	4
Futūh-ush Shām of Wāqidi, Fasc 1-9 @ /10/ each	..
Ditto of Āzādī, Fasc 1-4 @ /10/ each	2
History of Gujarat	..
Hāft Asmān, History of the Persian Maghāwī, Fasc 1 @ /12/ each	..
History of the Caliphs, (English) Fasc 1-6 @ 1/4/ each	7
Iqālnāmāh i Jahāngirī, Fasc 1-3 @ /10/ each	..
Isbārāh with Supplement, 51 Fasc @ 1/ each	51
Ma'sāir i Ālamgiri, Fasc 1-6 @ /10/ each	3
Ma'āzīr-ul Umūrā, Vol I, Fasc 1-9, Vol II, Fasc 1-9, Vol III, 1-10, Index to Vol I, Fasc 10-11, Index to Vol II, Fasc 10-12, Index to Vol III, Fasc 11-12 @ 1/ each	25
Maghāzī of Wāqidi, Fasc 1-5 @ /10/ each	..
Marhamu 'L Ilah 'L-Mu'Dila	..
Muntakhabu t Tawārikh, Fasc 1-15 @ /10/ each	..
Ditto (English) Vol I, Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1-5 and 3 Indexes, Vol III, Fasc 1 @ 1/ each	16
Muntakhabu l Lubāb, Fasc 1-19 @ /10/ each	11
Ditto Part 3, Fasc 1	1
Nukhbatu l Fikr, Fasc 1 @ /10/	0
Nizām i Khudādānāmāh i Iskandari, Fasc 1 @ /12/ each	1
Qawāmu 's Siyād of Khudā Yar Khān 'Abbāsī, edited in the original Persian with English notes by Lieut Col D C Phillott	5
Riyāzu s Salātīn, Fasc 1-5 @ /10/ each	3
Ditto (English) Fasc 1-5 @ 1/	5
Tadhkirat i Khushnawāsān	1
Tabaqat i Nizāmī, (English), Fasc 1-11 @ 1/- each	11
Ditto Index	1
Tārikh i Firoz Shāh of Zayn al Din Barin Fasc 1-7 @ /10/ each	4
Tārikh i Firozshāh, of Shams i Sirāf Aif Fasc 1-6 @ /10/ each	3
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc 1-2 @ 1/8/ each	3
Tuzuk i Jahāngirī, (Pers.) Fasc 1 @ 1/	1
Waco Rūmān Fasc 1-5 @ /10/ each	3
Zunnamāh, Vol I, Fasc 1-9, Vol II, Fasc 1-8 @ /10/ each	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1	ASIATIC RESEARCHES Vols XIX and XX @ 10/ each	20
2	PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ 18/ per No	
3	JOURNAL of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (9), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (3), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No to Members and 2/ per No to Non Members	
N.B. - The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.		
4	JOURNAL and PROCEEDINGS, N 3, 1905, to date, Nos 1-4 of 1905 are out of the press @ 18/ per No to Members and Rs 2 per No to Non Members	
	25 to Members	
	25 to Non Members	
	25 to Members of the Society from 1731-1881	3
	25 to Members of the Society from 1882-1910	8
	25 to Members of the Society from 1911-1912	19
	25 to Members of the Society from 1913-1914	1

BIBLIOTHECA INDICA
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES No 1314

तत्त्वचिन्तासणि-दौधिति-विद्वति

TATTVACINTĀMANI DIDHITI-VIVRITI

И
САДАННАРА ВЪ ГЛАВЪ АРМЫИ

В 1927 году в СССР было 25 миллионов человек, а в 1937 году — 45 миллионов.

М. А. БУДАНОВ, И. П. БУДАНОВА, И. П. БУДАНОВА, И. П. БУДАНОВА

2 1 2 5 1 1

Vol. 13, p. 1, 1917

Contd.

1. WILL OF THE DECEASED TO BE PROVED BY THE EVIDENCE OF
 2. Nandakumar Choudhary and 2nd Line

[Handwritten signature]

2521

Āin i Akbarī, Fasc 1 22 @ 1/8/ each	...	3
Ditto (English) Vol I, Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1-5, Vol III, ...	...	3
Ditto (English) Vol I, Fasc 1-8, Vol II, Fasc 1-7 Vol 3 @ 1/4/ each	...	2
Arabic Bibliography, by Dr A Sprenger, @ 10/	...	0
*Bādshāhnāmāh, with Index Fasc 1-19 @ 10/ each	...	11
Conquest of Syria, Fasc 1-9 @ 10/ each	...	Re
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/- each	...	
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal Fasc 1-3 @ 1/ each	...	
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc 1 21 @ 1/8/ each	...	3
Farrang i Rashidi, Fasc 1-14 @ 1/8/ each	...	2
Fihrist i Tūsī or, Tūsī's list of Shy'ah Books, Fasc 1-4 @ 1/- each	...	
Futūh-ush Shām of Wāqidi, Fasc 1-9 @ 10/ each	...	
Ditto of Āzādī, Fasc 1-4 @ 10/ each	...	
History of Gujrat	...	
Haft Asmān, History of the Persian Masnawī, Fasc 1 @ 12/ each	...	0
History of the Caliphs, (English) Fasc 1-6 @ 1/4/ each	...	
Iqālnamāh i Jahāngiri, Fasc 1-3 @ 10/ each	...	
Isbah with Supplement, 51 Fasc @ 1/- each	...	5
Ma'āziri-Ālamgiri, Fasc 1-6 @ 10/ each	...	
Ma'āziri-ul Umrā, Vol I, Fasc 1-9, Vol II, Fasc 1-9, Vol III, 1-10, Index to Vol I, Fasc 10 11, Index to Vol II, Fasc 10 12, Index to Vol III, Fasc 11-12 @ 1/ each	...	3
Maghāzi of Wāqidi, Fasc 1-5 @ 10/ each	...	
Marhamu 'L Ilah 'L-Mu'Dil	...	
Muntakhabat i Tawārikh, Fasc 1-15 @ 10/ each	...	
Ditto (English) Vol I, Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1-5 and 3 Indexes, Vol III, Fasc 1 @ 1/ each	...	10
Muntakhabat i Lubāb, Fasc 1-19 @ 10/ each	...	1
Ditto Part 3, Fasc 1	...	
Nukhbatul Fikr, Fasc 1 @ 10/	...	
Nizām i Khudānāmāh i Iskandarī, Fasc 1 2 @ 12/ each	...	
Qawāim i Sūyūd of Khudā Yar Khan 'Abbāsī, edited in the original Persian with English notes by Lieut Col D C Phillott	...	
Riyāzu s Salātīn, Fasc 1 5 @ 10/ each	...	
Ditto (English) Fasc 1-5 @ 1/	...	
Tadhkirat i Khushnavīsān	...	
Tabaqat i Nāqī, (English), Fasc 1 14 @ 1/ each	...	1
Ditto Index	...	
Tārīkh i Fīrūz Shāh of Ziyā d dīn Barīn Fasc 1 7 @ 10/ each	...	4
Tārīkh i Fīrūzshāh, of Shams i Sirāf Aīf Fasc 1 6 @ 10/ each	...	3
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc 1 2 @ 1/8/ each	...	3
Tuzuk-i Jahāngiri, (Eng) Fasc 1 @ 1/	...	1
Wasit Rāmīn, Fasc 1 5 @ 10/ each	...	3
Zarubnāmāh, Vol I, Fasc 1-9, Vol II, Fasc 1-8 @ 10/ each	...	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

- 1 ASIATIC RESEARCHES Vols XIX and XX @ 10/ each
 - 2 PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ 8/ per No
 - 3 JOURNAL of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (9), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members
- B—The figures enclosed in brackets give the number of Nos in each Volume
- 4 JOURNAL and PROCEEDINGS, N 9, 1905, to date, (Nos 11 of 1905 are out of stock), @ 1/8 per No to Members and Rs 2 per No to Non Members.
 - 5 JOURNAL, 1905, to date Price varies from number to number.
 - 6 Account of 25/ to Members
 - 7 ANNUARY REVIEW of the Researches of the Society from 1781-1883 ... 3
 - 8 Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910, and HOWARD'S Descriptions of New Indian Lepidoptera, 1-III with 8 coloured Plates, 4to @ 6/ each ... 18

BIBLIOTHECA INDICA
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES No 1311

तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-विष्टिति

TATTVACHINTAMANI DIDDHITHI-VISTHITHI

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No 1, PARK STREET, CALCUTTA,
AND CHITTAGONG.

THE SOCIETY'S AGENTS: MR BERNARD QUARITCH,
11, GRAFTON STREET NEW BOND STREET, LONDON, W, AND MR O
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG GERMANY

*Complete copies of those works marked with an asterisk * are not to be supplied—*

of the Library when out of stock

LIBRARIANA INDICA

Sanskrit Series

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc 2 4 @ /10/ each	Rs 1
Advaitachintā Kanastubha Fasc 1-3 @ /10/ each	1
*Agni Purāṇa, Fasc 6-11 @ /10/ each	1
Antarjyā Brāhmaṇa, Vol I, Fasc 1-5, Vol II, Fasc 1-5, Vol III
Fasc 1-5, Vol IV, Fasc 1-8 @ /10/ each	14
Aitareya Lochana	1
*Anu Bhāṣya, Fasc 2-5 @ /10/ each	1
Aphorisms of Sāṅkhya, (English Fasc 1 @ 1/)	1
Aṣṭasādhikā Prājñāpāramitā Fasc 1-6 @ /10/ each	3
*Atharvaveda Upaniṣad, Fasc 4 5 @ /10/ each	1
Ātmātattvavivēka, Fasc 1 @ /10/ each	0
Āgamaśāstra, Fasc 1-5 @ /10/ each	3
Āyadhana Kālpakṛtā, (Sansk and Tibetan) Vol I, Fasc 1-7, Vol II, Fasc
1-7 @ 1/ each	15
Bālana Bhaṭṭi Vol I, Fasc 1-2, Vol 2, Fasc 1 @ /10/ each	1
Bauddhāyana Śrauta Sūtra Fasc 1-3 Vol II, Fasc 1-3 @ /10/ each	3
*Bhāmīnī, Fasc 4-8 @ /10/ each	3
Bhāṭṭa Dipikā Vol I, Fasc 1-6, Vol 2 Fasc 1, @ /10/ each	4
Bauddhyastatrasaṅgraha	2
Bhaddāntī Fasc 1-4 @ /10/ each	2
Bhaddharma Purāṇa Fasc 1-6 @ /10/ each	3
Bodhicaryāvatāra of Cāntidana, Fasc 1 5 @ /10/ each	3
Śri Cāntinātha Chintā Fasc 1-3	1
Cāntanāṭhī, Fasc 1-2 @ /10/ each	1
Catalogue of Sanskrit Books and MSS, Fasc 1-4 @ 2/ each	8
Cātapatha Brāhmaṇa Vol I, Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1-5, Vol III,
Fasc 1-7 Vol 3, Fasc 1-4 @ /10/ each	14
Ditto Vol 6 Fasc 1-3 @ 1/4/ each	7
Ditto Vol VII, Fasc 1-5 @ /10/	3
Cātasādhikā Prājñāpāramitā Part I Fasc 1-14 @ /10/ each	8
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol II, Fasc 1-25; Vol III Part I,
Fasc 1-18 Part II, Fasc 1-10 Vol IV Fasc 1-6 @ /10/ each	25
Ditto Vol 4 Fasc 7-8 @ 1/4/ each	1
Ditto Vol IV, Fasc 8 9 @ /10/	1
Chockavartika, (English) Fasc 1 7 @ 1/4/ each	8
*Gṛānta Sūtra of Āpastamba Fasc 1-17 @ /10/ each	3
Ditto Cāṅkhāraṇa, Vol I, Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1-4,
Vol III, Fasc 1-4, Vol 4 Fasc 1 @ /10/ each	16
Śri Bhāṣyam Fasc 1-3 @ /10/ each	1
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc 1-2 @ /10/ each	1
Gadadhara Paddhati Kāṇvaśra Vol I, Fasc 1-7 @ /10/ each	4
Ditto Āchāryaśra Vol II, Fasc 1-4 @ /10/ each	3
Gobhila's Gṛhya Sūtra, Vol I @ /10/ each	3
Ditto Vol II Fasc 1-2 @ 1/4/ each	2
Ditto (Appendix) Gobhila Parivṛta	2
Ditto Gṛhya Saṅgraha	0
Harala	1
Karmaprādīpī, Fasc I	1
Kāla Vivēka, Fasc 1-7 @ /10/ each	4
Kāṇvaśra Fasc 1-6 @ /10/ each	4

योगितानवच्छेदकतत्त्वरूपतदनतिरिक्तवृत्तित्वस्यैव विवक्षणीय-
तया तद्वृत्ताभावे (१) व्याप्यवृत्तित्वनिवेशे प्रयोजनविरहेण संयो-
गादिसाध्यकसहेतौ हेतुममानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
संयोगत्वादेर्निरुक्तानतिरिक्तवृत्तित्वस्य संयोगत्वादिसाधारण्यविर-
हेणाव्याप्त्यनवकाशेन हेतुममानाधिकरणाभावे व्याप्यवृत्तित्व-
विशेषणवैयर्थ्यात् । न च स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावे व्याप्यवृत्ति-
त्वविशेषणादाने संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितापन्ने संयोगेन साध्य-
ताया हेतुममानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयसाध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदक तादृशधर्माप्रसिद्धे, तादृ-
शाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतमकलधर्मावच्छिन्नानामिव सद्यो-
गीताभावाना केवलान्वयित्वादिति स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठा-
भावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणस्यावश्यकतेति वाच्यम् । संयोगाद्य-
भावव्यावर्तकस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वस्य निवेशे
संयोगेन साध्यताया हेतुममानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नाभावो गुणार्थानामिव व्याप्यवृत्तिर्न तु द्रव्यस्येति तादृशा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठतादृशाभावाप्रति-
योगितानवच्छेदकं तादृशधर्माप्रसिद्धतादवस्थात् प्रतियोगितायाः
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व परित्यज्य एकसम्बन्धावच्छिन्न-
त्वस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्य वा विशेषणत्वपक्षस्येवावल-
म्बनीयतया व्याप्यवृत्तित्वविशेषणवैयर्थ्यस्य दुरुपरत्वात् तस्मात्

(१) तादृशधर्माप्रसिद्धतावच्छेदकतद्वृत्तित्वस्यैव इत्यर्थः ।

‘वन्नापातं त्वेनादिगम्य (१) यभाते व्याप्यवृत्तित्वविशेषणं न
 देयमेव तद्वदनेऽपि संयोगत्वाद्दो दृश्यत्वममानाधिकरणाभावाप्रति-
 योगित्वाद्यपारिभाषिकावच्छेदकत्वविशेषणाद्यात्मप्रमर्शेनिलाग्य ।
 ननु पारिभाषिकावच्छेदकत्वगर्गेरनिमित्तविशिष्टमस्वन्निनिष्ठा-
 भावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणमावश्यकम् अन्यथा तुल्ययुक्त्या सत्तादि-
 हेतुर्हेतुऽपि संयोगत्वाद्दो पारिभाषिकावच्छेदकत्वानिर्व्याहृष्टिति
 हेतुमन्निष्ठाभावेऽपि तद्विशेषणमावश्यकम् अन्यथा व्याप्तेरिव्यागदा
 सत्तादिहेतुकस्यने गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावाप्रतियोगितायाः पारि-
 भाषिकावच्छेदकत्वं संयोगत्वाद्दो प्रदर्श्यं वाग्यति, ‘भवति चेति,
 गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावाना व्याप्यवृत्तित्वाभिधानञ्च संयोगत्वविशिष्ट-
 सस्वन्निनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वसूचनाय, जन्यद्रव्येपू-
 त्यक्तिकालावच्छेदेन गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य नवीनैरुपगमा-
 त्तन्मते गुणत्वस्य संयोगत्वविशिष्टमस्वन्निनिष्ठाभावीयप्रतियोगिता-
 नवच्छेदकत्वं न सम्भवतीति ‘गुणावृत्तित्वानुमरणं, संयोगि गुण-
 न्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ गुणावृत्तित्वं न विशिष्टहेतुममानाधि-
 करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमतः संयोगसाध्यकव्यभिचारि-
 मात्रे यादृशप्रतियोगितावच्छेदकमुपादाय संयोगत्वस्य पारि-
 भाषिकावच्छेदकत्वं निर्व्वहति तादृशधर्ममाह, ‘द्रव्यमात्रमस-
 वेतत्वेति ।

इति चक्रवर्त्तिलक्षणव्याख्या ।

प्रगल्भलक्षणद्वयम् ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

साध्यतावच्छेदकविशिष्ट(१)साध्यसामानाधिकरण्या-
वच्छेदकस्वसमानाधिकरणसाध्याभावत्वकत्वं, यत्समा-
नाधिकरणसाध्याभावप्रमायां साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्ध-
कत्वं नास्ति तत्त्वं वा व्याप्तिरिति तु न युक्तं सर्वत्र
साध्याभावपदवैयर्थ्यात् ।

गाढाधरौ विहतिः ।

प्रगल्भलक्षणद्वयमेकदोषेण दूषयितुमुपन्यस्यति, 'साध्यतावच्छे-
दकविशिष्टेत्यादि, विशिष्टाभावो विगेष्य-विशेषणमन्वन्वाभावरूपः,
उभयाभावश्च परम्परामन्वन्वेन द्वित्वाभावरूप इति मतेनेदं लक्षण-
मन्यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विनापि तादृशाभावनाटाय
लक्षणममन्वयमश्वे 'प्रतियोग्यहृत्तिचेति ग्रन्थानुल्लिखितेति ध्येयम् ।
अवच्छेदकत्वमिहानतिरिक्तहृत्तित्वं न तु स्वरूपमन्वन्वविशेषः
यद्योक्तधर्मयोस्तादृशावच्छेद्यावच्छेदकभावे मानाभावात् । 'स्वपदं
हेतुतावच्छेदकावच्छिद्रहितुपर, तथाच साध्यतावच्छेदकविशिष्ट-
साध्यसामानाधिकरणानतिरिक्तहृत्ति यदर्थविशिष्टममानाधिक-
रणसाध्याभावे तदर्थवत्त्वं व्याप्तिरिति तु नमुदिताद्, नहेतौ
साध्यसमानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिद्रमाध्याभावे
इतिममानाधिकरणत्वनियमात् तादृशसाध्याभावेत्वं साध्यमाना-

नाधिकरणत्वात्तिरिक्तवृत्तीति नान्यमसम्भवम् । व्यभिचारि-
तादृशमाध्याभावस्यापि हेतुसमानाधिकरणतया तदतिरि-
क्तत्वेन तदिति न लक्षणमसम्भवम् । गुणकर्मोन्मूलविशिष्टमस-
त्त्वान् जातेरित्यादावतिव्याप्तेर्व्यारणाय 'साध्याभावच्छेदकविशिष्टेति
साध्याधिकरणत्वं साध्यतावच्छेदकमसम्भवेन बोध्यं तेन सयोग-
दिना धूमादेरभावस्य कालिकादिना धूमादिसति वृत्तावपि ।
नातिव्याप्तिः । द्रव्य विशिष्टमत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेर्व्यारणाय हे-
तावच्छेदकविशिष्टत्वेनोपादानं, तद्विशिष्टाधिकरणत्वं हेतुता-
वच्छेदकमसम्भवेन बोध्यं तेन धूमादिसमवायिनिष्ठवह्नित्वाद्यवच्छि-
न्नवह्न्याद्यभावस्य वह्निगदिसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षति-
साध्य-हेतुसामानाधिकरण्यघटकवृत्तिद्वयमेकमसम्भवेन बोध्यं ते-
द्रव्य सत्त्वादित्यादौ दैगिकविशेषणतया हेतुसमानाधिकरणस-
द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नद्रव्यत्वाद्यभावस्य कालिकादिसम्भवेन साध्य-
वह्निहाकालादिवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । यद्यपि हेतुसमाना-
धिकरणसाध्याभावत्वघटकमभादत्वरूपं विशेष्यं व्यतिरेकिसाध्यकै-
साध्यासमानाधिकरणाभावसाधारणमिति विशिष्टसाध्यसामाना-
धिकरण्यशून्यावृत्तित्वरूपन्तदनतिरिक्तवृत्तित्वं दुर्वचं, तथापि
यावन्तः स्वसमानाधिकरणसाध्याभावा विशिष्टसाध्यसमानाधिक-
रणाः इत्यर्थस्य विवक्षणीयतया न दोषः । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभि-
चारिण्यतिव्याप्तिः साध्याभावस्य साध्यवत्यपि वृत्तेरिति तु नाग्र-
हणीयं व्यभिचारनिरूपकाधिकरणं यत् तदवृत्तित्वावच्छिन्ना-

भावस्यापि साध्याभावतया तस्य च साध्यवत्यवृत्ते (१) । 'यत्समानाधिकरणेति यद्रूपविशिष्टसमानाधिकरणेत्यर्थः, तेन द्रव्यं गुण-
कर्मन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सत्तासमानाधिकरणद्रव्यत्वत्वा-
वच्छिन्नद्रव्यत्वाभावप्रमाया साध्यवत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि न
क्षतिः । यद्वन्मावच्छिन्नसमानाधिकरणखगरीरे च हेतुतावच्छेद-
कमन्वयेन यद्वन्मावच्छिन्नाधिकरणत्व निवेशनीय तन्प्रयोजनन्तु
स्फुटमेव (२) । अधिकरणवृत्तित्वञ्च निरवच्छिन्नं ग्राह्यं, तेन
कपिसंयोगो एतद्ब्रह्मत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणकपिसंयो-
गत्वावच्छिन्नकपिसंयोगाभावादिविषयकप्रमाया अव्याप्यवृत्तित्व-
ज्ञानविरहकालोनायाः साध्यवत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः,
'प्रमायां' प्रमासामान्ये, तेन व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः, समाना-
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाव-
वत्त्वज्ञानस्य साध्यवत्त्वज्ञानविरोधित्वात् सहेतावपि लक्षणगमना-
सम्भव इत्यतो ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य प्रमासामान्यनिवेशनं, प्रमापदञ्च
भ्रमसामान्यभिन्नज्ञानपरम् (३) अत उक्तभ्रमात्मकज्ञानस्याभाव-
त्वाद्यर्थे प्रमात्वेऽपि न क्षतिः । साध्यवत्ताज्ञानपदमपि तत्सामान्य-
परं अतो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्ताज्ञानस्य तद्वन्मा-
वत्त्वेन साध्यवत्तावगाहिज्ञानविरोधित्वेऽपि न क्षति एवञ्च साध्यपदं
साध्यतावच्छेदकविशिष्टपरं ज्ञानञ्च स्वनमानधर्मावच्छेदकवत्त्वेन

(१) अव्याप्यवृत्तौत्यादि ब्रह्मत्वेरित्यन पाठः वेदुच्छेदादर्शऽस्मद्देदु नास्ति ।

(२) वाङ्मनः इत्यादित्यादावव्याप्तिवारणमेव प्रयोजनम् ।

(३) दाशुभ्रमन्निन्दपरमिति पाठः ।

नाधिकरणानतिरिक्तवृत्तीति लक्षणमसम्बन्धः । व्यभिचारिणि
 तादृशमाध्याभावस्यापि हेतुसमानाधिकरणतया तदतिरि-
 वृत्येव तदिति न लक्षणमसम्बन्धः । शुण-कक्षान्यत्वविशिष्टमना-
 वान् जातेरित्यादावतिव्याप्तेर्ज्वारणाय 'साध्यतावच्छेदकविशिष्टेति,
 साध्याधिकरणत्वं साध्यतावच्छेदकमसम्बन्धेन बोध्यं तेन संयोगा-
 दिना धूमादेरभावस्य कालिकादिना धूमादिसति वृत्तावपि (१)
 नातिव्याप्तिः । द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेर्ज्वारणाय हेतु-
 तावच्छेदकविशिष्टत्वेनोपादानं, तद्विशिष्टाधिकरणत्वं हेतुताव-
 च्छेदकमसम्बन्धेन बोध्यं तेन धूमादिसमवायिनिष्ठवह्नित्वाद्यवच्छि-
 न्नवह्नाद्यभावस्य वह्नादिनामानाधिकरणविरहेऽपि न क्षतिः ।
 साध्य-हेतुसमानाधिकरणघटकवृत्तिद्वयमेकमसम्बन्धेन बोध्यं तेन
 द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ दैगिकविशेषणतया हेतुसमानाधिकरणस्य
 द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नद्रव्यत्वाद्यभावस्य कालिकादिसम्बन्धेन साध-
 यन्महाकालादिवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । यद्यपि हेतुसमाना-
 विकरणमाध्याभावत्ववटकमभावत्वरूपं विशेष्यं व्यतिरेकिमाध्य-
 साध्यासमानाधिकरणाभावसाधारणमिति विशिष्टसाध्यसमाना-
 धिकरणशून्यावृत्तित्वरूपन्तदनतिरिक्तवृत्तित्वं दुर्बलं, तथापि
 यावन्तः स्वसमानाधिकरणमाध्याभावा विशिष्टसाध्यसमानाधि-
 रणाः इत्यर्थस्य विवक्षणीयतया न दोषः । अत्राप्यवृत्तिमाध्यक्यमि-
 चारिण्यतिव्याप्तिः साध्याभावस्य साध्यवत्यपि वृत्तेरिति तु नाग-
 र्जुनीयं व्यभिचारनिरूपकाधिकरणं यत् तदवृत्तित्वावच्छिन्ना-

भावस्यापि नाध्याभावतया तस्य च साध्यवत्यवृत्ते १) । 'यत्तमाना-
धिकरणेति यद्रूपविशिष्टसमानाधिकरणेत्यर्थः' तेन द्रव्यं गुण-
वन्मेतत्ते सति सत्त्वादित्यादौ सत्तानमानाधिकरणद्रव्यत्वत्वा-
वच्छिन्नद्रव्यत्वाभावाप्रमायां साध्यवत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि न
क्षतिः । यद्वैर्भावच्छिन्नसमानाधिकरणस्वरूपे च हेतुतावच्छेद-
कमन्वयेन यद्वैर्भावच्छिन्नाधिकरणत्वं निवेशनीयं तत्प्रयोजनन्तु
स्फुटमेव । २ । अधिकरणवृत्तित्वञ्च निरवच्छिन्नं ग्राह्यं, तेन
कपिसंयोगो एतद्वृत्तत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणकपिसंयो-
गत्वावच्छिन्नकपिसंयोगाभावादिविषयकप्रमाया अव्याप्यवृत्तित्व-
ज्ञानविरहकालोपायाः साध्यवत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः,
'प्रमायां' प्रमासामान्ये, तेन व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः, समाना-
धिकरणवैर्भावच्छिन्नाभावत्वेन व्यधिकरणवैर्भावच्छिन्नसाध्याभाव-
वत्त्वज्ञानस्य साध्यवत्त्वज्ञानविरोधित्वात् सहेतावपि सत्तागमना-
मन्वव इत्यतो ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य प्रमासामान्यनिवेशनं, प्रमापटञ्च
अप्रमासामान्यभिन्नज्ञानपरम् । ३) अत उक्तप्रमात्वज्ञानस्याभाव-
त्वाद्यं प्रमात्वेऽपि न क्षतिः । साध्यवत्ताज्ञानपदमपि तत्सामान्य-
परं अतो व्यधिकरणवैर्भावच्छिन्नसाध्याभाववत्ताज्ञानस्य नवैर्भा-
वत्त्वेन साध्यवत्तावगाहिज्ञानविरोधित्वेऽपि न क्षतिः, एवञ्च साध्यपदं
नाध्यतावच्छेदकविशिष्टपरं, ज्ञानहन्मन्मानधर्मेतावच्छेदकवत्त्वेन

(१) द्रव्यावच्छिन्नवृत्तिरिति ब्रह्मसिद्धिस्तु सातः हेतुवृत्तयस्तुल्ये न हि ।

२) ब्रह्मसिद्धिस्तु द्रव्यावच्छिन्नवृत्तिरिति प्रयोजनम् ।

३) दानवृत्तमभिन्नवृत्तिरिति ५० ।

स्वविषयीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकसंमर्गकत्वेन च विगेषणीयं
तेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगमस्वन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाद्य-
भाववत्ताज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानमामान्यान्तर्गतद्रव्यत्वादिना धूमा-
दिप्रकारकं भिन्नधर्मावच्छिन्नविशेषकधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकं
समवायादिसम्बन्धेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकज्ञानं प्रत्यप्रति-
बन्धकत्वात् कामिनीजिज्ञासादेरेव च तादृशज्ञानमामान्यविरोधि-
त्वात् अतिव्याप्तेर्नावकाशः । 'साध्याभावपदवैयर्थ्यादिति, अत्र च
साध्यतावच्छेदकविशिष्टसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं स्वव्यापक-
तादृशसामानाधिकरण्यकत्वं तथाच साध्यतावच्छेदकविशिष्ट-
साध्यसामानाधिकरण्यत्वं यत्समानाधिकरणसाध्याभावत्वव्यापक-
तावच्छेदकं तत्त्व व्याप्तिरित्येतादृशार्थकत्वे प्रथमलक्षणे न साध्या-
भावपदवैयर्थ्यं, यत्समानाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वाभावरूपयत्सामानाधिकरण्यव्यापकतावच्छेदकत्वात् यत्समा-
नाधिकरणसाध्याभावनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावरूपस्य
यत्समानाधिकरणसाध्याभावत्वव्यापकतावच्छेदकत्वस्यातिरिक्ततया
तद्व्यटितलक्षणे यत्सामानाधिकरण्यव्यापकतावच्छेदकत्वस्यानिवे-
शात् तद्व्यटितलक्षणसम्भवेऽपि प्रकृतलक्षणे वैयर्थ्यानवकाशात् ।
एवं यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमात्वव्यापकः साध्यवत्ताज्ञान-
प्रतिबन्धकत्वाभावस्तत्त्वमित्येतादृशार्थकत्वे द्वितीयलक्षणेऽपि न
तद्वैयर्थ्यं, यत्समानाधिकरणप्रमात्वव्यापकतावच्छेदकाभावात् यत्समा-
नाधिकरणसाध्याभावप्रमात्वव्यापकतायामभावान्तरस्यैव निवेशा-
दि । इति प्रगल्भलक्षणद्वयव्याख्या समाप्ता ।

तत्त्वचिन्तामणि-टीधितिः ।

यत्तु साध्याभाववति यद्वृत्तौ प्रकृतानुमितिविरो-
धित्वं नास्ति तत्त्वं व्याप्तिरिति, तन्न, अनुमित्यविरोधित्व-
ज्ञानस्यानुमितिजनकत्वे साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यानु-
मित्यविरोधितया व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् ।

गाढाधरी विहृतिः ।

‘माध्याभाववतीति यद्विहमाध्याभाववहृत्तित्वविशिष्टनिरूपितविषयितामामान्ये प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावस्तत्त्वमित्यर्थः, वज्रिमान् धूमादित्यादौ हेतुनिष्ठमाध्याभाववहृत्तित्वविशिष्टनिरूपिता विषयिता व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववहृत्तित्वविशिष्टविषयितैव सा च न वज्रानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदिका तच्छालिञ्जानस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वात्, व्यभिचारिणि माध्यतावच्छेदकावच्छिन्नमाध्याभाववहृत्तित्वविषयितापि तादृशी तद्वती ज्ञानस्य च व्यभिचारज्ञानविधेयानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् तादृशविषयिताया अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाद्वातिव्याप्तिः । यद्विहत्वस्यानुपादाने धूमादौ वज्रित्वावच्छिन्नवज्रभाववहृत्तित्वाद्गाहिभ्रमनिष्ठवज्रभाववहृत्तित्वविशिष्टनिरूपितविषयिताया अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् वज्रिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः १ अतस्तदुपादानं, तदाह

[illegible]

विशेष्यस्य भाने विशेषणांशे प्रकारोभवन्त्यां (१) व्यक्ती विशेष्य
सम्बन्धितावच्छेदकताया विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे भानात् साध्याभाव-
वद्बृत्तित्वत्वरूपविशेषणविशिष्टविषयेण निरूपकौभूय विषयिता-
व्यावर्त्तने व्यावर्त्तकविषयस्यात्रयतया व्यावर्त्तकं यत् साध्याभाव-
वद्बृत्तित्वात्वं तस्यापि निरूपकतावच्छेदकौभूय विषयिताव्यावर्त्त-
कत्वादुक्तभ्रमविषयिताव्यावृत्तेः (२) तद्व्यावर्त्तकविषयव्यावर्त्तकस्य
तन्निष्ठसाध्याभाववद्बृत्तित्वात्वं तादृशविषयितानिरूपकतानवच्छे-
दकत्वात् इति तादृशविषयिताया लक्षणाघटकत्वादेव च भ्रमविष-
यिताव्यावर्त्तकतयैव साध्याभाववत्पदसार्धक्यं, तादृशविषयिताया-
उक्तक्रमेण हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्बृत्तित्वात्विशिष्टानिरूपितत्वेऽपि
हेतुनिष्ठावेयतात्विशिष्टनिरूपितत्वानपायात् साध्याभावमनुपादा-
याभावाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टविषयितानिवेशे वृत्तौ समानाधि-
करणधर्मावच्छिन्नाधिकरणीयत्वभ्रमविषयितावारणेऽपि वृत्ति-
विशेषणे तन्निरूपकेऽधिकरणे यत्र समानाधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावभ्रमस्तद्विषयितावारणासम्भवेन साध्याभावांशनिवेशस्यावश्य-
कत्वात् । न च साध्याभावपर्यन्तनिवेशेऽपि (३) वज्रित्वावच्छिन्न-
वज्रभावत्वेन अधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकवज्रभावसव-
गाद्य तादृशाभाववद्बृत्तित्वावगाहि यज्ज्ञानं तदीयतादृशाभाव-
वद्बृत्तित्वविषयितापि साध्याभाववद्बृत्तित्वविशिष्टनिरूपितैव

(१) आश्रयतदेत्यादि ।

(२) तद्यथा उक्तवृत्तित्वा साध्याभाववद्बृत्तित्वविशिष्टनिरूपितविषयिता-
पदेन तदवच्छिन्नतदाश्रयनिष्ठनिरूपकताविषयितालाभात् न तादृशविषयितादा-
ननुघटकत्वमिति भावः ।

(३) तादृशपर्यन्तनिवेशेऽपीति पा० ।

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको यः साध्याभावस्तद्वृत्तित-
 त्वस्यैव तत्र विशेषणतया भानात्तद्विशिष्टत्वस्य च तादृशज्ञान-
 निष्ठविषयितानिरूपकसाध्याभाववद्वृत्तित्वे सत्त्वादिति तदोपता-
 दवस्थ्यमिति वाच्यम् । अभावांगे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकत्वमस्यन्धेन साध्यप्रकारकं व्यभिचारज्ञानमेवानुमिति-
 विरोधि, यत्र च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमस्यन्धेन साध्यं प्रकार-
 स्तादृशज्ञानविषयघटकस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकत्वमस्यन्धेन साध्यविशिष्टस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
 स्याप्रसिद्धेस्तादृशज्ञानविषयिताया विशिष्टनिरूपितत्वासम्भवात् ।
 न चैवमपि समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाव-व्यधिक-
 रणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावद्वयविशेषिताधिकरणवृत्तित्वावगाहिनः
 समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावांगे भ्रमरूपज्ञानस्य विषयि-
 ताया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वात्विशिष्टनिरूपित-
 त्वात् समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावविषयितानिरूपिता-
 धिकरणविषयितानिरूपिताधेयत्वविषयितात्वेन च प्रतिबन्धक-
 तावच्छेदकत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् । हेतुसमानाधिकरणविशिष्ट-
 साध्याभावत्वविशिष्टविषयितायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावस्य
 विवक्षितत्वात् उक्तभ्रमे च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
 विषयितायास्तादृशविशिष्टनिरूपितत्वाभावेन तस्या एव च प्रति-
 बन्धकतावच्छेदकत्वेनाव्याख्यानवकाशात् । अथ यत्र ज्ञाने हेतुसमा-
 नाधिकरणतया भासमाने व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-

त्व-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्वोभयसम्बन्धेन साध्य-
स्यैका प्रकारता तादृशज्ञानीयव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविष-
यितायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन सा-
ध्यविशिष्टाभावनिरूपितत्वस्य विषयीभवदभावे साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वासम्भवेऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यविशिष्टाभावनिरूपितत्वस्य साध्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धविषयितानिरूपकविषयि-
तात्वेनानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य चाक्षतत्वादव्याप्तिर्दुर्वा-
रैव इति चेन्न, तादृशस्य प्रामाणिकत्वात् प्रामाणिकत्वे च
संसर्गीयविषयितादयानिरूपकत्वेनाभावविषयिताया विशेषणीय-
तया सामञ्जस्यात् । अथ साध्यरूपविशेषणविशिष्टस्याभावस्य
विषयितानिरूपकतया लक्षणघटकत्वे साध्याभावयोः सम्बन्धस्य
सम्बन्धविधया लक्षणघटकत्वमावश्यकं स च सम्बन्धः साध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूप, व्यधिकरणघटत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वरूपश्चाननुगत इति प्रथमस्य निवेशे केवला-
न्वयिनि साध्यविशेषिताभावस्यैवाप्रसिद्धिः व्यतिरेकिसाध्यकसङ्केतो
च तादृशहेतुसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धिरित्यनन्वयस्य नि-
वेशे च सर्वत्र व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदक-
धर्माणाञ्च उपलक्षणीभूतेन केनचिद्रूपेणानुगमस्य तेन रूपेण तेषां
निवेशो न सम्भवति प्रतियोगितावच्छेदकोपलक्षणस्य सम्बन्धघटक-
तया भानासम्भवात् । न चावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रति-
योगिताया एव सम्बन्धतया निवेशाच्चाननुगमनिबन्धनोक्त दोष इति

[illegible]

न्वस्तत्प्रतियोगिसाध्यनिष्ठतत्त्वस्वन्वावच्छिन्ननिरूपकतावच्छेदकता-
वच्छेदकतात्वेन, यत्र हेतुसमानाधिकरणघटत्वाद्यवच्छिन्नवङ्गा-
भावे वङ्गित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वङ्गादेः साध्यस्य
प्रकारता तादृशज्ञानविषयितानिरूपकाभावनिष्ठो न निरुक्ततन्निरू-
पकतावच्छेदकसम्बन्ध इति तद्विषयिताप्युदासः, यत्र वङ्गित्वाव-
च्छिन्नघटाभावे तन्निष्ठवङ्गित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव वङ्गेः
सम्बन्धतया भासते तत्र तत्सम्बन्धप्रतियोगी न वङ्गिरपि तु घट-
एवेति साध्ये वास्तवतत्त्वस्वन्धप्रतियोगित्वनिवेशात्तादृशज्ञानीया-
भावविषयिताप्युदासः, साध्यनिवेशादयत्र वङ्गित्वेन घट एव वङ्गि-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन तत्त्वस्वन्धानुयोगिनि वङ्गि-
त्वावच्छिन्नघटाभावे प्रकारस्तादृशज्ञानीयाभावविषयितायास्तत्त्व-
स्वन्धप्रतियोग्यवच्छिन्ननिरूपकताकत्वेऽप्यनुमितिविरोधित्वेऽपि च
न दोषः, यत्र घटत्वावच्छिन्नवङ्गाभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वमेव वङ्गित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वेन वङ्गेः संसर्गतया भास-
ते तादृशज्ञानस्य प्रामाणिकत्वे साध्यप्रतियोगिको हेतुसमानाधिक-
रणभावानुयोगिको यदन्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वविशिष्टसम्ब-
न्धस्तदन्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वविशिष्टसम्बन्धावच्छिन्नसाध्य-
निष्ठनिरूपकतावच्छेदकत्वविवक्षणीयमिति(१)। साध्याभाववहृत्ति-
त्वरूपविषयस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोट्यप्रवेशादतिव्याप्तिरतो-
विषयितापर्यन्तनिवेशनम्। हेतुनिष्ठसाध्याभाववहृत्तितात्वविशिष्टे
प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितापर्याप्त्यभावविवक्षणे साध्यप्रति-

(१) नचैवमिति विवक्षणीयमिति चेन्न तत्रोक्तम् ।

अनुमित्यप्रतिबन्धकत्वमुपेक्ष्य निरुक्तविषयितासामान्येऽनुमितिप्रति-
बन्धकतावच्छेदकत्वाभावपर्यन्तानुधावनम् । अवच्छेदकत्वञ्च स्वरू-
पसम्बन्धविशेषः । न च धूमाभाववद्भूतित्वत्वेन घटादिविषयकज्ञान-
स्यानुमितिप्रतिबन्धकतया धूमाभाववद्भूतित्वत्वविशिष्टविषयिता-
शान्तिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकताकल्पनस्यासम्भवात् तादृशविषयितायां
प्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वान्त्वेनातिव्या-
प्तिरिति वाच्यम् । धूमाभाववद्भूतित्वत्वप्रकारितानिरूपितविषयि-
ताशान्तिज्ञानत्वेन भ्रमसाधारणप्रतिबन्धकताकल्पनसम्भवात् तादृ-
शविषयितात्वेन वास्तवधूमाभाववद्भूतित्वत्वविशिष्टनिरूपितविष-
यिताया अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्याक्षतत्वात् । न चैवं समा-
नाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाव-व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्या-
भावद्वयविशेषिताधिकरणवृत्तित्वावगाहिनः समानाधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावाग्ने भ्रमरूपज्ञानस्य (१) विषयिताया व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्भूतित्वत्वविशिष्टनिरूपितत्वात् समाना-
धिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावविषयितानिरूपिताधिकरणविष-
यितानिरूपितविषयितात्वेन च प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादव्याप्ति-
रिति वाच्यम् । हेतुसामानाधिकरण्यविशिष्टसाध्याभावत्वविशिष्ट-
निरूपितविषयिताया प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावस्य विवक्षणीय-
त्वात् उक्तभ्रमे च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावनिरूपितविष-

(१) समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाग्ने भ्रमरूपे तादृशज्ञानविषयिताया
हेतुविशेषाभावाद्भूतित्वत्वविशिष्टनिरूपितत्वेन लक्षणादकृताद् द्रव्य इति
भ्रमरूपेतीति चेत् ।

अनुमित्यप्रतिबन्धकत्वमुपेक्ष्य निरुक्तविषयितासामान्येऽनुमितिप्रति-
बन्धकतावच्छेदकत्वाभावपर्यन्तानुधावनम् । अवच्छेदकत्वञ्च स्वरू-
पसम्बन्धविशेषः । न च धूमाभाववद्भूतित्वात्वेन घटादिविषयकज्ञान-
स्यानुमितिप्रतिबन्धकतया धूमाभाववद्भूतित्वत्वविशिष्टविषयिता-
शालिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकताकल्पनस्यासम्भवात् तादृशविषयितायां
प्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वासत्त्वेनातिव्या-
प्तिरिति वाच्यम् । धूमाभाववद्भूतित्वत्वप्रकारितानिरूपितविषयि-
ताशालिज्ञानत्वेन भ्रमसाधारणप्रतिबन्धकताकल्पनसम्भवात् तादृ-
शविषयितात्वेन वास्तवधूमाभाववद्भूतित्वत्वविशिष्टनिरूपितविष-
यिताया अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्याक्षतत्वात् । न चैवं समा-
नाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाव-व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्या-
भावद्वयविशेषिताधिकरणवृत्तित्वावगाहिनः समानाधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावाग्ने भ्रमरूपज्ञानस्य (१) विषयिताया व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्भूतित्वात्विशिष्टनिरूपितत्वात् समाना-
धिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावविषयितानिरूपिताधिकरणविष-
यितानिरूपितविषयितात्वेन च प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादव्याप्ति-
रिति वाच्यम् । हेतुसामानाधिकरण्यविशिष्टसाध्याभावत्वविशिष्ट-
निरूपितविषयिताया प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावस्य विवक्षणीय-
त्वात् उक्तभ्रमे च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावनिरूपितविष-

(१) समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाग्ने प्रभारूपत्वे तादृशज्ञानविषयिताया
हेतुनिष्साध्याभाववद्भूतित्वत्वविशिष्टनिरूपितत्वेन लक्षणाघटकत्वात् दोष इति
भ्रमत्पोलीर्त्तनम् ।

स्यापि सम्बन्धविधया लक्षणघटकत्वमावश्यकं स च सम्बन्धः
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वरूपः, व्यधिक-
रणघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपज्ञाननुगत इति प्रथमस्य
निवेशे केवलान्वयिनि साध्यविशेषिताभावस्यैवाप्रसिद्धिः व्यतिरेकि-
साध्यकसहेतौ च तादृशहेतुसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धिरित्य-
सम्भवः चरमस्य निवेशे च सर्वत्र व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः, प्रति-
योगितावच्छेदकधर्माणाञ्चोपलक्षणीभूतेन केनचिद्वर्मेणानुगमय
निवेशो न सम्भवति प्रतियोगितावच्छेदकोपलक्षणस्य सम्बन्धघट-
कतया अभानात् । न चावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगि-
ताया एव सम्बन्धविधया निवेशान्नानुगमनिबन्धनो दोष-
इति वाच्यम् । अवच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशेपितप्रतियोगिता-
विषयकाभावज्ञानस्य प्रतियोगिमत्ताज्ञानाविरोधितया तज्ज्ञाना-
विरोधिनः प्रतियोगिविशेषिताभावज्ञानस्य चानुभवविरुद्धतया
अवच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगितायाः संसर्गतया अभाना-
त् । न च स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदक-
विशेषित एवाभावो निवेशो न तु साध्यविशेषितः, वज्रित्वादिना
घटाद्यभाव एव वज्रगादिसाध्यकधूमादिहेतुकस्यैव लक्षणघटक-
इति वाच्यम् । प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके तादृशाभावाप्रसिद्धेः (१)
एव स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वज्रित्वादिविशेषिते
वज्रित्वादिना घटादेरभावे भासमाने यत्र सम्बन्धघटकप्रतियोगि-
ताया बाधितस्य वज्रगानिष्ठत्वस्य भानं तादृगज्ञानीयाभावविषयि-

१) सामान्यरूपेण विशेषाभासानुपपत्त्यात् सम्बन्धस्य तादृशरूपस्य ।

तद्वृत्तित्वाभावश्च तत्तत्साध्याभाववृत्तित्वव्यापकव्या-
सज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः, तेन सा-
ध्याभाववद्व्यक्तिविशेषवृत्तित्वस्य पार्थिवत्वादिविशेषितस्य
द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा साध्याभाववृत्तित्वस्याभावमा-
दाय नातिप्रसङ्गः । अत्र च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्याभाववृत्तित्वं बोध्यं तेन वङ्गाभाववति स्वावयवे
धूसस्य वृत्तावपि न दोषः, इत्यञ्च साध्याभावोऽपि हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धेन कस्यचिदधिकरणे वर्तमानोग्राह्यः,
तेन जातिमान् सत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्याभाववृत्तित्वस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः ।

गाढाधरी विवृतिः ।

मित्ररीत्या साजात्यघटनेन साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिं
परिष्कृत्योपन्यस्यति, (१) 'यावन्त इति, धूमवान् वङ्गेरित्यादौ व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभावसजातीयस्य घटत्वादिना तदधिकरण-
वृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरतः 'यावन्त इति, तथाच
यावदन्तर्गतसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसजातीयस्य तदधि-
करणवृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिः तत्रैव समानाधि-
करणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणवृत्तित्वस्य व्यधिकरण-

हेति, 'समानासमानाधिकरणेति समानाधिकरणधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्व-व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतर-
रूपेणेत्यर्थः, तृतीयार्थश्चाभेदः, तस्य च माजालेन्वयः, विवक्षणीय-
मिति शेषः । तथाच 'तत्तत्तज्जातीया इत्यस्य तत्तदभाववृत्ति-
तादृशान्यतररूपवन्त इत्यर्थः (१) । यद्यपि वद्वित्वावच्छिन्नाभाव-
निष्ठसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं स्वसमानाधि-
कारणवद्वित्वाद्यवच्छिन्ना या प्रतियोगिता तद्विरूपवतावत्वरूपं
तच्च तदधिकरणवृत्तित्वाभावेऽसम्भावितमेव, तद्यापि स्वसमाना-
धिकरणधर्मावच्छिन्ना या या प्रतियोगिता तद्विरूपवत्त्व समाना-
धिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं, स्वसमानाधिकरणधर्मा-
वच्छिन्ना या या प्रतियोगिता तद्विरूपवत्त्वमेव तदधिकरण-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिह विवक्षितं तच्च साध्याभावे-
न वृत्तित्वाभावीभयसाधारणमेव । समप्रतियोगिताकत्वं च
स्वाधिकरणावृत्तिधर्मावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तद्विरूपवत्त्व
रूपो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेत्यस्य साध्याभावे-
एवादर्शनीयः, तस्मात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
विरूपवत्त्वसाध्याभावेऽपि साध्यात् । एवं समप्रतियोगिताकत्वं च
स्वाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिह विवक्षितं तच्च साध्याभावे-
न वृत्तित्वाभावीभयसाधारणमेव । समप्रतियोगिताकत्वं च

धर्मावच्छिन्नगगनादिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वादुपधिकरण-
 र्मावच्छिन्नाभावस्य निरूपकरूपमत्वानुपपत्त्या समानाधिकरण-
 धर्मावच्छिन्न-समानाधिकरणमस्याभावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूप-
 कत्वपर्यन्तनिवेशनायामो नोपादेयः, समनियताभावेकमतेगगना-
 भावत्व-गगनाभावभिन्नत्वान्यतररूपेणापि साजात्यविवक्षणं सम्भव-
 तीति ध्येयम् । ननु यावत्साध्याभावान्तर्गतानां तत्तत्साध्यव्यक्त्य-
 भावादीनामधिकरणे हेतोर्वृत्त्या वक्रिमान् धूमादित्यादावव्याप्ति-
 रत आह, 'साध्याभावयेति, 'पूर्वोक्तद्वितीयरीत्येति 'यत्समानाधि-
 करणानामित्यादिद्वितीयलक्षणरीत्येत्यर्थः, साध्यतावच्छेदकावच्छि-
 न्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा एव साध्या-
 भावपदेन विवक्षित इति भावः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप-
 कतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावविवक्षणे तथाविधवक्रि-घटोभया-
 भावमादाय तद्दोषतादवस्थ्यमतः प्रथमरीत्येति नोक्तं, साध्यता-
 वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविवक्षणे वाच्यत्वत्वादिना-
 घटाद्यभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवेऽपि स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेय-
 मात्रसाध्यकस्थले तथाविधाभावाप्रसिद्धा अव्याप्तिरतो व्यापकता-
 वच्छेदकपर्यन्तानुधावनं, तथाच ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वाभाव एव
 तथेति न दोषः । साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभाव-
 निवेशे च वक्रादिसाध्यकस्थले तार्णार्णदहनोभयाभावमादाय
 दोषस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्व प्रतियोगितायान्निवेश्य वार-
 णेऽपि सत्तादिसाध्यकस्थले विशिष्टसत्ताद्यभावमादाय दोष इति
 तादृशाभावो न निवेशितः । व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-

द्विरिति, तन्न, वज्रिमान् धूमात् गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादी विष-
यितादिसम्बन्धेन वज्रित्व-गुणत्वादिसमः साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नाभावव्यावर्तनाय व्यापकतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकताया अवश्यनिवेशनीयतया
तादृशाभावस्य प्रामाणिकत्वेऽपि लक्षणघटकत्वाम्भवात् ।

ननु कपिसंयोगौ एतद्वृत्तत्वादित्यादी कपिसंयोगत्वा-
च्छिन्नकपिसंयोगादाभावस्यापि लक्षणघटकतया तदधिकरण-
च हेतोर्हेतुत्वव्याप्तिः । न च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता-
शरीरे प्रतियोगिवैयधिकरणनिवेशस्य निष्फलतया कपिसंयोग-
त्वादेः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावात् तादृशाभावानां लक्षण-
घटकतेति वाच्यम् । संयोगेन वज्रादिमाध्यकस्थले वज्रित्वादीनां
संयोगरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकत्वसम्ब-
न्धस्य व्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरणस्यावश्यकत्वात् अन्यथा
साध्यतावृत्तिकालावच्छेदेन वज्रित्व-द्रव्यत्वादावच्छिन्नस्य संयोग-
सम्बन्धनाभावमत्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकतान्छे-
दकत्वेनाप्रसिद्धिप्रसङ्गात् तथाच तत्तदधिकरणपदेन तत्तदभाषी-
यथाश्रयवृत्तितानिरूपकाधिकरणमेव विवक्षणीयं व्याप्यवृत्तितानि-
रूपकत्वञ्च निरवच्छिन्नाधीयतानिरूपकत्वम्, एतच्च संयोगाभा-
वस्य व्याप्यवृत्तिवैयधिकरणं गुणादिव्यतिरेकः । इत्यत्र कपिसंयो-
गभावयान् कपिसंयोगाविकरणत्वाभावात् या मेयत्वादित्यादी-
कपिसंयोग-तदधिकरणत्वादिरूपाणां व्याप्यवृत्तिवैयधिकरण-
प्रसिद्धिप्रसङ्गात् तादृशाभावस्यावश्यकत्वात् तादृशाभावस्यावश्यकत्वात्

विगिनटि, 'व्याप्यवृत्तिश्चेति, तथाच तादृशभावस्य तथाविधयावद-
 भावानन्तर्गततया तथाविधाधिकारणप्रमिज्ञावपि न क्षतिः । व्याप्य-
 हतित्वं न निरवच्छिन्नहृत्तिकत्वं न त्ववच्छिन्नहृत्तिकान्यत्वं, तथा-
 मति सयोगेन धूमादिमाध्यके व्यभिचारिणि सयोगेन धूमत्वाद्य-
 वच्छिन्नधूमाद्यभावस्यावच्छिन्नहृत्तिकतया अयोगोलकान्यत्वाद्य-
 भागस्य च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकरूपा-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकाभावस्यैव लक्षणघटकतया अतिव्याप्तिः, एवञ्च वज्रभाव-
 सयोगाद्यभावस्यापि क्वचिन्निरवच्छिन्नहृत्तिकत्वेन लक्षणघटकतया
 तदीयव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकारणवृत्तित्वाभावमादाय दोष-
 वारणायाधिकरणपदस्य व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणपरत्व-
 सावश्यकमित्यवधेयम् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके
 आकाशभावाभावे साध्ये आत्मत्वाद्विहेतावव्याप्तिः व्याप्य-
 हत्ते, साध्याभावस्याकाशभावस्य व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणे
 आत्मादौ हेतोर्वृत्तेरतस्तत्तदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
 वैयधिकरणनिरूपकाधिकरणमेव तत्तदधिकरणपदेन विवक्षणीयं,
 प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशनादेनद्रूपान्यत्वविशिष्टगुण-
 त्वान् गुणत्वादित्यादौ समवायरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्ध-
 घटितविषिष्टमाध्यव्यापकतावच्छेदकाविशिष्टगुणत्वत्वाद्यवच्छिन्ना-
 भावस्य प्रतियोगिवैयधिकरणनिरूपकताया हेतुमत्वसत्त्वेऽपि
 नातिव्याप्तिः, तथाच कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाश-
 त्वाभावाभावादिसाध्यकात्मत्वाद्विहेतावव्याप्तिः तत्र व्याप्यवृत्ति-

यावत्साध्याभावान्तःपातिन आकाशत्वाभावादेः प्रतियोगिनि
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरणनिरूपकाधिकरणप्रसिद्धि
कालेऽप्याकाशावच्छेदेन तादृशसाध्यरूपतदभावीयप्रतियोगिसत्ता
सर्व्वत्रैव तादृशाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादतो व्याप
वृत्तित्वमुपेक्षाभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधि
करणमेव विशेषणमाह, 'प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति, अ
च समनियताभावैक्यमते विश्लेषामेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावा
प्रतियोगितया तत्प्रतियोग्यनधिकरणप्रसिद्ध्या तदसंग्रहः विनिर्दिष्ट
साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतियोगिताश्रयवैयधि
करणनिवेशे च वाच्यत्वत्वादिना घटाद्यभावस्य घटादिवैयधिकरणत्वे
लक्षणघटकतानिर्वाह्येऽपि प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिताभेदमन
जन्मज्ञानविषयत्वादिमाध्यके किञ्चित्कालावच्छेदेन परमाण्वद्वैत
प्रसिद्धस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य यत्किञ्चित्प्रति
योग्यनधिकरणवृत्तेः प्रतियोगिवैयधिकरणनिरूपकाधिकरण
प्रसिद्ध्या अव्याप्तिः तत्रापि यत्किञ्चित्प्रतियोगितान्ताभावेन तादृशा
धिकरणप्रसिद्धिमम्पादने यत्किञ्चित्प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिवैय
धिकरणनिरूपकाधिकरणे तत्र हेतोर्वृत्त्या अव्याप्तितादवस्यमा
गं वदितुमान् धूमादित्यादौ द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्य संयोगात्
साध्याभावस्य द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नकालावच्छेदेन वर्त्तमानस्य गुणादौ
प्रतियोगियनधिकरणस्य प्रतियोगिययधिकरणनिरूपकाधिकरण
गुणादौ तादृशावच्छेदकसमस्येन तत्तेनप्रसिद्ध्या अव्याप्तेर्विरोधात्
तत्र तादृशसमस्येन तत्स्यविद्विक्तरणं प्रतियोगियनधिकरणं

भभावे विशेषणं देयम् एवञ्च एतद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातिरित्यादी समवायघटितमाध्यव्यापकतावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य हेत्वधिकरणे सत्तादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकता स्यादित्यतिव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वोपादानम् । अथ केवलान्वयिस्थले लक्षणघटकानां वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभावानां सर्वेषामेव प्रतियोगितावच्छेदकावाच्यत्वत्वावच्छिन्नानधिकरणाप्रसिद्धिः । न च यत्किञ्चिप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वमेव निवेशनीयं तथाच समनियताभावानामैक्योपगमेन व्यतिरेकितावच्छेदकधर्मस्याप्युक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकतया प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य प्रसिद्ध्या तेषां लक्षणघटकतेति वाच्यम् । तथा सति संयोगाभावसाध्यकस्थले संयोगाद्यात्मकाभावस्य यत्किञ्चिप्रतियोगितावच्छेदकसमवेतसामान्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वात्तद्व्यावर्तनासम्भवात् विशिष्टसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणे उक्तस्थले तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणाप्रसिद्धेर्दुर्व्यारत्वात्, प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वनिवेशे च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या प्रतियोगिवैयधिकरण्यं दुर्घटम् । अत्र केचित्, प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्वप्रतियोगिसमानाधिकरणा ये ये तदन्यत्वं व्यधिकरणान्तार्थः, न तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं, व्यधिकरणधर्मावच्छि-

नाभावस्य विशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या असंग्रहात् । न चैवं मतिधूम-
वान् वल्लेरित्यादौ संयोगसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकधूमत्वाद्य-
वच्छिन्नसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां धूमाभावाना-
मुत्पत्तिकालावच्छेदेन धूमादिमति सत्तेर्यविकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणतया
अतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकता-
मनिवेश्य येन सम्बन्धेन व्यापकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नव्यापकता-
वच्छेदकावच्छिन्नाभावं निवेष्ट्य विषयतासम्बन्धेन साध्यव्यापकस्य
ज्ञानस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायोक्तदोषस्य वारणीय-
तया (१) अयोगोलकभेदादेरभावमादायैवातिव्याप्तिवारणसम्भवात्
८ प्रतियोगितावच्छेदको यो धर्मस्तद्विशिष्टतादृशप्रतियोगिताद्य-
सामानाधिकरण्यं विवक्षणीयं तेन समनियताभावैक्यमते वाच्य-
त्वत्वादिना घटाद्यभावस्यापि घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावाभिन्न-
तया वाच्यत्वादिप्रतियोगिकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकवाच्यत्वत्वा-
दिविशिष्टवाच्यत्वादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि न क्षतिः ।
न चैवमपि वाच्यत्वादिसाध्यकस्थले सर्वेषामेवाभावानां पूर्वक्षणा-
दिद्वैतित्वविशिष्टत्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरणतया प्रति-
योग्यसामानाधिकरणाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । स्वावच्छेदक-
विशिष्ट(२) स्वाययाधिकरणवृत्त्यभावीयप्रतियोगिताभिन्नत्वेन व्याप-
कवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता विशेषणीयेत्यत्रैव प्रतियोगिता-

(१) द्रव्यत्वसाध्यकस्थले दोषस्य वारणीयतयेति पा० ।

(२) उभयत्र सप्तदं प्रतियोगितापरम् ।

वच्छेदकीत्यादेस्तात्पर्यात् । वाच्यत्वाद्यवच्छिन्नघटादिनिष्ठप्रति-
योगितायाः स्वावच्छेदकविशिष्टस्वाश्रयाप्रसिद्ध्या निरुक्तप्रति-
योगिताभिन्नत्वेन तन्निरूपकाभावमादाय वाच्यत्वादिसाध्यकस्य ले-
लक्षणसमन्वयसम्भवात् । न च तथापि एतदभावभिन्नं सैयत्वादि-
त्यादौ साध्यव्यापकतावच्छेदकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभावस्य एतदभावमात्रवृत्तेरभावमात्राधिकरणकतया
अधिकरणस्वरूपत्वादेतदभावभेदादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरण-
तया निरुक्तप्रतियोगिताभिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकोऽभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एवेत्यतिव्याप्तिरिति
वाच्यम् । स्वावच्छेदकविशिष्टस्वाश्रयाधिकरणे स्वनिरूपकाभाव-
त्वेन वर्तते योऽभावस्तदीयप्रतियोगिताभिन्नत्वेन च व्यापकता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया विशेषणीयतया एतदभावा-
धिकरणे च एतदभावभिन्ने एतदभावरूपैतदभावभेदाभावस्य वृत्ता-
वपि तादृगाधिकरणे एतदभावभेदो नास्तीत्यप्रतीत्या एतदभाव-
भेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन तस्यावृत्तित्वादेतदभावभेद-
त्वाद् । तदित्य, व्यापकताघटकमस्य व्यावच्छिन्नाभावनिरूपेण व्याप-
कताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरणस्याभावाविशेषणत्वेऽपि संयोग-
दिना धृनादिसाध्यक्यभिचारिण्योगोन्वान्तत्वाभावमादायाति-
व्याप्तिवारणसम्भवात् तत्र तद्विदेशप्रयोजनाभावेन । यस्याप्य-
वृत्तितात्त्विकभावादायात्यात्यन्तवकाशात् अभावे व्यावृत्तित्वादि-

विशेषणकावत्तमङ्गले, यत् वा साध्यापकतावच्छेदकत्वादि
 साध्यवन्निष्कलधिकरणवर्त्यानिनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वा
 तदभाववाच्यत्वात् साध्यापकतावच्छेदकत्वादिना प्रतियोगितानवच्छेदकत्वा
 स्तयाज्ज्ञेतादृशप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविवरणे तस्य (१) अस्याति
 तादृशप्रतियोग्यजनकत्वाभिधानामङ्गत्वं, अभावे तदन्विते साध्यवन्नि-
 साध्यतेऽपि साध्यापकत्वादिपक्षकजनकज्ञानव्यक्तिनिमित्तस्य प्रतियोगि
 वेगधिकरणवद्विषयसाध्यापकतावच्छेदकत्वात् कालप्रतियोग्यावच्छेदेन
 हेतुमति तदभाववृत्तेरसम्भवाभ्येव प्रसङ्गात्। अत एव (२), प्रति-
 योगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणे लुप्तत्वमेव तदर्थः (३)
 अथ (४) व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकवि-
 शिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धा केवलान्ययिमाध्यकं प्रतियोगिव्यधिकरण-
 तादृशमावाप्रसिद्धेः (५) अव्याप्तिरिति चेन्न (६) प्रतियोगिताव-
 च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणत्व हि स्वप्रतियोगितावच्छेद-
 कावच्छिन्नस्वप्रतियोगिहृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवत्त्वं (७)
 ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्य तादृशभेदसामानाधिकरण्य-

(१) व्याप्यवृत्तित्वादिविशेषणस्य ।

(२) अत एव दन्तीत्यत्र परे त्यति पा० ।

(३) प्रतियोगितावच्छेदकोत्पादेरर्थ इति पा० ।

(४) व्यथेत्यत्र न चेति पा० ।

(५) प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धेरिति
 पा० ।

(६) इति चेन्नैत्यत्र इति वाच्यमिति पा० ।

(७) स्वप्रतियोगिहृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवद्वृत्तित्वमिति पा० ।

रूपं (१) प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरणं सुघ-
टमेव, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकस्य (२)
ज्ञेयत्वत्वेन वाच्यत्ववद्भेदस्यैव तथात्वात्, कपिसंयोगाभाववान्
मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगादिरूपसाध्याभावस्यापि ज्ञेयत्वत्वा-
दिना कपिसंयोगाभावादिमद्भेदसामानाधिकरण्यसत्त्वात् तस्य
च स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरणनिरू-
पकाधिकरणप्रसिद्धा अव्याप्तिरतः स्वप्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नत्व भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां विशेषणं, तत्रैव कपि-
संयोगात्तत्काभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवेतमामान्याभाव-
त्वावच्छिन्नसमवेतसामान्याभाववद्भेदस्यापि निरुक्तप्रतियोगिता-
वच्छेदकतानिरूपकत्वात् तत्सामानाधिकरण्यमादाय कपि-
संयोगाद्यात्तत्काभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-
वैयधिकरण्यवारणाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छे-
दकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकं विशेषणीयं, समवेतमामा-
न्याभावत्वादेव कपिसंयोगाभावादिव्यापकतानवच्छेदकतया न
दोषः । न चात्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक-
त्वेन प्रतियोगितावच्छेदके विशेषिते तत्तत्साध्यत्वभावादना-
सीदृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरणं न घटते
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकीभूत-स्वप्रतियोगिताव-

(१) तादृशभेदकानाधिकरण्यस्येति ५० ।

(२) व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकस्येति ५० ।

च्छेदकाप्रसिद्धेः तथाच 'साध्याभावश्चेत्यादिना साध्याभावपदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविवक्षणासङ्गतिरिति वाच्यम् । 'साध्याभावश्चेत्यादिग्रन्थस्य व्याप्यवृत्तित्वनिवेशकल्पे अभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिविशेषणदानपरत्वात्, द्वितीयकल्पे च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकस्य तादृशव्यापकतावच्छेदकत्वेन विशेषणान्तादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताक एवाभावो लक्षणवटक इत्यर्थकत्वात् । एतत्कल्पे अभावांशे तादृशप्रतियोगिताकत्वविशेषणविरहेऽपि क्षतिविरहात् तत्रैव कपिसंयोगाभावत्वादिना घटादिमद्भेदसामानाधिकरण्यमादाय तद्दोषवारणाय स्वप्रतियोगिवृत्तित्वभेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां विशेषणं, संयोगसामान्याभावादेरपि कपिसंयोगाद्यात्मकाभावप्रतियोगितया कपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदककपिसंयोगाभावत्वादिना संयोगसामान्याभाववद्भेदसामानाधिकरण्यमादाय तद्दोषतादवस्थवारणाय यादृशप्रतियोगितावच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताश्रयवृत्तित्वमेव भेदप्रतियोगितावच्छेदकताया निवेशनीयं, कपिसंयोगाभावत्वञ्च कपिसंयोगाभावनिष्ठप्रतियोगितायामेवावच्छेदकसंयोगसामान्याभावश्च न तादृशप्रतियोगिताश्रय इति न तादृशभेदमादाय दोषः । भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां स्वप्रतियोगितावच्छेदकमस्वभावच्छिन्नत्वमपि निवेशनीयं तेन कपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य कपिसंयोगाभावत्वाद्यवच्छिन्नकपिसंयोगाभावादिनिष्ठविषयितादिसञ्चभावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदसामानाधि-

करस्येऽपि न तद्दोषतादवस्थम् । एवं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिवैयधिकरणनिरूपकत्वं सन्नियं यत्सप्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छिन्नसप्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकमेदसामाना-
धिकरण्यं तन्निरूपकत्वम् अतो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य
प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धावपि न तादृशाधि-
करणाप्रसिद्धिः (१) कपिसंयोगी एतद्ब्रह्मत्वादित्यादौ हेत्वधिकरणेऽपि
द्रव्यत्वादिना कपिसंयोगादिमतः कपिसंयोगत्वादिना च द्रव्यत्वा-
दिमतोभेदसत्त्वात्तस्यापि तादृशाधिकरणत्वापत्तिरतोऽवच्छिन्नान्त-
निष्ठान्तयोरुपादानं, पूर्वक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावत्वादिरूप-
प्रतियोगितावच्छेदकरूपेण कपिसंयोगादिमद्भेदमादाय तद्दोषताद-
वस्थमतस्तत्प्रतियोगितान्नयनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायां तदव-
च्छेदकावच्छिन्नत्वं विशेषणीयम् । एवं विशिष्टसाध्यव्यापकतावच्छे-
दकत्वेनापि प्रतियोगितावच्छेदकं विशेषणीयं, तेन संयोगी द्रव्यत्वा-
दित्यादौ संयोगाभावस्य द्रव्यवृत्तित्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदक-
द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नद्रव्यवृत्तित्वविशिष्टत्वा-
वच्छिन्नाभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकमेदवत्त्वस्य द्रव्ये सत्त्वा-
क्तस्य न प्रतियोगिवैयधिकरणनिरूपकत्वापत्तिः । एवं सम्बन्ध-
विशेषनिवेशनमपि (२) पूर्ववद्वोध्यमिति । तथाच स्वान्नयनिष्ठभेद-
प्रतियोगितावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक-

(१) प्रतियोगिवैयधिकरणनिरूपकाधिकरणप्रसिद्धिः ।

(२) सप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां निवेश्यं तेन कपिसंयोगे एतद्ब्रह्मत्वादित्यादौ नाद्याग्निरिति

कताकस्य उभयत्वेनान्यतराभाववति सत्त्वात् (१) तस्यापि (२)
तादृशभेदमादाय तत्त्वात् (३) इति चेन्न, व्याप्यवृत्तिधर्मा-
नवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य स्वव्यापकसाध्यतावच्छेदकप्रतियोगि-
ताकस्य वा अभावस्य निवेशे तादृशोभयाभावादिवारणं सम्भवति
इत्यभिप्रायेणाव्याप्तिलिखनात् । 'अव्याप्यवृत्तेवेति । यद्यप्येतद-
ग्रन्थस्य स्वयमुक्तस्याभावे व्याप्यवृत्तित्वादिविशेषणस्य प्रयोजन-
दर्शनपरत्वे साध्यपदं कपिसंयोगाभावादपरमेव वाच्यं न तु कपि-
संयोगादिपरं, कपिसंयोगादिसाध्यकस्थले कपिसंयोगाद्यभावस्य
लक्षणघटकत्वेऽपि अधिकरणपदस्य व्याप्यवृत्तित्वादिनिरूपकाधि-
करणपरताया अभावे व्याप्यवृत्तित्वादिनिवेशेऽपि आवश्यकत्वात्त-
दीयव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणे गुणादौ हेतोरवृत्तेरव्याप्य-
नवकाशात्, कपिसंयोगाभावादेर्गुणादौ निरच्छिन्नवृत्तिकत्वादि-
रूपव्याप्यवृत्तित्वादिसत्त्वेन तादृशविशेषणेन व्यावर्त्तनासम्भवाच्च,
तथाच कपिसंयोगाभावादिसाध्यकस्थले कपिसंयोगाद्यात्मका-
भावस्य लक्षणघटकत्वेऽपि तदीयव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणा-
प्रसिद्धिरेवाव्याप्तिप्रयोजिका न तु तादृशभावीयाव्याप्यवृत्तितानि-
रूपकाधिकरणे हेतोर्वृत्तिरिति 'वृत्तावपि हेतोरिति न सद्ब-
ध्यते, तथाप्यभावे व्याप्यवृत्तितानिवेशानुपादाने यावदन्तर्गतकपि-
संयोगादीना व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धिः स्यादिति

(१) उभयत्वेनान्यतराभाववति साध्यवति सत्त्वादिति या० ।

(२) उभयत्वेनान्यतराभावस्यापीति ।

(३) प्रतियोगिबन्धिवृत्तत्वात् ।

तादृशाधिकरणपर्यन्तं न विवक्षणीयं तथा सति अव्याप्यवृत्ति-
 साध्यकस्थले हेतोः साध्याभाववद्वृत्तित्वनिबन्धनाव्याप्तिः सा च
 व्याप्यवृत्तित्वाद्युपादानान्न भवतीत्यभिप्रायः । अथवा कपिसंयोगा-
 दिसाध्यकस्थले हेतोः साध्याभावीयाव्याप्यवृत्तितानिरूपाधिकरण-
 वृत्तित्वं तत्स्थलीयाव्याप्तिवारकव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरण-
 वृत्तित्वनिवेशनौपयिकम् अतस्तदधीना या कपिसंयोगाभावादि-
 साध्यकस्थले कपिसंयोगाद्यात्मकाभावीयतादृशाधिकरणाप्रसिद्धि-
 निबन्धनाव्याप्तिस्तत्सम्पादकमपीति न तादृशग्रन्थासङ्गतिः । एतेन
 व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणानिवेशे व्याप्यवृत्तिमाध्यकस्थलेऽपि
 क्षणविशेषवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्य-
 घटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याव्याप्यवृत्ते-
 रधिकरणे हेतोर्वृत्त्या लक्षणगमनासम्भवात् असम्भव एव सम्भवती-
 त्यव्याप्तिरिति लिखनं न युज्यते इत्यपि निरस्तम् । ननु तत्तत्सा-
 ध्याभावाधिकरणवृत्तित्वस्य हेतुवृत्तितानवच्छेदकविशेषधर्म-व्यास-
 ज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावमादाय अभिचारिण्यतिव्याप्तिस्तत्तत्सा-
 ध्याभाववृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावं निवेश्य तद्वार्यते चेत्, तदा
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसजातीयस्य तादृशस्य तद्वृत्ति-
 त्वत्वेन घटाद्यभावस्य प्रसिद्धिर्गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
 ङ्गीकार एव सम्भवति, अन्यथा तादृशाभाववृत्तित्वत्वरूपलघुधर्म-
 समनियततया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नाभावा-
 प्रसिद्धेः, अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छिन्नत्वनिवेशे ऋदवृत्तित्व-
 ऋदान्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावादेर्निर्धूमवृत्तित्वत्वादिसमनियतप्र-

तियोगिताकतया तद्वति धूमादिसाध्यकवङ्गादिहेतावतिव्याप्तेः,
तत्तत्साध्याभाववृत्तित्वविशिष्टव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्ना-
भावादिनिवेशे च निर्धूमवृत्तित्वत्वादिना ऋद्वृत्तित्व-घटाद्यन्यतरा-
भावमादाय (१) तद्घोषतावस्थमित्यन्यादृशमभावं तत्तदधिकरण-
वृत्तित्वाभावपदेन विवक्षति, 'तद्वदिति, व्यापकान्तमनवच्छिन्ना-
न्तञ्च प्रतियोगिताविशेषणं, प्रथमविशेषणप्रयोजनमाह, 'साध्याभाव-
वद्व्यक्तिविशेषेति यत्र व्यक्तौ हेतुरपि न वर्तते तादृशङ्गदादि-
व्यङ्गीत्यर्थः, व्यभिचारनिरूपकहेत्वधिकरणमात्रवृत्तियोग्योक्त-
कादिव्यक्तिविशेषावृत्तित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापक-
तावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावः (२) तद्वद्व्यक्तिविशेषवृत्तित्वाभावस्य
हेतावसम्भवात् किञ्चिद्विशिष्टस्य तादृशाभाववृत्तित्वस्याभावमा-
दायातिप्रसङ्गं दर्शयति, 'पार्थिवत्वादिविशेषितस्येति, अग्रिमेव
'साध्याभाववृत्तित्वस्येत्यनेनान्वितं, वङ्गादौ पार्थिवत्वादिविशे-
षणाभावात्तद्विशिष्टनिर्धूमवृत्तित्वाभावस्यापि तत्र सत्त्वात्तमादा-
येत्यर्थः, द्वितीयविशेषणप्रयोजनं दर्शयति, 'द्वित्वाद्यवच्छिन्न-
स्येति घट-निर्धूमवृत्तित्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः, 'नातिप्रसङ्ग-
इति, ऋशदिवृत्तित्व-पार्थित्वादिविशिष्टनिर्धूमवृत्तित्वत्वावच्छि-
न्नाभावप्रतियोगिताया वङ्गादिवृत्तिनिर्धूमवृत्तित्वाद्यवृत्तितया
तत्तत्साध्याभाववृत्तित्वत्वाद्यव्यापकत्वात्, द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभाव-

(१) ऋद्वृत्तित्व घटवृत्तित्वान्यतराभावादायेति पा० ।

(२) अद्योग्योक्तव्यक्तिविशेषावृत्तित्वादिरूपस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपे अभेदेनादय ।

प्रतियोगिताया द्वित्वादिवद्भ्यामज्यहृत्तित्वविरहेण निर्धूमहृत्तित्वादिनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपनिर्धूमहृत्तित्वत्वाटिब्यापकत्वमत्वेऽपि व्यासज्यहृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वात्तादृशाभावाना लक्षणाघटकत्वादिति भावः । व्यासज्यहृत्तिधर्मस्य तत्तत्साध्याभाववद्दृत्तित्वनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वविरहात् तत्तत्साध्याभाववद्दृत्तित्वत्वव्यापकधर्मावच्छिन्नाभावनिवेशे द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायातिप्रसङ्गस्य वारणसम्भवेऽपि प्रतियोगिताया व्यापकत्वविशेषणाप्रवेशे निर्धूमहृत्तित्वत्वादिना ह्रदादिहृत्तित्वघटान्यतराभावमादाय (१) अतिप्रसङ्गो न शक्यते वारयितुमिति तत्र तद्विशेषणप्रवेशस्यावश्यकत्वे तत्तदभाववद्दृत्तित्वत्वव्यापकधर्मावच्छिन्नायाः तत्तदभाववद्दृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगितायाः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वनियतत्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतदभावासंग्रहः, तत्तदभाववद्दृत्तित्वात्वव्यापकत्वेन विशेषितायां प्रतियोगितायां तत्तदभाववद्दृत्तित्वात्वव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं निवेश्य वाच्यत्वत्वादिना साध्याभाववद्दृत्तित्वाभावसंग्रहसम्भवेऽपि गौरवमिति व्यासज्यहृत्तिधर्मावच्छिन्नाभाववारणाय तादृशधर्मानवच्छिन्नत्वमेव लाघवान्निवेशयितुमुचितमिति (२) तदेव निवेशितं, व्यासज्यहृत्तित्वञ्च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् । 'साध्याभाववद्दृत्तित्वमिति साध्याभाववत्-

(१) ह्रदादिहृत्तित्व घटहृत्तित्वान्यतराभावमादायेति पा० ।

(२) तत्तत्साध्याभाववद्दृत्तित्वत्वव्यापकधर्मावच्छिन्नत्वापेक्षया लाघवान्निवेशयितुमुचितमिति पा० ।

सम्बन्धत्वमित्यर्थः, तेन तादात्म्यादिसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धावपि
न तत्सम्बन्धावच्छिन्नहेतुकस्य लोभ्याप्तिः, सम्बन्धप्रतियोगित्वरूप-
सम्बन्धत्वैकदेशे सम्बन्धे 'हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनेति तृतीयार्थमिदा-
न्ययः, 'हेतुतावपीति सम्बन्धत्वेऽपीत्यर्थः, 'न द्रोष इति, हेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धानिवेशे वल्लिमान् धूमादित्यत्र वल्लभाभाववत्संयुक्त-
त्वतावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया वल्लभाभाववत्त्वमेवेतत्ताद्यहत्ति-
तया सामान्यतो वल्लभाभाववहत्तित्वत्वं प्रत्यव्यापकत्वेन तादृशा-
भावस्य लक्षणघटकत्वानुपपत्तेः, वल्लभाभाववहत्तित्वव्यापकप्रति-
योगिताकस्य तद्वहत्तित्वसामान्याभावस्य वल्लभाभाववत्त्वमेवेतत्त्व-
वति धूमेऽसत्त्वादव्याप्तिः प्रसज्यते, हेतुतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशे च
निर्वल्लिभयुक्तत्वतावच्छिन्नाभावस्यापि तादृगसम्बन्धावच्छिन्नसाध्या-
भाववहत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणघटकतया तन्मा-
त्राय लक्षणसमन्वय इति भावः । 'इत्यह' हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्याभाववहत्तित्वविवरणे च, सतीति शेषः, एतदविवरणे च
वक्ष्यमाणप्रसिद्धिविरहादुपपन्नमितिः, 'हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
कस्यचिदधिकरणे वर्तमान इति श्रुत्ययोगितासम्बन्धेन हेतुताव-
च्छेदकसम्बन्धवहत्तित्वमित्यर्थः, अथवा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन धर्म-
वहत्तित्वमित्यर्थः, विशिष्य हेतुतावच्छेदकपुरस्कारं हेतुमत्त्व-
निवेशनसम्बन्धेऽपि बहुपदार्थघटितहेतुतावच्छेदकस्य लोभ्याप्तिः
निवेशापरिज्ञा तेन रूपेण निवेशे गौरवमिति सामान्यतो
निवेशलाभाय 'वन्द्यचिदित्यभिरुचिम् । अत्र द्रव्य गुण-वर्णात्यन्ते
रिति सत्त्वादित्यादीं समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-

कस्यापि साध्याभावस्य सत्तादिरूपहेतुसामानाधिकरण्यमभवे
 ऽपि हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुसमानाधिकरणनिरुक्तसाध्याभावात्
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतनियमात्तादृशहेतुसमाना-
 धिकरणत्वेनाभावविशेषणे केवलव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकृतरूपेणैव साजाल्यविवक्षणं सम्भवतीति तन्निर्गमनमेवो-
 चितमिति चेन्न, तथा सति तादृशयावत्साध्याभावसजातीयवत्त्व-
 स्येव लक्षणत्वम्भवतीति व्यभिचारिणि समानाधिकरणधर्मा-
 वच्छिन्नाभावस्यापि विशिष्टहेतुसमानाधिकरणत्वेन लक्षणघटक-
 तथा तद्वद्विषयवदभावसजातीयाप्रसिद्धेवातिव्याप्तिविरहात्,
 सहेतौ तादृशयावदभावसजातीयव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकयत्किञ्चिदभावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवादिति साध्या-
 भाववद्वृत्तित्वाभाववत्त्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । 'हेतुतावच्छेदकसम्ब-
 न्धेनेति समवायादिसम्बन्धेनेत्यर्थः, 'साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य'
 समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य, 'न क्षतिरिति,
 तादृशसाध्याभावस्य समवायादिसम्बन्धानुयोग्यवृत्तितया व्यधि-
 करणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकत्वात्तद्वति च तादृश-
 सम्बन्धेनापि वृत्तेः प्रसिद्धेरिति भावः । अत्र च द्रव्यं गुणकर्मा-
 न्यत्वे सति सत्त्वादित्यादावव्याप्तिर्विशेष्य-विशेषणसम्बन्धस्य परस्पर-
 रया हेतुत्वमभ्युपेत्य वारणीयेत्यभिप्रेत्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
 किञ्चिद्व्यक्त्यधिकरणवृत्तित्वमभावे विवक्षितम् । यद्वि च सत्तादेरेव
 विशिष्टसत्तात्वादिना व्याप्यत्व हेतुतावच्छेदकविशिष्टनिरूपित-
 हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतासामान्ये तत्तत्साध्याभाव-

मजातीयतत्तदधिकरणानुयोगिकत्वाभावं तत्तत्ताध्याभाववद्वृत्ति-
तामामान्ये तत्तत्ताध्याभावमजातीयहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छि-
न्नत्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावं वा निवेष्ट्य निर्वाह्यते
तदा जातिमान् सत्त्वादित्यादावुपदर्शिताप्रसिद्धिनिवन्धनायासे-
रुक्तविवक्षामन्तरङ्गेव (१) वारणं सम्भवतीत्यवब्रियम् ।

इति मिश्रस्य साजाल्यघटितप्रथमनक्षत्रव्याख्या ।

तत्त्वचिन्तामणि-टीवितिः ।

मिश्रोक्तमाजाल्यधटितद्वितीयलक्षणम् ।

यद्वा यावन्तस्मादृणाः साध्याभावाः प्रत्येकं तेषां
सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्यग्रहत्वेरभावाच्च प्रतिरो-
हितावच्छेदकेन धर्मेण यद्रूपवच्छिन्नं प्रतिव्याघ्रान्न
वच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं तत्त्वं साधनस्य तात्पर्याभावरहितो-
गित्वं तदवच्छेदकात्वं वा साधनतादृशेदकार्थंति । न च
यथाव्यम् द्रव्यं सत्त्वादित्यादेौ सत्त्वादर्थुक्तं परमानन्दत्ववि-
शिष्टसत्तात्वाप्रतिष्ठानप्रतियोगिताफलतादृशाभावरति-
योगित्वादिति ज्यायाः शेषं प्रत्येकारित्यादेौ सर्वत्रत्या-
त्मप्रतियोगितानन्दरेदकार्थत्वात्त्याहेर प्रत्येकत्वमिति
चरणप्रतियोगितस्याप्रारब्धः ।

कवङ्गित्वादेर्वङ्गित्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वेऽपि तादृशयाव-
त्ताध्याभावान्तर्गतधूमत्वाद्यवच्छिन्नधूमाद्यभावसजातीयतद्व्यापका-
भावप्रतियोगितावच्छेदकस्य कस्यापि वङ्गित्वाद्यवच्छिन्नव्यापक-
तावच्छेदकत्वाभावाद्वातिव्याप्तिः । प्रथमाभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेष-
णात् कपिसंयोगौ एतद्वृत्तत्वादित्यादौ कपिसंयोगत्वाद्यवच्छिन्न-
कपिसंयोगाभावस्य केवलान्वयिनः सजातीयस्य व्यापकीभूत-
व्याप्यवृत्त्यभावस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः व्याप्यवृत्तित्वविविष्टतद-
भावं प्रत्येतद्वृत्तत्वाद्यभावस्य व्यापकत्वात्, साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धेन साध्यव्यापकताया विवक्षणीयतया संयोगेन द्रव्यस्या-
व्याप्यवृत्तितामते संयोगेन तत्साध्यके तादृशसम्बन्धेन व्यापकता-
प्रसिद्धये व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरणस्यावश्यं
निवेशनीयतया साध्यवन्निष्ठप्रतियोगिसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकस्यापि संयोगत्वादेः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्व-
मक्षतमिति ध्येयम् । नानाव्यङ्गिसाध्यके तत्तत्साध्यव्यवहयभावस्य
नानाधिकरणकैवल्याव्यङ्गिसाध्यके यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वविशिष्ट-
साध्याभावस्य व्यापकीभूतोऽभावो न हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-
व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताक इति तादृशसाध्या-
भावव्यावर्तनाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतापकतावच्छे-
दकरणावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिर्दिष्टं, व्यापकता च साध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धघटिता प्राप्ता तेन सहवादेन द्रव्यत्वादित्याद्य-
गुणादिहेतौ विप्रयतया साध्यव्यापकस्य ज्ञानादेः साधना-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नभावं प्रति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-

हेत्वभावस्याव्यापकत्वेऽपि (१) न क्षतिः । साध्याभावश्च साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः, तेन संयोगादिना
वङ्गादिसाध्यक-धूमादिहेतौ समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नवङ्गाद्य-
भावं प्रति संयोगादिना धूमादेरभावस्याव्यापकत्वेऽपि न क्षतिः ।
व्यभिचारिणि समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावव्यापकव्यधिक-
रणहेतुतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादायातिप्रसङ्ग-
वारणाय सजातीयत्वोपादानम् । व्यतिरेकिसाध्यकस्थले यावत्सा-
ध्याभावसजातीयाप्रसिद्धा एकैकतत्सजातीयत्वनिवेशनं, साजा-
त्यघटकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिकमनुगतं
पूर्वनिरुक्तभेदकूटरूपमेव ग्राह्यं अन्यथा यत्र भिन्न-भिन्न-
समानेन साध्यहेतुभावस्तावत् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकसाध्याभावस्य यादृशप्रतियोगितानिरूपकत्वं तस्यैव
तद्वत्तया सजातीयत्वेन तत्सजातीयाभावनिरूपितहेतुतावच्छेद-
कसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः (२) सजातीयस्यापि साध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य निवेशे हेतुव्यापकताया अपि
तत्सम्बन्धघटिताया विवक्षणा उक्ताप्रसिद्धिनिबन्धनदोषाभर्षेऽपि
सजातीयव्यापकीभूताभावस्येत्यादिवैयर्थ्यस्य दुर्व्याख्यात्वात्, (३)
तत्परित्यागे च चरमनक्षणे एव पर्ययमानात् । अथ सजातीया-

(१) हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुव्यापकताभावस्याव्यापकत्वेऽपीति पा० ।

(२) सजातीयत्वेन तत्सजातीयहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावापि नि-
श्चितं पा० ।

(३) व्यापकं नतद्येत्यादीत्यर्थेण दुर्व्याख्यादिति पा० ।

भावे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यानिवेशे-
 ऽपि स्वमादनिष्ठयथानुतसाजात्यनिवेशपक्षे नातिप्रसङ्गः आत्मत्वा-
 दिसाध्यके विषयतासम्बन्धेन हेतौ ज्ञानादौ समवायादिमन्त्र-
 वच्छिन्नज्ञानाद्यभावस्य साध्याभावव्यापकत्वेऽपि यथानुतसाजा-
 त्याभावेनातिव्याप्त्यप्रसङ्गे, संयोगादिना वज्ज्यादौ साध्ये समवाया-
 दिना हेतुं रूपविशेष प्रति हेतुतावच्छेदकसमवायेन वज्ज्याद्य-
 भावप्रतियोगिनोऽव्यापकत्वेऽपि च न दोषः साध्यतावच्छेदक-
 सम्बन्धेनैव हेतुव्यापकताया विवक्षणीयत्वात् इति चेत्तर्हि,
 सजातीयाभावे साध्याभावव्यापकत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यमापद्येत
 स्वाव्यापकाभावस्य स्वसाजात्यविरहेणैव व्यावर्त्तनात्, व्यभिचा-
 रिणि साध्यतावच्छेदनावच्छिन्नसाध्याभावसजातीयहेतुतावच्छे-
 दकाद्यवच्छिन्नहेत्वाद्यभावमादायातिप्रसङ्गस्य वारणाय व्यापकी-
 भूतस्येति, व्यभिचारिणोऽभावस्य च व्यभिचारनिरूपकाधिकरण-
 साधारणसाध्याभावाव्यापकत्वान्न दोषः । व्यापकत्वञ्च न तत्तमाना-
 धिकरणभावाप्रतियोगित्वं, सर्वस्यैव तादृशहित्वाद्यवच्छिन्नाभाव-
 प्रतियोगितया असम्भवात् । न च तदधिकरणवृत्तित्वं हेतुतावच्छे-
 दकसम्बन्धेनावश्यं वाच्यं तथाच वज्ज्याद्यभाववति धूमाद्यभावस्य
 धूमाद्यनात्कहित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य संयोगादिरूपहेतुतावच्छे-
 दकसम्बन्धेनाहत्या न तमादाय दोषादमर इति वाच्यम् ।
 एवमपि यत्र स्वरूपसम्बन्धेन हेतुता तत्र तादृशाभावप्रतियोगि-
 तया हित्वभावस्य व्यापकत्वानुपपत्तेर्दुर्व्यावृत्त्यात् । नापि तादृश-
 भावप्रतियोगितानवच्छेदवरूपवत्त्वं तत्, अभावत्वाद्यात्मकता-

तुमत्त्वप्रकारेकप्रमाविषयत्वाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
व्यापकतामादायैव लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादावयोगो-
लकादावप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्त्तमानस्य वह्नाद्यभावस्य निरु-
क्तव्यापकतामत्वादतिव्याप्तिरतः 'व्याप्यवृत्तेरिति । यद्यपि तादृशा-
भावा अपि ज्ञानादौ व्याप्यवृत्तयस्तथापि व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टस्य
व्यापकत्वं विशङ्कणीय अनवच्छिन्नविशेषणतामन्वयेन व्यापकता-
निवेशलाभायैव वा तदुक्तम् । अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपं व्याप्यवृ-
त्तित्वन्तु न शक्यते निवेशयितुं मयोगेन सहेतौ हेतुतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नहेत्वभावस्यातयात्वात् 'प्रतियोगितावच्छेदकेत्यत्र प्रति-
योगिता हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या, अन्यथा व्यधिक-
रणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकहेत्वभावस्य साध्याभावव्यापकस्य
समनियताभावैक्यमते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावरूपतया समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावासजातीयत्वेन
तमादायातिव्याप्तिविरहेऽपि आत्मत्वादिसाध्यके विषयतया हेतौ
ज्ञानादौ साध्याभावव्यापकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानाद्यभाव-
मादायातिव्याप्तिः (१) अभावे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वविशेषणं प्रविश्य च नातिप्रसङ्गवारणमन्भवः, सम-
नियताभावैक्ये समवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानाद्यभावस्यापि स्वसम-
वायिविषयकत्वमन्वयेन ज्ञानादिविशिष्टज्ञानादेर्विषयतामन्वन्धा-
वच्छिन्नाभावसमनियतत्वेन तादृगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वात्, धूमाद्यभावव्यापकमज्ञानमीयवह्नाभावप्रतियोगिनो वह्नि-

(१) अतिप्रसङ्गादिति ५ ।

व्यापकतावच्छेदकं इत्येतावतैव सामञ्जस्ये सजातीयव्यापका-
भावांशस्यानतिप्रयोजकत्वापत्तेः, उक्तरीत्यनुसरणे च संयोगेन
वङ्गादौ माध्ये रूपविशेषादेः समवायेन हेतुतायां संयोगेन साध्य-
व्यापकस्य वङ्गेहेतुतावच्छेदकसमवायेन हेत्वव्यापकत्वेनाव्याप्ते-
वारणाय द्वितीयाभावनिवेशस्यावश्यकत्वात् (१) । 'तदवच्छेदकत्वं'
तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वं, आद्ये 'द्रव्यं सत्त्वादित्यादाविति,
द्वितीये 'ज्ञेयं प्रमेयादित्यादाविति । ननु प्रमेयत्वादेः केवलान्वयि-
तावच्छेदकत्वेऽपि वाच्यत्वत्वादेरिव साध्याभावव्यापकव्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमक्षतमेवेत्याशङ्कां निर-
स्यति, 'प्रमेयत्वव्यधिकरणेति, प्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वादिति
भावः । धूमाद्यभाव प्रति विषयितादिसम्बन्धेन वङ्गित्वाद्यवच्छि-
न्नस्य योऽभावस्तस्य व्यापकत्वात्तमादाय आत्मत्वे माध्ये समवायेन
द्रव्यत्वे हेतौ आत्मत्वाभावं प्रति विषयितासम्बन्धेन द्रव्यत्ववज्-
ज्ञानस्य यः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावस्तस्य
व्यापकत्वात्तमादाय चातिप्रसङ्गस्य वारणाय प्रतियोगितावच्छेदक-
ताया हेतुतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यावश्यनिवेशनी-
यतया व्यधिकरणसमवायादिसम्बन्धेन प्रमेयत्वस्याभावप्रतियोगि-
तायामसमानाधिकरणतयावच्छेदकत्वसम्भवेऽपि न निस्तार इत्यव-
धेयम् । अन्योन्याभाव एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकता-
कोन त्वत्यन्ताभाव इत्याशयेनेदं, अन्यथा घटत्वावच्छिन्नप्रमेयत्वा-

(१) तद्वतिप्रतियोगितादय इत्यादि व्यापकत्वादित्यन्तं घट वङ्ग आदर्श
इत्येतेषु नास्ति ।

ति, व्यभिचारिणि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावादिकर्मादायाति-
 व्याप्तेर्वारणाय 'यावन्त इति, वज्रिमान् धूमादित्यादौ महा-
 नसीयवज्रित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य धूमत्वाद्य-
 वच्छिन्नव्यापकतानवच्छेदकतया अव्याप्तिरिति 'तादृशा इति
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताका इत्यर्थः । अत्र व्याप्यवृत्तित्वविशेषणं प्रयोजनाभावादनृपा-
 देयं (१) । साध्याभावसजातीयत्वादिविशेषणावच्छिन्नस्याप्यभावान्त-
 रस्य प्रक्रान्तत्वात्तादृशपदे तत्परत्वभ्रमस्य भट्टितिनिरासाय (२)
 अभावा इत्येतन्मात्रमनभिधाय साध्याभावा इत्युक्तं, यावत्साध्या-
 भावनिरूपिता न काचिदपि प्रतियोगितेति 'प्रत्येकपदं,
 अत्र च व्यभिचारिणं प्रत्यपि क्वचित् (३) किञ्चित्सम्बन्धेन
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य व्यापकतया अतिप्रसङ्गवारणाय
 प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव व्यापकता निवेशनीया, इत्यञ्च
 समवायसम्बन्धावच्छिन्नवज्राद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकसमवाया-
 दिसम्बन्धेन वज्रित्वाद्यवच्छिन्नस्य धूमाद्यव्यापकत्वादसम्भव इति
 प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्यव्यापकता विवक्षणीया तथाच
 केवलान्वयिसाध्यकस्थले व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाव-

(१) तथाच साध्यव्यापकत्वं प्रतियोगिवैधिकरण्यावृत्तमेव, तद्विषये-
 प्रयोजनाभावादिति भावः ।

(२) ननु तत्परत्वभ्रमे वा दृष्टिरिति चेत्, न, वाच्यं हेतुत्वादित्यादौ
 साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावसजातीयत्वादयावत्साध्याभावात्तदवृत्त्येन एता
 भावादौना प्रतियोगितावच्छेदकस्य हेतोर्व्यापकतानवच्छेदकतया अव्याप्तेरिति ।

(३) अन्यथाव्यधिकरणस्य हेतुकस्येति ।

त्वाभावास्तद्रूपवत्त्वं व्याप्तिः येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव
वृत्तिसत्त्वमपि बोध्यं तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवक्त्र-
भाववति संयोगेन या वृत्तिस्तदभावस्य जाल्यादौ वर्त-
मानस्य धूमादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः । साध्याभावश्च
पूर्वबोध्यः, तद्वृत्तित्वाभावोपि स्वव्यापक-तत्तत्साध्या-
भाववृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकः तत्तत्साध्याभाव-
वृत्तित्वत्वातिरिक्तेन समानाधिकरणेन साध्याभाववृ-
त्तित्ववृत्तिना वा धर्मेणानवच्छिन्नप्रतियोगिताकोबोध्यः
तेनालोकाद्यवृत्तित्वेन रूपेण योवज्जिसामान्याभाववृ-
त्तित्वस्य यश्चेन्नत्वाद्यवच्छिन्नवक्त्रभावाधिकरणीभूत-
सहानमवृत्तित्वादेरभावस्तस्य धूमादौ रुनिष्ठनाध्या-
भाववृत्तित्वविरहस्य च हेत्वन्तरवृत्तिः स्वमिन्ननरवे-
ऽपि न क्षतिरित्याहुः ।

गादाधरी विहति ।

वृत्तवृत्तित्ववृत्तिः व्यभिचारिणि साध्याभाववृत्तित्वव्या-
पकप्रतियोगिताको न निर्धूमवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावः, यदि
तु जगद्वृत्तित्वसामान्याभाव एव, स च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताको एव वृत्तिमवृत्तिरित्यतिव्याप्तिरिति वा
पटमुपास्त तादृगातिव्याप्तिरसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
साधारणरूपेण साध्याभावस्य व्यापनावच्छिन्नवक्त्रादेः प्रवेदन-

रित्यादावतिव्याप्तेर्वारणाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाव-
वद्भूतित्वस्यैव निवेशनीयतया (१) यत्र संयोगादिना हेतुत्वं तत्र
जगत्संयुक्तत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यापि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-
साध्याभाववद्भूतित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणघटकत्वात्-
वृत्तिमत्पदस्य यद्याश्रुतार्थकत्वे कालिकसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्व-
मते तेन सम्बन्धेन यत्र हेतुता तत्रैव परमव्याप्तिवारकता तेन सम्ब-
न्धेन जगद्भूतित्वाभावस्यावृत्तिमात्रे प्रसिद्धत्वादित्यत आह, 'हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धेनेति, 'न क्षतिरिति नाव्याप्तिरित्यर्थः, न तु ना-
सम्भवः तादात्म्य-कालिकादिसम्बन्धेन हेतौ लक्षणसमन्वयसम्भ-
वात् (२) । ननु नानाव्यक्तिसाध्यके तत्तत्साध्यव्यक्त्यभाववद्भूतित्वा-
भावस्य हेतावसत्त्वादव्याप्तिः कूटघटितलक्षण इवात्रापि साध्यताव-
च्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावनिवेशेऽपि तार्णतार्णदहनो-
भयत्वावच्छिन्नाभावमादाय वज्रादिसाध्यके गुणादिवृत्तित्ववि-
शिष्टसत्ताद्यभावमादाय सत्तादिसाध्यकेऽव्याप्तिर्दुर्वारैव एवम-
व्याप्यवृत्तिकपिसंयोगादिसाध्यके हेत्वधिकरणस्यैव जगत एव कपि-
संयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभाववत्तया तद्वद्भूतित्वत्वव्यापकप्रतियोगि-
ताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्भूतित्वेनाव्याप्ति-
विरहेऽपि तादृशकपिसंयोगाभावादिसाध्यक-द्रव्यत्वादिहेतौ कपि-
संयोगादिरूपसाध्याभाववद्भूतित्वाभावासत्त्वादव्याप्तिरित्यत आह,

(१) विवक्षणीयतयेति पा० ।

(२) तादात्म्यादिसम्बन्धेन च हेतौ लक्षणगमनसम्बन्धेनासम्भवाप्रसङ्गे-
रिति पा० ।

'साध्याभावोऽति, 'पक्षेऽति' मित्यनेन गङ्गा साध्याभावोऽति
 चत्तिप्रमाणकतापत्तेरुक्तस्यापत्तिरपत्तियोगिताका। जाय
 त्तिगम्भीरो निवेगते तयातापि निवेगनीय इत्यर्थः, ततश्चि
 कशितोभयत्यागपत्तिर्याभावातां प्रथमविशेषणेन कपिमंगोमादि
 रूपाभावानाञ्च द्वितीयविशेषणेन जायतिः। ननु साध्याभाव
 वदृष्टित्वप्रतियोगिताकाभावमात्रनिवेगे प्रकृतहेतुसाधारण्य
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववदृष्टित्वविशेषस्य समानाधि-
 करणधर्मावच्छिन्नाभावोऽपि सतिमदृष्टिः सम्भवतीति यावत्ता-
 दृशाभावान्तर्गततद्वत्त्वस्य हेतावभावादसम्भवः, एवं समानाधि-
 करणधर्मावच्छिन्नाभाववदृष्टित्वस्य प्रकृतहेतुसत्तितावच्छेदको-
 भूतकिञ्चिदधर्मावच्छिन्नस्याभावोऽपि यावत्तादृशाभावान्तर्गतः इति
 तद्वत्त्वविरहादपि व्यतिरेकसाध्यक-हेतूनामव्यभिचारित्वाशु-
 पत्तिः तत्तत्साध्याभाववदृष्टित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव
 विवक्षितमशक्यः केवलान्वयिनि साध्याभाववदृष्टित्वत्वेन घटाय-
 भावस्य तादृशगुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते प्रसिद्धापि
 तस्यातथात्वमते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववदृष्टित्वत्वस्य
 स्वघटककेवलवृत्तित्वत्वसमनियततया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन
 तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात्, तत्तदभाव-
 वदृष्टित्वत्वघटकधर्मावच्छिन्नाभावनिवेशे च वद्वित्वाद्यवच्छिन्न-
 वद्वित्वाद्यभावव्यक्तेस्तत्तदभावत्वावच्छिन्नाभावस्यापि तादृशतया
 तस्य च धूमादावसत्त्वादव्याप्तिः साध्याभाववदृष्टित्ववृत्तितादृश-
 धर्मावच्छिन्नाभावनिवेशेऽपि घटवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके-

तादात्म्येन घटत्वव्यापकादिहेतौ तादृशसाध्याभाववदुघटादिहृत्ति-
वनिष्ठतादृशसाध्याभाववत्त्वरूपतयाविधधर्मावच्छिन्नाभावस्य (१)
उटादिमात्रवृत्तेहेतौ (२) असत्त्वादव्याप्तिर्दुर्वारैव (३) । साध्या-
भावादिव्याहृतघटकतानिवेशने च प्रयासगौरवमिति तत्त-
त्साध्याभाववदृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावं विवक्षति,
'तद्वदिति, 'त्वं' प्रतियोगिना, अत्र साध्याभावस्य साध्याभावत्वेन
सामान्यतो निवेशे व्यभिचारिणि निर्धूमहृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्ना-
भावप्रतियोगिताया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्साध्या-
धिकरणहृत्तित्वसाधारणसाध्याभाववदृत्तित्वत्वाव्यापकत्वेन तादृ-
शभावस्य लक्षणाघटकतया हृत्तित्वसामान्याभावस्य तयाविध-
प्रतियोगिताकस्य च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव
हृत्तिमहृत्तितया अतिव्याप्तिरिति तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावस्य व्याप्यता-
वच्छेदककोटिनिवेशलाभाय 'तत्तदिति । यद्यपि यत्किञ्चित्साध्या-
भाववदृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकहृत्तिमहृत्तियावदभाववत्त्वं
व्यभिचारिसाधारणं, यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तदधिकरण-
हृत्तित्वत्वसमनियतैकप्रतियोगितायाच्च नानाविपक्षकसाध्यके-
ऽप्रसिद्धिस्तत्तद्विपक्षाहृत्तित्वावच्छिन्नाभाववत्तत्तद्विपक्षहृत्तित्व-

(१) तत्तदभाववदृत्तित्वत्वघटरूपमूर्त्यर्थः ।

(२) घटार्तावृत्ते तादृशसाध्याभावावच्छिन्नघटभेदादे सत्तादिति भावः ।

(३) अत्र 'द्रव्यसमवेतं' गुरुत्वादित्यादौ द्रव्यसमवेतताभाववत्त्वसमवेतत्वघटो-
भूतेन द्रव्यसमवेतताभावन्यसमवेतत्वहृत्तिना द्रव्यसमवेतताभावेनावच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभावस्य इव प्रसिद्धस्तु हेतावसत्त्वादव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यभि-
प्राष्टः कश्चिं
श्रितादर्शउत्तरे वर्तते ।

‘साध्याभावश्चेति, ‘पूर्ववदिति मिथ्यलक्षणे यथा साध्यतावच्छेदक-
वच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताको व्याप-
हृत्तिरभावो निवेश्यते तथात्रापि निवेशनीय इत्यर्थः, तत्तद्वि-
कथितोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावानां प्रथमविशेषणेन कपिमंयोगादि-
रूपाभावानाञ्च द्वितीयविशेषणेन व्यावृत्तिः । ननु साध्याभाव-
वद्वृत्तित्वप्रतियोगिताकाभावमात्रनिवेशे प्रकृतहेतुसाधारण्य-
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वविशेषस्य समानाधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभावोऽपि हृत्तिमद्वृत्तिः सम्भवतीति यावत्ता-
दृशाभावान्तर्गततद्वृत्तस्य हेतावभावादसम्भवः, एवं समानाधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्य प्रकृतहेतुवृत्तित्वावच्छेदकी-
भूतकिञ्चिदधर्मावच्छिन्नस्याभावोऽपि यावत्तादृशाभावान्तर्गतः, इति
तद्वृत्तविरहादपि व्यतिरेकिसाध्यक-हेतूनामव्यभिचारित्वादु-
पपत्तिः तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
विवक्षितुमशक्यः केवलान्वयिनि साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेन घटाद्य-
भावस्य तादृशगुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते प्रसिद्धावपि
तस्यातयात्वमते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्व-
स्ववटककेवलवृत्तित्वत्वमनियततया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन
तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेर्दुर्व्यारत्वात्, तत्तदभाव-
वद्वृत्तित्वत्वघटकधर्मावच्छिन्नाभावनिवेशे च वद्वृत्तित्ववद्वृत्ति-
वद्वृत्तित्वभावव्यक्तेस्तत्तदभावत्वावच्छिन्नाभावस्यापि तादृशतया
तस्य च धूमादावमत्वादव्याप्तिः साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तित्वा-
धर्मावच्छिन्नाभावनिवेशेऽपि घटवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नमात्र-

ज्यापतिगोमितापनिने, तथापि यावतामभाताना प्रत्येक-
 धिक्तरणवृत्तित्वत्वमनियतपतिगोमिताको गो योऽभावमदभा-
 ववृत्तित्वत्वमनियतपतिगोमिताक्य गो योऽभावमद्वत्त्वमित्येवं
 रीत्या निवेगान्नानुपपत्तिः । एतच्चक्षणे साध्याभावममुदायो न मु-
 दायत्वेन प्रविष्टः अपि तु प्रातिस्निकरूपेणेति कूटवटिताद्विशेषः ।
 अयान स्वपदं न तत्तदभावीयप्रतियोगितात्वरूपेण प्रतियोगि-
 तापरं साध्याभाववृत्तित्वातिरिक्तेऽपि तत्तदभावीयप्रतियोगिता-
 न्तरसत्त्वादिति (१) तत्तत्प्रतियोगिताव्यक्तिपरं तद्वाच्यं, तथाच यत्कि-
 ञ्चित्प्रतियोगितानिरूपकाशेषाभावस्यातिव्यापकतया (२) यावत्स्व-
 स्तादृशप्रतियोगिताः (३) प्रत्येकं तन्निरूपकाभाववत्त्वं निवेशनीयं,
 तथाच समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नजगद्वृत्तित्वसामान्याभावप्रति-
 योगितानिरूपकवृत्तिमद्वृत्त्यभावाप्रसिद्धा अव्याप्तिरिति वृत्ति-
 मद्वृत्त्यभावीयत्वेन यावत्प्रतियोगिता निवेशनीया तथाच तन्निरूप-
 काभावे वृत्तिमद्वृत्तित्वनिवेशनं व्यर्थं यावत्त्वविशेषणमपि तथेति
 चेन्नोपादीयन्त एव तत्र तत्तद्विशेषणं, वृत्तिमद्वृत्त्यभावीययाव-
 त्प्रतियोगिताविशेष्यीभूताभावे वृत्तिमद्वृत्तित्व-यावत्त्वाभिधानात् ।
 अत्र च गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे स्वव्यापकतत्तद-
 भाववृत्तित्वत्ववन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याव्यावर्तकव्याप-

(१) किञ्चिद्विशिष्टसाभावादिनिष्ठप्रतियोगित्वान्तरसत्त्वादित्यर्थः ।

(२) अतिव्याप्तिरसम्भवादकतया ।

(३) साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वमनियतप्रतियोगिता इत्यर्थः ।

कतान्तघटितत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्ना-
न्योन्याभावरूपव्यापकत्वपुरस्कारेण न प्रतियोगितानिवेशः सम्भव-
तीति तादृशावच्छेदकभेदकूटात्मकव्यापकत्वपुरस्कारेणैव तन्नि-
वेशः । न च स्वरूपव्यापकतत्तदभाववद्दृत्तित्वत्वकत्व-तत्तदभावव-
द्दृत्तित्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नैकभेदोभय-
रूपेण प्रतियोगितानिवेशसम्भवादवच्छेदकभेदकूटनिवेशनमफल-
मिति वाच्यम् । घटभेदादिसाध्यकस्थले तदभावव्यक्तित्वेन घट-
त्वादिघटितस्य तदभाववद्दृत्तित्वत्ववन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वस्य स्वरूपतो घटत्वादिघटितं घटदृत्तित्वत्वनिष्ठा-
न्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमपेक्ष्य गुरुशरीरतया प्रति-
योगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नैकभेदनिवेशासम्भवात् । अत्र
कल्पे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्दृत्तित्वत्वसमनियत-
प्रतियोगिताकस्य पर्वतदृत्तित्व-पर्वतान्यदृत्तित्वोभयत्वाद्यवच्छि-
न्नाभावस्य पर्वताद्यदृत्तिदृत्तिमद्भूतेर्धूमादावभावादेकमात्रदृत्ति-
हेतावपि तादृशप्रतियोगिताकस्य एतत्तत्त्वणावच्छिन्नदृत्तित्वैतदन्य-
क्षणवच्छिन्नदृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य एतत्तत्त्वणावच्छिन्ना-
दृत्तौ दृत्तिमति वर्तमानस्याभावादसम्भवः तादृशाभावव्याव-
र्तनाय व्यासज्यदृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशे च
गौरवं पर्वतदृत्तित्वत्वादिना जगद्दृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यावृत्त्य-
सम्भवहेत्यतः कल्पान्तरमनुसरति, 'तत्तत्साध्याभावेति, अति-
रिक्तान्तानिवेशे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्य संग्रहा-
द्यभिचारिमात्रेऽतिव्याप्तिरिति तन्निवेशनम् । यद्यपि यथान्युते-

लक्षणघटकत्वात् । यदि च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताव-
च्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तेन रूपेण न निवेशः
अपि तु तत्तदभावत्वेनैव एतदेव सूचयितुं तत्तत्पदमुपात्तम् एवञ्च
तत्तद्व्यक्तित्वेन धूमाद्यभावघटिततत्तदभाववद्बृत्तित्वत्वावच्छिन्ना-
भावस्य लक्षणघटकतया न धूमादिसाध्यकैऽतिव्याप्तिरित्युच्यते
तथापि एतद्व्यक्तिभिन्न घटभिन्नं वा प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्ति-
स्तत्तद्व्यक्तित्वरूपेण घटभेदाभावघटिततद्व्यक्तिमद्बृत्तित्वत्वापेक्षया
लघोस्तुल्यमनियतस्य किञ्चिद्विशेषणानवच्छिन्नघटत्वघटितस्य घट-
वृत्तित्वत्वस्यैवाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तद्व्यक्तिमद्बृत्तित्व-
त्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः घटवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाश्च
साध्यभाववद्बृत्तित्वत्वरूपविशिष्टपदार्थानवच्छिन्नतया तन्निरूप-
काभावस्य लक्षणघटकत्वासम्भवाद्द्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्या-
भाववद्बृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्यैव तथात्वात् । यदि चाभावधर्मी
विशेषणविधया न निवेश्यते अपि तु अभावप्रसृतिरेव, अभावे
तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वमुपलक्षणविधया निवेश्यते एतज्ज्ञाभायैव तत्तत्पदो-
पादानमपि न तु तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावविशेषलाभार्थं, उप-
लक्षणीभूतप्रतियोगिताविशेषैवाभावान्तरव्यावृत्तिसम्भवे तत्त-
द्व्यक्तित्वस्योपलक्षणविधया निवेशे प्रयोजनविरहात्, एवञ्च घट-
वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावोऽप्युक्तस्य ले लक्षणघटकः घटभेदाभावस्य
घटत्वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकघटकत्वाप्रतियोगिताविशेषोप-
लक्षिताभाववद्बृत्तित्वत्वपर्याप्तनिरूपकताकान्यत्वपर्यन्तानिर्दिष्टात्

लक्षणघटकत्वात् । यदि च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताव-
च्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तेन रूपेण न निवेशः
अपि तु तत्तदभावत्वेनैव एतदेव सूचयितुं तत्तत्पदमुपात्तम् एवञ्च
तत्तद्व्यक्तित्वेन धूमाद्यभावघटिततत्तदभाववद्बृत्तित्वत्वावच्छिन्ना-
भावस्य लक्षणघटकतया न धूमादिसाध्यकैऽतिव्याप्तिरित्युच्यते
तथापि एतद्व्यक्तिभिन्न घटभिन्नं वा प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्ति-
स्तत्तद्व्यक्तित्वरूपेण घटभेदाभावघटिततद्व्यक्तिमद्बृत्तित्वत्वापेक्षया
लघोरुत्तमनियतस्य किञ्चिद्विशेषणानवच्छिन्नघटत्वघटितस्य घट-
वृत्तित्वत्वं वाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तद्व्यक्तिमद्बृत्तित्व-
त्वावच्छिन्नाभावाप्रमिहेः घटवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाश्च
साध्यभाववद्बृत्तित्वत्वरूपविशिष्टपदार्थानवच्छिन्नतया तद्विरप-
काभावस्य लक्षणघटकत्वाम्भवाद्द्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्य-
भाववद्बृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्यैव तयात्वात् । यदि चाभावधर्मो
विशेषणविधया न निवेश्यते अपि तु अभावप्रकृतिरिव, अभावे
तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रति-
योगितावत्त्वमुपलक्षणविधया निवेश्यते एतन्नाभादेव तत्तद-
पादानमपि न तु तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावविशिष्टत्वात् ॥
लक्षणभूतप्रतियोगिताविशिष्टत्वाभावात्तरस्यावच्छिन्न-
व्यक्तित्वरूपलक्षणविधया निवेशे प्रयोजनविरहात् ॥
वृत्तित्वत्वापेक्षयाभावोऽप्युक्तस्य लक्षणघटत्व-
घटत्वस्य तत्तद्व्ययोगितावच्छेदकघटत्वत्वात् ॥
तद्व्यक्तिभाववद्बृत्तित्वत्वापेक्षानिरपेक्षत्वात् ॥

धूमादिसाम्यकमने निर्धूमवृत्तिललागाच्छिन्नाभावस्य प्रति-
योगितावच्छेदकगरीरे अभावप्रतिगोपणस्याधिकस्य निवेशनेऽपि
न क्षतिः । न चाभावप्रतिगोपिकोटो उपलक्षणतया भानस्या-
नुभवविरुद्धत्वात् विशिष्टनिरूपितत्वाभावरूपस्य निरूपितत्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नविशिष्टाभावरूपस्य वा विशिष्टानिरूपितत्वस्य प्रति-
योगिकोटो प्रतियोगिताविशेषस्य कथमुपलक्षणविधया निवेश-
इति वाच्यम् । अभावप्रतियोगिप्रकारगरीरे प्रतियोगितावच्छेदक-
कोट्यप्रविष्टस्य न भानमित्येव हि अभावप्रतियोगिनि तदवच्छेदके
वा उपलक्षणविधया न भानमित्यस्यार्थः, प्रकृते निरुक्तप्रतियोगि-
ताकत्वस्य निरूप्यत्वप्रतियोगिविशिष्टाघटकत्वादेव निरूप्यत्वप्रति-
योगिन्युपलक्षणत्व (१) न तु निरूप्यत्वाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कघटकतया अप्रवेशात् तदभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रविष्टाभाव-
स्याभावान्तरव्यावृत्तये तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदकघटकतयैव निवेशात् यथा द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वोपलक्षित-
निरूपितविषयित्वाभावप्रतियोगिनि नोपलक्षणत्वं किन्तु विष-
यितानिरूपकांश एवेति (२) निर्धूमवृत्तित्वत्वस्य धूमव्यापक-
तावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववृत्तित्वात्समनियतत्वेऽपि व्यापक-
तावच्छेदकधर्मान्तरावच्छिन्नाभावघटितविशिष्टनिरूप्यत्वे धूम-

(१) प्रकृते निरुक्तप्रतियोगिताकत्वस्यावच्छेद्यत्वनिरूपकतावच्छेदकतया अप्र-
वेशादेव उपलक्षणत्वमिति पा० ।

(२) तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य उपलक्षणतयैव प्रतियोगितावच्छेदकघटकतया
निवेशादिति पा० ।

त्वावच्छिन्नधूमाभावघटितविशिष्टनिरूपितत्वरूपताविरहात् तत्त-
द्विशिष्टनिरूपितत्वयोर्न समनैयत्वम् इति न व्यापकतावच्छेद-
करूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
निरूप्यत्वाभावाप्रसिद्धिः प्रतियोगितासंमर्गज्ञान एव तादृश-
भानस्य तथात्वात् जात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभाव इत्या-
कारस्य स्वरूपतो घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावभानस्य
सर्वसम्मतत्वात् प्रकृते च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताव-
च्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभावस्तद्वृत्तित्वत्वनिरू-
पितत्वप्रतियोगिताकाभाववतः समानाधिकरणधर्मावच्छेद्यत्वस्य
योऽभावस्तद्वत्प्रतियोगिताका यावन्तोऽभावास्तद्वान् हेतुरित्या-
कारकव्याप्तिग्रहे प्रतियोगिताया विशेषणत्वेनानुपपत्त्यभावात्
अतएव च व्यापकतावच्छेदकादेरुपलक्षणविधया भानोपपत्तिः ।
न च तादृशनिरूपितत्वप्रतियोगिकस्य तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभावस्य वा अभावस्य निवेशे निर्धूमवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावे
प्रतियोगितानिष्ठावच्छेद्यतायामपि किञ्चिद्विशिष्टतादृशनिरू-
पितत्वत्वावच्छिन्नाभावसत्तात्तादृशाभावासंदर्भ इति दाध्यन् ।
तत्तदभाववृत्तित्वत्वनिरूपितत्वत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकता-
वाभावस्यैव निवेशनीयत्वात् एवञ्च तत्तद्वृत्तित्वत्वेनाभावनिर्दि-
ष्टोऽनेन तत्तद्वृत्तित्वत्वेनाभावनिर्दिष्ट इत्युच्यते । तदपि
घटत्वमेवादिसाध्यै धर्मिस्तरित्वादिद्वारा समस्त निर्दि-

[illegible]

पणकघटत्वादिवृत्तित्वत्वेन तत्र घटत्वादिवृत्तित्वाभावाप्रतियोगि-
तावच्छेदकतया घटत्वत्वादिरूपमात्राभावात् प्रतियोगितावच्छेद-
कशरीरे निवेगेन व्यधिकरणवर्गावच्छिन्नाभावमेव नानवद्व-
त्वात् । न च जातेः समवायेन स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं न तु सम्बन्धा-
देण प्रतएव गोत्वादित्जातिनिष्ठव्याप्तौ पदविशेषप्रवृत्तिनिमित्तग-
वेतरामसवेतत्वादेरवच्छेदकत्वं शोकुर्वन्ति न तु तादात्म्यसम्बन्धेन
लघोरपि गोत्वादित्जातेरिति निर्विगणकघटत्वादिवदितस्याभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न सम्भवतीति वाच्यम् । तादृगनियमेमाना-
भावात् । यदि चाभावांगस्याप्युपलक्षणत्वं स्वीक्रियते तदा मङ्ग-
नसद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभाववारणमगम्यमेव । यद्वि च साध्याभावा-
तिरिक्तविशेषणाविशेषिताधिकरणवृत्तित्वत्वाद्यवच्छेद्यताभिन्नसमा-
नाधिकरणधर्मावच्छेद्यत्वाभाव निवेश्याविशेषितघटत्वादिवृत्तित्वा-
भावः संगृह्यते तदा तादृशाभावमादाय जातिसाधारणसदेताव-
व्याप्तिर्वज्रलेपायते । एवं साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वशरीरेऽभावादेर्विशे-
षणविधया प्रवेशे वृत्तिमद्वृत्तिपदमनर्थकम् आपद्येत, व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वस्य यः समानाधिकरणधर्माव-
वच्छिन्नाभावस्तत्प्रतियोगिताया लाघवेन वृत्तित्वत्वेनैवावच्छिन्नतया
तन्निष्ठावच्छेद्यताया अभावघटितविशिष्टपदार्थानिरूपितत्वात् । अत्र
वदन्ति, गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमर्तनेदमभिहितं,
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्त्वानमवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्ना-
भाववारणाय च साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वर्यासावच्छेदकताभिन्न-
समानाधिकरणधर्मनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत्वमेव प्रतियोगि-

तायां विशेषणं देयम् । न चैवं घटत्वादिना साध्याभाववद्वृत्तित्वा-
 भावसंग्रहफलकं समानाधिकरणपदोपादानं निषेधद्वयनिवेशनञ्च
 विफलं तादृशाभावस्यासंग्रहेऽपि केवलान्वयिसाध्यके साध्याभा-
 वद्वृत्तित्वत्वेन घटाद्यभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवादिनि-
 वाच्यम् । विषयतादिसम्बन्धेन यत्र हेतुता तत्र हेतुतावच्छेद-
 सम्बन्धेन साध्याभाववति हत्तेः साध्याभाववद्विषयतादिरूप-
 विषयादिस्वरूपत्वेन साध्याभाववद्विषयतात्वादिरूपमात्रा-
 द्वृत्तित्वत्वस्य केवलान्वयितया तदवच्छिन्नाभावान्निर्देश-
 भावघटितलक्षणानुपपत्तेः । न च साध्याभाववद्विषयता-
 सम्बन्धेनावृत्तिर्न सम्बन्धेन तदवच्छिन्नाभावमादाय
 न्वयः सम्भवतीति वाच्यम् । कालिकसम्बन्धेन
 त्वत्वावच्छिन्नस्य योऽभावस्तस्य असाद्यद्वि-
 स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकता-
 शनीयतया व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्न-
 भावस्य लक्षणघटकत्वासम्भवात् विष-
 विषयतात्वदिशिष्टस्य न समवायादि-
 हत्तेर्जात्यादौ च समवायाभावात्
 समवायादिस्त्वन्धावच्छिन्न-
 षच्छिन्नाभावो लक्षणघटको
 हेतौ कालिक-विषयि-
 भाववद्वृत्तित्वत्वावच्छि-
 योगिताकाभावरू-

घटाद्यभावमादायातिव्याख्यापत्तेरिति वाच्यम् । तयामलुङ्गनेन
 विषयतासम्बन्धेन यत्र हेतुता तत्र तादृशाभावाप्रसिद्ध्या वट-
 भिन्नं ज्ञेयत्वादित्यादौ निर्विगेषणकवटत्वादिवृत्तितत्त्वस्य वट-
 समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तितत्त्ववटकत्वं तथा
 वाच्यम् ज्ञेयत्वादित्यादावपि तादृगस्य स्वाविषयकप्रतीत्यविश-
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावविगेषितवटत्वादिवटिततदभा-
 ववृत्तित्वत्वरूपविगिटिनिरूपितविषयताकतया तदभाववद्वृत्ति-
 त्ववटकतया वृत्तिमद्वृत्तितदवच्छिन्नाभावस्य हेतावमत्तेनाका-
 स्यापत्तेः तत्तदभाववद्वृत्तित्वत्वावटकधर्मावच्छिन्नाभावनिवेगेनै-
 वारणसम्भवात् । तादृगधर्मे निरुक्तासाध्याभाववद्वृत्तित्ववट-
 कत्वसत्त्वेऽपि स्वाविषयकप्रतीतिवृत्तिमाध्याभाववद्वृत्ति-
 त्वविषयिताकत्वेन साध्याभाववद्वृत्तित्वावटकत्वस्यापि सत्त्वेन
 तदवच्छिन्नाभावस्य ययानिरुक्ताभावानात्मकत्वात् । न च स्वावि-
 षयकप्रतीत्यवृत्तितदभाववद्वृत्तित्वत्वनिरूपितविषयितासामान्य-
 त्वरूपतत्तदभाववद्वृत्तित्ववटकतया निवेगे निर्विगेषण-
 कवटत्वादिवृत्तित्वत्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्ववटकत्वाप्रसङ्गा-
 तदवटकधर्मावच्छिन्नाभावनिवेगोऽपि सम्भवतीति वाच्यम् । तथा
 सति व्यापकतावटितसामान्यपदार्थनिवेगेन तदवटकधर्मादव-
 च्छिन्नाभावनिवेगपेक्षया अतिगौरवात् । समानाधिकरणपद-
 सार्थक्यन्तु उक्तरीत्यैवेति ध्येयम् (१) ।

केचित्तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेन पञ्चन-

(१) यदि चेत्तादि. ध्येयमित्यन्तः पाठः वङ्गपु आदर्शपुस्तकेषु नास्ति ।

वृत्तित्व-घटान्यतराद्यभाववारणाय एतन्मतेऽपि स्वव्यापकतत्त्वत्वा-
ध्याभाववद्वृत्तित्वत्वकत्वं प्रतियोगिताविशेषणमावश्यकम् । तथाच
साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेन घटाद्यभावस्य लक्षणघटकता न सम्भव-
तीति(१) निषेधद्वयनिवेगन-समानाधिकरणपटोपादानयोः सार्ध-
कतेत्याहुः ।

वस्तुतस्तु साध्याभाववद्वृत्तित्वातिरिक्तत्व साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वा-
घटकत्वत्वं तच्च स्व यादृशविशिष्टं तादृशविशिष्टाविषयकप्रतीति-
विषयसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वकत्वम् एवञ्च महानमद्वृत्तित्वस्य महा-
नमत्वविशेषितमहानसद्वृत्तित्वत्वाविषयकप्रतीतिविषयसाध्याभाव-
वद्वृत्तित्वत्वकत्वात् साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाघटकत्वेन न तद्व्या-
वच्छिन्नाभावमादाय टोपप्रसङ्गाः, एवञ्च शुद्धधर्मव्याभाववन्नि-
योगितानवच्छेदकत्वेऽपि घटभिरनं मेयत्वादित्यादौ घटत्वविशिष्ट-
तघटवृत्तित्वत्वस्य न स्वाविषयकप्रतीतिविषयसाध्याभाववद्वृत्ति-
त्वत्वकत्वं साध्याभावत्वेन घटत्वविषयकसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्व-
घटत्वविशेषितघटवृत्तित्वत्वाविषयकत्वान्भवत् । एवं तद्व्यावच्छि-
प्रमेयत्वादित्यादौ घटत्वत्वविशेषितघटत्ववृत्तित्वत्व न तद्व्याव-
यकप्रतीतिविषयसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वकत्वं तद्व्यावच्छि-
त्वविषयकसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वविषयकत्वान्भवत् । तद्व्यावच्छि-
घटत्ववृत्तित्वत्वविषयकत्वान्भवत् । न तद्व्यावच्छि-
न वा हृत्तिमद्वृत्तिपदद्वयस्य हृत्तिमद्वृत्तिपदद्वयस्य
साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाघटकत्वान्भवत् ।

(१) साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वकत्वं तद्व्यावच्छि-
प्रमेयत्वादित्यादौ घटत्वत्वविशेषितघटत्ववृत्तित्वत्व न तद्व्याव-
यकप्रतीतिविषयसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वकत्वं तद्व्यावच्छि-
त्वविषयकसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वविषयकत्वान्भवत् । तद्व्यावच्छि-
घटत्ववृत्तित्वत्वविषयकत्वान्भवत् । न तद्व्यावच्छि-
न वा हृत्तिमद्वृत्तिपदद्वयस्य हृत्तिमद्वृत्तिपदद्वयस्य
साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाघटकत्वान्भवत् ।

णार्थं तदुपादानात् साध्याभाववद्दृष्टित्वत्वावच्छेदेन च स्वाविषयक
 प्रतीतिविषयत्वं विवक्षणीयम् । तथाच स्वाविषयकप्रतीतिनि-
 रूपितसाध्याभाववद्दृष्टित्वत्वावच्छिन्नविषयताकत्वं पर्यवसितम् ।
 अन्यथा साध्याभाववद्विशेषितदृष्टित्वत्वस्य विशेष्यीभूतकेवलदृष्टि-
 त्वत्वानतिरेकितया विशेष्यीभूतदृष्टित्वत्वस्य साध्याभाववद्दृष्टि-
 त्वत्वाविषयककेवलाधेयतात्वविषयकप्रतीतिविषयत्वे साध्याभाववद्-
 दृष्टित्वत्वस्य तथात्वावश्यकतया तदघटकत्वप्रसङ्गेन केवलदृष्टि-
 त्वत्वावच्छिन्नाभावमादाव व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गापातात् । न च
 महानसदृष्टित्वत्वावच्छिन्नाभाववारणार्थं साध्याभाववद्दृष्टित्वत्व-
 घटकधर्मावच्छिन्नाभाव एव निवेश्यतां तदघटकत्वञ्च स्वाविषय-
 कप्रतीत्यविषयसाध्याभाववद्दृष्टित्वत्वकत्वं किं निषेधद्वय-समाना-
 धिकरणपदयोरुपादानेनेति वाच्यम् । एवं सति विशिष्टानुयोगि-
 काभावानभ्युपगमे साध्याभाववद्दृष्टित्वत्वेऽपि साध्याभाववद्-
 दृष्टित्वत्वरूपविशिष्टाविषयककेवलाधेयतात्वविषयकप्रतीतिविषय-
 त्वाभावासत्त्वेन तस्य घटकत्वानिर्व्वाहेण केवलदृष्टित्वत्वस्यैव तद-
 घटकतया तदवच्छिन्नसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य च
 दृष्टिमददृष्टितया व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गापातात् । न च स्वा-
 विषयकप्रतीत्यदृष्टिसाध्याभाववद्दृष्टित्वत्वरूपविशिष्टनिरूपितवि-
 षयताकत्वरूपघटकत्वमेव निवेश्यता तथा सति नोक्तदोष इति
 वाच्यम् । तथा सति विषयतासम्बन्धेन यत्र हेतुता तत्र तादृशाभा-
 वाप्रसिद्धापत्तेः । एवं घटत्वभिन्नं मेयत्वादित्यादौ निर्विशेषणघट-
 त्वादिदृष्टित्वत्वस्य यथा समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाव-

षट्पञ्चतित्वघटकत्वं तथा वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावपि तादृशस्य
 स्वाविषयकप्रतीत्यवृत्तिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नासाध्याभावविशेषि-
 तघटत्वादिघटिततदभाववद्वृत्तित्वत्वविषयताकत्वेन तदभाववद्वृ-
 त्तित्वत्वघटकतया वृत्तिमद्वृत्तितदवच्छिन्नाभावस्य हेतावसत्त्वे-
 नाव्याप्तेस्तदभाववद्वृत्तित्वत्वाघटकधर्मानवच्छिन्नाभावनिवेशे च
 न दोषः तादृशधर्मे निरुक्तसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वघटकत्वसत्त्वेऽपि
 स्वाविषयकप्रतीति-निरूपितसाध्याभाववद्वृत्तिन्तरवृत्तित्वत्वविषय-
 ताकत्वेन साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाघटकत्वस्यापि सत्त्वेन तदव-
 च्छिन्नाभावस्य यथानिरुक्तभावानात्मकत्वात् । न च स्वाविषय-
 कप्रतीत्यवृत्तिमाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वनिरूपितविषयितासामान्यक-
 त्वरूपतत्तदभाववद्वृत्तित्वत्वघटकतानिवेशे निर्विशेषणकघटत्वा-
 दिवृत्तित्वत्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वघटकत्वाप्रसक्त्या तद-
 घटकधर्मावच्छिन्नाभावनिवेशोऽपि सम्भवतीति वाच्यम् । तथा
 सति व्यापकताघटितसामान्यपदार्थनिवेशेन घटकधर्मानवच्छि-
 न्नाभावनिवेशोपेक्षयातिगौरवात् । अत्र विषयत्वं मुख्यविशेष्यत्वं,
 तेन घटवृत्तित्वत्वावच्छिन्नसाध्यके तादात्म्येन घटत्वव्यापकादि-
 हेतौ घटवृत्तित्वत्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाघटकत्वविरहेण तद-
 वच्छिन्नाभावमादाय नाव्याप्तिः । न च तथापि साध्याभाववान्
 द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः तत्र साध्यावद्वृत्तित्वत्वस्य गुरुतया
 गोत्ववद्वृत्तित्वत्वस्य च तदघटकत्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
 भावस्यैव संग्रहादिति वाच्यम् । गोत्वाद्यभावादेरपि साध्याद्यभाव-
 रूपसाध्यव्यापकतया गोत्वादिरूपतदभावस्यापि लक्षणघटकत्वात्

तद्वद्वृत्तित्वस्य च तद्वद्वृत्तित्वत्वाघटकत्वविरहेण दोषाभावात् ।
 एवं जातिभिन्नं घटत्वत्वादित्यादौ जातित्वादिविशेषितपटत्वा-
 दिवृत्तित्वस्य तद्विशेषितघटत्वादिवृत्तित्वत्वाविषयकप्रतीतिविष-
 यत्वेन प्रत्येक जातित्वविशेषितमकलजातिवृत्तित्वस्य जातिभेदा-
 द्यभाववद्वृत्तित्वत्वाघटकत्वेऽपि घटत्वादिवृत्तित्वस्य घटत्वत्वा-
 वच्छिन्नघटत्वभेदरूप-साध्यव्यापकाभाववद्वृत्तित्वाघटकत्वविरहेण
 तदवच्छिन्नाभावमादायैवातिव्याप्तिवारणसम्भवात् । न च साध्या-
 भाववद्वृत्तित्वत्वघटकधर्मानवच्छिन्नाभाव एव निवेश्यता किं
 समानाधिकरणपदोपादानेन केवलान्वयिसाध्यकस्थले वृत्तित्वेन
 घटाभावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवादिति वाच्यम् । वृत्तित्वत्वेन
 पञ्चतद्वृत्तित्व-वटान्यतराभावमादायाव्याप्तिवारणाय एतन्मर्तऽपि
 साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्याप्यत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशस्यावश्य-
 कतया घटत्वेन साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावसंग्रहाय समानाधि-
 करणपदोपादानस्यावश्यकत्वादिति दिक् (१) । प्रतियोगितायां
 साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्याप्यत्वनिवेशप्रयोजनमाह, 'आलोकाद्य-
 वृत्तित्वेनेति वज्रिसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्य योऽभावस्तस्य धूमादाव-
 सत्त्वेपीत्यन्वयः । वज्रिसामान्याभावो वज्रित्वावच्छिन्नो वज्रप्रभावः ।
 साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकतानिवेशनप्रयोजनमाह, 'यथेति,
 'इत्थनत्वादवच्छिन्नेति, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेद-

(१) वस्तुतन्त्रित्यादिः इति दिगित्यन्तः पाठः वज्रपु आदर्शपुस्तकेन
 नास्ति ।

कक्षावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव लक्षणघटकतया घटत्वाद्य-
वच्छिन्नाभावोपेक्षण, 'महानसहित्वादेरभाव इत्यत्र महानस-
हित्त्वत्वादिनेति बोध्य, तादृगाभावाधिकरणमहानसहित्त्व-
त्वाद्यवच्छिन्नस्येति वा प्रष्टव्यन्तार्य । न च गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वेऽपि तादृगाभावाविशेषितमहानसहित्त्वत्वावच्छिन्ना-
भावमादायेव दोषप्रसङ्गेस्तद्विशेषितमहानसहित्त्वत्वावच्छिन्ना-
भावपर्यन्तानुमरणे मन्दर्भविरोध इति वाच्यम् । अधिकरण-
त्वान्तम्योपलक्षणतया शेषांशस्य विशेषणतया विवक्षणेनानुपपन्न-
भावात् । अधिकरणविशेषानुपरक्तहृत्तेरभावमादायापि दोषं
दर्शयति, 'अनिष्ठेति धृमादिनिष्ठमाध्याभावरहृत्त्वव्यवस्थेस्तद्वि-
त्वावच्छिन्नाभावस्येत्यर्थ, 'हेत्वन्तरहृत्तेः' आलोकादिहृत्तेः, एतेन
हृत्तिमहृत्त्वमस्तीति सूचित, 'स्त्वन्निन्' धृमादी, अत्र च महर्त्त
सत्ताभाववान् द्रव्यत्वादित्यादी सत्तावत्तमपेक्षत्वाभावात् अत्र
वारणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावत्येव समवेतहृत्तित्तेऽपि द्रव्या-
हृत्त्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वापर-
तावच्छेदकरणावच्छिन्नप्रतियोगितावतया समानाधिकरणधर्म-
वच्छिन्नप्रतियोगितावत्यापि तद्वत्समवेतत्वाभावात् समवेतगुण-
त्वादहृत्तितया द्रव्यत्वादिस्वतन्त्राभावादावित्यादि । एतेनहृत्ति-
साध्यवस्तुत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वापरकत्वमस्ति न हि
प्राप्तिः । अतएवतत्त्वतः स तत्र तन्नास्तिहृत्तित्वात् साध्य-
ममानाधिकरणत्वे सत्यपि विवेकः स्यात्, एतद्वत्तेः साध्यत्वमेव
साध्यतावच्छिन्नत्वात् तदहृत्तित्वात् साध्यतावच्छिन्नत्वात्

तामि महाजानानोपपत्तिना नातिव्याप्तिरेवा, किन्तु तद्वत्
दोषानामेवातानवकाश इत्यर्थः ।

इति कदाचित्तलवणशाय्या ।

तत्तन्निन्नामणि दोगितिः ।

कूटघटितलवणम् ।

अन्य तु वृत्तिमद्भूतयो यावन्तः साध्याभावममुदा-
याधिकरणवृत्तित्वाभावान्तवत्त्वं, तादृशवृत्तित्वाभावश्च
स्वव्यापकतादृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताको बोध्यः,
प्रयोजनञ्चोक्तप्रायम् । साध्याभावाधिकरणवृत्तित्व-
व्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसै-
वाभावस्य वृत्तिमद्भूतित्वाद्वाभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः
समुदायेति । साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
बोध्यः तेन समवायेन वक्त्रेः साध्यत्वे धूमे संयोगेन च
तथात्वे वक्त्रवयवत्वे पर्वत-वक्त्रवयवसंयोगे च पर्वतस्य
वक्त्रवयवस्य च सम्बन्धद्वयावच्छिन्नवक्त्रभावद्वयानधि-
करणत्वेऽपि नातिव्याप्तिः ।

गादाधरी विवृतिः ।

‘अन्ये त्विति, घटत्वादिना निर्धूमवृत्तित्वाद्यभावमादाय

व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय 'यावत्त्वोपादानं, एवञ्च (१) केवलान्वयिनः साध्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैवाभावस्य प्रसिद्धा तत्समुदायाधिकरणजगद्भूतित्वस्यावृत्तौ प्रसिद्धः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोपि यावदन्तर्गत इति तद्वत्त्वविरहात्तादृशसाध्यके विषयिताद्यतिरिक्तसम्बन्धेन (२) हेतावव्याप्तिः । साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावविशेषणपक्षे च व्यतिरेकिसाध्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैवाभावस्य सदेतौ लक्षणघटकतया जगत एव तत्कूटाधिकरणत्वाद्वातिरेकिसाध्यकेऽपि विषयितातिरिक्तसम्बन्धेन हेतावव्याप्तिरिति हृत्तिमद्भूतित्वमभावविशेषण, 'तादृशहृत्तित्वेति साध्याभावसमुदायाधिकरणहृत्तित्वेत्यर्थः, 'प्रयोजनञ्चेति पूर्वदनप्रयोजन, आलोकाद्यहृत्तित्वेन निर्वह्निहृत्तित्वाभावमादाय वज्जिमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिवारणं पूर्वलक्षणे उक्तमेव, चरमदलप्रयोजनन्तु साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावाविशेषणत्वे केवलान्वयिसाध्यके ज्ञेयत्वादिहेतौ घटादिहृत्तित्वाभावमादायाव्याप्तिवारणमेव, न तु वज्जिमान् धूमादित्यादी महानसहृत्तित्वाद्यभावव्यावर्त्तन तत्र महानसादेर्वह्निहृत्तित्वाद्यवच्छिन्नवज्जिभावानधिकरणत्वेन साध्याभावकूटा-

(१) हृत्तित्वाभावे यावत्त्वोपादाने चेत्यर्थः, अन्तर्गता घटादिना जगद्भूतित्वाभावमादायैव लक्षणसम्बन्धाद्भूतिमद्भूतित्वविशेषणस्य प्रदत्ततोऽव्यावर्त्तव्यतापत्तिरिति भावः ।

(२) विषयितासम्बन्धेन हेतौ जगद्भूतित्वस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोऽप्रसिद्ध एव अदक्षेरेपि विषयितासम्बन्धेन ज्ञानादौ सम्बन्धात् इत्यत्र उक्तं विषयिताद्यतिरिक्तं व्यादिपदं तादृशपरिपक्षः ।

भावाधिकरणहृत्तित्वव्यापकतया तादृशाभावमादाय दोषा-
प्रसक्तेः, तदुपादाने व्यतिरेकिमाध्यकमात्र एवोक्तरीत्या तादृश-
प्रतियोगित्वाप्रमिद्वया अव्याप्तिप्रसङ्गाच्च, तथाच धूमवान् वक्त्रे-
त्यादौ घटत्वेन जगदृत्तित्वाभावमादायातिव्याप्तिरित्याशयेन दी-
धितिकृतेदमभिहितं, अतिव्याप्तिवारणाय शेषदले समुदायप्रवेशने
च निर्वर्द्धित्वहृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्यालोकाहृत्तित्वावच्छि-
न्नाभावस्य वर्द्धमान् धूमादित्यत्र शेषदलाक्रान्ततया पूर्वदलो-
पादानमावश्यकं, तत्र च समुदायाप्रवेशे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
साध्याभावाधिकरणहृत्तित्वव्याप्यप्रतियोगिताकस्यालोकाहृत्ति-
हृत्यभावस्य धूमेऽसत्त्वादव्याप्तिरिति तत्रापि तत्प्रवेशनमिति
केचित् समादधति ।

परे तु प्रतियोगित्वव्यापकत्वविशेष्यतापन्नमेव साध्याभाव-
समुदायाधिकरणहृत्तित्वव्यापकत्वविशेषणविधया निवेद्यते
न तु तद्वत्स्योक्तरीत्या द्विधा निवेशः, एवञ्च पूर्वपक्ष एवायं
नावतरति । न च गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे
प्रतियोगित्वव्यापकत्वविशेषितसाध्याभावसमुदायाधिकरणहृत्तित्व-
त्वाधिकरणनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वं नाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकमिति तादृशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभाव-
रूपव्यापकतानिवेशसम्भवात् तदुदन्तस्य द्विधा निवेशनमावश्यक-
मिति वाच्यम् । व्यापकान्तस्योपलक्षणविधया साध्याभावनमु-
दायाधिकरणहृत्तित्ववरूपव्याप्याशे निवेशसम्भवात् व्यापकता-
वच्छेदकावच्छिन्नाभावशानित्यादिज्ञाने व्यापकतावच्छेदकत्वाश-

स्येव उक्तावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभाववृद्धौ व्याप-
कताया उपलक्षणतया भानेऽविरोधात् । वस्तुतस्तु गुरुधर्मस्या-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे साध्याभावममुदायाधिकरणवृत्तित्व-
त्वाधिकरणनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वमपि नासा-
वप्रतियोगितावच्छेदकवद्वित्वावच्छिन्नवद्भाववृत्तित्वनिष्ठान्यो-
न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वादिरूपसमनियतधर्मापेक्षया व्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावेनाधिकेन घटितस्य तस्य (१) गुरु-
त्वादिति तादृशधर्मावच्छिन्नाभावो निवेशयितुं न शक्यः, किन्तु
तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तद्वेदकूटमेव निर्वह-
नीयम्, एवञ्च प्रतियोगिताव्यापकत्वघटितोक्तधर्मस्य प्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वमकिञ्चित्कारमेवेत्याहुः ।

‘तनेति, समवायेन वक्तेः साध्यत्वे पर्वतस्य सम्बन्धद्वयावच्छि-
न्नवद्भावद्वयानधिकरणत्वेऽपि धूमे नातिव्याप्तिः, संयोगेन वक्ते-
स्तथात्वे वद्भाववयवस्य तादृशाभावद्वयानधिकरणत्वेऽपि वद्भावव-
यवत्वे नातिव्याप्तिः, समवायेन वक्तेः साध्यत्वे संयोगेन तस्य तथात्वे
च पर्वतस्य वद्भाववयवस्य च तादृशाभावद्वयानधिकरणत्वेऽपि
वद्भाववयवसंयोगे नातिव्याप्तिरिति योजना, ‘सम्बन्धद्वयाव-

५५’ संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवद्भाव-समवायसम्ब-

५५ च्छिन्नवद्भावद्वयं, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-

५५ त्वानिर्देशे तादृशाभावद्वयानधिकरणस्य पर्वतादेः साध्या-

(१) साध्याभावममुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वाधिकरणनिष्ठान्योन्याभाप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वत्वस्य ।

भावकूटानधिकरणतया तत्कूटाधिकरणवृत्तित्वाभावा यावन्तः
तद्वत्त्वं धूमादावव्याहृतमेवेत्यतिव्याप्तिः स्यादिति भावः । न च
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावनिवेशनेऽपि समवायेन वज्रौ
साध्ये संयोगेन हेतौ धूमे नातिव्याप्तिर्वारयितुं शक्यते समवाय-
सम्बन्धावच्छिन्नवज्रभावकूटाधिकरणसंयुक्तत्वस्य व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नभावस्यैव संयुक्तवृत्तित्वात् संयुक्तमात्रस्यैव तादृशाभावकूटा-
धिकरणगगनादिसंयुक्तत्वादिति कथमत्र व्यावृत्तिप्रदर्शनं सम-
वायेन धूमहेतुकस्थलपरता च न युज्यते समवायेन धूमवतः
साध्याभावकूटाधिकरणत्वानिराकरणादिति वाच्यम् । संयुक्त-
मात्रस्य गगनादिसंयुक्तत्वेऽपि तादृशमयोगस्य वृत्त्यनियामकतया
संयोगेन वज्रावयवान्यवृत्तित्वाभावस्य संयोगेन वृत्तिमदृक्तेः
सुलभतया (१) वृत्तिपदस्य यथाश्रुतपरतामते तादृशव्यावृत्तिदान-
सङ्गतेः, वृत्त्यनियामकतादात्म्यादिसम्बन्धेन व्याप्तिस्वीकारे वृत्ति-
पदस्य सम्बन्धवर्धकत्वमावश्यकमित्यभिप्रायेण तदुपेक्ष्य द्वितीय-
स्थलानुसरण, साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावविशेषणत्वपक्षे
समवायसम्बन्धावच्छिन्नवज्रभावस्य वज्रावयवत्वादिरूपसाधनस-
मानाधिकरणत्वाभावेन न तद्व्याप्तिव्याप्तिः सन्भवः, एव सत्ताभाववान्
द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय साध्यसमानाधिकरणे मतीति
विशेषणप्रवेशस्यावश्यकतया संयोगादिना वज्रिमत्त्ववर्त्तमान-

१। इदुक्तमात्रस्य गगनादिसंयुक्तत्वेऽपि तादृशयोगस्य वृत्त्यनियामकस्य तथा
यस्य द्रव्यस्य वज्रावयवस्य एवाधिकरणत्वप्रत्ययः प्राकारिकेन तन्मत्त्व हेतुयोगेन वज्र-
पदस्यैव वृत्तिताभावात् हेतुयोगेन वृत्तिमत्तात्त्विकवृत्तेः सुलभतयेति प्रा० ।

वज्रावयवत्वाद्दी तेनाप्यतिशयमिच्छां गमितं, गमन इत्यतः 'पूर्व-
वज्रावयवमेवोपेतत्तानुमरणं, संगोमेन दृष्टव्यानाप्युत्तितायै
पर्वतस्य समानादगावन्निवादाभावादगाधिकरणत्वेऽपि न तस्य
नाप्युत्तित्वमिति साध्याभावकूटाधिकरणत्वं विवक्षणीयं तत्र
तादृगमाध्याभावकूटात्वम्, अन्यथा अप्याप्युत्तिमंगोगादिमात्रे
व्यभिचारिणि जगत एव साध्याभावकूटाधिकरणत्वेनातिव्याप्ति-
रिति दर्शितहेतोः पर्वतपुत्तित्वेऽपि तादृगमाध्याभावकूटाधिकरण-
त्तत्वाभायोऽत एवेत्यतिव्याप्तिप्रसक्तिः ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

तथा स्वव्यापकीभूतसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रति-
योगिताकोऽपि बोध्यः तेन यत् पृथिवीत्वाभावादौ
साध्ये तत्तद्विपक्षावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावकूटाधिकरणमप्रसिद्धं तत् सङ्गतौ पृथिवीत्वादौ
साध्ये जातित्वाद्यवच्छिन्नाभाववति सामान्यादाववर्त-
माने द्रव्यत्वप्रकारकप्रभाविषयत्वादौ च नाव्याप्तिरति-
व्याप्तिर्वा, नाप्यभावत्वादिना अभावादौ साध्ये तत्त-
त्साध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धा अव्याप्तिरित्याहुः ।

गादाधरी विवृतिः ।

पूर्ववदत्त साध्याभावपदेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापकता-
वच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावविवक्षणे नानाविपक्षके तथाविधतत्त-

द्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणप्रसिद्धा अव्याप्तिः सा-
ध्यतावच्छेदकविशिष्टसमव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिवेशने
च गौरवमिति साध्यतावच्छेदकसमव्याप्तप्रतियोगिताकाभाव एव
विवक्षितमुचितः तार्ण्यतार्ण्यदहनवृत्तिद्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
काना तद्याविधसाध्याभावानामधिकरणे धूमादेर्वृत्तावपि वल्लि-
त्वाद्यवच्छिन्नवक्त्रभावघटिततादृशाभावकूटवत्यवच्छिन्नैरव्याप्त्यनवका-
शात् इत्याशयेन तद्याविधमेवाभावं निवेशयति, 'तथेति, 'स्व'
प्रतियोगिता, समनियताभावैक्यमते साध्याभावप्रतियोगितायाः
साध्याभावसमनियताभावप्रतियोगिपदार्थान्तरवृत्तित्वेऽपि (१) सा-
ध्यतावच्छेदकेन व्यधिकरणेन वा धर्मेनावच्छिन्नायाः साध्यमात्र-
वृत्तिप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसमनैयत्वमक्षतमेव । अथ
घटत्वाद्यवच्छिन्ना या वाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगिता सा घटादिभिन्न-
यावदसुवृत्तिरेव स्वीक्रियते न तु वाच्यत्वादिमात्रवृत्तिस्तथा सति
घटत्वेन प्रमेयत्वं नास्त्येत्यादिप्रतीतिविषयप्रतियोगितान्तरकल्पने
गौरवादिति तादृशप्रतियोगितायां न वाच्यत्वत्वादिरूपसाध्यताव-
च्छेदकसमनैयत्वमिति चेत्, का, क्षतिः, वाच्यत्वभिन्नत्वेन वाच्यत्वं
नास्त्येत्यादिप्रतीतिविषयसमावसादायैव तल्लक्षणसमन्वयसम्भवात्
स्वव्यधिकरणवाच्यत्वभिन्नत्वावच्छिन्नायाः प्रतियोगिताया वाच्यत्व-
भिन्नवृत्तित्वस्यामन्भावितत्वात् । वस्तुतस्तु घटत्वाद्यवच्छिन्नवाच्य-
त्वाद्यभावप्रतियोगितायां व्यधिकरणघटत्वादेरिव समानाधिकर-

णवाच्यत्वत्वादेरप्यवच्छेदकत्वमावश्यकं घटत्वेन वाच्यत्वं नास्ती-
 त्यादिप्रतीत्या वाच्यत्वत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वानवगाहनात्
 तादृशप्रतीतिर्वाच्यत्वत्वादिविशिष्टवेशिष्यानवगाहित्वेन तत्र वाच्यत्-
 वादिप्रकारकज्ञानानपेक्षापत्तेः, एवञ्च घटत्वेन प्रमेय नास्तीत्यादि-
 प्रतीतिविषयप्रतियोगितानामतिरिक्तत्वमावश्यकम् अवच्छेदकमे-
 दादिति घटत्वेन वाच्यत्वं नास्तीत्यादिप्रतीतिविषयप्रतियोगिता
 वाच्यत्वादावेव वर्तते न त्वन्यथापि मानाभावादिति घटत्वादिना
 वाच्यत्वाद्यभावोऽपि लक्षणघटकः । अथैवं साध्यतावच्छेदका-
 वच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावघटितलक्षणे वङ्गित्वा-
 द्यवच्छिन्नसाध्यकस्थले वङ्गित्वादिना घटाद्यभावो लक्षणघटको न
 स्यात् व्यापकतावच्छेदकवङ्गित्वादिपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदक-
 ताकत्वविरहान्महानसीयवङ्गित्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणायावच्छेद-
 कतापर्याप्तिविवक्षणस्यावश्यकत्वादिति चेन्न, व्यापकतावच्छेदक-
 पर्याप्तत्वं हि व्यापकतानवच्छेदकावृत्तित्वं तच्चेन्ननत्वाद्यवच्छिन्न-
 वङ्गभावप्रतियोगितावच्छेदकतायामक्षतमिति तादृशाभावमादा-
 यैव तत्तल्लक्षणसमन्वयसम्भव इति । एवञ्च सार्वभौमानामेतल्ल-
 क्षणाभिप्रायकतया 'समवायितया वाच्यत्वाभावो घट एव प्रसिद्ध-
 इति मूलग्रन्थोपवर्णनमपि सङ्गच्छते । अथ पर्याप्तिसम्वन्धेन यत्रो-
 भयत्वादिक साध्यतावच्छेदकं तत्र प्रतियोगिताया अव्यासम्व्यवृत्ति-
 त्वेन तत्पर्याप्त्यधिकरणे प्रत्येकव्यक्तौ पर्याप्तिसम्वन्धेनोभयत्वादिव्य-
 क्तेरत्यन्ताभावस्य तदवच्छिन्नभेदस्य च मत्त्वात्तस्य प्रतियोगिता-
 व्यापकत्वं न सम्भवति । न चाव्याप्यवृत्तिसंयोगादेर्यत्र साध्यताव-

च्छेदकता तत्र तस्य प्रतियोगिताव्यापकत्वनिर्व्याहाय प्रतियोग्य-
सामानाधिकरण्यं व्यापकताघटकाभावे निवेगनीयं तावता उभ-
यत्वस्यापि व्यापकत्व निर्वहति पर्याप्तिसमन्वयेनोभयत्वपर्याप्त्य-
धिकरणस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया प्रत्येकवृत्तेरुभयत्वाभावस्यापि
प्रतियोगिममानाधिकरणत्वादिति वाच्यम् । पृथिवीत्व-घटत्वो-
भयत्वादिना यत्र साध्यता तत्र जातित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियो-
गित्वममानाधिकरणस्य तादृशमाध्यतावच्छेदकाभावस्य प्रतियो-
ग्यधिकरणावृत्तित्वविरहेण तादृशमाध्यतावच्छेदकस्य तादृशप्रति-
योगिताव्यापकत्वापत्त्या तादृशाभावमादाय द्रव्यत्वाप्रकारजप्रमा-
विषयत्वादिकेतावतिव्याप्त्यापत्तेः प्रतियोग्यनधिकरणत्वनिवृत्त्य-
भावे निवेगनीयतया उभयत्वाभावव्यावर्तनामशङ्कया तदभावा-
दतः प्रत्येक तदनधिकरणत्वात् तस्यैव तदधिकरणत्वात् इति
व्यासव्यवृत्तित्वादिति चेन्न, सामानाधिकरण्यस्याव्यापकत्वनिर्वह-
प्रतियोगिममानाधिकरणत्वाभावादिशङ्काभावादपत्त्यापत्तिरस्य तत्र
ताया एव निवेगमशङ्कयात् एभिर्दीप्तादी एताभ्यस्तदिति १। २। ३।
त्यावच्छेदेन तदभावात् प्रतियोगिममानाधिकरणत्वात् ४। ५। ६।
देवतासामानाधिकरण्यभावादिनि तदभावादपत्तिरिति शङ्का ७। ८।
उभयत्वाद्यभावात् तदभावादपत्तिरिति शङ्का ९। १०। ११।
भावात्तदनुपपत्त्यात् । तत्र सामानाधिकरण्ये तदभावादपत्तिरिति शङ्का
नतिरिक्तत्वात् । १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०।
२१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०।
भावादपत्तिरिति शङ्का ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०।

नाव्यक्तिसाध्यकस्यै साध्यतावच्छेदकसमनैयत्वस्य प्रत्येकप्रति-
योगितायाममत्त्वेऽपि स्वावच्छेदकावच्छिन्नतदभावीयप्रतियोगि-
तात्वेन (१) समनैयत्वविवक्षणाद् दोषः तत्तद्वह्नि-तत्तद्धूमादि-
स्वरूपप्रतियोगितानामपि स्वावच्छेदकवह्नित्व-धूमत्वाद्यवच्छिन्न-
तदभावप्रतियोगितात्वेन वह्नित्व-धूमत्वादिमनैयत्वात् वह्नित्व-
धूमत्वाद्यवच्छिन्नवह्निगतिस्वरूपप्रतियोगिताना द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्ना-
भावीयवह्निगतिस्वरूपप्रतिप्रयोगितात्मकतया तदवच्छेदकद्रव्यत्वाद्य-
वच्छिन्नप्रतियोगितायाश्च घटादावपि मत्त्वात् न तत्प्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन वह्नित्वादिसमनैयत्वमिति
तदभावीयत्वं विशेषण, तथा मति वह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावीय-
प्रतियोगिताया घटादावमत्त्वात् नानुपपत्तिः । दृष्टष्टेदमति
वाच्यत्वत्वादिसमनियतप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिर्दुर्विषयः अविश्वरूप-
भावावच्छिन्नाभावानामभिन्नतया वाच्यत्वादिति तत्तद्वह्नि-
भिन्नत्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाभावीयप्रतियोगिताया घटादावमत्त्वात्
वाच्यत्वादिति तत्तद्वह्नि-पप्रतियोगित्वात्किं त्वेन तदवच्छेदकद्रव्यत्वा-
द्यवच्छिन्नप्रतियोगिताना घटादावपि मत्त्वात् न तत्प्रतियोगि-
धूमतावच्छिन्नतदभावीयप्रतियोगितात्वेन तदवच्छेदकद्रव्यत्वा-

8

6

5

3

9

1

न्येन हेतुत्वानुसरणम् । साधनममानाधिकरणत्वस्य साध्याभावविशेष-
णतापत्तेर जातित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य साधनाममानाधिकरणतया
धारणसम्भावोऽपि प्रत्येक साधनममानाधिकरणजनाहत्तित्व-हेतो
ऽहत्तित्वाद्यवच्छिन्नसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणतायाः
सामान्यादावेव सत्त्वादतिव्याप्तिर्दुर्वारिवेति ध्येयम् । द्वितीयदल-
प्रदेशप्रयोजनमाह, 'नापीति, घटत्वाभावत्वादिना साध्यतायां
घटादावेव साध्याभावकूटाधिकरणत्वप्रसिद्धिरत उक्तम् 'अभावत्वा-
दिनेति, आदिपदान्मेयत्वादिपरिग्रहः, 'तत्तत्साध्येति घटत्वा-
भाव-पटत्वाभावादिरूपसाध्यस्य यः साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रति-
योगिताको घटत्व-पटत्वादिरूपोऽभावस्तुमुदायाधिकरणप्रसिद्धे-
रित्यर्थः, यावतामैकाधिकरण्यं सम्भवतीति विवक्षायामपि तादृश-
भावममुदायवन्ति घटादौ हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिरेव । न च यावताम-
भावानामैकाधिकरण्यसम्भवस्तादृशाभावकूटाधिकरण्यं यद्यत् ताव-
दन्यतमहत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकोऽभावो विवक्षणीयः
घटहत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावश्चोपदर्शितस्यले न तथा जगत एव
तावदन्यतमान्तर्गतत्वात्, अपि तु घटत्वादिना जगहत्तित्वसामा-
न्याभाव एव हत्तिमहत्तिस्तथाविधोऽभावः, तावदधिकरणान्यतम-
त्वञ्च तत्तदधिकरणाहत्तिशून्यत्वं न तु तत्तदधिकरणान्यान्यत्वमतो
नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । एवमपि जातिप्रतियोगिकाभाववान्
मेयत्वादित्यादौ जातिमतामेव घटत्व-पटत्वघटिततादृशकूटाधि-
करणतया जातिमहत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्यापि तादृशतया अव्या-
प्तेर्दुर्वारत्वादिति । अत्र साध्याभाववत्तायां सम्बन्धविशेषानिवेशे

प्रकारकज्ञानं प्रतिबन्धकम् अभावाभावस्यातिरिक्ततामते तादृश-
ज्ञानप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात्, तस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वमते-
ऽपि फलनाभ्यानुरोधेन तदावश्यकत्वात् अभावाभावस्यातिरिक्तत्व-
ग्रहदगाया तत्प्रतिबन्धकताया दुरपेक्षवत्वाच्च, एवञ्च कालिकसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक्ते घटत्वाद्यभाव-जातित्वादेरभावे साध्ये
आत्मत्व-जातित्वादावव्याप्तिर्दुष्कारैव दैशिकविशेषणतासम्बन्धस्यापि
निरुक्तरूपान्तत्वात् । न चैवं तादृशसाध्यवत्यपि पक्षे तादृश-
माध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारकप्रभारूपप्रतिबन्धकज्ञानसम्भवात्तद्वि-
षयस्य हेत्वाभासतापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र पक्षे साध्यं नास्तीति-
ज्ञानस्य भ्रमत्वं निर्व्विवादमिति तदुपपादनाय तादृशसाध्यप्रति-
योगिनस्तादृशमाध्याभावत्वेन दैशिकविशेषणतया वृत्त्यनभ्युपगमा-
दित्युच्यते, तदा निरुक्तसम्बन्धेन तादृशसाध्याभावत्वावच्छिन्नाधि-
करणताकूटवत्त्वं विवक्षणीयं हेतुमति च तादृशाधिकरणताविर-
हादोक्ताव्याप्तिः ।

परं तु घटत्वादेरपि दैशिकविशेषणतास्वीकार आवश्यकः
अन्यथा घटे न घटत्वाभाव इत्यादिनञ्त्वयिप्रतीति-व्यवहारयो-
रनुपपत्तिः काले न द्रव्यत्वमित्यादिप्रयोगविरहेण सप्तम्य-
र्थादैशिकविशेषणतासंसर्गावच्छिन्नाधियत्वान्वितस्वार्थबोधजनकत्व-
स्यैव (१) नञ्पदे व्युत्पन्नत्वात् । न च भावरूपप्रतियोगिवा-
चकपटसमभिध्याहृतनञा दैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाधिय-
तया अभावरूपप्रतियोगिवाचकपटसमभिध्याहृतनञा च प्रति-

(१) दैशिकविशेषणतासंसर्गावच्छिन्नाधियत्वान्वितस्वार्थबोधजनकत्वस्यैव तादृशसाध्यवत्यपि पक्षे तादृशमाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारकप्रभारूपप्रतिबन्धकज्ञानसम्भवात्तद्विषयस्य भ्रमत्वं निर्व्विवादमिति तदुपपादनाय तादृशसाध्यप्रतियोगिनस्तादृशमाध्याभावत्वेन दैशिकविशेषणतया वृत्त्यनभ्युपगमादित्युच्यते, तदा निरुक्तसम्बन्धेन तादृशसाध्याभावत्वावच्छिन्नाधिकरणताकूटवत्त्वं विवक्षणीयं हेतुमति च तादृशाधिकरणताविरहादोक्ताव्याप्तिः ।

त्वत्वाद्यवच्छिन्नेति शुद्धद्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नेत्यर्थः, 'पृथिव्यन्तत्त्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वसमव्याप्तत्वादिति, विशेषणावच्छिन्नस्य शुद्धविशेष्यानतिरिक्तत्वादिति भावः । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे विशिष्टद्रव्यत्वादिसाध्यकस्थले शुद्धद्रव्यत्वाद्यभावस्य वारणसम्भवात् दूषणान्तरमाह, 'किञ्चेति, 'रूपाभावेति रूपत्वाद्यवच्छिन्नाभावेत्यर्थः, 'सङ्केतावित्यव्याप्तिसूचनाय, 'सकलरूपव्यक्त्यधिकारणाप्रसिद्धेरिति, तथाच तद्वटितसाध्याभावकूटाधिकारणाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरिति भावः । 'यावतामिति, तथाच प्रकृते सकलरूपवटितसमुदायस्य न लक्षणघटकता सकलरूपाणामैकाधिकरण्यविरहात् किन्तु एकैकरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावघटितकूटानामेव प्रत्येकं तदधिकरणता च रूपवत्त्वेव प्रसिद्धेति नाव्याप्त्यवकाश इति भावः । 'इदमिति, वायौ पृथिवीवृत्तिद्वित्वसंयोगादिसत्त्वादायुत्वादेरुक्तसाध्यव्यभिचारिता, गुणसामान्याभावस्य साध्यत्वे वायवीयस्पर्शादिरपि साध्याभावः तद्वटितनिरुक्ताभावकूटवृत्तित्वाभावस्य यावदन्तर्गतस्य वायुत्वादावभावान्नातिव्याप्तिसम्भवः इति 'वृथिवीवृत्तीति, घट-तद्वायुद्वित्व-पट-तद्वायुद्वित्वादिरूपपृथिवीवृत्तिगुणाभावाभावानां यावतां वायावैकाधिकरण्यसम्भवेन तद्वटितकूटस्यापि लक्षणघटकतया तद्वति वायौ हेतोर्वृत्त्या नातिव्याप्तिसम्भवः । न च द्वित्वादिरूपसाध्याभावस्य उत्पत्तिकालेऽसत्त्वेन कालिकाव्याप्यवृत्तितया व्याप्यवृत्तित्वविशेषणेन तद्व्यावृत्तिः पार्थिवपरमाण्वेकत्वादिरिव लक्षणघटक इत्यतिव्याप्तिदुर्व्वारैवेति वाच्यम् । प्राचीनमते द्वित्वादिसति तत्रागभावादिकालावच्छेदेन

BIBLIOTHECA INDICA
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES No 1323

तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-विवृतिः

TATTVACINTĀMANI DIDHITI-VIVRITI

BY

GADADHARA BHATTACHARYYA

WITH TATTVACINTĀMANI AND DIDHITI

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA KAMAKHYANATHA TARKAVAGISA

Late Professor, Sanskrit College

VOLUME I FASCICULUS VI

Calcutta.

PRINTED BY CHANDANABHACHARIANATHA AT THE SANSKRIT PRESS
5 Nandakumar Chaudhury's 2nd Lane

AND BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL 11, RAJ LAL STREET

1912

वेतत्वावच्छिन्नाभावसमनियततया तदभिन्नत्वेन समवेतमात्रस्यैव तदभावतया (१) वायुत्वादेरपि तथात्वात्(२) । न च पृथिवीसमवेतत्वविशिष्टाभाववति जलादौ समवेतत्वावच्छिन्नाभावविरहान्न तयोः समनैयत्यं एवञ्च गुणधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमतेऽपि पृथिवीसमवेतत्वस्य तादृशविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमावश्यक समवेतत्वविशिष्टवति जलादौ तत्तत्त्वेन तन्मात्रस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमश्वत्वात् इति वाच्यम् । विशिष्टाभावस्य साध्यत्वे तस्य वायुमाधारणतया सहेतुत्वप्रसङ्गेन पृथिवीसमवेतत्वोपलक्षिताभावस्येवात्र साध्यतयोपगन्तव्यत्वादिति गुणपदोपादानं, पृथिवीसमवेतगुणत्वावच्छिन्नाभावश्च गुणादिमाधारणतया न समवेतत्वावच्छिन्नाभावसमनियत इति नान्तदोषादमरः । ध्वनः प्रागभावावच्छिन्ने सामान्याभावमभ्युपगच्छतां वायुदेरप्युत्पत्तिकालाद्यवच्छेदेन पृथिवीवृत्तिगुणसामान्याभावपञ्जातः साध्यको वायुत्वादिति सहेतुर्वेति नातिव्याप्तिसम्भव इत्यत्र, साध्यान्तरमाह, 'सत्तान्येति सत्तान्यत्वनिर्देशप्रयोजनं परंपरं वायुत्वादेरपि सत्तान्यसमवेताभावाभावात्वात् 'एदितीति, यत्र एदिता पदं पृथिवीसामान्यपरमव, घट पट-वायुद्विवादे मरुत्तानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टावच्छिन्नात्, 'रूपादिघटितत्वेनैत्यत्र रूपपदोपादानं प्राचीनमताभिप्रायेणोक्तं न्यस्तम् । पूर्वसाध्यमभिप्रेत्य साध्यसामानाधिकरण्यादिति

१. पृथिवीसमवेतत्वात् वायुत्वादेरपि तथात्वात्

(२) वायुत्वादेरपि तथात्वात्

वायुत्वेऽतिव्याप्तिरारणमभावात्, 'स्यैव' इत्यादिनिमित्तम् । ननु मन्-
 निवृत्ताभावेणामते मत्तान्वापि गोममेतत्वावृत्तिनाभावात् मन्वा-
 नादृशममेतत्वावृत्तिनाभावाभिन्नतया विभक्तमिति गोममेतत्वा-
 वेतत्वावृत्तिनाभावात् विभक्तमिति गोममेतत्वावृत्तिनाभावा-
 भिन्नतया वायुत्वादिरपि तदभाव इति न तादृशाभावमाशङ्कतेऽति-
 व्याप्तिः सम्भवतीति पूजाकाया रूपाभावान् वायुत्वादित्यत्रा-
 व्याप्तेरेवोक्तविषयायां दुर्ज्ञेयतामात्र, 'वस्तुत इति, यत्वायमागयः
 यावतामेकाधिकरण्यं तावत्समुदायाधिकरणत्वमित्यस्य यत्किञ्चि-
 दधिकरणवृत्तिमकनमाध्याभावाधिकरणत्वं यत्किञ्चिदधिकरण-
 वृत्तिमाध्याभावत्वव्यापकाधेयताकत्वपर्यवमित्यर्थः, साध्याभावा-
 धिकरणाधिकरणकमकनमाध्याभावाधिकरणत्वं साध्याभावममा-
 नाधिकरणसाध्याभावत्वव्यापकाधेयताकत्वपर्यवमितं वा, आद्ये
 व्यभिचारिमात्रे अतिव्याप्तिः जगत एव साध्यवद्व्यक्तिद्विदधि-
 करणव्यक्तिवृत्तिमाध्याभाववत्त्वादिति समुदायपदोपादानस्याकि-
 ञ्चित्करतया तद्विवक्षणासम्भवः, द्वितीये च साध्याभावममाना-
 धिकरणसाध्याभावत्वमुक्तस्थले निखिनरूपानामेवाक्षतमिति ता-
 दृशसाध्याभावत्वव्यापिका न केनाप्यधिकरणेन निरूपिताधेयतेति
 तादृशाधिकरणाप्रमिद्विस्तृप्तवस्थैवेति ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

किञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन या साध्याभाव-
 वति वृत्तिस्तदभावो वक्तव्यः, अन्यथा धूमादावव्याप्तिः,

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववति कालादौ
वृत्तिसम्मादस्यैव वृत्तेर्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गो वा, तथाच
सत्तादिसाध्यके संयोगेन ससवायेन वा हेतावव्याप्तिः
साध्याभाववति तेन सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः, साधनस-
मानानाधिकरणत्वेन साध्याभावा विशेषणीया इति
चेद्विशेष्यन्तां तथापि भूतत्व-मूर्त्तत्वादोरन्यतरत्वेना-
भावे साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादावतिव्याप्तिः तादृशसाध्या-
भावसमुदायवति पृथिव्यादौ तस्यावृत्तेः । किञ्च महा-
कालान्यत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि कालिकविशेषण-
ताविशेषेण हेतावतिव्याप्तिः तादृशसाध्याभावसमुदाय-
वति महाकाले तेन सम्बन्धेन वृत्तिसम्मादस्यैव वृत्तेः ।

गादाधरो विवृतिः ।

ननु खवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापक यद्यदधिकरणवृत्तित्वं तत्त-
दधिकरणवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकवृत्तित्वापाधिकरणवृत्ति-
रणान्तर्ग, धूमवान् वज्रेरित्यादौ सप्तानसादिक न तन्ना प्रती-
गोलकवृत्तित्वायास्तवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकत्वात् प्रतीगोलका-
दिवृत्तिसाध्याभावत्वस्य च समानाधिकरणपक्षादिति वदन्त्या-
भावसाधारणतया तद्वृत्तित्वाव्याप्यत्वात् इत्यप्रतीगोलकपक्षे तद्वृत्त-
स्वन् इति नातिव्याप्तिः, तादृशवत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्व-
त्वाभावस्य यद्वगादी सत्त्वेऽपि न वृत्तिः तादृश वदत् स तादृ-

तद्व्यतमवृत्तित्वत्वमनियतप्रतियोगिताकाभावनिरूपणात्, अन्यत-
 मत्वञ्च तत्तदवृत्तिगुण्यत्वं न तु तत्तदन्यान्यत्वमप्यतो न के-
 लान्वयिमाध्यकेऽप्रमिदिः, तादृशं स यद्यत्तदधिकरणवृत्तित्वा-
 भावकूटवत्त्वनिवेगेऽपि केवलान्वयिमाध्यकेऽव्यामिर्हेतुमतोऽपि
 तथात्वादिति (१) तदुपेक्षितम् । रूपमामान्याभाववान् वायु-
 त्वादित्यादी च सकलरूपयतामेव तथात्वं सवृत्तिताया एव
 तत्तद्व्यटादिवृत्तिमाध्याभावत्वव्यापकत्वादतोनाव्याप्तिः । अथवा
 सवृत्तिमकलमाध्याभावममानाधिकरणमाध्याभावत्वावच्छेदेन यद-
 धिकरणवृत्तित्वं तादृगाधिकरणमेवाधिकरणान्ताद्यैः, धूमवान्
 वह्नेरित्यादी च तादृगाधिकरणं न साध्यतु तद्वृत्तिमकलसा-
 ध्याभावममानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नमाध्याभावस्य
 तदवृत्तित्वात् किन्तु अयोगोलकाद्येवेति जगतोऽनयात्वात्
 नातिव्याप्तिः, रूपाभाववान् वायुत्वादित्यादी च तादृगाधिकरणं
 तत्तद्व्यटादिरेव व्यविकरणधर्मावच्छिन्नमाध्याभावस्यैव तद्वृत्ति-
 सकलसाध्याभावसमानाधिकरणत्वात् तादृशस्य च तद्वृत्तित्वनिय-
 मात्, तद्वृत्तिमाध्याभाववत्त्वञ्च तत्रैव प्रसिद्धमिति नाव्यात्यव-
 सरः, शेषं पूर्ववत् (२) । अथवा व्यासञ्चवृत्तिमाध्याभावमात्र-
 वृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वमेव साध्याभावकूटाधिकरणत्वं जगत-
 एव साध्याभावत्वावच्छिन्नाधिकरणतया व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति-

(१) तादृगव्यव्याकल्यत्वात् तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावमत्त्वादिति भावः ।

(२) तादृगाधिकरणं यद्यत् तावदन्यतमवृत्तित्वत्वमनियतप्रतियोगिता,
 अन्यतमत्वञ्च पूर्ववदित्यर्थः ।

धारणाय व्यासज्यहृत्तित्वं धर्मविशेषणं, तथासत्यपि जगतएव
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावमात्रहृत्तितथाविधधर्मावच्छिन्ना-
धिकरणत्वात् स एव दोष (१) इति आधेयतावच्छेदकतादृशधर्म-
न्यूनहृत्ति सद्व्याप्यं यद्यत्तदन्यत्वेनापि धर्माविशेषणीयः, न्यूनहृ-
त्तित्वञ्च स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वमात्रम्, उक्तस्थले तद्व-
प्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावोभयत्वादिरेव तादृशो धर्मः
तस्य रूपान्तरसाधारणत्रित्वादिन्यूनहृत्तित्वेऽपि तादृशत्रित्वाव-
च्छिन्नस्य कचिदप्यहृत्तेः तस्याधेयतानवच्छेदकतया आधेयताव-
च्छेदक्रीभूततादृशधर्मन्यूनहृत्तित्ताविरहात् । न च समनियताभा-
वैक्ये व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रहृत्तिव्यासज्यहृत्तिधर्माप्र-
सिद्ध्या केवलान्वयिसाध्यकेऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा सति व्या-
सज्यहृत्तित्वस्थले अव्यासज्यहृत्त्यनेकहृत्तिधर्मभिन्नत्वस्य विशेषणी-
यत्वात् केवलान्वयिसाध्यकस्थले साध्याभावत्वस्यैव तथात्वात् । न
च तथापि तत्र तादृशाभावत्वन्यूनहृत्तिव्याप्यधर्माप्रसिद्ध्या तद्दोष-
तादवस्यमिति वाच्यम् । न्यूनहृत्तिव्याप्यत्वस्थानेऽन्यूनहृत्तित्व-
व्याप्यत्वोभयाभाववत्त्वस्य निवेशनीयत्वादित्यतो दोषान्तरदानाय
हृत्तौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धं निवेशयति, 'किञ्चेति, 'धूमादाव-
व्याप्तिरिति, वज्रिमन्मात्रममवेतघटादिव्यक्तौ वर्तमानस्य निर्वज्जि-
समवेतत्वाभावस्य तत्रासत्त्वादिति भावः । एतच्च यत्किञ्चित्सम्बन्धाव-
च्छिन्नतादृशहृत्तित्तात्त्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावनिवेशाभिप्राये-

(१) व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावकूटत्वरूपव्यासज्यहृत्तिधर्मं तदव-
च्छिन्नाधिकरणत्व जगत इति ।

ए, अन्यथा निर्वर्तिसंयुक्तत्वादिसाधारणतादृशवृत्तित्वत्वं प्रति तथ
विधाभावप्रतियोगिताया अव्यापकत्वात्तस्य लक्षणाघटकत
वृत्तिमन्मात्रस्यैव साध्याभावाधिकरणकालादौ वृत्तेर्निर्वर्तिवृत्ति
त्वसामान्याभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव वृ
त्तिमवृत्तित्वादव्याप्त्यसङ्गतेः । अतएव सम्बन्धमनिवेश्य तादृशा
धिकरणवृत्तितात्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावनिवेशपक्षे दूषणा
न्तरमाह, 'साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति, एतच्च कालिकसम्बन्धाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य कालादावसत्त्वेऽपि तस्य यथा
विवक्षितसाध्याभावसमुदायवत्त्वमक्षतमेवेति सूचनाय । 'कालादा
वित्यादिपदादिषयितासम्बन्धेन वस्तुमात्रसम्बन्धिन ईश्वरज्ञानादे
परिग्रहः, 'व्यभिचारिणीति यत्साध्यके वृत्तिमन्मात्राधिकरणस्य
कालादेर्विवक्षितसाध्याभावकूटवत्त्वं तादृशव्यभिचारिहेतावित्यर्थः,
द्रव्यत्वसाधनके द्रव्यत्व-पृथिवीत्वान्यतराभाव-शुद्धद्रव्यत्वाभावयो-
र्वायुत्वादिहेतुके रूपाद्यात्मकसाध्याभावस्य सत्तादिसाध्यके संयो-
गेन समवायेन वा यत्र हेतुता तत्र सत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य
च साधनवदवृत्तित्वात् साधनसमानाधिकरणत्वेनाभावे विशे-
षिते न तानभावानादाय (१) उक्तस्थलेषु अव्याप्त्यतिव्याप्तिप्र-
सञ्जनसम्भव इत्याशङ्कते, 'साधनसमानेति, सहेतौ व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नसाध्याभावानामेव साधनसमानाधिकरणतया तादृ-
शाभावकूटाधिकरणं जगदेव, व्यभिचारिणि च साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नसाध्याभावस्यापि तथात्वात् तादृशाभावकूटाधिकरणं

विशिष्टसत्तात्वादेः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि समवेतवान् जाते-
रित्यादौ समवायेन एतद्रूपान्यत्वविशिष्टाभाव-तद्रूपान्यत्वविशिष्टा-
भावादीनां समवेतत्वसमनियतप्रतियोगिताकतया प्रत्येकं साधन-
समानाधिकरणतया च तद्वष्टितजूटाधिकरणे सामान्यादौ हेतु-
तावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन हत्तेरप्रसिद्धा अव्याप्तिवारणामश्व-
वात्, एव विशिष्टस्यातिरिक्तनामतावलम्बनाद्वर्गितविशिष्टाभा-
वानां साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वविरहोपपादनेन
समाधानमपि हेयम् उक्तस्य एव (१) द्रव्यत्व-तदन्यसमवेतो-
भय-गुणत्व-तदन्यसमवेतोभय-कर्त्तृत्व-तदन्यसमवेतोभयाभावानां
साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकानां प्रत्येकं साधनसमा-
नाधिकरणानां समुदायवति सामान्यादौ समवायेन हत्तेरप्रसि-
द्धा अव्याप्तिस्तावतापि वारणामश्ववात् । न च तादृशमाध्याभा-
वस्तोमाधिकरणं साधनाधिकरणं तादृशस्तोमाधिकरणवृत्तित्वा-
भावस्य विवक्षितत्वात् उक्ताभावसमुदायाधिकरणतायाः साधन-
वत्यश्ववात् न तत्समुदायस्य लक्षणघटकतेति नाप्रमिद्विरिति
वाच्यम् । एव सत्यपि तादृशविशिष्टाभावाद्येकतरव्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावस्तोमस्य तादृशस्याधिकरणे केषां हि वृत्तिमताम-
हत्तेरव्याप्तितादवस्यात्, एतादृशविषयानुसरणे भूतत्व-सूत्र-
त्वान्यतराभाषणान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यत्र भूतत्व-सूत्रत्वाभ्युपग-
तमाध्याभावकूटवति हेतोरवृत्तितया वक्ष्यमाणान्तिव्याप्तेरभ्युपग-
मप्रमादश्च साधनवतो निस्सर्गस्य कस्यचित्पि तादृशोभ्युपग-
त-

(१) समवेतवान् जातेरित्यादौ ।

वृत्तित्वाभावप्रयुक्तातिव्याप्तेरनवतारितत्वात् दृग्गणान्तरदानमनु-
चितमिति वाच्यम् । यतो हित्वादिरूपाभावस्य नवीननये हित-
धिकरणे अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वविरहः । अतएव 'प्रथिधीवृत्तिगुणे-
त्यादेः सहेतुत्वमागद्वर 'सत्तान्येति स्थलान्तरमनुसृतम्, इत्यत्र
नव्यनये तत्र दोषो न भवतीति भूतत्व-सूतत्वेत्यादनुसरणम् (१) ।
अथ साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावे विगेषितेऽपि सत्तावान्
जातेरित्यादावव्याप्तिवारणमगच्छमेव प्रत्येकं साधनसमानाधि-
करणाभ्यां द्रव्यत्वविगिष्टसत्ताभाव-द्रव्यान्यत्वविगिष्टसत्ताभावाभ्यां
घटितस्याभावमसुदायस्य सामान्यादावैव सत्तात्तत्र च हेतुताव-
च्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रमिदेः ।

यत्तु द्रव्यत्वादिविगिष्टसत्ताभावप्रतियोगितावच्छेदककोटी
सत्तात्वं न निवेश्यते द्रव्यत्वादिवैगिष्यमात्रस्यैव तत्प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वसम्भवात् (२) इति द्रव्यत्वादिवैगिष्यावच्छिन्नतत्प्रति-
योगितायाः सत्तात्वसमनैयत्वविरहात् न तादृशाभावस्य लक्षण-
घटकतेति समाधानं, तदतितुच्छं, द्रव्यत्वविगिष्टसत्तावान् जाते-
रित्यादावपीदृशयुक्त्या साध्यतावच्छेदकतादृशविगिष्टसत्तात्वस्या-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् द्रव्यत्ववैगिष्यावच्छिन्नाभावस्य च
साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावाद्वाधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तेर्दुर्वारतया एतन्नक्षणवादिना गुरु-
धर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमतस्यावलम्बनीयत्वात् द्रव्यत्व-

(१) न चेत्यादिरनुसरणमित्यन् पाठो बहुधादर्शयस्तकेषु नास्ति ।

(२) लघुधर्मस्यावच्छेदकत्वसम्भवे गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वादिति भावः ।

वत्त्वस्याक्षतत्वात् एतद्विशेषणेन तद्व्यावृत्तेः । न च वाचत्वादि-
 नाध्यक्षस्य ले घटत्वाद्यवच्छिन्नवाचत्वाद्यभावस्य सयोगादिव्यधि-
 करणसम्बन्धावच्छिन्नवाचत्वाद्यभावाभिन्नतया साध्यतावच्छेद-
 कव्यापकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसन्नतमिति
 तत्तत्प्रहाय समानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यापि समानाधि-
 करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वविशेषणताया आवश्यकत्वात् प्रमेय-
 साध्यकस्य लोयोक्ताभावस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नगगनाद्य-
 भावाभिन्नत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकधर्मे साध्यतावच्छेदकव्याप-
 कत्वविशेषणमन्तरैव विगिष्टभिन्नत्वमव्याहतमेवेति वाच्यम् ।
 एवमपि गगनत्वादिना प्रमेयसामान्याभावस्य समानाधिकरण-
 धर्म-तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया उक्ताभावस्य तद-
 भिन्नत्वेन तत्र विगिष्टभेदनिर्व्वाहाय तादृशविशेषणव्यावश्यक-
 त्वात्, समानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषण परित्यज्य साध्य-
 तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व प्रतियोगिताया निर्देश्य तत्प्राप्त्यर्थम् १)
 साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशेषणमार्तज-
 त्वस्य चोपपादनमस्मत्वाच्च साध्यवृत्तिततादृशाभावस्योभेदत्वा-
 दिना साध्याभाव एव प्रसिद्ध इति न काचिदनुपपत्तिः । एतेन २,
 नीलरूप-घटत्वाभयाभावशान् नीलपटान्यत्वादित्यादीं साध-
 नसमानाधिकरणं नीलरूप न घट इति ३ तादृशनीलरूप-घटत्वा-

(१) साध्य विदेशादित्यदी घटत्वादिना व्यच्छिन्नत्वमव्याहतम् ।

(२) साध्याभावे एतद्विशेषणत्वेन ।

(३) घटोदनीलरूपत्वे तद्व्यावृत्तिरिति ३०८ ।

स्तोमाधिकरणत्वविरहेण तादृशस्तोमस्य लक्षणाघटकत्वात्, प्रति-
योगितायां साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेश्च पृथिवी
द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादौ जलावृत्तित्व-तज्जोऽवृत्तित्वा-
द्यवच्छिन्नाभावघटितकूटवत्त्वस्य क्वचिदपि साधनवत्यसत्त्वेन तादृश-
कूटस्य लक्षणाघटकत्वात्, यादृशकूटवत्त्वं साधनवतस्तदवृत्तित्वा-
भावस्य च साधनेऽसम्भावितत्वादित्यतिव्याख्यानवकाशात् । अत्राहुः,
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवृत्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छि-
न्नाभावभिन्नत्वेन साध्याभावविशेषणादुपदर्शितविशिष्टाभावादिति-
रासः, गुण-कर्मन्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ता-
त्वावच्छिन्नसत्ताद्यभावसंग्रहायावच्छिन्नान्तं, वृत्तिर्निरवच्छिन्ना
ग्राह्या अन्यथा संयोगि सत्त्वादित्यादौ संयोगत्वावच्छिन्नसंयोगाद्य-
भावस्य साध्यवृत्तितया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षण-
घटकत्वेनातिव्याख्यापत्तेः, सदेतौ साधनसमानाधिकरणस्य साध्य-
वदवृत्त्यन्यस्याप्रसिद्धेः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नेति, तथाच
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाव एव विशिष्टभेदप्रसिद्धिः । न
चैवं साधनतावच्छेदकव्यापकत्वं प्रतियोगिताविशेषणं व्यर्थम्
अभाववान्मेवत्वादित्यादौ घटत्वादिरूपाभावस्योक्तविशेषणेनैव
व्यावर्त्तनादिति वाच्यम् । प्रमेयसाध्यकस्थले घटत्व-पटत्वोभ-
याद्यवच्छिन्नप्रमेयसामान्याभावस्य गगनत्वाद्यवच्छिन्नगगनाद्यभा-
वाभिन्नस्य संग्रहाय साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वेन समानाधिकरण-
धर्मस्यैव विशेषणीयतया घटत्वादिरूपाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकघटत्वाभावत्वादित्याभावत्वाव्यापकत्वेन घटत्वादौ विशिष्टभेद-

वत्त्वस्याक्षतत्वात् एतद्विशेषणेन तदुच्यतेः । न च वाच्यत्वादि-
साध्यकस्यले घटत्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावस्य संयोगादिव्यधि-
करणसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावाभिन्नतया साध्यतावच्छेद-
कव्यापकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमक्षतमिति
तत्प्रहाय समानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यापि समानाधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वविशेषणताया आवश्यकत्वात् प्रमेय-
साध्यकस्यलीयोक्ताभावस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नगगनाद्य-
भावाभिन्नत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकधर्मे साध्यतावच्छेदकव्याप-
कत्वविशेषणमन्तरेणैव विशिष्टभिन्नत्वमव्याहतनेवेति वाच्यम् ।
एवमपि गगनत्वादिना प्रमेयसामान्याभावस्य समानाधिकरण-
धर्म-तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया उक्ताभावस्य तद-
भिन्नत्वेन तत्र विशिष्टभेदनिर्वाहाय तादृशविशेषणस्यावश्यक-
त्वात्, समानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषणं परित्यज्य साध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं प्रतियोगिताया निवेश्य तत्कार्यस्य (१)
साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशेषणसार्थक-
त्वस्य चोपपादनसम्भवाच्च साध्यवृत्तितादृशाभावद्योभयत्वा-
दिना साध्याभाव एव प्रसिद्ध इति न काचिदनुपपत्तिः । एतेन (२)
नीलरूप-घटत्वोभयाभाववान् नीलघटान्यत्वादित्यादौ साध-
नसमानाधिकरणं नीलरूप न घट इति (३) तादृशनीलरूप-घटत्वा-

(१) वाच्य द्रव्यादित्यादौ घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावाप्यहम् ।

(२) साध्याभावे उक्तविशेषणदानेन ।

(३) एतदनीलरूपस्यैव तत्तात्वादिति भावः ।

त्मकमाध्याभावघटितकूटाधिकरणप्रसिद्धा अव्याप्तिरित्यपि निर-
स्तम् । तादृशाभावे उक्तमेवामत्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
स्यैव लक्षणघटकत्वात्, एवं घटवृत्तित्वविशिष्टाकाशाभावादेरभावे
साध्ये मेयत्वादिहेतौ साध्याभावस्य विशिष्टाकाशाभावादेराकाशा-
भावाद्यनतिरिक्ततया जगत एव साध्याभावकूटाधिकरणतापत्त्या
अतिव्याप्तिरिति साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणत्वमेव विवक्षणीय,
तथाच पटे घटवृत्तित्वविशिष्टाकाशाभावो नास्तीत्यादिप्रत्यया-
भावात् पटादेर्न तादृगविशिष्टाभावाधिकरणत्वमिति न दोषः ।
एवञ्च साधनाधिकरणेऽपि साध्याभावत्वेन वृत्तिविवक्षणीया अन्यथा
जातिमदन्यत्वविशिष्टाकाशाभावस्याभावे साध्ये समवायेन हेतौ सा-
धनसमानाधिकरणाकाशाभावस्य साध्याभावत्वविविष्टस्याधिकरणे
सामान्यादौ समवायेन, वृत्तेरप्रसिद्धा अव्याप्यापत्तेस्तादृगविवक्ष-
याप्युक्तोभयाभावसाध्यकस्थले (१) अव्याप्तिवारणं सम्भवति प्रत्येका-
धिकरणे उभयाभावाभावत्वेनावृत्तेः । यदि च घटवृत्तित्वविशिष्टा-
काशाभावाद्यभावो घटत्वाद्यभावसमनियततया तदभिन्न इति घट-
त्वादिरपि तदभावस्तद्वटितकूटाधिकरणता न जगत इति दर्शि-
तातिव्याख्यानवकाशात् साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणत्वविवक्षणमफ-
लमित्युच्यते तदापि साध्याभावत्वेन साधनवृत्तित्वन्तु साध्याभाव-
त्वविशिष्टाधिकरणत्वाविवक्षणेऽपि घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभाववान्
घटत्वादित्यत्र साध्याभावस्य द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वत्वादिना साधन-
समानाधिकरणतया द्रव्यस्यैव तद्वटितकूटाधिकरणत्वेनाव्याप्ते-

वर्तमानाय निवेश्यमेव । न चैवमपि पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकविशिष्टवद्वृत्त्योः प्रत्येक साधनसमानाधिकरणयोर्घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभाव-घटेतरपृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावाद्यो (१) अधिकरणं गुणाद्येवेत्यतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । विशिष्टस्यातिरिक्ततापक्षमवलम्ब्यैव तादृशान्तिप्रसङ्गस्य समाधास्यमानत्वादिति । 'भूतत्व-मूर्त्तत्वादयोरिति, उभयत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यत्वे हेतौ व्यभिचारित्वाभावादन्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यत्वानुसरण, 'पृथिव्यादाविति आकाशे भूतत्वस्य मनसि च मूर्त्तत्वस्य साधनसमानाधिकरणतया अकाशस्य मनसश्च प्रत्येकं तदुभयनधिकरणत्वेन साध्याभावसमुदायानधिकरणत्वादिति भावः । आदिशब्दाद्भूतमेद-मूर्त्तमेदान्यतराभाववान् भूत-मूर्त्तान्यतरत्वादित्यादौ भूतमेद-मूर्त्तमेदान्तकसाध्याभावघटितसमुदायवति काल-दिगादौ हेतोरवृत्त्या अतिव्याप्तेः परिग्रहः । ननु साधनाधिकरणे येषां परस्परमैकाधिकरणं तत्समुदायस्य विवक्षितत्वान्नय दीपः भूतत्व-मूर्त्तत्वादयोः प्रत्येकं साधनसमानाधिकरणत्वेऽपि साधनवति परस्परमैकाधिकरण्याभावेन तदुभयघटितकूटस्य लक्षणाघटकत्वात् तदेकतरघटितकूटस्यैव तथात्वात् तद्वति च हेतोरवृत्ते प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टत्वं त्याज्यमेव एवञ्च विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेऽपि पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वा-

(१) घटवृत्तिविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य साध्यवृत्तिदात्तं घटेतरं तदापि तदोपात् पृथिवीति ।

दित्यादौ नोक्तरीत्या अतिव्याप्तिसम्भवः उक्तविशिष्टाभावानां साध-
नवति द्रव्यादावैकाधिकरणत्वाभावात्(२) । एवं तादृशकूटाटिकरण-
पृथिव्यादिवृत्तित्वस्य द्रव्यवृत्तित्वत्वादिना योऽभावस्तस्यापि तादृश-
वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकयावदभावान्तर्गततया तद्वत्त्वविर-
हादप्युक्तहेतौ नातिव्याप्तिसम्भवः । न च द्रव्यवृत्तित्वावच्छि-
न्नाभावप्रतियोगिताया आकाशादिवृत्तित्वसाधारणतया तादृश-
वृत्तित्वत्वाव्याप्यत्वात् तादृशभावो लक्षणवटक इति वाच्यम् ।
साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावविशेषणतापत्तेः प्रतियोगि-
तायान्तादृशवृत्तित्वत्वव्याप्यत्वविशेषणव्यावृत्त्यभावेन तादृशविशे-
षणस्य परित्याग्यत्वात् वज्रिमान् धूमादित्यत्रालोकान्यवृ-
त्तित्वरूपेण निर्वज्रिवृत्तित्वाभावस्य प्रतियोगिताया आलोका-
दिनिष्ठपर्वतादिवृत्तित्वसाधारणसाधनसमानाधिकरणसाध्याभाव-
कूटाधिकरणवृत्तित्वत्वं प्रत्यव्यापकतयैव तादृशभावव्यावर्त्त-
नात् । व्यासव्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताविशेषणात्
पर्वतसंयुक्तत्व-पर्वतान्यसंयुक्तत्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य पर्व-
तासंयुक्तवटादौ वर्त्तमानस्य धूमादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः ।
प्रतियोगितायां तादृशवृत्तित्वत्वव्याप्यत्वविशेषणेऽपि तादृश-
भावमादायाव्याप्तेरावश्यकतया एतद्विशेषणस्य तद्विशेषणसत्त्वे-
ऽपि आवश्यकत्वात् चरमाभावप्रतियोगितायां तादृशवृत्तित्वत्व-
व्याप्यत्वविशेषणपरित्यागे यत्किञ्चित्साधनाधिकरणवृत्तिसाध्या-

(२) किन्तु तदेकतरघटिकूटस्यैव तथात्वात् तद्वति हेतोर्वृत्तेरिति भावः ।

भावसमुदायविवक्षणेऽपि प्रथमाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छे-
दकव्याप्यत्वविशेषण परित्याज्यमेव पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमावि-
पयत्वादित्यादौ जलाद्यसमवेतत्वावच्छिन्नाभावकूटवत्त्वस्य साधन-
वत्यसत्त्वेऽपि तादृशाभावकूटवत्त्वान्यादिबृहत्तित्वव्यापकप्रतियो-
गिताकयावदभावान्तर्गतानां पृथिव्यन्यवृहत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावा-
नामेव वृत्तिमहत्तीनां हेतावसत्त्वेनातिव्याप्यनवकाशात् एवं सत्ता-
वान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावघटितकूटाधिक-
रणसमवेतत्वाप्रसिद्धिनिवन्धनाव्याप्तिवारणायोपात्तस्याभावे साध्य-
वृत्तिसाध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
भिन्नत्वरूपसाध्याभावविशेषणस्य स्थले साध्याभावप्रतियोगितायां
साध्यवृत्त्यभावीयसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताभिन्नत्वं
निवेश्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावीयगगनादि-किञ्चिद्विशिष्ट-
तदभावनिष्ठप्रतियोगिताभिन्नव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
मादायैव (१) व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसंग्रहे समानाधिकरण-
धर्मे साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्यानिवेशनीयतया अभावसाध्यक-
स्थले साध्यतावच्छेदकन्यूनवृत्तिघटत्वाभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि-
तासु साध्यवृत्त्यभावीयसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
भिन्नत्वाभावेन घटत्वाद्यात्मकाभावव्यावर्तनात् साध्याभावप्रति-
योगिताया साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशेषणमपि परित्यजनीयम्,
उक्तरीत्यापि पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ घटाद्यन्यत्व-

(१) घटत्वादिविशिष्टव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानावस्थ प्रथमाभाव-
सदृशत्वेऽपि प्रतियोगिताया अतिरिक्तत्वादिति भावः ।

विगिटद्वयत्वाभावकृतस्य हेतुमन्त्रमत्तेऽपि वदन्त्यवृत्तित्वा-
दिना गुणविवृत्तित्वाभावमादायानित्यासिर्गण्येय इत्यतो
दोषान्तरमाह, 'किञ्चेति ।

केचित्तु ननु स्ववृत्तिभावसमानाविकरणमाध्याभावसमुदा-
याधिकरणं यद्यत् साधनाविकरणं तद्वृत्तिमाध्याभावसमुदायाधि-
करणं यद्यत् स तदेव साध्याभावसमुदायाविकरणमित्यनेन विवर्जितं
सदेतो तादृशं स जगदेव, ब्रह्मविकरणमहानसादिनिष्ठानां
निर्वहिक्रदादिनिष्ठानाञ्च ब्रूमादिसमानाविकरणमाध्याभावानां
व्यविकरणवन्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां समुदायवद्वयत्वाव-
नाविकरणं तद्वृत्तितादृशसमुदायवत्त्वस्य महानसादौ साध्यवति
साध्यगूढे च कदाचैव सत्त्वादतो लक्षणसमन्वयः । मृतत्व-मूर्त-
त्वान्यतराभाववान् स्वर्गवदन्यत्वादित्यादौ दृष्टिभ्यादिवृत्तुमन्त्रि-
तादृशं स गगनं मनश्च गगनवृत्तिमृतत्ववद्वृत्तिसाध्याभावसमुदाया-
विकरणत्वस्य गगनरूपसाधनाविकरण एव मनोवृत्तिमूर्तत्व-
वद्वृत्तिसाध्याभावसमुदायाविकरणत्वस्य च मनस्येव सत्त्वेन निरुह-
साधनाविकरणवृत्तिसाध्याभावसमुदायाविकरणत्वस्य तत्र सत्त्वात् ।
स्ववृत्तिसाध्याभावे साधनसमानाविकरणत्वविशेषानुपादाने ब-
्रह्मादिगूढकदादिनिष्ठसमानाविकरणवन्मावच्छिन्नसाध्याभावव-
द्वृत्तिसाध्याभावसमुदायाविकरणत्वस्य साधनाविकरणसत्त्वात् सा-
ध्यवदेव तादृशं स तद्वृत्तित्वाभावस्य वृत्तिमद्वृत्तेर्हेतावत्त्वेनाध्या-
सिः (१) अतस्तत्र तद्विशेषप्रवेगः, प्रथमसमुदायानुपादाने मृत-

त्व-सूतत्वात्पराभाववान् मग्नैवदन्त्यत्वादित्यादौ गगनं मनश्च
न तादृशं च तद्वृत्तिव्यविकरणधर्मावच्छिन्नाभावाधिकरण-
मनोगगननिष्ठभूतत्व-सूतत्ववद्विन्माध्याभावमनुदायाधिकरणत्वस्य
गगन-मनसो, प्रत्येकमसत्त्वात् किन्तु पृथिव्यादिवहुक्मेव तदा-
विषयं च तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरतस्तदुपादानं,
धूमवान् वज्रेरित्यादावपि पर्वतादेः स्रष्टृत्तिमाध्याभावकृटाधि-
करणमहाननादिरूपमाधनाधिकरणवृत्तिमाध्याभावमनुदायाधि-
कृतत्वात् जगदेव तादृशं च स्यादती यद्यदिति, तथाच पर्व-
तादिस्रष्टृत्तिमाध्याभावकृटाधिकरणं यद्यत्माधनवदयोगोन्मादेरपि
तदन्तर्गततया तद्वृत्तिममानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववद्विन्मा-
ध्याभावकृटस्य पर्वतादायनत्वात्तादृशं च धूमादिगन्त्यनेवेति
नानिव्याप्तिः । यद्यत्माधनाधिनारणमित्युक्ता यद्यदधिकरण-
मित्येताददुक्तौ भूतत्व-सूतत्वात्पराभाववान् मग्नैवदन्त्यत्वादि-
त्यादौ गगनादिस्रष्टृत्तिमाध्याभावकृटाधिकरणं यद्यत् पृथिव्या-
देरपि तदन्तर्गततया तद्वृत्तिमग्नैवद्विन्माध्याभावकृटस्य ५ गग-
नादावसत्त्वात् तादृशं च न गगनादिव मग्नैवद्विन्माध्याभावकृटस्य
व्यादिवर्गदन्त्यत्वात्तिव्याप्तिरत साधनाधिकरणत्वनिष्ठ इत्येवमे-
त्यत्र साधनानधिकरणत्वात् तादृशं ५ गगनादिव मग्नैवद्विन्माध्याभावकृटस्य
तादृशयोगोन्मादिस्रष्टृत्तिमाध्याभावकृटाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावकृटस्य
पर्वतादौ सत्त्वात्तादृशं च स्यादति यद्यननुदाया-
यदीयादानं सूतेष्व् तादृशं यद्यत् च तादृशत्वमस्रष्टृत्ति-
त्वस्याप्यप्रतियोगितादौ, तादौ विवक्षितं यद्यत् तादृशं

च्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमति घटत्वादौ वृत्तेर्हेताववृत्तेर्नातिव्याप्ति-
सम्भव इति कालिकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुकानुसरणम् । इदमुपलक्ष-
णम्, ईश्वरज्ञानान्यत्वादिसाध्यके (१) विषयितामम्बन्धेन हेतुमात्रे
साध्याभावसमुदायवति ईश्वरज्ञानादौ (२) तेन सखन्धेन वस्तुमात्र-
स्यैव वृत्तेरतिव्याप्तिर्द्रष्टव्या । एतेन वृत्तिमद्वृत्तित्वविशेषणस्थले
वृत्तिमद्वृत्तित्व-तादृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वोभयाभा-
वस्य (३) वृत्तिमद्वृत्तित्व-साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्य
वा निवेशे महाकालवृत्तित्वस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे
चरमदलाभावेन उभयाभावसत्त्वेऽपि न निस्तारः । एव यथा-
श्रुते (४) घटत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि संयोगेन हेतौ साध्या-
भाववति (५) संयुक्तमात्रस्यैव संयुक्तत्वात् एतद्रूपत्वादिसाध्यके व्य-
भिचारिणि समवायेन हेतौ समवेतमात्रस्यैव एतद्रूपाद्यतिरिक्त-
समवेतत्वात् (६) इत्यव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणस्य नाना-
विपक्षकस्थलेऽप्रसिद्धावपि साधनसमानाधिकरणतादृशाभावकूटा-
धिकरणस्य नाप्रसिद्धिरिति साधनसमानाधिकरणत्वविशेषणप्रक्षेपे

(१) ज्ञानान्यत्वादिसाध्यके इति पा० ।

(२) ज्ञानादाविति पा० ।

(३) वृत्तिमद्वृत्तित्व-साध्यवद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वोभयाभा-
वस्य इति पा० ।

(४) वृत्तिमद्वृत्तय इत्यस्य दशानुवर्तते ।

(५) गगनादाविति श्रेय ।

(६) एतद्रूपमात्रसमवेतस्याप्रसिद्ध्यादिति भावः ।

व्याप्तिरसम्भवो वा (१) इत्यतो दोषान्तरमाह, 'किमेति,
इत्याहुः ।

‘महाकालेति, कालान्यत्वमाध्यके कालिकविशेषणताविशेषेण
हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनातिव्याप्तिवारणसम्भवान्महा-
कालभेदसाध्यकानुसरणम् । यद्यपि महाकालत्वमाध्यकेऽप्यति-
व्याप्तिः सम्भवति वृत्तिमन्मात्र एव महाकालातिरिक्तकालवृत्तित्व-
स्यापि सत्त्वात्, तथापि तत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता-
वच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावघटितवक्ष्यमाणलक्षणे प्रत्येकं तत्तत्का-
लमात्रवृत्तितत्तत्कालावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणाप्रमिद्वया-
नातिव्याप्तिः, साधनाधिकरणे सम्भवदैकाधिकरण्यकसाध्यासाव-
समुदायाधिकरणत्वस्य प्रयोजनान्तरानुरोधेन निवेशे तादृशप्र-
सिद्धिविरहेऽपि साधनाधिकरणीभूतखण्डकालव्यक्तिविशेषावृत्ति-
त्वावच्छिन्नाभावघटित-तादृशकूटाधिकरणतत्कालवृत्तित्वाभावस्य
तत्कालावृत्तौ वृत्तिमति वर्तमानस्य साधनेऽभावान्नातिव्याप्तिरि-
त्यग्रिमस्य ‘एतेनेत्यादेरसङ्गतिरिति एकमात्रविपक्षकानुसरणम्,
आदिपदान्महाकालत्वाभावादपिरिग्रहः, अवृत्तिहेतौ साध्यसामा-
नाधिकरण्यविशेषणेनातिव्याप्तिवारणसम्भवात् ‘व्यभिचारिणीति,
वृत्तिमत्त्वमात्रमत्र विवक्षितं तन्मात्रस्यैव व्यावर्त्तकत्वात् (२) सम-
वायादिना द्रव्यत्वादिहेतुके तादृशसम्बन्धेन महाकालवृत्तित्वत्वाव-

(१) तादृशं स्व यत्किञ्चित् तद्वृत्तित्वाभावनिवेशेऽतिव्याप्तिः, यथाश्रुतान्यतम-
त्वप्रवेशेऽसम्भव स्यादतः पूर्ववेदिति ।

(२) अवृत्तिहेतुव्यावर्त्तकत्वात् ।

च्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमिति घटत्वादौ वृत्तेर्हेताववृत्तेर्नातिव्याप्ति-
सम्भव इति कालिकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुकानुसरणम् । इदमुपलक्ष-
णम्, ईश्वरज्ञानान्यत्वादिसाध्यके (१) विषयितामम्बन्धेन हेतुमात्रे
साध्याभावसमुदायवति ईश्वरज्ञानादौ (२) तेन सम्बन्धेन वस्तुमात्र-
स्यैव वृत्तेरतिव्याप्तिर्दृष्टव्या । एतेन वृत्तिमवृत्तित्वविशेषणस्थले
वृत्तिमदवृत्तित्व-तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वोभयाभा-
वस्य (३) वृत्तिमदवृत्तित्व-साध्यवदवृत्तित्वप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्य
वा निवेशे महाकालवृत्तित्वस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे
चरमदलाभावेन उभयाभावसत्त्वेऽपि न निस्तारः । एव यथा-
न्युते (४) घटत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि संयोगेन हेतौ साध्या-
भाववति (५) संयुक्तमात्रस्यैव संयुक्तत्वात् एतद्रूपत्वादिसाध्यके व्य-
भिचारिणि समवायेन हेतौ समवेतमात्रस्यैव एतद्रूपायतिरिक्त-
समवेतत्वात् (६) इत्यव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणस्य नाना-
विपक्षकस्थलेऽप्रसिद्धावपि साधनसमानाधिकरणतादृशाभावकूटा-
धिकरणस्य नाप्रसिद्धिरिति साधनसमानाधिकरणत्वविशेषणप्रक्षेपे

(१) ज्ञानान्यत्वादिसाध्यके इति पा० ।

(२) ज्ञानादाविति पा० ।

(३) वृत्तिमदवृत्तित्व-साध्यवदवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वोभयाभावे-
ति पा० ।

(४) वृत्तिमदवृत्तय इत्यस्य दृष्टान्तार्थः ।

(५) समवादाविति शेषः ।

(६) एतद्रूपमात्रसमवेतस्याप्रसिद्धादिति भावः ।

तादृशाभावकूटाधिकरणतागर्भमेव लक्षणं सम्यक् साध्यतावच्छेदक-
 व्यापकतापेक्षया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकत्वस्य गुरुत्वेऽपि
 साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावघटितलक्षणे सत्तावान्
 जातेरित्यादौ विशिष्टमत्ताभावादिवारकोक्तविशेषणप्रवेगेन (१) म-
 हागौरवात् (२) विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वे पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वा-
 दित्यादौ घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावेऽपि साध्यतावच्छेदकावच्छि-
 न्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकतयोक्तद्विगतिव्या-
 सिवारणाय एतादृशाभावघटितलक्षणेऽपि साधनवति सम्भवद्वैका-
 धिकरण्यकतादृशाभावसमुदायस्य विवक्षीयतया पृथिवी द्रव्यत्वप्र-
 कारकप्रभाविषयत्वादित्यादौ समवायमस्वन्नावच्छिन्नजनासमवे-
 तत्वाद्यवच्छिन्नाभावघटितकूटाधिकरणसामान्यादिवृत्तत्वाभाव-
 वत्त्वेऽप्यतिव्याप्तेरनवकाशात् साधनवति सम्भवद्वैकाधिकरण्यकत्व-
 विवक्षामन्तरेणैव पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ घटान्यवृत्ति-
 त्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिवारणे तु उक्तस्थलेऽपि तादृशाभाव-
 मादायातिव्याप्तिवारणसम्भवात् प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदक-
 व्यापकत्वविशेषणं नोपादेयम् ।

तत्त्वचिन्तामणि-टीधितिः ।

एतेन साध्यतावच्छेदकाच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक-

(१) साध्यवद्द्रव्यत्वासाध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
 भिन्नत्वरूपसाध्याभावरिशेषणप्रवेगेनेत्यर्थः ।

(२) एतत्कल्पे विशिष्टमत्ताभावावच्छिन्नाभावस्य व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्न-
 प्रतियोगिताकत्वाभावादेव वारणादिति भावः ।

पावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्तिस्वसमानाधिकरण-
यावदभावाधिकरणवृत्तित्वाभावा यावन्तो वृत्तिमहृत्तय-
स्तद्वत्त्वं व्याप्तिः केवलान्वयिनः संयोगाद्यभावस्याभावाः
संयोगादयो न व्याप्यवृत्तयः एवं साध्यस्य गुणसामान्य-
स्याभावो द्रव्यत्वाधिकरणे उत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्त-
मानोऽपि न व्याप्यवृत्तिः उक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाः क्वचिदप्रसिद्धादिसम्पादकाः पुनरभावा न
हेतुसमानाधिकरणाः उक्तसमुदायाधिकरणवृत्तित्व-
तदभाव-वृत्तिमत्त्वानि पुर्वोक्तरीत्या प्रत्येतव्यानीत्या-
दिकसंपास्तम् ।

गादाधरी विवृतिः ।

यद्यपि साधनवति सम्भवदैकाधिकरण्यककूटनिवेशे द्रव्यत्व-
विशिष्टसत्ताभाव-द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावघटितकूटस्य सत्तावान्
जातेरित्यादौ लक्षणघटकताप्रसक्तिस्तथापि साध्यतावच्छेदक-
व्यापकप्रतियोगिताकाभावनिवेशे तादृशाभावेकतरव्यधिकरणध-
र्मावच्छिन्नाभावघटितकूटस्य तथात्वादव्याप्तिरिति तदुपेक्ष्य उक्त-
रीत्या मार्क्सभौमलक्षणपरिष्कारमपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृ-
त्तिमद्यावदधिकरणमहाकालादिवृत्तिमात्रविपक्षकव्यभिचारिण्य-
तिव्याप्यापत्त्या निराकुरुते, 'एतन्नेति, प्रतियोगितायामवच्छिन्नान्त-
विशेषणव्यावृत्तिरभाववान् नियत्वादित्यत्रेव वङ्गिमान् धूमादित्या-

नीयतया 'एवमित्यादिपङ्क्त्यसङ्गतेर्वक्ष्यमाणत्वात् । अन्योन्याभाव-
घटितव्यापकतानिवेशाच्च व्याप्यवृत्तिपदसार्थक्यं, संयोगाभावसाध्य-
कस्यले संयोगघटितकूटाधिकरणताया द्रव्यमात्रे सत्त्वात् तद्वृत्ति-
हेतावव्याप्तिवारणरूपं तत्पदप्रयोजनमाह, 'केवलान्वयिन इति ।
एतेन तत्साध्यके द्रव्यवृत्तेः सहेतुत्वमक्षतमिति सूचितं, गुण-
वान् द्रव्यत्वादित्यादौ गुणादावनवच्छिन्नवृत्तिकगुणाद्यभाववति
नित्यद्रव्यातिरिक्ते हेतोर्वृत्त्या अव्याप्तिवारणरूपमनवच्छिन्नवृत्ति-
कत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वविशिष्टाभावनिरूपिताधिकरणतानिवेशनप्र-
योजनमाह, 'एवमिति । साध्याभावे उत्पत्तिकालावच्छेदेन
द्रव्यवृत्तित्वकथनं द्रव्यत्वे तद्वृत्तित्वाभावासत्त्वेनाव्याप्तिप्रसङ्ग-
सूचनाय, 'न व्याप्यवृत्तिरित्यत्र द्रव्यत्वाधिकरणे इत्यनुपपद्यते
इति व्याख्यानमसत् अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वनिवेशे
संयोगी घटादित्यत्रोक्तरीत्या अव्याप्तिवारणाय साधनवति व्याप्य-
वृत्तित्वस्यावश्यं निवेशनीयतया तत्राव्याप्त्यप्रसङ्गे, साधनवति व्याप्य-
वृत्तित्वपर्यन्तनिवेशनप्रयोजनप्रदर्शनपरतया एतत्पङ्क्तिव्याख्यापि
न साधीयसी. व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टाधिकरणत्वाप्रवेशे संयोगि सत्त्वा-
दित्यत्र गुणादौ(१) व्याप्यवृत्तेः संयोगाभावस्यैव द्रव्यत्वाद्यभावस्यापि
लक्षणघटकतया जगतः साध्याभावकूटानधिकरणतया अति-
व्याप्त्यनवकाशेऽपि धूमवान् वज्जेरित्यादौ साध्यतावच्छेदकसंयोगा-
दिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाव-
कूटाधिकरणताया विश्वस्मिन् सत्त्वादतिव्याप्तेर्दुर्वारतया तत्प्रवे-

(१) संयोगसाध्यकसत्त्वादित्यभिप्रायितौ हेतुधिकरणे गुणादाविति पा. ।

वाच्यम् । तथा सति वङ्गादावपि स्वावयवाद्यवच्छेदेन निर्धूम-
संयुक्तत्वाद्यभावनत्वेन धूमवान् वङ्गेरित्यादावप्यतिव्याप्तेरुक्तत्वे-
ऽतिव्याप्तिवारणस्य सुदूरपराहतत्वात् ।

यत्तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणसामान्यावच्छे-
देन (१) तद्वत्त्वस्य विवक्षितत्वान्नातिव्याप्तिः व्यभिचारनिरूप-
काधिकरणावच्छेदेन हेतौ तद्वत्त्वविरहादिति, तन्न, एवं सति
स्वावयवाद्यवच्छेदेन घटादिवृत्तेः समानाधिकरणधर्मावच्छि-
न्नजगत्संयुक्तत्वाद्यभावस्य पर्वताद्यवच्छेदेन धूमादावसत्त्वादसम्भ-
वापत्तेः वृत्तिमवृत्तिपदेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यस्य यद-
धिकरणं तदवच्छेदेन तद्वृत्तित्वविवक्षायामपि व्याप्यवृत्तेरवच्छे-
दकानभ्युपगमे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्या-
भावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावस्याधिकरणानवच्छिन्नतया असम्भ-
वस्य दुर्वारत्वात् । यदि च वृत्तिमत्यनवच्छिन्नवृत्तयो यावन्त-
स्तादृशकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावा अनवच्छिन्नतद्वत्त्वं व्याप्तिरित्यु-
च्यते तदा सामानाधिकरणस्याव्याप्यवृत्तितापत्तेऽपि न दर्शित-
दोषनिरासः, सम्भवति समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नमहाकाल-
वृत्तित्वाभावस्य वृत्तिमत्यनवच्छिन्नवृत्तित्वविरहेण लक्षणाघटक-
त्वात् हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यस्य यदधिकरणं तदवच्छेदेन
तद्वृत्तित्व-किञ्चिदवच्छिन्नत्वोभयाभाववन्तो यावन्तस्तादृशा-
भावकूटवद्वृत्तित्वाभावा अनवच्छिन्नतद्वत्त्वं व्याप्तिरित्युक्तौ च

(१) सामान्यपदप्रयोजनं तादृशतिव्याप्तिवारणम् ।

न कश्चिदोपः, समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नमहाकालवृत्तित्वाभावे किञ्चिदवच्छिन्नत्वमत्त्वेऽपि कानिकमस्वन्धेन घटाद्यधिकरणखण्डकालाद्यवच्छेदेन घटाद्यवृत्तित्वामत्त्वेनोभयाभाववत्ताया अक्षततया महाकालान्यत्वमाध्यके व्यभिचारिणि तादृशाभावस्य लक्षणघटकत्वेनातिव्याप्तिविरहात् समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नजगत्संयुक्तत्वाद्यभावस्य घटादौ कपानाद्यवच्छेदेन वृत्तेः संयोगादिना यद्घटाद्यधिकरणं तदवच्छेदेन घटादाववृत्तेः निरुक्तोभयाभाववत्त्वविरहाद्वह्निमान् धूमादित्यादौ न लक्षणघटकता अपि त्ववच्छिन्नत्वविरहेणोभयाभाववतो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतदभावस्यैवेत्यव्याप्त्यनवकाशादिति ध्येयम् । सामानाधिकरणस्याव्याप्यवृत्तित्वे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन किञ्चित्पदार्थाधिकरणवृत्तयो यावन्तस्तादृशाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वनिरूपकत्वाभावाः यदधिकरणावच्छेदेन वर्तन्ते तत्त्वमिति वक्तव्यं महाकालवृत्तित्वनिरूपकत्वस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः खण्डकालवृत्तिः साधनाधिकरणमहाकाले नास्तीति नातिव्याप्त्यवकाशः सहेतौ तादृशाभावकूटाधिकरणजगद्वृत्तित्वनिरूपकत्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन किञ्चिदधिकरणवृत्तिः स च हेत्वधिकरणसामान्य एव वर्तत इति लक्षणममन्वयः । अथवा वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्तादृशाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वाधिकरणतासामान्यकधर्मावत्वमेव विवक्षणीयं वृत्तिमत्त्वादिकञ्च दैशिकविशेषणतासम्बन्धेनैव ग्राह्यम् इत्यञ्च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नाधिकर-

एतायां सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाधिकरणतावद्वृत्तेर्देशिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नमहाकालवृत्तित्वाभावस्यासत्त्वादिति कृतं पक्षवितेन ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मी न प्रतियोगितावच्छेदकः
तद्विशिष्टज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात् अन्यथा निर्वि-
कल्पकादपि घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः, गवि गजगृहं
नास्तीति प्रतीतेरप्रसिद्धेः गजगृहं नास्तीति च गजे
गृहभावा इत्यर्थः ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते अनुमानचिन्ता-
मणौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावघटित-
लक्षणं सम्युक्तम् ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

‘तद्विशिष्टेति, विशेषणतावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्य
विशिष्टदेशिष्ठपत्ययहेतुत्वात् अभावप्रत्ययो हि घटत्वा-
दिविशिष्टस्य घटादेः प्रतियोगित्वमङ्गाहमानो विप्र-
णस्यापि घटत्वादेस्तद्वच्छेदकत्वसङ्गतात् न तु स्वात-
न्त्र्येण घटो नास्तीत्येव प्रतीतिः तद्विभावावच्छेदो
यदि व्यधिकरणधर्मेण अवच्छिन्नं प्रतियोगित्वं नाव-

नीयं समूहालम्बनानुमितिरुद्देश्या, तत्तदभावीयप्रतियोग्यवृत्ति-
त्वावच्छिन्ने तत्तदभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वसाधनं न सम्यक्-
समनियताभावैक्यमते समवायित्वादिना वाच्यत्वाभावस्य घटत्वा-
वच्छिन्नपटाद्यभावाभिन्नतया समवायिपटादीनामपि तद्याविध-
वाच्यत्वाद्यभावप्रतियोगितया तद्वृत्तिसमवायित्वादेर्वाच्यत्वाद्यभा-
वीयप्रतियोग्यवृत्तितया दुर्घटत्वात् प्रतियोगिता विशिष्योपादाय
तत्तत्प्रतियोगितावदवृत्तित्वावच्छिन्ने तत्तत्प्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वसाधनमपि हेय वाच्यत्वादिनिष्ठायाः प्रसिद्धसमानाधिकरण-
द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया उपादानेऽपि सिद्धसाधनात् सोन्द-
ङोपाध्यायैरपि अधिकरणसमवायित्वादिधर्मस्य समानाधिकरण-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गीकारात् अधिकरण-
धर्मावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया उभयवायसिद्धतया विशि-
ष्योपादानासम्भवात् ।

परं तु विशिष्य समवायित्वादिकं पक्षतावच्छेदकी-
कृत्य वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साधनीयं तादृश
प्रतियोगितावदवृत्तित्वमेव हेतुः, यो यदवृत्तिः स तन्निष्ठप्रति-
योगितानवच्छेदक इति सामान्यतोव्याप्तिप्रदर्शकः, 'प्रतियोग्य-
वृत्तिश्चेति ग्रन्थः', वीषाद्यभावेऽपि प्रायस्येन व्याप्तिनाभिमन्भवात्
वाच्यत्वाद्यवृत्तिधर्ममात्रस्यैव अधिकरणतया वाच्यत्वादिनिष्ठ-
प्रतियोगिताया तन्मतेऽवच्छेदकतया यद्यप्यवान्वयदृष्टान्तदुर्भिक्षं
तथापि व्यतिरेकेण वाच्यत्वादिनिष्ठसुभयत्वादिकमेव दृष्टान्तः
सम्भवतीत्यदोषः । अथवा यो यदवृत्तिः स न तदवच्छेदकः

इति सामान्यव्याप्ती कारणत्वादिव्यधिकरणकारणत्वाद्यनवच्छेद-
धर्म एवान्वयदृष्टान्तः, प्रतियोगितावच्छेदकत्व-विषयतावच्छे-
दकत्वसाधारणावच्छेदकतात्वस्यैक्ये भ्रमविषयताव्यधिकरणतद-
च्छेदकरजतत्वादावुक्तमामान्यव्याप्तिभङ्गवारणाय विषयतावच्छे-
दकत्वसाधारणावच्छेदकतात्वस्यैक्ये यत्पदार्थो विवेचनीय इत्याहुः ।

अथ कालिकादिसम्बन्धेन घटादिवृत्तिपटत्वादेः समवाय-
दिना घटादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वम्बुद्धनाय तत्तत्सम्ब-
न्धेन प्रतियोग्यवृत्तित्वं तत्तत्सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभा-
साधने पक्षतावच्छेदकतया हेतुतया वा विवेचनीयं, तथाच
समवायादिसम्बन्धेन वाच्यत्वादिवृत्तित्वाप्रमिद्वयोत्तरीत्या समवा-
यादिसम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावखण्डनानुपपत्तिः ।
न च प्रतियोग्यवृत्तित्वमित्यनेन प्रतियोगिनिष्ठावच्छेदकताघटक-
सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वं विवेचनीयं, तथाच घटत्वादेर्वाच्य-
त्वादिनिष्ठसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नभावप्रतियोगितया नाप्रमि-
द्विरिति वाच्यम् । अव्याप्यवृत्तेः संयोगवदभावप्रतियोगितावच्छेद-
कस्य प्रतियोगिनिष्ठाभावप्रतियोगितया उक्तधर्मस्य पक्षतावच्छेद-
कत्वं बाधस्य हेतुत्वे च व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् प्रतियोगिनिष्ठ-
भेदप्रतियोगितायामवच्छेदकताघटकसम्बन्धेनावच्छेदकत्वस्य विवे-
चने व्यधिकरणसंयोगादिसम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभा-
वनिराकरणानुपपत्तिः, तेन सम्बन्धेन घटत्वादेर्भेदप्रतियोगितायाम्
अवच्छेदकत्वस्य वादिनाऽप्यननुमतत्वात् । एव घटत्वादेः सम-
वायादिसम्बन्धेन वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वाभा-

प्रतियोग्यप्रसिद्धा साधयितुमशक्यः । सैवम् । स्वप्रतियोगिकत्व-
यदनुयोगिकत्वोभयाभाववद्यादृशसम्बन्धसामान्यको यः स स्वनि-
ष्ठत्व-तत्त्वम्भावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदक-
तासामान्यक इत्यर्थविवक्षया सर्वसामञ्जस्यात् संयोदिसम्बन्ध-
सामान्ये घटत्वादप्रतियोगिकत्व-वाच्यत्वाद्यनुयोगिकत्वोभयाभा-
वमत्त्वात् प्रथममन्वयेन घटत्वाद्युपादानस्य मतद्वय एव सम्भ-
वात् तत्र स्वनिष्ठत्व-मयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववद्वाच्य-
त्वादिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकतासामान्यकत्वसाधने नोद्देश्या-
मिद्विरिति (१) ।

‘प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदक इति नृन-
ग्रन्थस्य तथात्वे मानाभावादिति शेषः । ननु समवायितया
वाच्यत्व नास्तीत्याद्याकारकः समवायित्वादेर्वाच्यत्वादिनिष्ठप्रति-
योगितावच्छेदकत्वावगाही प्रत्यय एव मानमित्युक्तत्वेनोपसिद्धा-
गइयामाह, ‘तद्विशिष्टज्ञानस्येति प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्ट-
प्रतियोगिज्ञानस्याभावलोकात्मिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नत्वत्वादित्यर्थः ।
यद्यपि अन्यथा घटनिर्विकल्पवानन्तरं घटाभावाप्रत्यक्षत्वादेरिति
सूलप्रदर्शितयुक्त्या वाच्यत्व न समवायीति विशेषदर्शनप्रतिषेध-
वाच्यत्वावच्छिन्नधर्मवत्समवायित्वप्रकारवृत्तान्दर्शनादेनाह न-
समवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वाभावप्रत्यक्षे नायाति तदादि नृनग्रन्थ-
नर्मायत्व वृत्तित्वादप्रकारवृत्तान्तरान्तरादिवृत्तिर्नान्येति इत्या-

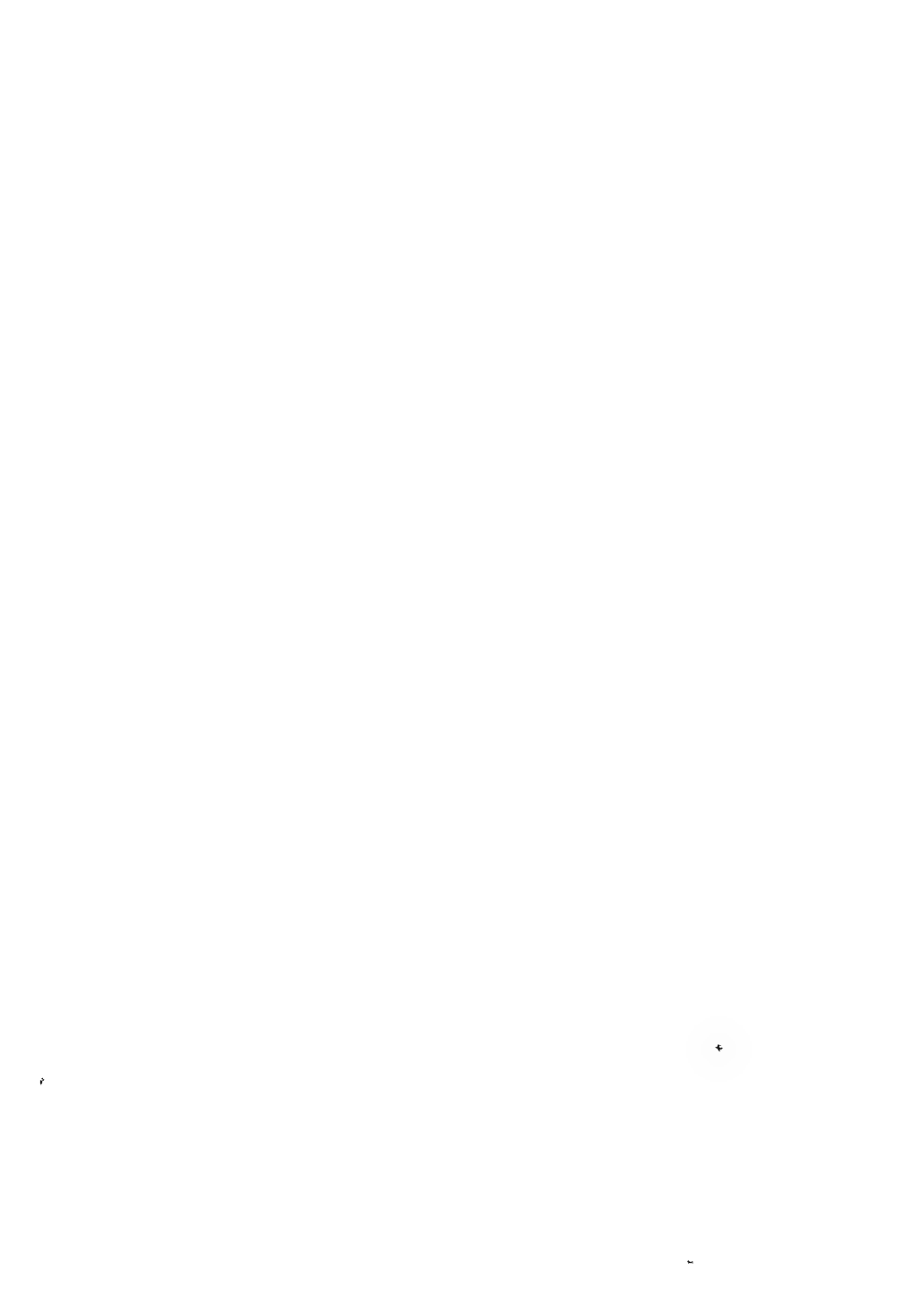
(१) नृनग्रन्थे ‘तद्विशिष्टज्ञानस्येति प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्ट-
प्रतियोगिज्ञानस्याभावलोकात्मिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नत्वत्वादित्यर्थः ।

नुदयात् महानसीयवज्जिर्नाप्तीत्याद्यभावबुद्धौ महानसीयवज्जि-
 त्वाद्यवच्छिन्नत्वेन वज्जिादिनिष्ठप्रतियोगितावगाहित्यां यथा
 महानसीयत्वादिप्रकारेण वज्जित्वाद्यवच्छिन्नविषयकज्ञानं हेतु-
 स्तथा समवायितया वाच्यत्वं नाप्तीत्यादिबुद्धेर्वाच्यत्वादिनिष्ठ-
 प्रतियोगितायां समवायित्वाद्यवच्छिन्नत्वावगाहित्वे समवायित्वा-
 दिना वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकज्ञानं अपेक्षितं तथाच वाच्यत्व
 न समवायीति विशेषदर्शनदशायामप्यनुभूयमाना तथाकारा प्र-
 तीतिः कथमुपपद्यतां तत्र तस्या वाच्यत्वाद्यनुयोगिकसमवायित्वा-
 द्यभाववलम्बनत्वोपगमे सर्वत्रैव तथात्वमुपेयतामिति गतं
 व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनेत्यभिप्राय इति मि-
 श्राद्यनुसारिव्याख्यानं, तत्रेयमनुपपत्तिरवतरति, तद्वर्मावच्छिन्न-
 तन्निष्ठप्रतियोगिताकाभावबुद्धौ तद्वर्माप्रकारकतज्ज्ञानत्वेन न
 हेतुत्वसम्भवः घटत्वेन यत्किञ्चिद्वटज्ञानादपि यावद्वटप्रतियो-
 गिकसामान्याभावबुद्ध्युत्पत्त्या व्यभिचारात् सम्भवेऽपि वा दर्शित-
 विशेषदर्शनकाले निर्द्वर्मावच्छेदककवाच्यत्वादिधर्मिकसमवायि-
 त्वादिभ्रमसम्भवेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतीतिनिर्वाहा-
 त्तादृशकारणताया अकिञ्चित्करत्वात् । न च वज्जित्वधर्मितावच्छेद-
 कक-महानसीयत्वप्रकारकबुद्धिं विना विशुद्धलमहानसीयत्व-वज्जि-
 त्वप्रकारकज्ञानमत्वेऽपि महानसीयवज्जित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रत्यक्षा-
 नुत्पत्त्या तद्वर्मासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
 बुद्धौ तद्वर्मावच्छिन्नधर्मिकतद्वर्माप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता वाच्ये-
 ति वाच्यत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वप्रकारकज्ञानं विना न

समवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वप्रमानाधिकरणप्रतियोगिताकाभाव-
 भानमन्त्रव इति वाच्यम् । सहानर्तीयवञ्जित्वाद्यवच्छिन्नप्रति-
 योगिताया द्रव्यत्वादेरपि सामानाधिकरण्यादुक्तकार्य-कारणभावो-
 पगने द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकमहानर्तीयत्वादिप्रकारकज्ञानस्याऽ-
 पि तादृश्यप्रतियोगिताकाभावबुद्धावपेक्षणीयतापत्तेः । अथ तदन्ते-
 बद्धित्वेन भासमानप्रतियोगित्वे तदन्तर्भावच्छिन्नत्वावगाहिन्याम-
 भावबुद्धौ तदन्तर्भावच्छिन्नधर्मिकतदन्तर्प्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता
 महानर्तीयवञ्जित्वास्त्युक्तं च (१) वञ्जित्वावच्छिन्ननिष्ठत्वेन संनर्ग-
 घटकतया भासमानप्रतियोगित्वे महानर्तीयत्वावच्छिन्नत्वं भासते
 स्वावच्छिन्नवञ्जित्वाप्रतियोगिताकत्वस्याभावादि प्रतियोगिविशे-
 परतापन्नमहानर्तीयत्वमन्त्रत्वादिति तत्र वञ्जित्वावच्छिन्न-
 धर्मिकमहानर्तीयत्वप्रकारकज्ञानन्यापेक्षा न तु धर्मान्तराव-
 च्छिन्नधर्मिकस्य धर्मान्तरविशेषितवञ्जित्वावच्छिन्नत्वेन तत्र प्रतियोगि-
 ताया प्रमानात् इति चेत् तर्हि प्रतियोगितावच्छेदकप्रकार-
 कज्ञानमन्त्रेणैवभावप्रत्यक्षसामान्यापत्तिः प्रत्यक्षविशेष एव
 तद्हेतुतायाः स्वीकृतत्वात् एवमप्यनतिप्रसङ्ग प्रतियोगिविशेषिता-
 भावबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया प्रतियोगिताव-
 च्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वादेव निर्वाहः स्वतन्त्रहेतुताया-
 निर्वीजत्वापाताच्च । एतद्वाक्येणैव हेतु हेतुमत्तावच्छिन्न-
 वादितया वाच्यत्वप्रमाणात्वात् वाच्यत्वप्रमानाधिकरणविशेषि-
 तस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव समवायित्वमन्त्रघटकतया भा-

(१) महाभारतवैदिकान्तर्गतकारकबुद्धौ तदन्तर्भाव-
 १६

नोपगमसम्भवेन वाच्यत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वप्रकारक-
 ज्ञानस्य तत्रानपेक्षणीयत्वमुपपद्यत इति । अत्रेदं समाधानमव-
 धेयम्, तदुभयधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबुद्धौ तदुभयैकतर-
 धर्मावच्छिन्नधर्मिकतदन्यतरप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता समवायि-
 तया वाच्यत्वाभावस्य च व्यधिकरण-समानाधिकरणयोः समवायि-
 त्व-वाच्यत्वयोर्द्वयोरेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिरवश्यमङ्गी-
 कार्या समवायित्वमात्रस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे वाच्यत्वप्रका-
 रकज्ञानमन्तरेणापि तादृशाभावप्रतीत्यापत्तेः । तत्र समवायितया
 वाच्यत्वं नास्तीति प्रतीत्या समवायित्व-वाच्यत्वलोभयपर्याप्तप्रति-
 योगितावच्छेदकत्वानवगाहने तस्याः समवायिवाच्यत्ववद्विदमिति
 भ्रमविरोधित्वानुपपत्तिश्च तं प्रति समवायितया प्रमेयत्व-
 वाच्यत्वोभयनास्तीत्यादिनिश्चयव्यावृत्तेन तदुभयांशे प्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् । न
 च विनक्षणवाच्यत्वप्रकारतानिवेशनादेव दर्शितनिश्चयव्यावृत्तिम-
 भवे तदुभयांशेऽवच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहित्वमप्रयोजकमिति वा-
 च्यम् । यतस्तदर्थेऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिस्तदवच्छि-
 न्नप्याभावविरोधित्वप्रयोजिका तदवगाहित्वमेवाभावबुद्धस्तदव-
 च्छिन्नविशिष्टज्ञानप्रतिबन्धकतायां तन्त्वं समवायितया वाच्यत्व-
 प्रमेयत्वोभयं नास्तीतिबुद्धेः समवायित्व-वाच्यत्वलोभयविशिष्टवत्ता-
 बुद्धप्रतिबन्धकत्वे समवायित्व-वाच्यत्वलोभयांशे प्रतियोगिताव-
 च्छेदकत्वपर्याप्त्यनवगाहित्वमेव धीजं तस्य च समवायितया
 वाच्यत्व नास्तीति धीमाधारण्ये तस्यान्तादृग्धीप्रतिबन्धकत्वं नो-

अथेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याभावधिया
 अपेक्षणे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकविशिष्टविशेषण-
 ज्ञानकारणत्वमेव हेतुत्वेनाभिप्रेतमित्याह, तथाच जन्यतायाम-
 भावविषयकत्वावच्छिन्नत्वमविवक्ष्यमिति विशेषणतावच्छेदकवि-
 शिष्टविशेषणज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्नाभावधीनिष्ठ-
 जन्यताप्रतियोगीभूतस्याभावेन समवायितया वाच्यत्व नास्तीति
 प्रतीतिर्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववगाहित्वासम्भव इत्यर्थपरतया-
 व्याख्यानमेवोचितं न तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुतायामुपजीव्य-
 कल्प्यहेतुत्वान्तरपरतयेत्याशयेनाह, दीधितौ 'विशेषणतावच्छेद-
 केति । अयमभावः वाच्यत्व समवायीति ज्ञानमन्तरेण समवा-
 यिवाच्यत्ववानयमिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुत्पत्त्या वाच्यत्वत्वा-
 वच्छिन्ननिरूपितत्वेन भासमानवैशिष्ट्ये समवायित्वावच्छिन्ननि-
 रूपितत्वावगाहिनि ज्ञाने वाच्यत्वत्वावच्छिन्नधर्म्मिकसमवायित्व-
 प्रकारकज्ञानत्वेन हेतुताकल्पनमावश्यक समवायित्वं नास्तीति
 व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावबुद्धेरपि च्छिन्नीयत्वेन भासमाने
 अनुयोगितारूपवैशिष्ट्ये च्छिन्नीयत्वावगाहितया तत्र तादृगज्ञान-
 ननु वैशिष्ट्यांशे वाच्यत्वनिष्ठधर्म्मिण्येव विशेषणतापन्नसमवायित्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
 वच्छिन्नधर्म्मिकसमवायित्वप्रकारकत्वेन च्छिन्नाभावबुद्धौ च वाच्यत्व-
 नोपेयते अपि तु तद्विशेषणतावच्छेदकत्वमिति चेन्न

योगिताकत्वसम्बन्धेनाभावांशे विशेषणत्वमुपेयते वाच्यत्वसंसर्गता-
वच्छेदकतयैव वा तथाविधतदवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितांशे भान-
मुपेयते तथाच तत्र नोपदर्शितज्ञानापेक्षेत्याशङ्कां परिजिहीर्षुर्भावं
व्याचष्टे, 'अभावप्रत्ययो हीति, 'विशेषणस्य' विशेषणप्रतियोगिघटा-
दिनिरूपितविशेषणतापन्नस्य घटत्वादेः, 'प्रतियोगितावच्छेदकत्व-
सवगाहते, (१) प्रतियोगितया भानमानघटादिनिरूपितविशेषणता-
वच्छिन्ना या स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादि-
निष्ठप्रकारता तच्छालीभवतीति यावत् । 'न तु स्वातन्त्र्येण' न
प्रतियोग्यविशेषणत्वेन, घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वसवगाहते
इत्यनुषङ्गेनान्वयः, तादृशसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारता प्रति-
योगिनिरूपितप्रकारतानवच्छिन्ना न भवतीत्यर्थः । 'घटो नास्ती-
त्येवेति अभावांशे स्वातन्त्र्येण घटत्वादिवैशिष्ट्योमेखरहिताया-
एव इत्यर्थः । 'प्रतीतिः,' अनुभवादिति शेषः, एतावता किमायात-
मिन्यत आह, 'तदिहेति, 'अवच्छिन्नं' विशेषितं, 'तस्यापि प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वं' तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमपि, तथाच मानाभावेन
व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वामिद्विरिति भावः ।
अथ व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगिविशेषणतयैव व्यधिकरणधर्माव-
च्छिन्नाभाववृद्धौ भानमुपेयते । न चैवं मति तादृशबुद्धेः समवायि-
त्वादिरूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकवाच्यत्वादिज्ञानजन्यतायच्छे-
दकाक्रान्ततया तादृशज्ञानं विना व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-

(१) एतेन 'तदवच्छेदकत्वसवगाहते' इत्यत्र 'प्रतियोगितावच्छेदकत्वसवगाहते'
इति पाठः कृत्यचिदादर्शपुस्तके वर्तते इत्यनुमीयते ।

बुद्धानुपपत्तिरिति वाच्यम् । भ्रमात्मकतादृशज्ञानदशायामेव
तद्वुद्ध्युपगमात् विशेषदर्शनदशायामपि आहार्यत्वकारज्ञान-
सम्भवात् अनाहार्यस्यैव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य
विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययहेतुत्वे विशेषदर्शनकालीनायाः समवायितया
वाच्यत्वं नास्तीत्यादिवुद्धेरगत्या वाच्यत्वाद्यधिकरणकसमवायित्वाद्य-
भाववगाहित्वमुपेयते, वाच्यत्वं समवायि इत्यादिभ्रमानन्तर सम-
वायिवाच्यत्वं नास्तीत्याकारकप्रत्यय एव व्यधिकरणधर्मस्य प्रति-
योगितावच्छेदकत्वे मानमास्तां तत्र तदवगाहितायाः सर्वानुभव-
मिद्वत्वेनापह्नोतुमशक्यत्वात्, तादृशप्रतीतेर्वाच्यत्वे समवायित्वाभावा-
वगाहित्वोपगमे तत्पूर्वं वाच्यत्वं समवायीति भ्रमापेक्षानुपपत्तेरि-
त्याशयेनाशङ्कते, 'अथावगाहत इति, समाधत्ते, 'तर्हि भ्रम एवेति
व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाग्रेऽपि भ्रम एव इत्यर्थः,
वैशिष्ट्यमान एवावच्छेदकताया भानादवच्छेदकताया वैशिष्ट्य-
नियततया तद्वाधे तस्या अपि बाधादिति भावः । न चैवं
'गवि शशशृङ्गं नास्तीति प्रतीतेरसिद्धेरिति नूनामङ्गतिस्तादृश-
प्रतीतिः शृङ्गाशे शशीयत्वावगाहितानभ्युपगमे शशीयत्वे शृङ्ग-
निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहनामभवात् तदवगाहित्वे भ्रम-
त्वात् उभयथापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावामाधकत्वात्तादृश-
प्रतीतिनिराकरणस्यानुपयुक्तत्वादिति वाच्यम् । अन्तानामपि
गवि शशशृङ्गं नास्तीति व्यवहारमूलकप्रतीतिसत्त्वेनोक्तनियमस्यैवा-
सिद्धा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमिहिर्निर्ग्रह्यं तादृशप्रतीति-
र्गोशृङ्गाधिकरणकशशीयत्वाभावावगाहित्वोपगमे तस्या गवाधिक-

नविधया हेतुतायाः कृतत्वात् तादृशकारणविरहादेव न तच्छून्य-
काले तदापत्तिः ।

यत्तु अनाहार्यप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिप्रकार-
कोपलम्भविरहो विज्ञेयोभूततत्तद्विनिर्मुक्त्यासन्नोऽभावग्रहहेतुः त-
याच यस्य पुंसः समवायित्वादिविशिष्टवाच्यत्वादिप्रकारकोऽना-
हार्यभ्रमोऽप्रसिद्धः तदीयः समवायितया वाच्यत्वनास्तीकारकप्र-
त्ययो न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमवगाहितुमिष्टे तदीयतादृ-
शप्रतियोग्यपलम्भविरहरूपतदीयाभावप्रत्यक्षकारणस्याप्रसिद्धेरिति
तत्पुरुषीयतादृशप्रत्ययस्य वाच्यत्वाद्यनुयोगिकसमवायित्वाभाव-
विषयकत्वस्यावश्यकत्वे सर्वत्रैव तद्विषयकत्वमुचितं एकाकार-
प्रतीति' पुरुषभेदेन विषयवैचित्र्यविरहादिति मित्रोक्तव्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावनिराकरणस्य पन्थाः सोऽपि न साधीयान् ।
अभावबुद्धौ स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्ट-स्वप्रतियोगिमत्त्वोप-
लम्भत्वेन एककारणतायाः स्वत्वानुगमेन दुर्वचतया विशिष्य
कारणताकल्पनस्यावश्यकत्वे यत्र तादृशोपलम्भप्रसिद्धिस्तत्रैव तादृ-
शोपलम्भानन्तरमभावप्रत्ययवारणाय तदभावहेतुतोपगमाद्व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभावबुद्धौ क्वचिदप्रसिद्ध्या तदभावहेतुत्वासम्भवे-
ऽपि सन्निकर्षादिघटितसामग्रीतस्तदुत्पत्तौ बाधकादित्यत्र आह,
'वदि पुनरिति, 'स्वरसवाहो' विवादशून्यः, घटत्वेन घटो नास्तीति
पाठः घटत्वेन पटो नास्तीति पाठो न साधुस्तादृशप्रतीतिः
पटाद्यनुयोगिकघटत्वाद्यभावावगाहिताया एव व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावानभ्युपगन्तृभिरुपगमात् प्रतियोगिविशेषणतापन्न-

यदि च यादृशप्रकारतावच्छिन्ने धर्मं स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-
 सत्त्वन्नावच्छिन्नधर्मप्रन्तरनिरूपितप्रकारता-तदन्यप्रकारतानिरू-
 पितविशेषणविषयतानिरूपितसंसर्गतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति अभा-
 वीयानुयोगिताविशेषभेदस्य कारणतां कल्पयित्वा ईदृशापत्तिः प्र-
 तियोगिप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकतापन्नावृत्तिप्रकारतावि-
 शेषसम्बन्धेन लौकिकप्रत्यक्षं प्रत्यभावत्वभेदस्य कारणतां कल्पयित्वा
 च पूर्वोपत्तिः (१) वार्यते तदा तावतैव सकलापत्तिवारणादलं
 प्रतियोगिज्ञानहेतुतया । न चैवमपि प्रतियोग्यविषयकस्याभाव-
 त्वाप्रकारकप्रत्ययस्थापत्तिर्विना प्रतियोगिज्ञानहेतुतां न शक्यते
 वारयितुं इति वाच्यम् । प्रतियोगिज्ञानं विना प्रतियोग्यविषयकस्य
 इदन्त्वादिना अभावप्रत्यक्षस्य इदन्त्वादिरूपतादृशविशेषणज्ञाना-
 सत्त्वे च तादृशस्य अभावनिर्विकल्पस्येष्टत्वात् अभावनिर्विकल्प-
 कानुपगमे प्रतियोगिज्ञानहेतुतयापि तद्वारणासम्भवात् इदन्त्वा-
 दिना अभावप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय अभावत्वप्रकारकाभावप्र-
 त्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रतियोगिज्ञानहेतुताया वाच्यत्वात्, विशेष-
 णानवच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति अभावभेदस्य हेतुतां
 स्वीकृत्य तद्वारणे च मयापि तथैव तस्य वारणीयत्वात् । वस्तु-
 तस्तु आपाद्याप्रसिद्धैव तादृशफलापत्त्यनवकाशः प्रसिद्धाया घटी
 नास्तीत्यादिवुद्धेर्वटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया तत्र प्रति-
 योगितावच्छेदकघटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदकज्ञा-

नविधया हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् तादृशकारणविरहादेव न तच्छून्य-
काले तदापत्तिः ।

यत्तु अनाहार्यप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिप्रकार-
कोपलम्भविरहो विशेषीभूततत्तद्विनिर्मुक्त्यासन्नोऽभावयहहेतुः त-
थाच यस्य पुंसः समवायित्वादिविशिष्टवाचत्वादिप्रकारकोऽना-
हार्यभ्रमोऽप्रसिद्धः तदीयः समवायितया वाच्यत्वनास्तौकारकप्र-
त्ययो न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमवगाहितुमिष्टे तदीयतादृ-
शप्रतियोग्युपलम्भविरहरूपतदीयाभावप्रत्यक्षकारणस्याप्रसिद्धेरिति
तत्पुरुषीयतादृशप्रत्ययस्य वाच्यत्वाद्यनुयोगिकसमवायित्वाभाव-
विषयकत्वस्यावश्यकत्वे सर्वत्रैव तद्विषयकत्वमुचितं एकाकार-
प्रतीतिः पुरुषभेदेन विषयवैचित्र्यविरहादिति मित्रोक्तव्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावनिराकरणस्य पन्थाः सोऽपि न साधीयान् ।
अभावबुद्धौ स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्ट-स्वप्रतियोगिमत्त्वोप-
लम्भत्वेन एककारणतायाः स्वत्वानुगमेन दुर्वचतया विशिष्ट
कारणताकल्पनस्यावश्यकत्वे यत्र तादृशोपलम्भप्रसिद्धिस्तत्रैव तादृ-
शोपलम्भानन्तरमभावप्रत्ययवारणाय तदभावहेतुतोपगमाद्व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभावबुद्धौ क्वचिदप्रसिद्धा तदभावहेतुत्वामन्त्रवे-
ऽपि सन्निकर्षादिघटितसामग्रीतस्तदुत्पत्तौ बाधकादित्यत्र आह,
'वदि पुनरिति, 'स्वरसवाहो' विवादशूचः, घटत्वेन घटो नास्तीति
पाठः घटत्वेन पटो नास्तीति पाठो न साधुस्तादृशप्रतीतिः
पटाद्यनुयोगिकघटत्वाद्यभावावगाहिताया एव व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावानभ्युपगन्तृभिरुपगमात् प्रतियोगिविशेषणतापन्न-

स्येव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं भासत इति निगमस्य तदाकार-
 प्रतीतिवन्नेनागमपारणात्, 'यानुभविक इत्यस्य अधिकरणधर्मे-
 स्यावच्छेदकत्वावगाहितया अनुभवमिदं इत्यनेकतया वा कथं-
 जित् महमनीयः, 'गौर्ज्वाणगुरुणामपि न गयामित्यनेन प्रतीति-
 कारणवाधेन तादृगाभावनिराकरणवन्तोमित्रादय आश्रिताः ।
 'यदि तदा इत्यनेन तादृगप्रतीतिरानुभविकत्वे विवादं प्रदयेयता
 तादृगाभावस्यापारमाथिकत्वं सूचितम् ।

इति श्रीमहामहोपाध्याय-गदाधरभट्टाचार्यविरचितायां अनु-
 मानचिन्तामणिद्विधितिविद्वतो व्यधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नाभावघटितव्याप्तिलक्षणं सम्पूर्णम् ।

अवृत्तौ साध्याधिकरणावृत्तित्वसत्त्वात् साध्यासामानाधिकरण्य-
 पदस्य साध्यानधिकरणाधिकरणकत्वार्थकतायामेव विशेषण-
 दलस्यावृत्तिसाधारण्यसम्भवात् तथाच सति एतादृशसाध्यासामा-
 नाधिकरण्याप्रसिद्ध्या केवलान्वयिन्यव्याप्तेः साध्यासामानाधि-
 करण्यं नोक्तरूपं किन्तु साध्याधिकरणानधिकरणत्वरूपं तदन-
 धिकरणत्वमप्यवृत्तिसाधारण्यम् अधिकरणाप्रसिद्ध्या अनधिकरणा-
 प्रसिद्धेरवृत्तौ तदसत्त्वात् इति चेदेवमपि 'केवलान्वयिनीत्यादि-
 ग्रन्थविरोधः, तेन गगनादौ साध्यासामानाधिकरण्यप्रसिद्धिदर्शनात्
 साध्यसमानाधिकरणे व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्चेत्यालोच्य लक्षणम-
 न्यथा व्याख्यातुमुपक्रमते, 'साध्यस्येति, साध्यपदासामानाधिक-
 रण्यपदयोर्वहुव्रीहिवलात् साध्यासमानाधिकरणलाभः, तदनधि-
 करणत्वं यदि तदधिकरणत्वाभावस्तदा केवलान्वयिनि अवृत्तेरेव
 साध्यवदवृत्तितया तदनधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरतीजनिधि-
 करणपदं अभाववदर्थकतया व्याचष्टे, 'तदभाववत्त्वमिति, सति-
 सप्तम्याः सामानाधिकरण्यार्थकतया तदभाववत्त्वसमानाधि-
 करणसाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वे धूमादिहेतौ वज्रगाद्यसमाना-
 धिकरणधूमत्वादिमत्त्वादव्याप्तिरत आह, 'तदवच्छिन्नेति, अवच्छे-
 द्यावच्छेदकभावः कुतो लभ्यते इत्याशङ्क्यायामाह, 'सतिसप्तम्येति,
 'अनधिकरणत्वे सतीत्यत्र या सप्तमी तत इत्यर्थः, 'अवच्छेदक-
 त्वलाभादिति तदभाववत्त्वरूपप्रकृत्यर्थे अधिकरणतानिरूपकत्व-
 रूपसमभिव्याहृतसाधिकरणत्वपदार्थैकदेशाधिकरणतानिरूपकता-
 वच्छेदकतालाभादित्यर्थः, अवच्छेदकत्वश्चेदनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं

विवक्ष्यते तदा विषमव्याप्ते धूमादावव्याप्तिः वङ्गासमानाधिकरणपदार्थाभावस्य हेतुशून्यसाध्याधिकरणसाधारणस्य हेत्वतिरिक्तवृत्तित्वात् साध्यव्यापके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्च तत्र साध्यसमनियतस्य साध्यासमानाधिकरणपदार्थाभाववत्त्वस्य हेत्वनतिरिक्तवृत्तित्वादत आह, 'तच्चेहेति, 'अन्यूनवृत्तित्वं' व्यापकत्वं, समुदितार्थमाह, 'साध्यवदवृत्तौति । साध्यानधिकरणाधिकरणकत्वरूप साध्याधिकरणानधिकरणकत्वरूपश्च साध्यासमानाधिकरण्यं केवलान्वयिसाध्यके न प्रसिद्धतीति साध्यासमानाधिकरण्यपदस्य साध्यवदवृत्तित्वार्थकता ग्फुटीकृता, धूमवदवृत्तिरूढत्वाद्यभावस्य वङ्गिव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः साध्यवदवृत्तयो ये ये पदार्थास्तदभावकूटलाभाय सकलेति, इत्यञ्च साकल्यावच्छिन्नतावत्पदार्थाभावस्य केवलान्वयित्वेऽपि न क्षतिः । साध्यवदवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकैकसामान्याभावस्य निवेशयितुमशक्यः । येन येन सम्बन्धेन यस्य साध्यवदवृत्तित्वं तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य निवेशनीयत्वात्, प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाद्यनुगमेनाभावैक्यासम्भवात् । विशेषणताविशेषसम्बन्धमात्रनिवेशपक्षे तत्तदननुगमविरहादेक एव सामान्याभावो निवेशनीयः । साध्यपद साध्यतावच्छेदकविशिष्टपरं यतो विशिष्टसत्तावान् जातैरित्यादौ गुणत्वादे, (१) शुद्धसाध्यवदवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । तद्वत्त्वञ्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं, तेन समवादेन वङ्गी साध्ये पञ्चतत्वादेर्वङ्गिमयोगिवृत्तित्वेऽपि न्ययिगेन हेतोर्धूमे नाति-

अवृत्तौ साध्याधिकरणावृत्तित्वमत्त्वात् साध्यासामानाधिकरण-
 पदस्य साध्यानधिकरणाधिकरणकत्वादर्थकतायामेव विशेषण-
 दलस्यावृत्तिसाधारण्यसम्भवात् तथाच सति एतादृशसाध्यासामा-
 नाधिकरणाप्रसिद्ध्या केवलान्वयिन्यव्याप्तेः साध्यासामानाधि-
 करण्यं नीत्तरूपं किन्तु साध्याधिकरणानधिकरणत्वरूपं तदन-
 धिकरणत्वमप्यवृत्तिसाधारण्यम् अधिकरणाप्रसिद्ध्या अनधिकरणा-
 प्रसिद्धेरवृत्तौ तदसत्त्वात् इति चेदेवमपि 'केवलान्वयिनीत्यादि-
 ग्रन्थविरोधः, तेन गगनादौ साध्यासामानाधिकरण्यप्रसिद्धिदुर्गतात्
 साध्यसमानाधिकरणे व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्चेत्यालोच्य लक्षणम-
 न्यथा व्याख्यातुमुपक्रमते, 'साध्यस्येति, साध्यपदासामानाधिक-
 रण्यपदयोर्वहुव्रीहिवलात् साध्यासमानाधिकरणलाभः, तदनधि-
 करणत्वं यदि तदधिकरणत्वाभावस्तदा केवलान्वयिनि अवृत्तेरेव
 साध्यवदवृत्तितया तदनधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरतीऽनधि-
 करणपदं अभाववदर्थकतया व्याचष्टे, 'तदभाववत्त्वमिति, मति-
 मस्य्याः सामानाधिकरण्यार्थकतया तदभाववत्त्वसमानाधि-
 करणमाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वे धूमादिर्हेतौ वङ्ग्याद्यसमाना-
 धिकरणधूमत्वादिसत्त्वादव्याप्तिरत आह, 'तदवच्छिन्नेति, अवच्छे-
 द्यावच्छेदकभावः कुतो लभ्यते इत्यागङ्गायामाह, 'मतिमस्य्येति,
 'अनधिकरणत्वे मनौल्यत्र या मसमी तत इत्यर्थः, 'अवच्छेदक-
 त्वनाभादिति तदभाववत्त्वरूपप्रकृत्यर्थे अधिकरणतानिरूपकत्व-
 रूपमसमिव्याहृतमाधिकरणत्वपदार्थैकदेशाधिकरणतानिरूपकता-
 वच्छेदकतानाभादित्यर्थः, अवच्छेदकत्वक्षेदनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं

विवक्षते तदा विषयव्याप्ते धूमादावव्याप्तिः ब्रह्मसमानाधि-
करणपदार्थाभावस्य हेतुगुणसाध्याधिकरणसाधारणस्य हेत्वति-
रिहृत्तित्वात् साध्यव्यापके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्च तत्र साध्य-
समनियतस्य साध्यासमानाधिकरणपदार्थाभाववत्त्वस्य हेत्वनति-
रिहृत्तित्वादत्त आह, 'नञ्हेतुति', 'अन्यूनहेत्तित्वं' व्यापकत्वं, समु-
दितार्यमाह, 'साध्यवदहेत्तौति । साध्यादधिकरणधिकरणकत्व-
रूपं साध्याधिकरणानधिकरणकत्वरूपञ्च साध्यासमानाधिकरण्यं
केवलान्वयिनाध्यके न प्रसिध्यतीति साध्यासमानाधिकरण्य-
पदस्य साध्यवदहेत्तित्वात्यक्ता स्फुटीकृता, धूमवदहेत्तिहृत्तत्वाद्य-
भावस्य वद्विव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः साध्यवदहेत्तयो ये ये
पदार्थान्तदभावकूटलाभाय सक्त्येति, इत्यत्र साकन्यावच्छि-
दनावत्पदार्थाभावस्य केवलान्वयित्वेऽपि न हतिः । साध्य-
वदहेत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकैकनामान्याभावस्य निवेगयितुमशक्यः ।
येन येन सम्बन्धेन यस्य साध्यवदहेत्तित्वं तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्न-
तदभावस्य निवेद्यनीयत्वात्, प्रतियोगिनावच्छेदकसम्बन्धाद्यननु-
गमेनाभावैक्यानभवात् । विशेषणविशिष्टसम्बन्धमात्रनिवेगपक्षे
तत्तदनुगमविहातेक एव नामान्याभासो निवेद्यनीयः ।
साध्यवद साध्यावच्छेदकविशिष्टपरं चनो विशिष्टसम्बन्धान्
लान्घित्वादी गुणत्वादेः १ इहसाध्यवदहेत्तित्वेऽपि न हतिः ।
नहत्तत्र साध्यावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं, किं समवायेन ब्रह्मो
माध्ये पञ्चमत्वादेर्विशिष्टसंयोगिहृत्तित्वेऽपि संयोगिनो हेतौ धूमे नाति-

व्याप्तिः । यत्पदं हेतुतावच्छेदकविगिष्टपरं अतो द्रव्यं विगिष्टमत्ता-
दित्यादौ नाव्याप्तिः । तदधिकरणता हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्या-
तेन समवायादिना धूमाधिकरणताया निर्वह्निमाधारण्येऽपि
न क्षतिः ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

यथासन्निवेशे अधिकरणत्वस्य न वैयर्थ्यं हेतुता-
वच्छेदकसम्बन्धलाभाय वा तत् । येन येन सम्बन्धेन
योयः साध्यवदवृत्तिस्तेन तेन सम्बन्धेन तत्तदभावो-
बोध्यः, एतेन साध्यवदवृत्तित्वं यदि साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धेन विवक्षितं तदा समवायेन साध्यतायां साध्य-
वदसमवेतस्य सार्वत्रिकत्वात्सकलतच्छून्याप्रसिद्धिः ।
अथ तदभावोऽपि तादृशेनैव सम्बन्धेन वाच्यस्तदा
जातिमान् प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः जातिमदसम-
वेतानां समवायेनाभावस्य केवलान्वयित्वाद्दतएव न
संयोगेन समवायेन वा, इदं न जातिमज्जातित्वादित्या-
दादौ साध्यवत्समवेताद्यप्रसिद्धेश्च । नापि साधनताव-
च्छेदकेन, इदमेतद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तिः ।
नापि विषयतया, घटभिन्नं मेयत्वादित्यत्राप्यतिव्याप्तेः
सविषयकमात्रस्यैव घटभिन्नविषयत्वात् घटनिर्विकल्प-

केऽपि घटत्वादिभानात् । नापि सत्त्वत्वसावेण, द्रव्यं
सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः दृष्टिस्तन्मात्रस्यैव स्वरूपमत्त्व-
त्वेन महाकाले दृत्तेरदृत्तेरभावस्य च केवलान्वयित्वादि-
ति प्रत्युक्तम् । विशेषणताविशेषेण वा साध्यवद्दृष्टित्वं
वक्तव्यं सर्व्वदैव तत्तद्भानित्वे तत्तदन्यात्वे तत्तदा-
रूपप्रमाविषयत्वे वा तत्तुल्यम् । तेनैव नन्वत्येन
तद्वच्छिन्नसामान्याभावे वाच्य इति ।

कत्वादतिव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवदवृत्ति-
 त्वादिविवक्षणे च वक्ष्यमाणदोषाणां दुर्वारतेत्यालोच्य साध्य-
 वदवृत्तितानिर्वाहकसम्बन्धाभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धयोरैक्यं
 विवक्षति, 'येन येनेति, संयोगादिनायोगोलकत्वादेर्धूमादिमद-
 वृत्तित्वात्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य च वङ्गादिव्यापकत्वादति-
 व्याप्तिरतः 'येन येनेति वीक्षा, 'तत्तदभाव इति, संयोगादिसम्बन्धा-
 वच्छिन्नसाध्यवदसंयुक्तत्वाद्यवच्छिन्नसामान्याभावा एव यथासम्भव
 लक्षणघटकाः, न तु तत्तत्पदार्थानां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावाः,
 अनन्ताभावनिवेशप्रसङ्गादित्यवधेयम् । एतादृशविवक्षाप्रयोजनं
 दर्शयति, 'एतेनेत्यादिना, 'साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति अस्य
 चाभावप्रतियोगितया भासमानायां वृत्तावन्वयः, 'समवायेनेति,
 संयोगादीनामप्युपलक्षणं, 'साध्यवदसमवेतस्येति, मेयत्वादेरिति
 शेषः । असमवेतपदमप्यसंयुक्ताद्युपलक्षणपरं, 'सकलतच्छून्येति
 साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थाभावाप्रसिद्धिरित्यर्थः, एकसम्बन्धेन व्यभि-
 चारनिरूपकाधिकरणवृत्तेरपरसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य हेतुव्याप-
 कतामादायातिव्याप्तिवारणाय साध्यवदवृत्तेः सम्बन्धसामान्येना-
 भावोऽवश्यं विवक्षणीयः । संयोग-समवाय-स्वरूपादिनिष्ठसम्बन्धता-
 विशेषाणां मिथो भिन्नत्वेऽपि सम्बन्धतात्वेनानुगतानां तावन्निष्ठ-
 प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकत्वे मानाभावात् । सामान्य-
 विशेषभावेनावच्छेद्यावच्छेदकभूतसम्बन्धतयोर्भेदेनात्माश्रयविरहात्,
 प्रत्येकं सकलसम्बन्धावच्छिन्नाभावकूट एव वा निवेश्य इत्य-
 भिप्रायेणेदं, अन्यथा मेयत्वादेरपि समवायादिना अभावप्रसिद्धा

असङ्गत्यापत्तेः । 'तादृशेनैवेति, एवकारेण सम्बन्धसामान्यव्यवच्छेदः, तावतैव धूमवान् वङ्गेरित्यादावतिव्याप्तिवारणसम्भवादयोगोलकौय-
चङ्गादेः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाभावस्य हेत्वन्यूनवृत्तित्वा-
विरहादिति भावः । 'जातिमानिति समवायेन जातित्वावच्छिन्न-
साध्यके व्यभिचारिणीत्यर्थः, 'केवलान्वयित्वादिति व्यधिकरणसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनेत्यादिः, केवलान्वयित्वे सुतरामेव
हेत्वन्यूनवृत्तित्वमिति तदभिधानम् । विशिष्य समवायादिसम्बन्ध-
निवेशनं निरस्यति, 'अतएवेति एतादृशातिव्याप्तेर्नैवेत्यर्थः, संयोगेन
समवायेन वा नाध्यवदहत्तेस्तोनैव सम्बन्धेनाभावः शक्यनिवेश इति
शेषः । जातिमदमंयुक्तस्य संयोगेनाभावस्यापि केवलान्वयित्वादिति
भावः । एतत्पक्षद्वये अधिकामव्याप्तिमाह, 'इदमिति, 'समवेता-
दीत्यादिना संयुक्तपरिग्रहः । 'साधनतावच्छेदकेनेति, सम्बन्धेनेति
शेषः । साध्यवदहत्तिरित्यादिकमपि पुरणीयं, एवमग्रेऽपि,
जात्यादिनाध्यके व्यभिचारिणि स्वरूपसम्बन्धस्त्वैव साधनताव-
च्छेदकतया तेन सम्बन्धेन साध्यवदहत्तिजातित्वादिस्तादृशसम्बन्धा-
वच्छिन्नाभावस्य हेत्वव्यापकत्वेन नैतत्कल्पेऽतिव्याप्तिरित्याशङ्काव-
तारः । 'इदमिति पक्षनिर्देशः 'एतदित्यस्य पक्षनिर्देशताभ्रम-
परीहाय, तथा सति रूपत्वावच्छिन्नभेदस्य साध्यतालाभेन तादृश-
साध्यवदनमवेतस्य रूपत्वादेः प्रसिद्धा अतिव्याप्त्यनवकाशात् ।
'अतिव्याप्तेरिति, एतद्रूपमात्रममवेताप्रसिद्धा एतद्रूपभिन्नासम-
वेतस्य समवायरूपसाधनतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य व्यधि-
करणसम्बन्धावच्छिन्नाभावतया केवलान्वयित्वादिति भावः । तद्वटा-

दिमात्रसमवेतस्य रूपादेः प्रसिद्धा गुणत्वरूपैकव्यक्तिकानुमरणम् ।
 'नापि विषयतयेति, व्यभिचारिणि साध्यवद्विषयकस्य व्यभिचा-
 रनिरूपकाधिकरणविषयकज्ञानादेर्विषयतामसम्बन्धावच्छिन्नाभाव-
 मादायातिव्याप्तिनिराकरणासम्भवात् गङ्गावतारः । 'घटभिन्नं
 मेयत्वादित्यत्रापीत्यपिना पूर्वोक्तस्थलपरिग्रहः, घटभेदसाध्य-
 कस्य नानाव्यक्तिविषयकत्वं द्रव्यविषयकत्वञ्च पूर्वोक्तस्थलादिगेष-
 इति पूर्व्वकल्पापेक्षया एतत्पक्षस्यातिहेयतास्त्वनायेतस्याधिकस्य
 प्रदर्शनम् अतिव्याप्तिवोजं, विषयतया साध्यवद्वृत्तेस्तत्सम्बन्धाव-
 च्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वं दर्शयति, 'सविषयकेति, 'मात्रपदं
 कृतस्त्रपरं, 'घटभिन्नविषयकत्वादिति, घट इत्याद्याकारकस्य घटा-
 दिविषयकज्ञानादेरपि विगेषणीभूतघटत्व-तत्सम्बन्धविषयकत्वादिति
 भावः । ननु विशिष्टबुद्धेर्विशेषणादिविषयकत्वनियमेऽपि घटभिन्ना-
 विषयकं घटनिर्विकल्पकमपि सम्भवतीत्यत आह, 'घटनिर्विकल्प-
 केऽपीति, 'घटत्वादौल्यादिना रूपादिपरिग्रहः, तद्भासकसन्निकर्षा-
 दिघटितसामग्र्या अपि तदानीं सत्त्वादिन्द्रियाणां स्वव्यवस्थापक-
 गुणपुरस्कारेणैव प्रवृत्तेश्चाक्षुषादौ रूपादिभानस्यावश्यकत्वाच्चेति
 भावः । 'सम्बन्धमात्रेणेति, सम्बन्धमात्रेण साध्यवद्वृत्तित्वं साध्य-
 वत्सम्बद्धत्वसामान्यं साध्यवदाधेयत्वसामान्यं वा, तादृशसम्बन्धेना-
 भावश्च सम्बन्धत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धताक एक
 एवाभावः प्रतियोगितावच्छेदकतया प्रसिद्धा ये सम्बन्धास्तदव-
 च्छिन्नाभावकूटी वा, 'स्वरूपसम्बन्धेन' कालिकविलक्षणसम्बन्धेन,
 'प्रत्युक्तमिति, यत्र साध्यवति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनावर्तमानं

तेन सम्बन्धेन क्वचिदपि न वर्तते तत्रापि विशेषणताविशेषेण
 साध्यवद्वृत्तेस्तेन सम्बन्धेन व्यभिचारनिरूपकाधिकरणवृत्तेर्वस्तुनः
 प्रसिद्धा तस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायैवातिव्याप्तिनिरा-
 करणसम्भवादिति भावः । एवं मति विशेषणताविशेषस्यैव
 विशिष्योपादानमुचितं सम्बन्धान्तरनिवेशे प्रयोजनाभावादित्या-
 शयेनाह, 'विशेषणताविशेषेणेति दैर्घ्यविशेषणतयेत्यर्थः, एवं
 सति दर्शितातिव्याप्तीना नावकाश इति सूचयितुं व्यभिचारनिरू-
 पकाधिकरणे तेन सम्बन्धेन वृत्तिमति तेन सम्बन्धेन साध्यवद-
 वृत्तित्वमीलभ्यमाह, 'सर्व्वतैवेति, व्यभिचारिहेतुक इति शेषः ।
 'तत्तद्व्यक्तित्व इति यद्व्यक्तौ हेतोः साध्यव्यभिचार इत्यादिः,
 अयोगोलकादिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वं तन्मात्रवृत्तिरूपादात्मकमेव न तु
 पदार्थान्तरं तस्य च न विशेषणताविशेषेण वृत्तिरिति के-
 लान्वयिनं तस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाय नातिप्रसङ्ग-
 निराकरणसम्भव इति तत्र तर्कालभ्यमनुपपन्नमित्याह 'तत्तद-
 न्यान्यत्व इति, तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदोऽपि स्वप्रतिदोगितावच्छे-
 दकभेदप्रतियोगितावच्छेदवत्तद्व्यक्तित्वादनन्तरिक्त एव तदाह
 वक्ष्यते 'न हि घटभेदभेदो घटत्वादतिरिक्त इत्यादिमाह, 'त-
 प्रकारवेति तद्व्यक्तित्वादप्रकारवेत्यर्थः, तद्व्यक्तिरूपसमवयवस्य
 साध्यवत्यपि सम्भवात् 'प्रमेति, 'तत् तेन सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वं,
 विशिष्य समवायादिसम्बन्धनिर्देशे जातभावादिसम्बन्धकमे तेन
 सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाप्रमेतिरिक्त' इति सम्बन्धनिर्देशे निमित्त
 निर्देशे तु न तरोपापकार इति सूचयितुं सर्व्वत्र सदैवं साध्यवद्वृत्ति-

कालिकसम्बन्धेन हेतौ घटादौ द्रव्यत्वादेश्च समवायेन साध्यतायां समवायेन हेतौ सत्त्व-गुणत्वादौ नाति-प्रसङ्गः । न वा संयोगेन वज्रादौ साध्ये समवायेन तद्व्याप्यस्य रूपविशेषादेः कालिकसम्बन्धेनाधिकरणे काले स्पन्दे च कालपरिमाण-स्पन्दत्वादेः समवायेन तदधिकरणे घटादेः संयोगेन वृत्तावपि चाप्रसङ्गः, सम्बन्धविशेषेण व्याप्यत्वलाभाय साधिकरणत्वमित्याहु-स्तच्चिन्त्यम् ।

गाढाधरी विवृतिः ।

मित्रव्याख्यानमुपन्यस्यति, 'केचित्त्विति, 'नञ्-व्याख्यासेन' साध्यपदानन्तरं न्यूयमानस्य नञस्तत्पूर्वाभिसम्बन्धेन, तथाचा-साध्यनामानाधिकरणस्येति वक्तव्ये साध्यासमानाधिकरणस्येत्यभिधानं प्रमादेनेति भावः । असाध्यपदस्य साध्यभिन्नार्थकत्वे एतद्वृत्तिधर्मवानेतत्त्वादित्याद्यतिरिक्ते सर्वत्र साध्यभिन्नस्य हेतु-समानाधिकरणतया क्वचिच्च साध्यभिन्नाप्रसिद्धा अव्याप्तिरतो नञ्पदस्य विरोधार्थकतामाह, 'साध्यविरोधीनीति, विरोधस्य तद-भावव्याप्यतारूपत्वे केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्धा अव्याप्ति-रत. 'साध्यासमानाधिकरणानीति, केवलान्वयिन्यहत्तावेव साध्या-समानाधिकरणप्रसिद्धिः, व्यभिचारिहेतुकेऽपि साध्यानामानाधि-करणम्यान्ततोऽहत्तेरेव हेत्वसमानाधिकरणतया अतिव्याप्तिरिति साध्यासमानाधिकरणरूपोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन हेत्वसमा-

नातिरिक्तम् । अतिरिक्तत्वात्, न निरुद्धम् । अतः न । अतः न ।
 मन्त्रिणं च मन्त्रिणीं च । अतः न । अतः न । अतः न ।
 अधिकरणत्वोपपत्तिरिति न । अतः न । अतः न ।
 'माध्यादि' माध्यादिवाच्येऽकस्मिन्मात्रे, तेन विहितत्वात् ।
 नातिरिक्तत्वात् । नातिरिक्तत्वात् । नातिरिक्तत्वात् ।
 गौमितानवच्छेदकत्वे न तु तत्र सामानाधिकरण्याभावात् ।
 गौमितानवच्छेदकत्वमेव तत्रम् । अभावत्वादिकमादायातिव्याप्यताऽपि
 वाच्य । माध्यादिनिवृत्तेऽपि सामानाधिकरण्यमिति न । माध्यादिनिवृत्तेऽपि
 सामानाधिकरण्यभावात् । अतः न । अतः न । अतः न ।
 न्यपदे व्यापकताभावात् । गौमितानवच्छेदकत्वमिति न ।
 अतः न । अतः न । अतः न । अतः न ।
 करणसामान्य-गगनोभयत्वादाय निवृत्त्याभावात् । माध्यादिनिवृत्त्या-
 दिकरणव्यापकत्वेऽपि न शक्तिः । नपदं हेतुतावच्छेदकपरं, तद्वि-
 - माध्यादिकरणनिवेगात् । द्वयं विहितमस्त्वादित्यादौ
 नाव्याप्तिः । 'परं सामानाधिकरण्यं' हेतुसामानाधिकरण्यं, साध्य-
 तावच्छेदकसम्बन्धनिवेगस्य व्यावृत्तिमात्रं, 'समवायेन पृथिवीत्वा-
 देरिति 'व्यभिचारिणि हेतौ घटादौ नातिप्रसङ्गः', इत्ययमेव
 सम्बन्धः, वृत्तिमन्मावस्यैव कालिकसम्बन्धेन पृथिवीत्वाधिकरणकाले
 तादृशहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरवृत्तिमात्रनिवृत्ततदभावं प्रति
 हेतुसामानाधिकरण्याभावस्य व्यापकत्वेऽपि समवायरूपसाध्यताव-
 च्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणपृथिव्यादिनिरूपितकालिकसम्बन्धा-
 वच्छिन्नवृत्त्यभावस्य महाकालादौ हेतुसामानाधिकरणे जन्यपृथिव्य-

समानकालीने चरमध्वंसादौ सत्त्वेन तं प्रत्यमुपस्थाप्यपकत्वादिति भावः । साध्यवद्वृत्तित्वे हेतुतावच्छेदकमस्वन्धनिवेगनप्रयोजनमाह, 'द्रव्यत्वादेवेत्यादि, समवायेन साध्याधिकरणमहाकाले वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिकमस्वन्धेन वृत्ते, साध्यवति मस्वन्धमामान्येन वृत्तेरभावं प्रति हेतुमद्वृत्तित्वाभावस्य व्यापकत्वेऽपि शुण्णत्वादिसाधारणं हेतुतावच्छेदकसमवायेन द्रव्यादिवृत्तित्वाभावं प्रति तस्याव्यापकत्वादिति भावः । हेतुमत्त्वे हेतुतावच्छेदकमस्वन्धनिवेगनप्रयोजनमाह, 'मयोगेन वज्रयादौ साध्य इति वज्जिमान् एतद्रूपादित्यादावित्यर्थः, 'समवायेनेति व्याप्यत्वान्वयि, कालपरिमाण-स्यन्दत्वादेर्वृत्तावपि नाप्रसङ्गः इत्यन्वयः । काले कालपरिमाणादेर्वृत्तिकथनेन साध्यतावच्छेदकमस्वन्धेन साध्यवति हेतुतावच्छेदकमस्वन्धेन वृत्तेरभाववति तत्र मस्वन्धमामान्येन हेतुमत्तमवेतत्वाभावामत्त्वाच्च तस्य तादृशाभावाव्यापकत्वमित्यव्याप्तिप्रसक्तिबीजं दर्शितं मत्ताकालादिनिष्ठो यो वज्रादिमयोगस्यासाधारणरूपेण मयोगस्य साध्यतावच्छेदकमस्वन्धेन मत्ताकालपरिमाणि साध्यसामानाधिकार्यभावासम्भवात् स्यन्दत्वादेर्वृत्तयः । चतुर्थमस्वन्धप्रवेशप्रयोजनमाह, १ 'समवादेनेति, 'नद्विधिरिति' रूपविशेषाद्यधिकरणे, 'घटादे, 'मयोगेन वृत्तावपि' इति । एतेन समवेतस्याभाववति घटादौ हेतुमत्तादिति मस्वन्धमामान्येन वृत्तेरभावमत्तात्तस्य तादृशाभावाव्यापकत्वं दर्शितम् । कालपरिमाण-वृत्तित्वावृत्तयः साधिवत्त्वमित्यन्वयः ।

सत्त्वादेरनैकान्तिकत्वाभावप्रसङ्गात् । न हि प्रति-
योगिविरोधी सयोगादेरपरोऽत्यन्ताभावोऽस्ति अधि-
करणभेदेनाभावभेदाभावात् । नापि साधनवन्निष्ठान्यो-
न्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वं व्याप्तिः मूले वृत्तः
कपिसंयोगवान्नित्यवाधितप्रतीतेः तदन्योन्याभावस्यापि
तत्र सत्त्वात् । न चैवं भेदाभेदः, अवच्छेदकभेदेन तत्-
सत्त्वाभ्युपगमात्, साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगि-
साध्यवद्यस्येति षष्ठ्यर्थव्याप्य-व्यापकभावानिरूपणात्
साध्य-साधनयोर्व्याप्तिनिरूप्यत्वात् वङ्गिमत्पर्व्वतस्य धूम-
वत्सहानसनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वाच्च विशेषा-
भावकूटादेवाभावव्यवहारोपपत्तौ सामान्याभावे माना-
भावात् । नापि साधनसमानाधिकरणयावद्बन्धनिरूपि-
तवैयधिकरण्यानधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यं सा-
धनसमानाधिकरणस्य प्रमेयत्वादेवैयधिकरण्याप्रसिद्धेः
सहानसादौ समवायितया वङ्गि-वङ्गिमतीरत्यन्ता-
न्योन्याभावयोः सत्त्वात् धूमादावप्युक्तलक्षणाभावाच्च ।

चिन्तामणि-दीधितिः ।

तथाश्रुतं यथासम्भवं विकल्प्य दूषयति नेत्यादि ।
नन्वप्रतियोगिपदेन प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नं

व्याप्तिरित्यर्थः । न च धूमसमानाधिकरणान्योन्या-
भावप्रतियोगितावच्छेदको वह्नित्वावच्छिन्नो वह्निः धूम-
वान् वह्निमान्नैत्यप्रतीतेरत आह, 'विशेषेति । य एव
प्रत्येकं वह्निमदभेदाः धूमसमानाधिकरणास्त एव
चैकाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्ना वह्निमत्सामान्यभेदवृद्धिं
उपपादयन्ति(१) तत्प्रतियोगितावच्छेदकश्च वह्नित्वाव-
च्छिन्नोवह्निरिति भवत्यव्याप्तिः । 'साधनेति, वैयधिकरण्यं
तदनधिकरणवृत्तित्वं तच्च केवलान्वयिनः साधनस्या-
प्रसिद्धम् अतिप्रसञ्जकञ्च पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादौ, अतः
समानाधिकरणोपादानं, धूमादेरपि न वह्नादिसमा-
नाधिकरणद्रव्यत्वादनधिकरणवृत्तित्वमतो गवदिति ।
यद्यपि पृथिवीत्वादिसमानाधिकरणघटत्व-पटत्वाद्य-
नधिकरणवृत्तित्वं द्रव्यत्वादेस्तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वञ्च
निखिलघट-पटादिरूपादीनां तथापि तादृशधर्मानधि-
करणमात्रवृत्तित्वानवच्छेदकमाध्यतावच्छेदकवत्त्वं दो-
ष्यं, न हि पृथिवीत्वसमानाधिकरणस्तादृशः कश्चिद-
कोधर्मी यदनधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छेदकं रूपत्वादि,
धूमत्वादिकन्तु वह्नादिसमानाधिकरणाद्योगोलकत्वा-

दिशून्यानन्ताधिकरणव्यक्तीनां घटाद्यभावत्वं कल्पनीयमिति तदपेक्षया घटाद्यभावत्वस्य एकैकव्यक्तावेव कल्पनमुचितं लाघवा-
दिति युक्त्या तत्तिद्धिः । यदि चाभावा अपि अधिकरणसम-
संख्यास्तदा किमपराद्वयमधिकरणानामभावत्वकल्पनमिति भावः ।
ननु द्रव्य-गुणादिवृत्तिसंयोगाद्यभावस्याभेदे संयोगाभावो द्रव्ये
प्रतियोगिसामानाधिकरणो गुणे न तथा, गुणे व्याप्यवृत्तिः
द्रव्ये न तथेति व्यपदेशो न स्यात्तस्य मिथो विरुद्धतत्तद्वन्मद्वय-
विषयकत्वादित्याशङ्क्य तादृशव्यवहारविषयाणामपि अविरोध व्युत्-
पादयितुं तन्निर्व्यक्ति, 'संयोगाद्यभावस्य चेति, 'द्रव्य इत्यस्याव्याप्य-
वृत्तित्वमित्यत्राप्यनुषञ्जनीयं, यथामन्त्रमुद्देश्यद्वये विधेयद्वयान्वयः,
एवमग्रेऽपि 'गुण इति 'व्याप्यवृत्तित्वमित्यत्रापि सम्बध्यते, 'न भेद-
कानि' संयोगाभावस्येत्यादिः, 'अविरोधादिति, प्रतियोग्यधि-
करणवृत्तित्व-तदनधिकरणवृत्तित्वयोर्भावाभावरूपताविरहेण एक-
त्वापि सम्भवात्, द्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्व-गुणनिष्ठाभावाप्रति-
योगित्वयोरपि नीलघट-पीतघटाभावसमशीलतया तथात्वादिति
भावः । उक्तव्यवहाराच्च पारिभाषिका एव अवयवव्युत्पत्त्या तादृश-
तादृशार्थालाभादित्यवधेयम् । यादृशयोर्विरोधस्तादृशयोर्न व्यव-
हारविषयता इत्याह, 'सामान्यत इति 'तथात्वव्यतिरेक इत्यनेनास्य
सम्बन्धः, 'अव्याप्यवृत्तौ प्रतियोगिसमानाधिकरणे चेति तथात्वे-
न च व्यवक्रियमाणे संयोगाभाव इत्यर्थः, 'सामान्यतो न तथात्व-
व्यतिरेकः' न स्वाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसामान्याभावः,
प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावश्च व्यपदिश्यत इति शेषः ।

तादृशरूपावच्छिन्ननिरूपिता व्याप्तिरित्यर्थः, पर्वतादौ महानसी-
यवङ्गादिसदन्योन्याभावसत्त्वेऽपि शुद्धवङ्गित्वाद्यवच्छेदेन महानसी-
यवङ्गादावेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः सुलभ इत्याह, 'न
चेति न हीत्यर्थः, 'वङ्गित्वावच्छिन्नः' शुद्धवङ्गित्वावच्छिन्नः । न
चावच्छेदकत्व-तदभावयोर्विरोधेनैकत्रावस्थानं दुर्घटमिति वाच्यम् ।
निभिन्नावच्छेदेन भावाभावयोरेकत्र वृत्तावविरोधेनावच्छेदकता-
नवच्छेदकरूपेणावच्छेदकत्वाभाव इति वाच्यम् यादृशस्यावच्छे-
दकतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वं तादृशधर्मावच्छेदेनावच्छेद-
कत्वाभावोपगमाद्विशिष्टवङ्गित्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि केवलस्य तस्य
तत्पर्याप्त्यनधिकरणत्वानुपपत्त्यभाव इति भावः । ननु सामान्याभा-
वनिवारणमनुपयुक्तमेव तावतापि सामान्यधर्मस्य प्रतियोगितानव-
च्छेदकतया उक्ताव्याप्तिपरीहारात् एवं विशेषाभावमात्रेण निर्वा-
हेऽपि सामान्याभावानभ्युपगमे यत्किञ्चिद्विशेषाभाववति पर्वतादौ
नाय वङ्गिमान् इत्याकारकप्रतीति-व्यवहारयोः प्रसङ्गादित्याशङ्क्या
अतिरिक्तसामान्याभावासत्त्वपक्षे दर्शितातिप्रसङ्गं परिहरन्नेव लक्ष-
णाव्याप्तिं दृढयति, 'य 'एवेति, 'वङ्गिमभेदाः' तत्तदङ्गवच्छिन्न-
भेदाः, 'एकाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्ना.' तादृगभेदाधिकरणैकव्य-
क्तिवृत्तित्वावच्छिन्ना, 'वङ्गिमत्सामान्यभेददुर्दि' इदौ न वङ्गिमा-
नित्याकारकदुर्हिम्, 'उपपादयन्ति' विपर्ययाभूयोपपादयन्ति, तादृ-
गाधिकरणवृत्तित्वावच्छेदेन तादृगभूतिविपर्ययावच्छेदकत्वमन-
वच्छेदः, एतावतातिप्रसङ्गो वारितः, प्रतियोगितावच्छेदक इति
'वङ्गारः' 'वङ्गित्वावच्छिन्नः' इत्यन्तरं भेदः, 'वङ्गित्वावच्छिन्नः'

शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नः, शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नस्य तत्प्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वे तेषां न वह्निमानित्याकारकप्रतीती तादृशसामान्यधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन विषयतां स्वीकृत्य उक्तातिप्रसङ्गवारणा-
नुपपत्तेः तद्दोषतादवस्थ्यमिति भावः । न च विशेषाभाव-
कूटस्य तादृशप्रतीतिविषयतया यत्किञ्चिद्विशेषाभावयति न
तत्प्रसङ्गः इति वाच्यम् । तत्तद्वह्नित्वेन सकलवह्नीनां युग-
महस्त्रेणापि ज्ञातुमशक्यतया तत्तद्वह्निवच्छिन्नभेदत्वेन भेदसमु-
दायस्य भानासम्भवात् वह्निमप्रतियोगिकभेदत्वेन तावद्भेद-
भानोपगमे तेन रूपेण यत्किञ्चिद्भेदविषयकज्ञानस्यापि प्रकार-
गतविशेषाभावेन तदाकारतासम्भवात् पर्व्यतो न वह्निमानिति
प्रतीतेर्दुर्गौरवात्, न हि प्रकाराविशेषे विषयन्यूनाधिक्येन विचि-
ताकारतादीनां, घटत्वमात्रप्रकारेण शतसहस्राटिव्यक्तिविषयक-
प्रतीतीना घट इत्येवाकारदर्शनात् अभिक्रमणे वक्ष्यामः । साधन-
समानाधिकरणयावत्तन्मैरूपितवैयधिकरण्यघटितनक्षणे वैयधि-
करण्य यदि तदधिकरणाग्रचित्तरूपं तदा प्रमेयत्वादेवैयधिकर-
णस्याप्युक्तो प्रसिद्धा 'प्रमेयत्वादेवैयधिकरणाप्रसिद्धेरिति गृह्य-
विधिः' इत्यमोऽन्यथा तद्वानष्ट, 'वैयधिकरण्यमिति । ननु
साधनवैयधिकरण्यान्निर्वाहणत्वमेव कथं न निरूप्यते इत्यने-
नान्, 'न हि तादृशवैयधिकरण्यत्वार्थः, 'नप्राप्तमिति । यदापि
नानाभिः १२३४५६७८९१०१११२१३१४१५१६१७१८१९२०२१२२२३२४२५२६२७२८२९३०३१३२३३३४३५३६३७३८३९४०४१४२४३४४४५४६४७४८४९५०५१५२५३५४५५५६५७५८५९६०६१६२६३६४६५६६६७६८६९७०७१७२७३७४७५७६७७७८७९८०८१८२८३८४८५८६८७८८८९९०९१९२९३९४९५९६९७९८९९१०००

किमाधनकेऽपि तद्दोषाधिक्यं तथापि समानाधिकरण्यावडर्म्भोपा-
दाने व्यतिरेकित्वं धर्मे विशेषणमङ्गीकृत्य वक्ष्यमाणप्रकारान्तरेण च
परिष्कारः सम्भवति नान्यथा इत्याशयेनेयं व्यावृत्तिर्दर्शिता । व्यावृ-
त्त्यन्तरमप्याह, 'अतिप्रसङ्गकञ्चेति, 'पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादाविति,
पृथिवीत्वादेर्द्रव्यत्वादिरूपसाधनानधिकरणवृत्तित्वानधिकरणत्वात्
इति भावः । धूमवान् वङ्गेरित्यादौ साधनस्य नानाव्यक्तितया अयो-
गोत्तरीयवङ्गिवैयधिकरण्यं धूमे सम्भवतीति तदुपेक्षितं, 'धूमाटेर-
पीति, तथाच यावत्पदानुपादाने द्रव्यत्व-महानसत्त्वादिरूपयत्किञ्चि-
दङ्गवैयधिकरण्यानधिकरणत्वमादाय व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः स्या-
दिति भावः । 'यावत्पदोपादानमिति (१) यावतां धर्माणां प्रत्ये-
कनिरूपितवैयधिकरण्यानधिकरणत्व निवेश्यन् अतो नानाधिकर-
णकसाधनके तादृशयावडर्म्भाधिकरणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः, द्रव्यत्व-
वैयधिकरण्यमादायातिव्याप्तिस्तु समवायेन साध्यताया, न तु स-
योगेन तथात्वे तेन सम्बन्धेन तद्वैयधिकरण्यप्रसिद्धेरित्यवधेयम् । 'पृ-
थिवीत्वादीति, तथाच द्रव्य पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः द्रव्यत्वादी
पृथिवीत्वादिसमानाधिकरण्यावडर्म्भवैयधिकरण्यानधिकरणत्ववि-
रहादिति भावः । व्यधिकरण्योर्न व्याप्तिरिति मतानुसारेण वङ्गि-
मान् धूमादित्यादौ महानमीयवङ्गादौ पर्वतत्वादिवैयधिकरण्य-
सत्त्वेऽपि न दोष इत्येकव्यक्तिमाध्यकानुधावनम् । ननु तदनधि-
करणमात्रवृत्तित्वमतं वैयधिकरण्यं घटत्वादेस्तादृशवैयधिकरण्यञ्च
न तदधिकरणेऽपि वृत्तेमानस्य द्रव्यत्वादेरत आह, 'तदनधिकरण-

तावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन धर्मवृत्तित्वं निवेशनीयमन्यथा धूम-
त्वादेरपि कालिकादिसम्बन्धेनायोगोलकत्वादिवैयधिकरणशून्य-
वङ्गादिवृत्तित्वेनावच्छेदकत्वानुपपत्तिः तथाच द्रव्यवान् मेय-
त्वादित्यत्र गुणत्ववैयधिकरणशून्ये गुणादिवृत्तौ सत्त्व-गुणत्वादौ
साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धा द्रव्यत्वादेर्गुणत्वा-
दिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तिः तथाच साधनसमानाधि-
करणघटत्वानधिकरणसंयुक्तवस्तुनि द्रव्यत्वस्य वृत्तेरतिव्याप्तिरिति
भावः । न च समवायेन साध्यत्वे साधनसमानाधिकरणघटत्वादिवै-
यधिकरण्यावच्छेदकत्वं द्रव्यत्वस्य सुलभं तद्वैयधिकरणशून्ये
घटरूपादौ समवायेन वृत्तेः प्रसिद्धेरिति नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
अतिव्याप्तिवारणमश्वेऽपि धर्मपदानुपादाने गुणत्ववैयाधिकरण्या-
वच्छेदकत्वानुपपत्त्या अतिव्याप्तिप्रदर्शनात् । तत्पदे वृत्तेऽपि
तद्वैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्त्या मन्दर्भविरोधस्य दुर्ब्बारत्वात्,
द्रव्यवान् द्रव्यसमवायिगुणान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्तेरपि दुर्ब्बा-
रत्वाच्च तत्र गुणमात्रस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणतया तद्वृत्ति-
धर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वासम्भवे साधनसमानाधिकरणधर्म-
वैयधिकरण्यावच्छेदकभेदकूटस्य चाव्याहतत्वात् इति चेन्न, 'तच्छून्य-
धर्मावृत्तित्वमित्यनेन स्वाधिकरणतच्छून्यधर्मसामान्यकत्वस्य (१)
तदाश्रय(२)-स्वाश्रयधर्मसामान्यकत्वस्य ।३. वा विवक्षितत्वात् ।

(१) अतएव अवच्छेदकत्वेन निमित्तपरं ।

(२) तत्पदे साधनसमानाधिकरणधर्मसामान्यकत्वमर्थवत्परं ।

३ अत्रापि अतएव अवच्छेदकत्वेन निमित्तपरं ।

तावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन धर्मवृत्तित्वं निवेशनीयमन्यथा धूम-
त्वादेरपि कालिकादिसम्बन्धेनायोगोलकत्वादिवैयधिकरणशून्य-
वक्रादिवृत्तित्वेनावच्छेदकत्वानुपपत्तिः तथाच द्रव्यवान् मेय-
त्वादित्यत्र गुणत्ववैयधिकरणशून्ये गुणादिवृत्तौ सत्त्व-गुणत्वादौ
साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धा द्रव्यत्वादेर्गुणत्वा-
दिवैयधिकरणावच्छेदकत्वानुपपत्तिः तथाच साधनसमानाधि-
करणघटत्वानधिकरणसंयुक्तवस्तुनि द्रव्यत्वस्य वृत्तेरतिव्याप्तिरिति
भावः । न च समवायेन साध्यत्वे साधनसमानाधिकरणघटत्वादिवै-
यधिकरणावच्छेदकत्व द्रव्यत्वस्य सुलभं तद्वैयधिकरणशून्ये
घटरूपादौ समवायेन वृत्तेः प्रसिद्धेरिति नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
अतिव्याप्तिवारणमन्त्रवेऽपि धर्मपदानुपादाने गुणत्ववैयाधिकरणा-
वच्छेदकत्वानुपपत्त्या अतिव्याप्तिप्रदर्शनात् । तत्पदे वृत्तेऽपि
तद्वैयधिकरणावच्छेदकत्वानुपपत्त्या मन्दर्भविरोधस्य दुर्वारत्वात्,
द्रव्यवान् द्रव्यसमवायिगुणान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्तेरपि दुर्वार-
त्वाच्च तत्र गुणमात्रस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणतया तद्वृत्ति-
धर्मवैयधिकरणावच्छेदकत्वामन्त्रवे साधनसमानाधिकरणधर्म-
वैयधिकरणावच्छेदकभेदकूटस्य चाव्याहतत्वात् इति चेन्न, 'तच्छून्य-
धर्मवृत्तित्वमित्यनेन स्वाधिकरणतच्छून्यधर्मसामान्यकत्वस्य (१)
तदाश्रय(२)-स्वाश्रयधर्मसामान्यकत्वस्य (३) वा विवक्षितत्वात् ।

(१) अपद अवच्छेदकत्वेनाभिमतपरं ।

(२) तत्पद साधनसमानाधिकरणधर्मोऽधिकरणभाववदिति परं ।

(३) अत्रापि अपद अवच्छेदकत्वेनाभिमतपरं ।

एतेन तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकसम्यग्भेन वाच्यम्
 अन्यथा धूमादेः कालिकादिसम्यग्भेनायोगोलकादिवृत्तित्वम्
 धूमत्वाद्यवच्छिन्नस्यायोगोलकत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वानुपपत्तेः
 तथाच समवायेन प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके वाच्यत्वादिहेतावति
 व्याप्तिः तत्र व्यभिचारनिरूपकवृत्तिजातित्वाद्यनधिकरणमात्र
 समवेतत्वशून्ये अभावादी प्रमेयत्वादिर्घृष्टा अवच्छेदकत्वानुपपत्तेः ।
 साध्यतावच्छेदकसम्यग्भेन समवेतत्वरूपधर्मत्वनिवेशेऽपि तद्वाच्यता
 दायकाः, जातित्वादी समवायेन तत्त्वप्रसिद्धा जातित्वादिव्येयभित्ति
 र्गण्यत्वसमवायाप्रसिद्धेर्जातित्वादिव्येयभित्तरण्यावच्छेदकत्वस्य साध्य
 तावच्छेदके दुरुपपादत्वादिवापि निरस्तम् । प्रमेयत्वाद्याभ्यांभ्या
 समवायासामान्यस्य जातित्वाद्यनधिकरणमात्रसमवेतत्वरूपजाति
 त्वादिहेतविरुद्धावगत्या भेयत्वादिभ्यस्तदवच्छेदकत्वनिर्वाहः ।

अत्रिन्नु साध्यतावच्छेदकसम्यग्भेन समवायवत्त्वे गण साध्य
 त्वावच्छेदकसम्यग्भेन अधिकरणमात्रवृत्तित्वस्याभावः तदुपपादकाः
 जातिवृत्तित्ववच्छिन्नानुपपत्तेः । अत्रापि तदवच्छेदकत्वनिर्वाहः ।
 अत्रापि साध्यतावच्छेदकसम्यग्भेन समवायवत्त्वे गण साध्य
 त्वावच्छेदकसम्यग्भेन अधिकरणमात्रवृत्तित्वस्याभावः तदुपपादकाः
 जातिवृत्तित्ववच्छिन्नानुपपत्तेः । अत्रापि तदवच्छेदकत्वनिर्वाहः ।
 अत्रापि साध्यतावच्छेदकसम्यग्भेन समवायवत्त्वे गण साध्य
 त्वावच्छेदकसम्यग्भेन अधिकरणमात्रवृत्तित्वस्याभावः तदुपपादकाः
 जातिवृत्तित्ववच्छिन्नानुपपत्तेः । अत्रापि तदवच्छेदकत्वनिर्वाहः ।
 अत्रापि साध्यतावच्छेदकसम्यग्भेन समवायवत्त्वे गण साध्य
 त्वावच्छेदकसम्यग्भेन अधिकरणमात्रवृत्तित्वस्याभावः तदुपपादकाः
 जातिवृत्तित्ववच्छिन्नानुपपत्तेः । अत्रापि तदवच्छेदकत्वनिर्वाहः ।
 अत्रापि साध्यतावच्छेदकसम्यग्भेन समवायवत्त्वे गण साध्य
 त्वावच्छेदकसम्यग्भेन अधिकरणमात्रवृत्तित्वस्याभावः तदुपपादकाः
 जातिवृत्तित्ववच्छिन्नानुपपत्तेः । अत्रापि तदवच्छेदकत्वनिर्वाहः ।

सम्बन्धेनोभयाभावस्य केवलान्वयितया तद्दोषताटवस्यमिति वाच्यम् । स्वरूपाणामननुगमेऽपि अनतिप्रसक्तेन येन केनचिद्रूपेण तदनुगमसम्भवात् । अन्यथा विषयादिभेदेन विभिन्नस्य प्रमा-विषयत्वादेः प्रमेयत्वादिनाऽपि केवलान्वयित्वानुपपत्तेः तद्वटक-सम्बन्धाननुगमादित्याहुः ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

वस्तुतस्तु तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तिस्वाव-च्छिन्नाधिकरणताकत्वं तदवच्छेदकत्वं वाच्यं तेन सत्ता-द्रव्यत्वोभयवान् गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् वा जातिमत्त्वादित्यादौ नातिप्रसङ्गः सत्ताया गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वविरहेऽपि उभयत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरण-तायाः गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वात्, 'प्रमेयत्वादेरिति । ननु व्यतिरेकित्वेन धर्मोविशेषणीयः, वस्तुतस्तु यावत्पदं तादृशस्य कस्यापि न वैयधिकरण्यावच्छेद-कमेतावन्मात्रस्फोरणाय तथाच साधनसमानाधिक-रणधर्मनिरूपितवैयधिकरण्यावच्छेदकं यद्यत्तद्भिन्न-धर्मवता यावत्तादृशावच्छेदकत्वशून्यधर्मवता वा समं सामानाधिकरण्यामिति पर्यवसितं अतोदोषान्तरमाह, 'महानसादाविति, तथाच तदनधिकरणत्वं तदभावा-

धिकरणत्वं तद्वह्निन्नत्वं वा द्वयमपि दुष्टमित्यर्थः । एतेन
तदधिकरणावृत्तित्वमत्र वैयधिकरण्यमिति निरस्तं,
समवायितया महानसवृत्तित्वं वह्नी नास्तीतिप्रतीते-
र्वह्नीादेरपि तादृशवैयधिकरण्याधिकरणत्वात्सम्बन्धवि-
शेषेण वैयधिकरण्यविवक्षायास्तु नोक्तदोष इति ध्येयम् ।

गादाधरी विवृतिः ।

अथ तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं तदधिकरणावृत्तित्वे सति
तदनधिकरणवृत्तित्वं तत्र सत्यन्तनिवेगादेव सामञ्जस्येन वि-
शेषदलवैयर्थ्यं, तत्परित्यागे च सत्यन्तदलस्यावृत्तिसाधारणतया
तच्छून्यत्वमात्रस्यैवावृत्तिव्यावृत्ततया धर्मत्वोपादानविरोधः । न
च ' तदधिकरणावृत्तित्वमात्रनिवेशे ' प्रमेयत्वादेरित्यादिमूला-
सङ्गतिरिति विशेषदलनिवेशनामायैक्यं तदधिकरणावृत्तित्वशून्य-
त्वात् अन्यस्य अवृत्तिसाधारणस्य विशिष्टशून्यत्वस्याभावात्तर-
तया चावेयर्थ्यमिति वाच्यम् । वृत्त्यंगमात्रस्य विशेष्यविधया
निवेशेनैवाग्वण्डाभावान्तरस्य घटकत्वात्तदधिकरणांगस्याव्यापत्त-
कस्य निवेशे व्यर्थ्यविशेषणताया दुर्व्यारत्वात्, वैयर्थ्यंभिया तदंग-
स्यैव परित्यागे प्रमेयत्वाद्यधिकरणावृत्तिवृत्तिमतोऽप्रमिष्ट्या ' प्रमे-
यत्वादेरिति मूलसङ्गतायपि ' महानमादायिति मूलस्य वह्नित्वादी-
सम्बन्धान्तरावच्छिन्नात्यन्ताभायादिवटितवह्नीादिरूपसाधनसमा-
नाधिकरणधर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वोपादानपरतया दीधिति-
कारव्याख्यानामद्वैतदुर्व्यारत्वात् । एतेनावृत्तिव्यावृत्ततदधिकरण-

ताव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तद्वैयधिकरणमित्यपि
निरस्तम् । तत्रापि साधनसमानाधिकरणधर्मानधिकरणत्वा-
प्रवेशे दीधितिकृता तन्मूलव्याख्यानासङ्गतेः इति चेन्न, 'तदन-
धिकरणमात्रहृत्तित्वमित्यनेन स्वहृत्तिव्यापकतदनधिकरणत्वक-
त्वस्य विवक्षिततया तन्मूलसङ्गतेः धर्मपदसार्थक्योपपत्तेः ।
न च तादृशन्मूलमङ्गमनस्य तदनधिकरणेतराहृत्तित्वनिवेशेनापि
सम्भवात् निरुक्तवैयधिकरण्य निवेश्य धर्मपदोपादानमयुक्तमिति
वाच्यम् । तदनधिकरणेतराहृत्तित्वमित्यस्य तदनधिकरणेतर-
हृत्तिप्रतियोगिकाभावात्कृते तादृशव्यक्तिविशेषाद्यभावस्य समा-
नाधिकरणसाधारणतया तच्छून्याप्रसिद्धेः, तादृशहृत्तित्वाद्यव-
च्छिन्नाभावार्थकत्वे तादृशहृत्तित्वस्य स्वसमानाधिकरण-तदधि-
करणहृत्तित्वापेक्षया गुरुशरीरत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्
तादृशाभावाप्रसिद्ध्या तस्य तदर्थकत्वानुपपत्तेः इति तच्छून्य-
धर्माहृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वप्रवेशे एकतराव्यभिचारिण्युभयमाध्यके
विशेष्याव्यभिचारिणि विशिष्टसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गस्याग्ने
दर्शनीयतया कल्पान्तरमाह, 'बन्तुतस्त्विति । यद्यपि अत्रापि
तदनधिकरणमात्रहृत्तित्वं स्वव्यापकतदनधिकरणताकत्वमेव न तु
तदधिकरणाहृत्तित्वे सति तदनधिकरणहृत्तित्वं हृत्तिमत्त्वं वा
तदभावप्रवेशेन उक्तरीत्या विशेष्यसार्थक्यस्योपपादयितुमशक्य-
त्वात् । न च तदधिकरणाहृत्तित्वमात्रं प्रवेश्य तथा सति गगनादौ
प्रमेयत्वादेस्तादृशवैयधिकरण्यनत्वेऽपि गगनत्वावच्छिन्नाधिकर-
णत्वाप्रसिद्ध्या गगनत्वादौ निरुच्यमानवैयधिकरणत्वावच्छेदकत्वा-

जातिमान् मेयत्वादित्यादौ जातित्वाद्यधिकरणे समवायेन वृत्तेर-
 प्रसिद्धा जातित्वादौ जातित्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य दुरुप-
 पादता बोध्या, अधिकरणतापदमधिकरणतासामान्यपरम् अन्यथा
 द्रव्य-गुणत्वादिवृत्तित्वविशिष्टमत्तादिनिरूपिताधिकरणताविशेषे
 शुद्धसत्तात्वाद्यवच्छिन्नवत्तावुद्भुतपपत्तेः । एवञ्च धूमादेः कालिकादि-
 सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताया अयोगोलकादौ वैयधिकरण्याव-
 च्छेदकत्वानुपपत्तिः इति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेना-
 धिकरणता विशेषणीया । न च तादात्म्यादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन
 साध्यतायामव्याप्तिः, सम्बन्धिताया एव निवेश्यत्वात् । न च सम्बन्धि-
 तायाः सम्बन्धरूपतया संयोगेन दण्डादेः साध्यत्वे दण्डसमवेत-
 संयोगादिहेतावतिव्याप्तिः स्वसमानाधिकरणस्वसंयोगाधिकरण-
 ताया दण्डत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगस्य साधनसमानाधिकरणतत्तद्दण्ड-
 त्वाद्यधिकरणवृत्तित्वेन तद्वैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तेः, सम-
 वायैक्यमते समवायेन साध्यताया सहेतौ साधनाधिकरणे सर्व्वत्र
 समवेतमात्रत्वस्यैव समवायसत्त्वावच्छेदकाप्रसिद्धा अव्याप्ति-
 चेति वाच्यम् । सम्बन्धानुयोगिताया एव सम्बन्धितारूपत्वात्
 सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धानु-
 योगितायास्तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं तत्त्वमित्यर्थपर्य्यवसानेन
 सर्व्वत्र सामञ्जस्यात् समवायैक्यमते समवायानुयोगिताभिदस्याति-
 प्रसङ्गभङ्गायावश्यकतया अनुपपत्त्यभावात् । अथैवमपि महाकालो
 घटवान् कालपरिमाणात् इत्यादौ साधनाधिकरणमहाकाल-
 वृत्तिधर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकाप्रसिद्धा अव्याप्तिः अहृत्तिगगन-

च्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति विवक्षया सर्वानुपपत्ति-
 परीहारसम्भवात् शुद्धवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणतात्वे प्रत्येकं
 महानसीयत्व-पर्वतीयत्वादिविशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताधि-
 करणतात्वाद्यवच्छिन्नभेदकूटसमानाधिकरणत्वात् व्यभिचारिणि
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरण-
 तात्वस्यापि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणवृत्तितानवच्छेदकतया तद-
 वच्छिन्नभेदस्य निरुक्तभेदकूटान्तर्गततया तादृशकूटाधिकरणतात्वे
 च तद्भेदसामानाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्त्यनवकायात् इत्यन्तं
 पल्लवितेन । पूर्वकल्पपरित्यागबीजं, दर्शयति (१) 'तेनेति, तदनधि-
 करणमात्रवृत्तिताशून्यधर्मावृत्तित्वस्थले तादृशधर्मापर्याप्तत्वनिवेशे
 सत्ता-द्रव्यत्वोभयत्वादेस्तु याविधसत्तामात्रपर्याप्तत्वविरहेणावच्छेद-
 कत्वमुपपद्यते इत्याशयेन विशिष्टसाध्यकानुसरणं, 'सत्ताया गुणत्वा-
 भाववन्मात्रवृत्तित्वविरहेऽपीत्यनेन तद्वृत्तितया उभयत्वादेः पूर्व-
 कल्पेऽवच्छेदकत्वासम्भवः सूचितः, 'महानसादावित्यादिभूतं साध-
 नाधिकरणे तत्तद्वह्नित्व-तद्वदत्यन्ताभावान्योन्याभावप्रदर्शकं सिंह-
 गुहावलोकनन्यायेन पूर्व्वलक्षणद्वयदूषणपरतया साम्प्रदायिका-
 व्याचक्षते, स्वयञ्च तेषामसामर्थ्यसूचनाय प्रकृतलक्षणदूषणपरतया
 तत्तद्वह्नियन् तदाकाशामुत्थापयितुं 'प्रमेयत्वादेरित्यादिदूषणमु-
 च्यते, 'नन्विति, 'व्यतिरेकित्वेन' साध्यतावच्छेदकमग्नयेन
 किञ्चिदधिकरणे वर्त्तमानो यो व्यतिरेकस्तत्प्रतियोगित्वेन, तेन
 समवायेन साध्यताया साधनसमानाधिकरणस्य ज्ञानादिनिष्ठ-

धिकरणस्य, 'कस्यापि न वैयधिकरण्यावच्छेदकं' माध्यतावच्छेदक-
मिति शेषः । एतावता लक्षणं कीदृशमित्याकाङ्क्षायामाह, 'नया-
चेति, 'साधनसमानाधिकरणेति तादृशयत्किञ्चिदेकधर्मवैयधि-
करण्यावच्छेदकं यद्वयदित्यर्थः, तेन साधनसमानाधिकरणधर्म-
त्वावेच्छिन्नानधिकरणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः । विशिष्टवज्जित्वा-
दिरूपवैयधिकरण्यावच्छेदकधर्मभेदस्य शुद्धवज्जित्वादावमत्त्वाद्-
व्याप्तिरतोऽवच्छेदकानां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटनिवेशनपक्षं
परित्यज्यावच्छेदकताव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वनाभावकूटं निवेशयति,
'यावत्तादृशावच्छेदकत्वशून्येति तादृशावच्छेदकत्वं यद्वयत्तच्छून्ये-
त्यर्थः । विशेषण-विशेष्यान्तर्भावेन वज्जित्वादौ पर्याप्तं यदवच्छेद-
कत्वतदभावः केवलविशेष्ये अक्षत एवेति । न च यदध्माव-
च्छिन्नानधिकरणता तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तिस्तद्वत्त्वरूपमव-
च्छेदकत्वं विशिष्टवज्जित्वादौ विशिष्टवज्जित्वत्वादिरूपमेव यद्रूपपटेन
अतस्तद्रूपपटेन तद्रूपस्योपादानात् तच्चाव्यामज्यहृत्त्वेवेति कथं तद-
भावः शुद्धवज्जित्वादाविति वाच्यम् । यादृशधर्मावच्छिन्नपर्याप्ताव-
च्छेदकतानिरूपकाधिकारणतासामान्य तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृ-
त्ति तादृशधर्मरूपवैयधिकरण्यावच्छेदकतानिवेशात् महानर्मादव-
ज्जित्वादावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितावच्छेदकत्वस्य महानर्मादत्वा-
दिममुदाये व्यामज्यहृत्तितया तत्पर्याप्त्यवच्छेदकधर्मस्यापि तद्या-
त्वेनानुपपत्त्यभावात्, तत्तदवच्छेदकताकात्यन्ताभावादेत्या तत्तद-
वच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य धर्मनिवेशाधिकरणेन गुरुतया न तद्वि-
शेषः, तत्र विशिष्टस्यावच्छेदकत्वे शून्यान्वच्छेदकत्वानुपपत्ति-

व्यतिरेकप्रतियोगिसत्तादेरनधिकरणमात्रे साध्यतावच्छेदकमस-
 न्येनाधिकरणत्वाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः । एतेनाकागादिरूपव्यति-
 रेकप्रतियोग्याकाशाभावाद्यनधिकरणाप्रसिद्धिभयेनान्योन्याभावप्र-
 तियोगितावच्छेदकपरतया केपाच्चिद्व्यतिरेकपदव्याख्यानमशङ्क्यम् ।
 यद्यपि प्रमेयत्वादेरपि किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नव्यतिरेकप्रतियोगि-
 त्वमक्षतमेव तथापि येन येन सम्बन्धेन यद्व्यत्माधनसमानाधि-
 करणं तेन तेन सम्बन्धेन तदनधिकरणमात्रवृत्तितानवच्छेद-
 कत्वे विवक्षणीये स्वनिष्ठव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य येन
 सम्बन्धेन इत्यत्र सम्बन्धविशेषणत्वोपगमान्न दोषः । अत्र चाप्र-
 निरुक्तस्यावच्छेदकत्वस्य स्वत्वघटिततया तत्तद्व्यक्तिविश्रामा-
 व्यभिचारिण्येकधर्मवैयधिकरण्यानवच्छेदकस्यापि साध्यतावच्छेद-
 कस्य धर्मान्तरवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वेन तत्तद्वैयधिकरण्या-
 वच्छेदकानामेकभेदनिवेशामश्वय इति यावन्तो वैयधिकरण्या-
 वच्छेदकधर्माः प्रातिमिकरूपेण तावद्वेदकृत्वव्यतिरेकनिरूपण-
 शक्यत्वे साधनसमानाधिकरणधर्मो यावत्त्वं विशेषणम् अनर्थकं
 व्यभिचारिणि एकधर्मवैयधिकरण्यानवच्छेदकस्यापि साध्यता-
 वच्छेदकस्य धर्मान्तरवैयधिकरण्यावच्छेदकयावद्वर्मान्तर्गततया
 तद्वेदकस्य च तत्रामत्वेनातिप्रसङ्गविरहादिति व्यतिरिक्तत्वस्य धर्म-
 विशेषणत्वमन्तरणेन सामञ्जस्यं प्रमेयत्वादेर्येयधिकरण्याप्रसिद्धावपि
 येषां येष्यधिकरण्यं प्रसिद्धं तदवच्छेदकभेदकृत्मादाय महेती मन्त्र-
 मसनमश्चयात् इत्यागर्थेन धर्मो यावत्त्वात्कार्त्तनं यावदवच्छेदकभेद-
 न नावद्वयया व्याचष्टे, 'यमूनस्मिन्नि, 'तादृगस्य' साधनसमाना

धिकरणस्य, 'कस्यापि न वैयधिकरण्यावच्छेदकं' साध्यतावच्छेदक-
मिति शेषः । एतावता लक्षणं कीदृशमित्याकाङ्क्षायामाह, 'तथा-
चेति, 'साधनसमानाधिकरणेति तादृशयत्किञ्चिदेकधर्मवैयधि-
करण्यावच्छेदकं यदयदित्यर्थः, तेन साधनसमानाधिकरणधर्म-
त्वावच्छिन्नानधिकरणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः । विशिष्टवद्भित्वा-
दिरूपवैयधिकरण्यावच्छेदकधर्मभेदस्य शुद्धवद्भित्वादावसत्त्वाद-
व्याप्तिरतोऽवच्छेदकानां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटनिवेशनपक्षं
परित्यज्यावच्छेदकताव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वनाभावकूटं निवेशयति,
'यावत्तादृशावच्छेदकत्वशून्येति तादृशावच्छेदकत्वं यदयत्तच्छून्ये-
त्यर्थः । विशेषण-विशेष्यान्तर्भावेन वद्भित्वादौ पर्याप्तं यदवच्छेद-
कत्वतदभावः केवलविशेष्ये अक्षत एवेति । न च यद्व्यव-
च्छिन्नानधिकरणता तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तिस्तद्वत्त्वरूपमव-
च्छेदकत्वं विशिष्टवद्भित्वादौ विशिष्टवद्भित्त्वत्वादिरूपमेव यद्रूपपदेन
अतस्तद्रूपपदेन तद्रूपस्योपादानात् तच्चाव्यासज्यवृत्त्येवेति कथं तद-
भावः शुद्धवद्भित्वादाविति वाच्यम् । यादृशधर्मावच्छिन्नपर्याप्ताव-
च्छेदकतानिरूपकाधिकरणतासामान्यं तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृ-
त्ति तादृशधर्मरूपवैयधिकरण्यावच्छेदकतानिवेशात् महानसीयव-
द्भित्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितावच्छेदकत्वस्य महानसीयत्वा-
दिसमुदाये व्यासज्यवृत्तितया तत्पर्याप्त्यवच्छेदकधर्मस्यापि तथा-
त्वेनानुपपत्त्यभावात्, तत्तदवच्छेदकताकात्यन्ताभावापेक्षया तद्व-
वच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य धर्मनिवेशाधिक्येन गुणद्वयं न तद्व-
वेशः, तत्र विशिष्टस्यावच्छेदकत्वे शुद्धस्यावच्छिन्नभेदस्य न तद्व-

भवेन व्यासज्यवृत्तिधर्मात्यन्ताभावात्स्येव तादृशधर्मावच्छिन्नभेद-
 स्यापि एकोन हावित्यादिप्रतीतिवलेन तद्वर्तमानं स्वीकारात्,
 विशिष्टपर्यासावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य शुद्धविशेषेऽतत्त्वत्
 महानसादौ वज्रं तद्वतीरत्यन्तान्योन्याभावसत्त्वेन प्रकृतलक्षणवृत्ति-
 भाविस्त्वरोति, 'तथाचेति, 'तदनधिकरणत्वं' वैयधिकरणघटकम् ।
 'इयमपि दुष्टमिति, साधनसमानाधिकरणस्य वज्रेरिव तादृशो-
 भयविधतदनधिकरणत्वघटितवैयधिकरणावच्छेदकत्वस्य वज्रत्वा
 वच्छिन्ने सत्त्वादिति भावः । न चैवं सर्वस्येव वस्तुनो वज्रानधि-
 करणतया मात्रपदव्यवच्छेद्याप्रसिद्धा वज्रत्वावच्छिन्ने वैयधिकरण-
 दुरुपपादमिति वाच्यम् । स्वव्यापकतदनधिकरणताकत्वरूप
 तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वस्य सूपपादत्वात् तदधिकरणावृत्तित्व
 रूपवैयधिकरणस्य निवेगे 'प्रमेयत्वादेरित्यादिदूषणानवकागात् ।
 न्यूनताभङ्गाय तत्पक्षेऽपि दूषणमाह, 'एतेनेति सम्बन्धभेदेन वज्रा-
 दिवैयधिकरणस्य वज्रेः सत्त्वेनेत्यर्थः, तदेव स्फुटीकरोति, 'मम
 बाधितयेति, एतच्च वृत्तित्वविशेषणं, 'तादृगेति यत्किञ्चित्सम्बन्धाव-
 च्छिन्नवज्रधिकरणवृत्तित्वाभावरूपेत्यर्थः । एतादृशधर्मावच्छिन्न-
 सामान्याभावनिवेगे च क्वचिद्वाभिधारिण्यतिव्याप्तिरवच्छेदका
 प्रसिद्धा क्वचित्सङ्केतावव्याप्तिरपि दृष्टव्या, 'सम्बन्धविशेषणेति
 साधनवति येन सम्बन्धेन यद्वर्तते तेन सम्बन्धेन तदधिकरणत्व
 गर्भस्य उभयत्र विशेषणनाविशेषगर्भस्य या वैयधिकरणस्य विव-
 क्षायामित्यर्थः, 'नोक्तदोष' नोक्तोऽपि दोषः ।

अनित्यं, 'वृत्तित्वविशेषणात् सत्ताकालो घटयान् कालप्रति

माणादित्यादाववच्छेदकाप्रसिद्धिरूपदोषो दुर्ज्वार एवेति 'एतेन'
इत्यादिना सूचितमित्याहुः । तन्न, तद्दोषस्यापि पूर्वमुद्धृतत्वात् ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथानौपाधिकः सम्बन्धोव्याप्तिः, उपाधिश्च साध्य-
व्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः, व्यापकत्वन्तु तद्वन्निष्ठा-
त्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं, व्यभिचारे चावश्यमुपाधिः,
प्रतियोगित्वं न विरोधित्वं सहानवस्थाननियमलक्षणं,
गोत्वाश्वत्वयोरतयात्वात् अन्योन्याभावप्रतियोगिन्यस-
त्त्वाच्च । किन्तु यथाधिकरणाभावयोः स्वरूपविशेषः
सम्बन्धः तथा प्रतियोगित्वमनुयोगित्वमपि, अभावविर-
हात्मत्वं वेति चेत्, यत्किञ्चित्साध्यव्यापक-साधनाव्या-
पकधर्मनिषेधो न, धुमादौ प्रकृतसाध्यव्यापक-साधना-
व्यापकधर्मश्च सिद्धासिद्धिभ्यां न, निषेद्धुं शक्यः, यावत्-
साध्यव्यापके प्रमेयत्वादौ साधनाव्यापकत्वं यावत्साध-
नाव्यापके च घटत्वादौ साध्यव्यापकत्वं निषिध्यत-
इति चेन्न, व्यधिकरणत्वात् ।

चिन्तामणि-टीपतिः ।

उपाधिपदस्य साध्यसमव्याप्तवचनतया आत्मा-
श्रयप्रसङ्गादाह, 'साध्यव्यापकेति । व्यापकत्वं व्याप्ति-

निरूपकत्वमात्माश्रयादिग्रस्तमतआह, 'तद्वन्निष्ठेति ।
यत्रोपाधिरव्याप्यवृत्तिर्नानाव्यक्तिकोवा तत्रापि व्याप्य
वृत्तिरखण्डश्चान्ततस्तद्वन्निष्ठत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभा
वादिरेवास्ति, यदि च तस्यापि विगणनान्तरविगणन
दित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा तत्राभावसम्भवस्तदा साधनम-
मानाधिकरणाल्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकोमत
साधनममानाधिकरणाल्यन्ताभावप्रतियोगिताकाङ्क्ष
भस्योत्तरं दत्ततर्थां बोध्यः । अनवस्थानिर्गमितुमाह,
'प्रतियोगितमिति, 'सहिति, एकदेश-कालांतरकं
भति समीपं, तेन नाव्याप्यवृत्तिरभावस्य प्रागभावादि
प्रतियोगितायामव्याप्तिः । 'अन्योन्येति, अत्र समाना
दिग्रस्ततावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमिति साधनमाह,
'समानादिना यद्वादिद्वयेन समस्येनाभाव' तर्हि
नेनावृत्तिरेकस्या दृष्ट्यन तेन समस्येनाभावसाधन्यो
न्याय इत्यहं, अन्योन्याभावस्य तादात्म्यसमस्या
इति दृष्टव्यं इति साधनमाह तर्हि तेन समस्येन प्र-
त्ययान्तरादिवत्तत्पक्षे समस्येन समाना अत्र
समानादिना यद्वादिद्वयेन समस्येनाभाव' तर्हि
इति दृष्टव्यं इति साधनमाह तर्हि तेन समस्येन प्र-

च व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायाम-
 व्याप्तिः, सिद्धान्तलक्षणवक्ष्यमाणरीत्या च खण्डशः
 प्रसिद्धा तत्परिहारोऽपीति ध्येयम् । 'अभावविरहा-
 त्त्वमिति, न चान्योन्याभावप्रतियोगि-तत्त्वावच्छेदकयो-
 रप्रसङ्गातिप्रसङ्गात् प्रकृतोपयोगिप्रतियोगिताभावस्य
 लक्ष्यत्वे तु लक्षणेऽत्यन्तपदवैयर्थ्यं सर्वत्र नित्यस्य
 नित्यसाधारणरूपावच्छिन्नस्य वा उपाधितामन्तवात्
 इतरथा तु भेदप्रतियोगितावाग्यायसंसर्गाभावपरतया
 तस्य सार्यकत्वादिति वाच्यम् । विरहपदस्य तज्ज्ञान-
 प्रतिबन्धकज्ञानविपर्ययकत्वात् । प्रतिवध्नाति हि
 तादात्म्येन प्रतियोगिज्ञानमन्योन्याभाववृद्धिं, प्रति-
 बन्धकत्वञ्चावैककालावच्छेदेन एकदावर्तमानत्वं अभा-
 वपदस्य च स्वाभावप्रगत्वात् । वस्तुतस्त्वेकमन्वयाव-
 च्छिन्नायास्तत्त्वानानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अन-
 वच्छेदकमपि भवत्येव सम्बन्धान्तरावच्छिन्नायाः तस्या-
 अवच्छेदकम् अतो यत्तन्मन्वावच्छिन्नाया साधनमा-
 नाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकं तदन्व-
 यावच्छिन्नाया एव साधनमनानाधिकरणाभावप्रति-
 योगिताया अवच्छेदकं तदाच्यम्, तत्रात्र संसर्गाभावत्व-

निरूपकत्वमात्माश्रयादिग्रस्तमतआह, 'तद्वन्निष्ठेति ।
यत्रोपाधिरव्याप्यवृत्तिर्नानाव्यक्तिकोवा तत्रापि व्याप्य-
वृत्तिरखण्डश्चान्ततस्तद्वद्भिन्नत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभा-
वादिरेवास्ति, यदि च तस्यापि विशेषणान्तरविशिष्टस्य
द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा तत्राभावसम्भवस्तदा साध्यस-
मानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूत-
साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदक-
धर्मवत्त्वं दलद्वयार्थो बोध्यः । अनवस्थान्निरसितुमाह,
'प्रतियोगित्वमिति, 'सहेति, एकदेश-कालावच्छेदे-
नेति पूरणीयं, तेन नाव्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रागभावादस्य
प्रतियोगितायामव्याप्तिः । 'अन्योन्येति, अत्र समवाया-
दिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववति महानसादौ
संयोगादिना वङ्गादेवृत्तेर्येन सम्बन्धेनाभावः तद्वति
तेनावृत्तिर्वक्तव्या इत्यञ्च तेन सम्बन्धेनासम्बद्धत्वोक्तौ
नायं दोषः, अन्योन्याभावस्य तादात्म्यसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकतया तद्वति तेन सम्बन्धेन प्रति-
योगिनोऽसम्बद्धत्वात् परन्तु समवायेन सत्ताया अभा-
वस्य प्रतियोगितायामव्याप्तिः तद्वति समवायेन वृत्तेर-
प्रसिद्धेः, तादृशस्यसम्बन्धाधिकरणावृत्तितत्कत्वाभिधाने

च व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायाम-
व्याप्तिः, सिद्धान्तलक्षणवक्ष्यमाणरीत्या च खण्डशः
प्रसिद्धा तत्परिहारोऽपीति ध्येयम् । 'अभावविरहा-
त्मत्वमिति, नचान्योन्याभावप्रतियोगि-तत्त्वावच्छेदकयो-
रप्रसङ्गातिप्रसङ्गी प्रकृतोपयोगिप्रतियोगितामात्रस्य
लक्ष्यत्वे तु लक्षणेऽत्यन्तपदवैयर्थ्यं सर्वत्र नित्यस्य
नित्यसाधारणरूपावच्छिन्नस्य वा उपाधितामन्त्रवात्
इतरथा तु भेदप्रतियोगितावारणायसंमर्गाभावपरतया
तस्य सार्थकत्वादिति वाच्यम् । विरहपदस्य तज्ज्ञान-
प्रतिबन्धकज्ञानविपर्ययकत्वात् । प्रतिवध्नाति हि
तादात्म्येन प्रतियोगिज्ञानमन्योन्याभावयुतिः, एति
बन्धकत्वञ्चात्रैककालावच्छेदेन एकादापरिमाणत्वं अभा-
वपदस्य च रक्षाभावपरत्वात् । परतन्मन्त्रसम्बन्धा-
च्छिन्नायाम्बन्धमानाधिकारणाभादप्रतियोगिताया अन-
वच्छेदकमपि भवत्येव सम्बन्धान्तगवच्छिन्नाया तन्मा-
धवच्छेदकम् अतो यत्सम्बन्धावच्छिन्नाया साधनस-
नाधिकारणाभादप्रतियोगिताया अनवच्छेदकं तत्सम्-
बन्धावच्छिन्नाया एव साधनसन्नाधिकारणाभादिति-
योगिताया अवच्छेदकं तदाच्यम्, तदाच सम्बन्धावच्छे-

मनुपादेयमेव, 'वाशब्दीऽत्वास्वरससूचनाय, स च व्यधि-
 करणसम्बन्धेन सर्वस्य प्रतियोगिनस्तादृशभमे माना-
 भावात् स्वाभावसम्बन्धित्वस्य स्वाभावज्ञानविषयत्वस्य
 वा लघोः सर्वत्र सम्भवित्वात् स्वाभावेत्यादौ षष्ठ्यर्थ-
 प्रतियोगितायाः प्रवेशात् तत्र स्वरूपसम्बन्धस्यैव शरणी-
 करणीयतया तस्यैवावश्यकत्वेन तथात्वौचित्याच्च ।
 अभावत्व-प्रतिबन्धकत्वयोः प्रतियोगिताघटितत्वात्
 तथाविधव्यवहारगोचरस्यापि विना प्रतियोगितां
 निर्व्वक्तुमशक्यत्वाच्च ।

गाढाधनो विवृतिः ।

'आत्माशयेति, साध्यममव्याप्तत्वघटकसाध्यनिरूपितोपाधिनि-
 ष्टव्याप्तव्यनौपाधिकत्वरूपतया अनौपाधिकत्वशरीरे अनौपाधिक-
 त्वनिर्बन्धादिति भावः । यद्यप्यनौपाधिकत्वरूपव्याप्तेः प्रकृतमाधन-
 घटिततया साधनभेदेन भेद आवश्यकः तथाच साध्यममव्याप्ति-
 उपधाधिनिष्ठव्याप्तेः प्रकृतमाधननिष्ठव्याप्तिभिन्नत्वात् नात्मानयाव-
 कागः । तथापि सिद्धाभिहितव्याघातपरोक्षाराय साध्यममव्याप्त-
 व्यभिन्नान्तरित्वसम्यग्भावाच्छिन्नाभाव एव विवचनीयः तथाच प्रकृत-
 माधनाप्रवेशात् साधनभेदेन न व्याप्तिभेद इत्यभिप्रायिणदम्
 'आत्माशयादीनि, यावत्साध्यव्यापकव्यापकत्वरूपानौपाधिक-
 यावत्साध्यव्यापकानां साध्यममव्याप्ति व्याप्तिनिरूपकत्वं यदि

व्यापकत्वं तदा स्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकप्रकृतसाध्यकत्वघटितं तादृ-
 शानौपाधिकत्व प्रकृतव्याप्तिघटितमित्यात्माश्रयः, यदि च याव-
 त्साधनाव्यापकाव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं तदा
 प्रकृतसाध्यातिरिक्ते साधनाव्यापकत्व गृहीत्वापि घटादौ तदव्याप-
 कत्वग्रहसम्भवेन प्रकृतसाधननिष्ठप्रकृतसाध्यव्याप्तिग्रहस्यानौपाधि-
 कत्वग्रहे नापेक्षेति नात्माश्रयः अपि तु अनवस्थैवेत्यभिप्रायेणादि-
 पदम् । ननु साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वघटितोपाधिलक्षणस्य
 एतद्रूपवान् सत्त्वादित्यादिस्यलीये तत्संयोगाद्युपाधावव्याप्तिः तेषा-
 मव्याप्यवृत्तितया साध्यवति तदभावसत्त्वात् एव नानाव्यक्तिकाट्-
 न्वनाद्युपाधावपि तत्तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमादाय-
 व्याप्तिरित्याशङ्का व्याप्तिलक्षणघटकनिरूपितोपाधित्वस्य भवे-
 धिसाधारण्यविरहेऽपि सर्वत्र व्यभिचारिणि किञ्चिदुपाधि-
 रण्येनैव व्याप्तिलक्षणे नातिप्रसङ्ग इति तदव्याप्तिर्न दो-
 षपरिहरति, 'यत्रोपाधिरिति, 'तद्वद्विन्नेति अव्याप्य-
 कतत्तदुपाधिमद्विन्नेत्यर्थः, तद्वत्त्वप्रकारकप्रमा-
 देन भिन्नतया नाखण्डत्वमभवः इति तदुपेक्षितं
 भावप्रमाविषयत्वं केवलान्वयीति तदभावा-
 वसुपेत्य तद्वद्वेदानुसरणं, तद्वद्वेदाभावा-
 तया स एव दोष इति प्रमाविषयत्व-
 भ्रमविषयतासम्भवात् ज्ञानसामान-
 पदाहरभिचारनिरूपकाधिक-
 पाधित्वाश्रय इति शेषः, तदा

४. निर्वाणपथ - 'म' न 'न' द्विधा विभक्त्यन्तः । अन्ते
 'म' इति आत्मन् । अन्ते 'न' अन्ते, अन्तर्निर्वाणपथ-
 प्रमाणानि निर्वाणपथे ईदृशानि ।

[illegible]

(१) तद्विशिष्टाधिकरणतायामिति पा० ।

निष्ठकपिसंयोगाच्चेदकस्यागमपि तादृगसंयोगानुत्पाददृग्दर्श
तत्र तदभावाच्चेदकत्वात् तादृगसंयोगावच्छेदकानस्यापि
मूलावच्छेदेन तदभाववृत्तौ तथात्वादव्याप्तेर्दुर्व्याख्यात्, तथापि
शाखावच्छेदेन कपिसंयोगादिसत्त्वदृग्दर्शनाय (१) तादृगप्रतीत्या
वृत्तौ न कपिसंयोगीति प्रतीत्यापत्तिवारणाय (२) तादृगप्रतीत्या
कालविशेषावच्छिन्नस्येव देशस्यावच्छेदकत्वमवगाह्यते इति
स्वीकरणीयं तादृगदेश-कालायां ब्रूतेऽभाववृत्तौ पृथगवच्छेदकत्वं
सम्भवेऽपि तत्कालावच्छिन्नतद्देशस्यानवच्छेदकत्वान्नातिप्रसङ्गः ।
तथाच यत्कालावच्छिन्नतद्देशस्याभाववृत्तावच्छेदकत्वं तत्काला-
वच्छिन्न-तद्देशावच्छिन्नत्वमेकदेश-कालावच्छेदेनेत्यर्थ इति न
दोषः, कालपदं क्षणपरं, तेन दिवसाद्यात्मकसूत्रकालावच्छिन्न
शाखादेः संयोग तदभावावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः । देशपदमव-
च्छेदकदेशान्तरानवच्छिन्नदेशपरं तेन विभिन्नभागावच्छिन्नसूत्रा-
वयवस्य प्रतियोगि-तदभावावच्छेदकत्वसम्भवेऽपि न क्षतिः ।
अथैवमपि व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमाद्वृत्ताद्यभावप्रतियोगि-
त्वासंग्रहः तदवच्छेदकस्यैवाप्रसिद्धेः । न चैकदेश-कालावच्छेदेनेत्य-
स्यानवच्छिन्नत्वविशेषणतात्पर्यान्न दोष इति वाच्यम् । संयोगा-
द्यभावस्यानवच्छिन्नाधिकरणतावति गुणादौ संयोगादेरवच्छि-
संयोगाद्यभावस्य प्रतियोगित्वसंग्रहेऽपि संयोगादेरनवच्छिन्नाधिक-
रणत्वाप्रसिद्ध्या तत्प्रतियोगित्वासंग्रहात् । न चाभावाधिकरणतायां

(१) अभावावच्छेदेन संयोगसत्त्वदृग्दर्शनाय प्रतीत्यापत्तिवारणायैति पा० ।

न तद्विशेषणम् नपि तु यद्विनिष्ठाधिकरणतायामेवेति (१) नायं
दोष इति वाच्यम् । एवमपि संयोगादेः स्वसमानाधिकरणगगना-
द्यभावप्रतियोगित्वापत्तेर्दुर्ज्वारत्वात् ।

यत्तु व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमे यदधिकरणनिष्ठाभावा-
धिकरणतायां यद्यत्तुजावच्छिन्नयद्देशानवच्छेदत्वं तत्तुजाव-
च्छिन्नतद्देशानवच्छिन्नतदधिकरणनिष्ठाधिकरणत्वानिरूपकत्वे सति
यदधिकरणनिष्ठत्वाधिकरणतायां यद्यत्तुजावच्छिन्नयद्यद्देशानव-
च्छिन्नत्वं तत्तुजावच्छिन्नतद्देशानवच्छिन्नतदधिकरणनिष्ठाधिकर-
णत्वानिरूपकतदभावकत्वस्य विवर्तनीयत्वात् व्याप्यवृत्त्यभावप्रति-
योगित्वमपि तस्याजतत्वात् । तथाहि षट्पादौ घटत्वाद्यभावाधिक-
रणता यद्देश-कालानवच्छिन्ना तदनवच्छिन्ना व्याप्यवृत्तिघट-
त्वाद्यधिकरणताप्रतिष्ठा तदनिरूपकत्वादनवच्छिन्नत्वाधिकरण-
तावृत्तादिनिष्ठतादृश्यषट्त्वाभावाधिकरणत्वनिरूपकघटत्वाद्यभाव-
कत्वाच्च षट्पादेः स्वाभावप्रतियोगित्वनिर्वाहः, घटत्वादेर्व्याप्यवृत्ति-
स्वसमानाधिकरणसंयोगादिप्रतियोगितावारणाय सत्यन्तं, संयोगा-
देर्गगनाद्यभावप्रतियोगित्ववारणाय विरोध्यदत्तं, विभिन्नजाव-
च्छिन्नस्य संयोगादिविशेषावच्छेदकाग्रादेस्तदभावधिकरणताव-
च्छेदकत्वाद्दृष्टादिनिष्ठतदभावधिकरणताया न अग्राद्यनवच्छेदत्वं

न्यादाविति शेषः । 'समवायेन वृत्तेः' प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-
समवायेन स्वसम्बन्धत्वस्य, 'तादृशेति तादृशेन प्रतियोगितावच्छेद-
कसम्बन्धेन स्वसम्बन्धं यदधिकरणं तदवृत्तितदभावकत्वाभिधाने
चेत्यर्थः, तथा सति सत्तासमवाय्यवृत्तित्वस्य तदभावे सत्त्वेन उक्ता-
व्याप्तिपरीहारासम्भवादिति भावः । 'व्यधिकरणसम्बन्धेति व्यधि-
करणसम्बन्धेन संयोगादिना गुणायभावप्रतियोगितायां तेन सम्ब-
न्धेन गुणादिसम्बन्धाधिकरणाप्रसिद्धा अव्याप्तिरित्यर्थः । इदमुप-
लक्षणं, प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्यपि काले
कालिकादिसम्बन्धेनाभावस्य वृत्त्या अनुयोगिताविशेषरूपाभाव-
त्वावच्छेदकसम्बन्धेनावृत्तिरवश्यं वाच्या तथाच स्वरूपविशेष-
सम्बन्धेन सत्तायभावस्य यः सत्तादिरूपोऽभावस्तत्रप्रतियोगित्वा-
संग्रहोऽपि द्रष्टव्यः सत्तायभावसम्बन्धाधिकरणसामान्यादौ सम-
वायादिरूपतादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । 'वक्ष्यमाणरीत्येति यादृ-
शसम्बन्धसामान्ये एकदेश-कालावच्छिन्नयदभावाधिकरणानुयोगि-
कत्वस्य यद्रूपविशिष्टप्रतियोगिकत्वस्य च द्वायोर्व्यतिरेकस्तद्रूप-
वत्त्वं तादृशसम्बन्धेन तदभावप्रतियोगित्वमितिरीत्येत्यर्थः । न च
व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानुपगमे देश-कालावच्छिन्नाभावाधिकरण-
त्वाप्रसिद्धा तद्वृत्तितीभयाभावस्याप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । एक-
देश-कालावच्छिन्नाभावाधिकरणानुयोगिकत्वस्थले यद्यदधि-
करणनिष्ठाभावाधिकरणताया यद्यदेश-कालानवच्छिन्नत्वावच्छि-
न्नत्वोभयाभावस्ताव तत्तद्देश-कालानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभया-
भावस्तत्तदधिकरणानुयोगिकत्वद्वयं निवेश्य तद्वृत्त्यप्रतियोगि-

माणमत इव स्वाभावित्वत्र पठ्यर्थप्रतियोगितानिवेशेनात्मान्य एव विरोधिताघटकोभयाभावादावपि प्रतियोगित्वान्तरप्रवेशादनवस्था चेत्यपि बोध्यम् । 'तत्तावच्छेदकेति प्रतियोगितावच्छेदकेत्यर्थः, 'अप्रमत्तयतिप्रसक्ती इति, घटाद्यन्योन्याभावाभावस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादिसावरूपत्वात् इति भावः । ननु नेदं प्रतियोगितापदमुख्यार्थनिर्वचनं किन्तु व्याप्तिलक्षणप्रविष्टोपाधित्व-घटकव्यापकतानिविष्टप्रतियोगिताम्बरूपनिरूपणमेव तादृशप्रतियोगितायाः भेदप्रतियोगिमाधारण्यविरहेऽपि न चतिः तावतापि व्याप्तिलक्षणस्य निर्दोषत्वादित्यत आह, 'प्रकृतोपयोगीति, 'अत्यन्तपदवैयर्थ्यमिति, धूमवान् वक्त्रेरित्यादौ अयोगोलकान्यत्वादिरूपस्य उपाधिः साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितया व्यापकत्वानुपपन्निरिति तद्वारणाद्यैवात्यन्तपदोपादानं, यदि चाभावाभावत्वरूपमन्योन्याभावप्रतियोगिव्याहृतं प्रतियोगित्वमुपाधित्वघटकव्यापकतागरीति निवेक्ष्यते तदा साध्यवन्निष्ठोपाधिभेदमादाय दोषस्यानवधानात्तद्वैयर्थ्यमिति भावः । ननु साध्यवन्निष्ठध्वसप्रागभावप्रतियोगिनि आर्द्धेन्यनादेरुपाधितानिर्दिष्टायात्यन्ताभापदोपादानं तस्यापि तदध्वस-प्रागभावरूपत्वादित्यत आह 'सर्वेति व्यभिचारिणिति शेषः । 'नित्यस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणभेदादेः, द्वित्यावच्छिदाभापप्रतियोगितासादाशङ्क इव, रण'द' इति प्रतियोगितानदध्वसोऽवस्थापदचित्तविविधतायाः अद्वयवत्त्वेन आर्द्धेन्यनादेरपि ध्वसपि प्रतियोगितानदध्वसोऽवच्छेदकान्योन्याभावभेदानुसरत्वादित्या आर्द्धेन्यनादेरुपाधित्वनश्य इत्यादिनाह, नित्य-

3
N
E
2
V
I
N
P
r

माणमत इव स्वाभावेत्यत्र षष्ठ्यर्थप्रतियोगितानिवेशेनात्माश्रय एव विरोधिताघटकोभयाभावादावपि प्रतियोगित्वान्तरप्रवेशादनवस्था चेत्यपि बोध्यम् । 'तत्तावच्छेदकेति प्रतियोगितावच्छेदकेत्यर्थः, 'अप्रमत्त्यतिप्रसक्ती इति, घटादन्योन्याभावाभावस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादिसाद्वैतत्वरूपत्वात् इति भावः । ननु नेदं प्रतियोगितापदमुख्यार्थनिर्वचनं किन्तु व्याप्तिलक्षणप्रविष्टोपाधित्व-घटकव्यापकतानिविष्टप्रतियोगितास्वरूपनिरूपणमेव तादृशप्रतियोगितायाः भेदप्रतियोगिसाधारण्यविरहेऽपि न क्षतिः तावतापि व्याप्तिलक्षणस्य निर्दोषत्वादित्यत आह, 'प्रकृतोपयोगीति, 'अत्यन्तपदवैयर्थ्यमिति, धूमवान् वज्रेरित्यादौ अयोगोलकान्यत्वादिरूपस्य उपाधिः साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितया व्यापकत्वानुपपत्तिरिति तद्वारणायैवात्यन्तपदोपादानं, यदि चाभावाभावत्वरूपमन्योन्याभावप्रतियोगिव्याहृतं प्रतियोगित्वमुपाधित्वघटकव्यापकताशरीरे निवेश्यते तदा साध्यवन्निष्ठोपाधिभेदमादाय दोषस्यानवकाशोक्तद्वैयर्थ्यमिति भावः । ननु साध्यवन्निष्ठध्वस-प्रागभावप्रतियोगिन-आर्द्रेन्वनादेरुपाधितानिर्ज्वाहायात्यन्ताभावपदोपादानं तस्यापि तद्वध्वस-प्रागभावरूपत्वादित्यत आह, 'सर्व्ववेति, व्यभिचारिणीति शेषः । 'नित्यस्य' व्यभिचारनिरूपकाधिकरणभेदादे, द्वित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिनामादायामश्ववारणार्थं प्रतियोगितानवच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वविवक्षाया आवश्यकत्वेन आर्द्रेन्वनादेरपि ध्वसादिप्रतियोगितानवच्छेदकार्द्रेन्वनायोगोलकभेदान्यतरत्वादिना आर्द्रेन्वनादेर्युपाधित्वनश्वर इत्याशयेनाह, 'नित्य-

साधारणेति, न च ध्वंस-प्रागभावादीनां सामान्यधर्मा न प्रतियोगि-
तावच्छेदक इति साध्यवन्निष्ठजं प्रागभावादिरूपाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकं नाद्र्धेन्यनत्वमिति नित्यसाधारणरूपपर्यन्तानुसरण-
फलमिति वाच्यम् । स्वसमानाधिकरणार्द्धेन्यनासमानकालीन-
तप्रागभावानां तादृगतप्रागभावसमानकालीनतद्वृत्तानामार्द्धेन
नत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् अन्यथा ध्वंस-प्रागभावयो-
रन्त्याभावविरोधित्वमते तादृगध्वंस प्रागभावाधिकरणे श्रवेदानी-
मार्द्धेन्यनं नास्तीत्यादिप्रतोल्यनुपपत्तेः । वस्तुतस्तु एतद्वृत्तान्
वच्छेरित्यादौ इत्यनादिव्यक्तीनां नोपाधिता सम्भवति एतदार्द्धेन्य-
त्वादेः साध्यवन्निष्ठध्वंसादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यामङ्गायां
‘नित्यस्येत्यनेन तद्व्यक्तीनां व्याप्तिलक्षणाप्रवेशेऽपि न चतिरित्युक्ता
तादृशोपाधीनामपि व्यापकरूपेणोपाधितया व्याप्तिलक्षणप्रवेश
एवेति ‘नित्यसाधारणरूपावच्छिन्नस्य चेत्यनेनाभिहितं, नित्य-
साधारण्यञ्चात्र तद्देशनिष्ठध्वसाद्यप्रतियोगिसाधारण्यार्थकं, तेन-
र्द्धेन्यनत्वादिरपि सुग्रहान्न न्यूनमेति ध्येयम् । ‘उपाधित्वसम्भवादिति,
तथाचार्द्धेन्यनत्वाद्यवच्छिन्नस्य प्रकृतोपाधित्वानुपपत्तावपि न
व्याप्तिलक्षणातिप्रसङ्ग इति भावः । ‘इतरथा’ भेदप्रतियोगिता-
साधारणरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताया लक्षणघटकत्वे, ‘भेदप्रति-
योगितेति अयोगोलकभेदादिभेदप्रतियोगितेत्यर्थः । अथायो-
गोलकभेदादेः साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितया अनुपाधित्वेऽपि
अयोगोलकभेद-धूमवदन्यतरत्वाद्यवच्छिन्नस्य उपाधितासम्भवा-
द्व्याप्तिलक्षणानतिप्रसङ्गो निर्वाहति, नहि तादृशान्यतरत्वावच्छिन्ने

धूमादिमति तदवच्छिन्नभेदो वर्तते येन भेदप्रतियोगितामादाय तदवच्छिन्नस्योपाधित्वं व्याहन्येत । न च इदं जन्यं पृथिवीत्वादित्यादौ परमाणुभेदादेर्जन्यनिष्ठभेदप्रतियोगित्वेन साध्याव्यापकतया जन्य-परमाणुभेदान्यतरत्वावच्छिन्नस्य परमाणुसाधारणत्वेन (१) साधनव्यापकतयोपाधित्वं न सम्भवतीति तत्रानौपाधिकत्ववारकतया अत्यन्तपदसार्थक्यमिति वाच्यम् । साधनाव्यापकतायामप्यत्यन्ताभावनिवेशस्य निप्रयोजनकतया तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नस्य परमाणुभिन्नत्वाद्यवच्छिन्नस्य च साधनवत्परमाणुनिष्ठभेदप्रतियोगितया साधनाव्यापकतयोपाधित्वसम्भवात् ।

यत्तु घटाभावभिन्नं मेयत्वादित्यादौ घटाभावभिन्नत्वाद्यवच्छिन्नस्यापि साध्यवन्निष्ठघटाद्यभावस्वरूपघटाद्यभावनिष्ठस्वभेदप्रतियोगितया साध्यव्यापकत्वासम्भवेनानौपाधिकत्वापत्त्या तद्वारकतया अत्यन्तपदसार्थक्यं तत्पददाने घटाभावभिन्नादेः अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्ववटितसाधनाव्यापकत्वविरहेण अनुपाधित्वेऽपि घटाभावभेदादेरेवोपाधित्वसम्भवादिति तत्र । घटाभावभेदात्यन्ताभावस्यापि घटाभावमात्रवृत्तित्वेन तुल्ययुक्तया घटाभावरूपतया अत्यन्तपददानेऽपि तत्रोपाधिमौल्यभावात् । न चात्यन्तपदोपादानादत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्वनाभादुक्तस्यले घटाभावभिन्नस्य घटाभावात्मकस्वभेदीयभेदत्वनिरूपकप्रतियोगित्वसत्त्वेऽपि अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्ववि-

(१) जन्यस्य घटादिष्वस्य परमाणो रत्वाद् एतान्दतरत्वावच्छिन्नस्य परमाणुसाधारण्यम् ।

रहादुपाधितं मशालेनेति नाम् । घटाभावभिन्नं पृष्ठं
दित्वादात्तकमेण साध्यतापदस्य घटाभावभिन्नस्य साध्य
समानाधिकरणघटाभावरूपस्य भेदप्रतियोगितया उपाधितापत्ति
साधनाव्यापकत्वदत्तेऽपि गलन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्वदि
वेगनव्यावग्यकत्वेन प्रमेयत्वादिमाधनाव्यापकतया तस्योपाधित्व
सम्भवात्, विवक्षान्तरेण घटाभावभिन्नभेदस्य घटाभावत्वस्वरूपतया
तस्य साध्यासमानाधिकरणत्वात्तदोपाधित्वहानिरिति भावः । घटा-
भावभेदस्य उपाधित्वोपपादाने घटाभावभिन्नस्यापि तदुपपादान-
सम्भवेनात्यन्तपदवेयर्थस्यावग्यकत्वादिति चेन्न । अखण्डनित्यायोगो-
लकभेदादिरूपोपाधेः साध्यवति कथञ्चिदपि नात्यन्ताभावः विनि-
ष्टाभावस्य विशेष्य-विशेषणसम्बन्धप्रतियोगिताकत्वमतावलम्बनात्
द्वौ नस्त इत्यादिप्रतीतिश्च परम्परासम्बन्धेन द्वित्वाद्यभाव एव विषय-
इति मताश्रयणाच्च । व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं वा प्रतियोगि-
तायां विशेषणं देयं, तथाचाप्रतियोगित्वगर्भमेव व्यापकत्वं वाच्यम्
न तु प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपं, ग्रन्थकृतापि 'यदि वे-
त्यनेनानवच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशे प्रागनिर्भरो दर्शितः । एवञ्चा-
योगोलकभेद-साध्यवदन्यतरत्वावच्छिन्नस्योपाधित्वं (१) दुरुपपादमेव
साध्यवतः साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्, अयोगोलक-
भेदादेश्च तादृशभेदप्रतियोगित्वादत्यन्तपदसार्धक्यात् । नन्वेवमपि
नित्यसंसर्गाभावत्वरूपात्यन्ताभावत्वघटकध्वंसादिबाधकनित्यत्वांश-
स्यानतिप्रयोजनकत्वमेवेत्याशङ्कायां नित्यत्वांशो न निवेश्यत एव

BIBLIOTHECA INDICA

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES No 1338

तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-विवृतिः

TATTVACINTĀMANI DIDHITI-VIV RITI

ET

ADADHARA BHATTACHARYYA

WITH TATTVACINTĀMANI AND DIDHITI

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA KAMAKHYANATHA TARKAVATSA,

In Person, &c. &c. &c.

VOLUME I FASCICULUS VII

Calcutta.

PRINTED BY UPENDRANATH CHAKRAVARTI AT THE PRESS OF
S Nandakumar Chaudhury's 2nd Lane

AN 111 111 111

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL CALCUTTA

1912

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NO. 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND ORIGINALLY FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—only
at the Publishers' hands out of stock*

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

Advaitachandī Kāvastubha, Fasc 1 3 @ /10/ each.	Rs 1
Atarjya Brāhman, Vol I, Fasc 1-5, Vol II, Fasc 1-5; Vol III,
Fasc 1-5, Vol IV, Fasc 1-8 @ /10/ each ..	14
Aitareya Upanishad	2
Atmarkoshī, Fasc 1	2
*Anu Bhāṣhyā, Fasc 2-6 @ /10/ each	2
Anumantī Dīpikā Prastāvan, Fasc 1 @ /10/.	1
Aṣṭasāhasikā Prājñāpāramitā, Fasc 1-6 @ /10/ each	3
Ātmatattvavivēka, Fasc I	0
Āgnyavadyāka, Fasc 1-5 @ /10/ each	3
Avadhūta Kālpavṛkṣa (Sons and Tibetans) Vol I, Fasc 1-10, Vol II
Fasc 1-10 @ 1/ each	20
Bālam Bhāṭṭī, Vol I, Fasc 1-2, Vol II, Fasc I @ /10/ each	1
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc 1 3 Vol II, Fasc 1-5 @ /10/ each	5
Bhāṣyavṛtti	0
Bhāṭṭa Dīpikā Vol I, Fasc 1-6, Vol 2, Fasc 1, @ /10 each	4
Buddhastotravivṛti	2
Bṛhaddvāta Fasc 1-4 @ /10/ each	2
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc 1-6 @ /10/ each	3
Bodhisattvavivṛti of Śāntideva, Fasc 1 6 @ /10/ each	3
Cāṇḍikāntarāya Chāṇḍī, Fasc 1-3	3
*Catadāśinī, Fasc 1 2 @ /10/ each	1
Catalogue of Sanskrit Books and MSS, Fasc 1-4 @ 2/ each	14
Caṭapāṭha Brāhman, Vol I, Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1-5, Vol III,
Fasc 1-7 Vol V, Fasc 1 4 @ /10/ each	14
Ditto Vol VI, Fasc 1-3 @ 1/4/ each	3
Ditto Vol VII, Fasc 1-5 @ /10/	3
Ditto Vol IX, Fasc 1-2	1
Chāṇḍībhāṣikā Prājñāpāramitā Part, I Fasc 1-17 @ /10/ each	10
*Catuvarga Chintāmanī, Vol II, Fasc 1-25, Vol III Part I,
Fasc 1-18 Part II, Fasc 1-10 Vol IV Fasc 1-6 @ /10/ each	30
Ditto Vol IV, Fasc 7 8, @ 1/4/ each	14
Ditto Vol IV, Fasc 9 10 @ /10/	8
Chockavartika, (English) Fasc 1-7 @ 1/3/ each	7
*Crauta Sūtra of Chāṇḍiāyana, Vol I, Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1-4,
Vol III, Fasc 1-4, Vol 4, Fasc 1 @ /10/ each	10
Cū Bhāṣhyam, Fasc 1-3 @ /10/ each	1
Dāna Kīya Kaumudī, Fasc 1 2 @ /10/ each	4
*Ādadhāra Paddhati Kālasāra Vol I, Fasc 1-7 @ /10/ each	3
Ditto Āchārasāra Vol. II, Fasc 1-4 @ /10/ each	3
bya Gṛihya Sūtra, Vol I @ /10/ each	2
to Vol II Fasc -2 @ 1/4/ each	2
to (Appendix) Gobhila Pāṇisista	0
Ditto Gṛihya Saṅgraha	1
alata	1
rampradīpī, Fasc I	4
*Viveka, Fasc 1-7 @ /10/ each	4
to Fasc 1-6 @ /12/ each	4
to Purāṇa, Fasc 1-9 @ /10/ each	4

केवलसंसर्गाभावत्वलाभायैवात्यन्तपदमिति दर्शयति, 'संसर्गाभावेति, 'तस्य' अत्यन्तपदस्य, अन्योन्याभावप्रतियोगिन्यव्याप्तिं परिहर्तुमाह, 'विरहपदस्येति, 'तज्ज्ञानेति तदन्वितं अभावान्वितं यज्ज्ञानं तद्व-
तिवन्धकज्ञानविषयार्थकत्वात् इत्यर्थः, 'अभावान्वये उपलक्षण-
ज्ञानप्रभृतीनामेव विरहपदार्थघटकत्वं बोध्यम्, तेन नाभावपद-
वैयर्थ्यम् । एवञ्च तदभावग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वमेव तदभाव-
प्रतियोगित्वमिति फलितं एतच्चान्योन्याभावप्रतियोगित्वसाधारण-
मेवेत्याह, 'प्रतिवध्नाति हीति, प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-
योगिप्रकारकनिश्चयस्याभावधीप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । प्रति-
बन्धकत्वं यदि कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं तदा प्रतियोगित्वान्तर-
प्रदेशादनवस्था इत्यतस्तदन्यथा निर्दिष्टं, 'प्रतिबन्धकत्वञ्चेति,
'अत्र' प्रतियोगितालक्षणे, अभाव-प्रतियोगिमत्ताज्ञानयोरपि भिन्न-
कालावच्छेदेन एकत्रात्मनि एकक्षणावच्छेदेन च विभिन्नात्मनि-
वर्तमानत्वात् 'एककालावच्छेदेन एकत्वेति, कालपदं क्षणपरं,
तेन स्थूलकालावच्छेदेन तयोरेकाधिकरणवृत्तित्वेऽपि न कतिः ।
अत्र एकत्वेत्यनतिप्रयोजनक, अभावज्ञानाधिकरणक्षणावच्छेदेन
तच्छून्यात्मनिष्ठप्रतियोगिज्ञानस्यासंग्रहेऽपि तज्ज्ञानाधिकरणक्षणा-
वृत्तियत्किञ्चिप्रतियोगिज्ञानव्यक्तिमादाय लक्षणगमनसम्भवात् । न
च कालमात्रस्यैव परमेश्वरीयाभावज्ञानाधिकरणतया अभावज्ञाना-
धिकरणक्षणावृत्तिज्ञानाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । अभावज्ञानावच्छेदक-
क्षणावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपस्य एककालावच्छेदेनावर्तमानत्वस्य
निवेशे नित्यस्य भगवज्ज्ञानस्य कालविशेषानवच्छिन्नतया सर्वत्र

त्वमानस्यावश्यकतया तदधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्यैव प्रतिबन्धकतारूपतया एकक्षणावच्छिन्नत्वानिवेशे उक्तानुपपत्तेरनुद्धारादित्यवधेयम् (१) । अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकातिप्रसक्तिं निराकर्तुमाह, 'अभावपदस्य चेति, 'स्वाभावपरत्वादिति, तथाच स्वीयोयोऽभावः स्वनिष्ठं तद्विरहत्वमेव स्वस्य तदभावप्रतियोगित्वं घटान्योन्याभावश्च न घटत्वाभाव इति घटत्वादिनिष्ठं तद्विरहत्वं न तत्प्रतियोगित्वमिति भावः । घट एव तदभावप्रतियोगीत्यादौ अभावपदं लक्षणया घटादिरूपसमभिव्याहृतपदार्थविशेषिताभावपर, प्रतियोगिपदं ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वावच्छिन्नार्थकं तदेकदेशज्ञाने वाभावविषयकत्वान्वयः, स्वत्वानुगमेऽपि न प्रतियोगिपदशक्त्यानन्त्यप्रसङ्गः, न वा अभावपदार्थान्त्यानुपपत्तिः इति ध्येयम् । सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वस्य व्यापकताघटकप्रतियोगितायां अवश्यनिवेशनीयतया भेदप्रतियोगितामादायोक्तदोषासम्भवेन संसर्गाभावनिवेशवैयर्थ्यमित्यत्यन्तपदं सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वलाभार्थकतया एव व्याख्येयं तथाच प्रकृतोपयोगिप्रतियोगितामात्रस्य लक्षणत्वेऽपि न क्षतिरित्याह, 'वस्तुतस्त्वित्यादिना, 'एकसम्बन्धावच्छिन्नाया इति, तथाच साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकत्वनिवेशे प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव साध्यवन्निष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्धिः । न चायोगो-

(१) न चैवमित्यादि इत्यवच्छेदमित्यन्तं पाठं कश्चिदिदं दर्शयितुं न शक्नोति ।

लकभेदत्वादिकमेव तथा धूमादिसति संयोगादिव्यधिकरणसम्बन्धा-
वच्छिन्नायोगोलकभेदाद्यभावसत्त्वेऽपि तत्प्रतियोगितायां लाघ-
वेन शुद्धभेदत्वादेरवच्छेदकत्वोपगमात् इति वाच्यम् । विषयिता-
सम्बन्धेन कालिकसम्बन्धेन वा अयोगोलकभेदाभावस्य प्रतियोगि-
तायामेवायोगोलकभेदत्वादेरवच्छेदकतया तस्य साध्यवन्निष्ठाभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वासम्भवात् अयोगोलकभेदाविषयकभेदा-
न्तरविषयकज्ञाने विषयितासम्बन्धेन भेदत्वरूपसामान्यधर्मावच्छि-
न्नाभावासम्भवेन तत्साधारणतादृशसम्बन्धावच्छिन्नायोगोलकभेदा-
द्यभावस्य भेदसामान्यानधिकरणदेशाप्रसिद्ध्या कालिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नभेदत्वावच्छिन्नाभावासम्भवेन अयोगोलकावच्छेदेन काल-
वृत्तेः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नायोगोलकभेदाद्यभावस्य च शुद्धभेद-
त्वादेरवच्छेदकत्वायोगात् । यदि च यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं निवेश्य अयोगोलकभेदत्वादेस्तथात्वमुप-
पद्यते, तदा वज्रिमान् धूमादित्यादौ वज्रादिसन्निष्ठसंयोगसम-
वाय-दैगिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिता (१) नवच्छेदकधूमा-
दिमन्निष्ठसमवाय-संयोग-दैगिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाभाव-
प्रतियोगिता (२) वच्छेदक-वज्रित्व द्रव्यत्वत्व ऋतुभेदत्वाद्यवच्छिन्न-
स्योपाधितापत्तिरिति भावः । 'यत्सम्बन्धावच्छिन्नाया इति, तयाच
संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नवज्रादिसन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकवज्रित्वान्तेः साधनवन्निष्ठतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिता

(१) संयोग-समवायादि-कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिता इति पा० ।

(२) संयोग-समवाय-कालिकादि-सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिता इति पा० ।

नवच्छेदकत्वसम्भवात् धूमादिमन्निष्ठविशेषणताविशेषादिसम्बन्धा-
वच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकायोगोलकभेदत्वादेवंङ्गादिस-
न्निष्ठतादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्च न कश्चि-
द्दोष इति भावः । 'समर्गाभावत्वमनुपादेयमेवेति अयोगोलभेदत्वा-
देर्धूमादिमन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि विशेषणताविशे-
षादिसम्बन्धघटितनिरुक्तोपाधितावच्छेदकत्वस्य तत्राक्षतत्वात् इति
भावः । 'स च' असुरम', 'व्यधिकरणसम्बन्धेनेति, तथाच तादृश-
व्यधिकरणसम्बन्धेन सयोगादिना यस्य रूपविशेषादेः क्वचिदपि
कस्यचिदभ्रमो न जातस्तस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रति-
योगित्वानुपपत्तिः । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगि-
प्रकारकज्ञानस्याभावधीविरोधित्वात् तादृशाभावधीप्रतिबन्धक-
ज्ञानस्येवाप्रसिद्धेः । यद्यपि समानधर्मीकयोरेवाभाव-प्रतियोगि-
मत्ताज्ञानयोः प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभाव इति समानाधिकरण-
सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्थलेऽपि विरोधिनोरभाव प्रतियोगिज्ञानयो-
रेकतरस्य भ्रमत्वनियम इति यादृशाभावस्य तत्प्रतियोगिनो वा
भ्रमो न कदाचिदपि प्रसिद्धः तदभावप्रतियोगित्वाव्याप्ति सम्भ-
वति; तथापि समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्ध प्रतिबन्धकभा-
वोपगमे भिन्नधर्मीकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वान्न ता-
तादृशभ्रमात्मकज्ञानमादाय लक्षणसमन्वय सम्भवति इति व्यधिक-
रणसम्बन्धावच्छिन्नाभावानुधावनम् । ननु प्रतिबन्धकत्वं न कारणी-
भूताभावप्रतियोगित्वमपित्वेव कालादयच्छेदेनैव कार्त्तमानत्वमिति
प्रागेदोक्तम् एवञ्च यादृशव्यधिकरणसम्बन्धेन दस्य प्रतियोगिनो-

नकभेदत्वादिकमेव तथा धूमादिसति संयोगादिव्यधिकरणमन्वय-
वच्छिन्नायोगोलकभेदाद्यभावमत्त्वेऽपि तत्प्रतियोगितायां न-
वेन शुद्धभेदत्वादेरवच्छेदकत्वापगमात् इति वाच्यम् । विविदि-
सम्बन्धन कालिकसम्बन्धेन वा अयोगोलकभेदाभावस्य प्रतियोगि-
तायामेवायोगोलकभेदत्वादेरवच्छेदकतया तस्य साध्यवन्निष्ठाभा-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वामभवात् अयोगोलकभेदाविषयकभेद-
न्तरविषयकज्ञाने विषयितामस्यन्धेन भेदत्वरूपमामान्यधर्मावच्छि-
न्नाभावासम्भवेन तत्साधारणतादृगसम्बन्धावच्छिन्नायोगोलकभेदा-
द्यभावस्य भेदसामान्यानधिकरणदेगाप्रमिदया कालिकसम्बन्ध-
च्छिन्नभेदत्वावच्छिन्नाभावामभवेन अयोगोलकावच्छेदेन काल-
हत्तेः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नायोगोलकभेदाद्यभावस्य च शुद्धभे-
त्वादेरवच्छेदकत्वायोगात् । यद्वि च यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छि-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं निवेश्य अयोगोलकभेदत्वादेरन्वयानुप-
पद्यते, तदा वज्रिमान् धूमादित्यादौ वज्रगादिसन्निष्ठसंयोगमन्-
वाय-दैशिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिता (१) नवच्छेदकधूमा-
दिसन्निष्ठमन्वाय-संयोग-दैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाभाव-
प्रतियोगिता (२) वच्छेदक-वज्रित्व द्रव्यत्वत्व-कृतभेदत्वाद्यवच्छि-
स्योपाधितापत्तिरिति भावः । 'यत्सम्बन्धावच्छिन्नाया इति, नदाव-
संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नवज्रगादिसन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकवज्रित्वादेः साधनवन्निष्ठतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिता-

(१) संयोग-समवायादि-कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितात ५९० ।

(२) संयोग-समवाय-कालिकादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितात ५९० ।

योगितायाः स्वरूपसम्बन्धात्मकत्वे निरुक्तापेक्षया लघोस्तन्निरूपकत्वस्यैव प्रतियोगितात्वौचित्यात् । प्रकारान्तरेण प्रतियोगिताप्रवेशमाह, 'अभावत्वेति, अभावत्वं, द्रव्यादिप्रतियोगिकभेदवत्त्वं, 'प्रतिबन्धकत्वम्' एकत्र वर्तमानत्वप्रतियोगिकाभाव इति भावः । नन्वभावादिव्यवहारगोचरत्वमेवाभावत्व न तु प्रतियोगिताघटितनिरुक्तरूपमित्यत आह, 'तथाविधेति, 'विना प्रतियोगितामिति प्रतियोगितान्तर्भावमन्तरेणेत्यर्थः, तथाविधव्यवहारगोचरत्वम् अभावपदप्रतिपाद्यत्वं तत्पदशक्तिविषयत्वरूपं वा उभययापि जन्यताघटित प्रतिपाद्यत्वस्य जन्यप्रतिपत्तिविषयत्वरूपत्वात्, तत्पदशक्तेश्च पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकभगवद्विच्छारूपत्वात्, जन्यता च व्याप्तिघटिता, तस्याश्च प्रतियोगिताघटितत्वादिति भावः । एवञ्च प्रतियोगिता स्वरूपसम्बन्धविशेष इति पूर्वमत एव मन्त्रिकारस्य निर्भर इति सूचितम् । इदमवधेयं घटो नाम्नात्यादिबुद्भावभावाग्नि प्रतियोगिनः प्रकारतया भानान्तरभावादे, कारणत्वे प्रतियोगिनोऽवच्छेदत्वाच्चाभादनिहप्रतियोगित्वनिरूपितानुयोगित्वाद्यस्वरूपसम्बन्धोऽवश्यमज्ञेयः प्रतियोगिन्यभावाविशिष्टदुष्टात्मकोऽभावीयो घटइत्यादिप्रत्ययानु नानुभवमिह इत्यभावीयप्रतियोगित्वाद्यस्वरूपसम्बन्धे नानाभावः प्रतियोगिव्यवहारसु अनुयोगितानिरूपकत्वमेषाद्वन्द्वत ध्वंसस्य च प्रतियोगिनिहप्रत्यासत्त्या प्रतियोगिजन्यत्वादुगोष्ठेन तस्य प्रतियोगिनिहमन्बन्धोपगत आदर्शक इति चेदन्, तदाहभावात्कारस्य तादृशमन्बन्धो निष्प्रमाणक एव । न च जन्यत्वस्य

यव कार्यतावच्छेदकता तव प्रागभावनिष्ठानुयोगितानिरु-
पकत्वापेक्षया प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रागभावे तस्य तस्य तयाति-
लाघवात् प्रागभावस्यापि तादृगसम्बन्धः मिद इति वाच्यम् । तव
निरूपकतासम्बन्धेनानुयोगिताविशेषरूपप्रागभावत्वस्यैवावच्छेदक-
त्वोपगमात् । अन्यथा प्रागभावनिष्ठात्यन्ताभावादिभेदस्याधिकरण-
स्वरूपतामते जन्यत्वस्यात्यन्ताभावादिसाधारण्यापत्तेः गौरवाच्चेति ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं यत्साध्यस्य यावत्सा-
ध्यव्यापकं व्यापकं वा यस्य तत्त्वं तदिति चेन्न, सोपाधि-
रपि तथात्वात्, तथाहि साधनस्य वज्जेरव्यापकं यज्ञ-
दाद्रेन्धनन्तत् प्रत्येकमव्यापकं साध्यधूमस्य द्वितीये
साध्यधूमस्य व्यापकमार्द्रेन्धनं तद्व्यापकं महानसीय-
वज्जेः । नापि साध्यं यावद्व्यभिचारि तदव्यभिचारित्व-
मनौपाधिकत्वं, साध्याव्यभिचारित्वस्यैव गमकत्वसम्भ-
वात्, तच्च दूषितम् । नापि कात्स्न्येन सम्बन्धोव्याप्तिः
एकव्यक्तिके तदभावात् नानाव्यक्तिकेऽपि सकलधूम-
सम्बन्धस्य प्रत्येकवज्जावभावात् । अतएव न कात्स्न्येन
सम्बन्धोव्याप्तिः विषमव्याप्ते तदभावाच्च । न
च यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसम्बन्धः, साधनाश्रये

महानसादौ सकले प्रत्येकं वज्जेगश्रितत्वाभावात् ।
 नापि साधनसमानाधिकरणयावद्वर्गसमानाधिकरण-
 साध्यसमानाधिकरण्यं, यावद्वर्गसमानाधिकरण्यं हि
 यावत्तद्वर्गाधिकरणाधिकरणत्वं तच्चाप्रसिद्धं साधन-
 समानाधिकरणसकलमहानसत्वाद्यधिकरणाप्रतीतिः ।
 नापि स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिः, स्वभावजन्यत्वे तदा-
 श्रितत्वादौ वा अव्याप्तप्रतिव्याप्तिः । नाप्यविनाभावः,
 केवलान्वयिन्यभावात् । अथ सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः
 व्यभिचारिसम्बन्धस्यापि केनचित् सह व्याप्तित्वात्
 धूसादिव्याप्तिस्तु विशिष्टैव निर्वृत्तव्येति तन्न, लिङ्ग-
 पराभर्शविषयव्याप्तिस्वरूपनिरूपणप्रस्तावे लक्षणाभि-
 धानस्यार्थान्तरत्वात् । न च सम्बन्धमात्रं तथा, तद्-
 बोधादनुमित्यनुत्पत्तेः ।

दौषितिः ।

यत्साध्यस्य यत्समानाधिकरणसाध्यस्य । 'तथाही-
 त्यादि, यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकं यावत् साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकम् साध्यस्तनानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियो-
 गितानवच्छेदकं यावत् यत्समानाधिकरणात्यन्ताभाव-

यत्र कार्यतावच्छेदकता तत्र प्रागभावनिष्ठानुयोगितानिरु-
पकत्वापेक्षया प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रागभावे तस्य तस्य तद्यत्ते
लाघवात् प्रागभावस्यापि तादृशसम्बन्धः सिद्ध इति वाच्यम् । तत्र
निरूपकतासम्बन्धेनानुयोगिताविशेषरूपप्रागभावत्वस्यैवावच्छेदक-
त्वोपगमात् । अन्यथा प्रागभावनिष्ठात्यन्ताभावादिभेदस्याधिकरण-
स्वरूपतामते जन्यत्वस्यात्यन्ताभावादिसाधारण्यापत्तेः गौरवाच्चेति ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं यत्साध्यस्य यावत्सा-
ध्यव्यापकं व्यापकं वा यस्य तत्त्वं तदिति चेन्न, सोपाधि-
रपि तथात्वात्, तथाहि साधनस्य वज्जेरव्यापकं यत्सा-
दाद्रेभ्यनन्तत् प्रत्येकमव्यापकं साध्यधूमस्य द्वितीये
साध्यधूमस्य व्यापकमार्देभ्यनं तद्व्यापकं महानसीय-
वज्जेः । नापि साध्यं यावद्व्याभिचारि तदव्यभिचारित्व-
मनौपाधिकत्वं, साध्याव्यभिचारित्वस्यैव गमकत्वसम्भ-
वात्, तच्च दूषितम् । नापि कार्त्स्न्येन सम्बन्धोव्याप्तिः
एकव्यक्तिके तदभावात् नानाव्यक्तिकेऽपि सकलधूम-
सम्बन्धस्य प्रत्येकवज्जावभावात् । अतएव न कार्त्स्न्येन
साध्येन सम्बन्धोव्याप्तिः विषमव्याप्ते तदभावाच्च । न
च यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसम्बन्धः, साधनाश्रय

महानसादौ सकले प्रत्येकं वज्जेराश्रितत्वाभावात् ।
 नापि साधनसमानाधिकरणयावज्जन्तसमानाधिकरण-
 साध्यसमानाधिकरण्यं, यावज्जन्तसासानाधिकरण्यं हि
 यावज्जन्तसाधिकरणाधिकरणत्वं तच्चाप्रमिदं साधन-
 समानाधिकरणसकलमहानसत्वाद्यधिकरणाप्रतीतिः ।
 नापि स्वाभाविकः सम्बन्धोव्याप्तिः, स्वभावजन्यत्वे तदा-
 श्रितत्वादौ वा अव्याप्तातिव्याप्तिः । नाप्यविनाभावः,
 केवलान्वयिन्यभावात् । अयं सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः
 व्यभिचारिसम्बन्धस्यापि केनचित् सह व्याप्तित्वात्
 धूलादिव्याप्तिस्तु विशिष्यैव निर्वक्तव्येति तन्न, लिङ्-
 पराभिर्गविषयव्याप्तिस्वरूपनिरूपणप्रस्तावे लक्षणाभि-
 धानस्यार्यान्तरत्वात् । न च सम्बन्धमात्रं तथा, तद्-
 बोधादनुमित्यनुत्पत्तेः ।

टीप्पितिः ।

यत्साध्यस्य यत्समानाधिकरणसाध्यस्य । 'तथाही-
 त्यादि, यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकं यावत् साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकम् साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियो-
 गितानवच्छेदकं यावत् यत्समानाधिकरणात्यन्ताभाव-

प्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वमित्यर्थे तु नोक्तदोषइति
 ध्येयम् । प्रतियोगितयोश्चैकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं वा वक्त-
 व्यम् तेन प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव यत्किञ्चित्स-
 ब्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणान्यन्ताभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वेऽपि एकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमाना-
 धिकरणान्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य सम्बन्धा-
 न्तरावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-
 च्छेदकत्वेऽपि च न क्षतिः । व्यभिचारिणि तु यदा-
 धिकरणे व्यभिचारो विशेषणताविशेषावच्छिन्नतन्नि-
 ष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं साध्यवत्त्वप्रकारकप्रस-
 विषयत्वत्वम् विशेषणताविशेषावच्छिन्नसाध्यसमाना-
 धिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति नातिप्रसङ्गः ।
 वस्तुतो हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिता-
 वच्छेदकं यावद्यद्वर्त्तमानावच्छिन्नसमानाधिकरणान्यो-
 न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्वर्त्तमानावच्छिन्नसमाना-
 धिकरणम् साध्यसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियो-
 गितानवच्छेदकं तत्त्वं वा व्याप्तिरिति ध्येयम् ।

यावतां तेषामित्यर्थः । 'दूषितं' केवलान्व-

यिन्यव्याप्ता, सा च यथोक्तलक्षणेऽपि गौरवं परमति-
रिच्यत इति । कात्स्न्यं साधनस्य, साध्यस्य, साध्याश्रयस्य,
साध्यसमानाधिकरणस्य, साधनाश्रयस्य, साधनसमाना-
धिकरणस्य वा, आद्ये कृत्स्नसाधनसामानाधिकरण्यं
साध्ये, कृत्स्नेषु साधनेषु साध्यसामानाधिकरण्यं वार्यः,
प्रथमे 'एकेति, 'नानेति च, व्याप्तेश्चाहेतुवृत्तित्वम् पृथिवी
पृथिवीत्वव्यापकजातेरित्यादावतिव्याप्तिश्च । अतएव ने-
तरः । अर्थाभिधानपूर्वकं द्वितीयं निरस्यति, 'अतएवेति,
'अतएव' एकव्यक्तिसाध्यकाव्याप्तेरेव, विषमव्याप्ते सम-
व्याप्तेऽपि च संख्यापरिमाणादावेकत्वं साधने सकल-
साध्यसम्बन्धस्याभावात् भावाच्च शब्दवान् द्रव्यत्वादि-
त्यादौ । तृतीये च साध्याश्रययावद्वृत्तित्वं, चतुर्थे साध्य-
समानाधिकरण्यावत्सामानाधिकरण्यमर्थः, तत्र च
यथासम्भवमेकमात्रवृत्तिसाध्यके वद्भादौ साध्ये धुना-
दाव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च सत्त्वादौ । अर्धपरिष्कारपूर्वकं
प्रसङ्गं निरस्यति, 'नचेति । एवमात्रवृत्तिसाधने चा-
व्याप्तिश्च, तथैव षष्ठं निरस्यति, 'नार्पीति, तादृशानां
सर्वेषां साधनमत्वादीनां प्रत्येकनिरूपितान्यपि सामा-
नाधिकरण्यानि न पुनरपि बह्वौ । अथ दहर्मावच्छिन्न-

प्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वमित्यर्थे तु नोक्तदोषइति
 ध्येयम् । प्रतियोगितयोश्चैकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं वा वक्त-
 व्यम् तेन प्रतियोगितावच्छेदकमावस्थैव यत्किञ्चित्-
 स्वन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वेऽपि एकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमाना-
 धिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य सम्बन्धा-
 न्तरावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-
 छेदकत्वेऽपि च न जतिः । व्यभिचारिणि तु यत्रा-
 धिकरणे व्यभिचारो विशेषणताविशेषावच्छिन्नतन्नि-
 ष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमा-
 विषयत्वत्वम् विशेषणताविशेषावच्छिन्नसाध्यसमाना-
 धिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति नातिप्रमा-
 यस्तुतो हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिता-
 वच्छेदकं यावद्यद्वर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणान्यो-
 न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्वर्मावच्छिन्नसमाना-
 धिकरणग्रम् साध्यसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियो-
 गितानवच्छेदकं यावत्सममानाधिकरणान्योन्याभाव-
 प्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वं वा व्याप्तिरिति ध्येयम् ।
 'साध्यमिति यावतां तेषामित्यर्थः । 'दाप्रति' कथयान

त्वनिश्चयदशायामेवाविरोधितया भ्रमत्वेनानिश्चीयमा-
नस्य विरोधित्वं वाच्यम् अव्यभिचारनिश्चयस्य च भ्रम-
त्वशङ्कायामप्यनुमित्यजनकतया भ्रमत्वेनागृह्यमाण-
स्यैव हेतुत्वमिति तत्रैव गौरवात् नानाविधव्यभिचार-
ज्ञानाभावानां नियतपूर्ववर्तित्वेन लृप्तानामपि हेतु-
त्वमपेक्ष्य वक्ष्यमाणैकविधव्यभिचारज्ञानस्यैव हेतुत्वं
युक्तमित्यप्याहुः ।

गाढाधरी विवृतिः ।

‘यत्काष्ठम्येत्यत्र कर्मधारयसमासे व्याप्तेर्हेतुनिष्ठत्वानुपपत्तिः
इति पृथीतत्वरूपमवलम्ब्य व्याचष्टे, ‘यत्तमानाधिकरणमिति ‘तद-
हीत्यादिना दर्शितसुभयविधानीपाधिवत्त्वस्य सोपागमे अतिप्रसङ्ग-
मुहरति, ‘यत्तमानाधिकरणत्वान्नाभावेत्यादिना अत्यन्तप्रसङ्ग-
तत्त्वदमस्तीत्युपात्तानि न तु विदित्तार्थक्यानि सन्त्यधिकं पाद-
च्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताया अपि विरोधनीयत्वेन व्याचष्टे, ‘नाना-
‘नोक्तदोष इति, आर्त्तव्यनायोगोलकान्तत्वादना धर्मविरोधना-
द्विदित्तत्त्वप्रतियोगिताभयत्वाद्विदित्तप्रतियोगितत्वेति सन्त्य-
साध्यवद्विरोधाभासप्रतियोगितान्दष्टेरेव तात् तदन्वयस्य सन्त्य-
नसोपपत्त्यादिरप्यत्र विदित्तत्त्वप्रतियोगिताभयत्वाद्विदित्तप्रतियोगिता-
यत्वेति साध्यवद्विरोधाभासप्रतियोगितान्दष्टेरेव तात् तदन्वयस्य सन्त्य-
पत्त्याभावादिति भावः । एतन्मन्त्रवद्विदित्तप्रतियोगिताभय-
+ ४

नसमानाधिकरणाभावीययद्यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छे-
 कत्वं यस्य तस्य साध्यवन्निष्ठाभावीयतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वं साध्यवन्निष्ठाभावीययद्यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
 तवच्छेदकत्वं यस्य तस्य साधनवन्निष्ठाभावीयतत्तत्सम्बन्धावच्छि-
 न्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्येवं विवक्षणीयमित्यर्थः । विशेषणता
 विशेषसम्बन्धमात्रनिवेशेनैव सामञ्जस्ये सम्बन्धान्तरनिवेशनसम्भ-
 वित्याशयेनाह, 'विशेषणतेति । प्रथमलक्षणे सम्बन्धविवक्षाया-
 फलमाह, 'प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैवेति, मात्रपदं कस्यार्थं,
 तथाच सुतरां साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
 कसामान्यस्य साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत-
 मिति सम्बन्धाविवक्षणे अतिव्याप्तिः स्यादिति भावः । लघुधर्म-
 समनियतगुरुधर्मस्य साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
 सम्भवात् धर्ममात्रमुपेक्ष्य प्रतियोगितावच्छेदकधर्मानुधावनम्
 यद्यपि कम्बुग्रीवादिसत्तादेरपि विषयितासम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
 शिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं सम्भवति घटत्वादिविशिष्ट-
 विषयकेऽपि कम्बुग्रीवादिसत्ताद्यप्रकारकज्ञानादौ तद्विशिष्ट-
 विषयितासम्बन्धावच्छिन्नाभावसत्त्वेन लघुघटत्वादेस्तन्प्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वसम्भवात् तथापि विषयिताया हृत्यनियामकत्वेना-
 भावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वं नास्तीत्यभिप्रायेणेदम् । द्वितीय-
 लक्षणे सम्बन्धविवक्षाफलं दर्शयति, 'एकसम्बन्धेति, तथाच यदि
 यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितान-
 वच्छेदकं यत् तत्र साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता-

सामान्यावच्छेदकत्वाभावो विवक्ष्यते तदा असम्भवः स्यादिति भावः । यदि साधनसमानाधिकरणाभावोययत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो निवेश्यते तत्र उभयदल-
एव प्रतियोगितासामान्यं वा तदा पुनरतिव्याप्तिरेवेति हृदयम् ।
उभयलक्षणे एव सम्बन्धविवक्षणे व्यभिचारिस्थितिव्याप्तिवारण-
प्रकारं दर्शयति, 'व्यभिचारिणि त्विति,' तन्निष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकमिति, तथाच साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकेषु
साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकेषु यावत् साध्यवत्त्व-
प्रकारकप्रमाविषयत्वत्वान्तर्भावात् तत्र साध्यवन्निष्ठाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्व-साधनवन्निष्ठाभाप्रतियोगितानवच्छेदकत्वयोर-
भावाल्लक्षणे नातिव्याप्तिरिति भावः । अत्यन्ताभावघटितयावत्-
साधनाव्यापकाव्यापककसाध्यसमानाधिकरण्य-यावत्साध्यव्यापक-
व्यापकत्वयोरभावप्रतियोगितावच्छेदसम्बन्धविशेषघटितत्वेन गुरु-
तया तदघटितमन्योन्याभावगर्भलक्षणद्वयमाह, 'बन्धुत इति,
यद्यप्यन्योन्यभावगर्भलक्षणेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकयोरेकसम्ब-
न्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्य वा निवेगन-
मावश्यकमन्यथा अयोगोलोकान्यत्वादेरपि धृमाद्यात्मकनाध्यवन्नि-
ष्ठस्य विषयितादिसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदक-
तया अतिप्रसङ्गात् अत्यन्ताभावघटितलक्षणे च तादृगसम्बन्धेन
चायोगोलकभेदत्वावच्छिन्नज्ञानादेर्योऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगिताव-
च्छेदकतामादायातिप्रसङ्गो न सम्भवति विशेषणताविशेषमसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तादृशभावस्य प्रतियोगितायां नृद-

अतो न्यूनताभङ्गाय स्वमतौ दूषयितुं तावदन्तर्भाव्य वितर्कयति,
 'कात्स्न्यामित्यादिना, 'साधनसमानाधिकरणस्य वा', विवक्षितमिति
 शेषः । सकलधूमसस्वनस्य प्रत्येकं वज्रावभावात् इत्यभिधानेन
 साध्यानुयोगिकहृत्स्रसाधनसस्वनस्य व्याप्तितापन्नस्य दूषणे ब्रूलस्य
 तात्पर्यं प्रतीयते तथाच हृत्स्रसाधनानुयोगिकसाध्यसस्वनस्यादूष-
 णेन न्यूनतां परिहर्तुं तत्पक्षे दूषयिष्यन् साधनस्य कात्स्न्यमन्तर्भाव्य
 वितर्कयति, 'आद्य इति, प्रथमपक्षे ब्रूलोक्तदूषणद्वयं सङ्गमव्याधिका-
 दूषणद्वयमाह, 'व्याप्तेवेति, 'पृथिवीति, पृथिवीवृत्तिघटत्व-पटत्वा-
 दिसकलधर्माधिकरणाप्रसिद्धा सकलतत्तामानाधिकरण्याप्रसिद्धि-
 रतः पृथिवीवृत्तित्वमुपेक्ष्य तत्र व्यापकतानुधावनं, पृथिवीत्वव्याप-
 कत्वं पृथिवीनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमवृत्तिसाधा-
 रणमिति तेन रूपेण हेतुत्वे अवृत्तेरपि सकलसाधनान्तर्गततया
 तदधिकरणाप्रसिद्धा नातिव्याप्तिप्रसक्तिरतो जातिपटं समवेता-
 र्धकं, 'अतएव' एकव्यक्तिसाधनाव्याप्तिमहितदर्शितातिव्याप्तेरेव,
 'इतरः' हृत्स्रः साधने साध्यसस्वनो व्याप्तिरिति पक्षः । 'द्वितीयं'
 साध्ये कात्स्न्यविशेषणपक्षं, 'एकव्यक्तिके तदभावादित्यत्र एक-
 व्यक्तिपटं तादृशसाधनपरं, तस्य साधने कात्स्न्यविशेषणपक्षदूषण-
 परत्वात् । तथाचातएवेत्यस्य तादृशदूषणपरत्वासम्भवात् एक-
 व्यक्तीमाधकाव्याप्तिपरतया व्याचष्टे, 'अतएवेति. न्यूनताभङ्गाय
 पूरयति, 'नमव्याप्तेऽपि चेति, 'संख्यापरिमाणदौ' संख्यादि-
 साध्यकपरिमाणदौ, 'शब्दवानिति, रूपादे' साध्यत्वे सकलतदधि-
 करणाप्रसिद्धा नातिव्याप्तिरतः शब्दसाध्यवानुत्तरं. तत एतन्-

स्यैव सकलगन्धाधिकरणत्वात् । ततो न-चतुर्थोऽर्थोऽभिहितप्रवृत्तं
 दूषणमाह, 'तृतीये चेत्यादिना, एकमात्रवृत्तिमाजते यावत्साध्य-
 ययाप्रसिद्धा दोषस्तृतीय एव न चतुर्थे वद्विमान् मत्वादित्यादी
 अतिव्याप्तिरपि तत्रैव, चतुर्थे यावत्साध्यसमानाधिकरणपञ्चत-
 मज्ञानमत्वाद्यधिकरणाप्रसिद्धा तदनवकाशात् अतः 'यथा-
 सम्भवमिति, 'धूमादायव्याप्तिरिति, सकलवद्विमतं प्रत्येकधूमव्या-
 हृत्तेः वद्विसमानाधिकरणयावत्समाधिकरणाप्रसिद्धेति भावः ।
 'सत्त्वादावित्यत्र वद्व्यादिमाध्य इत्यनुपपद्यते । पञ्चमे ययानुते
 यावत्साधनाययसम्बन्धः साध्ये लभ्यते तावता व्याप्तेः साधननिष्ठ-
 त्वानिर्वाह इति तन्निर्वाहाय तादृगमाध्यमामानाधिकरणस्या-
 धिकस्य निवेदनमेव 'अर्थपरिष्कारः', स्वयमधिकदूषणमाह, 'एक-
 मात्रवृत्तिसाधन इति, यावत्साधनाययाप्रसिद्धेरिति भावः ।
 'तथैव' अर्थपरिष्कारपूर्वकमेव, अत्रापि ययानुते कृत्स्नसाधन-
 सामानाधिकरणं साध्ये लभ्यते व्याप्तेर्हेतुनिष्ठतासम्पादनाय तत्-
 सामानाधिकरणस्याधिकस्य निवेद्येनैव परिष्कार इति बोध्यम् ।
 ननु साधनसमानाधिकरणानां मिथो विरुद्धानां एकाधिकरणा-
 प्रसिद्धावपि तेषां प्रत्येकसामानाधिकरणमेव साध्ये निवेश्यमिति
 न मूलोक्तदोषावसर इत्यत आह, 'तादृशानामिति साधनसमाना-
 नाधिकरणमित्यर्थः, 'न कुत्रापि वद्व्याविति, साध्यतावच्छेदके
 तद्व्यसमानाधिकरणवृत्तित्वं निवेश्य तद्दोषोदारेऽपि नानाधर्माव-
 च्छिन्नसाध्यके दण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यादौ कुत्रापि दण्डा-
 दिव्यक्तौ साध्यसमानाधिकरणानां सर्वेषां प्रत्येकसमानाधिक-

रपहत्तित्वासम्भवेनैवाव्याप्तिर्ज्ञेया । साधनसमानाधिकरणाः सर्व्वे
यादृशमाध्यसमानाधिकरणास्तादृशमाध्यसमानाधिकरणमित्यर्थे न
कोऽपि दोषः इत्याशङ्कते, 'अथेति, तत्तद्व्यक्तित्वादिना साध्यं
चेद् व्यापकतावच्छेदककोटौ निवेश्यते तदा नानाव्यक्तिसाध्य-
कोऽव्याप्तिरतो यद्वर्त्मपदं प्रकृतसाध्यतावच्छेदकपरं, विविष्टसत्ता-
वान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय विविष्टाधिकरणतन्म-
सामानाधिकरण्यं प्रवेश्यमित्येतन्नाभाय आचयपदमुपेक्ष्य अव-
च्छिन्नपदं, धूमादिसामानाधिकरण्यव्यापि प्रतीयत्वादिना वज्र्या-
दिसामानाधिकरण्यव्यापकतया अतिप्रसङ्ग इति तादृशसामाना-
धिकरण्यत्वे व्यापकतावच्छेदकत्वपर्यन्तानुसरणं, साधनसामाना-
धिकरण्यव्यापकत्वं साधनतावच्छेदकविविष्टसामानाधिकरण्य-
त्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वं, तेन धूमादिसामानाधिकरण्यत्वेन
तद्वज्र्यादिसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वेऽपि गुरु-
त्वादिसाधारणं विविष्टसत्तात्वाद्यसमानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नं
प्रति द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यत्वेनाव्यापकत्वेऽपि न चतिः ।
परिष्कारस्यावश्यापेक्षणीयत्वे एतदपेक्षया नघो. हस्तसमाधना-
द्यगन्धितमाध्यममन्त्रस्य व्यापकत्वरपहत्तपदार्थकन्तर्भाव्य परि-
ष्कार एवोचितः, स च सिद्धान्तग्रन्थ एव वरिष्यते इत्याह,
'इतोऽपीति', तदाच इदानीं यदाहृताद्द्रूपपर एव मूलग्रन्थ-
इति नानुवृत्तिरिति भावः । मूलोक्तसिद्धान्तलक्षणमन्त्रोक्त्यानाद-
स्याप्यापहत्तित्वात्ते द्रव्यगृहसंयोगान्नकोऽपि प्रतियोग्यनिधि-
परणीभूतहेत्वधिकरणहत्तिरिति संयोगिद्रव्यत्वादित्यादान्याह

दूषयित्वा साधनसमानाधिकरणधर्मे कात्स्न्यविशेषणपक्ष एव दी-
 धितिकारेणाग्रे अवलम्बनीयः अभाववदर्थकं विनापदमत्र सप्तम-
 न्तमित्याशयेन व्याचष्टे, 'साध्याभाववतीति, साध्याभाववदवृत्ति-
 त्वमिति प्रथमलक्षणे साध्याभाववदवृत्तिभेदो विवक्षितः अत्र तत्ता-
 त्यन्ताभाव इति भेद इति भावः । सत्तावान् जातेरित्यादी-
 साध्याभाववति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धा अव्याप्तिरि-
 त्यतोऽविनाभावमन्यथा व्याचष्टे, 'साध्यं विना अभाव इति, तथाच
 नञः व्यत्यासः कार्य इति भावः । विनाशशब्दार्थोऽभाव एव न तु
 तद्धान् तस्य च निपातार्थतया प्रयुक्तत्वसम्बन्धेनाभावे साक्षादे-
 वान्वयः, प्रयुक्तत्वञ्च व्यापकत्वमित्याशयेनाह, 'साध्याभावश्चाप-
 केति, साध्यस्य संयोगादिसम्बन्धो न तदीयव्याप्तिरतो व्याचष्टे,
 'सामानाधिकरण्यमिति, मूले 'व्यभिचारिसम्बन्धस्येति तद्व्यभि-
 चारिनिष्ठतदीयसम्बन्धस्येत्यर्थः, 'केनचित् सहव्याप्तित्वादित्यत्रा-
 न्यतदीयव्याप्तित्वं प्रतीयते तच्च न सम्भवतीति व्याचष्टे, 'क्रि-
 द्दर्शयति, तथाच रूपान्तरावच्छिन्नतद्व्याप्तित्वादित्यर्थः, तदेव दर्श-
 यति, 'धूमादिरपीति, 'व्यापकत्वात्' व्याप्तिनिरूपकत्वात्, तथाच
 यद्वादादो धूमादिव्याप्तिरिष्टेवेति भावः । मूले 'तद्व्यभिचारि-
 नित्यता यथा सामानाधिकरण्यप्रकारकहेतुमताज्ञानादित्यर्थः, 'अनु-
 मित्यनुदयादिति अनुमित्युदयोपगमासम्भवात्, तथा मति-
 दन्तनादिहेतुना कदादावप्यभ्यान्ताना तद्व्याप्त्यनुमानोपपत्तेः
 तदाह, 'समित्यनुदयोपगमासम्भवात्, व्यभिचारस्य हेतु-
 मतिदन्तनादिहेतुना कदादावप्यभ्यान्ताना तद्व्याप्त्यनुमानोपपत्तेः

भावः । ननु व्यभिचारज्ञानाभावः साक्षादेवानुमितिहेतुर्वाच्यः
तथाच साध्याभावव्यभिचारिमियत्वादेनं सत्प्रतिपक्षोपपत्तिरिति कत्व-
प्रसङ्गः (१) न व्यभिचारस्य हेत्वाभासतानुपपत्तिः व्यभिचारशङ्का-
निवर्तनेनैव उदाहरणे वीष्णापदप्रयोग इत्याशङ्कते, 'न चेति,
'तद्वोधः' साध्यसामानाधिकरण्यप्रकारकहेतुमत्तावोधः, 'सर्वा-
नुभवसिद्धत्वादिति, तथाच तत्रानुमित्यापत्तिरिति भावः । एव-
ञ्चैतन्मते कोटिद्वयसहचरितधर्मद्वयदर्शनात् उभयत्र व्यभिचारा-
ग्रहे संशयानुमितिप्रसङ्गोऽपि दुर्ज्वारः विपरीतकोटिसमाना-
धिकरणधर्मवत्ताज्ञानस्य विशिष्टबुद्धाविरोधित्वात् अन्यथा
साधारणधर्मदर्शनाधीनप्रत्यक्षसंशयस्याप्युच्छेदप्रसङ्गात् । व्यभि-
चारज्ञानाभावहेतुत्वं सम्भवदुक्तिकमपि नेत्याह, 'हेत्वन्तर इति
द्रव्यत्वादौ वज्र्यादिव्यभिरग्रहदशायां धूमादिलिङ्गकवज्र्याद्यनु-
मितेरुत्पादादित्यर्थः, तथाच तत्साध्यकानुमितेरुत्पाद्यनिरूपित-
व्यभिचाराग्रहव्यभिचारित्वान्न तत्र हेतुतासम्भव इति भावः ।
ननु तद्विज्ञक-तत्साध्यकानुमितित्वस्य तद्विज्ञधर्मिकव्यभिचार-
ज्ञानाभावजन्यतावच्छेदकत्वोपगमे नायं व्यभिचार इत्यत आह,
'तत्रैवेति, हेताविति शेषः, 'रूपान्तरेणेति द्रव्यत्वादिप्रकारेण
व्यभिचारग्रहे धूमत्वाद्यवच्छिन्नतद्विज्ञकानुमित्युत्पत्तेरित्यर्थः । ननु
तद्विज्ञावच्छिन्नलिङ्गकाऽनुमितित्वमेव तद्विज्ञावच्छिन्नधर्मिकव्यभि-
चारज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकं वाच्यं तथा सति नोक्तदोषावसर-
इत्यत आह, 'हेतुतावच्छेदकाग्रह इति धूमत्वादिप्रकारेण पक्षधर्म-

ताज्ञानं विनापि अयमालोको धूमो वा इत्यादिसन्देहदशायां वञ्चि-
व्याप्यवान् अयमिति व्याप्तिप्रकारेण पक्षधर्मताज्ञानादनुमित्यु-
पत्तेरित्यर्थः, तथाच तादृशानुमितौ व्यभिचारग्रहप्रतिवध्यता-
वच्छेदकनिरुक्तधर्मानाक्रान्तायाम् अव्यभिचारग्रहस्य हेतुताया-
आवश्यकत्वेन व्यभिचाराग्रहहेतुत्वं न कुत्रापि कल्पयितुमुचितम् ।
न चाव्यभिचारस्य केवलान्वयिस्थलेऽप्रसिद्धा व्यतिरेकिसंज्ञे-
ऽपि केवलान्वयित्वभ्रमदशायां दुर्ग्रहतया तत्र व्यभिचारज्ञा-
नाभावसहकृतसामानाधिकरण्यज्ञानादेवानुमितिरुपगन्तव्या इति
वाच्यम् । स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतारूपस्य
सिद्धान्तग्रन्थनिर्वाचस्याव्यभिचारस्य सर्वत्रैव सुग्रहत्वात् । साध्यस्य
केवलान्वयित्वग्रहदशायाम् अनुमितिमनङ्गीकुर्वानैः साध्याभाव-
वदवृत्तित्वरूपाव्यभिचारज्ञानस्यानुमितिसामान्यहेतुतास्वीकारेऽपि
बाधकाभावादिति भावः । ननु हेतुतावच्छेदकाग्रहस्थले साध्य-
सामानाधिकरण्यप्रकारकव्यभिचारग्रहाभावसहकृतसाध्यसामाना-
धिकरण्यप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानादेवानुमितिः सम्भवति इति
तत्राप्यव्यभिचारज्ञानहेतुत्वम् असिद्धम् एवं 'स्वसमानाधिकरणे-
त्यादिसिद्धान्तग्रन्थनिर्वाचव्याप्तिज्ञानस्य हेतुतायां रासभादि-
व्यावर्तकतत्तद्धेतुतावच्छेदकस्य साध्यसामानाधिकरण्यधर्मिता-
वच्छेदकविधया विपर्यिताया अवश्यं निवेशनीयतया हेतु-
तावच्छेदकधर्मप्रकारकज्ञानं विना अनुमितिर्न भवत्येवेत्यत-
आह, 'विवदन्ते चेति, केवलान्वय्यनुमानानभ्युपगन्तारोन्व्या-
१. शेषः, तथाच सामानाधिकरण्यज्ञानस्यापि हेतुता नाव्य-

भिचारज्ञानहेतुतावादिभिरुपगम्यते तन्मतापेक्षया अव्यभिचार-
ज्ञानस्याने व्यभिचाराग्रहहेतुत्वं कल्पयतः सामानाधिकरण्य-
मात्रस्य व्याप्तित्वं मन्यमानस्य मते गौरवाभावेऽपि साध्याभा-
ववदवृत्तिस्वरूपाव्यभिचारज्ञानहेतुतावादिनवीनमतापेक्षया कार-
णताद्वयकल्पनेन गौरवं दुर्व्वारमेवेति भावः । हेतुव्यापकसाध्यसा-
मानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानहेतुतावादिनां सिद्धान्तिनां मतेऽपि-
तन्मतापेक्षया लाघवमाह, 'व्यभिचारज्ञानेति, सिद्धान्तिमतेऽप्य-
व्यभिचारसामानाधिकरण्यज्ञानयोर्न कारणताद्वयम् अपि तु
स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपाव्यभिचारवि-
षयतानिरूपितत्वं साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानहेतुतावच्छेदक-
कोटिप्रविष्टसाध्यतावच्छेदकविषयितायां निवेश्यते तथाच कारण-
ताया ऐक्यालाघवमनुसमेवेति भावः । इदन्ववधेयं पक्षभेदेन
साध्यसमानाधिकरणहेतुमत्ताज्ञानहेतुतानामानन्त्यात्तत्राव्यभिचार-
विषयतानिवेशेऽनन्तस्थलेऽवच्छेदकगौरवं निरुक्तासाध्यतावच्छेदक-
विषयतायां निरुक्ताव्यभिचारविषयतानिरूपितत्वं निरुक्ताव्यभि-
चारविषयतायां वा साध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपितत्वं निवे-
श्यते इत्यत्र विनिगमनाविरहेणानन्तपक्षभेदेनानन्तकारणताधिक्य-
हेति पक्षविशेषमनन्तर्भाव्य सामान्यतस्तल्लिङ्गक तत्साध्यकानुमितौ
तल्लिङ्गधर्म्मिकतत्साध्यव्यभिचारज्ञानाभावत्वेन एकैककारणताक-
ल्पनमेव सम्यक् ।

अत्र केचित् व्यभिचाराग्रहस्य शरीरनिष्ठप्रत्यासत्त्या आत्मनिष्ठ-
प्रत्यासत्त्या वा प्रतिबन्धकत्वं न सम्भवति परंपुरप्रवेशस्थले तच्च-

रीरे अभिभाव्यव्यभिचारज्ञानसत्त्वेऽप्यभिभावकभूतादेरप्यनुमित्यु-
यात् कायव्यूहस्थले एकगरीरे आत्मनि व्यभिचारज्ञानसत्त्वेऽपि
शरीरान्तरावच्छिन्ने तत्रानुमित्युदयादिति शरीरविगेषावच्छिन्नं
निवेश्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या व्यभिचारग्रहस्य प्रतिबन्धकता वाचा
तथाच चैत्र-मैत्रादिगरीरभेदेन तदभावस्यानन्तहेतुतापेक्षया
सामानाधिकरण्य-समानावच्छेदकत्वोभयप्रत्यासत्त्या अवश्यकत्या-
सामानाधिकरण्यज्ञानहेतुतायामव्यभिचारविषयकत्वनिवेश एव
लघीयान् । न च समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकृष-
व्यभिचारग्रहविरहस्य सामानाधिकरण्य-समानावच्छेदकत्वप्रत्या-
सत्तिभ्यां कारणताकल्पनेनैव सामञ्जस्यात् तद्वेतुतामतेऽपि शरीर-
भेदनिवेशनं नास्तीति वाच्यम् । तथा सति तच्छरीरावच्छेदेन
तदात्मनि व्यभिचारधीसत्त्वेऽपि तदात्मनि तदभावस्यान्यावच्छे-
देनान्यात्मनि तदभावस्य च तच्छरीरावच्छेदेन वृत्तेः तदात्मनि
अनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् उभयप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नैकहेतुतास्थले
एककारणप्रत्यासत्तेः उभयाधिकरणप्रत्यासन्नकार्योत्पत्तिप्रयोजक-
तया अव्यभिचारविषयकसामानाधिकरण्यज्ञानं यत्र कायव्यूह-
वत्येव तदात्मनि शरीरान्तरावच्छेदेन एतच्छरीरावच्छेदेन
परपुरप्रवेशकर्त्तर्यात्मान्तरे तत्रैतच्छरीरावच्छेदेन एतदात्मन्य-
नुमित्यापत्त्यनवकाशः आत्मभेदेन ज्ञानव्यक्तिभेदादिति ज्ञान-
हेतुताया शरीरभेदनिवेशमन्तरेणैवोपपत्तेः अधिकरणभेदेऽप्यभाव-
व्यक्तिभेदाभावेन व्यभिचारज्ञानाभावहेतुतामते शरीरभेदनिवेशनं
विना अतिप्रमद्वारणीयपत्तेरयोगात् । न च यद्देशावच्छेदेन यदा

[illegible]

व्यभिचारग्रहस्यानुमितिहेतुतामते अनुमितिमानप्रया अधिक-
रणताघटिततया भिन्नविषयकप्रत्यक्षादौ तत्प्रतिबन्धकताया
रवमित्यन्ये । अव्यभिचारग्रहहेतुतामते तत्र संशयान्यत्वप्रवे-
युक्तगौरवमाशङ्कते, 'अव्यभिचारनिश्चयत्वेनेति व्यभिचारा-
रकाव्यभिचारप्रकारकज्ञानत्वेनेत्यर्थः, 'गौरवमिति, व्यभि-
ग्रहहेतुतामते व्यभिचारमशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वेन सत्ता-
व्यभिचारग्रहत्वावच्छिन्नाभावस्यैव हेतुतया व्यभिचारग्रहे

विधव्यभिचारग्रहदशायामेवानुमित्यनुत्पादस्यानुभविकतया सर्व-
विधव्यभिचारज्ञानस्यैव पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकताया आवश्यक-
त्वादिति भावः । 'नियतपूर्ववर्त्तित्वेन क्लृप्तानामपीति, अव्यभि-
चारज्ञानहेतुतामतेऽपि तद्धेतुभूतयावद्व्यभिचारज्ञानाभावानाम-
नुमितौ नियतपूर्ववर्त्तित्वादिति भावः । एतेन बहुष्वनव्या-
सिद्धिकल्पनमपेक्ष्य एकधर्मावच्छिन्ने नियतपूर्ववर्त्तितासहिततत्-
त्त्वेने लाघवमिति ध्वनितम् । 'वक्ष्यमाणैकविधेति केवलान्वयिष्य-
नावसरे साध्याभाववदवृत्तित्वरूपलघुशरीराव्यभिचारेत्यर्थः, तादृ-
शाव्यभिचारज्ञानस्यापि सर्वविधव्यभिचारग्रहप्रतिबन्धतया तद्धेतु-
तयैव सकलव्यभिचारज्ञानदशायामनुमितिवारणसम्भवात् अव्यभि-
चारान्तरापेक्षया तच्छरीरलाघवस्यैव विनिगमकतया विनिगम-
नाविरहेण नानाविधाव्यभिचारधियामेव कारणत्वमित्येसापि
वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । 'आहुरित्यस्वरसोद्भावनं, तद्बीजन्तु
असमानप्रकारतया व्यभिचारान्तरग्रहस्य साक्षादुक्ताव्यभिचार-
ग्रहाविरोधितया व्यभिचारान्तरधीदशायां उक्ताव्यभिचारज्ञानमत्ते
अनुमितिस्वीकारे गुरुशरीरव्यभिचारान्तरग्रहस्यानुमितिविरोधि-
तया तावतैवोपेक्षितत्वात्, अस्माकमपि लघुशरीरसाध्याभाववद-
वृत्तित्वरूपव्यभिचारग्रहाभाव एव हेतुरिति वक्तुं शक्यतया उक्त-
लाघवानवकाशः व्यभिचारान्तरग्रहदशायाम् उक्ताव्यभिचारग्रह-
मत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादोऽनुभवमिदं इति चेत्तर्हि अव्यभिचारग्रहामस्यै
तदनुत्पादोऽनुभवमिदं इत्युक्तास्मदीययुक्तिरेव जागर्त्ति किमे-
तावतेति ।

तत्त्वविनामणिः ।

नापि व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तमिदं, सत्त्वत्वज्ञाने-
ऽपि व्याप्तिपदप्रयोगात् । केवलान्वयिनि केवलान्वयि-
धर्मसत्त्वतो व्यतिरेकिणि साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः
एतयोर्नुमितिविशेषजनकत्वम् अनुमितिमात्रे पक्ष-
धर्मतैव प्रयोजिका । न चातिप्रसङ्गः, विशेषणसामग्री-
सहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्यजनकत्वनिय-
मादिति केचित्, तदपि न, साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य धृमे-
ऽनत्वात् वज्रिसत्यवतान्यस्मिन् धूमसत्त्वात् । न च
नक्तलसाध्यवदन्यावृत्तित्वं, वज्रिसतां प्रत्येकं तथात्वात्
नक्तलं लक्षणे साध्यत्व-साधनत्व-तदभिमतत्वानां
व्याप्तिनिष्पत्तेनात्माश्रयः, साध्यत्वं हि न मिडि-
कर्तृत्वं, मिणवयिणविषयत्वं वा, महानर्मायवज्रौ
तदभावात् । न च सामान्यतो व्याप्यवगमोऽस्यैव
परस्य क्यस्यन्यया दृष्टेनात्मावक्तां साधयदिति
वाच्यं, स्वार्थानुमानोपयोगिव्याप्तिसूत्रपदिन्यपं विना
क्यायामप्रवेगादिति ।

चौसद्वर्गद्विगोपधायविरचिते तत्त्वविनामणि

पुस्तके सम्पूर्णः ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

सामानाधिकरण्यविशिष्टपक्षधर्मत्वं तु पक्षे साध्य-
ग्रहं विना दुर्ग्रहमिति केवलान्वयित्वस्याग्रहे सामा-
नाधिकरण्यमात्रग्रहादनुमित्यनुत्पत्तिस्तद्ग्रहोऽपि वाच्यः
तच्च वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकमन्योन्याभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा तथाच सर्वसाधारण्य-
लाघवात्साधनवतस्तद्वृत्तित्वस्य वा वृत्तेरन्योन्याभावस्य
वा विशेषणत्वमुचितमिति सिद्धान्तरहस्यं, शेषं केवला-
न्वयिखण्डने वक्ष्यामः ।

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय-रघुनाथशिरोमणि-भट्टा-

चार्य्यविरचितायां तत्त्वचिन्तामणिदीधितौ

पूर्वपक्षदीधितिः सम्पूर्णा ।

गादाधरी विवृतिः ।

ननु केवलसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे द्रव्यत्वादिना क्रदादौ
षट्क्रयाद्यनुमानापत्तिरेव बाधिका तद्वारणाय वरं साध्यसामाना-
धिकरण्यविशिष्टहेतुमत्तान्नानस्यैवानुमितिहेतुत्वमुपेयतां किम-
व्यभिचारज्ञानहेतुतया क्रदादौ यद्विशून्ये यद्विसामानाधिकरण्य-
विशिष्टवैशिष्ट्यसत्त्वात् व्यभिचारिणोऽपि साध्यसामानाधिकरण्य-
वशिष्टस्य साध्यवत्त्वेव सत्त्वात् पक्षे निगिशिष्टवैशिष्ट्यगृहे हेतौ व्यभि

चारग्रहेऽप्यनुमितिरिटैव सामानाधिकरण्यविशिष्टवैशिष्ट्यस्या-
व्यभिचारविशिष्टवैशिष्ट्यतुल्यत्वात् इत्याशङ्कां परिहरति, 'सामा-
नाधिकरण्यविशिष्टपक्षधर्मत्वन्विति पक्षे साध्यसामानाधिकरण्य-
विशिष्टवैशिष्ट्यन्वित्वयेः, 'पक्षे साध्यग्रहं विना' साध्यनिश्चयं
विना, 'दुर्ग्रह' दुर्निश्चयः पक्षे साध्यसन्देहदशायां साध्यसामा-
नाधिकरण्यविशिष्टस्यापि सन्देह औत्सर्गिकः स साध्यनिश्चये-
नैव व्यावर्तकधर्मदर्शनविधया व्यावर्तनीय इति भावः ।
तथाचान्योन्यात्रयात् तत्सामानाधिकरण्यविशिष्टवैशिष्ट्यनिश्चयस्य
हेतुता न सम्भवतीत्याशयः । अयं पर्वते वज्रिमन्देहदशाया
निश्चितसाध्यकमहानसादिदृष्टितया अगृह्यमाणायां पर्वतीयधूम-
व्यक्ती वज्रिसामानाधिकरण्यसन्देह औत्सर्गिक इति न तत्सामा-
नाधिकरण्योपलक्षितधूमवत्तानिश्चयोऽपि सुष्ठु इति कथमव्यभि-
चारितसामानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानहेतुतापक्ष एव प्रतीकार-
इति चेत्, महानसीयधूमादौ प्रत्यक्षतां वज्रिसामानाधिकरण्ये
निधीयमाने लाघवज्ञानाधीनाडूमत्वावच्छेदेन वज्रिजन्यत्वनिर्णय-
रूपविशेषदर्शनतः (१) तदवच्छेदेनैव तद्विर्ण्यात् धूमत्वदर्शनविषय-
पक्षीयधूमेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यसंग्रहायोगात् धूमस्यापक्ष-
साध्यसामानाधिकरण्यवृत्तित्वोपलक्षितव्याप्तित्वपक्षे तदकारवन्तु-
मत्त्वस्य पक्षे साध्यस्य सन्देहदशायापि निर्णयस्य निष्प्रत्यूहता
अनुपपत्त्यनवकाशाच्च साध्यस्य वैदलान्वदित्वज्ञानवार्त्तानाया-
मनुमिती वैदलान्वयिसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानम् अनादृश्याच्च

(१) वज्रिसामानाधिकरण्यनिर्णयदृष्टिरेव दर्शनम् इति च ।

साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानं हेतुरिति मते साध्यवद्व्यक्तिश्चिद्वर्तिभिर-
 वृत्तौ नानाधिकरणकसाध्यके हेतावव्याप्तिर्मूलोक्ता साध्यवदन्यत्व-
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवद्भेदरूपत्वे तस्या अनवकाशात् स्वयं
 सिद्धान्तमतापेक्षया गौरवेण तन्निराकरोति, 'केवलान्वयित्वेतिमात्र-
 इत्यादिः, 'अनुमित्यनुत्पत्तेरिति, साध्यसामानाधिकरण्यमात्रगृह्य-
 व्यभिचारगृहाविरोधित्वादिति भावः । 'तद्ग्रहोऽपि' साध्ये केवलान्व-
 यित्वगृहोऽपि, हेतुर्व्याच्यः । यद्यपि स्वमते अवृत्तिगगनादेः स्वाभावा-
 भावत्वविरहादत्यन्ताभावे वृत्तिमत्त्वमनिवेश्यैव तदभावसाधारण-
 केवलान्वयित्वं सुवचं तथापि साम्प्रदायिकानुमततद्दृष्टिसामानाधि-
 करण्यशरीरे वृत्तौ साधनवन्मात्रस्य विशेषणत्वोपगमेनैव व्यापक-
 तापर्यवसानं भवति स्वमते च पुनरत्यन्ताभावांशे साधनवद्वृत्ति-
 तरिगणनप्रक्षेपेणैव इति साम्प्रदायिकानुमतमेव केवलान्वयित्वं
 दृश्यति, 'नञ्चति, 'वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकमिति
 आदिपदाविकृष्टतादृशाभावप्रतियोगितानयच्छेदकत्वपरिग्रहः ।
 अथान्यान्याभाववद्वृत्तव्यापकतापर्यवसानाय तद्दृष्टिसमपि केवला-
 न्वयित्वमात्र, 'अन्यान्याभावेति, गगनादेरत्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्
 गगने तदभावत्वलोकादपि तद्दृष्टान्यान्याभावत्वमप्रामाणिकमित्य-
 न्यान्याभावे वृत्तिमत्त्वमयावत्कृतया नोपात्तं, 'सर्वमाधा-
 रण्यं' साध्यवद्व्यक्तिरूपकालोचनानुमितिकारणोभूतज्ञानविर-
 यत्तत्वे ज्ञाय, 'न्यायवत्' साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानहेतुत्वात्तदा
 'न्यायवत्' साधनवत् साधनवत्ता, त्वन्त्याभावाविशेषणोभवा
 'साध्यवद्व्यक्तिरूपकालोचनानुमितिकारणोभूतज्ञानविर-
 यत्तत्वे ज्ञाय, 'न्यायवत्' साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानहेतुत्वात्तदा

तथाचोच्यते इत्यादिवक्ष्यमाणसिद्धान्त एव पर्यवसानं अन्यथा कार्य-
कारणभावद्वयकल्पनागौरवप्रसङ्गात् इत्यर्थः । 'शेषमिति, साध्ये
केवलान्वयित्वग्रहदशायां तस्य पक्षे अननुमितावपि न क्षतिः ।
तदानीं केवलान्वयित्वेन हेतुना साध्य-पक्षवृत्तित्वानुमित्यैव पक्षे
साध्यवृत्तानिषयकार्यसम्भवात् । तथाच साध्यवदन्यावृत्तित्वमे-
वानुमित्यौपयिकं लघुशरीरत्वादित्यादिकमर्थः ।

इति श्रीमन्नहामहोपाध्यायगदाधरभट्टाचार्यविरचिता

पूर्वपक्षस्य टिप्पणी समाप्ता ॥ २० ॥

तत्त्वचिन्तामणी

व्याप्तिवादे सिद्धान्तलक्षणम् ।

अबोध्यते । प्रतियोग्यसमानाधिकरण यत्प्रमाणं
 चिकुरणालान्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यत्
 भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः ।

सिद्धान्तलक्षणस्य दीप्तिवति ।

प्रतियोग्यसमानाधिकरणेति, प्रतियोग्यसमानाधिकरणं यत्प्रमाणं तस्य सामानाधिकरण्यलान्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यत् भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं तदवच्छिन्नं तदवच्छिन्नं तदवच्छिन्नं ।

तस्य सामानाधिकरण्यस्य दीप्तिवति ।

तस्य सामानाधिकरण्यस्य दीप्तिवति ।

तस्य सामानाधिकरण्यस्य दीप्तिवति ।

तस्य सामानाधिकरण्यस्य दीप्तिवति ।

तस्य सामानाधिकरण्यस्य दीप्तिवति ।

तस्य सामानाधिकरण्यस्य दीप्तिवति ।

तस्य सामानाधिकरण्यस्य दीप्तिवति ।

तस्य सामानाधिकरण्यस्य दीप्तिवति ।

तस्य सामानाधिकरण्यस्य दीप्तिवति ।

तावच्छेदका ये ये धर्माः प्रत्येकं तदवच्छिन्नान्यत्वमित्यर्थे साध्य-
तावच्छेदकस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नभेदकूटेन
प्रत्येक सामानाधिकरण्यपर्यवसिते वङ्गादिसाध्यकहेतौ वङ्गि-
त्वादेर्विभिन्नवङ्गादिव्यक्त्यन्तर्भावेन महानसीयवङ्गित्वाद्यवच्छिन्न-
भेदैः प्रत्येकं सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽप्येकव्यक्तिसत्तादिसाध्यके सत्ता-
त्वादौ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यव-
च्छिन्नभेदसामानाधिकरण्यासत्त्वादव्याप्तिः । यद्रूपावच्छिन्नं प्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषय इत्यर्थे उक्तदोषो-
द्धारेऽपि यद्रूपं प्रतियोगितावच्छेदकभिन्नं प्रतियोगितावच्छेदका-
विषयकप्रतीतिविषयो वा (१) इत्यत एव सामञ्जस्ये प्रतियोगिताव-

(१) यद्रूपं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकप्रती-
तिविषयतावच्छेदकमित्यपेक्षया यद्रूपं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
काविषयकप्रतीतिविषय इत्यर्थे लाघवमिति । अथ गुण-कर्मोन्मत्तविशिष्ट
सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरण्यभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणत्वत्वा-
वच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वं न गुणत्ववत्कर्मत्ववदन्ताविशिष्ट-
सत्तात्वस्य इत्यव्याप्तिरसम्भवे गौरवप्रदर्शनमनुचित, न च गुणत्वत्वेन गुणत्वं न भेद
प्रतियोगितावच्छेदक गौरवात् अतो गुणत्व-द्वेष्टाप्रसिद्धा साध्याप्रसिद्धि रूढ-
पतो गुणत्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदस्य साध्यघटकत्वे गुणत्वत्वावच्छिन्नाविषयक-
प्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वं तादृशसाध्यतावच्छेदकस्य इति नाव्याप्तिरिति
वाच्यम् । तथापि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत् तदवच्छि-
न्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वं न साध्यतावच्छेदकस्य इत्यव्याप्तिनाद
दृश्यात् घटकालीनवृद्धिसाध्यवेऽव्याप्तेः तत्र तदघटत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीति-
विषयतावच्छेदकत्वस्य घटकालीनवृद्धिरेऽसत्पदमिति चेन्न हेतुसमानाधि-
करण्यभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नगुरवविशेषतामूलकप्रतीतिविशेषतावच्छेद-
कत्वस्य विवक्षितत्वात् । हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नपदार्थ-
प्रति-

व्याप्तिवादः ।

चेदन्विमित्यविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य साध्यतावच्छेदकविगिटे
 निवेदनमनुचितं, एवं सत्त्वस्वभावस्य वच्छिन्नत्वविवक्षया यदूपा-
 वच्छिन्नं प्रतियोगितं उक्तमावप्रतियोगितावच्छेदकानवच्छिन्न-
 मित्यर्थः, इदञ्चिन्नादिरूपसाध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नप्रतियोगिते
 न हानसीयत्वादिविरुद्धञ्चिन्नादनवच्छेदत्वं सूक्ष्ममेव यदूपा-
 वच्छिन्नं प्रतियोगितं तादृशप्रतियोगिताभिन्नमित्युक्ती समवाया-
 दिना प्रयत्ने साधे संयोगादिना प्रयत्नादिहेतावतिव्याप्तिः संयोगा-
 दिसम्बन्धावच्छिन्नप्रयत्नादवच्छिन्नप्रतियोगितायां हेतुमन्निष्ठा-
 मावप्रतियोगितामेव सत्त्वात् इदं वाच्यं ज्ञेयत्वदिश्यादावव्याप्ति-
 वारणाय हेतुमन्निष्ठानमावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
 वच्छिन्नत्वस्य निवेदनैयमया व्यभिचारिमात्र एव सम्बन्धान्तराव-
 च्छिन्नसाध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदक-
 सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितामेव सत्त्वेनातिव्याप्तिः स्यात् यदूपाव-
 च्छिन्नप्रतियोगितात्वावच्छेदेन हेतुमन्निष्ठसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
 वच्छिन्नप्रतियोगितामेव निवेदयेत् न व्यापकत्वप्रयत्नया महागौरव-
 मिति प्रतियोगितामेव सत्त्वेन प्रतियोगितावच्छेदकानवच्छिन्नमेवो-
 पपादनं, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं नेदाद्युपयोगिमाध्या-
 वच्छेदकानवच्छिन्नप्रतियोगितायां निवेद्यातिव्याप्तिवारणमपि केव-
 लेन सत्त्वेन पर्याप्तं सत्त्वं सङ्गन्तं ददर्शयति तत्र न साध्यतावच्छेदक-
 त्वमपि व्यभिचारिमात्रेण तदवधिं ददाति तदवधिं ददाति तदवधिं ददाति
 सर्वत्रैव ददाति ददाति इच्छिन्नसम्बन्धनिष्ठमावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन-
 प्रयत्नेन इदमेव सत्त्वमित्युच्यते, ननु किं इति इति इति इति
 इति इति

भावश्चिदं निनादकं दत्तवर्गमनविज्जगत्तेऽपि च्छेदनानुमितिः
 विजिगृह्यकं दत्तवर्गमादृशकमादृशिते प्रयोगा नादृशकमादृशितः
 नादृशकानिनादृशकमादृशकं दत्तवर्गमादृशितमेवैव आसिद्धकत्वो-
 द्धमिह नातिप्रसङ्गः । दत्तवर्गमादृशितविधेयमादृशकं दत्तवर्ग-

[illegible]

वज्रिप्रतियोगिकधूमनिष्ठसामानाधिकरण्यव्यक्तीनामनुगमात् सामान्यप्रत्यासत्त्या पक्षीयहेतुनिष्ठव्याप्तेरपि प्रथमं अनुगतसामानाधिकरण्यत्वरूपव्याप्तित्वेन ग्रहमभवेनानुमित्युपपत्तेः तत्तद्व्याप्तित्वेन हेतुनिवेगेऽननुगमात् सामान्यप्रत्यासत्त्यापि पक्षीयहेतुनिष्ठव्याप्तेर्याप्तित्वेन दुर्यहतया अनुमित्युपपत्तेः, हेतुतावच्छेदकाद्याधिकरणत्वमुपेक्ष्य तद्विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वप्रवेशप्रयोजनमग्रे वक्ष्यते प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमात्रेण साध्यतावच्छेदकनिवेगे वज्रित्वत्वादिना वज्रित्वादिकसनवगाहमानात् प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमानाधिकरणधूमवानित्यादिज्ञानाद्वज्रिमानित्यादनुमित्यापत्तिः स्यात् । न चेष्टापत्तिमभवत्, कदाचिद्वज्रित्वेन कदाचिद्वज्रित्वादिना वज्रानुमितिरिति नियमानुपपत्तेः । न चानवच्छेदकत्वेन तत्तद्व्याप्तिवगाहित्वमेव व्याप्तिग्रहस्यानुमितौ विधेयतावच्छेदकतया तत्तद्व्याप्तिमाननियामकमिति वाच्यम् । अनवच्छेदकत्वेन वज्रित्वादिभाने द्रव्यत्वादिभानस्यापि प्राप्तेः सम्भवात् एवं तत्तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यभिचारितया हेतुभानस्य हेतुममानाधिवरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वगातेन तत्तत्साध्यतावच्छेदकावगाहिव्याप्तिज्ञानादिविरोधितया विनिश्चयमात्रतावच्छेदकानदगाहिव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्यभिचारस्य सत्ताभामतानुपपत्तिरिति विशिष्य साध्यतावच्छेदकस्य व्याप्तिवृत्तकतानाभाय प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नेनेत्युक्ता प्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नेनेत्युक्तम् । न च वज्रित्वत्वादिनिवेष्टनावच्छिन्नस्य साध्यतावच्छेदकता तत्र तत्र हृदये तद-

स्माणां व्याप्तिवृत्तकता यद् च स्रुजत एव वदित्वात्तद-
 धर्माणां साध्यतावच्छेदकत्वं नवापि विगेष्यावच्छिन्नतत्त्वं
 वदिततत्तदन्नेवदितरावृत्तित्वरूपवदितत्वादिना तद्विगेषो न
 स्वरूपत एव, अनवच्छेदकत्वरूपविगेष्यपुरस्कारेण सति निर्वि-
 षण्यकमानालकस्य स्वरूपतो मानम्यानमवात् वद्व्यादीनपद-
 त्वस्य वद्व्यादिनावृत्तिवर्मान्तरमावासरस्येऽपि नन्मावपुरस्कार-
 व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्यापि वद्वित्वाद्यवच्छिन्नविद्विजानुमि-
 हेतुत्वमुपेयते सकलवद्व्यादिवृत्तित्वविषयतानिवेगे नैव
 सकलवद्व्यादिवृत्तित्वस्य वद्व्यादीनरवृत्तिमावासरतया तद-
 पुरस्कारेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्य न हेतुतामन्भवः नया
 इत्यनादिहेतुनापि वद्वित्वाद्यवच्छिन्नानुमितिग्रन्थात् न-
 वद्व्यादिवृत्तिद्रव्यत्वादावित्यनादिव्यापकतावच्छेदकत्वमत्वाद्द-
 त्वादिनिष्ठतद्व्यक्तित्व-धूनजनकतावच्छेदकज्ञानित्वादेवद्विनादि-
 मावृत्तित्वेऽपि तेन रूपेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहाद्विनाम्बि-
 नुमितिग्रन्थमवविच्छेदा येन रूपेणाप्रम्यते वद्व्यादीनरमावासर-
 मंगयो न जायते तत्पुरस्कारेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहादेवेता-
 नुमित्युत्पादानुमदान् अनएव ज्ञानत्वत्वानुमदत्वव्यापकतु-
 व्याप्यज्ञानित्वयोरविगेषेण (१) ज्ञानत्वत्वरूपेण व्यापकतावच्छेद-
 त्वग्रहाजज्ञानवानयमित्यनुमितिर्न भवितुमर्हतीति दौषिण्य-
 वद्व्यादीनामप्यप्रत्युक्तम्, अधिकमये वद्व्यामः । तत्तद्व्यक्तिमान-
 दिवृत्तत्वं न तत्तद्व्यक्तिगमकताप्रयोजकं प्रकृतोद्यममेव म-

वद्विज्ञानाभाधिकरणस्यागृहीतः ततः पर्वते साधवज्ञानादिवशा-
न्महाननीयवद्भासुमिति रिति दर्शयति, 'येन केनापीति' यावन्निरु-
पितेत्याभ्यां, 'तद्रूपविशिष्टस्य तद्वर्त्तावच्छिन्नयावन्निरूपिता व्याप्ति-
रिति तद्रूपावच्छिन्ननिष्ठा तद्रूपावच्छिन्नयावद्वाङ्मिगमकताप्रयो-
जिज्ञा व्याप्तिरित्यर्थः, यथाश्रुते एकसाध्यव्यक्तिज्ञानाभाधिकरण-
स्यापरव्यक्तिप्रतियोगिकत्वासम्भवेनासङ्गतेः ।

अनुमानदोषितिः ।

दण्डादौ साध्ये परम्परासम्बन्धं दण्डत्वादिकमेव
साध्यतावच्छेदकमती नाव्याप्तिः ।

नादाधरौ विद्वतिः ।

यवैकैकसाध्यतावच्छेदकव्यक्तिर्न सकलहेतुमद्भूतितावच्छे-
दिका तदातुगतरूपावच्छिन्नेनापि तेन रूपेण न तादृगहेतु-
व्यापकतासम्भवः सकलसाध्यतावच्छेदकव्यक्तिगतानेव चाननी-
त्यादेन हेतुमत्तानाधिकरणतत्त्वव्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वादित्यागृह्णामिष्टापत्त्या परिहरति, 'दण्डादाविति,
'परम्परासम्बन्धमिति स्वसमवायिन्ययोगादिस्वत्वेन साध्यसम्बन्ध-
मित्यर्थः, एतच्च साध्याभूतिताया दण्डत्वादेन व्यापकतावच्छेदकत्व-
सम्भव इत्यागृह्णानिराकरणात्, 'साध्यतावच्छेदकं' दर्शिसंयोगत्वा-
दिरूपनानाधिकरणभूतितावच्छेदकावच्छिन्नहेतुव्यापकतावच्छेद-
कमित्यर्थः १ । एवकारेण दण्डादिरूपसम्बन्धवच्छेदः,

नसीयत्वादेरवच्छेदकान्तर्भाव आवश्यक इति शुद्धवह्नित्वादिस्तादृश-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं सुघटमिति वाच्यम् । स्वरूपतो भास-
मानस्यैव स्वरूपतोऽवच्छेदकतायाः सिद्धान्तसिद्धतया सखण्ड-
पदार्थस्य दण्डादेः स्वरूपतोऽभानात्तस्य स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वा-
सम्भवेन दण्डत्वादिविशिष्टस्य चातिप्रसक्तत्वेन तत्तादिरूपविशेषण-
मनन्तर्भाव्य तत्रावच्छेदकत्वपर्याप्तेरयोगात् । अभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकतया भासमाने उपलक्षणौभूतधर्मान्तरभानोपगमे
उपलक्षणतया दण्डत्वमात्रं तत्तद्दण्डावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकतया भासमानतत्तद्दण्डादे विषयीकृत्य दण्डिमिति दण्डी-
नास्तीति प्रत्ययस्य दुर्वारत्वाच्च । अत्र केचित् उक्तानुशयेनैव 'दण्ड्या-
दावित्यादिपदद्वयोपादानं तेन च (१) 'पृथिवीत्वव्याप्यजातित्वा-
दिना अनुगतीकृत्य घटत्व-पटत्व-नृत्तिकात्व-पाषाणत्वादिसमः सम-
वायादिना पृथिव्यादिहेतुकसाध्यस्य तादृशजातित्वादेव परिग्रहः ।
समवायादिना हेतुभूतपृथिव्यादिमिति तन्तु-कपालादौ विशेषणा-
नवच्छिन्न-घटत्व-पटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य सत्त्वात् । सर्व्वस्यैव
साध्यतावच्छेदकतादृशजातिषु तथाविधाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वपर्याप्तेस्तासां व्यापकतावच्छेदकत्वसम्भवेन तदनुगमकोक्त-
धर्मस्यैव परम्परासम्बन्धेन तथात्वोपगमस्यावश्यकत्वादित्याहुः ।

अन्ये तु तद्दण्डवान्नास्तीत्यादौ प्रतियोगिविशेषणतया भासमान-
दण्डादिष्वेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिर्भासते तद्विशेषण-
तत्तादौ तत्तदवच्छेदकतावच्छेदकत्वमेव प्रतियोगिताव्यधिकरणस्य

तावच्छेदकता तत्स्यलीये व्यभिचारिणि धूमादिहेतावति-
 व्याप्तिरिति स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठेत्यादिना निर्व्याच्यम् पारि-
 भाषिकमेवावच्छेदकत्वं निवेशनीयं तच्च तल्लक्षणे यादृशस्य
 स्वपदार्थस्य प्रवेशस्तादृशत्व, एवञ्च महानसीयत्वादिविशिष्टस्य
 वङ्गित्वादेस्ताव स्वपदेनोपादानसम्भवात् विशिष्टवङ्गित्वादिक-
 नेव पारिभाषिकमवच्छेदकत्व तदवच्छिन्नभेदश्च शुद्धवङ्गित्वादावपि
 दुर्घटः, तथाचावच्छेदकं यादृश स्व तादृशविशिष्टाविषयकप्रतीति-
 विषयत्वमेवानवच्छेदकत्वपदेन विवक्षणीयं तथाच सति सखण्डस्य
 दण्डादेः स्वरूपतोऽभानात्तादिविशेषणविशिष्टस्यैवावच्छेदक-
 लक्षणस्य स्वपदेनोपादेयतया तद्विशिष्टाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य
 दण्डत्वादिविशिष्टे सुघटत्वात् व्यापकतावच्छेदकत्वमव्याहतमेवेति
 चेन्न, पारिभाषिकस्यावच्छेदकत्वस्य स्वत्वघटितत्वेनाननुगतस्या-
 भावकूटज्ञानासम्भवेन प्रतियोगितायाः स्वरूपमन्वन्वृत्पावच्छेद-
 कत्वस्यागत्या गुरुधर्मसाधारण्यमुरीकृत्य व्याप्तिलक्षणे तदेव हि
 निवेशनीयम्, एवञ्च (१) सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महानसीय-
 त्वादिविशेषणावच्छिन्नस्य वङ्गित्वादेहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिता-
 वच्छेदकत्वेऽपि (२) महानसीयत्वादिविशिष्टनिरूपितसमवायादेरेव-
 प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धत्व तत्रोपेय शुद्धसमवायादिना

(१) गुरुधर्मस्य भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे चेत्परं ।

(२) सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महानसीयत्वादिविशिष्टवङ्गित्वावच्छिन्न
 वङ्गितादिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय लक्ष्यविशिष्टस्य प्रतियोगिताव-
 च्छेदकत्वमवश्यमङ्गीकर्तव्यमिति भावः ।

दण्डादिसामान्याभावप्रतियोगितायामेव तद्वर्गविशिष्टनिरूपित-
विलक्षणावच्छेद्यतासत्त्वादिति ध्येयम् ।

अनुमानदीधितिः ।

इत्यञ्च इदन्द्रव्यं गुण-कर्मान्यत्वे सति सत्त्वादि-
त्यादौ सत्त्वाद्यधिकरणगुणादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रति-
योगित्वेऽपि द्रव्यत्वादेः नाव्याप्तिः साधनस्य विशिष्ट-
सत्त्वादेर्गुणादाववृत्तेः, सामानाधिकरण्यव्यक्तीनां भेदे-
ऽपि निरूपकतावच्छेदकस्याधिकरणतावच्छेदकस्य चै-
क्याद्याप्तेरैक्यं, वस्तुतस्तु धूमत्वादिविशिष्टव्यापकवह्नि-
सामानाधिकरण्यस्य रासभादिसाधारणत्वाद्भूमत्वादि-
मति तादृशसामानाधिकरण्यं तद्वति धूमत्वादिकं वा
व्याप्तिः, आद्या भिन्ना द्वितीया त्वभिन्नैवेति ध्येयम् ।
अयं कपिसंयोगौ एतद्वृत्तत्वादित्यादिसंग्रहायासमा-
नाधिकरणान्तम् ।

गादाधरी विवृतिः ।

‘इत्यञ्चेति हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुसामानाधिकरण्य-
साधारणरूपमुपेक्ष्य विशिष्टसामानाधिकरण्यत्वेन सामानाधि-
करण्यविशेषनिवेशनेन चेत्यर्थः, ‘नाव्याप्तिरिति न विशिष्ट-
सत्तात्वरूपहेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजन्यानुभि-

सम्भवादसमञ्जसम् (१) । अथैव विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने विशिष्ट-
निरूपितसमवायस्य सम्बन्धतया तेन सम्बन्धेन व्याप्तिर्हेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धेन हेतुमत्त्वस्याग्रे विवक्ष्यैव निर्व्वहतीति कथमत्र विशिष्ट-
पदोपादानम् । न च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशिष्टनिरूपितसमवाय-
त्वादिना न विशेषणसम्बन्धता अपि तु शुद्ध एव समवायादिविशे-
षणसम्बन्धः स्वविशिष्टनिरूपितसमवायादिषु विशेषणतावच्छेदक-
सम्बन्धः इति मताभिप्रायेणेदं तथाचोक्तस्यले हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धः शुद्धसमवाय एवेति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धमात्रविवक्षया
न प्रतीकार इति वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि-
ज्ञाने हेतुतावच्छेदकस्य पक्षे परम्परासम्बन्धभाननियमे व्यापकता-
शरीरघटकाभावाधिकरणेऽपि तदीयतादृशसम्बन्धस्य निवेशित-
त्वात् तत एव हेतुतः पक्षे साध्यानुमितिनिर्व्वाहे विशिष्टत्वेन
सत्त्वादेर्द्रव्यत्वादिव्याप्तिस्वीकारस्य निरर्थकताप्रसङ्गात् । न च
दर्शितरीत्या विशिष्टव्यापकताग्रहस्य विशेषणव्यापकतावगाहि-
त्वेऽपि विशिष्टे पक्षधर्मताग्रहस्य विशेषणे तदवगाहित्वेऽपि च
विशिष्टहेतुकपरागमर्थस्य विशेषणे साध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वा-
नियमात् न विशेषणहेतुकानुमितिसामग्र्या विशिष्टहेतुकानुमिति-
पूर्व्वमावश्यकता इति वाच्यम् । साध्ये विशिष्टहेतोर्व्यापकताग्रहे-
ऽपि विशिष्टहेतौ साध्यविरोधग्रहसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पत्त्या विशिष्ट-
हेतुकस्यले विशिष्टाधिकरणत्वघटितहेतु-साध्यसामानाधिकरण्य-

(१) 'एवं व्यतिरेकव्याप्तिरपीत्यादि' 'कसमञ्जसमित्यन्त पाठ' बङ्गपु आदर्श-
पुस्तकेषु नास्ति ।

चेन्न, एवं सति दण्डाद्युपलक्षितधर्मिहेतुकानुमितेर्विलयप्रसङ्गात्, तदेतुकव्याप्तिग्रहस्थले परम्परासम्बन्धेनोपस्थितदण्डादौ व्याप्ति-
ग्रहस्य कल्पनसम्भवात् । स्वातन्त्र्येण सकलपरम्परासम्बन्धघटित-
सकलविशेषणवत्त्वग्रहस्याप्रामाणिकतया विशेषणहेतुकपरामर्शस्य
कारणतायाः क्लृप्तत्वानियमाच्च । ननु वज्रिसंयोगिसंयोगाद्यात्मक-
साध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे 'एकैव हि सा व्याप्तिरिति
नूलग्रन्थविरोधः, महानस-पर्ज्वतादिनिष्ठधूमादिगतवज्रिसंयोगि-
संयोगादेरैक्यासम्भवादित्यत आह, 'सामानाधिकरण्यव्यक्तीना-
मिति, 'भेदेऽपीति, अधिकरणभेदेन धूमादिभेदेन चेत्यादि',
निरूपकतावच्छेदकं वज्रित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकं धूमत्वादिरूप-
हेतुतावच्छेदकं, 'एक्यात्' साध्य-हेतुभेदेऽप्यभेदात्, तदभेदतात्पर्येण
एकत्वव्यवहार इत्यर्थः । ननु लक्षणया तद्व्यवहारसमर्पणमसङ्गतं
सामान्यप्रत्यासत्त्यभावपक्षे विशिष्टपरामर्शनिर्ज्वाहार्थं व्याप्येवमकथ-
नात्, तन्निर्व्वाहस्य (१) सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे धूमत्वादे-
रैक्येऽपि पक्षीयधूमादिनिष्ठसामानाधिकरण्यस्य सामान्यप्रत्यासत्तिं
विना पूर्वं ग्रहणसम्भवेन तत्स्मरणसम्भवात् पक्षीयधूमे तदुपन्या-
सम्भवेनायोगादतिप्रसङ्गेन (२) धूमादिव्यापकवज्रादिमानानाधि-
करण्यमात्रस्य व्याप्तित्वासम्भवात् धूमत्वादिरप्यहेतुतावच्छेदकस्य
द्विधा व्याप्तिशरीरप्रवेशस्यावश्यकत्वं दर्शयन् व्याप्तिभेदमभेदश्च दर्श-
यति, 'वस्तुतस्त्वित्यादिना, प्रथमपक्षप्रदर्शनं तत्पक्षे धूमत्वत्वाद्यप्रवे-

(१) यदोपादिभिरुत्तरार्किकेण दण्डादौ ।

(२) अत्र हि सा धूमादिनिष्ठवज्रित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकत्वात् ।

सामानाधिकरण्यमिति तथाच एकधर्म्मविशेषणतापन्नं धूम-
त्वादिरूपहेतुतावच्छेदक-साध्यसामानाधिकरण्योभयं व्याप्तिरिति
पर्यवसितं, कारणञ्च धूमव्यापकवह्निःसमानाधिकरणधूमवान्
पर्वत इत्यादिरेव परामर्शः तावतैव च उक्तोभयस्य हेतुविशेषण-
तया अनुमितिजनकज्ञानविषयत्वरूपव्याप्तित्वनिर्व्वाहः । द्वितीय-
पक्षे च धूमव्यापकवह्निःसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्ववद्धूमवान् पक्ष-
इति ज्ञानं हेतुर्न तु स्वरूपतो धूमत्वाप्रकारकं तादृशधूमत्ववत्त्वान्
पक्ष इत्याकारकं तादृशज्ञानस्य धूमाभाववान् पक्ष इत्याकारक-
धूमत्वत्वाद्यप्रकारकासिद्धिज्ञानाप्रतिबध्यत्वात् । एतन्मते च हेतु-
तावच्छेदकवृत्त्यसाधारणधर्म्मावच्छिन्ने साध्यसमानाधिकरणा-
वृत्तित्वमेव विरोधः न तु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यासामा-
नाधिकरण्यं, उपदर्शितज्ञानस्य हेतुतावच्छेदकं धर्म्मितावच्छेदकी-
लत्य साध्यसामानाधिकरण्यानवगाहितया तथाविधज्ञानाप्रतिबध्य-
त्वात् । यदि च विरोधस्यानुमितिं प्रति साक्षाद्विरोधितया हेत्वा-
भासत्वमुपपादयितुं शक्यते तदा समानाधिकरणवृत्तित्वाग्निनिधर्म्मि-
तावच्छेदक समानाधिकरणवृत्तिमद्धूमवान् पर्वत इत्येतादृशमपि
ज्ञानं हेतुरुपेयते अन्यथा धूमत्वत्वादिविषयतायाः कारणताव-
च्छेदककुक्षिप्रवेशे गौरवात्, सामानाधिकरण्यप्रकारकत्वापेक्षया
समानाधिकरणवृत्तिप्रकारकत्वस्य गुरुत्वेऽपि सामान्यस्याप्रत्या-
सत्तित्वे विशिष्टपरामर्शनिर्व्वाहानुरोधेन तेन रूपेण हेतुताया-
अगत्युपगमात् । 'आद्या' हेतुतावच्छेदकधर्म्ममहितसाध्यसामा-
नाधिकरण्यरूपा, 'भिन्नेति, प्रतिधूमादिकमित्यादिः । 'द्वितीया'

साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकरूपा, 'अभिन्ना' सर्वधर्म-
साधारणी, अनुगतरूपावच्छिन्ननानाव्यक्तिदण्डादिविगिष्टहेतु-
स्थलेऽपि परम्परासम्बद्धदण्डत्वाद्यखण्डधर्म एव हेतुतावच्छेदक-
उपगन्तव्य इति भावः । यद्यपि साध्यसमानाधिकरणावच्छेदक-
रूपवक्ष्यमाणव्याप्त्यभिप्रायेणापि 'एकैव हीत्यादिग्रन्थः सङ्गच्छते,
तथापि स्वयं तत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेगस्य खण्डनीय-
तया स्वविशिष्टाधिकरणावृत्तियावत्साध्यसमानाधिकरणकत्व-
रूपपारिभाषिकावच्छेदकत्वस्यैव च विवक्षणीयतया एतदपेक्षया
तादृशी व्याप्तिर्गुरुशरीरेति कथञ्चिद्विद्वद्गव्याप्तेरैक्योपपत्तिसम्भवेन
तज्ज्ञानमनुमितिहेतुरित्येतादृगव्याप्तेरैक्यमुपपादितम् ।

मिश्रादिमतमालम्ब्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदप्रयोजन-
माह, 'अयं कपिसंयोगीति । अथैतद्वृत्तत्वादेरव्याप्यवृत्तिकपि-
संयोगादिव्याप्यतोपगमे कपिसंयोगाद्यनवच्छेदकमूलादेः पक्षता-
वच्छेदकत्वे तदवच्छेदेनापि एतद्वृत्तादौ कपिसंयोगादिमिदं
प्रसङ्गः । न चेष्टापत्तिः, सन्निङ्गकपरामर्शस्य भ्रमानुमित्य-
जनकत्वनियमात् । न च तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य तद-
वच्छेदेन साध्यानुमितिहेतुत्वात् एतद्वृत्तत्वादिरूपव्याप्यवृत्तिहेतोश्च
किञ्चिदवच्छेदनायुत्तेर्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यद्वि स्वरूपसम्ब-
न्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमितावपि तादृगहेतुमत्ताज्ञान-
त्वेन हेतुत्वमुपैयते तदापि तुल्यवृत्त्या एतद्वृत्तत्वादिरपि मूलाद्य-
वच्छिन्नसंयोगादिगोप्यस्यापि कपिसंयोगादिव्याप्यतया तेन हेतुता-
नाशवच्छेदेन कपिसंयोगाद्यनुमितेर्निष्प्रवृत्त्यादिति चेदत्रो

पाध्यायाः, साध्यस्य पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यं विना व्याप्यस्य पक्षधर्मत्वमनुपपन्नमिति पक्षधर्मतावलात् पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमेव साध्ये सिध्यति न तु तदवच्छेद्यत्वमपि प्रमाणाभावादिति तादृशानुमितेरप्रामाणिकतया तत्र परामर्श-हेतुताकल्पनमेव नास्ति इति न तदापत्तिरिति समादधिरे ।

मित्रादयस्तु बाधानवतारे नूलाद्यवच्छेदेन कपिसंयोगादि-सिद्धिरिष्टैव इति वदन्ति । एतत्तत्त्व ग्रन्थज्ञता हेत्वाभासे वक्ष्यते ।

अनुमानदीधितिः ।

यत्तु इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिवारणाय तत् संयोगस्य शाखाद्यवच्छेदेन वृत्तेर्वृक्षत्वावच्छेदेन तत्सामान्याभाववृत्तावविरोधात् तत्र चातीन्द्रियस्य संयोगस्य सत्त्वात्परितः प्रतियोग्युपलब्धिर्दोषाद्वा वृत्ते न संयोग इत्यादि नाध्यक्षमिति तन्न, द्रव्ये संयोगसामान्याभावे मानाभावात् । न च यो यदीययावद्विशेषाभाववान् स तत्सामान्याभाववानिति व्याप्तेर्यावत्संयोगाभावा एव मानम् ।

गादाधरीविहतिः ।

प्राचीनसिद्ध्यावृत्तिस्खलं दूषयितुमुपन्यस्यति, 'यत्त्विति, 'तत्' असमानाधिकरणान्तम् । ननु द्रव्ये संयोगत्वाद्यवच्छिन्ना-

बन्धकत्वकल्पनमेवाशक्यमिति चेन्न, हृत्तादौ संयोगसामान्याभाव-
लौकिकप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धत्वेऽपि गुणादौ तत्प्रसिद्धा अधिकरणीय-
विषयतासम्बन्धेन संयोगाभावलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति
स्वविषयसंयोगवत्त्वसम्बन्धेन ज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्,
सर्वत्र द्रव्येऽन्तत ईश्वरीयप्रत्यक्षस्यैव सर्वदा तादृशसम्बन्धेन सत्त्वे-
नातिप्रसङ्गविरहात् । इदमापाततः द्रव्यरूपाधिकरणविषयक-
संयोगाभावविषयकप्रत्यक्षस्य कदाचिदप्यनुदयेन तादृशप्रत्यक्ष-
सामग्र्या एवाकल्पनेनापादकाभावादेवातिप्रसङ्गवारणसम्बन्धेन
तादृशप्रतिबन्धकताकल्पनस्याप्ययुक्तत्वात् । कथञ्चिदापत्तिसम्भवेऽपि
तादात्म्यसम्बन्धेन द्रव्यत्वेनैव तादृशसम्बन्धेन (१) संयोगाभावलौ-
किकं प्रति प्रतिबन्धकत्वौचित्यात् । 'मानाभावादिति लौकिकप्रत्य-
क्षस्य योग्यानुपलब्धिविरहेणासम्भवात्, उपनीतभानस्य च संयोगा-
भावो हृत्तादृशित्वाकारकस्य विपरीतविषयकस्याप्युपनयवगेन
सम्भवात्, विनिगमनाविरहेण एकतमस्य प्रामाण्यामिद्धिः, शब्दस्य
चाप्नोक्तत्वामिद्धा तदव्यवस्थापकत्वात् अनुमानस्य च निज्ञा-
भावेनासम्भवादिति भावः । ननु हृत्तादौ यावत्संयोगविशिषा-
भावानामुभयवादिसिद्धतया तत एव हेतोस्तत्ताप्रत्यक्षस्यापि
तत्सामान्याभावस्य मिद्धिर्निष्पत्त्युक्तैवेति शङ्का निरूप्यति, 'न चेत्या-
दिना, यः संयोगीययावद्विशेषाभाववान् स संयोगसामान्याभाववान्
इति व्याप्तेरग्रे व्यर्थविशेषणत्वाप्रयोजकत्वादिदोषेण निराकरणीय-
तया प्रथमतः सामान्यमुखी व्याप्तिमनुमानोपपत्त्युक्ततया दर्शयति,

वृत्तित्वविशेषणस्यासिद्धिवारकत्वेऽपि व्यभिचारावारकतया वैयर्थ्यं
यावत्त्वविशेषणस्य धीविशेषविषयत्वरूपस्य परिचायकमेव तादृश-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व न तु हेतुप्रविष्ट इति न सत् तथा
सति यत्तत्पदार्थस्य हेतु-साध्यग्ररीराप्रवेशेन सामान्यमुखव्याप्तित्वा-
नुपपत्तिरिति वाच्यम् । यावत्पदस्य व्यापकतार्यकतया तत्तद्वर्त्म-
समानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावत्वनिरूपिताया आवृ-
यत्वसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकताया एव हेतुतया विशेषधर्मव्यापक-
त्वाघटकाभावान्तरस्यैव सामान्यधर्मव्यापकताघटकतया वैय-
र्थ्यानवकाशत् । न च तादृशभावत्वव्यापकत्वं तादृशभाव-
निष्ठभेदप्रतियोगितायामाधेयतासम्बन्धेनानवच्छेदकत्वम् एवञ्च
संयोगविशेषाभावाना सर्व्वेऽप्येव सर्व्वेऽधिकरणवृत्तितया तद्वि-
ष्टभेदप्रतियोगितायामाधेयतासम्बन्धेनावच्छेदकमधिकरणमप्रसिद्धं
इति तदनवच्छेदकत्वरूपहेत्वप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । आधेयत्व-
सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतासम्बन्धेन प्रतियोगिताया अभावस्यैव
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव निवेशनीयत्वात्, उक्तस्यैव च
व्यधिकरणतादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रसिद्धिर्मात्रमभ्यात् । यद्वर्त्म-
समानाधिकरणेत्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन धर्मो विशेषणीयः,
तेन कम्बुग्रीवादिसत्त्वादिव्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावद-
भाववत्तद्वर्मावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तादृशभाववत्त्वानन्धवेऽपि
न क्षतिः । न च भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्चत्व-घटान्तर-
त्वादिव्याप्यधर्मावच्छिन्नसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वावदभाववत्तद्रूपावच्छिन्नसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-

साध्य-हेतूनामननुगमेन नैका व्याप्तिरिति संयोगसामान्याभाव-
तदीयविशेषाभावकूटयोर्व्याप्तौ यावत्त्वादिविशेषणवैयर्थ्यमेव तथा-
प्येतद्दोषस्य स्वयमग्रे वाच्यतया यथाकथञ्चिच्छङ्कासङ्गतिः ।
अथ हत्तादौ यावत्संयोगाभाववत्त्वमुभयवाच्यसिद्धं तत्र विभुसंयो-
गाभावावच्छेदकस्यावयवविशेषस्य दिग्विशेषस्य वा दुर्वचत्वात्
ध्वंस प्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे कालविशेषावच्छेदेनापि
तत्र तदभावासम्भवात् तयोस्तदविरोधितामते द्रव्ये संयोगादि-
सामान्याभावस्याप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन हत्तावविरोधात् । न च
मूलाग्राद्यवच्छिन्नविभुसंयोगव्यक्तीनां भेदादग्र-मूलाद्यवच्छेदेना-
भावः सुलभ इति वाच्यम् । तासां भेदस्याप्रामाणिकत्वात् ।
न च नानावयवावच्छिन्नसंयोगव्यक्तीनामभेदे तत्संयोगव्यक्तौ तत्त-
दवच्छेदकव्यक्तीनां तादात्म्यसम्बन्धेन कारणतायां व्यभिचार इत्यव-
च्छेदकभेदेन संयोगभेद आवश्यकः आवश्यकत्वावच्छेदकव्यक्तीनां
विशिष्य स्वावच्छिन्नसंयोगव्यक्तिषु हेतुताभ्युपगमः, अन्यथा मूला-
दिमात्रावच्छिन्नमूर्त्तान्तरसंयोगानां अग्राद्यवच्छेदेन तद्दृक्षादि-
वृत्तिविभुसयोगानाञ्च हत्तान्तरावयवावच्छेदेनानुत्पत्तिप्रयोजकस्य
दुर्लभतापत्तेरिति वाच्यम् (१) । व्याप्यहत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमेन

(१) इति वाच्यम् इति सन्दर्भान्तरं 'न च मूलाद्यवच्छिन्नेति सन्दर्भात्
पूर्वं 'व्याप्यहत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमेन विभुसंयोगस्य व्याप्यवृत्तितया मूलाद्यव-
च्छिन्नत्वविरहेः तत्र मूलादीनां हेतुताविरहात् व्याप्यहत्तेरवच्छेदकोपगमे तत्तद-
वच्छेदकस्वरूपतत्तद्विशेषावच्छेदकताव्यक्तीनामेव तत्तदवच्छेदकजन्यतावच्छेदकसम्बन्ध-
तया मूलापाद्यवच्छिन्नविभुसंयोगादीनामभेदेऽपि व्यभिचारानवकाशात् अन्यथा
मूलाद्यवच्छिन्नसंयोगस्य दिग्विशेषैरवयववच्छिन्नतया तत्ताप्यवच्छेदकतासम्बन्धेन

वच्छिन्नत्वेऽपि तदवच्छिन्नत्वविशिष्टस्य नान्यत्रोत्पत्तिरिति न
व्यभिचारशङ्का इति वदन्ति ।

यत्तु संयोगमात्रस्याव्याप्यवृत्तितासिद्धान्तानुरोधेन मूलाया-
वच्छिन्नतरु-विभुसंयोगादीनां भेदस्वीकार आवश्यक इति, तदपि
न सम्यक्, तादृशसंयोगव्यक्तीनां गगनादौ दिग्देशविशेषरूपाव-
च्छेदकनियमेनैव तादृशसिद्धान्तसङ्गतेः ।

अत्र वदन्ति द्रव्यमात्र एव संयोगसामान्याभावस्याप्रामा-
णिकतायाः 'तन्नेत्यादिनोक्तेः 'न चेत्यादिना गगनादावेव संयोग-
सामान्याभावसाधकमनुमानमाशङ्कितं, विभुद्वयसंयोगानभ्युपगमेन
तत्र यावत्संयोगव्यक्तीनामेव प्रतिनियतदिग्देशावच्छिन्नतया तत्त-
द्वास्तित्वेन तत्र तदभावसत्त्वेऽविवाद एव इति नामिद्वयव-
काशः, विभुमात्रे संयोगसामान्याभावसिद्धावपि संयोगि द्रव्य-
त्वादित्यत्र व्यावृत्तिसङ्गतैर्वृत्तादावेतद्व्याप्तिवत्त्वात् संयोगसामा-
न्याभावासिद्धावपि न क्षतिः । प्रतियोग्यनवच्छेदकस्य तदव-
च्छेदकत्वनियमसत्त्वे च हृत्तत्वाद्यवच्छेदेन हृत्तादावपि संयोग-
सामान्याभावसिद्धिसम्भवेन तत्रापि तदभावं साधयतां तादृश-
नियमवादिनामाशङ्का 'न च प्रतियोग्यनवच्छेदकहृत्तादेर-
भावावच्छेदकत्वमित्यादिना निराकरिष्यते पूर्वमपि हृत्तत्वाद्यव-
च्छेदेन संयोगसामान्याभाववृत्तेरविरोधमात्रेण प्रतियोग्यनवच्छेद-
कस्याभावावच्छेदकत्वनियमेन वा सेहुमर्हतीत्याशदेनैव हृत्तादौ
संयोग-तत्सामान्याभावयोर्वृत्ताववच्छेदकभेद उपादिनः हृत्ते न
संयोग इति प्रत्यक्षं चारितं न तु यो यदीदित्यादिनियमस्य तत्ता-

धकत्वागयेनेति न सन्दर्भविरोधः । यत्किञ्चिदवयवनामाह
 हचनाशानन्तरं खण्डहृत्तोत्पत्तिक्षणे पूर्वोत्पन्नक्रियातो य
 तथावत्तदवयवैर्गगनादिसंयोगानां (१) विनाशः द्वितीयदृष्टे
 खण्डहृत्तस्यापरावयवनाशस्तृतीयक्षणे च तत्राशस्तत्र तदृष्टे हि
 संयोगानुत्पत्त्या यावद्विशेषाभावसौलभ्यम् । न चैवं तादृशदृष्टे नूतन
 न्तरेणापि संयोगस्तदवयवसंयोगैस्तत्कर्मणा वा न सम्भवति त
 वयव-गगनादिसंयोगनाशककर्मणा मूर्त्तान्तर-तदवयवसंयोगान
 मपि तदुत्पत्तिकाले विनाशात्, अवयवावयविनोः संयोगानु
 गमेन अवयवेषु आरम्भकसंयोगसत्त्वेन तन्निष्ठसंयोगजननासम्भवा
 उत्पत्तिकाले च द्रव्ये गुणवत्कर्मसत्त्वानुपपत्तेरिति संयोगसाधक
 द्रव्यत्वस्य सहेतुतेव न निर्व्वहतीति वाच्यम् । तादृशखण्डदृष्टे
 तदवयवसंयोगजन्यस्य तत्कर्मजन्यस्य च संयोगस्यासम्भवेऽपि सत्त्वं
 तैव सदागतिशीलपवनादिपरमाणूनां कर्मभिस्तत्संयोगानामुत्पत्तौ
 बाधकविरहेण द्रव्यस्य संयुक्तत्वनियमादित्यपि केचित् । 'यावत्
 संयोगाभावा एव मानमिति ज्ञायमानलिङ्गस्यानुमितिकरणत
 मताभिप्रायेण, 'यत्तदर्थयोरिति साध्य-हेतुघटकयत्तच्छब्दार्थयो
 संयोगत्व घटत्वादयोरित्यर्थः, 'अननुगमादिति एकरूपेण निवेगा
 सम्भवादित्यर्थः, एकव्याप्तेर्निर्व्विहायितुमशक्यत्वादिति शेषः, तथा
 घटत्वाद्यवच्छिन्नाभाव घटादिविशेषाभावकूटयोर्व्याप्तेः संयोगसामा
 न्याभावमिदमनुपयोगित्वात् यावत्संयोगविशेषाभावे संयोगसामा-

११. तदवयवस्य किञ्चिन्नगनादिसंयोगानामित्यर्थः, यावत्तदवयवे गगनादि
 संयोगानां दृष्टिं दा० ।

न्याभावीयविशेषव्याप्तिश्चाग्रे निराकर्तव्यत्वान्नोक्तानुमानसम्भव इति भावः । ननु प्रकृतहेतौ प्रकृतसाध्यव्याप्तिरग्रहेऽपि यथा यो यत्र प्रवर्तते स कार्यतया तज्ज्ञानातीत्याकारात्स्तनपानादिप्रवृत्ति- तद्विषयककार्यताज्ञानयोर्व्याप्तिग्रहात्त्वानयनादिप्रवृत्तिरूपलिङ्गेन गवानयनादिकार्यताज्ञानसिद्धिः तथा प्रकृते संयोगीययावद्विशेषा- भावे तत्सामान्याभावस्य व्यर्थविशेषणत्वादिना व्याख्यग्रहेऽपि घटादिविशेषाभावकूटे तत्सामान्याभावव्याप्तिग्रहादेव संयोगीय- यावद्विशेषाभावे पक्षधर्मताज्ञानादुपगमादौ (१) संयोगसामान्या- भावसिद्धिर्दुर्वारैव व्यतिरेकिहेतुकानुमिताविव सामान्यव्याख्यधीन- विशेषमिदौ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वानुपगमात् (२) । न च विशेषभावान्तरे सामान्याभावान्तरव्याप्तिग्रहात् संयोग- विशेषाभावेन तत्सामान्याभावमिदुपगमे यावत्त्वाद्यविशेषितत्वेऽपि- संयोगादिप्रतियोगिकाभावे (३) कपिसंयोगादिसामान्याभावव्याप्ति- ग्रहादेव संयोगप्रतियोगिकाभावेन तत्सामान्याभावमिदुपग- वात् यावत्त्वादिविशेषणमनर्थकं प्रकृतहेतुतुल्यनिमित्तत्वेऽपि तत्प्रविष्टतत्त्वपदार्थघटितप्रकृतसाध्यतुल्यसाध्यव्याप्तिरुदादिनादाः स्वीकर्तुमशक्यत्वात् तादृशसकलहेतु-साध्यानां सम्मलनेनापि

(१) इत्यादि इति पा० ।

(२) तदास्य तदा व्यतिरेकिभवे हेतौ च 'प्रत्यक्ष' इति चेत् प्रत्यक्ष- ज्ञानस्य ज्ञानविशिष्टस्य मतेन हेतुत्वं तथा प्रकृतस्य प्रकृतहेतुत्वमप्यनर्थकं हेतुत्व- विशेषाभावेन साध्याभावान्तरव्याप्तिग्रहात् ज्ञानविशिष्टस्य हेतुत्व- विशेषाभावेन ।

(३) अ'संयोगादिप्रतियोगिकाभावे' इति चेत् प्रतियोगिकाभावे

नत्वभावश्यकम् अन्यथा अधिकरणावच्छेदकप्रकारकज्ञानासम्भ-
वेन (१) गुणादौ तदभावग्रहासम्भवादिति वाच्यम् । द्रव्यनिष्ठयाव-
त्संयोगाभावाधिकरणताया अपि द्रव्यत्वादिरूपैकावच्छेदकाव-
च्छिन्नतया उपाधिः साधनाव्यापकतानिर्वाहाय सप्तमीनिर्देश्यं यद्-
व्याप्यवृत्तितानिर्वाहकं विलक्षणमवच्छेद्यत्वं तस्यैव विवक्षणीयं-
तथा गुणानिष्ठसंयोगाभावाद्यधिकरणतायां तादृशावच्छेद्यत्व-
विरहेण साध्यव्यापकताया यथान्युते दुरुपपादत्वात् । अथैवं कपि-
संयोगादिसामान्यस्य मूलाद्यवच्छेदेनाभाववति कपिसंयोगादि-
महृन्नादौ अनवच्छिन्नतदीययावद्दिशेपाभाववत्त्वविरहेण माध्यो-
पाध्योर्न सामान्यव्याप्तिनिर्वाहः (२) । अतः केचित् अवच्छिद्यत्वे-
कावच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभयाभाववद्यावद्दिशेपाभाववत्त्वम् इहो-
पाधित्वेनाभिमतं गुणे यावद्दिशेपाभाववत्त्वम् अवच्छिद्यत्वाभावे-
नोक्तोभयाभाववत्, कपिसंयोगवति हृत्ते कपिसंयोगीययावद्दिशे-
पाभाववत्त्व मूलाद्येकावच्छेदकावच्छिन्नमिति तदनवच्छिद्यत्वा-
भावादुभयाभाववदिति (३) नोपाधि-साध्ययोः सामान्यव्याप्तिभङ्गः ।

(१) अभावलौकिकप्रत्यक्षे अधिकारप्राप्त्यन्तरेवमकारकत्वम् चेदुक्तं तत्र
भा.।

३। तदाच महत्वाध्वहृदराध्वे महतेषु विद्वत्प्राज्ञासु चैव
निष्पत्तिरिति यो यद्वर्णाश्रमधर्मयोगेन कथं च नृ क चिरव्यवहार-
वर्णानाधिकरणेभ्योऽहर्निशं चैव विद्वत्प्राज्ञासु चैव कथं च नृ क चिरव्यवहार-
वर्णाश्रमधर्मयोगेन कथं च नृ क चिरव्यवहार-

२. ब'पुस टोमबति हले सटोमि टटा ब'हुरेवाभ-दयन= न-देका भेटहा
मर(अ) ददा) दाउडा बाभा वद'हने'त दा - ।

अथ वृत्तादिनिष्ठानां यावत्कपिसंयोगविशेषाभावाधिकरणतानां
 नैकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं सम्भवति वृत्ताद्यवृत्तिकपिसंयोगादि-
 व्यक्तीनां येऽभावास्तेषां वृत्तादौ व्याप्यवृत्तितया तन्निष्ठतदधि-
 करणतानामनवच्छिन्नत्वात् । न च व्याप्यवृत्त्यधिकरणतानामनव-
 च्छिन्नतया अन्यासाञ्चैकावच्छेदकावच्छिन्नतया सर्वासधिकरण-
 तासूभयाभावोऽक्षत एवेति वाच्यम् । एवं सति पक्षनिष्ठसंयोग-
 व्यक्तीनां दिग्देशविशेषाद्यवच्छिन्नानां यावन्तोऽभावाः पक्षनिष्ठ-
 तावन्निरूपिताधिकरणतानां सर्वासामेकावच्छेदकविरहेऽपि द्वि-
 दीनामवच्छेदकैक्यसम्भवेन सर्वास्वेव तासु तादृश-तादृशावच्छेदक-
 मादाय एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वमस्तीत्युभयाभावसत्त्वात् तद-
 वृत्तिसंयोगव्यक्तीनाञ्च येऽभावास्तेषां तन्निष्ठाधिकरणताकूटानाम-
 नवच्छिन्नतया उभयाभावसत्त्वात् उक्तोपाधेर्यावत्संयोगाभावरूप-
 साधनव्यापकत्वापत्तेः, स्वसमानाधिकरणयावत्तदभावाधिकरणता-
 वच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपत्वे च (१) वृत्ता-
 दिनिष्ठमूलाद्यवच्छिन्नकपिसंयोगाद्यभावाधिकरणतास्वपि न तथात्व-
 सम्भवः तत्समानाधिकरणव्याप्यवृत्तिकपिसंयोगाद्यभावाधिकर-
 णतानामपि तादृश-यावदधिकरणतान्तर्गतत्वात् तदवच्छेदकस्य
 चाप्रमिदत्वात् इति चेन्न, एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य न(२)-
 समानाधिकरणकिञ्चिदवच्छिन्नयावत्तदभावाधिकरणतायच्छेदका-
 वच्छिन्नत्वरूपस्य विवक्षितत्वेन अनवच्छिन्नाधिकरणताभिः

१) उभयाभावपटकाभूतेकावच्छेदकावच्छिन्नस्ये चेति पा० ।

२) अत्र प्रतियोगिपरं न तु तदभावाधिकरणतापरम् ।

सहावच्छिन्नाधिकरणतानामेकावच्छेदकावच्छिन्नत्वासम्भवेऽपि क्ष-
तिविरहात् । अथवा यावद्विशेषाभाववत्त्वमित्यनेन यावत्तदीय-
विशेषाभावत्वावच्छिन्ननिरूपितमेकाधिकरणत्वं विवक्षितं न तु
तत्समुदायः (१) एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वञ्च एकमात्रवृत्तिधर्माव-
च्छिन्नावच्छेदकावच्छिन्नत्वं न त्वभिन्नावच्छेदककत्व, वृत्तावृत्ति-
कपिसंयोगानां वृत्तनिष्ठा अभावा यद्यपि व्याप्यवृत्तयः तथाप्य-
व्याप्यवृत्तिसाधारणयावत्त्वेन तेषामव्याप्यवृत्तित्वात् तत्-
साधारणयावत्त्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणता एकमात्रवृत्ति-
तत्तन्मूलत्वाद्यवच्छिन्नतत्तन्मूलादिरूपावयवावच्छिन्नेति तत्रोभया-
भावोऽक्षत इति न साध्योपाध्योः सामान्यव्याप्तिभङ्गः, पक्षनिष्ठ-
संयोगसामान्यीययावद्विशेषाभावाधिकरणता च न प्रत्येका-
वच्छेदकावच्छिन्ना अस्यां दिशि अत्र देशे वा गगने न संयोग-
इत्यादिप्रतीतिविरहात् अपि तु यत्किञ्चिदनुगतधर्मावच्छि-
न्नावच्छेदकावच्छिन्ना यावत्संयोगाभाववदुपगमनमित्यादिप्रत्ययात्,
एकरूपावच्छिन्नस्य प्रतियोग्यभावाधिकरणतावच्छेदकत्वे विरोधात्
एकस्यापि विशेषरूप-सामान्यरूपाभ्यानुभयावच्छेदकत्वोपगमात्
तथाच पक्षनिष्ठसंयोगविशेषाभावानां यावत्त्वावच्छिन्ननिरूपिता-
धिकरणता न निरुक्तैकावच्छेदकावच्छिन्नत्ववतीति तस्या रक्तो-
भयवत्त्वादुपाधिः साधनाव्यापकत्वमिति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु अनवच्छिन्नयावद्विशेषाभाववत्त्वमेवोपाधिः तादृशो-
पाधिना साध्यस्य सामान्यव्याप्तिविरहेऽपि संयोगसामान्या-

(१) यावद्विशेषाभावाधिकरणतसहृदात् ।

कत्वं तस्य, वृक्षादिवृत्तिकपिसंयोगादिविशेषाभावाधिकरणता-
 कूटान्तर्गतकतिपयाभावाधिकरणतानामनवच्छिन्नत्वेऽपि तत्कूटस्य
 एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं पूर्ववदुपपादनीयम् । अद्यैतादृशोपाधैर्व्य-
 भिचारोन्नायकत्वं सप्रतिपक्षोत्थापकत्वं वा न सम्भवति प्रकृतसाध्य-
 व्यापकस्य एकावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्या-
 सिद्धेः द्रव्ये तदीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्यावच्छिन्नत्वेऽपि एकाव-
 च्छेदकावच्छिन्नत्वाभावात् गुणे च तस्यावच्छिन्नताया एवाभावात्
 प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टकपिसंयोगीयसामान्याभावव्यापकस्य तदीयै-
 कावच्छेदकावच्छिन्नयावद्विशेषभाववत्त्वस्य प्रसिद्धत्वेऽपि तदभावेन
 प्रकृतसाध्यवद्भेदनाशनं न सम्भवति तस्य प्रकृतसाध्याव्यापकत्वात्
 प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टकपिसंयोगादिसामान्याभाववद्भेदश्च कपि-
 संयोगादिरूपप्रतियोगिशून्ये हेतुमति साध्यमानो न कपिसंयोगा-
 दिसामान्याभाववद्भेदपर्यवसायी प्रतियोगिमद्भेदस्यान्वाधात् प्रति-
 योगिमति चैकावच्छेदकावच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभावसत्त्वेन तद्व-
 वत्ताभावादिरूपहेतोरसिद्धिरिति (१) न व्यभिचारोन्नयनसम्भव-
 इति (२) मैवं, क्वचिद्द्रव्ये जलादिसंयोगवति तत्सामान्याभावस्य
 सत्त्वे एकावच्छेदकावच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभावमत्त्वात् तदीय-
 प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टतत्सामान्याभावव्यापकं एकावच्छेदकाव-
 च्छिन्नतदीययावद्विशेषाभाववत्त्वं यावद्द्रव्ये सर्व्वावयवावच्छेदेन
 विभिन्ना जलादिसंयोगव्यक्तयः वर्तन्ते यावद्विशेषाभावरूप-

(१) तादृशभावादिरूपहेतोरसिद्धिरिति पा० ।

(२) न व्यभिचारोन्नयननिर्वाह इतीति पा० ।

हेतुमति एकावच्छेदकावच्छिन्नयावद्विशेषाभावरूपोपाध्यभावेन
 प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टसामान्याभाववद्भेदस्य सिद्धौ बाधकाभावात्
 प्रतियोगिमति तत्र विशेष्यवद्भेदपर्यवसानेन व्यभिचारसिद्धौ
 सामान्यव्याप्तिभङ्गात् । संयोगत्वे गगनादिनिष्ठाभावप्रतियोगिताव-
 च्छेदकत्वसाधकानुमानौपयिकदर्शितव्याप्तावपि एकावच्छेदका-
 वच्छेदा-स्त(१)समानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
 कयावदभावाधिकरणताशून्यगगनादिकं यदयत् तदन्यत्वस्योपा-
 धित्व बोध्यम् ।

अनुमानदीधितिः ।

यत्तदर्थयोरननुगमात् एकावच्छेदेन यावद्विशेषाभाव-
 वत्त्वस्योपाधित्वाच्च । एतेन अयं संयोगसामान्याभाववान्
 संयोगयावद्विशेषाभाववत्त्वादिति परास्तं व्यर्थविशेषण-
 त्वादप्रयोजकत्वाद्भिर्गुणत्वादेरुपाधित्वाच्च । न च प्रति-
 योग्यनवच्छेदकतयैव वृत्तत्वादेरभावावच्छेदकत्वं, गुणा-
 दानवच्छेदकप्रमेयत्वादिस्तदभावावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।
 यथाच घटपृथ्व्यवर्तित्वस्य प्रतिदण्डं वल्लिसामाना-
 धिकरण्यस्य वा प्रतिधूसं भिन्नत्वेऽपि दण्डत्वं धूमत्वं वा
 तत्सामान्यस्यावच्छेदकं तथैव संयोगसामान्यस्यावच्छेदकं
 दृश्यत्वादिकमिन्यस्यापि सूचयत्याच्चेति सम्प्रदायविदः ।

गादाधरी विवृतिः ।

‘एतेनेति अनवच्छिन्नयावत्संयोगविशेषाभाववत्त्वस्योपाधि-
त्वेनेत्यर्थः, ‘इति’ विशेषव्याप्त्युपपत्त्यनुमानं, ‘परास्तं’, दूषणा-
न्तरमाह, ‘व्यर्थेति तन्मते संयोगसामान्याभावस्य केवलान्वयि-
तया अभावत्वस्यैव तद्व्याप्यतावच्छेदकत्वेन इतरांशस्य व्यर्थत्वा-
दित्यर्थः । नन्वभावादित्येव हेतुरस्तु इत्यत आह, ‘अप्रयोजक-
त्वादिति व्याप्तिग्राहकतर्कशून्यत्वादित्यर्थः, विशेषव्याप्तावुपाध्यन्तर-
मपि सुलभमित्याह, ‘निर्गुणत्वादेरिति, आदिना निष्परिमाण-
त्वादेरपि परिग्रहः । यत् यद्वन्मात्रयानवच्छेदकं तत्तद्वन्मात्र-
वच्छिन्नाभावावच्छेदकमिति व्याप्त्युपपत्त्यं वृत्तत्वादेः संयोगसामा-
न्याभावावच्छेदकत्वसाधकमनुमानमाशङ्क्य निराकुरुते, ‘न चेति,
‘गुणायनवच्छेदकेति गुणत्वस्यात्रयानवच्छेदकेत्यर्थः, ‘तदभावेति
गुणत्वावच्छिन्नाभावेत्यर्थः, तथाच गुणत्वावच्छिन्नाभावस्यापि
अव्याप्यवृत्तिताप्रसङ्ग इति भावः । घटादौ द्रव्यत्वाद्यवच्छेदेन घट-
त्वाभावप्रसङ्गः घटत्वादेर्व्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदकाप्रसिद्ध्या तद-
नवच्छेदकत्वरूपापादकाप्रसिद्धेर्न सम्भवतीति नाभिहितम् । गुण-
त्वाद्यात्रयस्य संयोगादेरवच्छेदकत्वप्रसिद्ध्या न गुणत्वाद्यवच्छिन्ना-
भावावच्छेदकत्वापादकाप्रसिद्धिरिति भावः । ननु यद्वन्मात्रयानव-
च्छेदकमित्यत्र यत्पदेन व्याप्यवृत्त्यवृत्तिधर्म एव विवक्षणीयः गुण-
त्वादेश्च व्याप्यवृत्तिरूपादिवृत्तितया तदात्रयानवच्छेदकत्वस्य न
तदवच्छिन्नाभावावच्छेदकतापादकता इत्याशङ्क्य वृत्तत्वादौ संयोग-
त्वात्रयानवच्छेदकत्वरूपसंयोगत्वावच्छिन्नाभावावच्छेदकत्वसाधक-

हेतोरसिद्धिमाह, 'यथा चेति, 'घटपूर्ववर्तित्वस्येति दण्डस्य
 घटकारणताघटकतदव्यवहितपूर्वकालसम्बन्धस्येत्यर्थः, 'प्रतिधूमं
 भिन्नत्वेऽपि' 'दण्डत्वं तत्सामान्यावच्छेदकमित्यग्रिमेनान्वयः, 'प्रति
 दण्डं भिन्नत्वेऽपि' इत्यनेन च दण्डत्वं तत्प्रत्येकातिप्रसक्तमिति सूचितं,
 एवमग्रेऽपि, 'तत्सामान्येति घटपूर्ववर्तितात्वावच्छिन्नेत्यर्थः, प्रत्ये
 कातिप्रसक्तत्वेऽपि अवच्छेद्यतावच्छेदकानुगतरूपावच्छिन्नाति
 प्रसक्ततया तस्यावच्छेदकत्वं, अन्यथा घटकारणतावच्छेदकतया
 तस्य भव्येतेति भावः । ननु दण्डत्वस्य घटनियतपूर्ववर्तितावच्छे
 दकत्वं न घटनियतपूर्ववर्तितायाः स्वरूपमस्यत्वरूपमवच्छेदकत्वं
 अपितु तदव्यवहितपूर्वकालनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमात्रं
 पारिभाषिकमेव तच्च (१) अतिप्रसक्तेऽनतिप्रसक्ते च निरावाधमेव (२)
 स्वरूपमस्यत्वरूपावच्छेदकताया एवावच्छेद्यानतिप्रसक्तत्वनियतत्वा
 दिति (३) प्रत्येकातिप्रसक्तस्य सामान्यानतिप्रसक्तत्वेन सामान्य
 रूपावच्छिन्नावच्छेदकत्वे दृष्टान्तान्तरमाह, 'वह्निमामानाधिका
 ग्न्यस्येति, 'प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि' 'धूमत्वं तत्सामान्यावच्छेदकमि
 त्यन्वयः, 'तत्पदेनात्र वह्निमामानाधिकरण्यपरामर्गः, धूमात्तत्र
 तदनवच्छेदकत्वे तस्य वह्निव्याप्यतावच्छेदकत्वं नोपपद्यते । न च

(१) तत्रातिप्रसक्तस्य तादृगावच्छेदकत्वं श्योक्तिर्यते न तु स्वरूपमस्यत्वरूप
 अवच्छेदकत्वं अतिप्रसक्तस्येति भावः ।

(२) अतिप्रसक्तेऽपि यत्तत्तदिति यावत् ।

(३) तत्रात्र घटपूर्ववर्तिताया अतिप्रसक्तत्वेन दण्डत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वं
 न तु दण्डकारणतानतिप्रसक्तमिति अतिप्रसक्तस्यावच्छेदकत्वमर्थः ।

व्याप्यतावच्छेदकत्वमपि स्वविशिष्टव्यापकसाध्यकत्वरूपं पारि-
भाषिकमेव तच्चातिप्रसक्तसाधारणमिति न दृष्टान्तसङ्गतिरिति
वाच्यम् । साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वं व्याप्तिस्तत्ता-
वच्छेदकत्व स्वरूपसम्बन्धविशेषः, अतएव यत्र व्यर्थविशेषणघटित-
नीलधूमत्वादिना हेतुता तत्र व्याप्यत्वासिद्धिरिति प्राचीनमता-
नुसारेणैतदभिधानात्, अन्यथा पुनः स्वरूपसम्बन्धरूपकारण-
त्वप्रतियोगित्वादिनिरूपितमनुगतधर्मनिष्ठं स्वरूपसम्बन्धरूपम-
वच्छेदकत्वं दृष्टान्ततया बोध्यं, संयोगसामान्यस्य संयोगत्वरूपा-
वच्छेद्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नस्य सुवचत्वाच्चेति प्रत्येकं संयोगा-
दिव्यक्त्यतिप्रसक्तस्यापि द्रव्यत्वादेस्तद्रूपावच्छिन्नानतिप्रसक्तत्वादिति
भावः । यद्यप्येवमपि प्रमेयत्वादेः संयोगसामान्यातिप्रसक्तत्वेन
तत्सामान्यावच्छेदकत्वासिद्धा उक्तव्याप्तिवत्तात् तदवच्छेदेन संयोग-
सामान्याभावसिद्धिर्न शक्यते निराकर्तुं, तथापि प्रतियोगि-
मत्त्वबद्देश-कालयोरेव प्रतियोग्यनवच्छेदकयोरभाववच्छेदक-
त्वनियमः तयोरेव (१) तदनुभवात् न तु प्रतियोग्यनवच्छेद-
कभावस्य मानाभावादित्यत्र तात्पर्यम् । द्रव्ये संयोगसामान्या-
भावस्य कालभेदावच्छेदेन स्वयमनुपदं व्यवस्थापनीयतया 'सम्प्र-
दायविदः' इत्यनेनास्वरसोदर्शितः (२) ।

(१) प्रतियोग्यनवच्छेदकयोर्देशकालयोरेव तदभावावच्छेदकत्वनिदम, न तु
देशकाल द्विभेदस्य प्रतियोग्यनवच्छेदकधर्मस्यापि तदभावावच्छेदकत्वनिदम-
इत्यर्थः ।

(२) 'सम्प्रदायविदः' इत्यनेनास्वरसोद्भावन इति मिति पा० ।

हेतोरसिद्धिमाह, 'यथा चेति, 'घटपूर्ववर्त्तित्वेति दर्शयति
 घटकारणताघटकतदव्यवहितपूर्वकालमन्वन्त्येत्यर्थः, 'प्रतिधूमं
 भिन्नत्वेऽपि' 'दण्डत्वं तत्सामान्यावच्छेदकमित्यग्रिमेनान्वयः, 'प्रतिधूमं
 दण्डं भिन्नत्वेऽपि' इत्यनेन च दण्डत्वं तत्प्रत्येकातिप्रसक्तमिति दर्शयति,
 एवमग्रेऽपि, 'तत्सामान्येति घटपूर्ववर्त्तितात्वावच्छिन्नत्वेत्यर्थः, 'प्रतिधूमं
 कातिप्रसक्तत्वेऽपि अवच्छेद्यतावच्छेदकानुगतरूपावच्छिन्नत्वात्
 प्रसक्ततया तस्यावच्छेदकत्वं, अन्यथा घटकारणतावच्छेदकत्वेन
 तस्य भज्येतेति भावः । ननु दण्डत्वस्य घटनियतपूर्ववर्त्तितायाः
 दकत्वं न घटनियतपूर्ववर्त्तितायाः स्वरूपमन्वन्त्यरूपमवच्छेदकं
 अपितु तदव्यवहितपूर्वकालनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं
 पारिभाषिकमेव तच्च (१) अतिप्रसक्तेऽनतिप्रसक्ते च निरावाधमेव ।
 स्वरूपमन्वन्त्यरूपावच्छेदकताया एवावच्छेद्यानतिप्रसक्तत्वनियतत्वं
 इति (२) प्रत्येकातिप्रसक्तस्य सामान्यानतिप्रसक्तत्वेन सामान्य
 रूपावच्छिन्नावच्छेदकत्वे दृष्टान्तान्तरमाह, 'वह्निमामानाधिकरण्यस्येति,
 'प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि' 'धूमत्वं तत्सामान्यावच्छेदकमित्यन्वयः,
 'तत्पदेनाव वह्निमामानाधिकरण्यपरामर्गः, धूमत्व
 तदनवच्छेदकत्वे तस्य वह्निव्याप्यतावच्छेदकत्वं नोपपद्यते । न ।

(१) तयाकातिप्रसक्तस्य तादृशावच्छेदकस्य व्योक्रियते न तु सादृश्यमन्वन्त्यरूपमवच्छेदकस्य अतिप्रसक्तस्येति भावः ।

(२) अतिप्रसक्तेऽपि यत्नत इति पा० ।

(३) तस्यावच्छेदपूर्ववर्त्तिताया अतिप्रसक्तत्वेन दण्डत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वं व्योक्रियते न तु दण्डत्वस्य कारणतानतिप्रसक्तमिति अतिप्रसक्तस्यावच्छेदकत्वं व्योक्रियते ।

अनुमानदीधितिः ।

नवीनास्तूत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य
प्रलयावच्छेदेन गगनादौ संयोगस्य सामान्याभावोवर्तते
तथा धूमवत्यपि विरहो दहनस्य इह पर्वते नितम्बे
हुताशनो न शिखरे इति प्रतीतेः संयोगेन द्रव्यस्याप्य-
व्याप्यवृत्तित्वात् वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतो व्याप्य-
वृत्तित्वस्यात्यन्तमसम्भावितत्वाच्च । एवं प्रतियोगिमतो-
रपि काल-देशयोर्देश-कालभेदावच्छेदेन तदभावः ।
तथाच तत्तत्साध्यकाव्याप्तिवारणाय तत्, नोपादेयञ्च
सर्व्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यादिभेदेन (१) व्याप्ति-
भेदादिति वदन्ति ।

गादाधरी विवृतिः ।

‘गुणस्य सामान्याभावोवर्तते इत्यन्वयः, ध्वंस-प्रागभावयोर-
त्यन्ताभावविरोधिताया निराकृतत्वादिति भावः । एतेन तदव-
च्छेदेन संयोगसामान्याभावोऽपि सुतरा वर्तते व्यापकधर्मावच्छि-
न्नाभाववति व्याप्यधर्मावच्छिन्नाभाववत्त्वनियमादिति सूचितम् ।
न चोत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य प्रागभाव एव न तु
तत्सामान्यात्यन्ताभावोऽपि मानाभावात् इति वाच्यम् । तदा

(१) साध्य-साधनभेदेनेति पाठः कुलचित् पुस्तके वर्तते परन्तु न पाठो न
भट्टाचार्य्येणोद्धृतः ।

सुक्तं, व्याप्यवृत्तेरपि साध्यस्याऽव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशायां प्रति-
योगिवैयधिकरणघटितव्याप्तिज्ञानादेवानुमित्युपगमात्, व्याप्य-
वृत्तेरपि साध्यस्याव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशायां प्रतियोगिवैयधिकरण-
घटितव्याप्तिज्ञानादेवानुमित्युपगमेऽपि व्याप्यवृत्तिसाध्यके सर्वत्र
तादृशविशेषणोपादानानियमः तदघटिताया अपि व्याप्तेः सर्वत्रा-
नुमित्यौपयिकत्वात् अव्याप्यवृत्तिसाध्यके तु सर्वत्र तदुपादान-
नियम एव तदघटितव्याप्तेरप्रसिद्धेरिति वार्धः । व्याप्यवृत्तिसाध्य-
कत्वञ्च असमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वं, सत्तावान्
द्रव्यत्वात् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावाभाववान् आत्मत्वा-
दित्यादिकञ्च न तथा, (१) साध्यवति (२) कालात्मादौ कालिक-दैशि-
कविशेषणताभ्यां साध्याभावसत्त्वात्, अतस्तत्र प्रतियोगिवैयधि-
करणाविशेषितहेतुमन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वस्य माध्येऽसत्त्वेन व्याप्तेः
प्रतियोगिवैयधिकरणघटितत्वनियमेऽपि न दोष (३) ।

केचित्तु व्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वं यद्यान्यतमेव हेतुमत्यभावस्य
दैशिकविशेषणतया वृत्तिर्विवक्षणीया अतो न हेतुमति कालादौ
कालिकविशेषणतादिना साध्याभावसत्त्वेऽप्यव्याप्तिः भावस्याप्यभाव-
त्वेन दैशिकविशेषणतया वृत्तिः प्रामाणिकी अतो नाभावसाध्य-
कव्यभिचारित्यतिव्याप्तिः (४) यादृशप्रतियोगितानिरूपकाभावत्व-

(१) न व्याप्यवृत्तिसाध्यकमित्यर्थः ।

(२) इत इत्याकङ्क्षायाकाङ्क्ष, साध्यवतीति ।

(३) प्रतियोगिवैयधिकरणघटितैव व्याप्तिरित्येवमपि न दोष इति या० ।

(४) दैशिकविशेषणतया सत्तारूपसाध्याभावभावद्वयवृत्तेरिति भावः ।

यत्तु प्रतियोग्यसमानाधिकरणेत्यत्र प्रतियोगिपदं स्वप्रति-
योगिपरमवशं वाच्यम्, अन्यथा प्रतियोगित्वस्य सामान्यरूपेण केव-
ज्ञान्यतया प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावस्यैव दुर्मभत्वापत्तेः ।
तथाच स्वपदस्य तत्तदभावपरतया तत्तदभावप्रतियोग्यसमानाधि-
करणाविशिष्टत्वेन हेतुमद्वृत्तीनां तत्तदभावव्यक्तौनां प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वाभावकूटज्ञानमनुमितिकारणं वाच्यम् तादृशञ्च ज्ञानम-
सर्वज्ञस्य दुर्घटं घतः प्रतियोगिपदस्य प्रकृतसाधार्यकतया साध्या-
भावनिष्ठमाध्यसमानाधिकरण्याभावविशिष्टः सन् हेतुमद्वृत्तिर-
भाव एवानुगतरूपेण निवेद्यः, सहेतौ सर्वेषामेव हेतुसमानाधि-
करणाभावानां सर्वत्र हेत्वधिकरणे माध्यसमानाधिकरणतया
साध्यसमानाधिकरण्याभावविशिष्टस्य हेतुमद्वृत्तित्वं न प्रसिध्य-
तीति साध्याभावनिष्ठं साध्यसमानाधिकरणविशेषणं (१) तथा
सति सहेतौ साध्याभावातिरिक्ताभावे तन्प्रसिद्धिसम्भवात् । व्यभि-
चारिणि च (२) व्यभिचारनिरूपकाधिकरण एव साध्या-
भावे माध्यसमानाधिकरण्याभावविशिष्टतया हेतुमद्वृत्तित्वमिति
साध्याभावस्यापि लक्षणघटकतया नातिव्याप्तिः, संयोगेन प्रमेय-
सामान्यमाध्यकमहेतौ साध्याभावातिरिक्ताभावाप्रसिद्धिः—
साध्याभावनिष्ठमाध्यसमानाधिकरणविशिष्टाभावाप्रसिद्धिः—
हत्तिदृष्ट्यानुमानादुक्तं न तु व्यापकसामानाधिकरणवदस्य दृष्टरीरकत्वमिदं ज्ञानं,
एकसाध्यवे साध्याभावाप्रसिद्धिः किंतिरिक्तं न । तद्वद्वृत्तौ दृष्टकिंतेरादुभयवृत्तया
अप्युक्तमस्तीति चेत्, तस्य प्रसिद्धीति चेत् ।
(१) साध्याभावनिष्ठमाध्यसमानाधिकरणस्याभावे निवेद्य इति चेत् ।
(२) हेतौ दृष्ट्यादित्यदौ चेत् ।

यत्तु प्रतियोग्यसमानाधिकरणेत्यत्र प्रतियोगिपदं स्वप्रति-
योगिपरमवश्यं वाच्यम्, अन्यथा प्रतियोगित्वस्य सामान्यरूपेण केव-
लान्वयितया प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः ।
तथाच स्वपदस्य तत्तदभावपरतया तत्तदभावप्रतियोग्यसमानाधि-
करणीविशिष्टत्वेन हेतुमद्दृत्तीनां तत्तदभावव्यक्तीनां प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वाभावकूटज्ञानमनुमितिकारणं वाच्यम् तादृशञ्च ज्ञानम-
सर्वज्ञस्य दुर्घटं अतः प्रतियोगिपदस्य प्रकृतसाध्यार्थकतया साध्या-
भावनिष्ठसाध्यसमानाधिकरण्याभावविशिष्टः सन् हेतुमद्दृत्तिर-
भाव एवानुगतरूपेण निवेश्यः, सहेतौ सर्वेषामेव हेतुसमानाधि-
करणाभावानां सर्वत्र हेत्वधिकरणे साध्यसमानाधिकरणतया
साध्यसमानाधिकरण्याभावविशिष्टस्य हेतुमद्दृत्तित्वं न प्रसिध्य-
तीति साध्याभावनिष्ठं साध्यसमानाधिकरणविशेषणं (१) तथा
सति सहेतौ साध्याभावातिरिक्ताभावे तन्प्रसिद्धिसम्भवात् । व्यभि-
चारिणि च (२) व्यभिचारनिरूपकाधिकरण एव साध्या-
भावे साध्यसमानाधिकरण्याभावविशिष्टतया हेतुमद्दृत्तित्वमिति
साध्याभावस्यापि लक्षणघटकतया नातिव्याप्तिः, संयोगेन प्रमेय-
सामान्यसाध्यकसहेतौ साध्याभावातिरिक्ताभावाप्रसिद्धा हेतुमति
साध्याभावनिष्ठसाध्यसमानाधिकरण्याभावविशिष्टाभावाप्रसिद्धिः—

दृत्तिरस्यैवानुमानाङ्गता न तु व्यापकसमानाधिकरणस्य मुख्यरीरस्वेत्यपि स्यात्,
एकसाध्यके दाटमव्याप्तिपक्षादनुमितिरन्यथापि तज्ज्ञानादनुमितेरनुभक्तिरन्यथा
नाप्यङ्गमर्हतीति चेत्, तस्यैव प्रकृतोऽपीति पा० ।

(१) साध्याभावनिष्ठसाध्यसमानाधिकरणस्याभावो निवेश्य इति पा० ।

(२) सन्दोषी सत्तादित्वादौ चेत्तर्ह्य ।

विशिष्टस्य दैशिकविशेषणतया हेतुमति वृत्तिस्तादृशप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वविवक्षया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
कागाभावाभाववान् इत्यादावव्याप्तेर्निर्वासः तत्र आकागाभावस्या-
कागाभावत्वेनैव दैशिकविशेषणतया आत्मनि वृत्तिर्न तूक्तमावृता-
च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन, आत्मनि तादृशभावाभावा-
नास्त्योक्तप्रतीतिः, अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि संयोगाभाववाचि-
गुणत्वादित्यादौ (१) अनुमित्यौपयिकद्विविधव्याप्तेः सम्भवेन सर्वत्रै-
वेत्युक्तं तावता अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि कचिन्नदघटितव्याप्तिमभ-
व इति सूचितमित्याहुः ।

यत्तु 'व्याप्यवृत्तिसाध्यके' अव्याप्यवृत्तित्वग्रहाविषयमाध्यके,
सर्वत्रैवासमानाधिकरणान्तम्यानुपादेयतया तत्र नावृत्तेन प्रति-
योग्यसामानाधिकरण्याघटितव्याप्तेरेवानुमानाद्गतस्वीकारादिति
व्याख्यानं, तदसत्, तत्रापि शब्दादिना प्रतियोग्यसामानाधिकर-
णघटितव्याप्तेर्यदा ग्रहस्तदा अनुमितेरुत्पादाय तादृशव्याप्तेरनुमाना-
द्गतस्योपगन्तव्यत्वात्, अन्यथा यादृशव्यतिरेकिमाध्ये न केवलान्व-
यित्वभ्रमस्तादृशमाध्यके नावृत्तेन साध्याभाववदवृत्तित्वस्यैव व्याप्ति-
त्वोपगमप्रसङ्गात् । केवलान्वयिनो यस्य साध्यस्य न व्यतिरेकित्व-
भ्रमविषयता तस्माध्यके हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणपत्त्या-
स्यापि प्रसङ्गाच्च (२) ।

(१) संयोगाभावानु दृष्यतादित्यादौ प्रतियोगियैव अधिकरणाघटितव्याप्ति-
विहारा तत्र तदुचितव्याप्तिरपि हेतुमिति भावः ।

(२) अन्यथा यादृशव्यतिरेकिमाध्ये न केवलान्वयित्वभ्रमस्तत्र साध्याभावाच्च

रिति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावो निवेद्यः । एवञ्च व्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यप्रसिद्धा तद्व्याप्तिर्न प्रसिद्धतीति तत्साध्यके प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यसिद्धेस्तैव व्याप्तिरित्युक्तं 'नोपादेयश्चेत्यादिना, तदपि न, नान्यथावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविशिष्टपणीभूतसाध्याभावे नात्र वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेगनप्रयोजनार्थं व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि सम्बन्धान्तर्गावच्छिन्नसाध्याभावे नात्र सामानाधिकरण्यप्रसिद्धा तत्राप्युक्तव्याप्तिप्रसिद्धेः (१) ।

व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्यैव व्याप्तिर्द्विविधा न त्वव्याप्यवृत्तिसाध्य इति साध्यादिभेदेन व्याप्तिभेदाभावे न सम्भवतीत्यत आह-
 'साध्यादिभेदेनेति साध्यतावच्छेदकादेर्विशिष्ट व्याप्तिवृत्त्य-
 तद्भेदेन तद्भेदस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ।

अनुमानदीधितिः ।

प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यञ्च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यं तेन अयं गुण-कर्मान्यत्वविशिष्टमत्तावान् जातेः भूतत्व-मृत्तत्वोभयवान् मृत्तत्वादित्यादौ नातिप्रमदः । न चोभयत्वमेकविशिष्टा परत्वं विशिष्टञ्च केवनादन्यदिति तदभावो मनसि

सहजत एव प्रतियोगिव्यधिकरण इति वाच्यम्, उभ-
यत्वं हि न विशिष्टत्वादनतिरिक्तं न वा तदवच्छिन्ना-
भावस्तदवच्छिन्नाभावात् वैशिष्ट्यविरहेऽपि घटत्व-
पटत्वयोरुभयत्वस्योभयत्वेन तदभावस्य च प्रत्यक्षसिद्ध-
त्वात् । न च तत्र व्याप्तिरेवोभयत्वाधिकरणस्य सूक्त-
त्वस्य मनसि सत्त्वादिति वाच्यम् । तथात्वेऽप्युभयत्वेन
रूपेण तत्रासत्त्वात् नात्रोभयमिति प्रतीतेर्दुर्व्याख्यात्वात् ।

गादाधरी विवृतिः ।

यद्यपि जात्यादौ गुण कर्मन्यत्वमामानाधिकरण्योपलक्षितम्
सत्तादेर्ध्यामिरस्येव गुणादौ तदुपलक्षितमत्ताद्यनुमितं, प्रमात्वात्,
तथापि गुणादौ विशिष्टमत्तादिप्रतियोगिकवैशिष्ट्यापगात्तन्निमित्तं
सत्त्वात् (१) तत्र तादृशानुमित्यापयिकव्याप्तिर्गोचरे अस्ति इव प्रमा-
मर्शादपि भ्रमः स्यादिति तादृशानुमित्यापयिकव्याप्तिर्गोचरे अस्ति
इति न स्वीकर्तुं शक्यं अतः साध्यतादृशे तद्वि-
वानुमित्यापयिकव्याप्तिर्गोचरे प्रतियोगितादृशे तद्वि-
तरण्यपर्यन्तं निदिश्य तत्र तादृशव्याप्तिः दृश्यते इति
नाधिकरण्यमिति, न च तत्रापि व्याप्तिर्गोचरे अस्ति इति

गुणान्वत्त्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ बाधेनैव हेतोर्दुष्टत्वोपपत्तेः
द्रव्यपक्षक-तादृशसाध्यक-जात्यादिहेतोश्च समीचीनताया एवोक्त-
मात् बाधानतारदशायां गुणादौ जात्यादिलिङ्गकविशिष्टसत्ता-
विशिष्टानुमितिर्भ्रमरूपा प्रमात्मकपरामर्शादपि (१) स्वीक्रियत ए-
गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ बाध-
नंतारदशायां प्रमात्मकपरामर्शात् विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यात्
हिन्त्या भ्रमानुमितेर्मणिकारानुमतत्वमिति वाच्यम् । भ्रमानु-
मितिजनकपरामर्शस्य भ्रमत्वसम्भवे तदुपादानमावश्यकमित्याशया-
गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ पर-
मर्शस्य कथञ्चिदपि भ्रमत्वासम्भवेनागत्या प्रमापरामर्शाद्भ्रमसा-
मितिस्वीकारात् गुणो विशिष्टसत्तावान् जातिमत्त्वादित्यादिवि-
शिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यविषयकानुमितिस्थलमुपेक्ष्य गन्धप्रागभा-
वान् घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादिविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्य-
विषयकानुमितिस्थलमसिद्धि-व्यभिचारामङ्गीर्णशाधोदाहरणतया-
भिहितवतो मणिकृतोप्युक्तस्थले व्याप्तिर्नास्तीत्याशय उच्यते । अथ
विशिष्टनिरूपित एव ममवायादिविशेष्याविरोधिर्नो विशिष्ट-
भावस्य प्रतियोगितायच्छेदकमस्यस्यः अथममवायादिसंज्ञाने-
दण्डाद्युपलक्षितपुरुषादिसत्त्वविरोधितादृशपुरुषाद्यभावात् त-
विरोधिविशिष्टपुरुषाद्यभावेनलक्षणानिर्ज्याह्यात् । न च तदु-
पलक्षितपुरुषाद्यभावस्य स भवति न प्रतियोगितायच्छेदकः अपि न
प्रत्ययविरोधितामसानां निवृत्त्यर्थं प्रतियोगितायच्छेदकस्येव प्रति-

योगिनि विशेषणत्वात् अतादृशस्यैव चोपलक्षणत्वात् इति तादृश-
भावयोर्विशेष इति वाच्यम् । उपलक्षणेन दण्डादिना व्यावृत्त-
प्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगितायां पुरुषत्वादेरितिप्रसक्ततया तन्मात्रे
तदवच्छेदकतायाः पर्याप्त्यसम्भवेन दण्डादेरपि तदवच्छेदक-
कोटाववश्यमन्तर्भावात् । अतएव पुरुषादिमात्रेण न दण्डाद्युप-
लक्षितपुरुषाद्यभावस्य विरोधः तदवच्छिन्नाभावस्यैव तद्विशिष्टा-
भावत्वे सत्तान्यवृत्तिविसमवेतशून्य वायुत्वादित्यादौ अन्यकृतां कूट-
घटितलक्षणातिव्याप्तिदानमपि विरुध्येत वृत्तिविसमवेतत्वविशिष्टा-
भावस्य वाच्यादौ सत्त्वेन वायुत्वादेस्तत्र साध्ये महेतुत्वादिति चेन्न,
विशिष्टनिरूपितसम्बन्धस्य विशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व
सर्वत्र न सम्भवतीति प्रागुक्तत्वात्, अगत्या विशिष्टाभावप्रतियोगिता
विशेषणान्तर्भावेन पर्याप्ता उपलक्षिताभावप्रतियोगिता तु दण्डादि-
रूपावच्छेदकोपलक्षितविशेष्य एव पर्याप्ता इत्युपगम्य तयोर्विशेष्यस्य
उपपादनीयत्वात् । विशिष्टस्यातिरिक्तामते विशिष्टमक्ताभावः
सहजत एव प्रतियोग्यममानाधिकरण इत्युभयसाध्यकानुसरण,
'नातिप्रमद इति हेतुमति विशिष्टाभावादेः शुद्धप्रतियोगिनाना-
नाधिकरणसत्त्वेऽपि विशिष्टप्रतियोगिनानानाधिकरणविरहात्
न भवमानुमितिजनकपरामर्शस्य प्रमात्वप्रमद इत्यर्थः । व्याप्य-
हत्तिमाध्यवेऽपि प्रतियोगिर्वैयधिकरणवगाहिपरामर्शस्यानुमिति-
हेतुतया उक्तसाध्यस्य व्याप्यहत्तित्वेऽपि नातिप्रमदाप्रमत्ति ।
ननु नूतत्वादिहेती भूतत्वादिविशिष्टनूतत्वत्वादिरप्यनुभूयताव-
धिद्वयस्यैव न व्याप्तिः, न तु तदुभयहत्तिवृत्तिविशेषविषयत्वरप-

गुणान्वत्त्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ बाधेनैव हेतोर्दुष्टलोपने
द्रव्यपक्षक-तादृशसाध्यक-जात्यादिहेतोश्च समीचीनताया एवोप-
मात् बाधानन्तरदशाया गुणादौ जात्यादिलिङ्गकविशिष्टसत्ता-
विशिष्टानुमितिर्भ्रमरूपा प्रमात्मकपरामर्शादपि (१) स्वीक्रियत एव
गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ बाधा-
नन्तरदशायां प्रमात्मकपरामर्शात् विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्याभा-
वित्या भ्रमानुमितेर्मणिकारानुमतत्वमिति वाच्यम् । भ्रमानुमि-
तिजनकपरामर्शस्य भ्रमत्वसम्भवे तदुपादानमावश्यकमित्याग-
गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ पर-
मर्शस्य कथञ्चिदपि भ्रमत्वासम्भवेनागत्या प्रमापरामर्शादुभय-
मितिस्वीकारात् गुणो विशिष्टसत्तावान् जातिमत्त्वादित्यादि-
विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यविषयकानुमितिस्थलमुपेक्ष्य गन्धप्रागभा-
वान् घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादिविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्य-
विषयकानुमितिस्थलमभिद्धि-व्यभिचारासङ्कीर्णबाधोदाहरणत्वेना-
भिहितवतो मणिकृतोप्युक्तस्थले व्याप्तिर्नास्तीत्याग-उच्यते । अत-
विशिष्टनिरूपित एव समवायादिविशिष्टाविरोधिनो विशिष्ट-
भावस्य प्रतियोगितायच्छेदकमव्यव- शुद्धसमवायादिस्तथा-
दण्डाद्यप्रलक्षितपुरुषादिसत्त्वविरोधितादृशपुरुषादभावत्वात् तद-
विरोधिविशिष्टपुरुषादभावयन्त्रणानिर्ज्वाहत् । न च तदु-
लक्षितपुरुषादभावस्य स धर्मा न प्रतियोगितायच्छेदकः अपि तु
प्रतियोगितासमानाधिकरण एव प्रतियोगितायच्छेदकस्येव प्रति-

योगिनि विशेषणत्वात् अनादृगस्यैव चोपलक्षणत्वात् इति तादृगा-
भावयोर्विशेष इति वाच्यम् । उपलक्षणेन दण्डादिना व्यावृत्त-
प्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगिताया पुरुषत्वादेरतिप्रसङ्गतया तन्मात्रे
तदवच्छेदकतायाः पर्याप्त्यसम्भवेन दण्डादेरपि तदवच्छेदक-
कोटाववश्यमन्तर्भावात् । अतएव पुरुषादिमात्रेण न दण्डाद्युप-
लक्षितपुरुषाद्यभावस्य विरोधः तदवच्छिन्नाभावस्यैव तद्विगिष्टा-
भावत्वे सत्तान्यदृष्टिर्वीक्ष्यमानवेत्तव्यं वायुत्वादित्यादौ ग्रन्थेना कृ-
तवर्तितलक्षणातिव्याप्तिदानमपि विरुद्धेन दृष्टिर्वीक्ष्यमानत्वेन तद्विगिष्टा-
भावस्य वाय्वादौ सत्त्वेन वायुत्वादिभ्यस्त साध्ये सहेतुत्वादिति चेन्न,
विगिष्टनिरूपितसम्बन्धस्य विगिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं
सर्वत्र न सम्भवतीति प्रागुक्तत्वात् अगत्या विगिष्टाभावप्रतियोगिता
विशेषणान्तर्भावेन पर्याप्ता उपलक्षिताभावप्रतियोगिता तु दण्डादि-
रपावच्छेदकोपलक्षितविशेष एव पर्याप्ता इत्युक्तस्य तदोपनिषत्स्य
उपपादनीयत्वात् । विगिष्टस्यातिरिक्ततासत्ते विगिष्टसत्ताभावा
सङ्गत एव प्रतियोग्यसमानाधिकरण इत्युक्तस्याध्यात्मिकस्य,
'नातिप्रसङ्ग इति हेतुमति विगिष्टाभावादे, इदमप्रतियोगिसमा-
नाधिकरणसत्त्वेऽपि विगिष्टप्रतियोगितासमानाधिकरणविरहात्
न भेदादुचितेन उपलक्षणस्य प्रसङ्गस्य इत्यत्र । व्याप-
कसिमाध्यवेऽपि प्रतियोगिपदधिकरणत्वात् न निरसनीयत्वात् न नि-
हेतुतया उक्तस्याप्य व्यापकसिमाध्यवेऽपि नातिप्रसङ्गात् ।
ननु सूत्रेणादिर्लोके सूत्रेणादिर्विगिष्टसूत्रेणादिर्विगिष्टसूत्रेणादि-
व्यापकस्य न व्याप्ति न तु तदुक्तस्य इति चेत्तद्विगिष्टसूत्रेणादि-

योगिनि विशेषणत्वात् अतादृशस्यैव चोपलक्षणत्वात् इति तादृश-
भावयोर्विशेष इति वाच्यम् । उपलक्षणेन दण्डादिना व्यावृत्त-
प्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगिताया पुरुषत्वादेरतिप्रसक्ततया तन्मात्रे
तदवच्छेदकताया, पर्याप्त्यनन्वयेन दण्डादेरपि तदवच्छेदक-
कोटाववश्यमन्तर्भावात् । अतएव पुरुषादिमात्रेण न दण्डाद्युप-
लक्षितपुरुषाद्यभावस्य विरोधः तदवच्छिन्नाभावस्यैव तद्विगिष्टा-
भावत्वे सत्तान्यपृथिवीसमवेत्तगून्य वायुत्वादित्यादौ ग्रन्थकृता कूट-
घटितलक्षणतिव्याप्तिदानमपि विनष्टेन पृथिवीसमवेतत्वविगिष्टा-
भावस्य बाध्यादौ सत्त्वेन वायुत्वादेस्तत्र साध्ये सदेतत्वादिति चेन्न,
विगिष्टनिरूपितसम्बन्धस्य विगिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं
सर्वत्र न सम्भवतीति प्रागुक्तत्वात्, अगत्या विगिष्टाभावप्रतियोगिता
विशेषणान्तर्भावेन पर्याप्ता उपलक्षिताभावप्रतियोगिता तु दण्डादि-
रूपावच्छेदकोपलक्षितविशेष्य एव पर्याप्ता इत्युपगम्य तद्विशिष्टस्य
उपपादनीयत्वात् । विगिष्टस्यातिरिक्ततामते विगिष्टरूपाभाव,
सहजत एव प्रतियोग्यसमानाधिकरण इत्युभयमाध्यकान्तरान्,
'नातिप्रसङ्ग इति हेतुमति विगिष्टाभावादे इदमप्रतियोगिमात्रा
नाधिकरणसत्त्वेऽपि विगिष्टप्रतियोगिमात्रानाधिकरणविरहात्
न अमानुमितिजनकपरमार्थस्य प्रमात्वप्रसङ्ग इत्यत्र । व्याप-
कत्तिमाध्यवेऽपि प्रतियोगिदेवधिकरणत्वाद्याहिरण्यमर्गस्य ह्येति
हेतुतया उक्तमाध्यस्य व्यापकइति चेत्, न नातिप्रसङ्गादिति ।
ननु सूक्ष्मत्वादिरिति सूक्ष्मत्वादिविगिष्टसूक्ष्मत्वादिरित्युक्तमत्र तद-
प्यवश्यं न व्याप्ति, न तु तदुभयवृत्तिरिति चेन्न विगिष्टतत्त्व-

तदुभयत्वावच्छिन्नस्य तथाच विशिष्टसत्तादिसाध्यकजात्यादिहेता-
 विव उक्तोभयसाध्यकसूक्तत्वादिहेतावपि यथाश्रुतप्रतियोग्यसामा-
 नाधिकरण्यनिवेशपक्षेऽपि नातिप्रसक्तिरित्यभिमानं 'न चेत्वादिना
 निराकरोति, 'सहजत एव' प्रतियोगिपदस्य तत्त्वावच्छेदकविशिष्ट-
 परतां विनैव, 'उभयत्व' उभयव्यवहारविषयतावच्छेदकं, 'न विशि-
 ष्टत्वात्' एकविशिष्टापरत्वात्, 'अनतिरिक्तं' अभिन्नं, अतिरिक्तमित्य-
 नुक्ता 'नानतिरिक्तमित्यभिधानं उभयपदार्थतावच्छेदकावच्छेदे
 नातिरिक्तत्वलाभाय, नञ्पदस्यानुयोगितावच्छेदकावच्छेदेन अभव-
 बोधकत्वव्युत्पत्तेः, तावता एकविशिष्टापरत्वमुभयनिष्ठव्याप्त्य-
 वृत्तिधर्मस्य उभयपदार्थतावच्छेदकमस्तु (१) प्रकृते चोभयत्वमेक-
 विशिष्टापरत्वमेवेति शङ्काव्युदासः । अत्र हेतुः 'वैशिष्ट्यविरहेऽपि
 घटत्व पटत्वयोरुभयत्वस्य प्रत्यक्षमिदत्वादिति घटत्व-पटत्वयोः
 सामानाधिकरण्यविरहेऽपि तत्र उभयव्यवहारविषयतावच्छेदकस्य
 प्रत्यक्षमिदत्वादित्यर्थः, अन्यथा तत्रोभयव्यवहारानुपपत्तेरिति
 भावः । यद्यपि घटत्व-पटत्वोभयमिति प्रतीती कालिकममम-
 घटितसामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यस्य विषयतासम्भवः तथापि
 वाच्यत्व-घटत्वाभयं समवेतमित्यादिप्रतीतिव्यवहारविरहेण उभय-
 समवेतमिति प्रतीति व्यवहारयोः समवायिसमवेतत्वरूपवैशि-
 ष्ट्यविषयताया अभ्युपगन्तव्यतया घटत्व पटत्वाभयं समवेत-
 मित्यादौ तादृशवैशिष्ट्याप्रमिदया व्यामज्यवृत्तिधर्म एव विषय

१. अस्मिन्वचनस्य न तु तन्मात्रं पञ्चमाणानुपपत्तेः इत्यतिरिक्तता
 इत्युच्यते इति चेत् तत्र न तत्र ।

नाधिकरणस्य अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितायाश्च
लाभाय अन्यथा सर्वस्यैवाभावस्य स्वसमानाधिकर-
णाभावान्तरभिन्नत्वात्तद्भेदस्य स्वरूपानतिरिक्तत्वात्
प्रतियोग्यसामानाधिकरणस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः सर्वेषा-
मेवाभावानां हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावत्वनिरू-
पकप्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावान्तरात्मकस्य स्व-
भेदस्य प्रतियोगित्वादभावसाध्यकाव्याप्तेश्चेति सम्प्र-
दायविदः ।

गाढाधरी विवृतिः ।

ननु प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्याभावविशेषणत्वे लक्षणे-
ऽत्यन्तपदवैयर्थ्यं धूमाद्यधिकरणनिष्ठवज्रादिभेदस्य प्रतियोगि-
समानाधिकरणत्वेनैव साध्यतावच्छेदकस्य तत्प्रतियोगितावच्छेद-
कताया अकिञ्चित्करत्वादित्याशङ्क्या साम्प्रदायिकोपदर्शितमत्य-
न्तपदप्रयोजनमाह, 'अत्यन्तपदहेति, 'अत्यन्ताभावत्वनिरूपक-
प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्येति, 'लाभायेत्यग्निनेष्टे सम्बन्धः,
स्वं यस्य प्रतियोगिनोऽत्यन्ताभावस्तादृशप्रतियोग्यसमानाधिकर-
णपर्यन्तस्याभावविशेषणत्वलाभायेत्यर्थः 'अत्यन्ताभावत्वनिरूप-
कप्रतियोगिताया इति प्रतियोगितानवच्छेदकेत्यत्र या प्रति-
योगिता निविष्टा तदात्यन्ताभावत्वरयादुयोगितानिरूपकत्ववि-
शेषणस्य च लाभायेत्यर्थः । इनेष्टे व्याहृतिमाह, 'अन्येति,

‘सर्वस्यैभावस्येति हेतुसमानाधिकरणाभावत्वेनोपादेयस्य सर्वस्य गोत्वादभावस्येत्यर्थः, ‘स्वसमानाधिकरणाभावान्तरभिन्नत्वात्’ संयस्य समानाधिकरणं तादृशघटत्वादभावभेदवत्त्वादित्यर्थः, ‘सहपानतिरिक्तत्वात्’ गोत्वादभावरूपाधिकरणस्वरूपत्वात्, अभावाधिकरणकाभावप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणभूताभावरूपतेति सिद्धान्तादिति भावः । ‘प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावस्य दुर्लभत्वापत्तेरिति गोत्वादभावानामत्यन्ताभावत्वनिरूपकगोत्वादिरूपप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेऽपि स्वनिष्ठभेदत्वनिरूपकघटत्वादभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वनियमादिति भावः । न च भावस्वरूपस्यैवाभावस्य तादृशत्वं सुलभमिति वाच्यम् । तस्यापि स्वसमानाधिकरणभेदभिन्नत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यात्, भेदभेदस्यानवस्थाभयेनाधिकरणस्वरूपताङ्गीकारात् (१) । प्रतियोग्यसमानाधिकरणसम्बन्धविशेषानिवेशे सर्वत्रैव तादृशाभावाप्रसिद्धेः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य वा तत्र निर्विशेषविशेषणताविशेषसम्बन्धेन यत्र साध्यता तत्र तदप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या (२)

(१) ‘न चेत्यादिरङ्गीकारादित्यन्त पाठोऽप्युक्तोऽपि नास्ति ।

(२) प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्य निवेशे सर्वत्र न तादृशाभावाप्रसिद्धिः, किन्तु विशेषणताविशेषेण साध्यकस्थले, तन्मते अभावे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयत्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य तत्र निवेशे विशेषणताविशेषसम्बन्धेन यत्र साध्यता तत्र तदप्रसिद्धिर्द्रष्टव्येति पा० । तदप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या इत्यनन्तरम् अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरणनिवेशेऽपि इति सन्दर्भात् पृष्ठं ‘प्रतियोगितावच्छेदकेत्यत्र प्रतियोगितायां अत्यन्ताभावत्वनिरूपकत्वविवक्षाप्रयोजनमाह, ‘हेतुसमानाधिकरणेति, तथाच

अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि सर्वे-
 पानेवाभावानाम् किञ्चिद्विशिष्ट(१)त्वाभावादिरूपप्रतियोगिसामा-
 नाधिकरण्यनियमात्तदसमानाधिकरणाप्रसिद्धिः यादृशप्रतियोगि-
 तित्यादिना वक्ष्यमाणरीतेरनुसरणे तु प्रतियोगिन्यत्यन्ताभावत्व-
 निवेगवैयर्थ्यमत्रास्तरमवौजमेव । 'हेतुसमानाधिकरण्येति हेतुसमा-
 नाधिकरण्ये' याऽत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिक-
 रण्यवान् गोत्वाभावादिषट्त्वाभावादिरूपमाध्यस्य तद्विष्ठवटत्वा-
 भावभेदात्मकस्य तस्य प्रतियोगित्वादित्यर्थः, 'अभावमाध्यजेति षट्-
 त्वाभावादिमाध्यकपटत्वादिनाधर्नत्यर्थः । अत्यन्ताभावत्वनिर-
 पकप्रतियोगितानिवेशेऽपि मय्दन्त्यान्तरावच्छिन्नमाध्यात्यन्ताभाव-
 प्रतियोगितावारणाय साध्यतावच्छेदकमय्दन्त्यावच्छिन्नतद्विशेष-
 धीव्ये एतद्विशेषणमनर्थकं साध्यतावच्छेदकमय्दन्त्येन प्रतिदीप्त-
 सामानाधिकरण्य निवेद्य मय्दन्त्यान्तरावच्छिन्नाभावावच्छिन्नि-
 सर्वेष्वेवाभावेषु उक्तरीत्या अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिसामा-
 नाधिकरण्यस्यापि सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकमय्दन्त्येन प्रतियोगितावदसामाना-
 दिकरण्यस्यैवाभावे निरसनादयं साध्य-
 निरूपप्रतियोगिताप्रयत्नासामानाधिकरण्यं सहेतुविशेषणमित्य-
 दिष्टिमाभावेऽसत्त्वेनाप्यावच्छिन्नमित्येव ।

‘सर्व्वस्यैभावस्येति हेतुसमानाधिकरणाभावत्वेनोपादेयस्य सर्व्वस्य
 गोत्वादभावस्येत्यर्थः, ‘स्वसमानाधिकरणाभावान्तरभिन्नत्वात्’ सं
 यस्य समानाधिकरणं तादृशघटत्वादभावभेदवत्त्वादित्यर्थः, ‘स्वरू
 पानतिरिक्तत्वात्’ गोत्वादभावरूपाधिकरणस्वरूपत्वात्, अभावाधि-
 करणकाभावप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणभूताभावरूपतेति सिद्धान्तादिति भावः । ‘प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावस्य दुर्लभत्वा
 पत्तेरिति गोत्वादभावानामत्यन्ताभावत्वनिरूपकगोत्वादिरूपप्रति-
 योग्यसमानाधिकरणत्वेऽपि स्निग्धभेदत्वनिरूपकघटत्वादभावरूप-
 प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वनियमादिति भावः । न च भावस्वरूप-
 स्येवाभावस्य तादृशत्वं सुलभमिति वाच्यम् । तस्यापि स्वसमानाधि-
 करणभेदभिन्नत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यात्, भेदभेदस्यानवस्थाभयेनाधि-
 करणस्वरूपताङ्गीकारात् (१) । प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्य
 सम्बन्धविशेषानिवेशे सर्व्वत्रैव तादृशाभावाप्रसिद्धेः प्रतियोगिता-
 वच्छेदकसम्बन्धस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य वा तत्र निवेशे
 विशेषणताविशेषसम्बन्धेन यत्र साध्यता तत्र तदप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या (२)

(१) ‘न चेत्वादिरङ्गीकारादित्यन्त पाठोऽप्युक्तो नान्ति ।

(२) प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणनियमो मध्यत
 न तादृशाभावाप्रसिद्धिः, किन्तु विशेषणताविशेषेण साध्यकस्थले, तन्मतं अभावा
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्य नियमनीयत्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध
 तत्र निवेशे विशेषणताविशेषसम्बन्धेन यत्र साध्यता तत्र तदप्रसिद्धिर्द्रष्टव्येति वा ।
 तदप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या इत्यनन्तरम् अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरण
 नियमेऽपि इति मन्दभात् पृथक् ‘प्रतियोगितावच्छेदकेत्यत्र प्रतियोगितायां
 अत्यन्ताभावत्वनिरूपकत्वविशेषाप्रयोजकमाह, ‘हेतुसमानाधिकरणेति तत्राह

अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि सर्व्व-
 प्रामेयाभावानाम् किञ्चिद्विशिष्ट(१)स्वाभावादिरूपप्रतियोगिसामा-
 नाधिकरण्यनियमात्तदसमानाधिकरणाप्रसिद्धिः यादृशप्रतियोगि-
 तेत्यादिना वक्ष्यमाणरौतेरनुसरणे तु प्रतियोगिन्यत्यन्ताभावत्व-
 निवेशवैयर्थ्यमत्रास्वरसवीजमेव । 'हेतुसमानाधिकरणेति हेतुसमा-
 नाधिकरणो योऽत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिक-
 रणवान् गोत्वाभावादिर्घटत्वाभावादिरूपसाध्यस्य तन्निष्ठघटत्वा-
 भावभेदात्मकस्य तस्य प्रतियोगित्वादित्यर्थः, 'अभावसाध्यकेति घट-
 त्वाभावादिसाध्यकघटत्वादिसाधनेत्यर्थः । अत्यन्ताभावत्वनिरू-
 पकप्रतियोगितानिवेशेऽपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्यात्यन्ताभाव-
 प्रतियोगितावारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषण-
 ध्रौव्ये एतद्विशेषणमनर्थकं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्य-
 सामानाधिकरण्यं निवेश्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभाववारणेऽपि
 सर्व्वेष्वेवाभावेषु उक्तरीत्या अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिसामा-
 नाधिकरण्यस्यापि सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रकृत-
 प्रतियोगितावदसमानाधिकरण्यस्यैवाभावे निवेशनीयतया साध्य-
 निष्ठप्रतियोगिताश्रयानामानाधिकरण्यस्य सहेत्वधिकरणवृत्तित्व-
 विशिष्टाभावेऽसत्त्वेनाव्याप्त्यप्रसक्तिरित्यस्वरमवीजम् ।

घटमिदं घटत्वादित्यादौ अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यजन्यता
 व्याभावादौ घटभेदभेदस्य अकारणत्वात् तस्याधिकरणत्वादप्यतः तत्प्रत्ययैव तदावच्छेदकम-
 तावच्छेदकत्वेऽस्तीत्यव्याप्ति इत्यधिक घट इति च तद्वत्तुम्भवे इति ।

(१) एतद्वत्त्वादिः इति चेत् ५.१ ।

अनुमानदीधितिः ।

अथ यदा गोत्वं तदा गौरित्यवातिव्याप्तिः प्रल-
यस्य गोध्वंसवत्त्वेन गवात्यन्ताभावानधिकरणत्वात्
संसर्गाभावमावीक्तावपि यदा स्पन्दस्तदा द्व्यगुक्तं यदा
अदृष्टं तदा जन्यं ज्ञानं दुःखं वा यदा तस्यादृष्टं तदा
तदीयं ज्ञानमित्यादावतिव्याप्तिः द्व्यगुक्तत्वादेर्द्व्यगुक्ता-
दिशून्यखण्डप्रलयादिनिष्ठध्वंस-प्रागभावप्रतियोगितान-
वच्छेदकत्वात् न हि तयोः सामान्याभावत्ववादिमते-
ऽपि एकविशेषप्रागभावविशेषान्तरध्वंसवत्यपि समये
सामान्यावच्छिन्नध्वंस-प्रागभावयोः सम्भव इति चेन्न,
प्रतियोगिमत् इव ध्वंसादिमतोऽपि कालस्यात्यन्ता-
भाववत्त्वेऽविरोधात् अन्यथा अत्यन्ताभावस्य काल-
मात्रावृत्तित्वप्रसङ्गात् । इयांस्तु विशेषो यदेकत्र देश-
भेदावच्छिन्नं तथात्वमपरस्य तु स्वरूपावच्छिन्नमिति
देशे कालस्येव कालेऽपि देशस्यावच्छेदकत्वात् तच्छून्यं
च काले तदभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् ।

गादाधरी विवृतिः ।

सम्प्रदायानुसृत्यात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितानिवेगपक्षे-
तिव्याप्तिमाशङ्कते, 'अथेत्यादिना, 'यदा गोत्वमिति, कालिकमन्त्र-

*Nyāya Darśana Vol I Fasc 1 @ Rs 14	R- 1
*Nyāya Darśana Fasc 2-5 C /10' each	3
Nyāya Darśana Part II, Fasc 1-7 @ /10' each	4
Nyāya Darśana Part III, Fasc 1-8, Vol II, Fasc 1-4 @ /10' each	7
Nyāya Darśana Part IV, Fasc 1 @ /10' each	6
*Nyāya Kusumita li Prakaraṇa Vol II, Fasc 1-3 @ /10' each	1
Nyāya Vārta T. Pratyakṣa Parinirvāha, Fasc 1-2 @ /10' each	1
Nyāya Sūtra	2
Padmawati Fasc 1-6 @ 2' each	10
Prākṛita Punguham, Fasc 1-7 @ /10' each	4
Parāgama Smṛti, Vol I, Fasc 2-5 Vol II, Fasc 1-8, Vol III, Fasc 1-9 @ /10' each	11
Parāgama Institutes of (English) @ 1/- each	1
Parasamuktā Sūtram	1
Prabandhaśikṣā (English) Fasc 1-3 @ 1 4/ each	3
Pratimāraṇa Fasc 1-10	3
Ravi-śikṣā Manjari Fasc 1	0
Sādhana-Samuccaya Fasc 1-2 @ /10' each	1
Samarāja Kāsa Fasc 1-5, @ /10' each	3
Śloka Śāstra Vṛtti, Fasc 1-4 @ /10' each	2
Ditto (English) Fasc 1-3 @ 1/- each	3
Six Buddhist Nyāya Tract.	...
Śraddha Kriyā Kaumudī Fasc 1-6 @ 10' each	3
Sūtra Samhitā, (Eng.) Fasc 1 @ 1/- each	1
Sūtra Kaumudī, Fasc 1-4 @ /10' each	2
Sundaravallabha Kavayam	1
Sūrya Siddhanta Fasc 1-2 @ 1 4/ each	2
Sva-likā Śāstra	1
*Tattva Saṁgraha Brāhmaṇa Fasc II 1-5 @ /10' each	9
*Tattva Saṁgraha Fasc 27-47 @ /10' each	11
Tantra Saṁgraha Fasc 10-19 @ /10' each	6
Tantra Vārtaka (English) Fasc 1-10 @ 1 4/ each	12
*Tattva Saṁgraha Vol I, Fasc 1-9 Vol II, Fasc 2-10, Vol III, Fasc 1-2, Vol IV Fasc 1, Vol V, Fasc 1-5, Part IV, Vol VI, Fasc 1-12 @ /10' each	23
Tattva Saṁgraha Dharma Vivṛiti, Vol I Fasc 1-6 Vol II, Fasc 1-7, @ /10' each	4
Tattva Saṁgraha Dharma Prakāśa, Fasc 1-5 @ /10' each	3
Tattva Saṁgraha Sūtram, Fasc 1-3 @ /10' each	1
Tattva Saṁgraha, Fasc 1-3 @ /10' each	1
Trikāpa Mendanam, Fasc 1-3 @ /10' each	1
Tattva Saṁgraha Fasc 1-5 @ /10' each	3
*Upamāna Saṁgraha, Fasc 1-2 @ 1 1/2 @ /10' each	6
Upaniṣad Saṁgraha (Text and English) Fasc 1-6 @ 1/- each	6
Vallabha Carita, Fasc 1 @ /10'	0
Vallabha Brāhmaṇa Kaumudī Fasc 1-6 @ /10' each	5
*Vallabha Purāṇa Vol I Fasc 3-6 Vol II, Fasc 1-7, @ /10' each	6
Vallabha Purāṇa, Fasc 1-7 Vol II Fasc 1 @ /10' each	5
Ditto Vol II Fasc 2-5 @ 1 4/	5
Vallabha Saṁgraha Fasc 1-7 @ /10' each	4
Vallabha Saṁgraha Purāṇa Fasc 1-6 @ /10' each	3
Vallabha Saṁgraha Fasc 1-3	3
To be added later	
Aṅgīkāra	2
Bhāṣya Saṁgraha Vol I	2
Aṅgīkāra Saṁgraha of Keśava, Fasc 1-4 @ 1/- each	4
Nyāya Saṁgraha of Dharmadharmī Fasc 1	1
Pratimāraṇa Fasc 1-4 @ 1/- each	4
Pratimāraṇa Saṁgraha Vol I & Part II Fasc 1-10 @ 1/- each	21
S. or Pratimā, Vol I, Fasc 1-5, Vol II, Fasc 1-10 Vol III, Fasc 1-10, @ 1/- each	14
To be added later	
Aṅgīkāra Saṁgraha Vol I	2
Aṅgīkāra Saṁgraha Vol I Fasc 1-4 @ 1/- each	4
Aṅgīkāra Saṁgraha Vol I Fasc 1-2 @ 1/- each	2
Ditto (English) Vol II, Fasc 1-5 Vol III, Fasc 1-5,	2
Aṅgīkāra Saṁgraha Vol I Fasc 1-5 Vol II, Fasc 1-5, Vol III,	2
Fasc 1-5 Vol IV, Fasc 1-5	2
Aṅgīkāra Saṁgraha Vol I Fasc 1-5 Vol II, Fasc 1-5, Vol III,	2
Fasc 1-5 Vol IV, Fasc 1-5	2
Aṅgīkāra Saṁgraha Vol I Fasc 1-5 Vol II, Fasc 1-5, Vol III,	2
Fasc 1-5 Vol IV, Fasc 1-5	2

अनुमानद्वैवितिः ।

अथ यदा गौत्वं तदा गौरित्यवतिव्याप्तिः प्र-
 यस्य गोध्वंसवत्त्वेन गवात्यन्ताभावानधिकरणत्वात्
 संसर्गाभावमात्रोक्तावपि यदा स्पन्दस्तदा द्वाणुकं यदा
 अदृष्टं तदा जन्यं ज्ञानं दुःखं वा यदा तस्यादृष्टं तदा
 तदीयं ज्ञानमित्यादावतिव्याप्तिः द्वाणुकत्वादेर्द्वाणुका-
 दिशून्यखण्डप्रलयादिनिष्ठध्वंस-प्रागभावप्रतियोगितान्-
 वच्छेदकत्वात् न हि तयोः सामान्याभावत्ववादिमते-
 ऽपि एकविशेषप्रागभावविशेषान्तरध्वंसवत्यपि सन्तरे
 सामान्यावच्छिन्नध्वंस-प्रागभावयोः सन्भव इति चेद्-
 प्रतियोगिमत इव ध्वंसादिमतोऽपि कालस्यात्यन्ता-
 भाववत्त्वेऽविरोधात् अन्यथा अत्यन्ताभावस्य काल-
 मात्रावृत्तित्वप्रसङ्गात् । इयान्तु विशेषो यदेकस्य देश-
 भेदावच्छिन्नं तथात्वमपरस्य तु स्वरूपावच्छिन्नमिति
 देशे कालस्यैव कालेऽपि देशस्यावच्छेदकत्वात् तच्चूयं
 च काले तदभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् ।

गादाधर्मा विवृतिः ।

सम्प्रदायानुसन्तात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिनानिवेद्यपदे-
 नित्याप्तिमागदने, 'अथेत्यादिना, 'यदा गौत्वमिति, कालिकम्ब-

न्येन गो-गोत्वयोः साध्य-हेतुभावलाभाय गोमानयं गोत्वादित्या-
दिप्रतिज्ञा-हेतू अनभिधाय कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिबोधकदा-
प्रत्ययघटितोदाहरणभिधानम्, एवमग्रेऽपि, 'प्रलयस्येति, व्यभि-
चारनिरूपकहेत्वधिकरणस्येत्यादिः, ध्वंसवत्त्वेनात्यन्ताभावानधि-
करणत्वादिति प्राचामनुमतं ध्वंस-प्रागभावयोरत्यन्ताभावविरो-
धित्वमाहृत्य एतदेवाग्रे निराकृत्य समाधेयम् । अयं कालिक-
सम्बन्धेन ध्वंसादिमत्यपि कालेऽत्यन्ताभाववृत्तावविरोधः महा-
कालादौ समवायादिमुसम्बन्धावच्छिन्नरूपात्यन्ताभावस्य सर्वानु-
मतत्वात् । न च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नगवात्यन्ताभावस्य तत्स-
म्बन्धावच्छिन्नगोध्वंसाद्यभावरूपताया अत्यन्ताभावस्य त्रितयप्रति-
योगिकत्वमङ्गीकुर्वन्तिः प्राचीनैरुपगमात् कालिकसम्बन्धरूप-
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन गोध्वंसवति तत्सम्बन्धावच्छिन्नग-
वात्यन्ताभावस्य वृत्तिर्न तेषामनुमतेति वाच्यम् । एवमपि
कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्यपि तत्सम्बन्धावच्छिन्नगवात्यन्ता-
भावस्य कालिकसम्बन्धेन वृत्तावविरोधात् तेन सम्बन्धेन प्रलये
वर्तमानस्यत्यन्ताभावमादायातिव्याप्तिवारणनम्भवात् अभावस्य
सम्बन्धविशिष्टनिविष्टे प्रयोजनाभावात् । न च प्रतियोग्यनामानाधि-
करणविशिष्टताघटितापि व्याप्तिरनुमित्यौपयिकौ तद्विशिष्टानु-
पस्थितिदशायासम्यनुमितिरानुभविकताया वक्ष्यमाणत्वात् तत्र
सामावस्य सम्बन्धविशिष्टोऽवश्यमेव प्रवेश अन्यथा हेतुमति कालि-
कादिमसम्बन्धेन वर्तमानं साध्याभावमादायाद्याप्तेरिति तादृशव्याप्ते-
रेव उक्तस्यैव प्रमाप्रसङ्गप्ररोक्षं श्रुत्य इति वाच्यम् । यत्र हेतु-

सति साध्याभावः कालिकादिष्वन्येन वर्तते तत्र प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तेरेव सङ्केतानिर्वाहात् प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भव्याप्तिग्रहस्य तत्र भ्रमत्वोपगमे क्षतिविरहात् तादृशव्याप्तेरप्यभावस्य सम्बन्धविशेषाप्रवेगात् । मैवं, प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशायां सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावप्यभ्रान्तस्यानुमितिरनुभवसिद्धा तदनुगोधेन भावसाध्यके दैशिकविशेषणतः सम्बन्धेन हेतुमद्भूतत्वगर्भाया अपि व्याप्तेरनुमितिप्रयोजकता वाच्या तया सति तादृशव्याप्तिप्रमात उक्तस्थलेऽनुमितिप्रसङ्गपरतया एतदग्रन्यस्य सामञ्जस्यात् । न च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भव्याप्तावभावस्य सम्बन्धविशेषानिवेशात् अभावीयसम्बन्धविशेषगर्भप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भव्यभिचारग्रहविरोधित्वेनैव प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भ-तदगर्भव्याप्ती अनुगम्य तयोरनुमित्यौ पथिकताया वक्तव्यतया अभावीयसम्बन्धविशेषघटितव्याप्तिग्रहस्य तादृशव्यभिचारग्रहाप्रतिबन्धकतया न तादृशव्याप्तेरनुमित्युपयोगितानिर्वाह इति वाच्यम् । तादृशव्याप्तिसग्रहायैवाभावीयसम्बन्धविशेषघटित-प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्यभिचारग्रहविरोधित्वेन व्याप्तीनामनुगमनीयत्वात् तावताप्यभावीयसम्बन्धविशेषघटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तेः संग्रहसम्भवात् एवं सत्यव्यावर्तकाभावीयसम्बन्धविशेषघटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिज्ञानादप्यनुमितिः स्यादिति चेदिष्टमेवैतत्, एवं सति प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भव्याप्तिप्रमातोऽप्युक्तस्थलेऽनुमितिप्रसङ्गो दुर्वार इति चेत् का क्षतिर-

न्याकं (१) । वस्तुतस्तु दीधितिहता स्वयं निष्कर्षणीये हेतुमति
 प्रतियोग्यनधिकरणत्वनिर्देशकत्वे प्रतियोग्यमासानाधिकरणव्यवष्टि-
 तव्याभावभावीयमस्त्यत्रिगोपनिर्देशकत्वं निष्प्रयोजनत्वेऽपि प्रतियो-
 ग्यमासानाधिकरणव्यवष्टिहेतुमद्भूतितागर्भयथाहुतव्याप्तौ तदीय-
 मस्त्यत्रिगोपनिर्देशनमाद्यग्रहणं अन्तर्गता मंयोगि इत्यत्रादित्यादौ
 प्रतियोग्यनधिकरणगुणादिहृत्तित्वविशिष्टव्यापि मंयोगाद्यभावस्य
 कालिकमस्त्येन हेतुविशेषकालहृत्तितया अत्राभिप्रेक्ष्यते,
 एवाधियोग्यवृत्तित्वविशिष्टव्याप्यमस्त्येनाधिकरणमस्त्येन
 त्वात् प्रतियोग्यमासानाधिकरणमाभासनिर्देशकत्वं हि तद्विनिर्देश-
 मयोगाद्यभावस्य कालिकमस्त्येन कालहृत्तितया तद्विनिर्देश-
 व्याप्तेरावश्यकत्वात् । न च प्रतियोग्यमासानाधिकरणमस्त्येन
 तस्य कालिकमस्त्येन प्रतियोग्यमासानाधिकरणमस्त्येन
 न तद्विनिर्देशकत्वात् अत्राभासनिर्देशकत्वं तत्राभासनिर्देश-
 प्रतियोग्यमासानाधिकरणमस्त्येन तद्विनिर्देशकत्वं तत्राभास-
 विनिर्देशकत्वात् तद्विनिर्देशकत्वं तत्राभासनिर्देशकत्वं तत्राभास-
 भास्यताः कालिकमस्त्येन तद्विनिर्देशकत्वं तत्राभासनिर्देशकत्वं

भावस्य दैगिकविशेषणतानभ्युपगमेऽतिव्याप्तिः अभावसाध्यके सा-
 ध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनिवेशे समवायसम्बन्धा-
 वच्छिन्नजात्यभावसाध्यकजातित्वादिहेतावव्याप्तिः जाल्यादिरूपे-
 हेतुमति तादृशेन समवायेन सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः, तथापि साध्य-
 निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तसम्बन्धेन या साध्याभावे-
 वृत्तिस्तदन्यहेतुमद्वृत्तेः प्रकृतप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितावच्छे-
 दकसम्बन्धेन हेतुमति वृत्तेर्वा अभावविशेषणत्वोपगमात् दोष-
 उक्तस्थले हेतुमति काले कालविशेषणवृत्तित्वविशिष्टनित्यता-
 त्यन्ताभावप्रसिद्धा (१) अतिव्याप्तिसङ्गतिः । अत्यन्ताभावत्ववद-
 नित्यत्वांशं परित्यज्य ध्वंससाधारणं समर्गाभावत्व निवेद्य महा-
 प्रलये गोत्वरूपसामान्यधर्मोवच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसोपगन्तृम-
 ध्वंसमादाय उक्तस्थलातिव्याप्तिः शक्यते वारयितुमित्यागङ्गायामाह,
 'समर्गाभावेति, दैगिकविशेषणतयापि ध्वंसस्य कालवृत्तित्वमित्या-
 शयेन उक्तागङ्गामङ्गतिः, अन्यथा अभावस्य तादृशसम्बन्धेन वृत्ति-
 त्वनिवेशेऽत्यन्ताभावमिव ध्वंसमप्यादायातिव्याप्तिर्दुर्ज्वारत्वात् । न न
 प्रतियोग्यधिकरणमहाकाले गोध्वंसस्य दैगिकविशेषणतामत्तरेऽपि
 प्रतियोग्यनधिकरणे प्रलये तस्य तादृशसम्बन्धोऽप्रामाणिक इति
 वाच्यम् । यदुपाधिविशिष्टस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वं तदन्योपाधि-
 विशिष्टस्यैव महाकालस्य तदभावाधिकरणतया महाकालस्य
 दैगिकविशेषणतया ध्वंसाधिकरणत्वं प्रलयावकाशोपाधिरपि तादृश-

मम्यन्धेन तदाधारताया अप्रत्यक्षत्वात् अन्यथा प्रलये गीर्नाम्नीति
व्यवहारानुपपत्तः (१) । 'यदा म्यन्द इति, अत्र व्यभिचारनिरप-
काधिकरण प्रगदप्रलयः, जन्यद्रव्यानधिकरणे तस्मिन् द्रव्यका-
मत्त्वात् पुनर्द्रव्यकील्पत्याशुनुरोधेन परमाणूनां म्यन्दस्वीकार-
स्यावश्यकत्वात्, तथाच हेत्वधिकरणे तत्र द्रव्यकसामान्यध्वंस-
प्रागभावयोरप्यमत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः (२) । द्रव्यकनागा-
नुगुणक्रियाया उत्तरमयोगनाश्याया अधिकरणे चरमपरमाणुसं-
योगनागरूपमहाप्रलयपूर्वदृतीयक्षणे द्रव्यकसामान्यध्वंससत्त्वा-
ददाप्यतिव्याप्तिर्न विचारमहेत्यतः 'यदादृष्टमिति, ज्ञानत्वमात्रेण
साध्यतायां प्रलये ईश्वरज्ञानमत्त्वादयं महेतुरेव इत्यतः 'जन्य-
मिति, नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति मते खण्डप्रलयेऽपि मुक्ता-
ग्निर्जन्यज्ञानमत्त्वात् सहेतुत्वं सम्भवतीत्यतः 'दुःखं वेति, जन्य-
मात्रं प्रत्यदृष्टस्य हेतुतया महाप्रलयाव्यवहितप्राक्क्षणेऽपि तज्ज-
नक्रीमूतस्यादृष्टस्यावश्यकत्वमिति तदा जन्यज्ञानत्व-दुःखत्वाद्य-

(१) अथवा दीधितिलक्ष्मिर्ऋण्यप्रतियोगिवैयधिकरणकल्पाभिप्रायेणैवं
तत्कल्पे प्रयोजनाभावात् अभावे वृत्तिविशेषानिवेगात् । नचाभावे वृत्तिनिवेशे
कालिकसम्बन्धेन गवात्यन्ताभावस्यापि प्रलयादृष्टेः समर्गाभावभावपरत्वोक्तिरिति
वाच्यम् । प्रतिभोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धेन तत्प्रतियोगिगोध्यस्य हेत्वधि-
करणेऽवाधात् गवात्यन्ताभावस्य प्रतिभोगिव्यधिकरणत्वाभावात् ध्वंसस्य तत्तत्-
प्रतिभोगिनोऽत्यन्ताभावस्य प्रतिभोगितावच्छेदकद्वैतिकविशेषणतासम्बन्धेन कासे-
ऽमत्त्वात् प्रतिभोगिवैयधिकरणमन्तमेव । इत्यधिकं पाठः कुवचिदादर्श-
पुष्पाके वर्तते ।

(२) इत्यवधेयमिति पाठः ।

वच्छेदेन एकत्वावर्त्तमानत्वरूपविरोधित्वं तावताप्युक्तमेवेति भावः । 'अपरस्य' ध्वंसादिमतः, 'स्वरूपावच्छिन्नं' ध्वंसाद्यधिकरणतावच्छेदकरूपावच्छिन्नं, 'तथात्वमित्यनुपपद्यते, तथाच एकावच्छेदनैकत्र वर्त्तमानतया ध्वंसाद्यविरोधित्वमत्यन्ताभावस्येति भावः । ननु काले हृत्तौ देशस्यावच्छेदकत्वे किं मानमत आह, 'देशे कालस्येवेति, यथा देशे दैगिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य हृत्तौ कालस्यावच्छेदकत्वं इदानीमत्र गौर्नास्तीत्यादिप्रतीतिवत्त्वात् तथा काले कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावहृत्तावपि देशविशेषस्यावच्छेदकत्वं तथाविधप्रतीतिवत्त्वादेव तादृशप्रतीतिः कालावच्छेदेन देशहृत्तिर्देशावच्छेदेन वा कालहृत्तिर्विषय इत्यत्र विनिगमकाभावात् अवच्छेदकत्वाधिकरणत्वयोरेव समस्यर्थत्वात् इति भावः । प्रतियोगिमत्यपि कावे गवात्यन्ताभावस्य हृत्तौ तस्यासमानाधिकरणान्तेन वारणात् एवं तमादाय उक्तातिव्याप्तिर्वार्यते इत्यत आह, 'तच्छून्ये चेति प्रतियोगिशून्ये प्रलयादावित्यर्थः, 'तदभावस्य' गवात्यन्ताभावस्य, 'प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात्' प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववत्त्वात्, सामानाधिकरणस्याव्याप्यहृत्तितामत एव प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावस्याभावविशेषणत्वात् अन्यथा संयोगि सत्त्वादित्यादावेवातिव्याप्तिः तस्य व्याप्यहृत्तितापक्षे च प्रतियोग्यनधिकरणहृत्तित्वस्यैव निवेगयितव्यतया प्रलयादिहृत्तिगवात्यन्ताभावस्यान्यदा प्रतियोगिसामानाधिकरणत्वेऽपि लक्षणघटकत्वाव्यावासादिति भावः ।

दौषितिः ।

न च संसर्गाभावविशेषोऽत्यन्ताभावः संसर्गाभाव-
त्वञ्च संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वरूपं जन्य-
ताघटकनियमघटितमिति वाच्यम् । तद्वदन्यावृत्ति-
त्वरूपनियमस्य तत्र घटकत्वात्, एवं नियमान्तरस्यात्
प्रवेशेऽपि न क्षतिरित्याहुः । वक्ष्यते च नियमाघटित-
मेव संसर्गाभावादिलक्षणम् अनुपदमेव च विवेचयि-
ष्यते संसर्गाभावत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहोऽव्याप्तिश्च ।

गाढाधरौ विवृतिः ।

संसर्गाभावत्व-तद्वृत्तितात्यन्ताभावत्वयोर्व्याप्तिघटितत्वेनान-
वस्थामागृह्यते, 'न चेति, 'संसर्गाभावविशेषः' सदातन-
संसर्गाभावः, 'संसर्गारोपः' तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धेन प्रति-
योग्यारोपः, 'तद्वदन्यावृत्तित्वेति स्वाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन
तद्वतोऽन्यस्मिन् वर्तते यद्यत्तदन्यत्वेत्यर्थः, 'तत्र' जन्यत्वे,
पष्ठायै सप्तमी 'नियमान्तरस्य' विशिष्टधीव्यावृत्तविशिष्टधी-
नियामकत्वरूपसम्बन्धत्वघटकनियमस्य, 'अत्र' संसर्गाभावत्वश-
रीरे, 'न क्षतिरिति, तद्वदन्यावृत्तित्वरूपनियमस्यैव तत्र निवेश-
नीयत्वादिति भावः । स्वमते नियमानन्तर्भावस्यानुपदं वक्ष्यमाण-
त्वादाहुरित्युक्तम् । 'नियमाघटितमिति, आरोपस्याभावबुद्धि-

हेतुताया निर्युक्तिकत्वात् तादात्म्यातिरिक्तसम्यग्भावाच्चिदर्थः।
योगिताकाभासत्वस्यैव संसर्गाभावरूपत्वादिति भावः। 'यतो
ननविरक्त इति, साध्यताच्छेदकसम्यग्भेन यादृशप्रतियोगिभाव
च्छेदकाच्छिद्वानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगिताका
दकत्वस्य निवेशनीयतया अन्वोन्वाभासलानिरूपकप्रतियोगि
भावात् दोषाप्रमक्तिरिति भावः। प्रतियोगिताच्छेदकप्र
भेन प्रतियोगिपथिकरणनिवेशकण्यमभिप्रेत्याह, 'अत्रापि
यथा सम्यग्भावाभावच्छिन्नमाध्याभावमादाय दोषवारणाय साध
न्यत्र च द्रव्यस्य भावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव निवेशनीय
त्वादभावाभासत्वमत्र साधनं तत्र साध्यताच्छेदकसम्यग्भा
विरूपकसम्यग्भावात् प्रतियोगितायोगत्वात् यत्प्राप्तिरप्याभासोक्तं' इति।

तेन नाव्याप्यवृत्तिसाध्यकासंग्रहः, तद्वृत्तिभिन्नत्वन्तु
नार्थः अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् ।

गदाधरो विवृतिः ।

ननु विषयताया वृत्त्यनियामकत्वे प्रतियोगिवैयधिकरणस्यले
प्रतियोगिसम्बन्धित्वानिवेशपक्षे पूर्वस्थलीयातिव्याप्त्यसङ्गतिरित्यत-
आह, 'विशेषेति, पृथिव्यादित्तुष्के रूप-रस-गन्ध स्पर्श-स्नेह-
सांमिदिकाद्रवत्वान्यतमसत्त्वात् आत्माकाशयोर्बुद्ध्यादिग्रह्यान्यतम-
सत्त्वात् व्यभिचारनिरूपकाधिकरणत्वं दिक्कात्तयोरेव कालिक-
दैशिकविशेषणतामादायातिव्याप्तिशङ्का इत्याशयः । दिगुपाधीनां
दिशि वृत्ताववच्छेदकत्वमेव न त्वधिकरणत्वमिति मते मनो-
मूर्त्तत्वेऽपि न दैशिकविशेषणतया अधिकरणत्वमिति, द्रव्यत्व
मात्रस्य हेतुत्वे मनोरूपहेत्वधिकरण एव साध्याभाय प्रतियोगि-
व्यधिकरण इति नातिव्याप्तिमभाव इति मनोऽन्येति । ननु दिक्कालो
नेश्वरादतिरिच्येत इति मते (१) मनोन्यद्रव्यत्वं महेतुरेव इत्यतः
स्थलान्तरमाह, 'जातीति, (२) 'साध्यशून्यानामपीति, साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धेनेत्यादिः, 'एवम्' अधिवरणत्वरूपेण सम्बन्धित्व-
निवेशे, 'अन्योन्याभावोऽपीति, तदाच न तादात्म्यसम्बन्धेन
साध्यतायामव्याप्तिरिति भावः । 'तद्विशिष्टस्य' प्रतियोग्यतामात्रा-
धिकरणावच्छिन्नस्य, 'तेनेति, वप्रसक्तोऽपि एतत्तादित्यर्था

१. 'तद्विशिष्टस्य' इति शब्दोऽपि न भवति ।

२. 'तद्विशिष्टस्य' इति शब्दोऽपि न भवति ।

अन्ते निरवकाशं तादृशव्याप्तावनेन पारिभाषिकस्यैवाच्छेदकत्वस्य
विवक्षितत्वात् तादृशस्य च तथाविधहेतुतावच्छेदकव्यावर्तकत्वात् ।
अन्यथा विषयितान्मन्वेन घटत्वाद्यवच्छिन्नस्य ज्ञानत्वादिव्याप्य-
ताया दुर्ब्बारत्वात् तादृशसम्बन्धेन ज्ञानत्वादिसामानाधिकरण्ये
ज्ञानविषयितारूपे घटत्वादेरवच्छेदकत्वात् । नन्वव्याप्यवृत्ति-
साध्यकाव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वरूपमेव
निवेक्ष्यता किमुक्तविवक्षया गुणादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्या-
भाववतोऽपि कपिसंयोगाभावादेः प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्व-
विरहात् भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वानुपगमात् इत्यत आह, 'तद्वद्वृत्तीति
प्रतियोगिमद्वृत्तीत्यर्थः, 'नार्थः' न प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदेन
विवक्षितः. (१) 'अव्याप्यवृत्तीति संयोगि सत्त्वादित्यादावित्यर्थः,
'अतिप्रसङ्गादिति, संयोगादिरूपसाध्याभावस्य द्रव्यादौ प्रतियोगि-
समानाधिकरणतया तद्विन्नत्वविरहेण लक्षणाघटकत्वादिति
भावः ।

दौधितिः ।

अत्र च सामानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वं
प्रतीतेरन्यथैवोपपादितत्वादित्यस्वरसात् प्रतियोगिवैय-
धिकरण्येत्यादिविशेषणं वक्ष्यति तच्च हेत्वधिकरणे
बोध्यं प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावेति
पुनरभावान्तार्थनिष्कर्षः ।

गादाधरी विवृतिः ।

अत्र सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितयाः प्राक् स्वयं दूषि-
 तत्वात् प्रतियोगिसामानाधिकरण्यत्वस्ताभावनिवेशपक्षेऽपि
 व्याप्तिवारणमशक्यमिति तादृशानुपपत्तेरेव 'यदेत्यादिकृत्वात्मा
 नुसरणवीजतया व्याचष्टे, 'अत्र चेति प्रतियोग्यसामानाधिकरण्य-
 निवेशकल्पे चेत्यर्थः, 'इत्यस्वरसात्' इत्यनेनावयः, 'प्रतीतिः'
 संयोगाभावे गुणे न संयोगसामानाधिकरण्यमित्यादिप्रतीतिः
 'अन्यथा' गुणादिनिष्ठसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वादाभावविषय-
 तया । कपिसंयोगि एतत्त्वादित्यादावपि कपिसंयोगादिकृ-
 त्वाभावात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकगुणादिवृत्तितया
 तच्छिन्नतया लक्षणघटक एव इत्यव्याप्तिरत आह, 'तर्हि'
 प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वशैलर्णः, 'हेत्वधिकरणं'
 हेत्वधिकरणनिरूपितं, एतत्कल्पे च पृथक्हेतुसामानाधिकरण्यं
 न निरूप्यमिति भावः । एतच्च हेत्वधिकरणनिरूपित-
 प्रतियोग्यनिरूपणवृत्तित्वमेवाभावे विरोधो न ह्येत-
 द्वाचक्षेत्तत्त्वमप्यनतिप्रयोजनकत्वात्, वृत्तौ प्रतियोग्य-
 निरूपणनिरूपितत्वं हेत्वधिकरणनिरूपितत्वयोर्निवेशागमन्या ता-
 दृशं हेत्वधिकरणनिरूपितत्वमात्रस्य हेत्वधिकरणं च प्रतियोग्यनि-
 रूपणत्वात् निवेशे लाभासिद्धान्तात् तथैव निष्कर्षेण,
 'प्रतियोग्यनिरूपणत्वं हेत्वधिकरणं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं'
 इति चेत्, न नान्यदस्मिन्निति श्यामि ।

द्वैधितिः ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्य-
चित्तत्सामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकयत्निश्चिदव-
च्छिन्नस्य वा अनधिकरणमुक्तम्, आद्ये अव्याप्यवृत्ति-
साध्यकाव्याप्तिः एकप्रतियोग्यधिकरणस्यापि तद्व्यत्य-
न्तरानधिकरणत्वात् । द्वितीये संयोगसामान्याभाववान्
द्रव्यत्वाभाववान् वा सत्त्वादित्याद्यावदव्याप्तिः साध्या-
भाववतो द्रव्यस्य तत्प्रतियोगिमंयोगविशेषसावबत्त्वात्
नित्यत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वाभावात्सक्यतत्प्रतियोगिनीर्गति-
करणत्वाच्च स्वाभावाभावात्सक्यं विनिर्मुक्त्यापि द्रव्य-
त्वस्य द्रव्यत्वानतिरेकात् । तृतीये यद्विमर्शानुभूतवान्
आत्मत्वादित्याद्यावदव्याप्तिः साध्याभावात् । अत्रिंश-
दानां गुणानामधिवरणस्यात्मनस्तत्प्रतिरोधितत्वात्
द्वैतगुणसामान्यासावत्त्वादपि तद्व्यत्यन्तरान-
दम् । यावत्प्रतियोगितावच्छेदकयत्निश्चिदवच्छिन्न-
स्य । तदन्तर्गतं तदवच्छिन्नं तत्त्वम् ।

धिकरणत्वं' स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणप्रतियोगि
कभेदमात्रं, 'तत्सामान्यस्यानधिकरणत्वं' स्वप्रतियोगितावच्छेद
कत्वेनानुगतीकृतप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वात्
स्वप्रतियोगिताकभेदः, 'प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिदिति प्रति
योगितावच्छेदकं तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेश्य तदवच्छिन्नाधिकरण
त्वावच्छिन्नभेदो वा विवक्षित इत्यर्थः, नव्यमते संयोगसामान्या
भावावस्थ केवलान्वयितया तत्र साध्ये सत्तादिः सत्तत्त्व
इत्यतः 'द्रव्यत्वाभाववान् वेति, 'तत्प्रतियोगीति संयोगरूपभा
व्याभावप्रतियोगीलार्थः, तत्तत्संयोगत्वाद्यावच्छिन्नाभावाभावा
तत्तत्संयोगादेः संयोगसामान्यानतिरिक्तत्वादिति भावः । इत्य
त्वरूपाभावस्य एकव्यक्तितया विगिष्टाभावरूपप्रतियोगिसामान्या
नाधिकरण्यं न घटत इत्यतस्तस्य किञ्चिद्विगिष्टत्वाभावरूपप्रति
योगिसामान्याधिकरण्यमाह, 'नित्यत्वादीति, आदिना तत्र
त्वादिरिक्तः । ननु विगिष्टाभावो विगिष्टस्यैव द्रव्यत्वस्य
प्रतियोगो न तु यद्रूपं तस्येति कथं प्रद्वयं द्रव्यत्वस्य प्रतियोगि
तेरधिकरण्यानुपपत्तिरित्यत आह, 'स्याभावेति । न च सर्वत्र
भावात् पञ्चेतनादिदुर्लभविगिष्टत्वाभावरूपप्रतियोगिसामान्या
नाधिकरण्यस्य प्रतियोगित्वाधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या नागिज्याप्रि
सम्भव इति तदप्यम । प्रतियोगितावच्छेदकमस्यमेव प्रतियोगि
तेरधिकरण्यविगिष्टत्वाभावस्य साध्यत्वावच्छेदकमस्यमेव तत्रैव
विगिष्टत्वाभावो न स्यात् । न च द्रव्यत्वस्य साध्यत्वावच्छेदकमस्यमेव तत्रैव
विगिष्टत्वाभावो न स्यात् । न च द्रव्यत्वस्य साध्यत्वावच्छेदकमस्यमेव तत्रैव

करणतया अव्याप्तिश्च प्रसक्त्या यत्तत्स्वन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतः तत्तत्स्वन्धावच्छिन्नतदभावीयप्रति-
योगिताया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-साध्यतावच्छेदक-
धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाव एव विवक्षणीयः, एवञ्च उक्तस्थले
स्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वाप्रसिद्धावपि संयोगादिसम्ब-
न्धेन घटाद्यभावीयप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेतुमन्निष्टघटाद्यभावी-
यप्रतियोगितासु स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्व-द्रव्यत्वाभावत्वाद्यवच्छि-
न्नत्वोभयाभाववत्त्वस्याक्षतत्वादतिव्याप्तिरित्यभिप्रायात् ।

यद्यपि वृक्षादेः स्वसमवेतकपिसंयोगसामान्यस्वरूपाभाव-
प्रतियोगिनः समवेतसामान्याभावस्य द्रव्यमात्रसमवेताभावस्य
चानधिकरणत्वात् वृक्षत्वादेरपि हेतुतायामव्याप्तिः सम्भवत्येव,
तथापि सत्ता-द्रव्यत्वयोरेव समवेताभाव द्रव्यमात्रसमवेताभावयो-
रभावत्व न तु कपिसंयोगाद्यात्मकसमवेतमात्रस्य तथात्व गौरवा-
दित्याशयः, (१) आत्मनि च संयोगसामान्याभावस्य सर्वमत-
सिद्धत्वविरहात् 'कपीति, जन्यद्रव्यवृत्तिहेतुके हेत्वधिकरण-
जन्यद्रव्ये गुणसामान्याभावस्याप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन स्वमते
सत्त्वात् तत्र तादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्यं न घटते अत आत्मत्व-
हेतुकानुसरणम् । गुणसामान्याभावत्वस्य कपिसंयोगस्वरूपा-
भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्फुटीकर्तुं कपिसंयोगानां गुण-
त्वकीर्तनम् । 'तत्प्रतियोगितावच्छेदकेति, तथाच तादृशाभावा-

(१) यद्यपीत्यादि इत्यादि इत्यत्र एतत् वेदप्रतिपादार्थमुक्तं नृपति ।

अपि यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यधिकारा
 एवेति तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् कपिसंयोगाभावात्तद्व्यक्ति
 रिति भावः । 'यादृशेति यद्यप्यप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रति
 करणत्वावच्छिन्नभेदवत्त्वमित्यर्थः, कपिमयोगि एतत्तादृशः
 यत्किञ्चित्कपिमयोगादिव्यक्त्यनधिकरणणत्वेऽपि हेतुमतः क
 मयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणमात्रा
 भेदात्तामश्वत्वात् (१) यत्पदेन तादृशी प्रतियोगितोपादातुं न शक्य
 इति नाश्यामिः । दृज्यत्वाभावनान् मत्तादित्यादौ हेतुमती दृज्य
 तिमिदृज्यत्वागभावरूपप्रतियोग्यधिकरणणत्वेऽपि दृज्यत्वाभावा
 त्किञ्चित्वा या प्रतियोगिता तदवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरण
 तरण लक्षणपरकमेति नातिश्यामिः । कपिमयोगाभावनान् शक्य
 त्वादित्यादौ च कपिमयोगाभावात्तावच्छिन्ना या प्रतियोगिता म
 तच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणभेद हेतुमतः कित्वा गुणमात्राभावा
 त्तामश्वत्वा या प्रतियोगिता तदवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरण
 तदवच्छेदकमेव सा यतावच्छेदकमिति नाश्यामिमिति भाव
 न् । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।

च्छेदकावच्छिन्नवत्त्वसम्बन्धेनावच्छेदिका या प्रतियोगिता तदनव-
च्छेदकत्वस्य एकसामान्याभावरूपस्य निवेशे तात्पर्यात्, तादृश-
भेदप्रतियोगितायां स्वावच्छिन्नवत्त्वसम्बन्धेनानवच्छेदकत्वस्य साध्य-
तावच्छेदकविशेषणतयैव सर्व्वसामञ्जस्येऽपि यथासन्निवेशे न
वैयर्थ्यं, तथाविधसम्बन्धेन तादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति पुनर-
न्योन्याभावघटितलक्षणनिष्कृष्टार्थो बोध्यः ।

दोषितिः ।

अत्र च ग्राह्यसामानाधिकरण्ये हेतोर्यादृशः
सम्बन्धः प्रविष्टस्तेन सम्बन्धेन यो हेतुमान् तत्र वर्त्त-
मानत्वमभावस्य साध्यस्य च यादृशः सम्बन्धः प्रविष्ट-
स्तत्सम्बन्धावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया अनवच्छेद-
कत्वं बोध्यं तेन धूमसमवायिनिष्ठाभावस्य संयोगाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताया धूमसंयोगिनिष्ठाभास्य च सम-
वायावच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वेऽपि वद्वि-
त्वस्य न क्षतिः । यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-
योग्यसम्बन्धित्वं हेतुमतो वक्तव्यम् । तथाच सम्बन्ध-
भेदेन प्रतियोगिता न विशेषणीया ।

गादाधरी विहतिः ।

सम्बन्धसामान्येन हेतुमत्त्वनिवेशेऽव्याप्तेर्वचसात्त्वात् सम्बन्ध-

विशेषेण हेतुमत्त्वं प्रतियोगितायां सम्बन्धविशेषावच्छिन्नतादिरे-
चासम्भवस्य वाच्यतया तत्र तच्च निवेगयति, 'अत्र चेति, 'ग्रह-
सामानाधिकरण्ये' अनुमितिकारणीभूतग्रहविषयहेतुनिष्ठमान-
नाधिकरण्यशरीरे, 'साध्यस्य चेति, अत्रापि 'ग्राह्यसामानादि-
करण्य इति 'प्रविष्ट इति चानुपपन्नं, तथाच तत्सम्बन्धेन हे-
तुमति वर्तते योऽभावस्तदीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छे-
दको यो धर्मस्तदवच्छिन्नस्य तेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन-
धिकरण्ये तेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानत्वं तादृगभाव-
वच्छेदकसम्बन्धेन साध्यानुमितिप्रयोजकमित्यर्थः, व्यापकताप-
कसाध्यीयसम्बन्धेन साध्याधिकरण्ये तादृगभावनीयसम्बन्धेन सा-
नस्यावर्तमानत्वग्रहदशायामनुमितिवारणाय सामानाधिकर-
ण्यशरीरे सम्बन्धविशेषनिवेगनम् । वस्तुनस्तु विरुद्धत्वेन गृह्यमाणवर्त-
वत्ताज्ञानस्यानुमितावेव प्रतिबन्धकताया वच्यमाणतया सामाना-
धिकरण्यशरीरे सम्बन्धविशेषानिवेशेऽपि न क्षतिः, सामाना-
धिकरण्यावगाहितायाः प्रयोजकत्वञ्च विशिष्टपरामर्गनिर्वाहय-
उपेयते पञ्चमीयधूमव्यापको वह्निमिति व्यापकतापरामर्गहेतु-
ताया दूषितत्वाच्च । न च स्वव्यापकसाध्यकहेतुमानित्याकारः
सामानाधिकरण्यानवगाहिविशिष्टपरामर्ग एव हेतुगतामिति
वाच्यम् । बहुव्रीह्यर्थस्य सामानाधिकरण्यपर्यवसितत्वादित्यव-
धेयम् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध-
स्थाने साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेगन एव साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धेन साध्यवदेत्यधिकरण्यनिष्ठसम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभावमा-

दाय दूषणस्यापि निराकरणसम्भवे प्रतियोगिताया साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशनमफलम् इत्याशयेनाह, 'यद्वेत्यादि ।
तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकतानिर्व्वाहाय, 'प्रतियोग्यनधिकरणत्व-
मनुक्ता प्रतियोग्यसम्बन्धित्वमभिहितम् ।

दौषधितिः ।

एवं स्थिते सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्वं निवे-
शनीयं न त्वधिकरणत्वं, तथाच धर्म्मिणोऽपि व्याप्यत्वं
व्यापकत्वञ्च निर्व्वहति, तथाहि तादात्म्येन सम्बन्धेन
धूमवतः सम्बन्धिनि महानसे वर्त्तमानो योऽन्योन्या-
भावस्तस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगिता
तदनवच्छेदकवक्त्रिमत्त्वावच्छिन्नस्य वक्त्रिमतस्तादात्म्येन
सम्बन्धिनि महानसे धूमवतस्तादात्म्येन सम्बन्धि-
त्वम् । एवं धर्म्मिणोधर्म्मव्याप्यत्व-व्यापकत्वे बोध्ये ।
अतएव जलादीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वं तत्र तत्रोक्तं
सङ्गच्छते । यथा च यादृशेन सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता
गृहीता तादृशेन सम्बन्धेन तस्य पक्षविशिष्टज्ञाने (१)
यादृशेन सम्बन्धेन च साध्यस्य व्यापकत्वमवगतं
तादृशेनैव साध्य-पक्षयोर्विशिष्टानुमितिः तेन न धूमा-

वयवे संयोगेन न वा समवायेन पर्वते वज्रिधी,
 तथैवावगतव्यापकताघटकसम्बन्धेन व्यापकस्याभावश्चे-
 त्गृहीतव्याप्यताघटकसम्बन्धेन व्याप्यस्याभावः सिध्य-
 तीति कथमन्यथा समवायेन वज्रिविरहिणि महानसे
 संयोगेन, संयोगेन वा वज्रिविरहिणि स्वावयवे धूमः
 समवायेन न निवर्त्तते, निवर्त्तते च संयोगेन वज्रिविर-
 हिणि स्वावयवे संयोगेनेति नियम उपपद्यते, तथा च
 तादात्म्यसम्बन्धेन जलादीनां व्याप्यत्वग्रहाद्व्यापक-
 निवृत्त्या तादात्म्येनैव तेषामभावः सिध्यति स एव
 चान्योन्याभावः । इत्यमेव च तादात्म्यादृक्ष-शृङ्गप्रयो-
 र्याग्निनिश्चय इति सङ्गच्छते ।

गादाधरी विवृतिः ।

ननु प्रतियोगिवैयधिकरण्ये सम्बन्धित्वनियमो तादात्म्यसम्ब-
 धेन व्यापकतानिर्व्याप्तिरपि तादृगव्यापकताघटितव्याप्तिर्न निर्व-
 र्त्तते तादृगमाध्यतायच्छेदकसम्बन्धेन माध्याधिकरणाप्रमिश्रा-
 तदघटितमाध्यसामानाधिकरण्यस्याप्रमिश्रित्वमप्याह, 'एवं स्थित-
 इति प्रतियोगिवैयधिकरण्यगरीरं सम्बन्धित्वनियमो स्थितं सती-
 त्यर्थः', 'सम्बन्धित्वं नियमनीयमिति, तथाच माध्यसामानाधि-
 करण्य माध्यसम्बन्धिसम्बन्धित्वम्, प्रभाषणं हेतुसामानाधिक-

रख्यमपि हेतुसम्बन्धिसम्बन्धित्वं आदिना ग्राह्यं, तदेव धर्म्मिणो-
धूमवदादेर्वक्त्रिमदादेच्च, तदेव दर्शयति, 'तथा हीत्यादि,
'तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नेति पूर्व्वकल्पाभिप्रायेण, धूमवद्वक्त्रि-
मतोर्व्याप्तिमुक्त्वा धर्म्मिणो धूमवदादेर्वक्त्रादिरूपधर्म्मव्याप्यत्वं
वक्त्रिमदादिरूपधर्म्मिणश्च धूमादिरूपधर्म्मव्यापकत्वञ्चाह, 'एव-
मिति, 'अतएव' तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिव्यवस्थापनादेव,
'तत्र तत्रोक्तमिति पृथिवीत्वेनेतरभेदसाधनायेत्यादिः, 'सङ्गच्छत-
इति, अन्यथा जलादीनां सयोगादिना पृथिव्यादिवृत्तितया
व्यभिचारेण पृथिवीत्वाभावाव्याप्यतया समवायेनाव्यभिचारेऽपि
तेन सम्बन्धेन व्याप्तेर्जलादिभेदसाधनानुपयोगितया च तदुक्त्य-
सङ्गतेरिति भावः । पृथिवीत्वाभावस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना-
भावेन पृथिवीत्वस्वरूपेणैव जलादिभेदः सिद्धतीति न तु
तस्य कालिकादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावेनेत्यत्र पृथिवीत्वेन व्याप्यस्य
जलादेरन्योन्याभाव एव सिद्धयति न त्वत्यन्ताभाव इत्यत्र वा किं
नियामक इत्याकाङ्क्षायां व्यतिरेकिणि तत्सम्बन्धघटितव्यापक-
त्वेन गृह्यमाणस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकादेवाभावा-
हेतीर्येन सम्बन्धेन यस्य व्याप्यता गृहीता तत्सम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताक एव तदभावः सिद्धतीति समाधास्यमानः
अन्वयिनि व्याप्यताघटकसम्बन्धेन व्याप्यवत्त्वज्ञानात् व्यापक-
ताघटकसम्बन्धेनैव व्यापकं सिध्यतीति नियमं दृष्टान्तविधया
दर्शयति, 'यथा चेति, 'तादृशेन' तादृशेनैव, 'पक्षविशिष्टज्ञाने'
पक्षधर्म्मिकवैशिष्ट्यज्ञाने, 'विशिष्टानुमिति.' वैशिष्ट्यविषयकरनु-

मितिः । व्याप्यताघटकेनैव सम्बन्धेन व्याप्यवत्त्वज्ञानं हेतुरिति नियमस्य व्यापकताघटकेनैव सम्बन्धेन व्यापकस्यानुमितिरिति नियमस्य च क्रमेण प्रयोजनमाह, 'तेनेति, अनवतीर्णवाधस्या भ्रान्तस्येति शेषः, 'धूमावयवे न वक्लिध्वीरित्यन्वयः, तस्य समवायेन वक्लिव्याप्यधूमवत्त्वेऽपि व्याप्यताघटकेन संयोगेन तद्वत्त्वाभावादिति भावः । 'न वा समवायेनेति, पर्वतवृत्तिहेतुं प्रति समवायेन वक्लेरव्यापकत्वादिति भावः । प्रकृतोपयुक्तनियमद्वयमाह, 'तवैवेति, 'सम्बन्धेन' सम्बन्धेनैव, एतन्नियमद्वयस्य प्रयोजनान्तराङ्ग-रोधेनाप्यावश्यकत्वमिति दर्शयति, 'कथमन्यथेति, अन्यथा तादृग-नियमानभ्युपगमे, 'इति नियमः कथमुपपद्यत इत्यन्वयः । 'महानसे संयोगेन धूमो न निवर्त्तते' इत्यन्वयः, महानसधर्म्मिकसिद्धि-विषयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्ननिवृत्तिप्रतियोगी नेत्यर्थः, 'निवर्त्तते च धूम इत्यनुपपद्यते, प्रकृतमाह, 'तथा चेति, व्याप्यत्वग्रहात् स्वरूप-सम्बन्धावच्छिन्नपृथिवीत्वाभावनिष्ठव्यापकतानिरूपितव्याप्यताग्र-हात्, 'व्यापकनिवृत्त्या' स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकेनैव पृथिवीत्वाभावाभावेन, 'तेषां' जलादीनाम् । नन्वेतावतात्यन्ताभाव-सिद्धिः कथं निराकृतेत्यत आह, 'स एव चेति, 'स चान्योन्याभाव एवेति योजना, तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावः अन्योन्याभाव-एव नात्यन्ताभाव इत्यर्थः, अतो नेतरात्यन्ताभावसिद्धिरिति भावः । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्ती प्राचीनमस्मतिमाह, 'इत्यमेव चेति तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिस्वीकारेणैव, 'इति' ग्रन्थः, 'सङ्गच्छते' इत्यन्वयः ।

दीधितिः ।

अतएव गोत्वत्वाद्यग्रहदशायां यत्र सास्त्रादिः सा
गौरिति तादात्म्येन गोव्यापकत्वग्रहे सास्त्रादिना
तादात्म्येन गौः, तादात्म्येन गोव्यतिरेकाच्च सास्त्रादि-
व्यतिरेकः सिध्यति, एवञ्च संयोगेन गगनादेरपि
द्रव्यत्वव्याप्यत्वं वृत्त्यनियामकसंयोगमात्रस्याभावप्रति-
योगितावच्छेदकसम्बन्धरूपत्वे साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वामिधाने वा पृथिवीत्वादि-
व्यापकत्वमपि, तदभाववतोऽपि पृथिव्यादेः संयोगेन
तत्सम्बन्धित्वात् सिद्धिरपि तस्य तथैव, न तु वृत्तिन्या-
मकसम्बन्धेन, तेनासम्बन्धित्वादव्यापकत्वाच्च, व्यक्ती-
भविष्यति चैतदुपरिष्ठात् ।

गादाधरी विवृतिः ।

ननु तादात्म्यसम्बन्धेन व्याख्यानभ्युपगमे का क्षतिः पृथिव्यां
जलादिभेदमिद्वेर्जलादिभेदाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन पृ-
थिवीत्वज्ञानादेव सम्भवात् पृथिव्येकदेशे जलादिभेदप्रसिद्ध्या तादृ-
शव्याप्तिग्रहसम्भवस्य व्यतिरेकिणि वक्ष्यमाणत्वात् तादात्म्य-
सम्बन्धेन धर्मिणोऽनुमितेरनुभवमिदत्वे धर्मितादात्म्यनिष्ठव्याप-
कताज्ञानस्यैव तद्वेतुतायाः स्वीकरणीयत्वात् अमति प्रतिबन्धके

तत्तादात्म्यविधेयकानुमितौ तादात्म्यसम्बन्धेन तस्यापि विधि-
 त्वोपगमे क्षतिविरहादित्यत आह, 'अतएवेति तादात्म्येन व्यति-
 स्वीकारादेव, 'गोत्वत्वाद्यग्रहदशायां गौः सिध्यतीत्यन्वयः', अन्यथा
 तत्र गोत्वत्वरूपसाध्यतावच्छेदकानुपस्थितौ गोत्वसाध्यकानुमितौ-
 पयिकव्याप्तेर्दुर्यहतया गोत्वसाध्यकानुमितेः गोतादात्म्यस्यापि
 गोत्वरूपतया तन्निष्ठव्यापकताया अपि गोत्वत्वोपस्थितिमन्तरेण
 दुर्यहतया गोतादात्म्यधर्मिकव्यापकताज्ञानाधीनतादात्म्यमद-
 र्गकगवानुमितेश्चासम्भवेन अयं गौरित्याकारकानुमितेरनुभवमि-
 हाया अपलापप्रसङ्गादिति भावः । यद्यदि गोत्वत्वं धर्मिता-
 वच्छेदकौक्त्य व्यापकतावच्छेदकत्वावगाहिग्रह एव गोत्वेन
 गोसाध्यकानुमितावपि हेतुर्वाच्यः निर्धर्मितावच्छेदककव्यापक-
 तावच्छेदकत्वग्रहस्य व्यभिचारज्ञानाप्रतिबध्यतया अनुमित्यजनक-
 त्वात् इति तादात्म्येन गोत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितिरपि गोत-
 त्वाद्यनुपस्थितिदशायां न सम्भवति, तथापि वक्ष्यमाणप्रतियोगिता-
 धर्मिकोभयाभावघटितलक्षणाभिप्रायेणेदमभिहितम् । न च ज्ञाते
 रपि समयान्नैव स्वरूपतः प्रकारतया अभावप्रतियोगितया भाव-
 मानेऽवच्छेद्यत्वे निरूपितत्वमन्वयेन स्वरूपतः प्रकारत्वं नोप-
 पद्यत इति वाच्यम् । स्वरूपतो गोत्वादिप्रकारकज्ञानस्य गोत्वा-
 दिप्रकारकत्वनानुव्ययमाये त्ययमायानुक्तिश्चित्तगोत्वत्वादिगोत्वान्ता-
 प्रकारत्वामन्वयेन उक्तनियमस्यैवामिदं । तस्मिन् स्वरूपतः साध्यता-
 यच्छेदकप्रकारिकायामनुमितौ स्वरूपतः साध्यतायच्छेदकप्रका-
 रस्य साधनव्यतिष्टाभावप्रतियोगितात्वात्तच्छेदेन साध्यतायच्छेदक

रूपावच्छिन्नत्व-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावावगा-
हिज्ञानस्य हेतुतया तत्र गोत्वत्वज्ञानानपेक्षणेनानुपपत्त्यभावात् ।

परे तु एतदस्वरसेनैवाह, 'आदीति, आदिना पक्षधर्मता-
संग्रहः, तथाच गवेतराहत्तित्वादिरूपव्याप्तेः साधनव्यापकता-
ग्रहधर्मितावच्छेदकतया उपस्थितिधौव्येऽपि तद्विशिष्टस्य यत्र न
पक्षधर्मताधीस्तत्वेवायं गौरित्यनुमितेर्गोविधेयकत्वमावश्यकमिति
तदनुरोधेनैव तादात्म्येन व्यापकत्व वाच्यम् इत्याशय इत्याहुः ।

अन्ये तु ननु अयं गौरित्यनुमितिर्गवेतराहत्तित्वरूपायाः
शुद्धगोत्वनिरूपितव्याप्तेर्ज्ञानान्निरवच्छिन्नगोत्वसाध्यिकैव समवायेन
भविष्यति साध्यवदन्यहत्तित्वरूपाया अपि व्याप्तेरनुमितिहेतुत्व-
स्याग्रे वाच्यत्वादतस्तादृशानुमित्यनुरोधाद्विभिन्नी व्यापकत्वस्वीका-
रोऽनुचित इत्यत उक्तं 'गोत्वत्वेति, 'गोत्वत्व' गवेतराहत्तित्वं,
तथाच गवेतराहत्तित्वरूपाया गोत्वव्याप्तेरज्ञानदशायामुत्पन्नायाः
अयं गौरित्यनुमितेर्गोत्वविधेयकत्वासम्भवादुगोविधेयकत्वमेवेति
तदनुरोधात् अवश्य धर्मिणी व्यापकत्वं वाच्यमिति भाव-
इत्याहुः (१) ।

इदंशयुक्त्या तादात्म्येन व्यापकतासिद्धिवद्गोत्वत्वाद्यग्रहदशायाम्
यत्र गौस्तत्र साम्रादिरिति व्याप्तिग्रहाधीनगवादिहेतुकसाम्रादि-
सिद्ध्यनुरोधात् तत्सम्बन्धेन व्याप्यतासिद्धिरपि द्रष्टव्या ।

(१) परेत्येत्यादि इत्याहुः इति न कन्येत्येत्यादि इत्याहुः इति न पाठः
केचिच्चिदादर्शयुक्तकेषु नास्ति ।

केचित्तु ननु तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकत्वानुपगमेऽपि गवान्
 समवेतत्वरूपव्याप्तिज्ञानादेव गोत्वादिविधेयकानुमितिर्निश्चि-
 त्वैव तथा सति (१) अयं गौरित्याकारकतापि अनुमितेर्निर्वहति
 स्वरूपतो गोत्वावगाहिनो गवान्यावृत्तित्वज्ञानात् स्वरूपत एव गौत
 विप्रयिन्या अनुमितेरेवौचित्यात् । न चानवच्छिन्नविधेयताया
 अकृतत्वात् तादात्म्यसम्बन्धेन गोरेव तत्र विधेयत्वमुचितम् अ
 गौरित्यादिवाक्यजन्यबोधे तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नगवादिविधेय
 तायाः कृतत्वादिति वाच्यम् । अयं गौरित्याकारके इदस्या
 च्छिन्नविशेष्यकगोत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षे या गोत्वादिप्रकारता
 तस्या एव विधेयतात्वोपगमे अनुमितौ तत्कल्पने अतिरिक्त
 विधेयताकल्पनाभावात्, अस्तु वा गवान्यावृत्तित्वरूपव्याप्ति
 ज्ञानादेव तादात्म्येन गवानुमितिः किं तादात्म्येन व्यापकतये
 त्याद्यागङ्गानिराधिकीर्षयोक्तं 'गोत्वत्वाद्यग्रहदशायामिति गौ
 तरावृत्तित्वस्य हेतुभूतसाम्नादावग्रहदशायामित्यर्थः'त्याहुः । तत्र,
 गनेतरावृत्तित्वमात्रस्य गोत्वत्वशब्दार्थताविरहेण उदहरताया
 दुर्व्याख्यात्वात्, गोत्वत्वपदं तद्वृत्तिधर्मपरमिति तु न समम्
 गोत्वत्वस्य विशिष्टगोत्ववृत्तित्वरूपस्य स्वरूपतो भानासम्भवेन तद
 भानदशायाम् तद्वृत्तिधर्मभानस्यावश्यकत्वात् ।

अपरं तु गोत्वत्वाद्यग्रहदशायामपि गौः मिथ्यगोत्वत्वयः, यदा
 गोत्वत्वमनुमिती न भामते तदा तत्र गोभीमते इत्यर्थः, स्वदशयो
 गान्यादिप्रकारिण्या गवाननुमितिर्भवेत्तामि गान्त्व, तादात्म्येन

व्यापकतानुपगमे गोत्वस्यैव साक्षादलिङ्गकानुमितौ भानस्योप-
गन्तव्यतया विधेयतायाश्चावच्छिन्नत्वनियमेन स्वरूपतो गोत्व-
प्रकारकानुमितेरनुभवसिद्धाया अनुपपत्तिरित्युपपत्तिसङ्गतिरिति
प्राहुः (१) ।

अन्ये तु गोत्वत्वाद्यग्रहदशायामपि स्वरूपतोभासमानगोत्वा-
वच्छिन्ने हेतुमन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानिरूपित-तादात्म्य-
सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावरूपान्योन्याभावघटिततादात्म्यस-
म्बन्धावच्छिन्नव्यापकताज्ञानात् तादात्म्येन स्वरूपतो गोत्वप्रका-
रिकानुमितिः सम्भवत्येव, एकरूपेणावच्छेदकेऽपि अवच्छेदकता-
नवच्छेदकरूपेण अवच्छेदकत्वाभाव स्वीकृत्यैवान्योन्याभावघटित-
लक्षणस्य ग्रन्थकृता 'यत् यद्रूपावच्छिन्नमित्यादिना परिष्करणीय-
त्वात् तदभिप्रायेणैव तत्सङ्गतेः, केवलान्वयिग्रन्थे च प्रतियोगिनि
प्रतियोगितानवच्छेदकरूपेण प्रतियोगित्वाभावस्यैवावच्छेदकेऽप्यव-
च्छेदकतानवच्छेदकरूपेणावच्छेदकत्वाभावस्याप्रामाणिकतया व्या-
पकताज्ञाने साध्यतावच्छेदकस्य स्वरूपतो भानं न सम्भवतीत्यभि-
प्रायेण व्यापकताज्ञानहेतुतामते स्वरूपतो ज्ञानत्वादिप्रकारकानु-
मित्यनुपपत्तेर्वक्ष्यमाणतया न पूर्वोपरग्रन्थविरोध-इत्याहुः ।

यत्तु अनवच्छेदकाणि तादात्म्यसम्बन्धेन स्वरूपतः साध्यता-
वच्छेदकप्रकारकज्ञानादनवच्छेदकत्वाणि आधेयतासम्बन्धेन स्वर-
ूपतस्तत्प्रकारकज्ञानाद्वा स्वरूपतस्तत्प्रकारिका अनुमितिरित्युप-
गमेन गोत्वत्वाद्यग्रहदशायामपि तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकता-

ज्ञानादनुमितिर्निर्वहतीति नोक्तानुपपत्तिरिति, तदन्तः, यं
 गौरित्यादिज्ञानानुव्यवसाये स्वरूपतो गोत्वादिविशेषितप्रकारि-
 प्रकारेण ज्ञानभानात् समवायातिरिक्तेन निरूपितत्वसम्यग्मेन
 गोत्वादे, स्वरूपतः प्रकारताया आवश्यकत्वेऽपि तस्या
 निरूपितत्वोभयातिरिक्तेनापरमस्यन्धेन (१) स्वरूपतः प्रकारताया
 अप्रामाणिकत्वात् (२) । अन्यथा व्यापकताज्ञानहेतुतामने चरु-
 पतो ज्ञानत्वादेर्विशेष्यतावच्छेदकत्वानुपपत्त्या केवलान्वयिष्य-
 तजज्ञानस्यानुमितिहेतुतागण्डनं दीधितिकृतां विरुध्येत यच्च
 क्रमेणैव तत्तिर्थाहात् गोत्वानवच्छिन्नत्वप्रकारकप्रतियोगिता
 ज्ञाने अनन्तरतायां निरूपितत्वसम्यग्मेन स्वरूपतो गोत्व
 प्रकारकत्वे दीधितिकारस्यासम्भवात् तथा सत्यपि अप्रतिपक्ष-
 विरोधात् प्रत्यक्षविरोधः । व्यापकभावात् व्याप्यभावाभिवाद्या
 तन्नियं तादात्म्यमभ्युपगच्छत्यव्यक्तताया एव ज्ञानसांख्यिकम
 प्रमाणं 'गो योतिरकाचेति तादात्म्यमभ्युपगच्छन्नप्रतियोगिता
 काले तादात्म्यमभ्युपगच्छत्यव्यक्ततावच्छेदकगोत्वानवच्छिन्नत्वमिति

सम्यग्मेन निर्वहतीति वाच्यमस्यन्तर्निहितम् ।

तत्र 'अवच्छिन्नत्वमिति' निरूपितत्वसम्यग्मेन ज्ञानो दारुपतः प्रमाणं

तत्र 'अवच्छिन्नत्वमिति' निरूपितत्वसम्यग्मेन ज्ञानो दारुपतः प्रमाणं

तत्र 'अवच्छिन्नत्वमिति' निरूपितत्वसम्यग्मेन ज्ञानो दारुपतः प्रमाणं

तत्र 'अवच्छिन्नत्वमिति' निरूपितत्वसम्यग्मेन ज्ञानो दारुपतः प्रमाणं

तत्र 'अवच्छिन्नत्वमिति' निरूपितत्वसम्यग्मेन ज्ञानो दारुपतः प्रमाणं

तत्र 'अवच्छिन्नत्वमिति' निरूपितत्वसम्यग्मेन ज्ञानो दारुपतः प्रमाणं

तत्र 'अवच्छिन्नत्वमिति' निरूपितत्वसम्यग्मेन ज्ञानो दारुपतः प्रमाणं

तत्र 'अवच्छिन्नत्वमिति' निरूपितत्वसम्यग्मेन ज्ञानो दारुपतः प्रमाणं

तत्र 'अवच्छिन्नत्वमिति' निरूपितत्वसम्यग्मेन ज्ञानो दारुपतः प्रमाणं

रूपाभावादित्यर्थः, समवायसम्बन्धावच्छिन्नगोत्वत्वाद्यवच्छिन्ना-
भावसाधनत्वेऽपि तत्प्रतियोगितावच्छेदकगोत्वत्वाद्यग्रहदशायां
तदभावस्य ज्ञानासम्भवेन ततः सास्त्राभावसिद्धासम्भवात् इति
भावः (१) । 'एवञ्च' अधिकरणतादिस्थाने सम्बन्धित्वनिवेशने च,
'गगनादेरपीति, तस्याधिकरणाप्रसिद्धावपि संयोगेन तत्सम्बन्धि-
वृत्तित्वस्याभावे तत्र च साध्यवत्सम्बन्धित्वस्य प्रसिद्धा यथोक्त-
व्याप्तिसत्त्वादिति भावः । वृत्त्यनियामकसंयोगव्यावृत्तरूपेण
संयोगस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वे साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धस्य गगनीयसंयोगस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया प्रति-
योगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशकल्पे तथा-
विधप्रतियोगित्वाप्रसिद्धा संयोगेन गगनस्य व्यापकता न निर्वह-
तीत्यत उक्त 'वृत्त्यनियामकसंयोगमात्रस्येति तादृशसंयोगसाधारण-
संयोगत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः, 'यदेत्याद्युक्तकल्पे वृत्त्यनियामकसंयोग-
साधारणरूपेण तादृशसम्बन्धत्वविरहेऽपि न क्षतिः तन्मते प्रतियोगि-
तायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशादित्याशयेनाह,
'साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति, पृथिवीत्वादिव्यापकत्वमपीत्यत्र
'संयोगेन गगनादेरित्यनुपपद्यते । ननु प्रतियोगितायां साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशे पृथिव्यादिनिष्ठसमवायादिसम्ब-
न्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितया गगनादेर्न पृथिवीत्वादिव्यापकता-
सम्भव इत्यत आह, 'तदभाववतोऽपीति समवायादिना साध्या-

(१) व्यापकाभावादित्यादि इति भाव इत्यन्तः पाठः बहुषु व्यादर्शपुस्तकेषु
नास्ति ।

भाववतीऽपीत्यर्थः, 'तत्सम्बन्धित्वात्,' गगनादिसम्बन्धित्वात्, तथाच तादृशगगनाद्यभावो न साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमन्निष्ठ इत्यभावान्तरमादाय लक्षणसत्त्वं निप्रत्यूहमेवेति भावः । ननु संयोगेन गगनस्य व्यापकत्वे बाधानवतारदशायाम् अभ्रान्तस्य वृत्तिनियामकसंयोगिनैव कथं न गगनानुमितिरित्यत आह, 'सिद्धिरपीति, 'तथैव' वृत्तिनियामकसंयोगिनैव, 'तेनासम्बन्धित्वादिति, तथाच तत्सम्बन्धावगाहनेऽनुमितेर्भ्रमतया तत्र भ्रमात्मकपरामर्शस्यापेक्षितत्वादिति भावः । यद्रूपावच्छिन्नयत्सम्बन्धस्य व्यापकताघटकत्वं तद्रूपावच्छिन्नतत्सम्बन्धेनैवानुमितिरिति नियमाभिप्रायेण दोषान्तरमाह, 'अव्यापकत्वाच्चेति वृत्तिनियामकेनैव सम्बन्धेन गगनाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतया वृत्तिनियामकसंयोगेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगिताया गगने सत्त्वेन तत्सम्बन्धस्य व्यापकत्वाघटकत्वादित्यर्थः, तथाच व्यापकत्वाघटकस्य सम्बन्धस्यानुमितान्नमानान्न तेनानुमितिप्रसङ्ग इति भावः । ननु वृत्तिनियामकसंयोगेन गगनादिसम्बन्धिनोऽप्रसिद्धा कथं तेन सम्बन्धेन गगनाद्यभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरणमित्यत आह, 'व्यक्तीभवित्यतीति, वक्ष्यमाणीभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरणं तत्रापि सुलभमेवेति भावः ।

दौषितिः ।

नन्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मककालमात्रवृत्तिधर्मस्य

विशेषणताविशेषेणाव्याप्यवृत्ति किमपि व्यापकं न स्यात् स्वावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बन्धिनि काले वर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तेन सम्बन्धेन यत्प्रतियोगिसम्बन्धि तदन्यत्वस्य च कालेऽसम्भवात् ।

गाढाधरी विवृतिः ।

कालिकविशेषणतया घटादिसाध्यके महाकालत्वादिहेतौ अप्रसिद्धिनिवन्धनाव्याप्तिमाशङ्कते, 'नन्वित्यादिना, क्रियात्मकखण्डकालमात्रवृत्त्येतकालत्वादिहेतुकस्यलेऽतीतानागतघटादिव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नतादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव हेतुमति प्रतियोगिव्यधिकरणः प्रसिद्ध इति नाव्याप्तिरतः 'अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मकेति, जन्यमात्रस्य कालोपाधितामते द्रव्यात्मकस्यापि खण्डकालस्य सम्भवान्न महाकालपर्यन्तलाभ इत्यतः अतिरिक्तान्तम्, क्रियात्मककालमात्रवृत्तिहेतुके तत्तत्क्रियायवृत्तिघटाद्यभावमादाय लक्षणसत्त्वात् अतः 'द्रव्यात्मकेति । यद्यपि गगन-दिगात्म-मनसां नित्यतया खण्डकालत्वासम्भवेन चतुर्द्रव्यातिरिक्तैत्युक्तावपि महाकाललाभस्तथापि यत्किञ्चिच्चतुर्द्रव्यातिरिक्तत्वस्य पृथिव्यादावपि सत्त्वात् पृथिव्यादिचतुष्टयातिरिक्तत्वस्य विशिष्याभिधान एव तज्ज्ञाभः, तान्विकैर्महाकालस्यैवाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यपदेनाभिधानात्तयाभिधाने विशिष्यानभिधानेऽपि नान्यपरत्वशङ्केति तद्वैवाभिहितम् । खण्डकालसाधारण-

महाकालवृत्तेहेतुत्वे खण्डकालरूपहेत्वधिकरण एव लक्षणवत्-
 कोक्ताभावप्रसिद्धिरिति 'कालमात्रवृत्तीत्यत्र 'मात्रपदं, समवाया-
 दिना कस्यचित् साध्यत्वे समवायादिना घटाद्यभाव एव महा-
 काले तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणः प्रसिध्यतीत्यतः 'विशेषण-
 ताविशेषेणेति कालिकविशेषणतयेत्यर्थः, व्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रति-
 योगिवैयधिकरणस्यैवानुमितिजनकज्ञानेऽनुपादानात् केवलान-
 यिनित्यवाच्यत्वादिसाध्यके नाव्याप्तिसम्भव इत्यतः 'अव्याप्यवृत्तीति,
 कालिकसम्बन्धेनाव्याप्यवृत्तित्वञ्च व्यतिरेकिमात्रस्यैव केवलानयि-
 नोऽप्यनित्यस्य विश्वविषयकजन्यज्ञानविषयत्वादेर्विध्यम्, एतत्तत्र-
 वस्त्वव्याप्त्यभिप्रायेणाभिहितम् । महाकालान्यवृत्तिहेतुकेऽन्यसम्ब-
 न्धेन साध्यतायाञ्च हेतुमति सर्वत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्ति-
 मन्मात्रस्यैव तेन सम्बन्धेन वृत्तिभ्रमदशायां व्याप्यवृत्तिसाध्यतेऽपि
 साध्यस्य हेतुमत्यव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशायाम् अनुपपत्तिर्द्रष्टव्या (१) ।
 स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छेदकविशिष्टानधिकरणवृत्त्यभावीय-
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानिवेशकत्वे तादृश-
 प्रतियोगित्वाप्रसिद्धाभिधानेनाव्याप्तिं स्फुटीकरोति, 'स्वावच्छेद-
 कीति, 'स्य' प्रतियोगित्वं, 'काले' महाकाले, 'तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वञ्च'
 कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य, 'असम्भवादिति योजना, कालिक

(१) महाकालान्यवृत्तिहेतुकेऽन्यसम्बन्धेन साध्यतायाञ्च हेतुमति सर्वत्र
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव तेन सम्बन्धेन भ्रमदशायां अनुपपत्ति-
 जनकज्ञानानुपपत्तिर्द्रष्टव्या, यत्र कालिकसम्बन्धेन व्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशायां प्रति-
 योगिवैयधिकरणस्यैवानुमितिजनकज्ञानेऽनुपादानात् केवलानयि-
 नोऽप्यनित्यस्य विश्वविषयकजन्यज्ञानविषयत्वादेर्विध्यम्, एतत्तत्र-
 वस्त्वव्याप्त्यभिप्रायेणाभिहितम् । महाकालान्यवृत्तिहेतुकेऽन्यसम्बन्धेन
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छेदकविशिष्टानधिकरणवृत्त्यभावीय-
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानिवेशकत्वे तादृश-
 प्रतियोगित्वाप्रसिद्धाभिधानेनाव्याप्तिं स्फुटीकरोति, 'स्वावच्छेद-
 कीति, 'स्य' प्रतियोगित्वं, 'काले' महाकाले, 'तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वञ्च'
 कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य, 'असम्भवादिति योजना, कालिक

सम्बन्धेन वृत्तिसम्भाव्यैव महाकाले वृत्तेरवृत्ते च तेन सम्बन्धेन सम्बन्धिनोऽप्रसिद्धा कस्यापि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमहत्तित्वसम्बन्धेन समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्यैव तथात्वात् तत्प्रतियोगितायाः समवायादिसम्बन्धेनैवावच्छिन्नत्वादिति भावः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमहत्त्वभावीयसम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगितानिवेगकल्पेऽपि तादृशसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमत एवाप्रसिद्धा अव्याप्तिरित्याह (१) 'तेनेति, 'तेन सम्बन्धेन' कालिकसम्बन्धेन, गगनाद्यभावप्रतियोगिनस्तेन सम्बन्धेन सम्बन्धिरूपप्रतियोग्यप्रसिद्धा तेन सम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वाप्रसिद्धि स्फुटीकर्तुं' प्रतियोग्यसम्बन्धित्वस्येत्यनभिधाय यत्प्रतियोगिसम्बन्धि तदन्यत्वस्येत्यसमासेनाभिधानम् । अथ कालिकसम्बन्धेन महाकालान्यवृत्तित्वविशिष्टस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव महाकाले प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिव्यधिकरण प्रसिद्धस्तमादायैव च लक्षणसमन्वयसम्भवात् कथमव्याख्यभिधानं, न हि महाकालान्यवृत्तित्वविशिष्टघटादिनिरूपितः कालिकोऽपि सम्बन्धो महाकाले सम्भवति, तद्वर्त्मिवृत्तित्वविशिष्टनिरूपितसम्बन्धानुयोगितायास्तद्वर्त्मिनियतत्वात्, अन्यथा सत्तादिमति गुणादौ द्रव्यादिवृत्तित्वविशिष्टसत्ताद्यभावप्रत्ययानुपपत्तेः । न चैवं ऋदादिवृत्तित्वविशिष्टवङ्गभावादेर्विषयि-

(१) तादृशसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमतोऽप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिमाहेति पा० ।

तथा सम्बन्धित्वम् ज्ञाने न स्यात् ज्ञानस्य कृदादिवृत्तित्वानि-
 पकत्वादिति क्रदो वज्जिमानित्यादौ तादृशविशिष्टस्य बाधदि-
 रूपस्य हेत्वाभासत्वं न स्यात् ज्ञाननिष्ठविषयितया तादृशविशिष्ट-
 वत्त्वम् अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तादृशविशिष्टस्यैव तत्रा-
 त्वात् । यदि च तत्सम्बन्धेन तद्विषयसम्बन्धित्वविशिष्टनिरूपित-
 स्तादृशसम्बन्धो विशेषणकोटिविशिष्टतद्विषयनियत इति सम्बन्धा-
 न्तरेण कृदादिवृत्तित्वविशिष्टनिरूपितविषयितासम्बन्धो ज्ञाने
 सम्भवत्येवेत्युच्यते तदापि इच्छादिविषयत्वविशिष्टघटादिनिरूपित-
 विषयितासम्बन्धस्य ज्ञानेऽसम्भवात् इच्छाविषयत्वाभावादिसाध्य-
 घटादिपक्षकस्थले तादृशविशिष्टस्य बाधादिरूपस्य हेत्वाभास-
 त्वानुपपत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । विशिष्टनिरूपितविषयिताति-
 रिक्तसम्बन्धस्यैव विशेषणीभूतसम्बन्धितानिरूपकाधिकरणत्वनियत-
 त्वोपगमात् तद्विषयविशिष्टतन्निरूपितविषयितायां तदंगे तद्विषय-
 प्रकारकत्वमात्रस्यापेक्षितत्वाद्विच्छाविषयो घट इत्यादिज्ञाने इच्छा-
 विषयत्वविशिष्टघटादिनिरूपितविषयितासत्त्वे बाधकाभावात् । न
 च महाकाले महाकालान्यवृत्तित्वविशिष्टघटायधिकरणत्वानुपगमे
 तस्य विद्वाधारत्वव्याघात इति शङ्कनीयं, तादृशविशिष्टनिरूपिता-
 धिकरणताविशेषस्य महाकालेऽसत्त्वेऽपि घटादेर्घटत्वाद्यवच्छिन्न-
 निरूपिताधिकरणतासत्त्वेनैव सर्व्वधारत्वोपपत्तेः ।

परं तु महानभयवज्जित्व-वज्जि-घटोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
 कस्य धूमममानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वज्जित्वे-
 ऽप्यस्मृत्यव्याप्तिमिध्या अवश्यं साध्यतावच्छेदकावटको यः साध्य-

वृत्तिधर्मस्तदनवच्छिन्नेव हेतुसमानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगिता लक्षणे निवेशनीया प्रत्येकसुभयत्र पर्याप्तिसम्बन्धेनावृत्तिधर्मस्य तादृशसम्बन्धेन उभयत्र सत्त्वासम्भवेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणभिन्नत्वस्य निवेशायोगादेवञ्च प्रकृते महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकाघटकेन महाकालान्यत्ववैशिष्ट्यरूपसाध्यनिष्ठधर्मणावच्छिन्नत्वात् तादृशप्रतियोगिताकाभावमादाय न प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रसिद्धिसम्भवोऽपीति ध्येयम् ।

अन्ये तु यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्यानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यत्रावच्छेदकवैशिष्ट्यमवश्यं साध्यतावच्छेदकाघटकसम्बन्धेन वाच्यम् अन्यथा तप्तायःपिण्डस्यापि कालिकसम्बन्धेन यद्भूतत्वविशिष्टं वज्रगादिकं संयोगेन तदधिकरणतया धूमवान् वज्जेरित्यादावतिव्याख्यापत्तेः । इत्यञ्च समवायेन घटत्वादिविशिष्टस्य कालिकसम्बन्धेन यत्र साध्यता तत्र महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य साध्यतावच्छेदकाघटकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नमप्रसिद्धं विशिष्टनिरूपितसमवायानभ्युपगमात् अतस्तादृशाभावमादाय न प्रसिद्धिसम्भव इति ध्येयम् ।

अत्र केचित् कालिकसम्बन्धेनाधारता महाकालस्यैव न तु सूर्यक्रियादेः, इदानीं घटः तदानीं घट इत्यादिप्रतीत्या क्रियादिरूपकालोपाधीनां महाकालनिष्ठाधारतावच्छेदकत्वस्यैवावगाहनात् अतएव तेषां कालविशेषणतया कालोपाधि-

विशिष्टाधारत्वसिद्धिर्दुर्व्वारेव, तथाच महाकाले विशिष्टघटा-
भावोऽपि विशिष्टप्रतियोगिममानाधिकरणः तादृशप्रतीत्यनभ्युप-
गमे खण्डकालेऽपि न प्रतियोग्यधिकरणत्वप्रसिद्धिरित्युक्तस्यले-
ऽव्याप्तिवारणमशक्यमित्याहुः ।

अन्ये तु कालिकः सम्बन्धः स्वरूपानतिरिक्तः, तथाच खण्ड-
कालानुयोगिकतादृशसम्बन्धानां तत्तत्स्वरूपानामनुगमकसम्बन्ध-
तावच्छेदकाभावेन प्रत्येकमेव सम्बन्धता तथाच महाकालस्वरूप-
सम्बन्धेनैव घटादेर्महाकालत्वादिव्यापकता वाचेति दुरुद्धरैवा-
व्याप्तिः तादृशसम्बन्धेन महाकालान्यवृत्तित्वस्याप्रसिद्धेरिति
वदन्ति । तदसत्, स्वरूपानां प्रातिस्विकरूपेण सम्बन्धत्वे
यत्किञ्चित्खण्डकालस्वरूपसम्बन्धेन साध्यतायां तादृशखण्डकाल-
मात्रवृत्तिहेतुके प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिसम्भवान्महा-
कालमात्रवृत्तिहेतुकानुधावनस्य निर्व्वीजतापातात् ।

परं तु साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौ-
पयिकव्याप्तावेव प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवैयधिकरण्यनिवेशः,
न तु साध्यतावच्छेदकोपलक्षितसाध्यवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौप-
यिकव्याप्तौ, अन्यथा महाकाले पृथिव्यादिहृत्तिलोपलक्षित-
जात्यनुमानानुपपत्तेः, साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदक-
विशिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणत्वविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
सत्त्वादित्यत्र साध्यतावच्छेदकोपलक्षितस्य यत्र साध्यता तत्रैवा-
व्याप्तिशङ्कापरोऽयं ग्रन्थः, तत्र यद्यन्युतप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यैव
निवेशेन महाकालान्यवृत्तित्वविशिष्टघटाद्यभावस्यापि लक्षणा-

वच्छेदकसम्बन्धेन वा, 'वक्तव्यं' अभावविशेषणतया अभाव-
पूर्वप्रतीकेन विवक्षणीयं, 'गगनाद्यभावद्वारिकैवति, तद्वति-
योगिनः कालिकसम्बन्धेनाधिकरणाप्रसिद्ध्या तदनधिकरणा-
प्रसिद्धावपि वृत्तिमति प्रसिद्धायाः कालिकसम्बन्धेन महाकाल-
वृत्तिताया अभावस्य तत्र प्रसिद्धत्वादिति भावः । ज्ञान-
वान् सत्त्वात् संयोगि सत्त्वादित्यत्र क्रमेण सम्बन्धविशेष-
निवेशन-यत्किञ्चित्पदोपादानयोर्यावृत्तिमाह, 'सत्ताद्यधिकर-
णेति, सम्बन्धविशेषानुपादाने कर्मादौ समवायेन ज्ञानाभाव-
प्रतियोगिनोऽवृत्तावपि विषयतासम्बन्धेन वृत्तेस्तादृशाभावी न
लक्षणघटकः स्यात्, यत्किञ्चित्पदानुपादाने कर्मादौ संयोगा-
भावप्रतियोगिनोऽसत्त्वेऽपि हेत्वधिकरणद्रव्यवृत्तितया हेत्वधिकरण-
वृत्तित्वसामान्याभाववत्त्वासम्भवात् सोऽपि न तथा स्यात् इत्य-
भावान्तरमादायातिव्याप्तिप्रसक्तिरिति भावः । यद्यपि यत्किञ्चि-
त्पदस्य व्यावृत्तिर्ज्ञानसाध्यकेऽपि सम्भवति ज्ञानस्यापि समवायेना-
व्याप्यवृत्तितया तत्साध्यकेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशन-
स्यावश्यकत्वात्, तथापि प्रसिद्धाव्याप्यवृत्तिसाध्यके व्यभिचारिणि
संयोगि सत्त्वादित्यत्र तदनुक्तौ तत्र व्यावृत्तिर्न सम्भवति इति शङ्का
स्यात् तन्निराकरणाय तत्र तद्वदर्शनम् ।

केचित्तु संयोगसाध्यके आदिपदग्राह्यगुणान्यत्वविशिष्टसत्त्व-
हेतुके साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्यैव व्यावृत्तिप्रदर्शनपरं 'संयोग-
सामान्यस्य चेत्यपि, विषयताया वृत्त्यनियामकत्वे प्रतियोगिवैयधि-
करण्ये सम्बन्धित्वानिवेशपक्षे पूर्वस्थलीयव्यावृत्त्यसङ्गतेरित्यम्बरसा-

घटकत्वादित्याहुः । तदपि न साधु, अप्रिममिहास्ते विविक्त
पदोपादान-तद्वशाद्वृत्तिप्रदर्शनादिविरोधात् ।

दीधितिः ।

न च तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणीभूतवर्त्तिभि
द्वात्तावृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिभावा
न्यक्तत्वमेव वक्तव्यं तथा चावृत्तिगगनाद्यभावात्
केव यत्किञ्चिः सत्तादाधिकरणकर्मादौ समान्यत
ज्ञानसामान्यस्य संयोगसामान्यस्य चावृत्तेर्नातिप्रसङ्गः ।
भूतत्वा मूर्च्छातोभयत्वविशिष्ट गुणकर्मान्यत्वविशिष्टभवा
त्परिगण्यमानादिकत्वा न मनोगुणादित्ति संयोग
सामान्यत्वा न किञ्चिदुद्भवात्तत्तीति वाच्यम् । विविक्त
स्यात्तत्परिगण्यमानस्य समान्यत ज्ञानेः साध्यत्वे संयत्तादा
वृत्तिः सतीति । ज्ञानसामान्यतादृशाभावात्प्रतियोगित्वाया
ज्ञानसामान्यतया न ज्ञाने ज्ञानसामान्यं च तादृशसम्बन्धेन
ज्ञानसामान्यतया न ज्ञाने ज्ञानसामान्यं च तादृशसम्बन्धेन
ज्ञानसामान्यतया न ज्ञाने ज्ञानसामान्यं च तादृशसम्बन्धेन
ज्ञानसामान्यतया न ज्ञाने ज्ञानसामान्यं च तादृशसम्बन्धेन

ज्ञानसामान्यतया न ज्ञाने ज्ञानसामान्यं च तादृशसम्बन्धेन

वच्छेदकसम्बन्धेन वा, 'वक्तव्यं' अभावविशेषणतया अभाव-
पूर्वप्रतीकेन विवक्षणीयं, 'गगनाद्यभावहारिकैवति, तदप्रति-
योगिनः कालिकसम्बन्धेनाधिकरणाप्रमिद्धा तदनधिकरणा-
प्रसिद्धावपि वृत्तिमति प्रमिद्धायाः कालिकसम्बन्धेन महाकाल-
वृत्तिताया अभावस्य तत्र प्रसिद्धत्वादिति भावः । ज्ञान-
वान् सत्त्वात् संयोगि सत्त्वादित्यत्र क्रमेण सम्बन्धविशेष-
निवेशन-यत्किञ्चित्पदोपादानयोर्व्यावृत्तिमाह, 'सत्ताद्यधिकर-
णेति, सम्बन्धविशेषानुपादाने कन्मादौ समवायेन ज्ञानाभाव-
प्रतियोगिनोऽवृत्तावपि विषयतासम्बन्धेन वृत्तेः स्थावृशाभावो न
लक्षणघटकः स्यात्, यत्किञ्चित्पदानुपादाने कन्मादौ संयोगा-
भावप्रतियोगिनोऽसत्त्वेऽपि हेत्वधिकरणद्रव्यवृत्तितया हेत्वधिकरण-
वृत्तित्वसामान्याभाववत्त्वासम्भवात् सोऽपि न तथा स्यात् इत्य-
भावान्तरमादायातिव्याप्तिप्रसङ्गिरिति भावः । यद्यपि यत्किञ्चि-
त्पदस्य व्यावृत्तिर्ज्ञानसाध्यकेऽपि सम्भवति ज्ञानस्यापि समवायेना-
व्याप्यवृत्तितया तत्साध्यकेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरणनिवेशन-
स्यावश्यकत्वात्, तथापि प्रसिद्धाव्याप्यवृत्तिसाध्यके व्यभिचारिणि
संयोगि सत्त्वादित्यत्र तदनुक्तौ तत्र व्यावृत्तिर्न सम्भवति इति शङ्का
स्यात् तन्निराकरणाय तत्र तद्वदर्थनम् ।

केचित्तु संयोगसाध्यके आदिपदग्राह्यगुणान्यत्वविशिष्टसत्त्व-
हेतुके साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्यैव व्यावृत्तिप्रदर्शनपरं 'संयोग-
सामान्यस्य चेत्यपि, विषयताया वृत्त्यनियामकत्वे प्रतियोगिवैयधि-
करण्ये सम्बन्धित्वानिवेशपक्षे पूर्वस्य लोयव्यावृत्त्यसङ्गतैरित्यस्वरसा-

रित्यादौ विशिष्टसत्ताद्यभावस्य लक्षणघटकत्वानिर्वाहेण अति-
 व्याप्तिप्रसङ्गेः, प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वोपादाने प्रतियोगि-
 तावच्छेदकविशिष्टत्वावच्छेदेन हेत्वधिकरणनिरूपितवृत्तित्वात्य-
 न्ताभावस्यैव निवेशनीयतया विशिष्टसत्ताद्यभावस्य लक्षणघटकता-
 निर्वाहेणातिव्याप्तिवारणं न भवतीति व्यावृत्तिसङ्गतिः । सामान्य-
 पदप्रयोजनमाह, 'संयोगसामान्यश्चेति, संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ
 संयोगत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिनि यत्किञ्चित्संयोगव्यक्तौ हेत्वधि-
 करणयत्किञ्चिद्वृष्टादिव्यक्त्यवृत्तित्वसत्त्वेऽपि तत्प्रतियोगिसामान्ये
 तदसत्त्वेन तादृशाभावस्य लक्षणाघटकतया नाव्याप्तिरित्यर्थः ।
 तद्वति रूपान्तरावच्छेदेनापि तदभावोऽप्रामाणिकः (१) इत्यागदेन
 दूषयति, 'विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादिति, तयाच उभयत्वादिविशि-
 टस्यापि नूतत्वादेः शुद्धनूतत्वाद्यनतिरिक्ततया नूतत्वादिवृत्तेर्मनो-
 वृत्तित्वादेरभावस्य उभयत्वादिविशिष्टेऽपि तस्मिन्ननन्धवात् भूत-
 त्व-नूतत्वोभयवान् नूतत्वादित्यादावतिव्याप्तिर्विशिष्टान्तोपादा-
 नेऽपि दुर्ज्वरैवेति भावः । न च भूतत्व-नूतत्वोभयं न मनसि
 गुणान्यत्वविशिष्टनत्ता न गुणे इत्यादिमूर्खानुभवसिद्धप्रतीतिवन्ना-
 दित्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्ने मनोगुणादिवृत्तित्वाभावमिहेरावश्य-
 कत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशप्रतीत्या मनोगुणाय-
 धिकरणकद्वित्वविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावस्यैवावगाहनात् ज्ञाती न
 किञ्चित् समवेतीति निश्चयदशायां ज्ञाती न भूतत्व-नूतत्वोभयं न

रित्यादौ विशिष्टसत्ताद्यभावस्य लक्षणघटकत्वानिर्व्याहेण अति-
 व्याप्तिप्रसङ्गे, प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वोपादाने प्रतियोगि-
 तावच्छेदकविशिष्टत्वावच्छेदेन हेत्वधिकरणनिरूपितवृत्तित्वात्य-
 न्ताभावस्यैव निवेशनीयतया विशिष्टसत्ताद्यभावस्य लक्षणघटकता-
 निर्व्याहेणातिव्याप्तिवारणं सम्भवतीति व्यावृत्तिसङ्गतिः । सामान्य-
 पदप्रयोजनमाह, 'संयोगसामान्यञ्चेति, संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ
 संयोगत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिनि यत्किञ्चित्संयोगव्यक्तौ हेत्वधि-
 करणयत्किञ्चिद्वृत्तादिव्यक्त्यवृत्तित्वसत्त्वेऽपि तत्रप्रतियोगिसामान्ये
 तदसत्त्वेन तादृशाभावस्य लक्षणाघटकतया नाव्याप्तिरित्यर्थः ।
 तद्वति रूपान्तरावच्छेदेनापि तदभावोऽप्रामाणिकः (१) इत्याशयेन
 दूषयति, 'विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादिति, तथाच उभयत्वादिविशि-
 ष्टस्यापि मूर्त्तत्वादेः शुद्धमूर्त्तत्वाद्यनतिरिक्ततया मूर्त्तत्वादिवृत्तेर्मनो-
 वृत्तित्वादेरभावस्य उभयत्वादिविशिष्टेऽपि तस्मिन्नसम्भवात् भूत-
 त्व-मूर्त्तत्वोभयवान् मूर्त्तत्वादित्यादावतिव्याप्तिर्विशिष्टान्तोपादा-
 नेऽपि दुर्कारैवेति भावः । न च भूतत्व-मूर्त्तत्वोभयं न मनसि
 गुणायन्यत्वविशिष्टसत्ता न गुणे इत्यादिसर्वानुभवसिद्धप्रतीतिवन्ता-
 द्वित्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्ने मनोगुणादिवृत्तित्वाभावसिद्धेर्लक्ष-
 कत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशप्रतीत्या नन्देनानु-
 धिकरणकद्वित्वविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावस्यैवावगाहनाद् न न
 किञ्चित् समवेतीति निश्चयदशायां जातौ न नृत्तत्वावच्छिन्ने न

(१) विशेषवृत्तेर्विशिष्टानुयोगिकत्वान्नानु-
 दित इति न ।

विशिष्टसत्तेति प्रतीतिवत् मनसि गुणे च न किञ्चित् समवेतीति
 भ्रमदशायामपि तादृशप्रतीतेरानुभविकतया मणोगुणादिसम-
 वेतत्वाभावस्य तद्विषयत्वासम्भवेन मनोगुणाद्यधिकरणकाभावस्य
 तद्विषयताया आवश्यकत्वात् तादृशभ्रमाभावकालीनतयाकार-
 प्रतीतावपि तस्यैव विषयत्वौचित्यात् अन्यथा कल्पनागौरवापातात्,
 भूतत्व-मूर्तत्वोभयं न मनोवृत्ति गुणान्यत्वविशिष्टसत्ता न गुण-
 वृत्तिरित्यादिप्रत्ययाश्च तादृशोभयत्वविशिष्टसत्तात्वादी मनोगुणा-
 दिवृत्तितावच्छेदकत्वाभावं मनोगुणादिवृत्तित्वे तादृशोभयत्व-
 विशिष्टसत्तात्वावच्छेदकत्वाभावं वा अवगाहन्ते तत्र तादृशाभावस्य
 क्लृप्तत्वात् । न च यत्किञ्चिद्वैत्वधिकरणवृत्तितानवच्छेदकस्य
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव विवक्षणीयम् उभयत्वाद्यवच्छिन्ना-
 भावप्रतियोगितावच्छेदकोभयत्वादेश्च मनोवृत्तितानवच्छेदकत्वा-
 त्तादृशाभावसंग्रहेण नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । गुणान्यत्व-
 विशिष्टसत्ताद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य वैशिष्ट्यसहितसत्ता-
 त्वस्य गुणादिवृत्तितावच्छेदकशुद्धसत्तात्वाद्यनतिरिक्ततया तदन-
 वच्छेदकत्वाम्भवेन उक्तविवक्षयापि तादृशाभावसंग्रहासम्भवात् ।
 यदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां यत्किञ्चिद्वैत्वधिकरणवृत्ति-
 तावच्छेदकत्वपर्यायवच्छेदकावच्छिन्नपर्याप्तताविरहस्तादृशाभाव-
 निवेशे दर्शितातिव्याप्तिपरीहारश्च सम्भवतीत्याशङ्क्य दूषणान्तर-
 माह, 'समवायेनेति, 'जातिमन्निष्ठतादृशाभावेति, जातिमन्निष्ठी-
 यो घटत्वाद्यभावस्तस्यैव पटाद्यसमवेतप्रतियोगिकत्वेन तादृशत्वात्
 तत्प्रतियोगितायां जातित्वस्यानवच्छेदकत्वादिति भावः । जाति-

मद्वहेत्तेर्जातित्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशत्वं न सम्भवति इति स्फुटयति, 'जातिशून्ये चेति, 'तादृशसम्बन्धेन' समवायेन, 'अप्रसिद्धे-
रिति, तथाच जातिमद्वहत्तियोऽभावस्तुप्रतियोगिसामान्ये हेतु-
मद्वयत्किञ्चित्पदेन जातिशून्यमेवोपादायावृत्तित्वान्तं घटनीयं तच्च
न सम्भवति प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तदप्रसिद्धेरिति नासौ लक्षणघटक-
इति भावः । जातेर्वाप्यवृत्तितया तत्साध्यके प्रतियोगिवैयधि-
करस्यविशेषणस्य प्रयोजनविरहेणानिवेशेन नोक्तदोषावकाश इत्य-
व्याप्यवृत्तिसाध्यक एवातिव्याप्तिमाह, 'संयोगादीति, 'अतिव्याप्ति-
रिति, संयोगत्वावच्छिन्नाभावस्य हेत्वधिकरणयत्किञ्चित्पदेन सम्बन्ध-
प्रतियोगिसामान्यकत्वासम्भवेन लक्षणघटकत्वादिति भावः ।
तदसम्भवमेव स्फुटयति, 'अद्रव्य इति सामान्यादावित्यर्थः,
'अप्रसिद्धेरिति, तथाच यत्किञ्चित्पदेन न सामान्याद्युपादान-
सम्भव इति भावः । 'द्रव्य इति, तथाच द्रव्यमपि यत्किञ्चित्पदे-
नोपादाय न तादृशाभावस्य तथात्व शक्योपपादनमिति भावः ।

दीधितिः ।

नैवं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रति-
योगिप्रतियोगिकत्व-हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चित्पदेनानु-
योगिकत्वसामान्योभयाभावस्य विवक्षितत्वात् । धूम-
संयोगे वज्रधिकरणयोगोलकानुयोगिकत्वस्य चैवान्य-
त्वविशिष्टैतद्वदसंयोगे एतद्वदधिकारचैवानुयोगिक-

त्वस्य गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तासमवाये च जात्यधि-
करणागुणानुयोगिकत्वस्य विग्रहान्नातिप्रसङ्गः ।

गाढाधरी विवृति ।

‘साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये उभयाभावस्य विवक्षितत्वात्’
इति योजना । तथाच स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगि-
कत्व-हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसामान्योभयाभाव-
वत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्वसभावे, स्वप्रतियोगिताव-
च्छेदकेत्यत्र स्वावच्छेदकत्व प्रक्षिप्य तादृशाभाववत्सम्बन्धसामान्य-
कत्वं प्रतियोगितायां वा विशेषणं देयमिति भावः । जलादि-
संयोगे वज्रिप्रतियोगिकत्व-धूमवदनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वेऽपि
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यान्तर्गततत्तद्धूमाधिकरणानुयोगिक-
वज्रिसंयोगे वज्रिप्रतियोगिकत्व-तत्तदधिकरणानुयोगिकत्वोभया-
भावासत्त्वान्न वज्रभावस्य लक्षणघटकत्वमिति घटाद्यभाव-
मादाय वज्रिमान् धूमादित्यत्र लक्षणसमन्वयः । घटवान् महा-
कालत्वादित्यादौ पुनरवृत्तिगगनादेरभाव एव लक्षणघटकः
कालिकसम्बन्धसामान्ये तत्प्रतियोगिगगनादिप्रतियोगिकत्वाभावे-
नोभयाभावसौलभ्यात् हेत्वधिकरणानुयोगिकसाध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वाभावनिवेशे जाति-
मान् सैजत्वादित्यादावुक्तातिव्याप्तिवारणमशक्यं सामान्याद्य-
नुयोगिकसमवायाप्रसिद्धेः जात्यादिमदनुयोगिकसमवाये च
जात्यादिप्रतियोगिकत्वसत्त्वेन जातित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रति-

योगिव्यधिकरणत्वानुपपत्तेः, निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसाध्य-
ताध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्य-
नुयोगिकत्वाभावनिवेशे घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्ति-
वारणमशक्यं गगनत्वादिविशिष्टप्रतियोगिककालिकसम्बन्धा-
प्रसिद्धा गगनाभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वानुपपत्तेरि-
त्युभयाभावानुधावनम् । यत्किञ्चित्पदप्रयोजनमाह, 'धूमसयोग-
इति, 'अयोगोलकानुयोगिकत्वस्येति, 'विरहान्नातिप्रसङ्ग इत्य-
श्रेतनेनान्वयः, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यान्तर्गतधूमसयोगे
धूमप्रतियोगिकत्व-वह्निमदनुयोगिकत्वयोरुभयोरेव सत्त्वेन तत्ता-
मान्योभयाभावस्य तत्र सत्त्वात् यत्किञ्चित्पदानुपादाने धूमवान्
वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः स्यात् । हेत्वधिकरणस्य च हेतुमत्त्वेन
न निवेशः किन्तु तद्व्यक्तित्वेन यत्किञ्चिदेकहेतुमद्व्यक्तेर्निवेश-
इत्येतन्नाभार्थकतदुपादाने पुनर्हेत्वधिकरणायोगोलकानुयोगिक-
त्वस्य धूमसयोगे अभावादन्वसयोगे च धूमप्रतियोगिकत्वस्या-
भावात् संयोगसामान्यस्यैवोभयाभाववत्त्वात् धूमत्वावच्छिन्ना-
भावोऽपि लक्षणघटक इति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रतियोगि-
तावच्छेदकविशिष्टार्थकनिरुक्तपदोपादानप्रयोजनं संयोगेन चैता-
न्यत्वविशिष्टैतद्व्यक्तित्वेन चैतन्यविशिष्टदण्डसाध्यके एतद्व्यक्तेर्हीनं सम-
वायेन विशिष्टसत्तादिसाध्यके जातिरूपहेतौ चातिव्याप्तिवारण-
रूपं दर्शयति, 'चैतान्यत्वेति, निरुक्तपदानुपादाने संयोगसामान्या-
न्तर्गतचैतन्यविशिष्टैतद्व्यक्तित्वस्य हेत्वधिकरणचैतानुयोगिकत्व-चैतान्य-
त्वविशिष्टैतद्व्यक्तित्वभावप्रतियोग्यैतद्व्यक्तित्वप्रतियोगिकत्वयोः समवाय-

त्वस्य गुणकर्मान्यत्वविशिष्टमत्ताममवाये च जालधि-
करणागुणानुयोगिकत्वस्य विरहान्नातिप्रमदः ।

गादाधरी विवृतिः ।

‘साध्यतावच्छेदकमस्वन्यसामान्ये उभयाभावस्य विवक्षितत्वात्’
इति योजना । तथाच स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगि-
कत्व-हेत्वविकरणीभूतयत्किञ्चिद्वस्तुन्युयोगिकत्वसामान्योभयाभाव-
वत्साध्यतावच्छेदकमस्वन्यसामान्यकत्वमभाये, स्वप्रतियोगिताव-
च्छेदकेत्यत्र स्वावच्छेदकत्वं प्रक्षिप्य तादृगाभाववत्सस्वन्यसामान्य-
कत्वं प्रतियोगितायां वा विशेषणं देयमिति भावः । जलादि-
संयोगे वल्लिप्रतियोगिकत्व धूमवदनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वेऽपि
साध्यतावच्छेदकमस्वन्यसामान्यान्तर्गततत्तद्वृत्ताधिकरणानुयोगिक-
वल्लिसंयोगे वल्लिप्रतियोगिकत्व-तत्तदधिकरणानुयोगिकत्वोभया-
भावासत्त्वान्न वल्लभावास्त्य लक्षणघटकत्वमिति घटाद्यभाव-
मादाय वल्लिमान् धूमादित्यत्र लक्षणसमन्वयः । घटवान् महा-
कालत्वादित्यादौ पुनरवृत्तिगगनादेरभाव एव लक्षणघटकः
कालिकसस्वन्यसामान्ये तत्प्रतियोगिगगनादिप्रतियोगिकत्वाभावे-
नोभयाभावसौलभ्यात् हेत्वधिकरणानुयोगिकसाध्यतावच्छेदक-
सस्वन्यसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वाभावनिवेशे जाति-
मान् संपत्वादित्यादावुक्तातिव्याप्तिवारणमशक्यं सामान्याद्य-
नुयोगिकसमवायाप्रसिद्धेः जात्यादिमदनुयोगिकसमवाये च
जात्यादिप्रतियोगिकत्वसत्त्वेन जातित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रति-

योगिव्यधिकरणत्वानुपपत्तेः, निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसाध्य-
ताध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्य-
नुयोगिकत्वाभावनिवेशे घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्ति-
वारणमशक्यं गगनत्वादिविशिष्टप्रतियोगिककालिकसम्बन्धा-
प्रसिद्धा गगनाभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वानुपपत्तेरि-
त्युभयाभावानुधावनम् । यत्किञ्चित्प्रयोजनमाह, 'धूमसंयोग-
इति, 'अयोगोलकानुयोगिकत्वस्येति, 'विरहान्नातिप्रसङ्ग इत्य-
श्रेतनेनान्वयः, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यान्तर्गतधूमसंयोगे
धूमप्रतियोगिकत्व-वज्जिसदनुयोगिकत्वयोरुभयोरिव सत्त्वेन तत्ता-
मान्योभयाभादस्य तत्र सत्त्वात् यत्किञ्चित्प्रदानुपादाने धूमवान्
वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः स्यात् । हेत्वधिकरणस्य च हेतुमत्त्वेन
न निवेशः किन्तु तद्व्यक्तित्वेन यत्किञ्चिदेकहेतुमद्व्यक्त्येर्निवेश-
इत्येतन्नाभार्यकतदुपादाने पुनर्हेत्वधिकरणायोगोलकानुयोगिक-
त्वस्य धूमसंयोगे अभावादन्यसंयोगे च धूमप्रतियोगिकत्वस्या-
भावात् संयोगसामान्यस्यैवोभयाभाववत्त्वात् धूमत्वावच्छिन्ना-
भावोऽपि लक्षणघटक इति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रतियोगि-
तावच्छेदकविशिष्टार्थकनिरूपदोपादानप्रयोजनं संयोगेन चैतान्य-
त्वविशिष्टैतद्दृष्टत्वेन चैतनिष्ठदृष्टसाध्यके एतद्दृष्टहेतौ सम-
वायेन विशिष्टसत्तादिसाध्यके जातिरूपहेतौ चातिव्याप्तिवारण-
रूपं दर्शयति, 'चैतान्यत्वेति, निरूपदोपादाने संयोगसामान्या-
न्तर्गतचैतनिष्ठैतद्दृष्टसंयोगे हेत्वधिकरणचैतानुयोगिकत्व-चैतान्य-
त्वविशिष्टैतद्दृष्टाभावप्रतियोग्येतद्दृष्टप्रतियोगिकत्वयोः समवाय-

सामान्यान्तर्गतगुणानुयोगिकसत्तासमवाये च हेत्वधिकरणगुण-
 नुयोगिकत्व-विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिसत्ताप्रतियोगिकत्वयोर्द्वयो-
 रेव सत्त्वेन तादृशाभावस्य लक्षणघटकता न स्यादिति प्रसक्ताति-
 प्रसक्तेस्तदुपादानान्नावकाशः चेत्ते गुणादौ च संयोगेन समवायेन
 च विशिष्टदण्ड-विशिष्टसत्तावैशिष्ट्याप्रत्ययात्तदनुयोगिकसंयोग-सम-
 वाययोर्विशिष्टदण्ड-सत्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानभ्युपगमेना-
 न्यानुयोगिकयोश्च तयोश्चैत्र-गुणानुयोगिकत्वाभावेनोभयाभावस्या
 क्षततया विशिष्टसाध्याभावस्यापि लक्षणघटकत्वादित्यर्थः । अथात्र
 संयोगेन घटादौ साध्ये घटत्वादिहेतावतिव्याप्तिः संयोगसामान्या-
 न्तर्गतघट-पटादिसंयोगे घटानुयोगिकत्व-घटादिप्रतियोगिकत्वो-
 भयसत्त्वेन घटादिनिष्ठघटाद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वात् । न च
 स्वस्मिन् संयोगेन स्वविशिष्टबुद्धानुदयादन्यत्र घटविशिष्टबुद्धिमात्र-
 नियामके घटसंयोगे घटप्रतियोगिकत्वमात्रं घटेऽन्यविशिष्टबुद्धि-
 मात्रनियामकसंयोगे च तदनुयोगिकत्वमात्रमिति व्यभिचार-
 निरूपकघटानुयोगिकत्व-तत्प्रतिकत्वोभयं न कुत्रापि संयोगे-
 ऽस्ति । न हि समवायेन संयोगाधिकरणत्वमेव संयोगानुयोगित्वं
 येन घटसमवेतसंयोगमात्रस्यैव घटानुयोगिकत्वं स्यात्, तथा सति-
 तत्सम्बन्धानुयोगिताया एव तद्विशिष्टबुद्धिविषयताप्रयोजकत्वेन
 स्वस्मिन्नपि स्वविशिष्टबुद्ध्यापत्तेर्दुर्व्यारत्वात् किन्तु सम्बन्धान्तरमेवेति
 वाच्यम् । येन सम्बन्धेन घटेऽन्यविशिष्टधीस्तेनैव सम्बन्धेनान्यत्र घट-
 विशिष्टबुद्धिजननादेकत्रैव संयोगे घटानुयोगिकत्व-घटप्रतियोगिक-
 त्वयोरावश्यकत्वात् यस्मिन् सम्बन्धे यत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टे यदनु-

योगिकत्वं तत्सम्बन्धेन तस्यैव तत्र विशिष्टप्रमितेः स्वप्रति-
योगिकत्वविशिष्टे च संयोगे स्वानुयोगिकत्वानुपगमेन स्वस्मिन्नेन
सम्बन्धेन स्वविशिष्टप्रमापत्त्यनवकाशादिति चेन्न, संयोगेनाधि-
करणांशे आधेयस्यैव विशिष्टधीर्जन्यते न तु आधेयांशे आधारस्य
च, आधाराधेयभावानापन्नयोर्वृत्त्यनियामकमयोगिनोः संयोगेन
विशिष्टबुद्धेरप्रामाणिकत्वात्, आधेयत्वानुपस्थितिकालीने भूतले
घट इत्यादिप्रत्यये घटाद्यंशे भूतलादेः प्रकारत्वेऽपि आधेयताया-
एव संमर्गतोपगमात् न तु मयोगमात्रस्य, एव सति वृत्त्य-
नियामकस्य गगनादिमंयोगस्य सम्बन्धत्वानुपपत्तिर्विशिष्टबुद्धि-
नियामकस्यैव तथात्वादिति चेत्, का क्षतिः, एवञ्च येन
संयोगेन अन्यत्र घटविशिष्टबुद्धिर्जन्यते घटस्य तत्संयोगादयथा-
नाधारत्वेन घटेन तेनऽन्यविशिष्टबुद्धिर्जन्यते इति संयोगमात्र-
एव तत्प्रतियोगिकत्व-तदनुयोगिकत्वोभयाभावस्याक्षतत्वात् । अत्र
यस्य घटस्याधोऽवस्थितपटे येन संयोगेन विशिष्टबुद्धिर्जन्यता
तेनेव च मयोगेन पटेन समं परिहृत्य स्थापितं तद्घटे घटविशिष्ट-
बुद्धिरपि जन्यते तत्र संयोगे घटप्रतियोगिकत्व घटानुयोगिकत्वो-
भयस्यावश्यकतया मयोगेन घटमाध्यके तद्घट तत्पटान्तरत्वादा-
वतिव्याप्तिदुर्व्यारेवेति चेदेवं सति साध्यतादयोदकसम्बन्धानु-
योगितासामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वविनिर्दिष्टसम्बन्ध-
निरूपितत्व-हेत्वधिकारणीभूतयत्विहिद्व्यतिनिवृत्त्योभयोरभ्यास एव
विवक्षणीय, स्वस्मिन् स्वविशिष्टबुद्धानुददेन स्वप्रतियोगिकत्ववि-
शिष्टसंयोगनिरूपितत्वस्य सन्निधानुयोगितात्तत्सम्बन्ध-संयोगी-

एतादृशरीत्या उक्तकल्पपरिष्कारेऽपि प्रतियोगिमद्भेदे हेतु-
 पर्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिताकत्वस्याग्रिमकल्पे विवक्षणे
 इदमाकाशं आकाश-घटोभयत्वादित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्
 आकाशत्वाद्यवच्छिन्नभेदस्य दर्शितहेतुपर्याप्त्यवच्छेदकतदुभय-
 वृत्तिधर्मवच्छिन्नेऽसत्त्वात् प्रतियोगिवृत्तिधर्मस्य भेदाधिकरणता-
 नवच्छेदकत्वात् । न च व्यासज्यवृत्तिधर्मसाध्यके ईदृशी रीति-
 रूपादेया नान्यत्रेति वाच्यम् । आकाशत्वादेराकाश-घटादौ व्यासज्य-
 वृत्तित्वभ्रमदशाया तदवच्छिन्नभेदस्य प्रत्येकं हेत्वधिकरणवृत्तित्व-
 ग्रहेऽपि आकाश-घटोभयत्वादिहेतुना आकाशत्वाद्यनुमित्युत्पत्त्या
 तन्निर्वाहाय तत्रापि साधनपर्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्नाधिकरण-
 ताकप्रतियोगिमद्भेदघटितव्याप्तिज्ञानहेतुताया वाच्यतया तत्रा-
 प्यनुमित्यौपयिकव्याप्तिप्रसङ्गापत्तेः तस्मादुदित्वादिसाध्यकं द्रव्य-
 त्वाकाशत्वादिकं सहेतुरेव, इमे बहवस्तित्वादित्यादावव्याप्ति-
 धारणाय च पर्याप्त्यतिरिक्तस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरण-
 त्वावच्छिन्नभेद एव हेतुमति विवक्षणीयः न तु प्रतियोग्य-
 वच्छिन्नभेदः, प्रतियोगिमदवृत्तिधर्मवत्त्वं वा, तेन प्रत्येकावृत्तिबहु-
 त्वाद्यवच्छिन्नभेदमादाय तदभावस्य न प्रतियोगिवैयधिकरण्यमित्येव
 सारम् । इदन्तु बोध्यं, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिरूपित-
 त्वविशिष्टसाध्यवन्निष्ठतदधिकरणताभिन्नहेतुमन्निष्ठाधिकरणताकत्व-
 मेव 'प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणेति प्रतीकार्थः, महा-
 कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ च नैतादृशविशेषणाक्रान्ता-
 भावासिद्धिः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नपटाद्यभावस्यैव तथात्वात् हेतु-

अन्यथा तेषां परमार्थसत्त्वानुपपत्तिः तस्य कालवृत्तिरूप-
त्वात्, एवं कारणत्वानुपपत्तिश्च तस्य पूर्वकालवृत्तिरुपपत्ति-
त्वात् अवृत्तित्वप्रवादश्च तत्र कालिकातिरिक्तसम्बन्धेनावृत्तित्व-
परः, इत्यञ्च कालिकसम्बन्धसामान्ये गगनादिप्रतियोगिकत्व महा-
कालानुयोगिकत्वोभयाभावोऽपि दुर्लभ इति तदभावेऽपि प्रति-
योगिवैयधिकवर्णं दुर्घटमतः कालिकसम्बन्धेन विश्वस्य वृत्ति-
त्वपक्षे कल्पान्तरमाह, 'स्वरूपेति, यद्यपि गगनादेः कालिका-
दिसम्बन्धेनासम्बद्धत्वेऽपि ईश्वरज्ञानं विषयितासम्बन्धेन घट-
वन्नित्यज्ञानत्वादित्यादावव्याप्तिः पूर्वकल्पे दुर्निर्व्वारा वस्तुमात्र-
स्यैव हेतुमति ईश्वरज्ञाने विषयितासम्बन्धेन सम्बद्धत्वात् तत्र
तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिक्रानाभावाप्रसिद्धेः, तथापि वृत्त्य-
नियामकसम्बन्धेन व्यापकत्वानभ्युपगन्तृणां तत्र तादृशाभावा-
प्रसिद्धेरदोषतया कालिकसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वपक्षे तेन
सम्बन्धेन घटादिसाध्यकमहाकालत्वादावव्याप्तिरेव कल्पान्तरा-
नुसरणवैजतयोपदर्शिता ।

केचित्तु साध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वघटितत्वा-
वच्छिन्नाभावविवक्षणे घटवन्नित्यज्ञानत्वादित्यादौ नाव्याप्ति-
प्रसङ्गः पटत्वादिविशिष्टनिरूपितायामीश्वरज्ञानानुयोगिकविष-
यितायां साध्यतावच्छेदकघटत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वविरहात्
उपदर्शितत्वावच्छिन्नभावसत्त्वेन पटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षण-
घटकतया अव्याप्तिविरहात् पूर्वकल्पे न तत्र दोषः । न
चोक्तत्वावच्छिन्नाभावविवक्षणे महाकालो घटवान् काल-

मन्निष्ठतदधिकरणतोयां साध्याभावाधिकरणताभिन्नत्वेन विभिन्न-
 भेदनत्वादित्युभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरणानुधावनं दीधि-
 तिकृतामफलमेव, एवञ्च प्रतियोगिवैयधिकरणस्य यादृशप्रति-
 योगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यादिक्लेश-
 निर्व्वचनेऽननुगमात् प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावकूटनिर्व्वेगे च
 व्याप्तिर्दुर्ज्ञेया इति दूषणमनवकाशमिति दिक् ।

टीधितिः ।

स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वे तु निरुक्तप्रतियो-
 ग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितामामान्ये यत्प्र-
 म्वन्धावच्छिन्नत्व-यद्वर्त्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम-
 न्येन तद्वर्त्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वं बोध्यम् । समनाय-
 मन्त्यन्धेन मेयमामान्याभावस्य सामान्यादौ सत्त्वान्मेय-
 त्यादेरप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं मुलभम् । अतएव
 समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वादिप्रतियोगिकत्व-गुणाद्यनु-
 योगिकत्वोभयमत्वेऽपि द्रव्यं जातंरित्यादौ वज्जि-धृमा-
 भयवाञ् वज्जिरित्यादौ सयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियो-
 गिकत्वविरुद्धेऽपि च नातिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति ।

गादोधर्था विवर्त्ति ।

ननु, गगनादेरपि तावन्निष्ठमन्धेन कालवृत्तिरप्यस्यैव

अन्यथा तेषां परमार्थसत्त्वानुपपत्तिः तस्य कालवृत्तिरूप-
त्वात्, एवं कारणत्वानुपपत्तिश्च तस्य पूर्वकालवृत्तिरुपपत्ति-
त्वात् अवृत्तित्वप्रवादश्च तत्र कालिकातिरिक्तसम्बन्धेनावृत्तित्व-
परः, इत्यञ्च कालिकसम्बन्धसामान्ये गगनादिप्रतियोगिकत्व महा-
कालानुयोगिकत्वोभयाभावोऽपि दुर्लभ इति तदभावेऽपि प्रति-
योगिवैयधिकवक्ष्यं दुर्घटमतः कालिकसम्बन्धेन विश्वस्य वृत्ति-
त्वपक्षे कल्पान्तरमाह, 'स्वरूपेति, यद्यपि गगनादेः कालिका-
दिसम्बन्धेनासम्बद्धत्वेऽपि ईश्वरज्ञानं विषयितासम्बन्धेन घट-
वन्नित्यज्ञानत्वादित्यादावव्याप्तिः पूर्वकल्पे दुर्निर्व्वारा वसुमात्र-
स्यैव हेतुमति ईश्वरज्ञाने विषयितासम्बन्धेन सम्बद्धत्वात् तत्र
तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणभावाप्रसिद्धेः, तथापि वृत्त्य-
नियामकसम्बन्धेन व्यापकत्वानभ्युपगन्तृणां तत्र तादृशाभावा-
प्रसिद्धेरदोषतया कालिकसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वपक्षे तेन
सम्बन्धेन घटादिसाध्यकमहाकालत्वादावव्याप्तिरेव कल्पान्तरा-
नुसरणबीजतयोपदर्शिता ।

केचित्तु साध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वघटितद्वित्वा-
वच्छिन्नाभावविवक्षणे घटवन्नित्यज्ञानत्वादित्यादौ नाव्याप्ति-
प्रसङ्गः पटत्वादिविशिष्टनिरूपितायामीश्वरज्ञानानुयोगिकविष-
यितायां साध्यतावच्छेदकघटत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वविरहात्
उपदर्शितद्वित्वावच्छिन्नभावसत्त्वेन पटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षण-
घटकतया अव्याप्तिविरहात् पूर्वकल्पे न तत्र दोषः । न
चोक्तद्वित्वावच्छिन्नाभावविवक्षणे महाकालो घटवान् काल-

वाच्यम् । व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि साध्यस्य अव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदश-
यामनुमितिनिर्वाहाय प्रतियोगिवैयधिकरणविषयकज्ञानस्य हेतु-
तायाः स्वीकरणीयतया तत्रापि प्रतियोगिवैयधिकरणप्रसिद्धेराव-
श्यकत्वात् अन्यथा प्रतियोगिवैयधिकरणाघटितव्यापकताज्ञानस्य
दुर्घटत्वात्, 'अव्याप्यवृत्ति किमपीत्यादेरपि अव्याप्यवृत्तित्वेन
ज्ञात किमपि व्यापकं न स्यादित्यर्थः ।' वस्तुतस्तु एतत्क्षणान्य-
क्षणवृत्तित्वविशिष्टप्रमेयवान् कालपरिमाणादित्यादेः कालिका-
व्याप्यवृत्तितया तत्र प्रतियोगिवैयधिकरणनिवेशस्यावश्यकतया
तत्रैवाप्रसिद्धिनिवन्धनाव्याप्तेः कल्पान्तरानुसरणं सङ्गतमित्याहुः ।
तच्चिन्त्यं, परमेश्वरज्ञानानुयोगिकप्रमेय-घटत्वावच्छिन्ननिरूपित-
विषयितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यान्तर्गताया साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्य घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि-
कत्वस्य च सत्त्वेन प्रमेयवन्नित्यज्ञानत्वादित्यादौ घटत्वाद्यवच्छि-
न्नाभावे प्रतियोगिवैयधिकरणस्य दुर्घटतया अव्याप्तेरुक्तरीत्या
वारणासम्भवात् । न च शुद्धप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-
योगिकत्वस्य त्रित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितया विवक्षणात् प्रमेय-
घटत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितविषयितानिरूपकत्वस्य च घटत्वाद्यव-
च्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादिना शुद्धेनानवच्छिन्नत्वात्
तादृशविषयितायामुक्तद्वित्वावच्छिन्नाभावोऽक्षत एवेति वाच्यम् ।
एवं सति परमेश्वरज्ञानस्य प्रमेयत्वादिसहितघटत्वावच्छिन्नविषयता-
भावेणैव तस्य सार्वज्ञनिर्वाहे शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितविष-
यतायास्तत्र ज्ञानेऽप्रामाणिकतया शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके

नित्यज्ञानत्वादिहेतौ शुद्धघटत्वादवच्छिन्नाभावस्यापि प्रतियोगि
वैयधिकरणसत्त्वेनाव्याप्तेः ईश्वरज्ञानानुयोगिकविषयितासामान्ये
शुद्धघटत्वादवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेण विषयितासामान्ये
तित्वावच्छिन्नाभावस्याक्षतत्वात् । असु वा ईश्वरज्ञानेऽपि शुद्धघट
त्वावच्छिन्नविषयिता तथापि तद्घटत्वावच्छिन्नसाध्यके प्रमेय
त्वमहिततद्घटत्वेनैव यज्ज्ञानं तद्घटं विषयीकरोति तादृशज्ञान
भाववृत्तिहेतुकस्य लेऽव्याप्तेर्दुरुद्धरत्वात् तद्घटविषयकेऽपि ज्ञाने
तद्घटानधिकरणकालावच्छेदेन तद्घटत्वावच्छिन्नाभावसत्तात्
तादृशभावस्य च शुद्धतद्घटत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रतियोगिकत्वं तज्ज्ञानानुयोगिकविषयितायां नास्तीति तत्रोक्त
तित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टव्यधिकरण-
त्वात् । 'स्वरूपसम्बन्धेन' कालिकसम्बन्धेन, 'निरुक्तप्रतियोग्यन-
धिकरणेति प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदका
वच्छिन्नानधिकरणेत्यर्थः । एवञ्च स्वावच्छिन्नत्व-साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तादृशप्रतियोगितासामान्यको यो
धर्मस्तदवच्छिन्नमामानाधिकरण्यं तदग्नौवच्छिन्नानुमित्यप्यधिक-
व्याप्तिरिति पर्यवसितं, घटवान् महाकालत्वादित्यादीं समयाया-
दिना घटाद्यभावायप्रतियोगितैव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
प्रतियोगिवैयधिकरणनिरूपिका प्रसिद्धा तादृशप्रतियोगितामा-
सान्ये च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावादेव निरुक्तोभयाभाव-
वत्त्वमन्नतमिति लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वज्रेरित्यादीं मंथोपा-
दिना घटाद्यभावप्रतियोगिताया समयायादिना धूमाद्यभाव

प्रतियोगितायाश्च धूमत्वाद्यवच्छिन्नत्व-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया अपि निरुक्तप्रतियोगिता-
सामान्यान्तर्गतत्वेन तत्रोभयमत्त्वान्नातिव्याप्तिः, धूमादिसमा-
नाधिकरणस्य समवायादिना वङ्गाद्यभावस्य संयोगादिना
घटाद्यभावस्य च प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्न-
त्व-तादृशसम्बन्धावच्छिन्नत्वयोरैकैकसत्त्वेऽपि एकैकाभावेन द्वित्वा-
वच्छिन्नाभावसत्त्वात् लक्षणसमन्वयः । यद्यपि तादृशाभावीय-
साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्ये साध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धावच्छिन्नत्वमात्रस्याभावनिवेशेऽपि सामञ्जस्यं इदं वाच्यं
ज्ञेयत्वादित्यादौ वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नमेटादिप्रतियोगितायां साध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहमादाय प्रमेयसामान्यसाध्यनि-
सयोगेन जन्यत्वविशिष्टघटादिहेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
मेदस्य संयोग-समवाय-कालिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नतदव-
च्छिन्नाभावस्य च हेतुमत्यसम्भवेऽपि विपर्ययतासम्बन्धावच्छि-
न्नतदवच्छिन्नाभावस्य नित्यज्ञानमात्रवृत्तिहेतौ च संयोगसम्बन्धा-
वच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य तद्वति प्रसिद्धा तदीयसाध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतियोगितायामुक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विरहमादाय
लक्षणसमन्वयसम्भवात् । तथापि हेतुमति सर्वत्रैव सम्बन्धैः
साध्यं वर्तते न तु कस्यामपि तादृशाभावप्रतियोगितायां
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमिति भ्रमदग्नायामप्यनुमितेरानु-
भविकतया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तादृशाभावप्रति-

सम्बन्धेन व्यापकतास्वीकारे तादृशसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वे प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिता-
वच्छेदकानधिकरणहेत्वधिकरणकाभावप्रतियोगितावच्छेदकतामा-
मान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-तादृशरूपावच्छिन्नत्वाभ-
याभावस्य विवक्षणीयतया सामञ्जस्यात् तथाहि विषयितादिसम्ब-
न्धेन साध्यताया सहेतौ तत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकसाध्यवद-
भावो न प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छे-
दकानधिकरणहेत्वधिकरणकः अपि त्वन्यसम्बन्धेन साध्यादिमद-
भावस्तत्सम्बन्धेनान्यावच्छिन्नस्याभावो वा तादृश, तत्प्रतियोगि-
तावच्छेदकतायाश्च उभयाभावसत्त्वाल्लक्षणसमन्वय, तत्सम्बन्धाव-
च्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिणि च तादृशनसम्बन्धेन साध्यवदभावो-
ऽपि तादृश इति तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायानुभयसत्त्वेन नाति-
व्याप्तिः । वज्रिमान् धूमादित्यादौ तु संयोगादिना घटादिसद-
भावः नमवायादिना वज्रादिमदभावश्च लक्षणघटकस्तत्प्रति-
योगितावच्छेदकतायाश्चोभयाभावसत्त्वाल्लक्षणसमन्वय, धूमवान्
वज्जेरित्यादौ तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवदोऽभावोऽपि
तादृश इति तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायानुभयस्यैव सत्त्वान्नाति-
व्याप्तिः अन्यत्सर्वं स्वयन्मूढम् ।

पूर्वकल्पे दोषान्तरमपि दर्शयति, 'अतएवेति पूर्वकल्प
परित्यज्यैतत्कल्पावलम्बनादेवेत्यर्थः, नमवायस्य उभयवत्त्वे हेतु-
'एकत्वेनेति, 'उभयसत्त्वेऽपीत्यनेन द्रव्यत्वाभावे हेत्वधिकरण-
गुणादौ उभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरणसम्भव इति ।

[illegible]

सम्बन्धघटकविशेषणांशे तादृशसम्बन्धेन साध्याधिकरणरूपहेत्व-
 धिकरणव्यक्त्यनुयोगिकविशेष्यीभूतसम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिकत्वघट-
 टितोभयसत्त्वात् व्यभिचारनिरूपकाधिकरणहेत्वधिकरणानुयोगि-
 कविशेष्यीभूतसम्बन्धस्य चाप्रसिद्धेः साध्याभावस्य लक्षणाघट-
 कत्वादभावान्तरस्यैव लक्षणघटकत्वात् । न च परम्परासम्बन्ध-
 घटकविशेष्यांशे हेत्वधिकरणानुयोगिकत्व-परम्पराघटकविशेषणी-
 भूतसम्बन्धवन्निरूपितत्व-निरुक्तप्रतियोगिकसम्बन्धवन्निरूपितत्वाना-
 द्रयागमभावनिवेशान्न दोषः समवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन जाति-
 साध्यकमेयत्वादौ कालिकविशेषणतावत्समवेतत्वसम्बन्धेन द्रव्य-
 त्वसाध्यक-द्रव्यवृत्तित्वे स्वसमवायिसंयोगसम्बन्धेन लौहित्यसाध्यक-
 जाल्याद्यभ्युक्तद्रव्यमात्रवृत्तिहेतुके व्यभिचारिणि साध्याभावमप-
 ह्नाय द्रयागमभावप्रतियोगित्वेन निवेशः एवञ्च कालिक-
 विशेषणतादिघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन घटसाध्यकमहा-
 कालवृत्तित्वादौ गगनाभावस्य संग्रहः गगनादिनिरूपितकालिक-
 सम्बन्धाप्रसिद्धावपि तन्निरूपिततादात्म्य-विषयितादिसम्बन्धवन्नि-
 रूपितत्वप्रसिद्ध्या त्वित्वावच्छिन्नाभावसौलभ्यादिति वाच्यम् ।
 र्त्वायकालिकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन जन्यज्ञानादेः
 साध्यत्वे व्यभिचारिणि कालवृत्तित्वादिहेतावतिव्याख्यापत्तेः ।
 व्यभिचारनिरूपकाधिकरणप्रलयत्वादिनिष्ठायाम् उक्तसम्बन्ध-
 घटकाविप्रताया कालिकसम्बन्धवन्निरूपितत्व-सार्धायविषयता-
 सम्बन्धवन्निरूपितत्वयोः सत्त्वेनाधियतानामान्ये दर्शितत्वावच्छि-
 न्नाभावसत्त्वेन साध्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरणानिर्वाहात् ।

पितेति सचानुपयुक्त एवेति वाच्यं । परम्परासम्बन्धावच्छिन्ना-
 भावस्य हि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धता परम्पराघटकयाव-
 द्दन्तुषु विशेष्य-विशेषणभावापन्नेषु पर्याप्ता, विशिष्टसाक्षात्-
 सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य तु तादृशसम्बन्धता विशेष्य-एव पर्याप्ता
 विशेषणन्तु सम्बन्धविधया अवच्छेदकतायामवच्छेदकत्वमेव
 न तु तदन्तर्भावेन सम्बन्धविधया प्रतियोगित्वावच्छेदक-
 त्वस्य पर्याप्तिः, ईदृशरीत्येवाभाववैलक्ष्यनिर्वाहात् तथाच
 परम्परासम्बन्धेन यत्र साध्यता तत्र परम्पराघटकयावद्वस्तुषु
 पर्याप्तावच्छेदकताकत्वरूप साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं
 निवेशनीयम् उक्तस्यले चाधिकरणविशेषणीभूतसमवायस्य प्रति-
 योगितावच्छेदकतायामेवावच्छेदकतया प्रतियोगिताया तदन्तर्भा-
 वेन पर्याप्तावच्छेदकताकत्वाभावान्नाव्याप्तिरिति दिक् । संयोग-
 त्वावच्छिन्नस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि वङ्गि धूमोभय-
 वान् वङ्गेरित्यादौ नातिव्याप्तिरिति योजना, अयं भावः प्रत्येकं
 संयोगत्वावच्छिन्नस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण वङ्गि-
 धूमोभयवान् धूमादित्यत्र संयोगसम्बन्धसामान्ये वङ्गि-धूमोभयत्वा-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-हेत्वधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वात्
 तादृशोभयत्वावच्छिन्नाभावोऽपि संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकाव-
 च्छिन्नव्यधिकरणतया लक्षणघटक इत्यव्याप्तिः स्यादतः संयोगे-
 नोभयसाध्यकस्यले प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं परित्यज्य
 प्रतियोगितान्त्रयप्रतियोगिकत्वमेव निवेशनीयं तथाच वङ्गि-
 धूमोभयवान् वङ्गेरित्यादावपि वङ्गि-धूमोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य

ययासंख्येन च स्थलद्वयेऽतिव्याप्त्यव्याप्ती योजयन्ति, इदमत्रावधेय
घटद्वयवद्भूतलमित्यादौ द्वित्वोपलक्षितघटादिवैशिष्ट्यं तद्विशिष्ट-
वैशिष्ट्यं वा भासते आद्ये एकघटादिमत्यपि तत्प्रसङ्गः । न च
द्वित्वोपलक्षितस्यापि व्यक्तिद्वयस्यैव वैशिष्ट्यद्वयं तत्र भासते इति
नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एकस्मिन्नपि धर्मिणि भेदभ्रमेण द्वित्व-
भ्रमात् तत्प्रकारकप्रतीतावुभयभानानियमात् तादृगवुद्देर्द्वित्व-
विशिष्टाभावज्ञानविरोधित्वानुपपत्तिश्च विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्यैव
विशिष्टाभावबुद्धिविरोधित्वात्, द्वितीये संयोगसंसर्गकतादृशज्ञान-
मात्रस्यैव भ्रमत्वापत्तिः संयोगरूपवैशिष्ट्ये द्वित्वावच्छिन्नप्रति-
योगिकत्वविरहात् तस्मात् द्वित्वादिविशिष्टप्रतीती संयोगमात्रं
न सम्बन्धः अपि तु द्वित्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतैव, अधि-
करणता च पदार्थान्तरमधिकरणस्वरूप वा उभयद्यैव निरूपक-
भेदेऽपि निरूपकतावच्छेदकद्वित्वस्यैक्यात् तद्वैयर्थ्यमिति संयोगप्रति-
योगितावच्छेदकत्ववत् न तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य द्वित्वेऽनुप-
पत्तिरित्युपेयम् एवञ्च वज्रि-धृमोभयत्वावच्छिन्नसाध्यके संयोगा-
वच्छिन्नाधिकरणताया एव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वं तत्र बोध-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसत्त्वादाव्याप्तिप्रसङ्गः अन्यथा द्वितीय-
कल्पेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितप्रतियोगिताव-
च्छेदकसम्बन्धाननुयागित्वनिवेष्टात् उभयत्वादवच्छिन्नप्रतियोगिक-
संयोगाप्रसिद्धा संयोगिनोभयत्वावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिणि
तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया नष्टता-
घटवत्त्वेनातिव्याप्तिर्बिम्बवैयर्थ्यात् । वस्तुनः सर्वतोवर्तिनान् इत्या-

मकानुयोगः । न चैवं संयोगिन्यपि मयोग एवाधारतासु सचानु-
योगितामस्वन्धेनाधारपटप्रवृत्तिनिमित्तमिति संयोगस्य द्विष्टत्वे-
ऽपि नाधेये तद्व्यवहार इति वाच्यं । संयोगीयसमवायातिरिक्तायाः
आधेयव्यावृत्तानुयोगितायाः स्वीकारे तस्या एव संयोगिनिरू-
पिताधिकरणतात्वोपगमेनातिरिक्ताधारताया निष्प्रत्यूहत्वात् । न
च तत्रसं योगिप्रतियोगिकत्वं कल्पनीयमिति गौरव. भवन्मतेऽपि
संयोगे तत्समवेतत्वातिरिक्तस्य तत्प्रतियोगिकत्वस्य कल्पनीय-
तया साम्यात् अन्यथा भूतलादे. स्वसमवेतघटादिसंयोगानु-
योगितया आधारतापत्तेः । एतेन संयोगिन्याधेयतापि संयोग-
एव प्रतियोगितामस्वन्धेन तस्याधेयपटप्रवृत्तिनिमित्ततया आधारे
न तद्व्यवहार इत्यपि निरस्तं । आधेयनिष्ठाधारव्यावृत्त-
पदार्थान्तरकल्पनाया आवश्यकत्वात्, आधाराधेययोः संयोगा-
नुयोगित्व-प्रतियोगित्वकल्पने विपरीतकल्पनाया अपि बाधका-
भावाच्चेति दिक्(१) ।

न चैवं संयोगिन्यपि मयोगएवाधारतानु म चानुयोगितामस्वन्धेनाधार-
पटप्रवृत्तिनिमित्तमिति समवायसंयोगस्यापि सम्बन्धत्वं दुर्वारं स च चानु-
योगित्वे धर्मस्य विशिष्टप्रमाणित्यमकं, अतः संयोगसंसर्गक घटोभूतत्वानित्या-
दिद्वेष्टेन प्रमातृत्वं भूतत्वे घट इत्यादिबुद्धौ च स्वनिष्ठसंयोगप्रतियोगित्वं धर्मो धर्मि-
संसर्गतया मासत इति वाच्यम् । संयोगो धर्म एव धर्मिण्य संसर्ग धर्म एव
तदनुयोगित्व धर्मिणि तु तत्प्रतियोगित्वमिति भवत्वे घट इत्यादावेव संयोगस्य
सम्बन्धतया भानं घटप्रवृत्तत्वमित्यादौ तु स्वनिष्ठसंयोगप्रतियोगित्वं धर्मिणि
धर्मसम्बन्ध इत्याद्यापि सुवचत्वेन विनिगमनादिरहात् तस्मात् संयोगेन धर्मत्व
धर्मिण्यदोरेव धर्म-धर्मिणोर्धर्मि धर्मसम्बन्धयो संयोगावच्छिन्नत्वेन सम्बन्धान्तरेण

मकानुयोगः । न चैवं संयोगिन्यपि संयोग एवाधारतासु सचानु-
योगितासम्बन्धेनाधारपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति संयोगस्य द्विष्टत्वे-
ऽपि नाधेये तद्व्यवहार इति वाच्य । संयोगीयममवायातिरिक्तायाः
आधेयव्यावृत्तानुयोगितायाः स्वीकारे तस्या एव संयोगिनिरू-
पिताधिकरणतात्वोपगमेनातिरिक्ताधारताया निष्प्रत्यूहत्वात् । न
च तत्रमं योगिप्रतियोगिकत्वं कल्पनीयमिति गौरवम् । भवन्मतेऽपि
संयोगे तत्समवेतत्वातिरिक्तस्य तत्प्रतियोगिकत्वस्य कल्पनीय-
तया साम्यात् अन्यथा भूतलादेः स्वसमवेतघटादिमंयोगानु-
योगितया आधारतापत्तेः । एतेन संयोगिन्याधेयतापि संयोग-
एव प्रतियोगितासम्बन्धेन तस्याधेयपदप्रवृत्तिनिमित्ततया आधारे
न तद्व्यवहार इत्यपि निरस्तम् । आधेयनिष्ठाधारव्यावृत्त-
पदार्थान्तरकल्पनाया आवश्यकत्वात्, आधाराधेययोः संयोगा-
नुयोगित्व-प्रतियोगित्वकल्पने विपरीतकल्पनाया अपि बाधका-
भावाच्चेति टिक्(१) ।

न चैवं संयोगिन्यपि संयोग एवाधारतासु सचानुयोगितासम्बन्धेनाधार-
पदप्रवृत्तिनिमित्तमिति समवायवृत्तयोगिन्यपि सम्बन्धेन द्वाभ्यां न च संयु-
योगिन्येव धर्मस्य विनिर्दिष्टप्रमाणतामकं, यत्तु संयोगधर्मस्य संयोगिन्यवृत्त्या-
दिविशेषेन प्रमात्यं भवते घट इत्यादिबुद्धौ च सन्निरूप्ययोगप्रतिरोधित्वं धर्मो धर्मि-
रन्वयतया मान्य इति वाच्यम् । संयोगो धर्मो एव धर्मिणः संदर्भं धर्मो एव
तदनुयोगित्वं धर्मिण्येव तद्व्यवृत्तयोगित्वमिति भवते घट इत्यादिबुद्धौ संयोगस्य
सम्बन्धतया भावं घटवदभ्यन्तरेण हीनं तत्तन्निर्दिष्टयोगप्रतिरोधित्वं धर्मिण्येव
धर्मिण्यस्य इत्यस्यापि एवमेतेन विनिर्दिष्टप्रमाणतामकं तत्तत् संयोगेन धर्मिण्येव
धर्मिण्यस्य संयोगेन धर्मिण्येव धर्मिण्येव धर्मिण्यस्य संयोगेन धर्मिण्येव धर्मिण्येव

गदाधरी विवृतिः ।

प्रतियोगित्वावच्छेदकत्वादेः स्वरूपसम्बन्धरूपतया सम्बन्धत्वेन तन्निवेशे सम्बन्धत्वस्य नियमघटिततया अनवस्थेत्याशङ्कानिरस्यति, 'प्रतियोगित्वादित्येति, सम्बन्धविशेषोऽपि न सम्बन्धत्वेन लक्षणलघटकः अपि तु प्रतियोगितात्वादिना कुत्रचित् सम्बन्धविधया स्वरूपत एवेत्यर्थः । ननु तत्सामानाधिकरण्यं तत्सम्बन्धिसम्बन्धित्वं तत्र च सम्बन्धत्वेनैव सम्बन्धनिवेश-इत्याशङ्क्याह, 'सामानाधिकरण्येऽपीति, 'संयोगत्वादिनैवेति, साधनतावच्छेदकादिभेदेनैव सम्बन्धतावच्छेदकभेदेनापि व्याप्तिभेदस्येष्टत्वादिति भावः । साध्यसामानाधिकरण्यशरीरे साध्यवत्संयुक्तत्वादिरूपहेतोः सम्बन्धस्य प्रकारतया तस्यैव संयोगत्वादिना निवेशः, साध्यसम्बन्धस्य च धर्मग्रन्थे तत्संसर्गविधयैव लाघवेन निवेशात्तस्य स्वरूपत एव निवेशः सम्भवति जात्यतिरिक्तस्यापि संसर्गतया भाने स्वरूपतोऽपि तदुपगमादित्यवश्यम् । सम्बन्धत्वनिवेशेऽपि च न क्षतिरित्याह, 'दर्शितञ्चेति, 'नियमाघटितमिति तत्प्रतियोगिकत्वविशेष एव तदीयसम्बन्धं न तु तदीयविशिष्टबुद्धिनियामकत्वं, अतान्द्रियसम्बन्धे जनकत्वरूपनियामकत्वासम्भवात् विषयत्वरूपनियामकत्वनिदेश व्याप्तेरेवानन्तर्भावात् प्रमेयमात्रेऽतिप्रसङ्गाच्च । न च विगेष्यतान्यतत्प्रकारतानिरूपितविषयताया एव विवक्षणीयतया नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवं सति संयोगादिना द्रव्यत्वादिसम्बन्धविषयतामादाय तस्यापि तत्सम्बन्धत्वापातात् । न च विषयतायां

प्रसाप्रतियोगिकत्वनिवेशान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्रसङ्ग
 तत्त्वस्वन्यानुयोगिविशेषकत्वावच्छिन्नतत्पकारकत्वरूपतया सम्बन्ध
 त्ववष्टितत्वात्, एवं तदनुयोगिकत्वविशेष एव तत्र तत्त्वस्व
 त्वमिति भावः । इत्युच्च सामान्यतः सम्बन्धप्रवृत्तिमात्रादि
 सम्बन्धत्वरूपं सामानाधिकरण्यं साध्यवदनुयोगिकप्रतियोगि
 प्रतियोगितासम्बन्धेन साध्यवदनुयोगिकवत्त्वं वा तत्र साध्य
 तादिना तदवष्टितत्वात् साध्यवदनुयोगिकसंयोगप्रतियोगिका
 रणानुसंगमिनि तदेव व्याप्तिपटनं वाच्यम् अपि तत्र
 व्याप्तिपटनं विहितं सम्बन्धनिवेशेनैव कारणमभ्युपगम्य
 साध्यवदनुयोगिकत्वादिनिश्चयदशाया संयोगादिना पक्षे हेतुप्र
 तिपक्ष्य साध्यवदनुयोगिकप्रतियोगिकताया अर्थवत्त्वतया ततो
 हि साध्यवदनुयोगिकतादिनिश्चयनम् । अभासतादिनिश्चय

स्यनिप्रमज्ञात् । 'भावाभावमाधारण इति, भावेनापि घटे घटत्वा-
भावा नास्ति घटो न घटभिन्न इति प्रतीतिजननादिति भावः ।
तदवच्छिन्नेऽभावपदस्य रूढिशक्तिः परिभाषैव वा अतो न भावो-
ऽभाव इत्यवयवव्युत्पत्त्या तद्वर्गाप्रत्ययेऽपि न क्षतिः । 'स्वरूप-
सम्बन्धविशेष इति अभावे तत्स्वरूपप्रतियोगिनिरूपितानुयोगि-
त्वनामा सम्बन्धविशेष इत्यर्थः । न चाभावत्वस्य स्वरूपत्वेऽन-
नुगमादनुगतप्रत्ययानुपपत्तिः, तदनुगमकरूपान्तराभ्युपगमात्
पदार्थान्तरत्वेऽपि निरूपकभेदेन सम्बन्धान्तरवत्तद्वेदस्यावश्यक-
तया अनुगमकरूपान्तरापेक्षणात् । यत्तु प्रतियोगिनिरूपित-
सम्बन्धानामननुगमेऽपि प्रतियोगिधर्मितावच्छेदकस्य नञ्-
पदप्रवृत्तिनिमित्ताखण्डधर्मान्तरस्य सत्त्वादघटो नास्ति पटो-
नास्तीत्याद्यनुगतप्रतीतिनिर्वाह इति, तन्न साधोयः, घटादौ
पटाद्यभावादेः कालिकसम्बन्धस्यापि स्वरूपतया तत्संसर्गक-
प्रतीतितो घटाभावो नास्तीत्याद्यनुयोगितासंसर्गकप्रतीति-
वैलक्षण्यस्य संसर्गतावैलक्षण्यस्यावश्यकतया संसर्गतावच्छेदक-
धर्मविशेषस्वीकारस्य तन्निर्व्वाहकस्यावश्यकत्वात् तेनानुगती-
कृतानुयोगिताया एव संसर्गतावद्विनिर्वाहकस्यावश्यकताया अपि
सम्भवेनाभावनिष्ठाखण्डधर्मान्तरे मानाभावात् नञ्पदप्रवृत्ति-
निमित्तताया अपि तस्या एवोपगमात् । अथ नास्तीत्यादावनु-
योगितारूपसम्बन्धविशेषप्रकारेणाभावभानोपगमे तदश एव स्व-
निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रतियोगिनः प्रकारत्वसम्भवादभावाशे तत्-
सम्बन्धेन प्रतियोगिनो भाने मानाभावादनुयोगितायाः सम्बन्धत्व-

साभावमादायातिप्रसङ्ग इति शुद्धतादृशावच्छेद्यत्वत्वावच्छिन्नाभाव-
 एव निवेशनीयः शुद्धतादृशावच्छेद्यत्वत्वावच्छिन्नत्वमपि तदति-
 रिक्तानवच्छिन्नत्वमिति विशेषणानवस्थाप्रसङ्ग इत्यपि परास्तं,
 द्रव्यत्वमप्रस्तुताधिकजल्पनया । यदि चान्योन्याभावात्यन्ताभाव-
 साधारणमभावत्वं नैकं प्रमाणाभावात् अतएव संसर्गाभावोऽन्यो-
 न्याभावश्च नञर्थ इत्यनेन तयोः पृथगेव नञर्थत्वमुक्तं, तथाच
 संसर्गाभावप्रतियोगितायां तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यान्योन्या-
 भावप्रतियोगितायां संसर्गावच्छिन्नत्वस्याभावादुभयाभाववत्प्रति-
 योगितागर्भलक्षणातिव्याप्तिरित्यत आह, 'तदपि वेति, 'तदपि'
 तादृशाभावत्वमपि, 'नोपादेयं' हेतुसमानाधिकरणांशे विशेषण-
 तया न निवेशनीयं, 'प्रयोजनाभावादिति, (१) स्वावच्छेदक-
 विशिष्टानधिकरणहेतुमन्निष्ठत्वमात्रपुरस्कारेणाभावं निवेश्य
 तदीयत्वेन प्रतियोगितानिवेशादेव सर्वसामञ्जस्यादिति भावः ।
 प्रसङ्गात् प्रतियोगित्वादीनां पदार्थान्तरत्वं व्यवस्थापयति, 'विषय-
 तेति, 'तच्च' विषयतात्वं, प्राचीनैकदेशिभिर्विषयताया अतिरिक्त-
 पदार्थत्वोपगमात् दृष्टान्तत्वेन तदुपन्यासः, यथा विषयताया
 विषयरूपत्वे द्रव्यत्वावच्छिन्नघटादिविषयकज्ञानात् घटत्वावच्छिन्न-
 तद्विषयकज्ञानस्य वैलक्षण्यविरहाद्वैलक्षण्यपत्तिः, न च द्रव्यत्व-
 घटत्वयोरपि तत्र विषयतया तद्वैलक्षण्यदेव वैलक्षण्यमिति
 वाच्यं । तावतापि द्रव्यत्वेन घटविषयकादृष्टत्वेन च पटविषय-

(१) प्रयोजनविरहादित्यत्र प्रयोजनाभावादिति कुत्रचित् दीधीतिप्रसङ्ग-
 पाठो वर्तते तमनुसृत्यैव प्रयोजनाभावादिति पाठ उद्धृतो भट्टाचार्येणैतदुच्यते ।

प्रतियोगितानामवैलक्षण्यपत्तिः घटत्वादेः प्रतियोगित्वन्यूनइत्ति-
तया तदवच्छेदकत्वानुपपत्तिः घटाद्यभावस्य पटादिसाधारण्येन
पटादावपि तत्प्रतियोगितापत्तिश्च इत्यादियुक्त्या प्रतियोगित्वस-
प्यतिरिक्तं सिद्धति, एवमधिकरणत्वं नाधिकरणस्वरूपमाधेयस्वरूपं
वा भूतले घटसंयोगदशायामिव परम्परासंशुक्तभूतलसत्त्वदशया-
मपि इदानीं भूतलं घटवदिति प्रत्ययप्रसङ्गात् । संयोग-
रूपत्वे आधेयत्वस्य तुल्ययुक्त्या तद्रूपतया आधारत्वाधेयत्वयो-
रभेदप्रसङ्गेन वैपरीत्येनाधाराधेयभावप्रत्ययप्रसङ्गादिति तदप्यति-
रिक्तपदार्थः, सम्बन्धत्वमपि क्लृप्तपदार्थान्तर्भावेन दुर्लभमिति
पदार्थान्तरमेवेति भावः । आदिपदादभावत्वादिरिच्छः, इदन्तु
बोध्यं, अभावत्वं प्रतियोगित्वाच्चातिरिच्यते तदभावस्य तत्-
प्रतियोगित्वनियमात् । न चैवं घटादेर्घटादिभेदाभावत्वापत्त्या
घटादिमति भूतले घटभेदो नास्तीत्यादिप्रतीत्यापत्तिरिति वाच्यं ।
संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगितायामेवाभावाभावत्वरूपतोपगमात् घटा-
दिभेदस्य घटत्वात्यन्ताभावसमनियतत्वेन तदभिन्नतया घटत्वाद्दो
तदीयसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगितासत्वात् तन्नैव तदभावप्रत्ययात् ।
न चैवमपि घटभेदादेर्घटत्वाद्यभावत्वानुपपत्तिस्तदप्रतियोगि-
त्वादिति वाच्यं । अत्यन्ताभावत्वात्कानुयोगिताविशेषस्यैव प्रति-
योगितानतिरिक्तत्वोपगमादिति ।

इति मरामरणाध्याय-श्रीगदाधरमहाचार्यविरचितायामनुमान-
दीधितिबिहतो सिद्धांतलक्षणदीधितिबिहति समाप्ता ।

भावप्रतियोगितानिरूपिततादृशावच्छेदकत्वाभाववत्तादृशसाध्यता-
वच्छेदकत्वेनेति तदर्थः, सम्भवत्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकताक-
धर्मापेक्षया गुरुत्वं प्रमेयधूमत्वादिस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
भावसाधकं, तस्य तत्साधकत्वोपटन्मकव्याप्तिमाह. 'सम्भवतीति
तन्निवृत्तिरिति पूरण्णीयं, तथाच लघुधर्मे तादृशावच्छेदकत्वस्य सम्भवे
इत्यर्थः, 'गुरौ तदभावात्' तादृशावच्छेदकत्वाभावनियमात्, तथाच
सम्भवत्तदवच्छेदकताकधर्मापेक्षया यो गुरुः स न तदवच्छेदक-
इतिव्याप्तेरिति पर्यवसितार्थः । सम्भवत्तदवच्छेदकताकत्वञ्च
तदवच्छेदकत्वबाधकशून्यत्वं, बाधकत्वावच्छेद्यप्रतियोगितापेक्षया
अधिकदेशहृत्तित्वं न्यूनहृत्तित्वञ्च, अतो महानसीयवज्ज्याद्यभाव-
प्रतियोगितायां वज्जित्वादेरधिकदेशहृत्तितया अवच्छेदकत्व-
बाधकसत्वात्तदपेक्षया गुरोरपि महानसीयवज्जित्वादेरवच्छेदकत्व-
निर्वाहः, जात्याद्यत्यन्ताभावस्य समवेतसामान्याभावाद्यभिन्न-
तया समवेतादिसामान्यहृत्तितत्प्रतियोगिताभिन्नजात्यादिमाहृ-
त्तितत्प्रतियोगित्वे मानाभावात् लघुसमवेतत्वादेरेव तदभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न तु जातित्वादेः, एवं घट-पटान्यतरत्वा-
वच्छिन्नाभावप्रतियोगितान्यूनहृत्तिघटत्वादेर्न्यूनहृत्तित्वरपबाधक-
सत्त्वात्तदपेक्षया गुरोरन्यतरत्वादेरेववच्छेदकत्वनिर्वाहः । सत्ता-
त्वाद्यौ विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकताया-
नुहृद्बाधकासत्त्वेऽपि प्रतियोगितानिरूपवाभावविरोधितानवच्छेद-
कत्वमेव तद्वबाधकं, तद्विरोधितानवच्छेदकस्य तत्प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नवति तदवच्छिन्नाभावसत्त्वप्रसङ्गात् । अन-

कसमवेतत्वाद्यपेक्षया शुरोर्जातित्वादेर्भेदप्रतियोगितावच्छेदक-
 तया च व्यभिचारात् । ननु मेयधूमत्वं स्वावच्छिन्नधर्मविशेषण-
 तापन्नमेयत्वसहितधूमत्वं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन मेयत्वसहित-
 धूमत्वं वा उभययैव तदवच्छिन्नसाध्यके नातिव्याप्तिप्रसक्तिः
 शुद्धधूमत्वस्यावच्छेदकत्वे तादृशेऽनवच्छेदकताया दुर्घटत्वात्
 एकदेशपर्याप्तवृत्तेर्यासजवृत्तिधर्मावाच्छिन्नानुयोगिताकाभावस्यैव
 विशेष्यपर्याप्तवृत्तेर्विशेषणान्तरवैशिष्ट्यावच्छिन्नानुयोगिताकाभावा-
 नभ्युपगमात्, शुद्धवह्नित्वादौ धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रति-
 योगितावच्छेदकत्वापर्याप्तेर्मेयवह्नित्वादौ तदनवच्छेदकत्वसौल-
 भ्येन मेयवह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिविरहादित्यरुचेः कस्वु-
 ग्रीवादिमत्त्वानुधावनं । न चैवं मेयधूमत्वावच्छिन्नसाध्यकेऽति-
 व्याप्त्यभिधानमत्यन्तासङ्गतमिति वाच्यं । व्यासज्यवृत्तिधर्माव-
 च्छिन्नानुयोगिताकाभावाभ्युपगमेन नानाव्यक्तिदण्डाद्यवच्छिन्नस्य
 व्यापकतानिर्वाह्य प्रतियोगितावच्छेदकापर्याप्तविधेयताव-
 च्छेदकतापर्याप्तिरनवच्छेदकान्तार्थ इत्याशयेन वा तदभि-
 धानात् । कस्वुग्रीवादिमत्त्वञ्च घटत्वव्यङ्ग्यकसंस्थानविशेषस्तस्य
 च घटत्वापेक्षया गौरव संस्थानस्य विजातीयावयवनयोग-
 रूपस्थानत्वात् अनुगमकजातिविशेषसापेक्षत्वाच्च घटत्वस्य चैक-
 जातिरूपस्य निर्विशेषणकस्यावच्छेदकत्वे लाघवादिति । न च
 घटसामान्याभावप्रतियोगिताया संस्थानविशेषणस्थानवच्छेदकत्वेऽपि
 तत्तत्संस्थानवदभावकूटप्रतियोगितासु प्रत्येक तेषामवच्छेदकत्व-
 नावश्यकं तदातिप्रसङ्गाच्च घटत्वस्यावच्छेदकत्वासम्भवादित्यनुगत-

रूपावच्छिन्नेष्वपि तेष्वनवच्छेदकत्वं दुर्घटमिति तदवच्छिन्नसाध्यं
 नातिव्याप्त्यवकाश इति वाच्यं । तत्तत्संस्थानवत्तत्तदुघटाभाव-
 प्रतियोगितायामपि घटनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्यैव साक्षात्सम्बन्धेनाव-
 च्छेदकत्वसम्भवात् परम्परासम्बन्धेन स्वसमवायिसमवेतत्वात्तत्रैव
 तत्तत्संयोगानां गौरवेणानवच्छेदकतया तादृशसम्बन्धेन संस्थान-
 विशेषावच्छिन्नघटादिसाध्यके व्यभिचारिहेतावतिव्याप्तेर्दुर्वार-
 त्वात् । ननु मृत्पाषाणादिघटसाधारणं घटत्वं नैकं मृत्त्व-पाषाण-
 त्वादिना सङ्गरप्रसङ्गादिति तत्तज्जातिव्याप्यं नानैव तथाच तथा-
 विधिसकलघटानुगमकसंस्थानविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितायां न
 स्वरूपतोघटत्वस्यावच्छेदकतासम्भवः न्यूनवृत्तित्वात् नाप्यनु-
 गमकरूपान्तरावच्छिन्नस्य, तादृशरूपान्तरप्रवेशेन गौरवादित्य-
 रुचेर्ग्राणग्राह्यगुणत्वानुधावन, घ्राणग्राह्यत्व घ्राणग्रहणयोग्यता
 गुणत्वन्यूनवृत्तिघ्राणग्राह्यजातिरूपा सा चातीन्द्रियेऽपि गन्धे
 इति न गन्धत्वस्य दर्शितरूपवत्मामान्याभावप्रतियोगितासम-
 नेयत्वानुपपत्तिः, तादृशयोग्यतामात्रस्योपादाने गन्धत्व सीरभ-
 त्वादिरूपायास्तस्याः स्वरूपतोहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकतया तादृशजातित्वावच्छिन्नाया अप्यनवच्छेदकत्वं
 दुर्लभमिति तद्विशिष्यतया गुणत्वनिवेगन, द्रव्यत्वादिहेतुकस्यत्वे च
 गुणत्वस्य शुद्धस्यापि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायच्छेद-
 कत्वसम्भवादिशिष्टगुणत्वस्य गन्धत्वसमनियतस्य तादृशप्रतियोगि-
 तानवच्छेदकत्वमक्षतमेवेत्यतिव्याप्तिमङ्गलिः । अथवा घ्राणग्राह्य-
 गुणत्व घ्राणग्रहणयोग्यतायाप्रजातिसत्त्वसम्बन्धेन घ्राणजमात्रात्कार-

विषयतावत्त्वमेव, गुणत्वव्याप्यजातिघटितसम्बन्धलाभाय गुणपदं
न तु गुणत्वमपि विशेष्यतया विवक्षितं । एतेन गुणत्वस्य निरुक्त-
जातित्वावच्छिन्नगन्धत्वादिविशेष्यतया विवक्षितत्वे स्वरूपतो गन्ध-
त्वादेः गुणत्वविशेषणतायामप्यतिव्याप्तिमङ्गतेः स्तादृशजातित्वाव-
च्छिन्नस्य विशेषणत्वानुधावनं निर्वीजमिति दूषणमनवकाशं,
प्राणग्राह्यगुणत्व यथाश्रुतमेव ग्राह्यगन्धत्वरूपलबुधैर्ममनियत-
तया न प्रतियोगितावच्छेदकमित्यपि वदन्ति । यत्तु अनवच्छेदकत्वं
अवच्छेदकाविषयकप्रतीतिविषयत्व तथाचावच्छेदकताघटकमन्व-
न्येन विशेष्याशि अवच्छेदकप्रकारकप्रतीतिभिन्ना साध्यतावच्छेदकता-
घटकमन्वयेन यादृशधर्मप्रकारिका प्रतीतिस्त्वादृशधर्मावच्छिन्न-
सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति पर्यवसितं, एवञ्च प्रमेयधर्मत्वादि-
प्रकारकप्रतीतेर्धूमत्वादिप्रकारकतानियमात् प्रमेयधर्मत्वादि-
साध्यकेऽतिव्याप्तिपरीहारः सम्भवति न तु निरुक्तग्राह्यगुण-
गुणत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके, गन्धत्वादिव्यसदिपर्यवस्य निरुक्तग्राह्य-
गुणत्वादिव्यसविषयीकृत्यापि च गन्धत्वादिकं विवक्षितं न तु
ग्राह्यतावच्छेदकप्रकारकप्रतीतिसम्भवादिति तद, तदसम्भवात्
त्या दण्डमान्द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः इत्येव नवत्वसम्भवादिति
यावत्तस्य दण्डत्वावच्छिन्नदण्डतात्त्विकसाध्यतावच्छेदकप्रकारकप्रती-
तिसम्भवात् । अथ प्रतियोगितावच्छेदकतात्त्विकेति चेत् एतेन न
प्रकारकप्रतीतिरीदृशस्य साध्यतावच्छेदककारिकावच्छिन्न-
धर्मत्वात् तदेव च ननु विवक्षितत्वेन विवक्षितं न तु
तर्हि तादृशतात्त्विक निरुक्तग्राह्यगुणगुणत्ववच्छिन्नदण्डतात्त्विक

— — — — —

[illegible]

‘अनतिरिक्तवृत्तित्वमिति स्वव्यापकतत्कत्वमित्यर्थः’, तच्छ्रुत्या-
वृत्तित्वविवक्षणे समवायेन प्रमेयमाध्याके व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात्

प्रमेयसामान्याभावप्रतियोगितागून्याप्रसिद्धा प्रमेयत्वादेस्तादृशा-
वच्छेदकत्वानिर्वाहात्, महानसीयत्वादिविगिष्टवज्जित्वाद्यवच्छिन्न-
साध्यके धूमादौ वज्जित्वादेर्महानसीयवद्वाद्यभावप्रतियोगिता-
गून्यवज्जित्वात्तरहिततया विगिष्टेऽपि तत्र तच्छून्यावृत्तित्वस्य दुर्घट-
तया अतिप्रसङ्गाच्च । सत्तावत्त्वान् मेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिश्च
तत्र सत्तावदभावप्रतियोगितागून्ये साध्यतावच्छेदकताघटकसम्ब-
न्धेन हत्तेरप्रसिद्धेः, स्वव्यापकतत्त्वनिवेद्येन च विगिष्टस्या-
विगिष्टस्य वा यादृगस्यावच्छेदकत्वमभिमतं तादृगस्यैव स्वपट्टे-
नोपादेयतया विगिष्टवज्जित्वादिकं प्रति च विगिष्टवज्जित्वाद्यभाव-
प्रतियोगिताया व्यापकत्वस्याज्जन्तत्वेन तादृगस्यावच्छेदकत्वोप-
पत्तेः । ईदृशं यद्यत् स तत्त्वाभावकृतस्य च साध्यतावच्छेदक-
विनिर्पणता बोध्या अतः सत्त्वानुगमेनैकसामान्याभावनिवेद्या-
सम्भवात् यत्किञ्चिदेकावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्वाभावमादायाति-
प्रसङ्गस्य नावकाशः । नच स्वपट्टस्य तत्तद्व्यक्तिपरतया अवच्छे-
दकनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वमेव पर्यवसितं अवच्छेदकत्वं तयाच विनिर्पणा-
वच्छिन्ननिष्ठतद्व्यक्तित्वस्यापि विनिर्णयपर्याप्ततया विगिष्टवज्जित्वादे-
रवच्छेदकत्वे श्रुत्याप्यनवच्छेदकत्वदुर्भेदमिति वाच्यं । नृदस्य
विनिर्णयान्तरमहितस्य वा यादृगस्याधिकरणता प्रतियोगितान्निष्ठ-
व्यापकत्वान्तरेरनिर्विष्टा तादृगपर्याप्तावच्छेदकतापर्याप्त्यनधि-
करणत्वस्य साध्यतावच्छेदकविनिर्णयत्वोपगमात् न्येधूमत्तादि-
पर्याप्ताया अभावप्रतियोगितावच्छेदकताया अस्मिन्नावति तया-
विधाया विषयनाष्टवच्छेदकताया, प्रसिद्धा अतिव्याप्त्यनवकाशान्,

‘तथाविधेति तादृशप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमद्वहत्तीत्यर्थः, ‘यत्-
 किञ्चित्पद तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावनिवेशलाभाय, प्रत्येकस्यापि तथा-
 विधाभावस्य सकलस्य नैकत्रावच्छेदकत्वघटकता किन्त्वेकैकस्यैवेति
 स्फोरणाय ‘एकपद’, तादृशप्रतियोगितासामान्यशून्यावृत्तित्वं स्वव्या-
 पकतावच्छेदकतादृशप्रतियोगितात्वकत्वमतोन पूर्वोक्तदीपः ।
 ‘अतएव’ इदं गावच्छेदकत्वस्य मूनाभिप्रेतत्वादेव, ‘अतिरिक्तेति
 सामान्याभावस्य विशेषाभावकूटातिरिक्तत्वानभ्युपगम इत्यर्थः,
 ‘धूमत्वादेरपीति, विशेषाभावकूटान्तर्गतमेकमभावमुपादाय धूम-
 त्वादौ निरुक्तावच्छेदकत्वोपादानासम्भवादिति भावः । ‘तत्साधन-
 मिति सामान्याभावस्यातिरिक्तत्वव्यवस्थापनमित्यर्थः, ‘सङ्गच्छत इति
 स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे विशेषाभावकूटातिरिक्तसा-
 मान्याभावानभ्युपगन्तृमतेऽपि विशेषाभावीयप्रतियोगिताकूटस्यैव
 सामान्यधर्मावच्छिन्नतया धूमत्वादेरपि वज्रगदिसमानाधिकरण-
 धूमादिविशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनातिव्याप्त्यप्रसक्त्या सामा-
 न्याभावपार्थक्यव्यवस्थापनस्य तद्वक्षणप्रस्तावे अनुपयुक्ततापत्तेरिति-
 भावः । नचातिरिक्तसामान्याभावाभावे उक्तरीत्या अतिव्याप्ति-
 विरहेऽपि य एव वज्रगदावाद्गुदादौ वज्रिर्नास्तीतिवृद्धिं जनयन्ति
 प्रत्येक धूमसमानाधिकरणानां तेषां प्रतियोगितावच्छेदकत्ववद्वि-
 त्वेऽप्यस्तीत्यव्याप्तिर्दुर्वारैवेति तत्साधनसङ्गत्या नपटश्यामद्विति-
 रिति वाच्यः । हेत्वधिकरणवृत्तित्वावच्छेदेन तादृशधर्मावच्छिन्नत्व-
 विशिष्टप्रतियोगिताशत्व अभावे तादृशत्वस्य साध्यतावच्छेदक-
 विशेषणता खीणत्वात् तादृशव्याप्तेर्वारणसम्भवात् न हि धूमाधि-

वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रत्येकमपि प्रतीतेरव्यासज्य-
वृत्तितया स्वपर्याप्तप्रधिकरणपर्याप्तत्वं प्रतियोगितायां निवेश्यापि
वह्निव्यादावतिप्रसङ्गवारणासम्भव इत्यवधेयं । प्रतियोगिता-
धर्मिकोभयाभावघटितव्याप्तिपक्षे मेयधूमवान् वह्नेरित्यादावति-
व्याप्तिर्न सम्भवति साध्यतावच्छेदकमेयधूमत्वादिरूपगुरुधर्माव-
च्छिन्नत्वस्य कुत्रापि प्रसिद्धिविरहेण तद्वृत्तितोभयाभावा-
प्रसिद्धेरिति तन्मते मेयवह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिमाह, 'लघु-
रूपेति, 'तादृशतदवच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरिति तादृशसाध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरित्यर्थः, विपर्ययतासम्बन्धस्य वृत्तान्नियामक-
त्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभाव-
प्रतियोगितायां तत्प्रसिद्धिरित्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् अन्यथा मेय-
धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेरेव तादवस्थ्यात् इति भावः ।

अनुमानदौषितिः ।

प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य विव-
क्षितत्वात् । स्वसमानवृत्तिकञ्चावच्छेदकं ग्राह्यं तत्त्वञ्च
स्वपर्याप्तप्रधिकरणपर्याप्तिवृत्तिकत्वं, यावत्त्वादिकन्तु
न तथा, पर्याप्तिश्चायमेकोघट इमौ द्वाविति प्रतीति-
साक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेष एव, तित्वादिकमपि न
द्वित्वादिसमानवृत्तिकमिति द्वित्वादिना साध्यतायां
नाव्याप्तिः, घटकञ्चावच्छेदककत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः,

एवञ्च यद्वर्मावच्छिन्नत्वेन यद्वर्मान्यूनवृत्तिधर्मावच्छि-
न्नेति वक्तव्यं तेनोक्ताव्याप्तिनिरासः ।

अनुमानदीधितिविवृतिः ।

‘प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्येति, तथाच धूमादि-
सामान्याभावप्रतियोगितायाः प्रतिधूमादिकं भिन्नत्वेऽपि तत्-
प्रतियोगितावच्छेदकधूमत्वादेरैक्येन स्वसमानाधिकरणान्योन्या-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वाद्यात्मकस्वव्यापकतत्कत्वरूपं
तदनतिरिक्तवृत्तित्वं धूमत्वादावक्षतमेवेति भावः । न च प्रति-
योगितायाः प्रतियोगिस्वरूपतामते सामान्याभावप्रतियोगितायाः
विशेषाभावप्रतियोगितातो न भेदः प्रतियोगिनामभेदात् तथाच
वर्जितान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्दुर्व्वारा धूमसमानाधिकरणविशे-
षाभावप्रतियोगिताकूटे वर्जितत्वादेरवच्छेदकत्वात्तस्य च तदनति-
रिक्तवृत्तित्वादिति वाच्य । सामान्याभाव-विशेषाभावयोः प्रति-
योगित्वाभेदेऽपि सामान्याभावीयप्रतियोगितात्वेनैव सामान्यधर्मा-
वच्छेद्यत्वात् हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वावच्छिन्नाव-
च्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षणेनाव्याप्तिनिरासात् स्वव्यापकतत्-
कत्वमित्यत्र स्वस्य व्याप्यता साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन,
प्रतियोगितावच्छेदकस्य व्यापकता प्रतियोगितावच्छेदकताघटक-
सम्बन्धेन बोध्या तेन सम्बन्धमामान्येन धूमत्वादिकं प्रति
समवायादिना धूमत्वादेरव्यापकत्वेऽपि समवायादिना वर्जित्वं प्रति
कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वादेरव्यापकत्वेऽपि च न क्षतिः । दण्डि-

मान् द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताच्छेद-
कैकदण्डादौ दण्डाद्यन्तरसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वेऽपि तत्तद्दण्डादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वस्याक्षततया सर्वत्रैव दण्डादिव्यक्ती प्रतियोगितावच्छेदका-
नतिरिक्तवृत्तित्वमव्याहतमिति नातिव्याप्तिः दण्डाद्यवच्छिन्नसाध्य-
कमहेतावीदृशरीत्या अव्याप्तिरिति तु नाशङ्कनीयं दण्डादौ साध्ये
परम्परासम्बन्धेनाखण्डस्य दण्डत्वादेरेव साध्यतावच्छेदकताया,
स्वीकृतत्वात् । नन्वेवमपि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकवह्नि-घटोभयत्वाद्यनतिरिक्तवृत्तितया वह्नित्वादेरवच्छेद-
कत्व दुर्वारमेव । न चोभयत्वादेरुभयादिपर्याप्ततया प्रत्येकं
तदत्यन्ताभावस्तदवच्छिन्नभेदश्च वर्तते अयमेकोन द्वाविति
सर्वजनसाधारणानुभवस्य दुरपह्नवत्वात् तादृशप्रतीतिरेकत्वादौ
द्वित्वाद्यवच्छेदकत्वाभावावगाहित्वोपगमे मूलावच्छिन्नो ह्यसौ न
कपिसंयोगीत्यादिप्रतीतिरपि मूलादौ कपिसंयोगाद्यवच्छेदकत्वा-
भावावगाहितास्वीकारापत्तेः । यदि तत्र बाधकाभावात्
हृत्वाद्यधिकरणककपिसंयोगाद्यभावोविषयस्तदा प्रत्येकंऽपि एक-
त्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणकद्वित्वाभावादिविषयकत्वं दुर्वारमेव
एकत्वावच्छिन्ने द्वित्वादिसत्ताप्रत्ययानुदयेन बाधकविरहस्य तुल-
त्वात् प्रत्येकमुभयादौ द्वित्वाभावादिसत्तेऽपि द्वित्वादेर्द्वित्वा-
भावाद्यनुयोगितानवच्छेदकतया ह्येव न सादितिप्रतीतिर्दुर्गन्धाद-
त्वात् द्वित्वादिसमानाधिकरणस्य नात्रैव तद्वगन्तव्यत्वं दृष्ट-
त्वात् नञ्पठेनान्वयितावच्छेदकावच्छेदेनाभ्यवधीधनात् द्वित्वादि-

सममानवृत्तिकत्वनिवेशनमयुक्तं । न चाव्याप्यवृत्तिवर्त्तनावच्छि-
न्नप्रतियोगितावच्छेदस्याव्याप्यवृत्तितामते न्योदेन दण्डादेर्यत्र
साध्यतावच्छेदकता तत्र व्यभिचारिहेतुके हेतुसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकदण्डादिकमादाय दण्डादिरूपसाध्यता-
वच्छेदके परिभाषिकावच्छेदकत्वं व्यापकतागरीरे प्रतियोगिता-
वैयधिकरणप्राप्तेः न स्यादिति वाच्यं । अव्याप्यवृत्ति-
दण्डादिकमादाय दण्डादेः परिभाषिकावच्छेदकत्वान्नवेऽपि
व्यभिचारनिरूपकाधिकरण्यत्किञ्चिद्व्यत्ययवृत्तित्वरूपं हेतुसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमादाय दण्डादेः साध्यताव-
च्छेदकस्य तदात्तोपपादननञ्जवात् तदवृत्तौ साध्ये तदवृत्ति-
त्वावच्छिन्नमेदस्य कदमस्यसञ्जवादिति ध्येयं । ननु किमिदं
समानवृत्तिकत्वं, यद्यन्यनानतिरिक्तवृत्तित्वं तदा अनतिरिक्त-
वृत्तित्वान्नतिरिक्तवैफल्यं स्यान्नवृत्ति ददृशतदनतिरिक्तवृत्ति-
त्वस्य स्वक्रियेतत्वात् तार्तातार्तदहनोभयत्वादिवमादाय दण्ड-
त्वादेरवच्छेदकत्वापत्तिश्च दुर्बारा यदिचैवजातीयवृत्तिवत्त्वमेव
तत् तच्च स्वनिष्ठव्यामज्यवृत्तित्वाव्यामज्यवृत्तित्वान्नतरादवच्छे-
दित्वाद्यो च वदित्वात्तेनैवाहृत्य समानवृत्तिकत्वं वदित्वादेर-
व्यामज्यवृत्तित्वात् इत्युच्यते तदापि इष्टि धनोभयवत् धनोभ-
त्वादी हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकवृत्ति-धनवृत्ति-
वित्वादनतिरिक्तवृत्तित्वात् साध्यतावच्छेदकवृत्तित्वादेः परिभाषि-
कावच्छेदकतापत्तिदुर्बारा इति वित्वाद्योभयोरैव व्यामज्य-
वृत्तित्वात् निरुक्तसमानवृत्तिकत्वस्य सूर्यादवच्छेदित्वेन दण्ड-

प्रमात्वापत्तिराकाशत्वादिसामानाधिकरत्येनात्माकोशोभयत्वादि-
 पर्याप्तिसत्त्वात् अतस्तत्र धर्म्भितावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्न-
 पर्याप्तेरेव विषयत्वमङ्गीकार्यं तथाचाव्यासद्वयहृत्तेरपि हित्वादि-
 पर्याप्त्यवच्छेदकत्वमायातमिति व्यासज्यहृत्तिधर्मस्याव्यासज्यहृत्ति-
 समानहृत्तिकत्व दुर्ज्वारत्वेव । नचानेकहृत्तेरपि व्यासज्यहृत्तिधर्म-
 पर्याप्तावच्छेदकत्वमात्मा तादृशधर्मस्य च नाव्यासज्यहृत्ति-
 पर्याप्त्यवच्छेदकत्वं किन्त्वेकमात्रहृत्तेरेवेतिति न व्यासज्यहृत्त्य-
 व्यासज्यहृत्त्योरेकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तत्वप्रसङ्ग इति वाच्यं । घटो-
 द्रव्यमित्यादिप्रतीत्या तथाविधघटत्वाद्यवच्छेदेन द्रव्यत्वादि-
 पर्याप्त्यवगाहनादेकमात्रहृत्तेरेवाव्यासज्यहृत्तिधर्मपर्याप्त्यवच्छेद-
 कत्वमित्युक्त्यमन्त्रवात्, तत्र घटत्वादिनामानाधिकरत्यमात्रेण
 द्रव्यत्वादिपर्याप्तिर्भासते न तु तदवच्छेदेनेत्युक्ती अयमेवो घट-
 इत्यादावपि इदत्वादौ घटत्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकताभासो यिमाद-
 सभवेनाव्यासज्यहृत्तिधर्मपर्याप्तेरेवच्छिन्नत्वस्यैवाप्रमितिप्रसङ्गादृम-
 त्वादपर्याप्त्यवच्छेदकाप्रमिदया तदावच्छेदकत्वमप्याप्तिप्र-
 णात् । न च स्वपर्याप्त्यवच्छेदकताव्याप्यवच्छेदकताकपर्याप्ति-
 कत्वमेव विवर्त्तनीयं अस्यान्यहृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकत्वमात्रहृत्ति-
 धर्मो व्यासज्यहृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकताविरहात् तस्या अस्यान्य-
 हृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकताव्याप्यत्वमिति व्यासज्यहृत्तिव्यासज्य-
 हृत्त्योरेकमानहृत्तिकता इति वाच्यं । एव सत्यन्तरिहृत्ति-
 त्वनिर्देशमप्युक्तं न्यूनहृत्तिमहान्ते उच्यते द्वितीयाया
 वच्छेदकताव्याप्यताविरहात् तादृशधर्मस्यादात्त इति वाच्यं ।

[illegible]

